

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Περιφερειακή ανθεκτικότητα, περιφερειακές ανισότητες
και περιφερειακή πολιτική

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δημήτριος Αθανασόπουλος

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Ιωάννης Ψυχάρης Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Θεοδόσιος Παλάσκας Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Άγγελος Μιμής Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Δημήτριος Αθανασόπουλος, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη μητέρα μου

Συντομογραφίες

ΑΕΠ:	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΞΕ:	Άμεσες Ξένες Επενδύσεις
ΑΠΑ:	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία
ΑΠΕ:	Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας
δισ.:	δισεκατομμύρια
ΔΝΤ:	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΕ:	Ευρωπαϊκή Ένωση
εκ.:	εκατομμύρια
ΕΚΑΣ:	Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Συνταξιούχων
ΕΚΤ:	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΛΣΤΑΤ:	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΜΣ:	Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας
ΕΟΚ:	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΠΑ:	Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης
ΕΣΣΑΑ:	Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Αγροτικής Ανάπτυξης
ΕΣΣΑΑΛ:	Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Αλιείας
ΕΤΠΑ:	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΕΤΧΣ:	Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοοικονομικής Σταθερότητας
ΗΠΑ:	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΝΕ - ΓΣΕΕ:	Ινστιτούτο Εργασίας - Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
κ.α:	και άλλα
κ.κ:	κατά κεφαλήν
ΚΠΣ:	Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης
ΛΑΟΣ:	Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός
μ.ο:	μέσος όρος
μτβ.:	μεταβολή
ΜΑΔ:	Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης
ΜΜΕ:	μικρομεσαίες επιχειρήσεις
ΜΟΠ:	Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα
Ν.:	Νόμος
Ν.Δ:	Νομικό Διάταγμα

ΟΑΕΔ: Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού

ΟΝΕ: Οικονομική και Νομισματική Ένωση

ΟΟΣΑ: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

ΟΤΑ: Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης

π.χ.: παραδείγματος χάριν

ΠΑΘΕ: Πάτρα-Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Εύζωνοι (αυτοκινητόδρομος)

ΠΑΠ: Πολυετές Δημοσιονομικό Πλαίσιο

ΠΕΠ: Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα

ΣΔΙΤ: Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα

ΣΠΑ: Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης

Στ.μ.ο: Σταθμισμένος μέσος όρος

ΤΕΠ: Τομεακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα

τρис.: τρισεκατομμύρια

ΦΠΑ: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

χιλ.: χιλιάδες

AIG: American International Group Inc.

CV: Coefficient of variation

ECU: European Currency Unit

ESM: European Stability Mechanism

et al.: et alii

G7: Group of Seven

G8: Group of Eight

GMM: Generalized Method of Moment

NUTS: Nomenclature of territorial units for statistics

OECD: Organization for Economic Cooperation and Development

OLS: Ordinary Least Squares

RSAI: Regional Science Association International

VIF: Variance Inflation Factors

vs: versus

Ευχαριστίες

Θεωρώ σημαντικό να αναφέρω τους ανθρώπους που συνέβαλαν πρακτικά και ηθικά στην προσπάθεια να εκπονηθεί και να ολοκληρωθεί η παρούσα διδακτορική διατριβή, ευχαριστώντας τους θερμά για την πολύτιμη υποστήριξή τους και εκφράζοντας την ειλικρινή ευγνωμοσύνη μου.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Επιβλέποντα Καθηγητή μου, κ. Ιωάννη Ψυχάρη, για την αμέριστη υποστήριξη και την πολύπλευρη συμπαράστασή του. Τον ευχαριστώ για την διαρκή επιστημονική καθοδήγησή του και τις συμβουλές του, για την παροχή συγκεκριμένων δεδομένων, για τις επιστημονικές προκλήσεις που δημιούργησε η συνεργασία μας, για την καθοδήγηση στη βέλτιστη δομή της διδακτορικής διατριβής όπως και για τις ευκαιρίες που μου προσέφερε μέσω της συμμετοχής μου στο έργο «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές - β' κύκλος» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση». Θα ήθελα όμως να τον ευχαριστήσω ιδιαίτερα και για τη στήριξη που μου πρόσφερε σε ορισμένες δύσκολες στιγμές κατά τη διάρκεια των έξι ετών της συνεργασίας μας, για την κατανόηση του και την υπομονή του.

Ευχαριστώ θερμά τους Καθηγητές Θεοδόσιο Παλάσκα και Άγγελο Μιμή για την τιμή για εμένα να αποτελούν μέλη της Τριμελούς Επιτροπής.

Θα ήθελα στη συνέχεια να ευχαριστήσω την κα Αναστασία Πανώρη για τη συνεργασία μας στα πλαίσια του έργου «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές - β' κύκλος». Χωρίς την εμπειρία της και τις γνώσεις της, δε θα είχαν προκύψει τα στατιστικά αποτελέσματα της διατριβής.

Ευχαριστώ το φιλόξενο περιβάλλον του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης, τους ζεστούς ανθρώπους και τους αξιόλογους επιστήμονες που γνώρισα εκεί.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους δικούς μου ανθρώπους. Στον πατέρα μου, την οικογένεια μου και τους φίλους μου για τη συμπαράστασή τους και την κατανόηση τους για την απουσία μου από τις ζωές τους σε αρκετές περιστάσεις.

Τέλος, ευχαριστώ ολόψυχα την Ευαγγελία, το «σπίτι» μου, για την ώθηση που μου έδωσε για να ολοκληρώσω τη διατριβή, την πίστη της σε μένα, την ηθική υποστήριξή της, τη βοήθεια της στο πρακτικό κομμάτι της εργασίας και κυρίως για την αγάπη της.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	4
Ευχαριστίες	6
Περιεχόμενα.....	7
Πίνακες	9
Διαγράμματα.....	14
Περίληψη	16
Abstract	18
Πρόλογος	20
Κεφάλαιο 1. Περιφερειακή πολιτική, ανισότητες και η έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας	27
1.1 Περιφερειακές ανισότητες	27
1.2 Περιφερειακή πολιτική	39
1.3 Η έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας.....	48
1.3.1 Η περιφερειακή ανθεκτικότητα στις επιστήμες	48
1.3.2 Η ανθεκτικότητα στην περιφερειακή επιστήμη	54
1.3.3 Παράγοντες που προσδιορίζουν την έννοια της ανθεκτικότητας	70
1.3.4 Παραδείγματα περιφερειακής ανθεκτικότητας	88
1.3.4.1 Εξέλιξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης (2008-2011).	89
1.3.4.2 Παραδείγματα ανθεκτικότητας από τα πρώτα χρόνια της κρίσης.....	96
1.3.4.3 Διεθνή παραδείγματα (μη) ανθεκτικότητας στο παρελθόν	103
1.3.5 Συζήτηση και κριτική της έννοιας.....	109
Κεφάλαιο 2. Η περίπτωση της Ελλάδας: οικονομική κρίση, περιφερειακή πολιτική και τα χαρακτηριστικά του περιφερειακού προβλήματος	119
2.1 Δομή κεφαλαίου	119
2.2 Η ελληνική οικονομική κρίση.....	119
2.3 Ιστορικό Ελληνικών Περιφερειών	139
2.3.1 Περιφερειακή πολιτική πριν την είσοδο στην ΕΟΚ.....	139
2.3.2 Ελληνικές περιφέρειες στο διάστημα 1981-2007	141
2.3.2.1 Εθνικές πολιτικές	142
2.3.2.2 Πολιτικές ενίσχυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης	144
2.3.2.3 Αλλαγές στο σύστημα διοίκησης.....	147
2.3.2.4 Αποτελέσματα εθνικών και κοινοτικών πολιτικών	148
2.3.3 Περίοδος 2008-2017.....	155

2.3.4 Ανθεκτικότητα και ανισότητες στις ελληνικές περιφέρειες.....	163
2.3.4.1 Οικονομικά χαρακτηριστικά.....	163
2.3.4.2 Πολιτικοί παράγοντες	169
2.3.4.3 Γεωμορφολογικοί παράγοντες	170
2.3.4.4 Ιστορική εξέλιξη	170
Κεφάλαιο 3. Μεθοδολογία	172
3.1 Δομή κεφαλαίου	172
3.2 Τρόποι μέτρησης ανθεκτικότητας.....	172
3.3 Δεδομένα και Μεθοδολογία	178
Κεφάλαιο 4. Ανάλυση και αποτελέσματα	192
4.1 Ανάλυση αποτελεσμάτων βασικών και συμπληρωματικών δεικτών	192
4.1.1 Βασικοί και κυριότεροι συμπληρωματικοί δείκτες.....	192
4.1.2 Δευτερεύοντες συμπληρωματικοί δείκτες	381
4.2 Ο ρόλος των δημοσίων επενδύσεων ως παράγοντας ανθεκτικότητας	405
4.2.1 Δημόσιες επενδύσεις	405
4.2.2 Δημόσιες επενδύσεις και περιφερειακή ανθεκτικότητα	410
4.2.3 Δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα	414
4.2.3.1 Δημόσιες επενδύσεις και ανθεκτικότητα στην Ελλάδα.....	421
Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα	433
5.1 Σύνοψη αποτελεσμάτων.....	433
5.2 Πολιτικές ανθεκτικότητας και ανάπτυξης στη μετά-Covid-19 εποχή	502
Βιβλιογραφία	520
Παράρτημα	538

Πίνακες

Πίνακας 1. Η ανθεκτικότητα με βάση τη φύση της αλλαγής και τη διαφορετική προσέγγιση σε αυτή	66
Πίνακας 2. Η εξέλιξη οικονομικών και κοινωνικών δεικτών	134
Πίνακας 3.1. Η λίστα των δεδομένων	183
Πίνακας 3.2. Η αναλυτική λίστα των ανεξάρτητων μεταβλητών	187
Πίνακας 4.1. Το ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	195
Πίνακας 4.2. Η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς	196
Πίνακας 4.3. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	197
Πίνακας 4.4. Το ποσοστό συμμετοχής των περιφερειών στο ΑΕΠ της χώρας	202
Πίνακας 4.5. Ο μέσος όρος του ποσοστού συμμετοχής των περιφερειών στο ΑΕΠ της χώρας και η μεταβολή του στις περιόδους αναφοράς	203
Πίνακας 4.6. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και ο σταθμισμένος μέσος όρος της χώρας (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	206
Πίνακας 4.7. Η ετήσια μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς	207
Πίνακας 4.8. Ο μέσος όρος του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς	208
Πίνακας 4.9. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ	211
Πίνακας 4.10. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς, ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ	212
Πίνακας 4.11. Η κατάταξη των περιφερειών σε επίπεδο ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ	214
Πίνακας 4.12. Το ΑΕΠ σε επίπεδο νομού (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	218
Πίνακας 4.13. Η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς	220
Πίνακας 4.14. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο νομού στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	222
Πίνακας 4.15. Το ποσοστό συμμετοχής των νομών στο ΑΕΠ της χώρας	225
Πίνακας 4.16. Ο μέσος όρος του ποσοστού συμμετοχής των νομών στο ΑΕΠ της χώρας και η μεταβολή του στις περιόδους αναφοράς	227

Πίνακας 4.17. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς	233
Πίνακας 4.18. Η ετήσια μεταβολή του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς	235
Πίνακας 4.19. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ	240
Πίνακας 4.20. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς, ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ	242
Πίνακας 4.21. Η κατάταξη των νομών σε επίπεδο ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ	245
Πίνακας 4.22. Το εύρος ελάχιστης και μέγιστης τιμής του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και νομού (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	249
Πίνακας 4.23. Ο μέσος όρος της ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας, οι μεταβολές των περιόδων αναφοράς και ο δείκτης ευαισθησίας	252
Πίνακας 4.24. Ο μέσος όρος της ΑΠΑ σε επίπεδο νομού, οι μεταβολές των περιόδων και ο δείκτης ευαισθησίας	255
Πίνακας 4.25. Το ποσοστό συμμετοχής, ως μέσος όρος, των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στις περιόδους αναφοράς	259
Πίνακας 4.26. Η ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ της χώρας, στις περιόδους αναφοράς	262
Πίνακας 4.27. Η ΑΠΑ σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ της χώρας, στις περιόδους αναφοράς	267
Πίνακας 4.28. Το ποσοστό συμμετοχής των τομέων οικονομίας στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	273
Πίνακας 4.29. Οι διαφορές των ποσοστών συμμετοχής των τομέων στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς ..	274
Πίνακας 4.30. Το ποσοστό συμμετοχής των τομέων οικονομίας στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε νομού στις περιόδους αναφοράς	279
Πίνακας 4.31. Οι διαφορές των ποσοστών συμμετοχής των τομέων στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε νομού στις περιόδους αναφοράς	281
Πίνακας 4.32. Η ΑΠΑ ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και ως ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο της χώρας (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	290
Πίνακας 4.33. Ο μέσος όρος και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) της ΑΠΑ ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	292
Πίνακας 4.34. Οι διαφορές στις περιόδους αναφοράς των μέσων όρων της ΑΠΑ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας σε απόλυτες τιμές και σε ποσοστά (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010).....	296
Πίνακας 4.35. Ο αριθμός των απασχολούμενων στις περιφέρειες	299

Πίνακας 4.36. Οι απασχολούμενοι στις περιφέρειες ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας	300
Πίνακας 4.37. Ο μέσος όρος του αριθμού των απασχολούμενων σε επίπεδο περιφέρειας και η μεταβολή τους ανά περίοδο αναφοράς, και ο δείκτης ευαισθησίας	304
Πίνακας 4.38. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων στις περιφέρειες ανά τομέα οικονομίας και η μεταβολή στις περιόδους αναφοράς	311
Πίνακας 4.39. Ο αριθμός των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού	316
Πίνακας 4.40. Οι απασχολούμενοι στους νομούς ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας	318
Πίνακας 4.41. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού και η μεταβολή τους ανά περίοδο αναφοράς, και ο δείκτης ευαισθησίας	323
Πίνακας 4.42. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας και η μεταβολή στις περιόδους αναφοράς	329
Πίνακας 4.43. Η κατανομή των απασχολουμένων σε επίπεδο περιφέρειας στους τομείς της οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς	339
Πίνακας 4.44. Η κατανομή των απασχολουμένων σε επίπεδο νομού στους τομείς της οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς	340
Πίνακας 4.45. Η διακύμανση του ποσοστού απασχόλησης ανά τομέα οικονομίας ...	344
Πίνακας 4.46. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών	346
Πίνακας 4.47. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών ανά περίοδο αναφοράς (μ.ο.)	347
Πίνακας 4.48. Η σχετική παραγωγικότητα των τομέων οικονομίας σε επίπεδο περιφέρειας	352
Πίνακας 4.49. Η σχετική παραγωγικότητα των νομών	355
Πίνακας 4.50. Η σχετική παραγωγικότητα των νομών ανά περίοδο αναφοράς	358
Πίνακας 4.51. Η σχετική παραγωγικότητα των τομέων της οικονομίας σε επίπεδο νομού	362
Πίνακας 4.52. Το ποσοστό ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας	366
Πίνακας 4.53. Η ανεργία σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας	367
Πίνακας 4.54. Ο μέσος όρος του ποσοστού ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας και η μεταβολή του αριθμού των ανέργων στις περιόδους αναφοράς	371
Πίνακας 4.55. Ο αριθμός του πληθυσμού σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	376
Πίνακας 4.56. Ο πληθυσμός και η πληθυσμιακή πυκνότητα σε επίπεδο νομού στις περιόδους αναφοράς	379

Πίνακας 4.57. Το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (ΜΑΔ & εκ. ευρώ)	382
Πίνακας 4.58. Το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε γεωγραφικά επίπεδα (2003-2017)	386
Πίνακας 4.59. Τα καταλύματα σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας στις περιόδους αναφοράς	391
Πίνακας 4.60. Ο αριθμός των αφίξεων σε τουριστικά καταλύματα σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	392
Πίνακας 4.61. Ο μέσος όρος του πληθυσμού ανά επίπεδο εκπαίδευσης σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	394
Πίνακας 4.62. Το πλήρως απασχόλησης προσωπικό και ερευνητών στον τομέα έρευνας και τεχνολογίας σε επίπεδο περιφέρειας (2003, 2005, 2011, 2013, 2015, 2017)	395
Πίνακας 4.63. Ο αριθμός των ιατρών (2000-2017) και των νοσηλευτών-τριών/μαιών (2000-2015) σε επίπεδο περιφέρειας, ανά 100 χιλ. κατοίκους	399
Πίνακας 4.64. Ο αριθμός κλινών σε νοσοκομεία σε επίπεδο περιφέρειας ανά 100 χιλ. κατοίκους	400
Πίνακας 4.65. Το προσδόκιμο ζωής σε επίπεδο περιφέρειας	402
Πίνακας 4.66. Ο αριθμός θανάτων σε επίπεδο περιφέρειας	404
Πίνακας 4.67. Τα περιγραφικά στατιστικά των ανεξάρτητων μεταβλητών	425
Πίνακας 4.68. Η συσχέτιση εξαρτημένης και ανεξάρτητων μεταβλητών	427
Πίνακας 4.69. Τα αποτελέσματα μεθόδων - ποσοστό απασχόλησης (2000-2008)	428
Πίνακας 4.70. Τα αποτελέσματα μεθόδων - ποσοστό απασχόλησης (2009-2017)	429
Πίνακας 5.1. Ο σύνθετος πίνακας των περιφερειών	456
Πίνακας 5.2. Ο σύνθετος πίνακας των νομών Ι	486
Πίνακας 5.3. Ο σύνθετος πίνακας των νομών ΙΙ	488
Πίνακας Δ.1. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και ο σταθμισμένος μέσος όρος της χώρας (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)	538
Πίνακας Δ.2. Εύρος ελάχιστης - μέγιστης τιμής των 10 νομών με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ και των 10 νομών με το μικρότερο κ.κ. ΑΕΠ (αθροιστικά) ..	540
Πίνακας Δ.3. Οι τιμές του δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index) των νομών και των περιφερειών, στις μεταβολές της ΑΠΑ	541
Πίνακας Δ.4. Οι κλάδοι οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας	542
Πίνακας Δ.5. Ο Δείκτης Παραγωγής στις Κατασκευές και ο Δείκτης Βιομηχανικής Παραγωγής	543

Πίνακας Δ.6. Οι τιμές του δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index) των περιφερειών και των νομών, στις μεταβολές της απασχόλησης	544
Πίνακας Δ.7. Ο αριθμός των ανέργων σε επίπεδο περιφέρειας	545
Πίνακας Δ.8. Το εύρος ελάχιστου και μέγιστου ποσοστού της ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας	546
Πίνακας Δ.9. Ο πληθυσμός σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας	547
Πίνακας Δ.10. Ο μέσος όρος της πληθυσμιακής πυκνότητας στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς	548
Πίνακας Δ.11. Το ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (σε εκ. ευρώ)	549
Πίνακας Δ.12. Ο αριθμός οχημάτων σε επίπεδο περιφέρειας (2005-2017)	550
Πίνακας Δ.13. Αριθμός θανάτων σε επίπεδο νομού	551
Πίνακας Δ.14. Αποτελέσματα μεθόδων – κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2000-2008)	553
Πίνακας Δ.15. Αποτελέσματα μεθόδων – κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2009-2017).....	554

Διαγράμματα

Διάγραμμα 2.1. Η διακύμανση του ποσοστού ανεργίας	136
Διάγραμμα 2.2. Ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του ονομαστικού ΑΕΠ	137
Διάγραμμα 2.3. Το πραγματικό κ.κ. ΑΕΠ σε τιμές αγοράς ως ποσοστό μεταβολής από το προηγούμενο έτος (chain linked volumes)	138
Διάγραμμα 4.1. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και το ποσοστό μεταβολής των περιόδων αναφοράς	198
Διάγραμμα 4.2. Ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	201
Διάγραμμα 4.3. Η μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	209
Διάγραμμα 4.4. Το κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας (εθνικό κ.κ. ΑΕΠ = 100%)	213
Διάγραμμα 4.5. Η διασπορά του κ.κ. ΑΕΠ των νομών στις περιόδους αναφοράς (μέσος όρος Ελλάδας = 100%)	244
Διάγραμμα 4.6. Το εύρος ελάχιστης και μέγιστης τιμής και οι μέγιστες και ελάχιστες τιμές σε επίπεδο περιφέρειας και νομού	250
Διάγραμμα 4.7. Η μεταβολή της ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς και μεταξύ των ετών 2000 και 2017, και ο δείκτης ευαισθησίας	253
Διάγραμμα 4.8. Η διασπορά του δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ των νομών	257
Διάγραμμα 4.9. Η συμμετοχή των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στην περίοδο 2000-2008	259
Διάγραμμα 4.10. Η συμμετοχή των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στην περίοδο 2009-2017	259
Διάγραμμα 4.11. Η ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας και τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στον εθνικό μέσο όρο	263
Διάγραμμα 4.12. Ο μέσος όρος των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς	293
Διάγραμμα 4.13. Το ποσοστό μεταβολής στην ΑΠΑ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς	297
Διάγραμμα 4.14. Η διασπορά της ποσοστιαίας μεταβολής της απασχόλησης στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς	305
Διάγραμμα 4.15. Η μεταβολή στην απασχόληση στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς	306
Διάγραμμα 4.16. Το ποσοστό μεταβολής των απασχολούμενων στις περιφέρειες στους τομείς οικονομίας στις περιόδους αναφοράς και στα έτη 2017 προς 2000	314

Διάγραμμα 4.17.	Η διασπορά της μεταβολής της απασχόλησης στους νομούς στους τομείς οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς	335
Διάγραμμα 4.18.	Το μερίδιο κάθε τομέα οικονομίας στην απασχόληση της χώρας ..	344
Διάγραμμα 4.19.	Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών ανά περίοδο αναφοράς	348
Διάγραμμα 4.20.	Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών στους τομείς παραγωγής	353
Διάγραμμα 4.21.	Η διασπορά της σχετικής παραγωγικότητας των νομών στους τομείς της οικονομίας ανά περίοδο αναφοράς	359
Διάγραμμα 4.22.	Ο μέσος όρος του ποσοστού ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς	372
Διάγραμμα 4.23.	Το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο σε επίπεδο περιφέρειας (ΜΑΔ)	383
Διάγραμμα 4.24.	Το ποσοστό του πληθυσμού υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε γεωγραφικά επίπεδα (2003-2017)	387
Διάγραμμα 4.25.	Η εξέλιξη των δημοσίων επενδύσεων σε δις. ευρώ και ως ποσοστό του ΑΕΠ	416

Περίληψη

Η έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία για την περιφερειακή πολιτική όσο και για την εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων. Αποτυπώνει την ικανότητα των περιφερειών να αντέχουν στις επιπτώσεις μίας απότομης διαταραχής πραγματοποιώντας μεταβολές σε διαρθρωτική κλίμακα και τους λόγους που συμβαίνει αυτό. Σκοπός της διατριβής αποτέλεσε η αξιολόγηση της ανθεκτικότητας των περιφερειών και των νομών της Ελλάδας για μία περίοδο 18 ετών και των παραγόντων που συνεισφέρουν σε αυτήν, με την παγκόσμια οικονομική κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 2000 να αποτελεί το σημείο αναφοράς της μελέτης.

Στην παρούσα μελέτη αναλύθηκε ο όρος της ανθεκτικότητας, οι παράγοντες που την ενισχύουν και αναφέρθηκαν σχετικά εμπειρικά παραδείγματα. Παρουσιάστηκε επίσης το ιστορικό της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα μέσω των εθνικών και κοινοτικών πολιτικών όπως επίσης και τα χαρακτηριστικά των περιφερειών και των νομών της χώρας. Η ανάλυση που ακολούθησε η οποία πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα, χωρίστηκε σε δύο βασικές περιόδους, την περίοδο ανάπτυξης 2000-2008 και την περίοδο ύφεσης 2009-2017. Στο επίπεδο της περιγραφικής ανάλυσης, χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία ΑΠΑ, κ.κ. ΑΕΠ, απασχόλησης, ανεργίας και πληθυσμού, παραγωγικότητας καθώς και δευτερεύοντες δείκτες, με τη σύγκριση των αποτελεσμάτων να γίνεται με τον μέσο όρο της χώρας όπως και μεταξύ των περιφερειών και των νομών της. Στο δεύτερο επίπεδο της στατιστικής ανάλυσης, χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα κ.κ. δημόσιων επενδύσεων που ήταν χωρικά προσδιορισμένες σε επίπεδο NUTS 3, στο σύνολό τους καθώς και κατανεμημένες σε επιμέρους κατηγορίες επενδύσεων με βάση το είδος των δαπανών, με τη χρήση των αλλαγών στα περιφερειακά ποσοστά απασχόλησης ως εξαρτημένη μεταβλητή, ακολουθούμενες από ένα σύνολο ανεξάρτητων μεταβλητών που αφορούν τα περιφερειακά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.

Τα σημαντικότερα αποτελέσματα από το πρώτο μέρος της ανάλυσης έδειξαν την περαιτέρω ενίσχυση του τριτογενούς τομέα, τη χαμηλή παραγωγικότητα του πρωτογενούς τομέα, την αποδυνάμωση του δευτερογενούς τομέα, την ισχυροποίηση των νησιωτικών περιφερειών και νομών, τη χαμηλή ανθεκτικότητα των βόρειων περιοχών (κυρίως) και των κεντρικών περιοχών της χώρας, τη διατήρηση της δυναμικής της μητροπολιτικής περιφέρειας και τη μεγαλύτερη ευπάθεια των περιοχών με σημαντικά αστικά κέντρα στα πρώτα χρόνια της ύφεσης. Τα σημαντικότερα

αποτελέσματα από το δεύτερο μέρος της ανάλυσης έδειξαν πως στην περίοδο της ύφεσης οι αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις και αυτές που σχετίζονταν με το δευτερογενή τομέα και τον κλάδο του τουρισμού είχαν θετικό και σημαντικό αντίκτυπο στην περιφερειακή ανθεκτικότητα. Στην περίοδο της ανάπτυξης οι δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την έρευνα και την τεχνολογία, ενδυνάμωσαν την περιφερειακή ανθεκτικότητα.

Συμπερασματικά, το μεγαλύτερο επίπεδο ανθεκτικότητας νησιωτικών περιφερειών και νομών στην Ελλάδα, η διατήρηση των ανισοτήτων μεταξύ του βόρειου και του νότιου τμήματος της, οι παράγοντες και οι κλάδοι που συνεισφέρουν στην ενδυνάμωση των χωρικών μονάδων της, ο ρόλος της δημοσιονομικής πολιτικής ως παράγοντας ανθεκτικότητας μέσω των δημοσίων επενδύσεων, η ανάγκη αποσύνθεσης αυτών σε διαφορετικές κατηγορίες και η περαιτέρω διερεύνηση των επιδράσεων τους για την οικονομική ανάπτυξη και την ανθεκτικότητα, αποτελούν συνισταμένες που θα πρέπει να αξιοποιηθούν από την περιφερειακή πολιτική. Ο απώτερος στόχος της θα πρέπει να είναι η ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων που θα δημιουργήσουν οι επόμενες απότομες διαταραχές, όπως η πανδημία Covid-19 και η δημιουργία μακροχρόνιας βιώσιμης περιφερειακής ανθεκτικότητας στην ελληνική επικράτεια.

Λέξεις-κλειδιά: περιφερειακή ανθεκτικότητα, περιφερειακές ανισότητες και πολιτική, περιφέρειες και νομοί, οικονομική κρίση, δημόσιες επενδύσεις

Regional resilience, regional inequalities and regional policy

Dimitrios Athanasopoulos

Abstract

The concept of regional resilience has become particularly important for regional policy as well as for the evolution of regional inequalities. It reflects the ability of regions to withstand the effects of an abrupt disturbance by making structural changes and the reasons why. The purpose of the dissertation was to evaluate the resilience of the regions and prefectures of Greece for a period of 18 years and the factors that contributed to it and the reference point for the study was the global financial crisis in the late 2000s.

In this study, the term resilience and the factors that strengthened it were analyzed and empirical examples were presented. The history of regional policy in Greece was also presented through the national and community policies as well as the characteristics of regions and prefectures. The two level-analysis that followed was divided into two main periods, the growth period 2000-2008 and the recession period 2009-2017. For the level of descriptive analysis data related to GVA GDP per capita, employment, unemployment, population and productivity were used, as well as data from secondary indicators, by comparing the results with the country average and between its regions and prefectures. For the level of statistical analysis, per capita public investments data regionally allocated at NUTS 3 level was used, as a total and decomposed into sub-categories by type of expenditure. Differences in regional employment rates were used as the dependent variable, followed by a set of independent variables accounting for regional characteristics in each region.

The results from the first part of the analysis indicated further strengthening of the tertiary sector, low productivity of the primary sector, enfeeblement of the secondary sector, the strengthening of island regions and prefectures, low resilience of the northern regions of the country and in the central regions, the conservation of the metropolitan region's dynamic and greater vulnerability of areas with important urban centers in the first years of the recession. The most significant results from the second part of the analysis pointed out that during the recession decentralized public investment expenditures and those related to the secondary and tourism sectors had a positive and significant impact on regional resilience. During the period of economic

growth, public investment related to education and research and technology, strengthened regional resilience.

In conclusion, the higher level of resilience of island regions and prefectures in Greece, the preservation of inequalities between the northern and southern part of the country, the factors and sectors that contribute to the strengthening of its territorial units, the role of fiscal policy as a factor of resilience through public investments, the need to decompose them into different categories and further explore their effects on economic growth and resilience, are components that should be utilized by regional policy. The goal must be minimizing the impact of the next abrupt disruption, such as the Covid-19 pandemic crisis, and to build a long-term sustainable regional resilience in Greece.

Keywords: regional resilience, regional inequalities and policy, regions and prefectures, economic crisis, public investments

Πρόλογος

Σκοπός της διατριβής αποτέλεσε η αξιολόγηση της ανθεκτικότητας των περιφερειών και των νομών της Ελλάδας για μία περίοδο 18 ετών καθώς και των παραγόντων που μπορεί να προσδιοριστούν ότι αποτελούν ενισχυτικοί για αυτήν σύμφωνα με τη θεωρία και με βάση εμπειρικά παραδείγματα. Ανάμεσα στους παράγοντες που αναφέρονται, έμφαση δόθηκε στις δημόσιες επενδύσεις. Καθώς αποτελούν ένα σημαντικό εργαλείο δημοσιονομικής πολιτικής, με αφορμή την κρίση μετά το 2008 εξετάστηκε η πιθανότητα της χρησιμοποίησής τους για την ανάκαμψη και την αναδιοργάνωση περιοχών μετά από μία συνθήκη ύφεσης αλλά και για τη βελτίωση του επιπέδου της περιφερειακής ανθεκτικότητας σε μελλοντικές καταστάσεις απότομης διαταραχής.

Η διερεύνηση του όρου της περιφερειακής ανθεκτικότητας έχει ιδιαίτερη σημασία για τη χώρα. Η υπάρχουσα περιφερειακή πολιτική κατά τον 21^ο αιώνα, ο οποίος σηματοδοτήθηκε από έναν οικονομικό κύκλο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και γεγονότα (είσοδος στο ευρώ, περίοδος ανάπτυξης, Ολυμπιακοί Αγώνες, οικονομική κρίση, ύφεση, πολιτική αστάθεια, πανδημία) φαίνεται να μην έχει καταφέρει να επιτύχει τους στόχους της. Η ύπαρξη των περιφερειακών ανισοτήτων μπορεί να συνδέεται στη θεωρία με την περιφερειακή ανάπτυξη ωστόσο ο περιορισμός τους αποτελεί τον βασικό στόχο της περιφερειακής πολιτικής. Η εμφάνιση ωστόσο φαινομένων απότομης διαταραχής (κρίσεις) λόγω ενδογενών και εξωγενών παραγόντων, δυσχεραίνει αφενός τον περιορισμό των ανισοτήτων και αφετέρου προκαλεί ασύμμετρα χωρικά αποτελέσματα, με τις περιοχές να εμφανίζουν διαφορετικά επίπεδα αντίδρασης σε αυτές, δηλαδή διαφορετικό επίπεδο ανθεκτικότητας. Η διερεύνηση των αιτιών για αυτό, έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα πως οι ανισότητες και η περιφερειακή ανθεκτικότητα αν και συνδέονται αναπόφευκτα με τη δημοσιονομική κατάσταση μίας χώρας, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εμφανίζουν οι νομοί και οι περιφέρειές της. Οι διαφορές στις επιδόσεις τους οφείλονται δηλαδή σε διαφοροποιήσεις της τομεακής και επακόλουθα της οικονομικής δομής τους, από την οικονομική επίδοσή τους πριν από την κρίση, από τη διαθεσιμότητα των πόρων σε αυτές (άνθρωποι, τεχνολογία, κεφάλαια), από την ύπαρξη δυναμικών ή προστατευόμενων τομέων απασχόλησης, από το είδος των δημόσιων επενδύσεων που έχουν πραγματοποιηθεί σε αυτές, από τον βαθμό που είναι «ανοιχτές» ή προστατευμένες περιοχές και της αλληλεπίδρασής τους

με το παγκόσμιο περιβάλλον/εμπόριο, από την ανταγωνιστικότητά τους, από τις πολιτικές συνθήκες κ.α. Η διερεύνηση συνεπώς αυτών των χαρακτηριστικών-παραγόντων που διαφοροποίησαν τις επιδόσεις των περιοχών μετά την εκδήλωση της κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 2000 καθώς και η εξέταση έως ένα βαθμό του ρόλου της δημοσιονομικής πολιτικής στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης μέσω των δημοσιών επενδύσεων είναι σημαντική. Επιπρόσθετα αυτή η αναζήτηση θα δώσει τη δυνατότητα να διατυπωθούν προτάσεις για τη μεταβολή της αναπτυξιακής διαδρομής λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών και νομών της χώρας όπως και για το σύνολο της περιφερειακής πολιτικής, ειδικότερα μπροστά σε νέες προκλήσεις όπως η πανδημία.

Η διατριβή βασίστηκε για το θεωρητικό μέρος της σε μία σειρά προγενέστερων ερευνών, εργασιών και βιβλίων. Από τις πλέον σημαντικές πηγές για την έρευνα αποτέλεσαν τα βιβλία του Κόνσολα (1997) και των Πετράκου και Ψυχάρη (2004; 2016), στα οποία σκιαγραφείται με σαφήνεια το ιστορικό της περιφερειακής πολιτικής, των μέσων άσκησης της και οι ανισότητες στην ελληνική επικράτεια. Για την εξέλιξη των τελευταίων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη πριν την εμφάνιση της κρίσης, οι Petrakos and Artelaris (2008) και οι Petrakos, Rodríguez-Pose and Rovolis (2005) προσέφεραν σημαντικές γνώσεις ενώ ο Χριστοφάκης (2001; 2004) μαζί με τον Παπαδασκαλόπουλο (2009) περιέγραψαν λεπτομερώς τη διαδικασία και το περιεχόμενο του περιφερειακού προγραμματισμού.

Ο Martin με μία σειρά άρθρων (2010; 2012), μαζί με τον Sunley (2007; 2015; 2017) και τον Gardiner (2019) ή και τους δύο μαζί (2016), συνείσφεραν σημαντικά στη διαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου που αφορά στην έννοια της ανθεκτικότητας, όπως προγενέστερα έκαναν αντίστοιχες επιστημονικές εργασίες όπως των Hill, Wial and Wolman (2008), Hassing (2010), Davies (2010) και Christopherson, Michie and Tyler (2010).

Για το γενικότερο ρόλο των δημόσιων επενδύσεων σημαντικό αποτελεί το έργο του Aschauer (1989ab) και της Munnell (1990; 1992). Για τη σύνδεση των δημόσιων επενδύσεων με την Ελλάδα οι Pyscharis, Tselios and Pantazis (2020), οι Rodríguez-Pose, Psycharis and Tselios (2012), ο Lolos (2009) και ο Monastiriotes το 2011, προσέφεραν σημαντικές διαπιστώσεις αναφορικά με τον ρόλο των κοινοτικών και εθνικών πόρων ως παραγόντων ανάπτυξης. Επίσης μια σειρά μελετών (Lambrinidis, Psycharis & Rovolis, 2005; Podríguez-Pose, Psycharis & Tselios, 2016ab; Psycharis, Rodríguez-Pose & Tselios, 2019) διερεύνησαν τη χωρική κατανομή των δημόσιων επενδύσεων. Τέλος ιδιαίτερα σημαντικές για τη διατριβή αποτέλεσαν οι μελέτες που

διερεύνησαν τον αντίκτυπο των δημοσίων επενδύσεων σε σχέση με τις επιπτώσεις της κρίσης στη χώρα (Psycharis, Rovolis, Tselios & Pantazis, 2014b; Giannakis & Bruggeman, 2015; Petrakos & Psycharis, 2016; Monastiriotis & Martelli, 2021).

Για τη χωρική κατανομή της οικονομικής κρίσης μία σειρά επιστημονικών άρθρων (Palaskas, Psycharis, Rovolis & Stoforos 2015; Petrakos & Psycharis, 2016; Psycharis et al., 2014b; Hadjimichalis, 2010; 2011; 2014; Monastiriotis, 2011) διερεύνησαν το γεωγραφικό αντίκτυπο της στην ανθεκτικότητα των περιοχών της χώρας και μαζί με τις εργασίες των Giannakis and Bruggeman (2015; 2017), Psycharis, Kallioras, and Pantazis (2014a), Panori (2017) και Panori and Psycharis (2018), αποτέλεσαν σημεία αναφοράς και σύγκρισης με τα αποτελέσματα της παρούσας διατριβής.

Στο πρακτικό μέρος της η παρούσα διατριβή επιχείρησε να συμβάλει στην επιστημονική συζήτηση με πολλαπλούς τρόπους. Πρώτον, αξιολογήθηκε η διαδρομή των περιφερειών και των νομών της χώρας με βάση το βαθμό της ανθεκτικότητάς τους συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιφέρειες και νομούς όσο και με το σύνολο της χώρας, εντάσσοντας την έννοια της ανθεκτικότητας στις προϋποθέσεις που οδηγούν στην ανάπτυξή τους.

Δεύτερον η έρευνα πραγματοποιήθηκε για μία χρονική περίοδο 18 ετών που περιλάμβανε και τις δύο φάσεις του οικονομικού κύκλου. Συγκεκριμένα το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα καλύπτει αφενός μια εκτεταμένη περίοδο στην οποία οι αναπτυξιακοί ρυθμοί της χώρας ξεπερνούσαν σε αρκετά έτη τον μέσο όρο της Ευρώπης και αφετέρου μία περίοδο ύφεσης ιδιαίτερα μεγάλη χρονικά, η οποία συνοδεύτηκε από αυστηρά μέτρα λιτότητας και χαρακτηρίστηκε από πολιτική αστάθεια. Η περίοδος αυτή που αναλύεται επεκτείνεται σχεδόν έως το έτος της (τυπικής) εξόδου της χώρας από τα μνημόνια (2018).

Τρίτον, χρησιμοποιήθηκε ένα σύνολο δεικτών για την περιγραφική και στατιστική ανάλυση (ΑΕΠ, ΑΠΑ, απασχόληση, ανεργία, παραγωγικότητα, τομεακή εξειδίκευση, πληθυσμός ως σύνολο και σε κατηγορίες, πυκνότητα πληθυσμού, δείκτες ευημερίας, ελκτικότητας, ανθρωπίνου δυναμικού, κοινωνικών υποδομών, δημόσιες επενδύσεις ως σύνολο και σε επιμέρους κατηγορίες) ώστε να δοθεί μία συνολική και περισσότερο αντιπροσωπευτική εικόνα για το επίπεδο της ανθεκτικότητας των περιοχών.

Τέταρτον, περιεγράφηκαν οι σημαντικοί παράγοντες που θεωρούνται πως διαμόρφωσαν την οικονομική ανθεκτικότητα των περιοχών στην Ελλάδα πριν την

εμφάνιση της κρίσης του 2008 και προσδιορίζονται μία σειρά χαρακτηριστικών που επηρέασαν το επίπεδο της ανθεκτικότητάς τους μετά την εμφάνισή της.

Πέμπτον, η έρευνα προσέφερε σημαντικές αποδείξεις για τη διαφορετική ικανότητα περιφερειακής ανθεκτικότητας που παρουσιάζουν οι περιοχές στην Ελλάδα και εξήγαγε συμπεράσματα πραγματοποιώντας ανάλυση σε διαφορετικές χωρικές μονάδες (περιοχές NUTS 2 και περιοχές NUTS 3).

Έκτον, καθώς είναι πολύ λίγες οι υπάρχουσες μελέτες στον ελληνικό χώρο που έχουν διερευνήσει τον ρόλο των δημοσίων επενδύσεων για την ανθεκτικότητα στην απασχόληση όσο και για το εισόδημα, η παρούσα έρευνα διεύρυνε σημαντικά την υπάρχουσα γνώση σχετικά με την επίδραση των δημοσίων επενδύσεων και συγκεκριμένων κατηγοριών τους για την περιφερειακή ανθεκτικότητα. Επιπρόσθετα, υποστήριξε τη σημασία προσαρμογής της περιφερειακής πολιτικής στις τοπικές ιδιαιτερότητες, καθώς η επίδραση των δημοσίων επενδύσεων είναι πιθανόν να διαφοροποιείται μεταξύ διαφορετικών περιοχών. Η προσέγγιση πραγματοποιήθηκε μέσω οικονομετρικού υποδείγματος το οποίο περιλαμβάνει εκτός από τις δημόσιες επενδύσεις, μία μεγάλη σειρά κοινωνικοοικονομικών, δημογραφικών και γεωγραφικών μεταβλητών που κάλυπταν όλη τη περίοδο μελέτης.

Έβδομον, η έρευνα κατέληξε στο σημαντικό συμπέρασμα για τη χάραξη της περιφερειακής πολιτικής, πως οι κ.κ δημόσιες επενδύσεις στη χώρα είχαν διαφορετική επίδραση στην περιφερειακή ανθεκτικότητα μεταξύ των δύο περιόδων ανάλυσης, όπως και οι διάφορες κατηγορίες των επενδύσεων ανά περίοδο, επισημαίνοντας και την αναποτελεσματικότητα που εμφάνισαν κατά κύριο λόγο στην περίοδο της ανάπτυξης. Συγκεκριμένα διαπιστώθηκε πως οι δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την έρευνα και την τεχνολογία ενδυνάμωσαν την περιφερειακή ανθεκτικότητα κατά τη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ οι αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις και οι επενδύσεις που σχετίζονται με τον δευτερογενή τομέα και τον τουριστικό κλάδο είχαν σημαντική θετική συνεισφορά κατά τη διάρκεια της υφεσιακής περιόδου. Τέλος η διατριβή υποστήριξε πως η εμπειρία και η γνώση που αποκομίζονται από προηγούμενες απότομες διαταραχές, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη μεγαλύτερου βαθμού ανθεκτικότητας σε μελλοντικές συνθήκες απότομης διαταραχής, όπως η τρέχουσα πανδημία της Covid-19.

Μέρος των αποτελεσμάτων και των συμπερασμάτων που αναφέρθηκαν και συγκεκριμένα όσα αφορούσαν στην εξέταση του ρόλου των δημοσίων επενδύσεων ως παράγοντα ανθεκτικότητας για την ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια του

οικονομικού κύκλου, παρουσιάστηκαν στο επιστημονικό άρθρο «Public investment and regional resilience: empirical evidence from the greek regions», το οποίο συν-δημιουργήθηκε με τον Καθηγητή Ιωάννη Ψυχάρη και τη μεταδιδάκτορα Αναστασία Πανώρη. Το άρθρο έγινε δεκτό για δημοσίευση μετά από διαδικασία κρίσης στο επιστημονικό περιοδικό Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie (Journal of Economic and Human Geography) στις 22 Οκτωβρίου 2021 (<https://doi.org/10.1111/tesg.12499>). Η συγγραφή του πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του έργου «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές-κύκλος Β'» που αποτελεί μέρος του Επιχειρησιακού Προγράμματος: “Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση Του Άξονα Προτεραιότητας 6”, ο οποίος συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, αποτελώντας μέρος του ΕΣΠΑ 2014-2020.

Το άρθρο παρουσιάστηκε επίσης διαδικτυακά (λόγω των περιορισμών της πανδημίας Covid-19) σε τρία επιστημονικά συνέδρια, δύο εκ των οποίων ήταν ξενόγλωσσα και ένα διεθνές και συγκεκριμένα:

- στο «International Conference on Business & Economics» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (07/05/2021)
- στο «7th International Conference on Applied Economics» του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (21/05/2021)
- στο «60th ERSА Congress» (26/08/2021)

Τέλος, η δομή που ακολουθείται στη διατριβή είναι η ακόλουθη. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται συγκεντρωτικά οι έννοιες των περιφερειακών ανισοτήτων και της εξέλιξής τους κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου καθώς και της περιφερειακής πολιτικής με τους στόχους και τα διλήμματα που αυτή εμπεριέχει. Στη συνέχεια η έμφαση δίνεται στην ανάλυση της έννοιας της ανθεκτικότητας και στη σημασία της σε διάφορους επιστημονικούς κλάδους και ιδιαίτερα στην περιφερειακή επιστήμη. Για να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της έννοιας της ανθεκτικότητας, τα σημεία στα οποία επικεντρώνεται η έρευνα αποτελούν η συστηματική χρησιμοποίησή της, οι διάφορες ερμηνείες που της έχουν αποδοθεί, οι προσεγγίσεις που αυτή περιλαμβάνει και η ανάλυση των παραγόντων που την διαμορφώνουν. Παρουσιάζονται επίσης σχετικά παραδείγματα ανθεκτικότητας από τον 20^ο αιώνα και από τα πρώτα έτη της κρίσης του 2008, για την εξέλιξη της οποίας (έως το 2011) όπως και για τις αιτίες δημιουργίας της, πραγματοποιείται εκτενής αναφορά. Το κεφάλαιο

ολοκληρώνεται με μία περαιτέρω ανάλυση του περιεχομένου του όρου της ανθεκτικότητας και παρουσιάζεται η κριτική που έχει ασκηθεί στην έννοια.

Το δεύτερο κεφάλαιο, επικεντρώνεται στην Ελλάδα. Περιγράφεται η εξέλιξη της κρίσης στη χώρα στα έτη της ύφεσης καθώς και η περιφερειακή πολιτική που είχε ασκηθεί στην χώρα πριν και κατά την διάρκεια της περιόδου της έρευνας, μέσα από εθνικές, κοινοτικές και διοικητικές πολιτικές. Παράλληλα, επιχειρείται μία κριτική των πολιτικών αυτών ως προς την αναπτυξιακή και την περιφερειακή επίδρασή τους στη χώρα. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των οικονομικών, πολιτικών, γεωμορφολογικών και ιστορικών παραγόντων που έχουν διαμορφώσει τις ανισότητες στις ελληνικές περιφέρειες.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία και οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν στη διατριβή. Αναφέρονται συνοπτικά οι μέθοδοι μέτρησης της ανθεκτικότητας και οι δείκτες (μεμονωμένοι και σύνθετοι) που έχουν χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία για την εξαγωγή αντικειμενικών συμπερασμάτων. Στη συνέχεια περιγράφονται οι λόγοι επιλογής των δύο βασικών περιόδων της παρούσας μελέτης, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για το περιγραφικό και το στατιστικό μέρος της έρευνας, τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν, οι λόγοι επιλογής τους και οι αδυναμίες της έρευνας.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται εξ ολοκλήρου την ανάλυση της διατριβής. Παρουσιάζονται εκτενώς σε μορφή πινάκων και διαγραμμάτων οι βασικοί και κυριότεροι συμπληρωματικοί δείκτες και στη συνέχεια οι δευτερεύοντες συμπληρωματικοί δείκτες. Ακολουθεί η ανάλυση για τις δημόσιες επενδύσεις. Αφού παρουσιάζεται ο πολυποίκιλος ρόλος τους σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, εξετάζονται στη συνέχεια ως παράγοντας ανθεκτικότητας για τη χώρα. Η προσέγγιση πραγματοποιείται μέσω οικονομετρικού υποδείγματος το οποίο περιλαμβάνει πέρα από τις δημόσιες επενδύσεις, μία μεγάλη σειρά κοινωνικοοικονομικών, δημογραφικών και γεωγραφικών μεταβλητών που καλύπτουν όλη τη περίοδο μελέτης.

Το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει μία εκτεταμένη σύνοψη των αποτελεσμάτων της διατριβής που αφορούν τις περιφέρειες, τους νομούς, τις δημόσιες επενδύσεις και το σύνολο της χώρας, με την αναφορά αντίστοιχων συμπερασμάτων άλλων επιστημονικών ερευνών. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με προτάσεις πολιτικής, οι οποίες μπορεί να μεταβάλλουν την αναπτυξιακή διαδρομή των ελληνικών περιφερειών όσο και της χώρας, έχοντας ως στόχο την προώθηση της ανθεκτικότητας και της ανάπτυξης μετά το τέλος της πανδημίας.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί πως αν και για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα που αφορούσαν την περίοδο Ιανουάριος 2000 - Δεκέμβριος 2017, σε ορισμένες περιπτώσεις γίνονται αναφορές σε στοιχεία που ήταν διαθέσιμα έως και το φθινόπωρο του 2021.

Κεφάλαιο 1

Περιφερειακή πολιτική, ανισότητες και η έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας

1.1 Περιφερειακές ανισότητες

Το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων έχει αποτελέσει το βασικό αντικείμενο για την περιφερειακή πολιτική. Ο χώρος ασκεί οικονομική επίδραση στην ανθρώπινη δραστηριότητα που εκδηλώνεται είτε με την μορφή του εδάφους-επιφάνειας, είτε με την μορφή της απόστασης ως διάστασής του, είτε ως τόπος εγκατάστασης των οικονομικών δραστηριοτήτων όταν διαφοροποιείται το κόστος παραγωγής και επηρεάζονται τα κέρδη (Κόνσολας, 1997). Τα αίτια που προκαλούν αυτή την επίδραση είναι η ανομοιογένεια στην φύση και στην κατανομή των οικονομικών πόρων στο χώρο καθώς και η αδυναμία να μεταφερθούν αυτοί αυτόματα σε χωρικά σημεία που είναι απαραίτητο για την παραγωγική διαδικασία σε δεδομένο χρόνο (Κόνσολας, 1997). Πιο συγκεκριμένα κατηγοριοποιούνται σε:

- Γεωγραφικούς παράγοντες (η ύπαρξη ή μη φυσικών πόρων, η απόσταση και το μεταφορικό κόστος)
- Θεσμικούς παράγοντες (αποκεντρωτικό, συγκεντρωτικό σύστημα)
- Πολιτικούς παράγοντες (σύνορα, πολιτικές αποφάσεις)
- Πολιτιστικούς παράγοντες (πολιτιστικοί και ψυχολογικοί)
- Περιβαλλοντικούς παράγοντες (κατάσταση φυσικού περιβάλλοντος και κλιματολογικές συνθήκες)
- Στην περιφερειακή δομή της οικονομίας (παραδοσιακοί, δυναμικοί κλάδοι)
- Στη χαμηλή κινητικότητα εργασίας και κεφαλαίου (ρυθμός ανάπτυξης, παράγοντες που επηρεάζουν την αγορά, τριτογενής τομέας)
- Εξωτερικές οικονομίες
- Στην απουσία διάχυσης καινοτομικών δραστηριοτήτων
- Στον εξωτερικό έλεγχο (αποφάσεις επιχειρήσεων στις οποίες η διοίκηση τους είναι εκτός περιφέρειας)
- Στην περιορισμένη επιχειρηματική πρωτοβουλία (επιχειρηματικό κλίμα).

Τα ερωτήματα που προκαλούνται από τις περιφερειακές ανισότητες προσπάθησαν να απαντήσουν διάφορες σχολές σκέψεις και θεωρίες. Η έμφαση που

δινόταν στις «εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας στην παραγωγή, το κρίσιμο μέγεθος αγορών ή πολιτικών, οι χωρικές και κλαδικές διασυνδέσεις και το επίπεδο ανάπτυξης» όπως αυτά εμφανιζόταν λίγο πριν και στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, έδωσε την θέση της από το 1960 περίπου και μετά, κυρίως στον δυτικό κόσμο, σε μελέτες, «υποδείγματα και προσεγγίσεις που βασίζονταν στις νεοκλασικές υποθέσεις των σταθερών οικονομιών κλίμακας στην παραγωγή και συνεπώς του πλήρους ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και εργασίας» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στην πρώτη περίπτωση η οικονομική της συσσώρευσης υποστήριζε τις τάσεις συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων στο χώρο από τις δυνάμεις της αγοράς και την δημιουργία των οικονομιών κλίμακας ενώ στη δεύτερη περίπτωση η νεοκλασική προσέγγιση δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για τη διερεύνηση των αιτιών μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων ανάπτυξης όσο με τους μηχανισμούς που θα επέφεραν την ισορροπία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Μια βασική προσέγγιση της οικονομικής της συσσώρευσης αποτέλεσε η θεωρία της «σωρευτικής αιτιότητας» του Myrdal το 1957 (όπως και το παρόμοιο υπόδειγμα του Hirschman το 1958), η οποία ανέφερε ότι οι οικονομικές δυνάμεις της αγοράς έχουν την τάση να οξύνουν τις περιφερειακές ανισότητες και όχι να τις αμβλύνουν, αναφέροντας δυο διαδικασίες που συνδέονταν μεταξύ τους ως παράγοντες δημιουργίας της άνισης ανάπτυξης, της σωρευτικής αιτιότητας και της χωροταξικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια (Κόνσολας, 1997). Η πρώτη διαδικασία αναφέρει πως η ανάπτυξη πραγματοποιείται σε ορισμένα κέντρα ανάπτυξης τα οποία λόγω φυσικών και άλλων επίκτητων πλεονεκτημάτων (π.χ. μεταφορικά δίκτυα) ωφελούνται σε σύγκριση με άλλες περιοχές με αποτέλεσμα την ένταση της διαφοροποίησης των επιπέδων ευημερίας τους. Η δεύτερη διαδικασία προκαλεί είτε την εξασθένιση της περιφέρειας συγκριτικά με το κέντρο (backwash effects), είτε την διάδοση της ανάπτυξης στην περιφέρεια (spread effects). Ωστόσο η εμπειρία έδειξε πως τα «απομυζητικά αποτελέσματα στο χώρο ήταν ισχυρότερα από τα αποτελέσματα διάχυσης» χωρίς να υπάρχει παράλληλα κάποια βεβαιότητα ότι αυτό θα μεταβαλλόταν στην συνέχεια (Κόνσολας 1997).

Εκτός από την κριτική που ασκήθηκε στην θεωρία της «σωρευτικής αιτιότητας» (π.χ αδυναμίες στη συνολική παρουσίαση του τρόπου άμβλυνσης των ανισοτήτων, αγνόηση παραγόντων) ένας βασικός λόγος της επικράτησης της νεοκλασικής θεωρίας έως και τις αρχές του 1990 τουλάχιστον, αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό το γεγονός ότι το επίκεντρο των θεωριών της συσσώρευσης αποτελούσαν οι αύξουσες εσωτερικές και

εξωτερικές οικονομίας κλίμακας. Η μη συμβατότητά τους με την μορφή του πλήρους ανταγωνισμού, τη μορφή αγοράς για την οποία υπήρχαν φορμαλιστικά υποδείγματα, οδήγησαν τους υποστηρικτές της θεωρίας στην παρουσίαση των ιδεών τους περισσότερο ελεύθερα και περιγραφικά, κάτι που οδήγησε και στην περιθωριοποίηση τους (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Μία δεύτερη βασική διαφορά των θεωριών ήταν η ήταν η ελάχιστη ή μικρή παρέμβαση των παρεμβατικών πολιτικών, που υποστηριζόταν από την νεοκλασική θεωρία. Ο σκοπός της ισότητας των ευκαιριών και της κοινωνικής δικαιοσύνης τον οποίο εξυπηρετούσε η παρέμβαση του κράτους, βρισκόταν πάντα μακριά από τον στόχο της αποτελεσματικότητας, η οποία υπήρξε η κατεξοχήν επιλογή των αγορών (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αντίθετα η οικονομική της συσσώρευσης απαιτούσε αναπτυξιακές πολιτικές για τις υστερούσες περιοχές όπως και συντονισμό τους στο αναγκαίο επίπεδο.

Η νεοκλασική θεωρία από την άλλη υποστήριζε ότι ο συνδυασμός των δυνάμεων της αγοράς και των παραγόντων πολιτικής στις προηγμένες οικονομίες θεωρούταν πιθανό να αποφέρει μακροπρόθεσμα χαμηλότερες χωρικές ανισότητες, αν και ήταν πιθανό αυτό να μην ίσχυε για όλες τις περιπτώσεις. Η σχετική συζήτηση επηρεάστηκε από το Williamson ο οποίος υποστήριξε πως οι σχετικά ανεπτυγμένες χώρες χαρακτηρίζονται από αρνητική σχέση μεταξύ του επιπέδου των περιφερειακών διαφορών και του επιπέδου ανάπτυξης (Petrakos, Rodríguez-Pose & Rovolis, 2005), συνεπώς η άνοδος του επιπέδου ανάπτυξης θα μείωνε τις περιφερειακές ανισότητες (Κόνσολας, 1997). Επιπλέον η θεωρία υποστήριζε πως τα κόστη της οικονομικής συγκέντρωσης δημιουργούν δυνάμεις από-συγκέντρωσης οι οποίες θεωρούνταν απαραίτητες για την ισορροπία του επιπέδου ανάπτυξης (Iammarino, Rodríguez-Pose & Storper, 2019).

Αυτή η ισόρροπη ανάπτυξη, που θα επιλύει τα προβλήματα των περιφερειακών ανισοτήτων, μπορεί να επιτευχθεί σύμφωνα με τη νεοκλασική θεώρηση χωρίς παρεμβατικές πολιτικές με τρεις μηχανισμούς στην οικονομία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ο πρώτος σχετίζεται με την τεχνολογία της παραγωγής, η οποία σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, χαρακτηρίζεται από σταθερές αποδόσεις κλίμακας. Με βάση το σχετικό μοντέλο, για να ισορροπήσουν οι αγορές, η παραγωγικότητα του κεφαλαίου θα είναι μεγαλύτερη στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες οι οποίες θα χαρακτηρίζονται και από υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Ο δεύτερος μηχανισμός αναπτύχθηκε από τους Heckscher και Ohlin, καθώς και από τον Ricardo, και στη συνέχεια επεκτάθηκε από τον Samuelson μέσω της εξίσωσης των αμοιβών της

εργασίας και του κεφαλαίου μεταξύ των περιφερειών, στηριζόμενη στο διαπεριφερειακό εμπόριο. Το βασικό σημείο του μηχανισμού αποτελεί η αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Δύο περιφέρειες με εμπορικές σχέσεις εξειδικεύονται σε προϊόντα που παρουσιάζουν εντατική χρήση του συντελεστή παραγωγής που διαθέτουν σε αφθονία. Τέλος, ο τρίτος μηχανισμός συνδέεται με τη μετανάστευση, την κινητικότητα της εργασίας. Σύμφωνα με αυτόν, το εργατικό δυναμικό έχει την τάση να μετακινείται από περιοχές με χαμηλές αμοιβές σε περιοχές με υψηλές αμοιβές. ενώ αντίθετα το κεφάλαιο τείνει να μετακινείται προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, με αποτέλεσμα την σύγκλιση αυτών των δύο κατηγοριών περιφερειών.

Ούτε ωστόσο το νεοκλασικό μοντέλο ανάπτυξης δεν στερήθηκε κριτικής. Η λανθασμένη αντίληψη για εξάλειψη των διαπεριφερειακών διαφορών λόγω της λειτουργίας του μηχανισμού της αγοράς οδήγησε την παραδοσιακή οικονομική ανάλυση στο να μη λάβει υπόψιν τη χωροταξική διάσταση των οικονομικών φαινομένων (Κόνσολας, 1997). Μία σειρά προβληματισμών που διατυπώθηκαν για την θεωρία, περιγράφονται και από τους Petrakos et al. (2005). Πρώτον και βασικό μειονέκτημα της θεωρίας αποτελεί η αγνόηση της επίδρασης του οικονομικού κύκλου στην ανάπτυξη, με τις τάσεις σύγκλισης και απόκλισης να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή της χρονικής περιόδου που εξετάζεται. Ένας δεύτερος περιορισμός αφορά το πως οι κυκλικές αυτές διακυμάνσεις μπορεί να είναι ανομοιογενείς, είτε αφορούν τις χώρες μεταξύ τους, είτε τις περιφέρειες των χωρών. Τρίτον, το συγκεκριμένο υπόδειγμα δεν λαμβάνει υπόψιν το σχετικό μέγεθος των παρατηρήσεων καταλήγοντας σε μη ρεαλιστικά αποτελέσματα, παρόλο που η ανάλυση του επηρεάζεται από το μέγεθος και την «σημασία» κάθε χώρας. Τέταρτον, λαμβάνοντας υπ' όψη ορισμένες μεταβλητές ως ανεξάρτητες και εκτιμώντας την επίδρασή τους στην ανάπτυξη, η θεωρία διαπιστώνει τάσεις σύγκλισης μεταξύ περιφερειών και χωρών οι οποίες όμως στην πραγματικότητα δεν υφίστανται. Πέμπτον, όσον αφορά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), δεν λάμβανε υπ' όψη την ετερογενή συμπεριφορά και τη κινητικότητα που παρουσίαζε η συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Επιπρόσθετα, όσον αφορά την κινητικότητα των μέσων παραγωγής η πραγματικότητα ήταν τελείως αντίθετη με ό,τι υποστήριζε η θεωρία, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει κόστος μεταφοράς λόγω της ομοιόμορφης κατανομής των πόρων (Κόνσολας, 1997). Σε κάθε περίπτωση, το υπόδειγμα δεν μπορούσε να εξηγήσει την προφανή αύξηση και επιμονή της διαπεριφερειακής ανισότητας στην ΕΕ του 21^{ου} αιώνα. Τέλος, η ύπαρξη νέων θεωρητικών υποδειγμάτων αποδείκνυαν την κυριαρχία των δυνάμεων της

συσσώρευσης στην οικονομική γεωγραφία, θέτοντας σημαντικά ερωτηματικά για τις διαδικασίες διάχυσης της οικονομικής ανάπτυξης μέσω των χωρικών και των κοινωνικών μηχανισμών, δηλαδή τη βάση της νεοκλασικής θεωρίας (Iammarino et al., 2019).

Οι ενστάσεις για το περιεχόμενο της νεοκλασικής θεωρίας οδήγησαν από την δεκαετία του 1990, στην εμφάνιση των νέων θεωριών που επανάφεραν τα οικονομικά της συσσώρευσης και οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με το νεοκλασικό υπόδειγμα. Οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) ανέφεραν επιπρόσθετα πως οι θεωρίες αυτές επανασύνδεσαν την οικονομική ανάλυση του χώρου με την πραγματικότητα, έχοντας ως βάση τους το γεγονός πως οι χωρικές ανισότητες συνέχιζαν να υφίστανται ανεξαρτήτως χρόνου και παρεμβατικών πολιτικών.

Το κύριο αυτό στοιχείο των θεωριών προήρθε από τις θεωρητικές σχολές της αστικής οικονομικής, της ενδογενούς ανάπτυξης και της νέας οικονομικής γεωγραφίας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η πρώτη σχολή εστίασε στις εξωτερικές οικονομίες κλίμακας (οικονομίες συγκέντρωσης), οι οποίες διακρίνονταν στις οικονομίες αστικής κλίμακας και στις οικονομίες αστικοποίησης. Η συγκέντρωση επιχειρήσεων (πληθυσμού και δραστηριοτήτων) σε μεγάλους αστικούς σχηματισμούς συνέβαλε στην αποτελεσματική χρήση των πόρων και στην μείωση του κόστους παραγωγής λόγω εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας (με την έμφαση να δίνεται στις δεύτερες). Συνεπώς τα αστικά κέντρα αύξαναν και την παραγωγικότητά τους συγκριτικά με τους μη αστικούς τόπους εγκατάστασης, έλκυαν πόρους και δραστηριότητες, συμβάλλοντας στην αύξηση των χωρικών ανισοτήτων ειδικότερα όταν το κόστος μεταφοράς ήταν υψηλό για να εξυπηρετηθούν οι περιφερειακές αγορές (Κόνσολας, 1997) και αντίθετα με όσα υποστήριζε η εξισορροπητική λειτουργία της αγοράς στην νεοκλασική θεωρία.

Η δεύτερη θεωρία, της ενδογενούς ανάπτυξης, βασιζόταν στα τοπικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν μία περιοχή όπως η επιχειρηματικότητα ή η οικονομική δυναμική της. Κεντρικό σημείο της αποτελεί ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας με επικρατούσες τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας που προκύπτουν από την συσσώρευση της γνώσης ως αποτέλεσμα της έρευνας, από την παραγωγή του προϊόντος μίας επιχείρησης και από τις θετικές εξωτερικές οικονομίες, το οποίο παρουσιάστηκε από το Romer (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ο Friedman με την σειρά του ανέφερε πως η ενδογενής ανάπτυξη θα μπορούσε να επιτευχθεί σε περιοχές που βρίσκονται σε κεντρικά σημεία για την παγκόσμια οικονομία και οι οποίες θα βασίζονταν σε πόλεις «που λειτουργούν

ως παγκόσμια κέντρα συσσώρευσης κεφαλαίου, παραγωγής και ελέγχου» σε αντίθεση με τις περιφέρειες που δεν βρίσκονται σε αυτή τη γεωγραφική θέση και δεν διέθεταν τις αντίστοιχες δυνατότητες (Κόνσολας, 1997). Γενικό συμπέρασμα των σχετικών μελετών ήταν οι επικρατούσες τάσεις απόκλισης και όχι σύγκλισης μεταξύ των περισσότερο ανεπτυγμένων χωρών και των λιγότερο ανεπτυγμένων.

Τέλος, η θεωρία της οικονομικής γεωγραφίας η οποία στηρίζεται στο υπόδειγμα γενικής ισορροπίας του Krugman, προσδιορίζει το κόστος μεταφοράς και τον γεωγραφικό παράγοντα ως ρυθμιστές στην κατανομή των δραστηριοτήτων στο χώρο (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στη θεωρία, το διεθνές εμπόριο ενεργοποιείται από τις εξωτερικές οικονομίες κλίμακας που οδηγούν σε αύξηση των κερδών. Το κρίσιμο αρχικό μέγεθος της περιοχής και οι κατάλληλες γεωγραφικές συντεταγμένες αποτελούν τους ρυθμιστικούς παράγοντες για το αν θα υπάρχουν κέρδη από την δυναμική της συσσώρευσης η οποία αυτοτροφοδοτείται καθώς οι μεγάλες αγορές ελκύνουν νέες επιχειρήσεις. Αυξάνοντας με αυτό το τρόπο περισσότερο την ελκτικότητα της περιοχής. Επιπλέον, ο Porter ανέφερε πως η έκταση της γεωγραφικής συγκέντρωσης της παραγωγής έχει βασικό ρόλο στον καθορισμό των κλάδων που θα μπορούν να δημιουργήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα σε παγκόσμια κλίμακα ενώ αντίστοιχα «η απομόνωση και η έλλειψη ανταγωνιστικών προκλήσεων καθώς και καινοτομικών πρωτοβουλιών οδηγούν στην καθυστέρηση και στην στασιμότητα» (Κόνσολας, 1997)¹.

Ανεξαρτήτως ωστόσο των προσεγγίσεων που περιλαμβάνει κάθε θεωρία, οι χωρικές ανισότητες υπάρχουν και αυξάνονται, με τις προεκτάσεις τους να είναι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές. Η διαφοροποίηση των περιφερειακών εισοδημάτων, ο συνδυασμός περιφερειακών δημογραφικών δεδομένων με την οικονομική διάρθρωση κάθε περιοχής και με τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά τους καθώς και η διαφοροποιημένη ζήτηση κατά περιοχή αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν την εγκατάσταση οικονομικών δραστηριοτήτων και αιτίες των περιφερειακών προβλημάτων (Κόνσολας, 1997). Όμως η άνιση χωρική ανάπτυξη συχνά εκλαμβάνεται ως ένα τίμημα για την επίτευξη υπέρτερης συνολικής οικονομικής απόδοσης, δηλαδή για τη μεγιστοποίηση της συνολικής παραγωγικότητας και του εισοδήματος (Iammarino et al., 2019). Σύμφωνα με τον Hirschman οι διαπεριφερειακές

¹ Άλλες θεωρίες χωροθέτησης που διερεύνησαν τη δημιουργία των περιφερειακών ανισοτήτων αποτελούν η θεωρία έλλειψης και αφθονίας των φυσικών πόρων, η μαρξιστική προσέγγιση και η θεωρία της εξάρτησης (Κόνσολας, 1997).

ανισότητες στην ανάπτυξη αποτελούν αναπότρεπτο επακόλουθο και προαπαιτούμενο της (Κόνσολας, 1997). Επίσης οι θεωρίες των νέων οικονομιών της συσσώρευσης, συμπεραίνουν το ίδιο για την φύση του οικονομικού συστήματος των αγορών. Δημιουργεί και αναπαράγει χωρικές ανισότητες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στο σύνολο τους οι θεωρίες αναφέρουν πως η οικονομική ανάπτυξη, παρουσιάζει την τάση να συνδέεται με κάποιο είδος συγκέντρωσης, το οποίο απαιτεί ένα ελάχιστο όριο πόρων και δραστηριοτήτων για να πραγματοποιηθεί (Petrakos et al., 2005). Αναμενόμενα η οικονομική διαδικασία τείνει να συνδέεται βραχυπρόθεσμα (τουλάχιστον) με αυξημένες χωρικές ανισότητες.

Στην περίπτωση της Ευρώπης, εκτός από την ύπαρξη διαφορετικών επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με την ίδρυση της ΕΕ, της πολιτικής της ενιαίας αγοράς και της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης, είχαν ως αποτέλεσμα ένα διαφορετικό χωρικό αντίκτυπο μεταξύ των χωρών όπως και ανάμεσα στις περιφέρειες τους. Αυτές οι περιφερειακές διαφορές καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από το μέγεθος κάθε χώρας και το βαθμό συγκέντρωσης των πόρων της. Ως αποτέλεσμα, παρόλο τις τάσεις σύγκλισης που παρουσιάστηκαν μεταξύ των χωρών, η εικόνα δεν ήταν ανάλογη μεταξύ των περιφερειών. Σύμφωνα με την 3^η Έκθεση Συνοχής το 2004 (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), στα πρώτα έτη της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) επικρατούσαν τάσεις απόκλισης μεταξύ των ασθενέστερων και των ανεπτυγμένων περιφερειών. Στο εσωτερικό των χωρών, η κατάργηση των δεσμών και των φόρων θα καθιστούσε τις πλουσιότερες περιφέρειες περισσότερο ικανές να ανταποκριθούν στον ανταγωνισμό της ενοποιημένης αγοράς, ενώ οι περισσότερο φτωχές περιφέρειες λόγω της απουσίας δυνατοτήτων ανταγωνισμού, θα έπρεπε να βασιστούν σε δραστηριότητες που συνδέονταν με το δημόσιο τομέα και σε ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις (Petrakos et al., 2005). Αντίστοιχα και στην διακρατική σύγκριση των περιφερειών οι διαφορές υπήρξαν έντονες, με τις νότιες περιφερειακές περιοχές να αναπτύσσονται σε μικρότερο βαθμό από τις περιφέρειες του βορρά (Capello, Caragliu & Fratest, 2015). Κατά συνέπεια, δεν είναι απρόσμενο που η οικονομική κρίση του 2008 χαρακτηρίστηκε από άνισες γεωγραφικές επιπτώσεις ειδικότερα στο χώρο της ΕΕ. Αν και οι αιτίες της κρίσης και η διάχυση των επιπτώσεων της στο χώρο εμφανίζονταν από την αρχή να είναι γεωγραφικά ασύμμετρες, η χωρική διάσταση των επιπτώσεων της είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον λίγο μόνων μελετών (Capello et al., 2015).

Στον ευρωπαϊκό χώρο αυτή η απόκλιση εμφανιζόταν με την μορφή δύο ομάδων ανισοτήτων στις περιφέρειες (Iammarino et al., 2019). Από την μία, υπήρχε η συνήθης διαφοροποίηση μεταξύ δυναμικών μεγάλων αστικών περιοχών και των στάσιμων βιομηχανοποιημένων και απομακρυσμένων περιοχών. Από την άλλη, μία σειρά κεντρικών μητροπολιτικών περιοχών υπέστησαν τις επιπτώσεις της κρίσης την ίδια στιγμή που ορισμένες αγροτικές ή ενδιάμεσες περιοχές εμφάνισαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Οι δύο ομάδες αυτές με τη σειρά τους προέκυψαν ως αποτέλεσμα δύο ομάδων δυνάμεων (Iammarino et al., 2019). Την πρώτη ομάδα αποτέλεσε ο μεγάλος κύκλος ανάπτυξης της οικονομικής διάρθρωσης ο οποίος συμπεριλάμβανε ένα μεγάλο κύμα τεχνολογικής προόδου που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970. Τη δεύτερη ομάδα, μία σειρά περιφερειακών χαρακτηριστικών τοπικού χαρακτήρα, η οποία συνίσταται από πλεονεκτήματα δεξιοτήτων και ανθρώπινου κεφαλαίου, επιχειρήσεων και βιομηχανιών, επίσημων και άτυπων ιδρυμάτων, ικανοτήτων καινοτομίας και αντιδράσεων σε μεταβολές. Αυτό αποδεικνύει με τη σειρά του, πως η αναπτυξιακή διαδρομή των περιφερειών είναι σύνθετη και δημιουργείται από ένα συνδυασμό όχι μόνο εξωτερικών αλλά και εσωτερικών παραγόντων.

Ένα σημαντικό ερώτημα που σχετίζεται με τις περιφερειακές ανισότητες αποτελεί η διακύμανσή τους στον εθνικό οικονομικό κύκλο. Σε επίπεδο χώρας, η παγκοσμιοποίηση και η αλληλεπίδραση των αγορών οδήγησε σε ορισμένο συγχρονισμό μεταξύ των οικονομιών τους. Οι αιτίες για την τάση προς την αυξανόμενη σύγκλιση που παρατηρούνταν στις περισσότερες έρευνες που αφορούσαν στους εθνικούς οικονομικούς κύκλους, είτε των χωρών του Group of Seven (G7), είτε χωρών στον παγκόσμιο χάρτη, είτε χωρών της ΕΕ (των 15), είτε χωρών της ΟΝΕ, αποτέλεσαν αντικείμενο διερεύνησης (Rodriquez-Pose & Fratesi, 2007). Ωστόσο σε επίπεδο περιφέρειας πριν την εμφάνιση της κρίσης του 2008 υπήρξαν λιγότερες έρευνες που εξέταζαν τη συσχέτιση των οικονομικών κύκλων στην περιφερειακή επίδοση και στην εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων. Αντίθετα μάλιστα από το επίπεδο των χωρών, οι μελέτες αυτές οδηγούσαν σε αντικρουόμενα αποτελέσματα, εξαιτίας των παραγόντων που καθορίζουν την ανάπτυξη ανά περιοχή και ανά χρονική περίοδο (Rodriquez-Pose & Fratesi, 2007). Τα αποτελέσματα ορισμένων από αυτών, παραθέτονται εν συντομία στη συνέχεια.

Ο Engin Duran (2014) εξετάζοντας εάν οι περιφερειακές ανισότητες τείνουν να κινούνται παράλληλα με τον εθνικό κύκλο ή αντικυκλικά σε 48 πολιτείες των ΗΠΑ (1969-2008), διαπίστωσε μία μεταβαλλόμενη τάση βραχυπρόθεσμα. Υπήρχαν

σημαντικές διαφορές στο χρόνο και στη διάρκεια των οικονομικών κύκλων και επεσήμανε την σημασία του χρονικού διαστήματος στο οποίο εστιάζει η ανάλυση. Η έρευνα τόνισε επίσης ότι η περιφερειακή πολιτική στη χώρα καθίσταται περισσότερο σημαντική κατά την διάρκεια της φάσης της οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με τη φάση ύφεσης, καθώς οι ανισότητες έχουν την τάση στη πρώτη φάση να κινούνται προκυκλικά και να διογκώνονται.

Οι Artis, Dreger and Kholodilin (2011), εξετάζοντας δεδομένα από 41 περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση και 48 πολιτείες στις ΗΠΑ για το χρονικό διάστημα 1982-2007, διερεύνησαν τον συγχρονισμό των οικονομικών κύκλων σε επίπεδο περιφερειών και την επίδραση τους στην περιφερειακή ανάπτυξη. Στην έρευνά τους διαπίστωσαν πως ο αντίκτυπος των οικονομικών κύκλων παρέμενε σταθερός και η τάση σύγκλισής τους σε επίπεδο χώρας δεν επιβεβαιωνόταν και σε επίπεδο περιφέρειας.

Οι Boldrin and Ganova (2001) εξετάζοντας τους κυκλικούς παράγοντες της οικονομίας χρησιμοποιώντας δεδομένα κατά κεφαλήν (κ.κ.) Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) και παραγωγικότητας της εργασίας, ομαδοποιημένα και ισοσκελισμένα σε εθνικούς και ευρωπαϊκούς μέσους όρους (μ.ο) και για πάνω από 100 περιφέρειες² της Ευρώπης για το χρονικό διάστημα 1980-1996, διαπίστωσαν πως οι περισσότερες περιοχές φαίνονταν ότι αναπτύσσονταν με τους ίδιους ρυθμούς. Ειδικότερα μάλιστα οι φτωχότερες περιφέρειες αναπτύσσονταν με πιο γρήγορους ρυθμούς σε περιόδους ανάπτυξης και με πιο αργούς ρυθμούς στην περίοδο των υφέσεων.

Το αντίθετο κατέγραψαν οι Rodriguez-Pose and Fratesi (2007). Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι οι ανισότητες σε περιοχές NUTS 2 τριών χωρών του ευρωπαϊκού νότου (Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία) για το χρονικό διάστημα 1980-2000 ακολούθησαν μια προκυκλική διαδρομή (από αρχικώς αντικυκλική)³. Οι περισσότεροι φτωχές περιοχές στην περιφέρεια της Ευρώπης, είχαν υιοθετήσει, με αυξανόμενο ρυθμό, ένα μοτίβο ανάπτυξης παρόμοιο με οικονομίες λιγότερο εκτεθειμένες στην αγορά, αναπτυσσόμενες κατά μέσο όρο με ρυθμούς κάτω από τον

² Nomenclature of territorial units for statistics: Η κωδικοποίηση NUTS αποτελεί ιεραρχικό σύστημα διαίρεσης της οικονομικής επικράτειας των χωρών της ΕΕ. Γίνεται για λόγους που συνδέονται με την συλλογή, επεξεργασία και εναρμόνιση των κοινοτικών περιφερειακών στατιστικών, για κοινωνικό-οικονομικές αναλύσεις των περιφερειών και για την διαμόρφωση των περιφερειακών πολιτικών της ΕΕ.

³ Στην Ελλάδα, την τέταρτη χώρα του νότου που συμπεριλήφθηκε στην μελέτη, δεν επιβεβαιώθηκε η στροφή προς προκυκλικότητα των τάσεων των ανισοτήτων.

αντίστοιχο του κράτους στις περιόδους οικονομικής άνθησης και πάνω από αυτόν στις περιόδους ύφεσης.

Οι Petrakos et al. (2005) εξετάζοντας τις ανισότητες στον εσωτερικό χώρο της ΕΕ μεταξύ των μελών χωρών της σε συνάρτηση με τους οικονομικούς κύκλους για μία περίοδο 40 ετών (1960-2000), διαπίστωσαν πως οι ανισότητες σε εθνικό επίπεδο καθώς και σε επίπεδο ΕΕ παρουσίαζαν βραχυπρόθεσμα προκυκλική τάση. Συγκεκριμένα, παρέμειναν υψηλότερες στην δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 όταν οι ρυθμοί ανάπτυξης του ΑΕΠ ήταν επίσης υψηλοί και μειώνονταν τη δεκαετία του 1980 και τη δεκαετία του 1990 όταν οι ρυθμοί ανάπτυξης είχαν υποχωρήσει σημαντικά. Ενδιαφέρον έχει η διαπίστωσή τους πως οι οικονομίες με υψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης τείνουν να παρουσιάζουν αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων την ίδια στιγμή που χώρες με υψηλότερο κ.κ ΑΕΠ, έτειναν να παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα ανισότητας.

Οι Mastromarco and Woitec (2007), εξετάζοντας τους περιφερειακούς οικονομικούς κύκλους στην Ιταλία σε σχέση με τον εθνικό οικονομικό κύκλο για μία περίοδο που ξεπερνούσε τα 50 έτη (1951-2004), διαπίστωσαν διαφορές στις επιδόσεις μεταξύ βορρά και νότου με εξαίρεση μία 10ετή περίοδο σύγκλισης. Η πιθανότερη εξήγηση για αυτό αποτελούσε η διαφορετική οικονομική δομή των περιφερειών. Σε οικονομίες που βρίσκονταν σε ένα προηγμένο στάδιο βιομηχανοποίησης, όπως στο βόρειο τμήμα της χώρας, ο οικονομικός κύκλος εμφανιζόταν μεγαλύτερος. Αναφέρουν επίσης πως η σύγκλιση των περιφερειακών οικονομικών κύκλων, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της αυξανόμενης ομοιότητας της βιομηχανικής δομής στις περιφέρειες και της εντατικοποίησης του διαπεριφερειακού εμπορίου.

Τέλος, οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) αναφορικά με τις περιφερειακές ανισότητες στην ΕΕ διαπίστωσαν για την περίοδο 1995-2010 ένα ανισομερές χωρικό πρότυπο ανάπτυξης «κέντρου-περιφέρειας», με την κυριαρχία μητροπολιτικών κέντρων, το δυναμισμό ορισμένων αστικών κέντρων μεσαίου μεγέθους καθώς και κάποιων τουριστικών περιοχών. Οι τάσεις απόκλισης μεταξύ των περιφερειών ήταν εντονότερες σε περιόδους οικονομικής μεγέθυνσης εξαιτίας της ικανότητας των ανεπτυγμένων περιφερειών να εκμεταλλεύονται τις δυνατότητες που προσφέρει το οικονομικό περιβάλλον.

Εκτός από τον οικονομικό κύκλο, υπάρχουν επίσης μία σειρά δεδομένων και παραγόντων που επηρεάζουν τις περιφερειακές ανισότητες και προσδιορίζονται ως σημαντικοί για το περιφερειακό πρόβλημα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Όπως η

αλληλοσυσχέτιση μεταξύ των διαφορετικών χωρικών επιπέδων καθώς μεταβολές σε χωρικές ισορροπίες σε ένα ανώτερο γεωγραφικό επίπεδο μπορεί να οδηγήσουν σε μεταβολές σε χαμηλότερο επίπεδο. Επίσης, η διεθνοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων φαίνεται να αυξάνει τις περιφερειακές ανισότητες σε εθνικό επίπεδο, με τους παράγοντες που προκαλούν τις ανισότητες να είναι εξωγενείς, μονιμότεροι και να μην είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με τις γνωστές μεθόδους περιφερειακής πολιτικής. Οι εξωτερικές οικονομίες κλίμακας οι οποίες οδηγούν στην συγκέντρωση ανθρώπων, πόρων και δραστηριοτήτων αποτελούν έναν ακόμα παράγοντα επηρεασμού της εξέλιξης των ανισοτήτων. Άλλος παράγοντας που συνδέεται με το περιφερειακό πρόβλημα, αποτελεί το επίπεδο και ο φορέας άσκησης της περιφερειακής πολιτικής καθώς το κεντρικό κράτος δεν αποτελεί τον μοναδικό φορέα άσκησής της, με την ύπαρξη από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα ενός εναλλακτικού υποδείγματος τοπικής ανάπτυξης. Ακόμα, η εμφάνιση απροσδόκητων διαταραχών όπως αυτή της πρώτης δεκαετίας του 2000 έχουν «αποδυναμώσει» την λειτουργία του κράτους ως μηχανισμού παρέμβασης για την εξισορρόπηση των ανισοτήτων. Τέλος, η μεταβολή της γεωγραφικής κατανομής της ανάπτυξης έχει προκαλέσει μία μεγάλη διαφοροποίηση των περιφερειακών προβλημάτων σε περιοχές καθώς και την δημιουργία πολλαπλών αναπτυξιακών διαδρομών οι οποίες δεν αποδεικνύονται πάντα κατάλληλες σε κάθε περίπτωση και για κάθε περιοχή.

Αναφορικά με την Ελλάδα, σε επόμενο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι παράγοντες (οικονομικοί, πολιτικοί, γεωμορφολογικοί, ιστορικοί) που έχουν θεωρηθεί ότι έχουν διαμορφώσει το περιφερειακό πρόβλημα της χώρας και οι οποίοι θα καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό τον βαθμό ανθεκτικότητας των χωρικών ενοτήτων της, μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης του 2008. Ωστόσο εδώ θα πρέπει να αναφερθούν ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά του. Το αναπτυξιακό πρόβλημα των ελληνικών περιφερειών φαίνεται πως ήταν σε μεγάλο βαθμό διαρθρωτικό. Η ύπαρξη παραγόντων που σχετίζονται με την κάθε περιοχή, όπως το μέγεθός και η δομή της παραγωγής της (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), οδήγησε σε ανομοιότητα των χωρικών προβλημάτων και την ύπαρξη διαφορετικών αναγκών (Monastiriotis, 2008), τα οποία λειτούργησαν αντιθετικά και με τον στόχο της άμβλυνσης των περιφερειακών ανισοτήτων. Παράλληλα όμως υπήρχαν και υπάρχουν άλλες εκφάνσεις του περιφερειακού προβλήματος της χώρας. Τα προβλήματα που δημιούργησε η διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας, κυρίως σε επίπεδο ανταγωνισμού, σε συνδυασμό με τις ελλείψεις στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των περιφερειακών πολιτικών κατά την

διάρκεια των φάσεων του οικονομικού κύκλου, συνέβαλαν στην αποτυχία του περιφερειακού προγραμματισμού. Η τάση προς την επίτευξη του στόχου της αποτελεσματικότητας υποβίβασε τον στόχο για τον περιορισμό των ανισοτήτων. Επιπρόσθετα εγχώριες αρμοδιότητες εκχωρήθηκαν σε μεγαλύτερο χωρικό επίπεδο από αυτό της Ελλάδας μέσα από την ένταξη της στην ΕΕ και στην ΟΝΕ, περιορίζοντας την δυνατότητα άσκησης περιφερειακής πολιτικής σε κεντρικό επίπεδο. Τέλος, σημαντικό ρόλο στο περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα, έχει διαδραματίσει το γεγονός πως η περιφέρεια της Αττικής κυριάρχησε σε μεγαλύτερο βαθμό τις τελευταίες δεκαετίες, λειτουργώντας ως ελκτικός παράγοντας πληθυσμού, ανθρώπινου δυναμικού και παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αυτή η συγκέντρωση στην περιοχή της Αττικής, απόρροια σε μεγάλο βαθμό της πολιτικής στη χώρα (Monastiriotis, 2008), επηρέασε τις προοπτικές ανάπτυξης των υπόλοιπων σημαντικών κέντρων της, προσφέροντας μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των παραγωγικών δραστηριοτήτων και καλύτερη ποιότητα ζωής στους κατοίκους της συγκριτικά με την υπόλοιπες περιοχές. Ως αποτέλεσμα, η «ατροφικότητα των παραγωγικών δομών της περιφέρειας να είναι ευθέως ανάλογη του υπερβάλλοντος μεγέθους της μητρόπολης» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

1.2 Περιφερειακή πολιτική

Η ύπαρξη περιφερειακών ανισοτήτων σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο εξαιτίας της ασύμμετρης ανάπτυξης μεταφράζεται στην αναγκαιότητα σχεδιασμού και εφαρμογής περιφερειακής πολιτικής για να εξασφαλιστεί η σταθερότητα στα συγκεκριμένα επίπεδα. Η περιφερειακή πολιτική συμβάλει στην εφαρμογή των σκοπών της εθνικής πολιτικής και περιλαμβάνει όλες τις παρεμβάσεις του κράτους που αποσκοπούν στη βελτίωση της γεωγραφικής κατανομής των οικονομικών δραστηριοτήτων, προσπαθώντας να επιτύχει τους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης και τη βελτίωση της κοινωνικής διανομής (Κόνσολας, 1997).

Η συγκεκριμενοποίηση των επιμέρους στόχων της περιφερειακής πολιτικής δεν είναι πάντα εύκολη να πραγματοποιηθεί λόγω των αποφάσεων που καλείται να λάβει στα διλήμματα που αντιμετωπίζει και εξαιτίας της διαθεσιμότητας των μέσων παρέμβασης του κράτους σε κάθε χρονική περίοδο για την επίτευξη αυτών των επιδιώξεων. Στο γενικότερο πλαίσιο, οι σκοποί παρέμβασης μέσα από ένα πρόγραμμα ανάπτυξης μετατρέπονται σε συγκεκριμένους στόχους και μέσα. Με τη σειρά τους, οι στόχοι και τα μέσα εξαρτώνται από την πολιτική κατεύθυνση της κυβέρνησης, από τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό της χώρας και στο διεθνές περιβάλλον, ειδικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, από το επίπεδο ανάπτυξης του κράτους, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά των περιφερειών της και τα προβλήματα τα οποία διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή καθώς όλες οι περιφέρειες παρουσιάζουν ένα βαθμό προβληματικότητας. Σημασία έχει επίσης το στάδιο της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την περιφερειακή πολιτική στον τελευταίο αιώνα. Οι θεωρητικές «κατασκευές» της ισόρροπης ανάπτυξης και η εξαγωγική βάση, το νεοκλασικά και τα νεοκεϋνσιανά μοντέλα, το μοντέλο της ενδογενούς ανάπτυξης, το υπόδειγμα της σωρευτικής αιτιότητας, η διάχυση της καινοτομίας και τα δίκτυα (Κόνσολας, 1997) έχουν διαμορφώσει σε μεγάλο βαθμό την κατεύθυνση των στόχων της.

Οι επεμβάσεις της πολιτικής δεν ξεκινούν αυτόματα, ωστόσο «όταν ορισμένα προβλήματα χώρου δημιουργήσαν οξύτητες στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, με βαθύτερο αίτιο τις διαπεριφερειακές ανισότητες εισοδήματος, τις αυξήσεις στα ποσοστά ανεργίας και τις φθίνουσες τάξεις παραδοσιακών κλάδων της οικονομίας ορισμένων περιφερειών» το κράτος παρεμβαίνει (Κόνσολας, 1997).

Πιο συγκεκριμένα οι λόγοι παρέμβασης, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε:

- i. οικονομικούς
- ii. κοινωνικοπολιτικούς
- iii. περιβαλλοντικούς

Στη συνέχεια, ο καθορισμός του αριθμού των προβληματικών περιφερειών και τα κριτήρια επιλογής τους (όπως οι ευκαιρίες απασχόλησης, οι ανισότητες εισοδημάτων, οι υποδομές κ.α.) συνθέτουν το πρόβλημα της χωροθέτησης της περιφερειακής υπανάπτυξης (Κόνσολας, 1997). Σε γενικές γραμμές τρία είναι τα είδη των προβληματικών περιοχών που καθιστούν αναγκαία την περιφερειακή παρέμβαση (Κόνσολας, 1997; Πετράκος και Ψυχάρης, 2016). Οι περιοχές που παρουσιάζουν υποανάπτυξη ή χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης, οι περιοχές που βρίσκονται σε βιομηχανική παρακμή και οι περιοχές που είναι πληθυσμιακά και παραγωγικά κορεσμένες (κορεσμός ή συμφόρηση). Με βάση αυτή τη διάκριση, οι στόχοι μπορούν να γίνουν περισσότερο συγκεκριμένοι, και διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016):

- i. Οικονομικοί στόχοι (όπως μείωση περιφερειακών ανισορροπιών, ποσοστών ανεργίας, του βαθμού υποαπασχόλησης σε εθνικούς παραγωγικούς πόρους, των πληθωριστικών πιέσεων στην οικονομία, η διασφάλιση της βέλτιστης κατανομής των παραγωγικών πόρων)
- ii. Περιβαλλοντικοί στόχοι (όπως καλύτερη ισορροπία μεταξύ πληθυσμού και περιβάλλοντος, η διατήρηση και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος)
- iii. Κοινωνικοί στόχοι (όπως διατήρηση της πολιτιστικής παράδοσης των περιφερειών, η βελτίωση της κοινωνικής συνοχής)
- iv. Πολιτικοί στόχοι (εθνική ενότητα και ασφάλεια καθώς και πολιτική σταθερότητα)

Η σχέση μεταξύ αυτών των στόχων μπορεί να είναι θετική όταν συμβαδίζει η παράλληλη υλοποίησή τους, αρνητική όταν η εφαρμογή του ενός στόχου δυσχεραίνει την υλοποίηση του άλλου ή ουδέτερη όταν έχουν διαφορετικά πεδία εφαρμογής. Ένα από τα διλήμματα συνεπώς που έχει να αντιμετωπίσει η περιφερειακή πολιτική είναι η επιλογή του στόχου ή των στόχων της. Ένα δεύτερο δίλημμα αποτελεί το εάν ο προσανατολισμός της πολιτικής θα αφορά τη βελτίωση της ευημερίας των ανθρώπων

που κατοικούν σε περιοχές που θεωρούνται προβληματικές (όπως οι κατηγορίες περιοχών που αναφέρθηκαν προγενέστερα) ή στη βελτίωση της ευημερίας των ίδιων των περιοχών καθώς δεν χρησιμοποιούνται τα ίδια μέσα πολιτικής για τις δύο αυτές επιδιώξεις, ούτε καταλήγουν στα ίδια αποτελέσματα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Για παράδειγμα η αντιμετώπιση της ανεργίας σε μία περιοχή που κρίνεται ως προβληματική, από την πρώτη οπτική μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ενίσχυση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού από την συγκεκριμένη περιφέρεια σε μία ανεπτυγμένη, από την δεύτερη οπτική ωστόσο αυτή επιτυγχάνεται με την ενίσχυση της κινητικότητας του κεφαλαίου προς την προβληματική περιοχή. Το κλασικό αυτό δίλημμα στρατηγικής αναδιατυπώνεται και ως δίλημμα μεταξύ της χωρικής ευημερίας ή της ευημερίας του λαού με το πρώτο μέρος του διλήμματος να φαίνεται πως υπερισχύει (Κόνσολας, 1997). Η σχετική βιβλιογραφία έχει πάντως αναδείξει και συζητήσει τα επιχειρήματα υπέρ ή κατά κάθε μίας εκ των δύο επιδιώξεων.

Επίσης, δίλημμα πολιτικής αποτελεί η επιλογή της άσκησης της περιφερειακής πολιτικής σε τοπικό ή σε κεντρικό επίπεδο. Η κατανομή των κρίσιμων αρμοδιοτήτων μεταξύ των διοικητικών υπηρεσιών του κέντρου και της περιφέρειας αποτελεί το κριτήριο στο οποίο διακρίνεται το συγκεντρωτικό με το αποκεντρωτικό σύστημα και ο βαθμός στον οποίο το ένα ή το άλλο σύστημα εφαρμόζεται, χαρακτηρίζει τον βαθμό αποκέντρωσης (Κόνσολας, 1997). Κάθε επίπεδο διοίκησης παρουσιάζει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η άσκηση κεντρικής περιφερειακής πολιτικής επιτρέπει τον συνολικό έλεγχο του προβλήματος που αντιμετωπίζει η χώρα, τον καλύτερο συντονισμό και την κατεύθυνση των πόρων της. Από την άλλη το πλευρά, το βασικό μειονέκτημα της είναι ότι καθίσταται δυσκολότερο να ληφθούν υπόψιν οι τοπικές ιδιαιτερότητες και να προσαρμοστεί η πολιτική στις ανάγκες της κάθε περιοχής. Η πολιτική αυτή που χαρακτηρίζεται ως πολιτική της «εκ των άνω» ανάπτυξης, εξαιτίας της χαμηλής αποδοτικότητάς της τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο, ώθησε στην ανάδειξη της «εκ των κάτω» ανάπτυξης (Κόνσολας, 1997). Η άσκηση πολιτικής σε τοπικό επίπεδο έχει ως πλεονεκτήματα «την καλύτερη αντίληψη τοπικών προβλημάτων και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, την σαφή ύπαρξη κινήτρου και την καλύτερη δυνατότητα κινητοποίησης του τοπικού δυναμικού» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Από την άλλη πλευρά, ο αντίλογος αναφέρει πως η πολιτική σε αυτό το επίπεδο οδηγεί σε έλλειψη συντονισμού, συνολικής αντίληψης των διαστάσεων του περιφερειακού προβλήματος και των αιτιών του ενώ παρατηρείται και σπατάλη ή κατακερματισμός των πόρων. Στην συγκεκριμένη πολιτική επιλογή, αν και

η διοικητική αποκέντρωση και η τοπική αυτοδιοίκηση αποτελούν διαδικασίες που προωθούν την περιφερειακή ανάπτυξη, θα πρέπει τα όργανα της να διαθέτουν οικονομικές εξουσίες και πόρους (Κόνσολας, 1997) για να αποδεικνύεται αυτός ο τρόπος διοίκησης αποτελεσματικός. Η επιτυχία δηλαδή των τοπικών πολιτικών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την διαθεσιμότητα των πόρων όπως και του ανθρωπίνου δυναμικού σε τοπικό επίπεδο. Θα πρέπει τέλος να επισημανθεί πως το συγκεκριμένο σημείο από το οποίο ξεκινάει η πολιτική καθώς και το μείγμα των οργάνων που απαιτούνται για την κατανομή της ανάπτυξης, είναι διαφορετικό για κάθε ομάδα οικονομιών (Iammarino et al., 2019). Άλλη στρατηγική θα πρέπει να ακολουθηθεί για τις πολύ υψηλά εισοδηματικά περιοχές, άλλη για τις μεσαίου εισοδήματος και άλλη για τις περιοχές με χαμηλό εισοδηματικό επίπεδο. Η στρατηγική αυτή θα δώσει την δυνατότητα σε όσους το δυνατόν περισσότερους παράγοντες και περιοχές να συμμετέχουν παραγωγικά στην οικονομία με τρόπο που οι ικανότητές τους τους το επιτρέπουν και παράλληλα να επεκταθούν.

Ένα βασικό δίλημμα της περιφερειακής πολιτικής αποτελεί το εάν οι διαθέσιμοι πόροι της οικονομίας θα χρησιμοποιηθούν με βάση το κριτήριο της ισότητας ή το κριτήριο της (συνολικής) αποτελεσματικότητας. Το κριτήριο της ισότητας επιδιώκει τη «μείωση των περιφερειακών διαφορών στους δείκτες ευημερίας για δεδομένο συνολικό επίπεδο εισοδήματος» ενώ το κριτήριο της αποτελεσματικότητας, έχει ως στόχο τη «μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας με δεδομένους παραγωγικούς πόρους και δεδομένη τεχνολογία» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αν και τα δύο αυτά κριτήρια δεν λειτουργούν υποχρεωτικά αλληλοαποκλειόμενα και υπάρχουν επιλογές που ικανοποιούν και τις δύο συνθήκες, η σχέση μεταξύ τους είναι αρκετά σύνθετη. Στην πραγματικότητα δεν είναι σύνηθες η ύπαρξη συνδυασμών πολιτικής που εξυπηρετούν παράλληλα την οικονομική ανάπτυξη σε εθνικό επίπεδο, με κριτήριο την αποτελεσματικότητα και την περιφερειακή ανάπτυξη με κριτήριο την ισότητα (Κόνσολας, 1997). Η εστίαση της περιφερειακής πολιτικής φαίνεται να εξαρτάται και από το αναπτυξιακό στάδιο της, καθώς ανάλογα με αυτό, διαφοροποιείται το είδος των περιφερειακών προβλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει. Αντίστοιχα ρόλο διαδραματίζει και η κοινωνία των πολιτών, η οποία θα πρέπει επίσης να προσδιορίζει τις προτιμήσεις της σε αυτή την αντιπαράθεση.

Τα κυριότερα επιχειρήματα για την χρησιμοποίηση των δύο κριτηρίων τα οποία αιτιολογούν την άσκηση περιφερειακής πολιτικής παραθέτονται στην συνέχεια (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016):

- η αξιοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας, η οποία αυξάνει την κοινωνική ευημερία και συμβάλλει την ίδια στιγμή στην εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων
- η επίτευξη υψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης, η οποία πραγματοποιείται μέσω πολιτικών που συμβάλλουν στην περιφερειακή εξισορρόπηση της ανεργίας, ικανοποιώντας ταυτόχρονα τα κριτήριά αποτελεσματικότητας και ισότητας
- ο περιορισμός του κόστους επέκτασης του κοινωνικού κεφαλαίου, μέσω της άσκησης περιφερειακής πολιτικής, η οποία εμποδίζει τα υψηλά κόστη κάλυψης των κοινωνικών αναγκών που μπορεί να προκληθούν από έντονες ανισορροπίες στις πληθυσμιακές μεταβολές των περιοχών
- η αποφυγή κοινωνικών αναταραχών και εντάσεων, μέσω περιφερειακών πολιτικών εξισορρόπησης των περιφερειακών ανισοτήτων που μπορεί να δημιουργήσουν πολιτικό και κοινωνικό κόστος, συμβάλλοντας στη διατήρηση της κοινωνικής ηρεμίας και συνοχής
- η κοινωνική δικαιοσύνη και ο μηχανισμός της αγοράς, ο τρόπος λειτουργίας της οποίας δεν είναι βέβαιο ότι μακροχρόνια μειώνει τις περιφερειακές διαφορές με τις περιφερειακές ανισότητες να μπορεί να έχουν σημαντικές επιπτώσεις σε όρους κοινωνικής δικαιοσύνης
- η αντιστάθμιση των επιπτώσεων άλλων πολιτικών, καθώς ορισμένες οριζόντιες πολιτικές που εφαρμόζονται, αν και αναγκαίες σε όρους αποτελεσματικότητας και οικονομίας, συμβάλλουν στην αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων
- η αντιμετώπιση των επιπτώσεων της οικονομικής ολοκλήρωσης, καθώς για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές με προβληματική παραγωγική βάση, για να μπορέσουν να αποδειχθούν ανταγωνιστικές στο χώρο της ΕΕ, απαιτείται η άσκηση περιφερειακών πολιτικών που θα οδηγούν στον εκσυγχρονισμό και στην αναδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού τους

Εκτός από τα διλήμματα της πολιτικής, δύο συνιστώσες που επηρεάζουν την περιφερειακή ανάπτυξη αποτελούν η αναπτυξιακή διαδρομή των περιφερειών, μία έννοια που θα αναλυθεί στη συνέχεια της διατριβής και η τάση για τη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων αναπτυξιακών πολιτικών επιτυχημένων περιφερειών ως πρότυπα για τις υπόλοιπες περιφέρειες. Όσον αφορά στο δεύτερο παράγοντα, η πραγματικότητα δείχνει πως η υιοθέτηση από αναπτυσσόμενες περιφέρειες (και χώρες) των

πετυχημένων πολιτικών ανεπτυγμένων περιφερειών (και χωρών) δεν είναι πάντα εύκολο να εφαρμοστεί, ούτε όμως και ότι αυτές αποτελούν εγγύηση επιτυχίας και ανάπτυξης. Κάθε περιφέρεια ακολουθεί τις δικές της αναπτυξιακές επιλογές και αποκτά τις δικές της θετικές εμπειρίες. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι οι συγκεκριμένες εμπειρίες θα πρέπει να αποτελούν εν γένει πολιτικές προς μίμηση καθώς κάθε περιοχή παρουσιάζει διαφορετικά θεσμικά, οικονομικά και διαρθρωτικά πλαίσια (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Από την άλλη, περιφερειακές πολιτικές που δεν αποδεικνύονται πάντα επιτυχημένες, ειδικά στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, δεν φαίνεται να λαμβάνονται υπόψη και αυτή η εμπειρία αποτυχίας δεν μεταφράζεται σε γνώση.

Εν τέλει, όταν η περιφερειακή πολιτική καταλήξει ανάμεσα στις επιλογές διλήμματος και καθορίσει τους εξειδικευμένους⁴ και ποσοτικοποιημένους στόχους της, οι οποίοι θα έχουν ιεραρχηθεί και χρονικά οριοθετηθεί, χρησιμοποιούνται τα μέσα παρέμβασης τα οποία θεωρούνται πως θα συμβάλλουν στην επίτευξή τους. Αν και κατά την διάρκεια των ετών ορισμένα από τα παραδοσιακά εργαλεία της περιφερειακής πολιτικής έχουν διαφοροποιηθεί ή αντικατασταθεί από περισσότερο σύνθετα συστήματα παρεμβάσεων, έχει σημασία η επιλογή των κατάλληλων μέσων και των αναλογιών τους σε κάθε περίπτωση, όπως και ο ρόλος της συσσωρευμένης εμπειρίας της περιφερειακής πολιτικής από την εφαρμογή των επιμέρους πολιτικών ανάπτυξης. «Η αντιμετώπιση των παραδειγμάτων αναπτυξιακής αποτυχίας δημιουργεί την ανάγκη για ειδικό σχεδιασμό περιφερειακής πολιτικής με βασικά στοιχεία το εύρος των παρεμβάσεων, την επάρκεια των πόρων και τη διάρκεια εφαρμογής της» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Βασική προϋπόθεση εντούτοις για την επιτυχημένη εφαρμογή των μέσων είναι η χρησιμοποίησή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο προγραμματισμού, περιφερειακού και χωροταξικού, καθώς και η θεσμοθέτηση ενός ολοκληρωμένου συστήματος που θα επιδιώκει την εναρμόνιση ανταγωνιστικών ή συμπληρωματικών στόχων της εθνικής και περιφερειακής πολιτικής (Κόνσολας, 1997).

Συγκεκριμένα, οι παρεμβάσεις χωρίς να αντιτίθενται στο εθνικό συμφέρον της χώρας θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα συγκεκριμένα οικονομικά, κοινωνικά, γεωγραφικά και δομικά χαρακτηριστικά και τους περιορισμούς της περιοχής για την οποία σχεδιάζονται, ενώ θα πρέπει να μπορούν να αξιοποιούν τα συγκριτικά

⁴ Η πρακτική αξία των σκοπών της περιφερειακής πολιτικής αυξάνεται όταν εξειδικεύονται σε μεγάλο βαθμό σε σύγκριση με την αόριστη και γενική διατύπωση τους (Κόνσολας, 1997).

πλεονεκτήματα που αυτή διαθέτει. Οι αναπτυξιακές δραστηριότητες που θα επιδιώκονται μέσω αυτών των παρεμβάσεων επηρεάζονται από τη γεωγραφία και την οικονομική και πληθυσμιακή διάρθρωση των προβληματικών περιοχών τις οποίες αφορούν. Για αυτό και θεωρείται σημαντικό να αναλύεται η φύση και η ένταση των προβλημάτων και των διαρθρωτικών αδυναμιών της οικονομίας που χαρακτηρίζει μία περιφέρεια, ώστε οι ασκούμενες πολιτικές να μην αποδεικνύονται ανεπαρκείς, κάτι που αφορά πρωτίστως τις περιοχές με διαχρονικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, κ.κ. ΑΕΠ ή υψηλά ποσοστά ανεργίας. Αυτό σημαίνει πως για να αποδειχθεί αποτελεσματική η περιφερειακή πολιτική, θα πρέπει να έχουν γίνει σαφείς οι αιτίες που δημιουργούν τα προβλήματα.

Επιπρόσθετα, η αποτελεσματική λειτουργία της περιφερειακής πολιτικής και των επιμέρους μηχανισμών της απαιτεί την ύπαρξη συγκεκριμένων προϋποθέσεων. Για παράδειγμα ένα από τα εργαλεία που έχει αναφερθεί πως προωθούν την περιφερειακή ισότητα, αποτελεί η διάχυση γνώσεων από ανεπτυγμένες και καινοτόμες περιοχές στις λιγότερο ανεπτυγμένες. Στην πράξη όμως, οι χωρικές διαχύσεις είναι ασθενέστερες σε σύγκριση με την συγκέντρωση της γνώσης. Οι λόγοι για αυτό συνδέονται με εμπόδια σε όρους δομών, ικανοτήτων όπως και επίσημων και ανεπίσημων ιδρυμάτων και θεσμών (institutions). Εφόσον οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για να είναι εφικτή η μεταφορά της γνώσης, όπως η ύπαρξη ισχυρών οργανωτικών καναλιών (π.χ. επιχειρήσεις) ή πυκνών γνωσιακών δικτύων, κοινοτήτων και δεξιοτήτων απουσιάζουν, οι μηχανισμοί διάχυσης γνώσης σε μειονεκτούσες περιοχές και της μετανάστευσης εργαζομένων σε περισσότερο ευημερούσες περιοχές, δεν λειτουργούν όπως ορίζονται σε θεωρητικό πλαίσιο (Iammarino et al., 2019).

Αναφορικά με τα μέτρα παρέμβασης της περιφερειακής πολιτικής, αυτά μπορούν να ταξινομηθούν σε μακροοικονομικά και μικροοικονομικά, σε μέτρα πολιτικής δαπανών και μέτρα πολιτικής τιμών, σε ελέγχους και σε μέτρα μείωσης της αδράνειας των παραγωγικών συντελεστών (Κόνσολας, 1997). Διακρίνονται επίσης σε κύρια και δευτερεύοντα. Στα πρώτα εντάσσονται η οικονομική υποδομή, η οποία αποτελεί το σημαντικότερο μέσο περιφερειακής πολιτικής και η κοινωνική υποδομή. Στα μέσα συμπεριλαμβάνονται οι επιδοτήσεις ή επιχορηγήσεις για την τόνωση των επενδύσεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές και τα φορολογικά και πιστωτικά κίνητρα που εξυπηρετούν διαφορετικούς στόχους. Επιπλέον υπάρχουν τα θεσμικά μέτρα που έχουν στόχο την ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης, οι έλεγχοι και τα αντικίνητρα ως άμεση παρέμβαση στην διαδικασία χωροθέτησης και τα μέτρα περιφερειακής

πολιτικής όπως υποδομές, οικονομικά κίνητρα, μέτρα αποθάρρυνσης, αποκέντρωση δημόσιων υπηρεσιών κ.α. Στα δευτερεύοντα μέτρα εντάσσονται οι περιφερειακές επιδοτήσεις, οι κρατικές εγγυήσεις για δάνεια, οι επιδοτήσεις για την βελτίωση του εργατικού δυναμικού, η ενθάρρυνση συνεργασίας με τοπικά Πανεπιστήμια, οι επιδοτήσεις κόστους μεταφοράς κ.α. Άλλα μέτρα, περισσότερο σύγχρονα, αποτελούν η τοπική ανάπτυξη, ο ρόλος της μικρομεσαίας επιχείρησης (ΜΜΕ), η τεχνολογική πρόοδος και οι τεχνοπόλεις.

Μία παραπλήσια διάκριση των εργαλείων της παρέμβασης προσδιορίζεται από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016). Αρχικά είναι οι δημόσιες δαπάνες. Η περιφερειακή κατανομή τους όπως και το είδος των δαπανών έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ισόρροπη ανάπτυξη των περιφερειών. Σημαντικό μέρος τους αποτελούν οι δημόσιες επενδύσεις όπως οι υποδομές, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τις παραγωγικές και τις αστικές υποδομές οι οποίες θεωρούνται ότι συμβάλουν σημαντικά σε περιοχές με αναπτυξιακή υστέρηση. Άλλο μέσο παρέμβασης αποτελούν τα αναπτυξιακά κίνητρα, που στοχεύουν στην πραγματοποίηση και την αύξηση επενδύσεων προς τις περιφέρειες εκείνες που εμφανίζονται λιγότερο ανεπτυγμένες. Επίσης, υπάρχουν οι έλεγχοι και οι περιορισμοί οι οποίοι χρησιμοποιούνται ώστε να αποθαρρύνονται επιπρόσθετες οικονομικές δραστηριότητες σε ήδη ανεπτυγμένες περιοχές. Άλλα μέσα παρέμβασης του κράτους αποτελούν η ενίσχυση της κινητικότητας εργασίας και κεφαλαίου και η ενίσχυση της ευελιξίας, οι πολιτικές ενίσχυσης μικρομεσαίων επιχειρήσεων, η αποκέντρωση του δημοσίου τομέα μέσω της μετακίνησης αρμοδιοτήτων από το κεντρικό κράτος σε τοπικό επίπεδο (περιφέρειας ή νομού), οι πολιτικές ανθρώπινου δυναμικού όπως και οι πολιτικές ύλων υποδομών, η εγκατάσταση επιστημονικών ιδρυμάτων σε λιγότερο ευνοημένες περιφέρειες της χώρας, οι πολιτικές διασυνοριακής συνεργασίας και οι επιλεκτικές πολιτικές αντιμετώπισης βιομηχανικής παρακμής.

Τέλος, όσον αφορά στην περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα, αυτή παρουσιάζεται στο επόμενο κεφάλαιο για περισσότερο από 35 έτη, από την δεκαετία του 1980 έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2010. Αποτέλεσε μείγμα εθνικών πολιτικών όπως αναπτυξιακών νόμων, πολυετών προγραμμάτων και διοικητικών μεταρρυθμίσεων καθώς και πολιτικών ενισχύσεων της ΕΕ που υλοποιήθηκαν κυρίως μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) και των Εταιρικών Συμφώνων για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ). Αν και η αποτίμηση τους πραγματοποιείται στην συνέχεια, παρά την πρόθεση του κράτους και της ΕΕ η αποτελεσματικότητα των πολιτικών στο σύνολό τους έχει αμφισβητηθεί, τόσο για την επίτευξη του στόχου της

ενίσχυσης της συνοχής στο εσωτερικό της χώρας, όσο και ως μέσο μείωσης της απόστασής της από τις χώρες της ΕΕ και ιδιαίτερα αυτών της βορειοκεντρικής Ευρώπης.

1.3 Η Έννοια της Περιφερειακής Ανθεκτικότητας

1.3.1 Η περιφερειακή ανθεκτικότητα στις επιστήμες.

Η λέξη resilience (ανθεκτικότητα) προέρχεται από την λατινική λέξη resile που σημαίνει «άλμα πίσω» (leap back). Χρησιμοποιείται συνήθως για να προσδώσει ένα χαρακτηριστικό σε μια ουσία ή σε έναν άνθρωπο. Η ανθεκτικότητα σε έναν άνθρωπο σχετίζεται με την ικανότητά του να υπομένει ή να επανέρχεται γρήγορα από δυσάρεστες καταστάσεις. Συνδέεται συχνά με την έννοια της ευπάθειας χωρίς όμως να ταυτίζονται τα περιεχόμενά τους. Όσον αφορά τη χρήση της για μία ουσία, η ανθεκτικότητα υποδηλώνει την ικανότητά της να αντισταθεί ή να επανέρχεται στο μέγεθος και στο σχήμα της, αφού αυτή έχει καμφθεί, τεντωθεί ή συμπιεστεί για κάποιο λόγο (Maru, 2010).

Η χρήση του όρου ανθεκτικότητας απαντάται πλέον σε αρκετούς επιστημονικούς κλάδους και η διαφορετική προσέγγιση της ανά επιστήμη όπως θα αναφερθεί στην συνέχεια, εξειδικεύει την ερμηνεία της και το περιεχόμενό της, είτε η έννοια αφορά σε κάποιο άτομο είτε σε κάποιο χωρικό επίπεδο. Καθώς όμως οι άνθρωποι θα πρέπει να ιδωθούν ως ένα σύστημα, η έννοια είναι περισσότερο ανεπτυγμένη στο περιεχόμενο των οικολογικών και περιβαλλοντικών συστημάτων. Η πρώτη αναφορά στην έννοια της ανθεκτικότητας στις επιστήμες γίνεται από τον Webster στο πεδίο της κλασικής φυσικής. Ο όρος συναντάται στην συνέχεια στην οικονομική επιστήμη, σε κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες (όπως για παράδειγμα ψυχολογία και κοινωνιολογία) όπου η ανθεκτικότητα αποτελεί μια πιο σύνθετη έννοια, στην υγεία, στην οικολογία αλλά και σε έρευνες που σχετίζονται με τις καταστροφές (disaster studies) και την κλιματική αλλαγή.

Το 1973 ο Holling χρησιμοποίησε την έννοια της οικολογικής ανθεκτικότητας (ecological resilience) ως την ικανότητα του συστήματος να απορροφά τις αλλαγές και να εξακολουθεί να υφίσταται (Simmie & Martin, 2010), αναφέροντας ότι «η ικανότητα να δέχεται αλλαγές και διαταραχές χωρίς καταστροφική ποιοτική μεταβολή στη βασική λειτουργική οργάνωση του συστήματος, αποτελεί μέσο μέτρησης της συνοχής του». Ο Pimm το 1984 αναφέρθηκε στην έννοια της μηχανικής ανθεκτικότητας (engineering resilience), η οποία συνήθως απαντάται στις φυσικές επιστήμες, ως η ικανότητα του συστήματος να επιστρέφει σε κάποιο επίπεδο σταθερής ισορροπίας μετά από μία ύφεση ή μία απότομη διαταραχή, ενώ το 1998 ο Perring επισήμανε πως και τα δύο αυτά είδη ανθεκτικότητας μπορεί να χαρακτηρίζουν ένα σύστημα (Modica & Reggiani,

2015). Ο ορισμός από τον Pimm εστιάζει στις ιδιότητες ενός συστήματος κοντά σε κάποιο επίπεδο ισορροπίας, ενώ ο ορισμός από τον Holling επικεντρώνεται σε ιδιότητες ενός συστήματος εκτός του επιπέδου ισορροπίας του (Regianni et al., 2002). Ο όρος προσαρμοσμένη ανθεκτικότητα (adaptive resilience) εμφανίστηκε αργότερα από τον Martin (2012)⁵, όμως η έννοια της προσαρμογής για ένα σύστημα είχε ήδη αναφερθεί από τον Holling το 1996 και τον Levin το 1998 για την αντιμετώπιση μίας απότομης διαταραχής σε ένα σύστημα.

Στα κοινωνικοοικονομικά συστήματα ο Levin ανέφερε ότι αυτά επηρεάζονται από ανθρώπινες δραστηριότητες οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν σε ποιοτικές αλλαγές στη δομή και στη λειτουργία τους, όπως στη μείωση της παραγωγικότητας, και από αυτή την άποψη η ανθεκτικότητα μπορεί να ιδωθεί ως η δυνατότητα ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος να αντιμετωπίζει διαταραχές ενώ ταυτόχρονα διατηρεί λειτουργική οργάνωση (Modica & Reggiani, 2015).

Στην οικονομική επιστήμη συγκεκριμένα, η έννοια χρησιμοποιείται με δύο τρόπους για την ανάλυση. Από την μία πλευρά εκφράζεται ως η επιστροφή ενός μεγέθους της οικονομίας, όπως για παράδειγμα το ποσοστό ανεργίας ή το ποσοστό απασχόλησης του ενεργού πληθυσμού, σε ένα συγκεκριμένο και στενά καθορισμένο επίπεδο ισορροπίας, παρόμοιο με αυτό που παρουσίαζε πριν από μία διαταραχή. Εστιάζει δηλαδή στην ανάλυση του πόσο γρήγορα ένα σύστημα επιστρέφει στην κατάσταση που βρισκόταν πριν την εκδήλωση της απότομης διαταραχής (engineering resilience) και μεταφράζεται ως η ικανότητα της οικονομίας να διατηρήσει την προ-υπάρχουσα κατάστασή της μπροστά σε αυτήν (Hill, Wial & Wolman, 2008). Από την άλλη πλευρά, η έννοια αναφέρεται στην ικανότητα του συστήματος να φτάνει σε νέα πιθανά επίπεδα ισορροπίας (ecological resilience).

Στα κοινωνικά συστήματα, η ανθεκτικότητα επικεντρώνεται στην σταθερότητα σε ένα υποτιθέμενο επίπεδο ισορροπίας, στο κατά πόσο μπορεί ένα σύστημα να αντέξει στις πιέσεις που θα δεχτεί χωρίς να μετακινηθεί από την κατάσταση ισορροπίας του. Στην περίπτωση που πραγματοποιηθεί η μετακίνηση, εξετάζεται στην συνέχεια η δυνατότητά του να επανέλθει. Εκφράζεται επίσης και ως το μέγεθος της διαταραχής (σοκ) που μπορεί να απορροφήσει ένα σύστημα, πριν αναγκαστεί να αλλάξει τη δομή του, τις μεταβλητές και τις διαδικασίες που το χαρακτηρίζουν. Στα συστήματα αυτού

⁵ Έννοια που δανείστηκε από την θεωρία του πολύπλοκου συστήματος προσαρμογής (Modica & Reggiani, 2015).

του είδους, σημαντική θεωρείται η ικανότητα του συστήματος να αυτό-οργανώνεται όπως και της προσαρμογής και της «μάθησης». Στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο συνδέεται ευρύτερα με τις έννοιες της ισορροπίας, της εξάρτησης από την αναπτυξιακή διαδρομή, της αντίληψης του συστήματος και της μακροπρόθεσμης προοπτικής του (Hill et al., 2008).

Στα συστήματα οικολογίας η ανθεκτικότητα σχετίζεται περισσότερο με την λειτουργία του συστήματος παρά με την σταθερότητα (Pike, Dawley & Tomaney, 2010), καθώς τα οικοσυστήματα λειτουργούν σύμφωνα με περίπλοκες διαδικασίες ανατροφοδοτήσεων ή κλειστών κυκλωμάτων. Το κύριο ενδιαφέρον εδώ εστιάζεται στον τρόπο αντίδρασης των οικοσυστημάτων σε απότομες διαταραχές, ενώ σε μελέτες που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή, η ανθεκτικότητα εκφράζεται ως η μέτρηση της ικανότητας ενός συστήματος ή μέρους ενός συστήματος να επανέλθει και να απορροφήσει τις επιπτώσεις ενός δυσάρεστου γεγονότος.

Στην ψυχολογία, οι έρευνες σχετικά με την ανθεκτικότητα επικεντρώνονται σε ανθρώπινες συμπεριφορές και γνωρίσματα, τα οποία επιτρέπουν στους ανθρώπους να αφομοιωθούν κοινωνικά, ζώντας στο ίδιο περιβάλλον με άλλα άτομα, έπειτα από την έκθεσή τους σε κάποια διαταραχή (Pendall, Foster & Cowell, 2010). Εστιάζουν στα άτομα και στον βαθμό της ανθεκτικότητας που παρουσιάζουν κατά την διάρκεια μεταβάσεων και γεγονότων στην ζωή τους (Pike et al., 2010). Εδώ, η ατομική ανθεκτικότητα δεν συνδέεται μόνο με άκαμπτα χαρακτηριστικά προσωπικότητας αλλά και με ευρύτερους παράγοντες, περισσότερο υπαγόμενους σε παρέμβαση, κάτι που με την σειρά του επιτρέπει μία ευρεία ποικιλία στρατηγικών. Αποτελεί για την επιστήμη, μία πολυδιάστατη έννοια η οποία εν μέρει αποδεικνύεται από ορισμένα γεγονότα όπως η ικανότητα αποφυγής αρχικά μίας ασθένειας ή από την ταχύτητα της ανάκαμψης από αυτή αλλά και από ικανότητες αντίστασης ή προσαρμογής (Sensier, Bristow & Healy, 2016).

Τέλος, σε σχέση με τις έρευνες που επικεντρώνονται στις καταστροφές (disaster studies), αυτό που εξετάζεται μακροπρόθεσμα ως ανθεκτικότητα είναι η μέτρηση της ικανότητας (αλλά και του τρόπου) μιας πόλης, μιας περιοχής ή μιας χώρας να επανέλθει στα επίπεδα και στην αναπτυξιακή διαδρομή που ακολουθούσε πριν την εμφάνιση της κρίσης όπως π.χ με το εάν επανήλθε το πληθυσμιακό μέγεθός της στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την κρίση ή εάν επανήλθε στην προϋπάρχουσα οικονομική κατάστασή της. Η έννοια της μηχανικής ανθεκτικότητας χρησιμοποιείται εκτενώς για τις συγκεκριμένες έρευνες καθώς εστιάζει στην ευπάθεια ανθρώπων και

περιοχών σε περιβάλλοντα επικινδυνότητας και σε φυσικές καταστροφές όπως και στην πρόβλεψη της πιθανότητας καταστροφικών γεγονότων και συστηματικών προβλημάτων μαζί με τις κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις τους (Pike et al., 2010).

Η έννοια συχνά χρησιμοποιείται στις επιστήμες μαζί με όρους όπως η ευπάθεια (vulnerability), η προσαρμογή (adaptation), η ικανότητα προσαρμογής (adaptive capacity), η μετατρεψιμότητα (transformability), η ευρωστία (robustness) και η υστέρησης (hysteresis). Έχει επίσης συνδεθεί με την αναπτυξιακή εξάρτηση (path dependence)⁶, η οποία δίνει έμφαση σε κλειστά συστήματα, σε δομές σταθερών συστημάτων και σε τυχαία γεγονότα ή ιστορικά «ατυχήματα» που ώθησαν αναπτυξιακές διαδρομές (Pike et al., 2010). Ωστόσο μεταξύ των διάφορων όρων και των εννοιών που σχετίζονται με την σταθερότητα ενός συστήματος, η ιδέα της ανθεκτικότητας αποδεικνύεται η ίδια περισσότερο ανθεκτική (Reggiani, De Graaf & Nijkamp, 2002).

Η διαφορετική οπτική της ανθεκτικότητας στις επιστήμες δεν αποκλείει εντούτοις την ύπαρξη κοινών στοιχείων. Συγκεκριμένα δύο πρώτες παρατηρήσεις απορρέουν από τους διαφορετικούς ορισμούς της ανθεκτικότητας για την κάθε επιστήμη (Maru, 2010). Πρώτον, ως έννοια η ανθεκτικότητα έχει κυρίως θετικό περιεχόμενο, εκλαμβάνεται δηλαδή ως κάτι θετικό και ευπρόσδεκτο⁷. Δεύτερον, οι περισσότερες ερμηνείες της ανθεκτικότητας σε ατομικά ή κοινωνικά συστήματα (όπως στην ψυχολογία ή σε έρευνες πάνω σε καταστροφές) αφήνουν να εννοείται, αν δεν το υποδηλώνουν με σαφήνεια, μια υπόθεση σταθερότητας. Υπάρχει δηλαδή ένα επίπεδο ισορροπίας/κανονικότητας (normalcy) για κάθε σύστημα και για να θεωρηθεί ότι αυτό είναι ανθεκτικό, θα πρέπει να μπορεί να παραμείνει σε αυτό το επίπεδο ή αν μετακινηθεί λόγω κάποιας διαταραχής, θα πρέπει να έχει την δυνατότητα να επιστρέψει στην προηγούμενη κατάσταση ισορροπίας του. Αυτή η μηχανική ερμηνεία της ανθεκτικότητας επικεντρώνεται στη σταθερότητα σε μια θεωρητική κατάσταση ισορροπίας και τονίζει την αντίσταση του συστήματος σε μια διαταραχή, εξετάζοντας το πόσο γρήγορα επιστρέφει σε κάποιο σημείο ισορροπίας. Όπως παρουσιάζεται μέσα

⁶ Η έννοια του path dependence εισήχθη στην οικονομική επιστήμη στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990, κυρίως μέσα από κείμενα των Paul David και Brian Arthur αποτελώντας μία εξελικτική έννοια για διάφορα επιστημονικά πεδία.

⁷ Στην οικολογία εντούτοις, η ερμηνεία της ανθεκτικότητας είναι περισσότερο περιγραφική χωρίς να υπάρχει η εκτίμηση ότι μια συγκεκριμένη κατάσταση/καθεστώς ενός συστήματος είναι καλύτερο ή χειρότερο, καθώς και περισσότερο ή λιγότερο επιθυμητό από κάποιο άλλο.

στα πλαίσια της οικολογίας και των κοινωνικών επιστημών, θεωρείται μάλιστα ίσως η πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση της έννοιας της ανθεκτικότητας, αποτυπώνοντας την ιδέα της «επιστροφής σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο» (Pendall et al., 2010).

Η προαναφερθείσα έννοια του επιπέδου ισορροπίας ή της ανάλυσης ισορροπίας (equilibrium analysis) στην ανθεκτικότητα είναι αρκετά γνωστή ως κοινό χαρακτηριστικό των ερμηνειών της. Μπορεί ωστόσο να εκφραστεί και με διαφορετικούς όρους σε επιμέρους συστήματα. Συγκεκριμένα, η πιθανότητα ενός φαινομένου ή ενός συστήματος να επιδείξει ανθεκτικότητα με την επιστροφή του στην «κανονικότητά» του, δηλαδή σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ισορροπίας, μπορεί να αντικατασταθεί από την μετακίνησή του σε ένα νέο («κανονικό» ή όχι) επίπεδο, αν πρόκειται για συστήματα πολλαπλής ισορροπίας (ecological resilience). Σε αυτή την περίπτωση την μεγαλύτερη σημασία για την ανθεκτικότητα έχει το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφήσει ένα σύστημα πριν αναγκαστεί να τροποποιήσει την δομή του (Regianni et al., 2002). Αποτελεί δηλαδή έναν τρόπο μέτρησης της ευρωστίας και της ρυθμιστικής ικανότητάς του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Με την προσαρμογή στο νέο επίπεδο, το σύστημα είναι πιθανόν να λειτουργεί καλύτερα από ότι πριν την εμφάνιση της διαταραχής αλλά ενδεχομένως να λειτουργεί και χειρότερα (Dawley, Pike & Tomaney, 2010). Αυτό σημαίνει ότι συστήματα με πολλαπλά επίπεδα ισορροπίας είναι δυνατόν λόγω των επιλογών που έγιναν στο παρελθόν, να «κλειδώσουν» (lock in) και να παραμείνουν σε ένα υπο-άριστο επίπεδο, ακόμα και αν υπάρχουν καλύτερα εναλλακτικά επίπεδα. Με αυτόν τον τρόπο, η συντήρηση της υπάρχουσας πολιτικής, οικονομικής και οργανωτικής δομής ενός π.χ. περιφερειακού συστήματος, καθυστερεί την αναδιοργάνωση και εμποδίζει την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας. Συνεπώς, καθίσταται δύσκολη η αναγκαία προσαρμογή του μετά από μια απότομη διαταραχή, όπως για παράδειγμα η προσαρμογή μιας περιφερειακής οικονομίας μετά από μια οικονομική κρίση (Simmie & Martin, 2010). Όπως θα αναφερθεί και στην συνέχεια, η παραμονή σε μία συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδρομή αποτελεί καθοριστικό παράγοντα επηρεασμού του βαθμού ανθεκτικότητας μίας περιοχής.

Ένα τρίτο κοινό στοιχείο που εντοπίζεται στις ερμηνείες της ανθεκτικότητας στις επιστήμες, είναι ο τρόπος που τα διαφορετικά στοιχεία αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους και συνεργάζονται, ώστε να παράγουν πολύπλοκες και δυναμικές ανατροφοδοτήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους καθιστούν ένα σύστημα περισσότερο ή λιγότερο εύκολο να προσαρμοστεί και συνεπώς περισσότερο ή λιγότερο ανθεκτικό σε κάποια διαταραχή

(Pendall et al., 2010). Οι Martin and Sunley (2007), συστηματοποίησαν επτά ιδιότητες -κλειδιά που χαρακτηρίζουν αυτά τα περίπλοκα συστήματα προσαρμογής (complex adaptive systems):

- i. οι λειτουργίες και οι σχέσεις τους λειτουργούν κατανεμημένες σε πολλαπλή κλίμακα
- ii. είναι ανοικτά και τα όρια τους με το περιβάλλον δεν είναι καθορισμένα ή εύκολο να ταυτοποιηθούν
- iii. παρουσιάζουν μη γραμμικές δυναμικές εξαιτίας διάφορων περίπλοκων ανατροφοδοτήσεων και αμοιβαία αυτό-ενδυναμωμένων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των στοιχείων που περιλαμβάνουν
- iv. δεν διαθέτουν μεγάλο περιθώριο για να αποσυντεθούν λειτουργικά σε σταθερά στοιχεία
- v. εμφανίζουν μία αυθόρμητη τάση ανάδειξης δομών και δυναμικών σε μακρο-επίπεδο
- vi. η διαδικασία αυτό-οργάνωσής τους δίνει την δυνατότητα να προσαρμόζουν τις δομές και τις δυναμικές τους
- vii. δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί η συμπεριφορά τους με ακρίβεια ακόμα και αν είναι απόλυτα γνωστή η λειτουργία των επιμέρους στοιχείων τους, όχι όμως γιατί είναι συμπτωματική η συμπεριφορά τους

Εκτός από τις προαναφερόμενες παρατηρήσεις, τρία ακόμα τρία κοινά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στις ερμηνείες της ανθεκτικότητας (Hassink, 2010). Το πρώτο, που είναι συνώνυμο με την έννοια του lock in, σχετίζεται με το επίπεδο ή τα επίπεδα ισορροπίας εξάρτησης που έχει ένα σύστημα (path dependent elements), τα οποία έχουν δημιουργηθεί από συγκεκριμένες επιλογές που έγιναν στο παρελθόν. Το επίπεδο σταθερότητας σε αυτή την περίπτωση αποτελεί μια συγκεντρωτική έκφανση των αποφάσεων που έχουν ληφθεί σε μια μακρά χρονική περίοδο και έχει στοιχεία αναπτυξιακής εξάρτησης.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό των ερμηνειών, σχετίζεται με τον χρόνο και συγκεκριμένα με την εστίαση στην μακροπρόθεσμη θεώρηση της ανθεκτικότητας, όπως για παράδειγμα το μεγάλο χρονικό διάστημα που χρειάζεται κάποιος ή κάτι για να επανέλθει από καταστροφές και ισχυρές απότομες διαταραχές. Παρ'όλο που η έννοια της ανθεκτικότητας σχετίζεται περισσότερο με τις συνθήκες απότομης

διαταραχής και καταστροφών, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για τα αργά αναπτυξιακά φαινόμενα και προκλήσεις, όπως π.χ η αποβιομηχανοποίηση. Μάλιστα διάφορες μελέτες σε διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως σε οικολογικές έρευνες, σε κοινωνικό-οικολογικά συστήματα, στην ψυχολογία, στα οικονομικά, σε έρευνες που σχετίζονται με τις καταστροφές, στη γεωγραφία, στην αρχαιολογία και στην πολιτική επιστήμη, υπογραμμίζουν αυτή την μακροχρόνια οπτική της ανθεκτικότητας.

Τρίτον, έχουν μία συστηματική προσέγγιση που συμπεριλαμβάνουν εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, οι οποίοι μπορούν είτε/και να ενδυναμώσουν το σύστημα αλλά και/είτε να ασκήσουν πιέσεις. Ειδικότερα για τις έρευνες που επικεντρώνονται στις καταστροφές, οι εξωτερικοί παράγοντες είναι εκείνοι που θεωρούνται πως δημιουργούν τις πιέσεις για συστήματα ή περιοχές, ενώ οι εσωτερικοί παράγοντες είναι αυτοί που τις ενδυναμώνουν.

Τα κοινά στοιχεία που παρατηρούνται, χωρίς να παραγνωρίζονται οι διαφορές στις ερμηνείες στα διαφορετικά επιστημονικά επίπεδα, οδηγούν προς το σχηματισμό μίας κεντρικής ιδέας για την έννοια της ανθεκτικότητας. Αυτή φαίνεται να αφορά στην ικανότητα μίας οντότητας ή ενός συστήματος να αντιστέκεται, να απορροφά, να προσαρμόζεται και να ανακάμπτει επιτυχώς από σοκ και τις διαταραχές που ανέκοψαν την κατάσταση που το χαρακτήριζε πριν την εμφάνιση του γεγονότος και της αναπτυξιακής διαδρομής του (Martin & Gardiner, 2019). Αξίζει τέλος να αναφερθεί πως η σημασία μάλιστα του όρου στις επιστήμες διαχρονικά αυξάνεται. Αν και το παρελθόν έχει δείξει πως η ανθρωπότητα αντιμετωπίζοντας κρίσεις και συνθήκες πίεσης, αναζητούσε την κατάλληλη θεωρία που θα έδινε λύσεις στα προβλήματα που εμφανίζονταν, ο συνδυασμός των οικονομικών συνθηκών στα τέλη του 2000 με άλλους οικονομικούς παράγοντες ή περιβαλλοντικές κρίσιμες καταστάσεις, σε συνάρτηση με την παγκόσμια αλληλεπίδραση των συστημάτων, οδήγησαν στη διάχυση και όξυνση των επιπτώσεων των κρίσεων (Modica & Reggiani, 2015) και στην επακόλουθη εντατικοποίηση της χρήσης και της διερεύνησης του όρου της ανθεκτικότητας.

1.3.2 Η ανθεκτικότητα στην περιφερειακή επιστήμη.

Στην περιφερειακή επιστήμη, η ανάλυση της ανθεκτικότητας και των ερμηνειών της αναπτύχθηκαν ως προσπάθεια αναζήτησης των παραγόντων για τους οποίους οι περιφέρειες παρουσιάζουν διαφορετική αλλά και άνιση ικανότητα αντίδρασης, ανταπόκρισης και αντιμετώπισης μίας απρόσμενης και συνήθως βίαιης εξωτερικής ή εσωτερικής αλλαγής, όπως οι δομικές μεταβολές (Martin, 2012). Η μεταφορά της

έννοιας από το επίπεδο του κράτους στο επίπεδο της περιφέρειας ή των μητροπολιτικών περιοχών, έχει ως στόχο να παρουσιάσει το εάν και σε ποιο βαθμό και σε ποιο χρονικό σημείο μία μικρότερη χωρική μονάδα μπορεί να επιστρέψει στην κατάσταση που παρουσίαζε πριν την εμφάνιση μίας απότομης διαταραχής και στο αντίστοιχο επίπεδο παραγωγής ή εργασίας (Pike et al., 2010).

Αν και στις Η.Π.Α το ενδιαφέρον για την έννοια της ανθεκτικότητας είχε αναδειχθεί εξαιτίας των διαφορετικών αντιδράσεων των περιφερειών, επιτυχημένων και αποτυχημένων, σε γεγονότα που συνέβησαν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000, όπως τρομοκρατικές επιθέσεις (11/2001), φυσικές καταστροφές (τυφώνας Κατρίνα, 08/2005) και η απότομη απώλεια θέσεων εργασίας στο κατασκευαστικό τομέα (Dawley et al., 2010; Christopherson, Michie & Tyler, 2010; Pike et al., 2010), η χρηματοοικονομική κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 2000 έκανε περισσότερο σαφές σε παγκόσμιο επίπεδο, το διαφορετικό επίπεδο αντίδρασης και ευπάθειας των περιοχών σε απότομες διαταραχές. Αρκετές περιφερειακές οικονομίες παρουσιάστηκαν περισσότερο ευάλωτες συγκριτικά στις διεθνείς αναταράξεις που προκάλεσε η κρίση, αναδεικνύοντας τη διαφορετική ικανότητά τους να προσαρμόζονται σε αυτές τις πιέσεις, τη διαφορετική ικανότητα των κυβερνήσεων τους να μετριάσουν το αποτέλεσμα αυτών των αναταραχών, τα διαφορετικά αποτελέσματα των παρεμβάσεων σε επίπεδο περιφέρειας όπως και τις διαφοροποιήσεις, ανά κράτος, του βαθμού στον οποίο οι κυβερνητικές δράσεις έχουν περιφερειακή διάσταση (Davies, 2011). Η ιδιαίτερη έμφαση που δόθηκε την περίοδο της κρίσης στην έννοια της ανθεκτικότητας μπορεί να ιδωθεί ως απάντηση στην γενικότερη αβεβαιότητα και στην αναζήτηση μεθόδων για προσαρμογή, μπορεί να προέρχεται από την αυξανόμενη αίσθηση κινδύνου (οικονομικού, πολιτικού και περιβαλλοντικού) όπως και από την εκτίμηση ότι οι διαδικασίες που σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση έχουν καταστήσει τις περιοχές και τις περιφέρειες περισσότερο διαπερατές ή ευαίσθητες στις επιδράσεις αυτών που θεωρούνταν κάποτε ως εξωτερικές διαδικασίες (Christopherson et al., 2010).

Περισσότερο συγκεκριμένα, οι αιτίες που ερμηνεύουν την αύξηση του ενδιαφέροντος στη βιβλιογραφία για την ανθεκτικότητα, κυρίως σε σχέση τον τρόπο που τα περιφερειακά συστήματα αντιδρούν σε απότομες διαταραχές και απρόσμενες καταστάσεις μπορούν να διακριθούν στις κάτωθι (Martin, 2012):

- i. οι σημαντικές επιπτώσεις που έχουν συνεχόμενες και μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές στις τοπικές περιφέρειες παγκοσμίως
- ii. το γεγονός ότι οι επιστήμονες που ασχολούνται με τις περιφέρειες και τις αστικές περιοχές, έχουν επηρεαστεί από τη χρησιμοποίηση της έννοιας της ανθεκτικότητας σε άλλα επιστημονικά πεδία (όπως στην οικολογία)
- iii. το ότι η ιδέα της ανθεκτικότητας συμβαδίζει με την αυξανόμενη σημασία της εξελικτικής προσέγγισης στην οικονομική γεωγραφία, ενώ παράλληλα έχει αναγνωριστεί ότι οι σημαντικές καταστάσεις απρόσμενης διαταραχής μπορούν να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν την μεταβολή του οικονομικού περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια του χρόνου
- iv. το γεγονός πως η παγκόσμια βαθιά χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση του 2007-2008 και οι επακόλουθες πολιτικές αυστηρότητας και λιτότητας που υιοθετήθηκαν από πολλές χώρες, έστρεψαν την προσοχή των ερευνητών στην ανθεκτικότητα των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών απέναντι σε αυτά τα γεγονότα

Όσον αφορά στα βασικά ερωτήματα και θέματα που απασχολούν τους ερευνητές στη βιβλιογραφία σχετικά με την έννοια της ανθεκτικότητας στην περιφερειακή επιστήμη, αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

- ποιος μπορεί να είναι ο ορισμός της έννοιας
- ποιες είναι οι βασικές προσεγγίσεις της
- ποιοι είναι οι παράγοντες που καθορίζουν και την διαφοροποιούν από περιοχή σε περιοχή, δηλαδή με ποιους τρόπους ενισχύεται ή αποδυναμώνεται
- σε τι ακριβώς αναφέρεται - παρουσιάζεται ως ανθεκτική ή όχι μία περιοχή και για ποια χρονική περίοδο, καθώς η ανθεκτικότητα υπονοεί μία συνθήκη σταθερότητας μπροστά σε μία κατάσταση αλλαγής για κάποιο χρονικό πλαίσιο
- ποια είναι η κριτική που της ασκείται

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, παρόλο που δεν έχει αποδοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός αποδεκτός από όλους στην έννοια της ανθεκτικότητας, γεγονός που έχει αποτελέσει και αντικείμενο κριτικής, η έννοια δεν έχει απωλέσει την ερμηνευτική αξία της καθώς οι περισσότερες περιφερειακές αναπτυξιακές τροχιές παγκοσμίως δεν μπορούν να ερμηνευτούν αποκλειστικά με βάση θεωρίες ενδογενούς ανάπτυξης ή από αναπτυξιακές διαδρομές. Ειδικά για την ερμηνεία των αναπτυξιακών

διαδρομών θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν εξωτερικές «απειλές» και διαταραχές που δεν μπορούν να ελεγχθούν από εγχώριες πολιτικές και μέτρα. Για αυτό κρίνεται σημαντικό να αναγνωριστούν τα χαρακτηριστικά που επιτρέπουν στις περιφέρειες να προετοιμαστούν, να ανταποκριθούν και να επανέλθουν από απότομες διαταραχές, στοιχεία δηλαδή που έχουν συνδέσει την έννοια με αυτή της περιφερειακής προσαρμογής (Christopherson et al., 2010). Η έννοια της ανθεκτικότητας εξάλλου εστιάζει στη διατήρηση της οικονομικής ανάπτυξης μακροπρόθεσμα, με την προσαρμογή στις διαφορετικές διαταραχές στο σύστημα (Eraydin, 2016a). Το πως μία περιφέρεια αντιδρά σε αυτές τις «απειλές» και στις διαταραχές είναι απόρροια ενός πολύπλοκου συνόλου των χαρακτηριστικών που παρουσιάζει αλλά εξαρτάται επίσης και από την ικανότητά της να ανταποκρίνεται στις αιτίες που δημιουργούν αυτές τις διαταραχές, δηλαδή σε σοκ ύφεσης. Επομένως η αντίδραση κάθε περιοχής εξαρτάται και από τις τυχόν ευπάθειες που παρουσιάζει όπως και από τους πόρους που διαθέτει (Eraydin, 2016b). Οι περιφέρειες που καταφέρνουν να παρουσιάζουν μεγάλα επίπεδα αντίστασης σε οικονομικές απότομες διαταραχές φαίνεται να παρουσιάζουν καλύτερες προοπτικές για μία άμεση και αποτελεσματική επιστροφή σε ανάπτυξη σε σχέση με τις πιο ευπαθείς περιφέρειες (Dawley et al., 2010). Ωστόσο οι απότομες διαταραχές όπως ένα χρηματοπιστωτικό γεγονός δεν αποτελεί τη μόνη κύρια κατηγορία διαταραχών. Μία δεύτερη σημαντική κατηγορία διαταραχών είναι και αυτή που προκαλείται ως αποτέλεσμα αργών διαδικασιών μεταβολής της οικονομίας (slow burn). Αν και οι πρώτες παραμένουν εξωγενείς στις περισσότερες αναλύσεις, ενώ οι δεύτερες αντιθέτως παρουσιάζονται ως ενδογενείς, αμφότερες ωστόσο αποτελούν προκλήσεις και δημιουργούν αποτελέσματα (Pendall et al., 2010).

Παρότι πάντως δεν υπάρχει μία κοινά αποδεκτή ερμηνεία της έννοιας, έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί στην βιβλιογραφία, ορισμένοι περισσότερο συγκεκριμένοι και άλλοι ευρύτεροι. Σύμφωνα μάλιστα με τους θεωρητικούς των εξελικτικών οικονομικών, η έννοια πρέπει να γίνει αντιληπτή ως πολυδιάστατη οντότητα (Sensier et al., 2016) γεγονός που δικαιολογεί τη διαφορετικότητα στην ερμηνεία της. Ο Martin (2012) έχει επισημάνει πως η έννοια της ανθεκτικότητας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επιλογή των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται και από το είδος της οικονομικής επίδοσης και σταθερότητας στο οποίο επικεντρώνεται η έρευνα, όπως οι ρυθμοί ανάπτυξης, η οικονομική δομή ή οι θεσμικές ρυθμίσεις. Για τον ίδιο, αποτελεί από μία άποψη, την ικανότητα των περιφερειών να προβλέπουν, να

προετοιμάζονται, να αντιδρούν και να αντιπαρέρχονται σε διάφορα γεγονότα, επιστρέφοντας από οικονομικές απότομες διαταραχές.

Προγενέστερα, οι Cumming, Barnes, Perz, Schmink, Sieving, Southworth, Binford, Holt, Stickler and Van Holt (2005) είχαν προχωρήσει στην διατύπωση ενός ορισμού με βάση την ταυτότητα, ορίζοντας την ανθεκτικότητα ως την ικανότητα του συστήματος να διατηρεί την ταυτότητά του μπροστά σε εσωτερικές αλλαγές και εξωτερικά σοκ/απότομες διαταραχές. Εάν η ταυτότητα του υπό εξέταση συστήματος κατά την διάρκεια του χρόνου διατηρούνταν κάτω υπό συγκεκριμένες συνθήκες και διαταραχές, μπορούσε να οριστεί ως ανθεκτικό, εάν όμως αυτή χανόταν ή τροποποιούνταν, το σύστημα στερούνταν τον χαρακτηρισμό αυτό. Αναφέρουν πως η ταυτότητα του συστήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό:

- i. από τα στοιχεία/συστατικά που δημιουργούν το σύστημα
- ii. από τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων αυτών, τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους αλληλοεπιδρούν ή ταιριάζουν μεταξύ τους
- iii. από την ικανότητα των στοιχείων και των σχέσεων να διατηρηθούν στο χώρο και στο χρόνο και από την ικανότητα του συστήματος να διατηρηθεί μόνο του, ως μία συμπαγής οντότητα στο χώρο και στο χρόνο
- iv. από την καινοτομία, τα υποσύνολα της οικονομίας που δημιουργούν την αλλαγή ή την πρωτοπορία
- v. από την αυτό-οργάνωση του

Οι Hill et al. (2008) όρισαν την περιφερειακή οικονομική ανθεκτικότητα ως την ικανότητα της περιφέρειας να επανέλθει επιτυχώς από τα σοκ της οικονομίας που είτε την οδηγούν εκτός της αναπτυξιακής πορείας της ή έχουν την ικανότητα να το κάνουν αλλά αυτή η μετακίνηση δεν πραγματοποιείται. Αυτό μπορεί να σημαίνει την αποφυγή της εκτροπής της περιφέρειας από την προ-υπάρχουσα κατάσταση ισορροπίας της λόγω της απότομης διαταραχής ή την αντίσταση σε αυτήν με μικρό ή και καθόλου αρνητικό αντίκτυπο. Εναλλακτικά ή επιπρόσθετα, η έννοια μπορεί να σημαίνει τον βαθμό στον οποίο ο αρχικός αντίκτυπος του σοκ περιορίζεται ώστε η περιφέρεια να μην εμφανίζει μεγάλες διακυμάνσεις στο τελικό προϊόν της ή σε άλλες μακροοικονομικές μεταβλητές. Η εκτόπιση των περιφερειών από την αναπτυξιακή διαδρομή τους μπορεί να συμβεί είτε λόγω δομικών αλλαγών που προκύπτουν από τον παγκόσμιο ή εγχώριο ανταγωνισμό, δηλαδή αλλαγών στο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιφέρειας σε προϊόντα και/ή από αλλαγές στην εγχώρια ζήτηση για προϊόντα που

παράγει η περιφέρεια, είτε από εξωτερικά σοκ/καταστάσεις απότομης διαταραχής όπως μία φυσική καταστροφή ή την αποχώρηση μίας σημαντικής επιχείρησης από την περιοχή. Ανάλογα με την αντίδραση των περιφερειών προχώρησαν στην κατάταξη των περιφερειών στις ακόλουθες τρεις κατηγορίες:

- i. στις οικονομικά ανθεκτικές περιφέρειες (economically resilient), οι οποίες έχουν επανέλθει στην αναπτυξιακή διαδρομή που παρουσίαζαν πριν από την απότομη διαταραχή ή την έχουν ξεπεράσει· κριτήριο για την κατάταξή τους είναι ο έλεγχος των οικονομικών τους επιδόσεων και μεγεθών κατά την διάρκεια μιας μεγάλης χρονικής περιόδου πριν και μετά την απότομη διαταραχή
- ii. στις περιφέρειες που δεν έχει μεταβληθεί καθόλου η αναπτυξιακή τους πορεία και έχουν αντισταθεί σε καταστάσεις απότομης διαταραχής (shock resistant)· στις συγκεκριμένες περιφέρειες μπορεί να έχει επηρεαστεί αρνητικά η απόδοση μίας ή περισσότερων (εκ των μεγαλύτερων) εξαγωγικών βιομηχανιών ή επιχειρήσεων, αλλά δεν παρουσιάζεται μείωση της συνολικής οικονομικής επίδοσης της περιφέρειας
- iii. στις περιφέρειες που αποκαλούνται μη ανθεκτικές (non resilient), στις οποίες τα μεγέθη τους τροποποιούνται και δεν έχουν τη δυνατότητα να επιστρέψουν στην αναπτυξιακή διαδρομή που παρουσίαζαν πριν την εκδήλωση μιας απότομης διαταραχής και να τη συνεχίσουν

Καθώς και οι τρεις κατηγορίες περιφερειών ενδέχεται να παρουσίαζαν μέσο όρο ανάπτυξης κοντά ή ακριβώς στο εθνικό επίπεδο ή στασιμότητα ή πολύ μικρή οικονομική ανάπτυξη συγκριτικά με την περίοδο πριν την αρνητική απότομη διαταραχή, το βασικό ερώτημα αποτελεί το τι συμβαίνει στην ανταγωνιστική θέση της οικονομικής βάσης μίας περιοχής καθώς και πώς αυτή η περιοχή ανταποκρίνεται σε αλλαγές στην ανταγωνιστική θέση της οικονομικής βάσης της.

Μία παρόμοια κατηγοριοποίηση πραγματοποιήσαν και οι Sensier et al. (2016). Ανάλογα με την αντίδραση των περιφερειών των χωρών στην Ευρώπη στον τομέα της απασχόλησης την περίοδο 1990-2011 σε καταστάσεις απότομων διαταραχών, τις ταξινόμησαν σε:

- i. ανθεκτικές (resilient) σε ένα οικονομικό σοκ, εάν ο ρυθμός ανάπτυξης της περιφερειακής απασχόλησης παραμένει θετικός κατά τη διάρκεια της απότομης διαταραχής

- ii. ανακάμπτουσες (recovered), εάν επιστρέψουν στα επίπεδα που διατηρούσαν πριν την απότομη διαταραχή
- iii. μη ανακάμπτουσες (not recovered) εφόσον δεν επιστρέψουν στα επίπεδα που εμφάνιζαν πριν την εκδήλωση της απότομης διαταραχής

Για τον Swanstrom (2008) μια περιοχή ορίζεται ως ανθεκτική «όταν οι αγορές της και οι τοπικές πολιτικές δομές της, προσαρμόζονται συνεχόμενα στις μεταβαλλόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες. Μόνο όταν αυτές οι διαδικασίες αποτυγχάνουν, συχνά λόγω άστοχων παρεμβάσεων από ανώτερα επίπεδα εξουσίας που εμποδίζουν την ικανότητα της περιφέρειας για καινοτομία, το σύστημα αναγκάζεται να τροποποιήσει τις βασικές δομές του». Οι Pendall et al. (2010), θεώρησαν ότι είναι περισσότερο ακριβές να αποκαλείται μία περιοχή ανθεκτική όταν αντιμετωπίζοντας μία πρόκληση, ενεργεί και αντιδράει με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρεί ή να αυξάνει τα θετικά αποτελέσματά της. Σύμφωνα με τους Christopherson et al. (2010) μία ανθεκτική περιοχή δεν είναι μόνο οικονομικά επιτυχημένη αλλά διατηρεί την οικονομική ανάπτυξή της μακροπρόθεσμα μπροστά στις αναπόφευκτες προσαρμογές που απαιτούνται ως αποτέλεσμα των αλλαγών στον διεθνή ανταγωνισμό, στη ζήτηση των καταναλωτών και άλλων καταστάσεων απότομων διαταραχών. Ο Davies (2011) υποστήριξε πως ο ορισμός της είναι συνυφασμένος με την ικανότητα μίας περιφέρειας να αντισταθεί σε εξωτερικές πιέσεις και να ανταποκρίνεται θετικά σε εξωτερικές αλλαγές με τη μακροχρόνια προσαρμοστικότητα της αλλά και με την ικανότητα των κυβερνητικών αρχών να συμμετέχουν με τις κατάλληλες μεθόδους σχεδιασμού, δράσης και κοινωνική μάθησης. Διαφορετική προσέγγιση εν μέρει χρησιμοποίησε ο Bristow (2010), προσδιορίζοντας την έννοια ως την ικανότητα της περιφέρειας να έχει οικονομική επιτυχία η οποία κοινωνικά δεν αποκλείει κανέναν, λειτουργεί μέσα στα περιβαλλοντικά όρια και μπορεί να αντιμετωπίσει τις παγκόσμιες οικονομικές αναταραχές.

Ο Boschma (2015) αντιλήφθηκε την ανθεκτικότητα ως την ικανότητα μίας περιφέρειας να προσαρμόζεται σε καταστάσεις σοκ αλλά την διεύρυνε και ως την μακροπρόθεσμη ικανότητά της να δημιουργεί μέσω της αναδιοργάνωσης των κοινωνικό-οικονομικών και θεσμικών δομών της, νέες αναπτυξιακές διαδρομές. Σε αυτή την οπτική, στην οποία οι διαφορετικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας (όπως δίκτυα και θεσμοί) συνδυάζονται, το παρελθόν μίας περιοχής είναι σημαντικό για την κατανόηση της έννοιας καθώς και για το πως δημιουργούνται νέες αναπτυξιακές

διαδρομές, καθώς οι προ-υπάρχουσες δομές στις περιφέρειες δημιουργούν ταυτόχρονα ευκαιρίες και περιορισμούς στην διαδικασία της διαφοροποίησης (diversification).

Οι Peng, Yuan, Gu, Peng and Ming (2017) ανέφεραν ότι με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία για την ανθεκτικότητα και την ανθεκτική πόλη, η περιφερειακή ανθεκτικότητα μπορεί να οριστεί με βάση τρία χαρακτηριστικά, τη σταθερότητα, την αυτό-οργάνωση και την καινοτομία. Για εκείνους, το ανθεκτικό σύστημα διαθέτει την ικανότητα της πρόβλεψης, της επίλυσης εξωτερικών διαταραχών, της διατήρησης των βασικών λειτουργιών του χωρίς εξωτερική βοήθεια σε περιόδους κρίσης και μπορεί να χρησιμοποιήσει τους πόρους του και την ευκαιρία που προσφέρει μία περίοδος διαταραχών για να εμβαθύνει περισσότερο στις ικανότητές του. Τα στοιχεία που δομούν εδώ την περιφερειακή ανθεκτικότητα είναι τριών κατηγοριών. Πρώτον, τα στοιχεία ιδιότητας όπου το εύρος των συνολικών δυνατοτήτων ενός συστήματος καθορίζεται από την ευπάθεια του και την διαθεσιμότητα των πόρων. Δεύτερον τα στοιχεία διαδικασιών όπου στόχος είναι η ενίσχυση της ικανότητας της περιφερειακής ανθεκτικότητας (στατικής και δυναμικής) Τρίτον, τα στοιχεία ικανοτήτων όπου η ικανότητα της αντίστασης αναφέρεται στη μέγιστη πίεση που μπορεί να υπομείνει ένα περιφερειακό σύστημα.

Τέλος, οι Martin and Sunley (2017) προχώρησαν σε ένα ευρύτερο και ίσως αντιπροσωπευτικότερο ορισμό της. Όρισαν την περιφερειακή ανθεκτικότητα, ως την ικανότητα μίας περιφερειακής ή τοπικής οικονομίας να αντέξει ή να επανέλθει από ανταγωνιστικά και περιβαλλοντικά σοκ της αγοράς στις αναπτυξιακές διαδρομές της, με την υιοθέτηση αναπτυξιακών αλλαγών αν κρίνεται αναγκαίο στην οικονομική δομή της και στις κοινωνικές και θεσμικές συνθήκες της, ώστε να διατηρήσει ή να επανέλθει στην προηγούμενη αναπτυξιακή της πορεία ή να μεταφερθεί σε μία νέα βιώσιμη διαδρομή η οποία χαρακτηρίζεται από μία μεγαλύτερη και περισσότερο παραγωγική χρήση των φυσικών, ανθρώπινων και περιβαλλοντικών πόρων της.

Ανεξάρτητα ωστόσο από τους ορισμούς που αναφέρθηκαν, το πλήρες περιεχόμενο του όρου δεν μπορεί να αποδοθεί ολοκληρωτικά μόνο με αυτούς. Για αυτό και απαιτείται μια περισσότερο λεπτομερειακή προσέγγιση της έννοιας. Θα πρέπει επίσης να γίνει αντιληπτή όχι μόνο η φύση και η διάρκεια της απότομης διαταραχής αλλά και οι ικανότητες των περιοχών να αντέχουν ή να αντιστέκονται αρχικά σε αυτό το συμβάν, στη στιβαρότητα των επιχειρήσεων και των θεσμών που ανταποκρίνονται σε αυτήν την διαταραχή καθώς και στη φύση και την έκταση της ανάκαμψης περιφερειακής οικονομίας. Γι' αυτό ο Martin (2012) προχωράει στην ανάλυση τριών

προσεγγίσεων της έννοιας που σχετίζονται με την περιφερειακή επιστήμη, δύο εκ των οποίων όπως αναφέρθηκε απαντώνται σε άλλα επιστημονικά πεδία.

Η πρώτη αφορά στην έννοια της μηχανικής ανθεκτικότητας (engineering resilience), την ικανότητα δηλαδή του συστήματος να επιστρέφει (bounce back) στην προ-υπάρχουσα κατάσταση ή αναπτυξιακή διαδρομή του (Martin & Sunley, 2017), συνεχίζοντας στο επίπεδο ισορροπίας στο οποίο βρισκόταν το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις θεωρείται σταθερό. Αυτή η προσέγγιση αντηχεί περισσότερο στη συμβατική οπτική των διαταραχών, συμπεριλαμβανομένων και των υφέσεων, στην οικονομική βιβλιογραφία (Martin & Gardiner, 2019). Εδώ, η έμφαση αποδίδεται στη σταθερότητα και στο γεγονός ότι το σοκ της ύφεσης είναι παροδικό, χωρίς μόνιμα αποτελέσματα στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της οικονομίας. Παρόλα αυτά και σύμφωνα με την θεωρία, δεν αποκλείονται οι αλλαγές στην οικονομική διάρθρωση της περιφέρειας μετά την απότομη διαταραχή. Στα στοιχεία της συγκεκριμένης προσέγγισης, εκτός από την αντίσταση ενός συστήματος σε αναταραχές και την ταχύτητα της επιστροφής του στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την κρίση, συμπεριλαμβάνονται η σταθερότητα ενός συστήματος κοντά στο επίπεδο ισορροπίας του και η υπονόηση δυνάμεων αυτό-διόρθωσης στις περισσότερες οικονομίες. Οποιαδήποτε δηλαδή απότομη διαταραχή μετακινεί την οικονομία από το επίπεδο ισορροπίας της, ενεργοποιεί αυτόματα αντισταθμιστικές ρυθμίσεις που το επαναφέρουν.

Η δεύτερη ερμηνεία, αφορά στην οικολογική προσέγγιση της ανθεκτικότητας (ecological resilience) που σχετίζεται με την εισαγωγή πολλαπλών επιπέδων ισορροπίας (Pendall et al., 2010), τα οποία είναι διαφορετικοί πιθανοί συνδυασμοί στοιχείων και πόρων ενός συστήματος (Martin & Gardiner, 2019). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ένα περιφερειακό σύστημα μπορεί να βρεθεί σε ένα ανώτερο ή κατώτερο επίπεδο ισορροπίας σε σχέση με αυτό που διατηρούσε πριν την κρίση, χαρακτηριζόμενο αντίστοιχα ως σύστημα χαμηλής ή υψηλής ανθεκτικότητας (Martin, 2012). Σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τη μηχανική ανθεκτικότητα αποτελεί ο βαθμός που ένα προσωρινό γεγονός όπως η ύφεση, μπορεί να επιφέρει μόνιμα αποτελέσματα στην οικονομία μιας περιφέρειας, συνεπάγοντας και διαρθρωτικές αλλαγές σε αυτήν. Η οικολογική προσέγγιση εστιάζει στο ρόλο των σοκ/απότομων διαταραχών στην πίεση του συστήματος πέρα από το όριο ελαστικότητάς του σε ένα νέο καθεστώς. Εάν δηλαδή ένα σοκ είναι πολύ ισχυρό, το αποτέλεσμα του μπορεί να αποδειχθεί μόνιμο και όχι παροδικό και μπορεί να μεταβάλει την οικονομική δομή και

τη συμπεριφορά του συστήματος έτσι ώστε η οικονομία του να μην επιστρέψει στα επίπεδα που κατέγραφε πριν την εκδήλωσή του σοκ αλλά να οδηγείται σε ένα νέο σημείο (Martin & Sunley, 2017). Σε αυτή την περίπτωση η ανθεκτικότητα μπορεί να αξιολογηθεί από το μέγεθος της διαταραχής/σοκ που μπόρεσε να απορροφήσει το σύστημα πριν αλλάξει μορφή, λειτουργία ή θέση και να ιδωθεί ως την ικανότητα του συστήματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο αμοιβαίων αυτό-ενισχυόμενων διαδικασιών και δομών, να αντέξει τις διαταραχές χωρίς να αναδιοργανωθεί ή να «καταρρεύσει» σε ένα σύστημα που θα χαρακτηρίζεται από διαφορετικές διαδικασίες και δομές. Η ύπαρξη πολύ-επίπεδων ισορροπίας/σταθερότητας όπως προσδιορίζονται από την οικολογική ανθεκτικότητα καθώς και η πιθανότητα μετακίνησης μεταξύ αυτών εξαιτίας ορισμένων σοκ, αναγνωρίζεται από πολλούς οικονομολόγους (Martin, 2012). Αν και είναι πιθανόν μία ύφεση ή μία μικρότερη απότομη διαταραχή να δημιουργεί θετικά αποτελέσματα (ανώτερα επίπεδα ισορροπίας), οι περισσότερες σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές εστιάζουν στα αρνητικά αποτελέσματα (χαμηλότερα επίπεδα ισορροπίας) που προκύπτουν για την αναπτυξιακή διαδρομή της οικονομίας.

Στις προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν και οι οποίες βασίζονται στην ύπαρξη επιπέδων ισορροπίας, η κριτική που ασκήθηκε αφορούσε το γεγονός πως δεν λάμβαναν υπόψη την πολυπλοκότητα των περιφερειακών αγορών και αμελούσαν τις περιφερειακές διάφορες στις διαδικασίες (Davies, 2011)⁸, ούσες περιοριζόμενες από τα όρια τους (Pendall et al., 2010) και τις αδυναμίες τους (Dawley et al., 2010). Η έμφαση στο επίπεδο ή στα επίπεδα σταθερότητας δεν συμβαδίζει με το γεγονός ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα ως ετερογενείς οντότητες, δεν μπορούν να σταθεροποιηθούν ή να ενταχθούν σε κάποιο σύστημα ισορροπίας, με τις περιφερειακές οικονομίες να εξελίσσονται και να κινούνται σε ανοιχτές τροχιές ανάπτυξης χωρίς να μπορεί να προβλεφθεί το μέλλον τους (Simmie & Martin, 2010). Οι οικονομίες αυτές δεν μπορούν να παραμείνουν ποτέ στάσιμες καθώς η εξέλιξη τους εξαρτάται και από τις πράξεις ατομικών οικονομικών παραγόντων που μαθαίνουν, καινοτομούν και προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους. Με την σειρά της η γνώση αυτή είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη και όχι μόνο λόγω κάποιων περιοδικών απότομων διαταραχών. Επιπλέον όπως η βιβλιογραφία έχει επισημάνει υπάρχει και η χωρικά διαφοροποιημένη

⁸ Παράδειγμα η περιφερειακή ανεργία. Για την περίοδο 2007-2010 αυτά τα μοντέλα μπορεί να αγνοούσαν τις περιφερειακές διαφορές στις διαδικασίες μέσω των οποίων τα ποσοστά της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο προσαρμόστηκαν μετά από καταστάσεις απότομης διαταραχής και ειδικότερα το εάν αυτά τα πτωτικά ποσοστά ανεργίας αντανakλούσαν στην πραγματικότητα τη δημιουργία νέων θέσεων, την εξερχόμενη μετανάστευση ή τη μαύρη εργασία (Davies, 2011).

ικανότητα των περιφερειών να αντιστέκονται και να ανακάμπτουν από μία κατάσταση απότομης διαταραχής με βάση την διαφορετική οικονομική δομή τους και το επίπεδο ανταγωνιστικότητας που παρουσιάζουν (Martin, Sunley, Gardiner & Tyler, 2016).

Οι ενστάσεις αυτές έστρεψαν τη συζήτηση από το πώς ένα σύστημα όπως η οικονομία παραμένει ανθεκτικό, στο πώς προσαρμόζεται κατά την διάρκεια του χρόνου σε διάφορα είδη πίεσης. Για αυτό εκτός από τις θεωρίες που ερμηνεύουν την ανθεκτικότητα από μία στατική και συμβατική έννοια έχει παρουσιαστεί και μία τρίτη προσέγγιση που απομακρύνει τον όρο της ανθεκτικότητας από αυτή των επιπέδων. Αυτή η προσέγγιση δεν ορίζει την ανθεκτικότητα ως χαρακτηριστικό ή ιδιότητα αλλά αποτελεί μία εναλλακτική σκέψη, χρησιμοποιώντας την ως περιγραφικό παράγοντα, και εξετάζοντας την από την άποψη των πολύπλοκων συστημάτων προσαρμογής (adaptive model) που μεταφράζουν την ανθεκτικότητα ως διαδικασία (Pendal et al., 2010). Πρόκειται για την εξελικτική θεώρηση της ως εναλλακτική προσέγγιση και ίσως αποτελεί την πληρέστερη σύλληψη της έννοιας της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Ορίζεται ως «bounce forward» και η ικανότητα προσαρμογής σε καταστάσεις απότομης διαταραχής αντηχεί τις ιδέες και της εξελικτικής θεωρίας γενικότερα εκτός των περίπλοκων συστημάτων προσαρμογής (Martin & Sunley, 2017). Η προσέγγιση είναι συνυφασμένη με τη συνεχιζόμενη αλλαγή και όχι με κάποια σταθερότητα συνδεδεμένη με ένα ή πολλαπλά επίπεδα, ώστε να ερμηνευτεί η τοπική και η περιφερειακή ανθεκτικότητα καθώς και για να αποτυπωθεί με καλύτερο τρόπο η πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει την οικονομική ανάπτυξη (Dawley et al., 2010).

Τα σύνθετα συστήματα προσαρμογής (complex adaptive systems ή cas) αποτελούν συστήματα που διαθέτουν ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων οι οποίοι αλληλοεπιδρούν, προσαρμόζονται και μαθαίνουν (Holland, 2006), έχοντας μη προβλέψιμες χρονικές διαδρομές και εκβάσεις (Reggiani et al., 2002). Γνωρίσματά τους αποτελούν οι μη γραμμικές δυναμικές εξαιτίας των πολύπλοκων ανατροφοδοτήσεων και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των στοιχείων τους, με επακόλουθο να χαρακτηρίζονται συχνά από εξάρτηση από συγκεκριμένες αναπτυξιακές διαδρομές (path dependance) και από την εμφάνιση δομών και δυναμικών όπως και από την αυτό-οργάνωση, η οποία δίνει με την σειρά της σε αυτά τα συστήματα τη δυνατότητα προσαρμογής των δομών και της δυναμικής τους εξαιτίας π.χ. αλλαγών από εξωτερικές απότομες διαταραχές ή μέσα από συν-εξελικτικούς μηχανισμούς (Simmie & Martin, 2010). Σύμφωνα με το πλαίσιο της θεωρίας των συγκεκριμένων συστημάτων, η ανθεκτικότητα μπορεί να ιδωθεί ως η ικανότητα της

περιφερειακής οικονομίας να αναδιοργανωθεί, δηλαδή να προσαρμόσει τη δομή της (εταιρίες, βιομηχανίες, τεχνολογίες και θεσμούς) ώστε να διατηρήσει μία αποδεκτή αναπτυξιακή διαδρομή στην παραγωγή, στην εργασία και στον πλούτο της κατά την πάροδο του χρόνου. Αυτή η ικανότητα εξαρτάται από παράγοντες όπως ο βαθμός επιχειρηματικότητας και δημιουργίας νέων επιχειρήσεων στην περιοχή, από την καινοτομία των υπαρχουσών εταιριών και από την ικανότητά τους και τη θέλησή τους να μετακινηθούν σε νέους τομείς και παραγωγικές γραμμές, όπως και από την πρόσβασή τους στη χρηματοδότηση, από τη διαφοροποίηση της οικονομικής δομής της περιφέρειας, από τη διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού με τα κατάλληλα προσόντα κ.α. Οι δυνατότητες προσαρμογής μίας περιφέρειας μπορεί να εξαρτιούνται σε μεγάλο βαθμό και από τη φύση της οικονομίας που διέθετε πριν την εμφάνιση της κρίσης, καθώς η προσαρμογή είναι μία διαδικασία που καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αναπτυξιακή διαδρομή κάθε περιοχής, η οποία με την σειρά της αποτελεί προϊόν του επιχειρηματικού ιστορικού της και του πλαισίου που απορρέει από αυτό για την ανακατανομή ικανοτήτων, πόρων και τεχνολογιών (Martin, 2012).

Η συγκεκριμένη προσέγγιση της ανθεκτικότητας έχει συνδεθεί συνεπώς σε μεγάλο βαθμό με την περιφερειακή προσαρμογή όπως και με την προσαρμοστικότητα και γι' αυτό το λόγο παρουσιάζει δεσμούς με τη θεωρία των εξελικτικών οικονομικών (evolutionary economics) και με την επιστήμη της εξελικτικής οικονομικής γεωγραφίας. Για τις οικονομικά επιτυχημένες περιφέρειες, η πιθανότητα να διατηρήσουν την επιτυχία τους μακροπρόθεσμα, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ικανότητα τους να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες κατά την πάροδο των ετών και στα εξωτερικά σοκ όταν αυτά παρουσιάζονται (Christopherson et al., 2010). Οι έννοιες της προσαρμογής αναπτύσσονται με βάση παράγοντες και μηχανισμούς και αποτυπώνουν τις αποτυχίες των ερμηνειών που αναφέρονται σε επίπεδα ισορροπίας να παρουσιάσουν πειστικές απαντήσεις και εξηγήσεις για οικονομικά και κοινωνικά θέματα. Οι δύο αυτές έννοιες, ως κεντρικές αιτιολογικές ερμηνείες της γεωγραφικής ανισότητας στην ανθεκτικότητα, μπορεί να ιδωθούν ως ερμηνείες των διαφορετικών βαθμών ανθεκτικότητας. Η πρώτη αφορά αλλαγές μέσα στις προκαθορισμένες διαδρομές ανάπτυξης και η δεύτερη αφορά τη δημιουργία νέων αναπτυξιακών διαδρομών σχετικής ή εναλλακτικής τροχιάς, με την εγκατάλειψη της αναπτυξιακής διαδρομής που ακολουθούταν μέχρι τότε η οποία μπορεί να είχε αποδειχθεί επιτυχημένη στο παρελθόν (Pike et al., 2010). Ωστόσο μπορούν να λειτουργούν και συμπληρωματικά ερμηνεύοντας το πως επιμέρους στοιχεία μίας

περιφέρειας (όπως τομείς δραστηριοτήτων, αγοράς εργασίας, πολιτικά συμφέροντα) μπορούν να συνδυαστούν για να δημιουργήσουν μία περισσότερο σύνθετη μορφή ανθεκτικότητας, ενώ υπονοούν και τη θεσμική συνεργασία ποικίλων παραγόντων, οριζόντια και κάθετα, μεταξύ διάφορων χωρικών επιπέδων από το υπερεθνικό έως το τοπικό.

Για τους υποστηρικτές της συγκεκριμένης εξελικτικής προσέγγισης ένα άλλο σημείο που αποκτά σημασία ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητό το πως οι περιοχές λειτουργούν, αναπτύσσονται και εξελίσσονται είναι ο χώρος. Ο Bristow (2010), αναφέρει ότι αναγνωρίζουν τη σημασία των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών, οι οποίες καθορίζονται από γεωγραφικές διαφοροποιήσεις και επισημαίνουν επιπλέον την προσοχή που θα πρέπει να δίνεται στις πολιτικές, θεσμικές και κοινωνικές περιπτώσεις που καθορίζουν την ικανότητα των περιφερειών να προσαρμόζονται σε αλλαγές στις συνθήκες αγοράς, την ανάδειξη νέων τεχνολογιών και ανταγωνιστών και συνεπώς την ικανότητά τους να δημιουργούν νέες αναπτυξιακές διαδρομές.

Πίνακας 1. Η ανθεκτικότητα με βάση τη φύση της αλλαγής και τη διαφορετική προσέγγιση σε αυτή

Εμφάνιση της Ανθεκτικότητας		Ένα επίπεδο ισορροπίας	Πολλαπλά επίπεδα ισορροπίας	Σύνθετα συστήματα προσαρμογής
Είδος πρόκλησης	Απότομη διαταραχή / Οξύ σοκ (acute shock)	Επιστροφή στην κανονικότητα	Δημιουργία νέας κανονικότητας	Συνεχής προσαρμογή
	Χρόνια αργή αλλαγή (chronic slow burn)	Διατήρηση των «φυσικών» προτύπων	Βελτίωση της απόδοσης	Συνεχής Προσαρμογή

Πηγή: Pendal et al. (2010)

Ανεξαρτήτως ποια προσέγγιση χρησιμοποιείται, ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τη βιβλιογραφία στις συγγενείς έννοιες «lock in» (εγκλωβισμός ή περιορισμός) και «path dependence» (αναπτυξιακή διαδρομή ή εξάρτηση) που ήδη έχει αναφερθεί. Οι συγκεκριμένες έννοιες εμφανίζονται σε πλήθος ερευνών που ασχολούνται με την περιφερειακή ανθεκτικότητα (όπως Hill et al., 2008; Bristow, 2010; Dawley et al., 2010; Hassink, 2010; Simmie & Martin, 2010; Pike et al., 2010; Martin, 2012; Eraydin, 2016b; Boschma, 2015; Martin & Sunley, 2017).

Η έννοια «lock in» μπορεί να ερμηνευτεί ως μία θετική ή αρνητική (συνηθέστερα) ιδιότητα μίας περιφερειακής οικονομίας. Στην πρώτη περίπτωση, μία περιφερειακή οικονομία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανθεκτική εάν είναι ικανή να παραμείνει «κλειδωμένη» στην αναπτυξιακή της διαδρομή ακόμα και εάν αυτή διαταράσσεται από ένα γεγονός απότομης διαταραχής (ερμηνεία που συνδέεται με την μηχανική ανθεκτικότητα). Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να ιδωθεί ως αρνητικό χαρακτηριστικό το οποίο εμποδίζει την προσαρμογή της οικονομίας μετά από μία κατάσταση απότομης διαταραχής (Simmie & Martin, 2010).

Η ιδέα της αναπτυξιακής διαδρομής ή εξάρτησης «path dependence» και του/περιορισμού μίας περιοχής σε συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδρομή, βασίζεται στην υπόθεση ότι μία περιφερειακή οικονομία έχει πολλαπλά επίπεδα ισορροπίας, όχι απαραίτητα όλα αποτελεσματικά, τα οποία εκφράζουν το αποτέλεσμα των συνολικών αποφάσεων που έχουν ληφθεί κατά τη διάρκεια μίας μεγάλης χρονικής περιόδου και εξαιτίας των οποίων μία περιφερειακή οικονομία μπορεί να «εγκλωβιστεί» σε συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης ή αναπτυξιακή διαδρομή, στα οποία όμως η οικονομική επίδοσή της δεν είναι η άριστη (Hill et al., 2008). Συνεπώς, τα συστήματα με πολλαπλά επίπεδα ισορροπίας είναι δυνατόν λόγω αυτών των επιλογών, να «κλειδώσουν» (lock in) και να παραμείνουν σε ένα υπο-άριστο επίπεδο, ακόμα και αν υπάρχουν καλύτερα εναλλακτικά επίπεδα (Pike et al., 2010), παρουσιάζοντας μια ξεπερασμένη, παρωχημένη δομή που επακόλουθα μειώνει το μακροπρόθεσμο αναπτυξιακό επίπεδό τους (Simmie & Martin, 2010). Οι αποφάσεις αυτές αποτελούν το προϊόν «θεσμικών συνδετικών ιστών, οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν οργανισμούς (επίσημες δομές με ρητούς σκοπούς) όπως πολιτικές διοικήσεις σε όλα τα χωρικά επίπεδα, εμπορικές ενώσεις, μεγάλες επιχειρήσεις και παράγοντες υποστήριξής τους, καθώς και στοιχεία που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά όπως νόρμες, κανόνες και νόμους» (Pendall et al., 2010).

Ωστόσο η συντήρηση της υπάρχουσας πολιτικής, οικονομικής και οργανωτικής δομής ενός περιφερειακού συστήματος, καθυστερεί την αναδιοργάνωση και εμποδίζει την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, τα οποία καθιστούν δύσκολη την αναγκαία προσαρμογή ενός συστήματος μετά από μια απότομη διαταραχή (Simmie & Martin, 2010). Εδώ λοιπόν η ανθεκτικότητα μεταφράζεται ως η ικανότητα μίας περιφέρειας να αποφεύγει τον εγκλωβισμό της σε τέτοια υπό-επίπεδα ισορροπίας ή εάν βρίσκεται σε ένα υπό-επίπεδο όχι άριστο, να μπορεί να μετακινηθεί πιο γρήγορα σε ένα «καλύτερο» επίπεδο ισορροπίας.

Η έννοια του «path dependance» και του «lock in» μπορούν επίσης να ιδωθούν ως σημαντικές εξελικτικές έννοιες στην κατανόηση διαφορών στην προσαρμοστικότητα μίας περιφερειακής οικονομίας (Hassink, 2010). Η έννοια του «lock in» είναι εκείνη που αντιλαμβάνεται σε μεγαλύτερο βαθμό ότι ο συνδυασμός της ιστορικής συνέχειας και η ανάδειξη αυτό-ενισχυόμενων αποτελεσμάτων, καθοδηγούν την τεχνολογία, την βιομηχανία και την περιφερειακή οικονομία προς μία αναπτυξιακή διαδρομή αντί για κάποια άλλη (Martin, 2010). Υπάρχουν εμπειρικές αποδείξεις και ισχυρές θεωρητικές βάσεις για να υποστηρίξει κάποιος ότι οι νέες αναπτυξιακές διαδρομές συχνά καθορίζονται από τις παλαιότερες (Simmie & Martin, 2010). Η ανάδειξη νέων τοπικών βιομηχανιών μπορεί να μην συμβαίνει τυχαία ή να μην οφείλεται σε ιστορικά γεγονότα αλλά να δημιουργούνται ή να ωθούνται τουλάχιστον μερικώς, από πόρους, ανταγωνισμούς, ικανότητες και εμπειρία που προέρχονταν από παλαιότερα τοπικά πρότυπα ανάπτυξης και αναπτυξιακές διαδρομές. Λόγω βέβαια της ύπαρξης αυτών, το τοπικό περιβάλλον μπορεί να είναι λιγότερο γόνιμο, ίσως και περιοριστικό, για την ανάδειξη νέων τεχνολογιών και βιομηχανιών. Επιπλέον η ιστορική διαδρομή μίας περιφέρειας φαίνεται να θέτει σημαντικούς περιορισμούς στην αντιγραφή εξωτερικών επιτυχημένων προτύπων ανάπτυξης από άλλες περιοχές λόγω των συνθηκών και των χαρακτηριστικών που υπάρχουν σε αυτές (Bristow, 2010).

Κατά συνέπεια, όπως αναφέρεται από τους Dawley et al. (2010), το παρελθόν θεωρείται ότι καθορίζει το μέλλον και μπορεί είτε να περιορίσει, είτε να ωθήσει την τοπική και περιφερειακή οικονομική προσαρμογή ως απάντηση σε ένα σοκ καθώς και την ανάπτυξη της προσαρμοστικότητας κατά την πάροδο του χρόνου. Οι συγγραφείς, αναφέρουν επίσης ότι υπό μία εξελισσόμενη προοπτική, η παραμονή σε συγκεκριμένες αναπτυξιακές διαδρομές δεν είναι αναπόφευκτη καθώς υπάρχουν τρόποι και μέθοδοι απεγκλωβισμού από αυτές. Τεχνολογικές εξελίξεις που προέρχονται από την καινοτομία οικονομικών παραγόντων, η ενσωμάτωση εξωτερικών πόρων και η αναβάθμιση της οικονομικής δομής, υποδηλώνουν ότι οι περιοχές μπορούν να «ενισχύσουν τις ικανότητες προσαρμογής τους εάν αναπτύξουν μία συλλογική κατανόηση και στρατηγικές για την αναγνώριση και την υπέρβαση των εγκλωβισμών οι οποίοι μπορεί να περιορίζουν την προσαρμοστικότητά τους σε αρνητικές μεταβολές» (Dawley et al., 2010).

Ένα σημείο που θα πρέπει επίσης να συζητηθεί για τις προσεγγίσεις και τη θεωρία της ανθεκτικότητας, αφορά στη διάσταση του χρόνου και προκύπτει από το ερώτημα του εάν η περιφερειακή ανθεκτικότητα μπορεί να παραμείνει σταθερή στην

περιφερειακή οικονομία κατά την πάροδό του. Η απάντηση φαίνεται να είναι μάλλον αρνητική καθώς αυτό μπορεί να εξαρτάται από τη φύση της απότομης διαταραχής και καθώς η ίδια η δομή και η φύση της οικονομίας της περιοχής διαφοροποιείται, η ιδιότητα της ανθεκτικότητας μπορεί να μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια του χρόνου (Simme & Martin, 2010). Οι οικονομίες εξάλλου βρίσκονται σε μία συνεχή ροή αλλαγών, προσαρμογής και μεταβολών με το κοινωνικό, οικολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον (Courvisanos et al., 2016). Επιπλέον ένα περιφερειακό (και όχι μόνο) σύστημα περιλαμβάνει διασυνδέσεις μεταξύ θεσμών, τομέων, οικοσυστημάτων και κοινωνίας, οι οποίες συμβαίνουν σε διαφορετικά χωρικά και χρονικά πλαίσια, καθιστώντας πολύπλοκη την κατανόηση και την ανάλυση των διαδικασιών.

Ένα δεύτερο ερώτημα που προκύπτει από τη θεωρία της περιφερειακής ανθεκτικότητας αποτελεί το εάν στις περιπτώσεις των σοκ, η έμφαση θα πρέπει να δίνεται στη σημασία της αντίστασης ή της ευαισθησίας στις καταστάσεις απότομης διαταραχής ή στο εάν η οικονομία επιστρέφει στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την εκδήλωση της απότομης διαταραχής, διατηρώντας ή αλλάζοντας επιτυχημένα τις υπάρχουσες δομές και λειτουργίες της (Dawley et al., 2010). Η ανθεκτικότητα δεν υποδηλώνει μόνο την ικανότητα της αντίδρασης σε μία κατάσταση απότομης διαταραχής, αλλά επίσης και το βαθμό της αρχικής αντίστασης σε μία τέτοια συνθήκη (Simme & Martin, 2010). Σε αυτή την περίπτωση, μεγαλύτερη σημασία για την έννοια έχει το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφήσει ένα σύστημα πριν αναγκαστεί να τροποποιήσει την δομή του. Αποτελεί δηλαδή ένα τρόπο μέτρησης της ευρωστίας και της ρυθμιστικής ικανότητάς του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Στην περίπτωση της προσαρμογής του στο νέο επίπεδο, όπως έχει αναφερθεί το σύστημα είναι πιθανόν να λειτουργεί καλύτερα από ότι πριν την διαταραχή αλλά μπορεί να λειτουργεί και χειρότερα (Dawley et al., 2010).

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να αναφερθούν δύο ακόμα χαρακτηριστικά των προσεγγίσεων. Πρώτον, σύμφωνα με τον Martin (2012) όλες οι διαφορετικές «μεταφράσεις» της ανθεκτικότητας, υποδηλώνουν τέσσερις σχετιζόμενες διαστάσεις της, οι οποίες χρειάζονται για να περιγράψουν το πως οι περιφερειακές οικονομίες αντιδρούν σε υφέσεις ή άλλες διαταραχές/σοκ, ενώ μπορεί να αλληλοεπιδρούν με διαφορετικούς τρόπους, παράγοντας διαφορετικά αποτελέσματα. Οι διαστάσεις αυτές αφορούν την αντίσταση (resistance), δηλαδή την ευαισθησία ή το βάθος της αντίδρασης μίας περιφερειακής οικονομίας σε ένα σοκ ύφεσης, την ταχύτητα και της έκταση της ανάκαμψής του από αυτό (recovery), τον βαθμό στον οποίο η περιφερειακή

οικονομία υφίσταται δομικό αναπροσανατολισμό (reorientation) και τέλος τον βαθμό της ανανέωσης (renewal) ή της συνέχισης της αναπτυξιακής διαδρομής της περιφερειακής οικονομίας που εμφάνιζε πριν την εμφάνιση μίας απότομης διαταραχής.

Δεύτερον, αν και οι τρεις προσεγγίσεις (ή μεταφράσεις) της ανθεκτικότητας είναι από κάποιες πλευρές αρκετά διακριτές, δεν είναι αμοιβαίως αυτό-αποκλειόμενες όπως αναφέρουν οι Martin and Sunley (2017). Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η ιδέα της προσαρμοσμένης ανθεκτικότητας περιλαμβάνει τις άλλες δύο προσεγγίσεις, αλλά είναι ταυτόχρονα και ευρύτερης διάστασης από αυτές, καθώς επιτρέπει σε ένα σύστημα όπως αυτό της περιφερειακής οικονομίας, να απορροφήσει ένα σοκ/διαταραχή και να επιστρέψει από αυτό. Δηλαδή να επανέλθει ή ακόμα και να βελτιώσει την «επίδοση του πυρήνα του», όπως τον βαθμό της οικονομικής ανάπτυξης ή την πλήρη απασχόληση του εργατικού δυναμικού, μέσω δομικών, λειτουργικών και οργανωτικών αλλαγών. Η δομική και λειτουργική προσαρμογή αυτού του είδους μπορεί να αποτελεί θεμελιώδους σημασίας στον τρόπο που η περιφερειακή οικονομία επιτυγχάνει την ανθεκτικότητα, όταν αντιμετωπίζει συνθήκες που επιφέρουν σημαντικές αλλαγές.

1.3.3 Παράγοντες που προσδιορίζουν την έννοια της ανθεκτικότητας.

Η φύση των περισσότερων παγκόσμιων υφέσεων, ο τρόπος διαμόρφωσης του οικονομικού συστήματος και η περιφερειακή αλληλεξάρτηση έχουν καταστήσει τις περιφέρειες περισσότερο συνδεδεμένες μεταξύ τους και παράλληλα περισσότερο ευπαθείς. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε το μέγεθος της έκθεσης τους στις υφέσεις και σε καταστάσεις απότομης διαταραχής διαφέρει. Για την πληρέστερη ανάλυση της έννοιας της περιφερειακής ανθεκτικότητας όμως είναι σημαντική η διερεύνηση του ερωτήματος γιατί κάποιες περιφέρειες εμφανίζονται να είναι ανθεκτικές (ή περισσότερο ανθεκτικές) και ορισμένες άλλες όχι σε περιπτώσεις διαταραχών.

Καθώς ωστόσο μια ολοκληρωμένη απόδοση της έννοιας της ανθεκτικότητας στην περιφερειακή επιστήμη δεν υφίσταται ακόμα, δεν μπορούν να τυποποιηθούν αυστηρά συγκεκριμένες πολιτικές, στοιχεία και δομές, ως παράγοντες που ενισχύουν συλλήβδην την δυνατότητα όλων των περιφερειών να παραμείνουν ανθεκτικές μετά από οποιαδήποτε (οικονομική κυρίως) διαταραχή (Christopherson et al., 2010). Δεν μπορεί δηλαδή να υπάρχει ένας ευρύς αριθμός μη αμφισβητήσιμων και ευρέως αποδεκτών παραγόντων (Kakderi & Tasopoulou, 2017).

Σε αυτό συντελούν και μία σειρά επιπρόσθετων λόγων, όπως το γεγονός πως οι διαταραχές μπορεί να εμφανίζονται με διαφορετικές μορφές σε όρους προέλευσης,

φύσης, κλίμακας, διάρκειας και οπτικής τους και με διαφορετικό βαθμό συστολής των εθνικών οικονομιών σε μία περίοδο ύφεσης ή ανάκαμψής τους από αυτές (Martin & Gardiner, 2019). Επιπλέον, η υπόθεση ότι οι ίδιοι παράγοντες που ενισχύουν την ανθεκτικότητα σε μια περιοχή ή σε μια περιφέρεια όταν εφαρμοστούν ή υιοθετηθούν από άλλες θα επιφέρουν τα ίδια θετικά αποτελέσματα είναι μάλλον λανθασμένη. Οι περιοχές παρά το γεγονός ότι μπορεί να βρίσκονται στην ίδια χώρα με ομοιογενείς νόμους και κοινωνικοπολιτικά συστήματα, έχουν τα δικά τους μοναδικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν την οικονομική τροχιά και την ανθεκτικότητά τους (Courvisanos et al., 2016). Για αυτό οι προσπάθειες αντιγραφής επιτυχημένων καινοτομικών στρατηγικών συχνά μπορεί να αποτυγχάνουν να αντιληφθούν τις συγκεκριμένες δυνατότητες και τις αδυναμίες των διάφορων περιοχών ή τις ιδιαιτερότητές τους ή να κατανοήσουν τη σημαντική αλληλεξάρτησή τους με άλλες περιφέρειες και με μεγαλύτερα χωρικά επίπεδα (Bristow, 2010). Επιπρόσθετα όπως σημειώθηκε δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου η ήδη διαγεγραμμένη αναπτυξιακή διαδρομή των περιφερειών (path dependence) λειτούργησε ως τροχοπέδη, εμποδίζοντας την απαιτούμενη προσαρμογή τους στις νέες διαρθρωτικές δομές. Η ιστορική πορεία τους μπορεί να θέτει όρια στην αντιγραφή ενός μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο οφείλει την επιτυχία του και στις συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές που εφαρμόστηκε επιτυχώς. Όμως και οι απότομες διαταραχές που προέρχονται από μεταβολές στο παγκόσμιο περιβάλλον μπορεί να επιφέρουν διαφορετικά χωρικά αποτελέσματα σε περιφέρειες και σε πόλεις, να παρουσιαστούν με διαφορετική συχνότητα σε διαφορετικές περιοχές ή η ίδια διαταραχή να εμφανιστεί στις περιοχές σε διαφορετικές χρονικές περιόδους ή/και με διαφορετική ένταση. Επιπλέον, περιοχές που εμφανίζονταν ανθεκτικές στο παρελθόν σε οικονομικές διαταραχές δεν είναι βέβαιο πως θα αποδειχθούν ανθεκτικές σε τρέχουσες καταστάσεις σοκ, ούτε επίσης η εφαρμογή μιας επιτυχημένης στο παρελθόν περιφερειακής πολιτικής, σημαίνει απαραίτητα ότι θα επιφέρει τα ίδια θετικά αποτελέσματα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο με διαφορετικά όμως δεδομένα (διαφορετικού είδους διαταραχή).

Ωστόσο, η διατήρηση της ανθεκτικότητας μιας περιφέρειας είτε αφορά στην στατική οπτική της (επίπεδο ή επίπεδα ισορροπίας), είτε στην εξελικτική προσέγγιση της έννοιας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το τρόπο που έχει δομηθεί και οργανωθεί οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά η περιφέρεια. Εκφράζει το αποτέλεσμα πολύπλοκων παραγόντων, είτε γενικής φύσεως, οι οποίοι μπορεί να διαφέρουν σε σχετική σπουδαιότητα και επίδραση από περιφέρεια σε περιφέρεια και από πόλη σε

πόλη, είτε τοπικά συγκεκριμένων. Όπως αναφέρεται από τους Martin and Sunley (2017), αποτελεί τη δημιουργία μία σύνθετης αλληλεπίδρασης τομεακών, συλλογικών και σχετικών διαδικασιών.

Κάθε περιφέρεια λοιπόν αποτελείται από μεταβλητές, όπως μεγέθη και διαθέσιμους πόρους, που διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες περιφέρειες και δεν χαρακτηρίζονται από την ίδια κατάσταση σταθερότητας λόγω διαφορών στα ποσοστά συγκέντρωσης κεφαλαίου, στο ανθρώπινο κεφάλαιο, στην αύξηση του πληθυσμού, στην τομεακή διάρθρωση, κ.α., παρουσιάζοντας δομικές ανομοιότητες ανάμεσά τους όπως και στη σύγκλισή τους σε διαφορετικά επίπεδα (Psycharis, Tselios & Pantazis, 2020). Ευνόητο είναι επίσης ότι υπάρχουν ιδιαίτερες και ξεχωριστές ανάγκες σε κάθε περιφέρεια οι οποίες πρέπει να ικανοποιηθούν και συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υφίσταται κάποια «μαγική συνταγή», η οποία θα έδινε τη δυνατότητα σε όλες τις περιφέρειες ανεξαιρέτως να διατηρήσουν ή και να μεγεθύνουν τους ρυθμούς ανάπτυξής τους, μετά από κάποιο απρόσμενο και σημαντικό γεγονός.

Εντούτοις, καθώς η βαθύτερη κατανόηση των αιτιών που προκαλούν τις κρίσεις και κυρίως την ικανότητα των περιφερειακών οικονομιών να τις αντιμετωπίσουν είναι βαρύνουσας σημασίας για τη σταθερότητα των περιφερειών (Duschl & Brenner, 2011), στις σχετικές έρευνες αναφέρονται παράγοντες που θεωρείται ότι ενισχύουν με διαφορετικούς τρόπους την περιφερειακή ανθεκτικότητα και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις διαφορές στον τρόπο αντιμετώπισης μιας απότομης διαταραχής. Η σημασία τους αποτελεί μάλιστα αντικείμενο αυξανόμενης συζήτησης (Sensier et al., 2016) και προσδιορίζονται στη συνέχεια.

Ανατρέχοντας στη βιβλιογραφία, ο Martin (2012) προσδιορίζει τα στοιχεία που επιτρέπουν την επαναφορά του ρυθμού ανάπτυξής της περιφέρειας πριν την εμφάνιση μίας κρίσης ή αντίθετα την καθιστούσαν περισσότερο ευάλωτη:

- η οικονομική επίδοσή της, καθώς οι περιφέρειες που παρουσιάζουν περιορισμένο επίπεδο ανάπτυξης και δεν είχαν δημιουργήσει μια σταθερή οικονομική βάση, ήταν πιθανόν να επηρεαστούν σε μικρότερο βαθμό σε περιόδους ύφεσης, ωστόσο δύσκολα προσέλκυαν νέες πηγές εργατικού δυναμικού ή δημιουργούσαν οι ίδιες δικές τους
- η εξειδίκευση της περιφερειακής οικονομίας στις παραγωγικές δραστηριότητες, η σύνθεση των τομέων παραγωγής, καθώς και η σχετική ανεξαρτησία της παραγωγικής βιομηχανίας (εφόσον υπάρχει)

- η οικονομική διάρθρωσή της, καθώς θεωρείται συχνά ότι μια διαφοροποιημένη (πολύπλευρη) οικονομική δομή προσφέρει μεγαλύτερη περιφερειακή αντίσταση σε καταστάσεις απότομης διαταραχής και ύφεσης, συγκριτικά με μία περιφερειακή οικονομία περισσότερο εξειδικευμένη σε έναν μόνο κλάδο
- η ανταγωνιστικότητά της σε εθνικό και σε διεθνές περιβάλλον και οι καινοτομικές τάσεις των επιχειρήσεών της
- η ικανότητα του εργατικού δυναμικού της και το επιχειρηματικό περιβάλλον της
- η ύπαρξη ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων στην περιφέρεια που οδηγούν κυρίως στην ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου
- οι οικονομικοί μηχανισμοί διακυβέρνησης
- η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή το πως οι τοπικές θεσμικές, πολιτιστικές και πολιτικές συνθήκες αντιδρούν στις αλλαγές, το πως η εθνική πολιτική βοηθάει ή εμποδίζει την ανάκαμψη μίας περιοχής, η ίδια η φύση, τα όρια και ο χαρακτήρας των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών ως πεδία οικονομικής διακυβέρνησης και πολιτικού ακτιβισμού
- οι αποφάσεις της κεντρικής κυβέρνησης, οι οποίες καθορίζουν τη συμπεριφορά κάθε επιχείρησης σε κάθε περιοχή διαφορετικά
- η φύση και η σημασία των γεωγραφικών οντοτήτων που χρησιμοποιούνται για να καθορίσουν τις περιφερειακές και τοπικές οικονομίες

Οι Christopherson et al. (2010) προσθέτουν στους παράγοντες:

- το ισχυρό τοπικό και περιφερειακό σύστημα καινοτομίας
- την ύπαρξη ισχυρών τομέων που δημιουργούν μια περιφέρεια εκμάθησης (learning region)
- την ύπαρξη σύγχρονων παραγωγικών υποδομών (μεταφορές, παροχή ευρυζωνικής σύνδεσης, αυτοματοποιημένα συστήματα)
- το εξειδικευμένο, καινοτομικό εργατικό δυναμικό, που θα μπορεί να ενισχύσει τη γνωστική ικανότητα της περιφέρειας
- το χρηματοπιστωτικό σύστημα που παρέχει έμπρακτη υποστήριξη με τη διάθεση κεφαλαίων
- τα αναγνωρισμένα πανεπιστημιακά ιδρύματα, τα οποία παρουσιάζουν ισχυρούς δεσμούς με την οικονομία της περιφέρειας

- τις στενές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων της περιφέρειας και οργανισμών τοπικού και παγκοσμίου επιπέδου
- τα υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης μεταξύ των οικονομικών παραγόντων
- τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν υψηλά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, το οποίο παράλληλα συμμετέχει και χαρακτηρίζεται από κίνητρο
- τη διαφοροποιημένη οικονομική βάση όσον αφορά στις δομές ιδιοκτησίας (με συνεταιρισμούς, δημόσιες εταιρείες περιορισμένης ευθύνης, σωματεία και εταιρείες που ανήκουν σε παραπάνω από έναν ιδιοκτήτη)

Οι Pike et al. (2010) ανέφεραν ότι σύμφωνα με την βιβλιογραφία, υπάρχουν μηχανισμοί όπως η επιδίωξη για τεχνολογικά επιτεύγματα ή η εισαγωγή και ενσωμάτωση εξωτερικών πόρων, με τους οποίους οι περιοχές μπορούν να εξελίσουν τις ικανότητες προσαρμογής τους εφόσον μπορέσουν να αναπτύξουν συλλογική αντίληψη και στρατηγικές για να αναγνωρίσουν και να ξεπεράσουν τον περιορισμό μίας συγκεκριμένης αναπτυξιακής διαδρομής η οποία μπορεί να τις εμποδίζει να προσαρμοστούν σε νέες συνθήκες.

Οι Hill et al. (2008) ταξινόμησαν τις αναφορές στη βιβλιογραφία για πιθανούς καθοριστικούς παράγοντες περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης οι οποίοι αποτελούν παράλληλα και πιθανούς καθοριστικούς παράγοντες ανθεκτικότητας:

- i. ο ρόλος της παραγωγής και των κύκλων κερδοφορίας στην περιφερειακή ανάπτυξη, που προτείνει την ανανέωση των οικονομιών με την παραγωγή νέων εξαγωγικών προϊόντων και υπηρεσιών
- ii. η κλαδική εξειδίκευση ή η κλαδική διαφοροποίηση
- iii. ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου
- iv. η κυριαρχία λίγων μεγάλων επιχειρήσεων στις περιφερειακές αγορές εργασίας, στους προμηθευτές, στις διαδρομές έρευνας και ανάπτυξης και στις επαγγελματικές ενώσεις, οι οποίες μπορεί να εμποδίσουν την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων

Επιπρόσθετα υπογραμμίζουν πως είναι απαραίτητο για να γίνει κατανοητή η έννοια όπως και για την ερμηνεία της, να ληφθεί υπόψη και η εξάρτησή της από τρεις σημαντικούς (μη αλληλο-αποκλειόμενους) παράγοντες που καθορίζουν, περιορίζουν ή ενισχύουν την αποτελεσματική αντίδραση μίας περιφέρειας σε οικονομικές απότομες διαταραχές. Αυτές είναι οι επιδράσεις των δημόσιων πολιτικών, οι αντιδράσεις κλάδων

και επιχειρήσεων και τα θεσμικά χαρακτηριστικά όπως η θεσμική δομή, η θεσμική ιστορία και η θεσμική παράδοση. Επομένως, εκτός από τις επιχειρήσεις και τις βιομηχανίες, τον δυναμισμό και την προσαρμοστικότητα των περιφερειακών οικονομιών επηρεάζουν η τοπική και περιφερειακή αναπτυξιακή πολιτική και σε μία ευρύτερη έννοια το θεσμικό περιβάλλον των εταιριών και των βιομηχανιών (Hassink, 2010).

Οι Simmie and Martin (2010) τονίζουν επίσης τη σημασία προώθησης του θεσμικού περιβάλλοντος, παράλληλα όμως με τις ενδογενείς πηγές δημιουργίας νέας γνώσης και σε συνδυασμό με συνετές επιχειρηματικές αποφάσεις που καθορίζονται από την αγορά. Υποστηρίζουν πως όταν οι υπάρχουσες πηγές γνώσης αντίθετα παραμένουν συνδεδεμένες με συγκεκριμένες τεχνολογίες που δεν εξελίσσονται, η μακροπρόθεσμη ικανότητα προσαρμογής και η ανθεκτικότητα της περιοχής τείνει να μειώνεται. Σε αυτή την περίπτωση αποτελεί βραχυπρόθεσμή λύση να στηρίζεται κάποια περιοχή σε εξωγενείς πηγές γνώσης προερχόμενες από άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ). Επιπλέον, ένας ακόμη παράγοντας που προσδιορίζουν αποτελεί ο ρόλος και η ικανότητα προσαρμογής της τοπικής οικονομίας. Για τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητά της είναι απαραίτητη η ικανότητα του βιομηχανικού και τεχνολογικού εργατικού δυναμικού αλλά και των θεσμικών υποδομών της, να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες πιέσεις του ανταγωνισμού, να συντονίζονται με τις τεχνολογικές εξελίξεις της αγοράς και ταυτόχρονα να εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στις επιχειρήσεις της περιφέρειας και στο εργατικό δυναμικό της.

Ο Boschma (2015) αναφέρει πως οι δομές των κλάδων, των δικτύων και των θεσμών αξιολογούνται ως τρεις καθοριστικοί παράγοντες της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Για την κατανόηση της υποστηρίζει πως έχει σημασία να εξεταστεί το πως μία απότομη διαταραχή στην κλαδική δομή (π.χ. η κατάρρευση ενός κλάδου), στη δομή του δικτύου (π.χ. η απώλεια ενός δεσμού) και στη θεσμική δομή, επηρεάζει την ικανότητα μίας περιοχής να δημιουργήσει νέες αναπτυξιακές διαδρομές. Επιπλέον επισημαίνει πως οι συγκεκριμένοι παράγοντες θα πρέπει να είναι περισσότερο ολοκληρωμένοι καθώς μία θεσμική αλλαγή μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγή στο γνωσιακό δίκτυο, η οποία ακολούθως οδηγεί σε αλλαγή στην κλαδική δομή.

Ο Bristow (2010) αναφέρει με την σειρά του ότι η συζήτηση για την ανθεκτικότητα και την ανταγωνιστικότητα δημιουργεί μία βάση για την ανάπτυξη μίας τυπολογίας εναλλακτικών περιφερειακών στρατηγικών η οποία χρησιμοποιεί και αναδεικνύει κύρια χαρακτηριστικά της έννοιας της ανθεκτικότητας, παρόμοια με αυτά

που χαρακτηρίζουν τα φυσικά οικοσυστήματα και τους διαφορετικούς και πολύπλοκους τρόπους με την οποία η ανταγωνιστικότητα αλληλοεπιδρά:

i. τη διαφοροποίηση (diversity), για την οποία απαιτείται ένα αρκετά διαφοροποιημένο φάσμα παραγωγών, ιδρυμάτων και πηγών ενέργειας, ισχυρές τοπικές αλυσίδες εφοδιασμού και μεγάλη έμφαση στην βιώσιμη παραγωγή

ii. τη διασπορά (dispersion), για την οποία απαιτείται ένας μεγάλος βαθμός τοπικής ιδιοκτησίας και ελέγχου σε επιχειρήσεις, ενεργειακός εφοδιασμός και στρατηγικοί πόροι, επιχειρήσεις προσαρμοσμένες στις δυνάμεις και τις δυνατότητες του τοπικού περιβάλλοντος και ένα μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων μικρότερης κλίμακας⁹

iii. την αμοιβαιότητα (mutuality), για την οποία απαιτείται να δοθεί μεγάλη έμφαση στην εδαφική δικαιοσύνη και στη λογική της ανάπτυξης βασισμένης στο δικαίωμα ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών, στην πολιτιστική απελευθέρωση και την πολιτική και κοινωνική ενδυνάμωση, στα ισχυρά υποστηρικτικά δίκτυα οικογένειας, κοινότητας και κοινωνίας των πολιτών, στις ισχυρές αξίες φροντίδας, συνεργασίας και συνεργασίας και σε ένα υγιή πυρήνα ή σε μία υποστηρικτική οικονομία με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (ισχυρή σε αμοιβαιότητα, συνεργασία κ.α.)

iv. τη σύνθεση (modularity), για την οποία η περιφέρεια απαιτείται να είναι σε μεγάλο βαθμό αυτόνομη σε περίπτωση οικονομικών ή περιβαλλοντικών απότομων διαταραχών, δικτυωμένη σε μεγάλο βαθμό διαπεριφερειακά και διεθνώς για να ανταλλάσσει πληροφορίες, να διαθέτει ικανότητα μάθησης και αλληλεπίδρασης, μεγάλο βαθμό τοπικών κοινωνικών και επιχειρηματικών αλληλεπιδράσεων και με την περιφερειακή διακυβέρνηση να λειτουργεί ως κόμβος για τοπικές πρωτοβουλίες και για τη σύνδεση με ανώτερα επίπεδα κυβερνητικών και επιχειρηματικών συνεταιρισμών

Οι ανθεκτικές περιοχές για τον Eraydin (2016ab), παρουσιάζουν διαθεσιμότητα χρηματοοικονομικών πόρων, ανθρώπινου κεφαλαίου και ικανότητα καινοτομίας, παράγοντες που σημειώνονται εκτενώς στην βιβλιογραφία. Ρόλο διαδραματίζουν ανάμεσα σε άλλους παράγοντες και η ποιότητα των υποδομών, η αναδιανομή υπάρχοντος εργατικού δυναμικού και οι εισοδηματικές ευκαιρίες, το ύψος των κ.κ.

⁹ Οι κλάδοι θα πρέπει να είναι σχετικά μικροί σε μέγεθος έτσι ώστε κανένας τομέας ή επιχείρηση να μην κυριαρχεί τοπικά και να υπάρχει πάντοτε χώρος για προσαρμογή μπροστά σε δομικές αλλαγές και στην ύφεση των κλάδων.

εισαγωγών, η ικανότητα ευελιξίας μικρών επιχειρήσεων κ.α.. Στην ανάλυσή του αναδεικνύεται επίσης η σημασία των ενδογενών δυνατοτήτων μίας περιοχής και της ενσωμάτωσής της στις παγκόσμιες αγορές. Τέλος, επισημαίνει και τον ρόλο των κυβερνητικών πολιτικών και συγκεκριμένων μέτρων ενίσχυσης των δυνατοτήτων μίας περιφέρειας.

Οι Petrakos and Psycharis (2016) εξετάζοντας τον αντίκτυπο που είχε τα πρώτα χρόνια στην Ελλάδα η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, διαπίστωσαν ότι οι περιφέρειες που αντιμετώπιζαν τις λιγότερες συνέπειες παρουσίαζαν υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης πριν την κρίση, μεγαλύτερη υποστήριξη μέσω της δημόσιας πολιτικής επενδύσεων, ισχυρότερο εμπορικό τομέα, ένα περισσότερο προστατευμένο περιβάλλον και μια «λειτουργία αντίδρασης» που ενισχύει το άνοιγμα της τοπικής οικονομίας και ταυτόχρονα βελτιώνει και αναδιοργανώνει τον εμπορικό τομέα της παραγωγικής βάσης. Επίσης αναφέρουν πως παράγοντας ανθεκτικότητας θα μπορούσε να είναι η βαθύτερη ένταξη στην αγορά της ΕΕ εφόσον αυτή υποστηριζόταν από ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο που θα αντιμετώπιζε τις διαρθρωτικές αδυναμίες του εμπορικού τομέα και των περιφερειών με χαμηλή παραγωγική βάση. Επιπρόσθετα, ανατρέχοντας στην βιβλιογραφία για τη χωρική ετερογένεια της κρίσης του 2008 ως παράγοντες προσθέτουν τις χρηματοοικονομικές αγορές και τους διεθνείς δεσμούς εμπορίου, τους θεσμούς και τις πολιτικές καθώς και τη σύνθεση των κλάδων, όπως και το ρόλο του επιπέδου της αστικοποίησης μίας περιοχής. Για το τελευταίο, σημειώνουν πως στις αρκετά αστικοποιημένες οικονομίες, η διαφοροποιημένη παραγωγική δομή, το προσαρμοστικό, καινοτομικό και τεχνολογικά προηγμένο περιβάλλον καθώς και η συγκέντρωση υψηλά εκπαιδευμένου και ικανού ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να αποτελέσουν παράγοντες προστασίας για τις περιοχές αυτές, επιτρέποντας να διατηρήσουν την ικανότητα προσαρμογής τους και να τις ωθήσουν να ανακάμψουν εφόσον χρειαστεί. Τέλος σημειώνουν πως οι εξωτερικοί δεσμοί και τα δίκτυα συνεργασίας όπως και η ποιότητα των παραγωγικών παραγόντων διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ανθεκτικότητας.

Σε παρόμοιο συμπέρασμα για τον ρόλο των πόλεων κατέληξαν οι Capello et al. (2015) καθώς παρουσιάζονται ως πηγές ανθεκτικότητας για τον ευρωπαϊκό χώρο χωρίς να οφείλεται αυτό μόνο στο μέγεθός τους. Υποστηρίζουν ότι αν και οι πόλεις που «φιλοξενούσαν» χρηματοοικονομικές δραστηριότητες επηρεάστηκαν σημαντικά από την παγκόσμια κρίση το 2008, διέθεταν παράλληλα σημαντικά στοιχεία κεφαλαίου όπως πρόσβαση στην εργασία και στη γνώση, προηγμένες λειτουργίες και οικονομίες

συγκέντρωσης που δημιουργούν αύξηση της παραγωγής και την ικανότητα προσαρμογής στην κρίση. Αποτελούν τα επίκεντρα καινοτομικών δραστηριοτήτων, πρόσβασης σε πληροφορίες και κλαδικής διαφοροποίησης για αυτό και η ποιότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων και των παραγόντων που διαθέτουν, η πυκνότητα των εξωτερικών σχέσεων και τα δίκτυα συνεργασίας καθώς και η ποιότητα των υποδομών τους, δημιουργούν μεγαλύτερο επίπεδο ανθεκτικότητας.

Οι Kakderi and Tasopoulou (2017) σημειώνουν πως με βάση την βιβλιογραφία, ως παράγοντες ανθεκτικότητας θεωρούνται η διαφοροποίηση, η ύπαρξη φυσικών πόρων και η πρόσβαση στην νέα γνώση (προερχόμενη από το τοπικό ή το εθνικό επίπεδο ή εκτός χώρας). Έμφαση δίνεται επίσης σε προστατευτικούς παράγοντες που ενισχύουν την ικανότητα προσαρμογής και την δημιουργία ενδογενών πηγών νέας γνώσης και ττη σύνδεσή τους με εξωγενείς πηγές γνώσεων, στην διασφάλιση σχετικής ποικιλίας, στην διευκόλυνση των δικτύων και της μάθησης και στην εξασφάλιση συνθηκών που προωθούν την δημιουργικότητα και την καινοτομία.

Οι Martin and Sunley (2017) προσθέτουν πως η νέα οικονομική γεωγραφία τονίζει την σημασία της τοπικής παραγωγικότητας και των τοπικών εξωτερικοτήτων όπως και την κινητικότητα εργασίας και κεφαλαίου για την περιφερειακή οικονομική ανθεκτικότητα. Αναφέρουν επίσης πως η βιβλιογραφία προσδιορίζει ως παράγοντες την τομεακή διαφοροποίηση, την καινοτομική ικανότητα και τις θεσμικές συμφωνίες, ενώ σημειώνουν πως ενδεχομένως ένας από τους πλέον καθοριστικούς παράγοντες της περιφερειακής ανθεκτικότητας και της ανάκαμψης αποτελεί η ικανότητα μίας περιφέρειας να προσελκύει και να διατηρεί ικανό και παραγωγικό εργατικό δυναμικό μακροπρόθεσμα. Για τους συγγραφείς, η έννοια της ανθεκτικότητας ορίζεται από την δυναμική τεσσάρων σημαντικών υποσυστημάτων που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους:

- i. της κλαδικής και επιχειρηματικής δομής (εξειδίκευση ή διαφοροποίηση, προσανατολισμός αγοράς, αλυσίδες εφοδιασμού, μέγεθος επιχειρήσεων κ.α.)
- ii. τις συνθήκες στην αγορά εργασίας (εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, ευελιξία επαγγελματικής απασχόλησης, ευελιξία ωραρίου και μισθών κ.α.)
- iii. των χρηματοοικονομικών μηχανισμών (συνθήκες δανειοδότησης, τις συνθήκες στη χρηματιστηριακή αγορά, το χρηματοοικονομικό εθνικό περιβάλλον κ.α.)
- iv. των κρατικών μηχανισμών (εθνικές οικονομικές πολιτικές και μέτρα στήριξης, τοπικές οικονομικές πολιτικές και στρατηγικές, διεθνείς ρυθμιστικοί κανόνες)

Επισημαίνουν ωστόσο ότι κανένα από αυτά τα συστήματα δεν θα καθορίσει απόλυτα την αντίσταση και την αντίδραση σε μία απότομη διαταραχή καθώς αλληλοεπιδρούν με τις επιχειρήσεις και τις τοπικές και περιφερειακές αγορές, ώστε τα αποτελέσματά τους να μεταφράζονται μέσω των αντιλήψεων, των προσδοκιών και των συνηθειών που επικρατούν.

Παράγοντας κλειδί σύμφωνα με τον Wolfe για την ανθεκτικότητα είναι η ικανότητα μιας περιφέρειας (μπροστά στις επερχόμενες αλλαγές) να συμμετέχει σε «συνεργατικές διαδικασίες ώστε να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν αλλαγές, μέσα στους περιορισμούς που διαμορφώνονται από τα υφιστάμενα περιφερειακά περιουσιακά στοιχεία της, συμπεριλαμβάνοντας τις δημόσιες και ιδιωτικές ερευνητικές υποδομές και την υποδομή των περιφερειακών τους ιδρυμάτων» (Christopherson et al., 2010). Ειδικότερα η συνεργασία μεταξύ των επιμέρους ομάδων κάθε περιφέρειας πρέπει να είναι ουσιαστική, ώστε να διευκολύνεται η ροή των πληροφοριών και να βελτιώνεται η ικανότητα μάθησης και τα αντανακλαστικά της.

Οι Giannakis and Bruggeman (2017) αναφέρουν πως η ποιότητα της εκπαίδευσης αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την περιφερειακή ανθεκτικότητα στον τομέα της απασχόλησης όπως και το επίπεδο της ανάπτυξης μίας περιφέρειας πριν την εμφάνιση της κρίσης. Υποστηρίζουν πως ειδικότερα το επίπεδο εκπαίδευσης κρίνεται ως ένας από τους δύο παράγοντες που επηρεάζουν τον βαθμό της ανθεκτικότητας και για τις μικρές και για τις μεγάλες περιφέρειες, μαζί με το ποσοστό της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (ΑΠΑ) που προέρχεται από το δευτερογενή τομέα. Επιπρόσθετους παράγοντες αναφέρουν στην ερευνά τους την εργασία στον τομέα των υπηρεσιών, τις αγορές με εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, τις περιφέρειες που ευνοούν τη μετακίνηση της εργασίας ενώ επισημαίνουν το θετικό αποτέλεσμα της προσβασιμότητας (accessibility), σε αντίθεση με περιοχές όπου υπάρχουν μεγάλα γεωγραφικά εμπόδια όπως θάλασσες και ορεινοί όγκοι (π.χ. περιοχές στην νότια Ευρώπη).

Η περαιτέρω βιβλιογραφία επιβεβαιώνει, συμπληρωματικά με όσα ήδη παρουσιάστηκαν, πως η ικανότητα μία περιοχής για καινοτομία και για νέες τεχνολογίες, η ύπαρξη δικτύων καθώς και η ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου της, αποτελούν τρεις από τους βασικούς παράγοντες ενδυνάμωσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Συγκεκριμένα, εμπειρικές έρευνες υποστηρίζουν ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο αξιολογούμενο με βάση το ποσοστό του υψηλά εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, επηρεάζει θετικά την περιφερειακή ανθεκτικότητα καθώς οι επιχειρήσεις

συνήθως προτιμούν να εγκαθίστανται σε περιοχές με αυξημένα επίπεδα γνώσεων και εμπειρίας (Panori & Psycharis, 2019). Αντίστοιχη έρευνα επιβεβαιώνει ότι περιοχές (στην Ελλάδα) με υψηλό ποσοστό εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού παρουσίασαν μικρότερες επιπτώσεις στην κρίση μετά το 2008 (Psycharis, Panori & Athanasopoulos, 2021). Ο Modica and Reggiani (2015) ανέφεραν πως η καινοτομία και η τεχνολογία όπως και το φυσικό περιβάλλον συνδέονται και μπορούν μαζί να θεωρηθούν ότι εκφράζουν την ικανότητα να περιοριστεί ή να μειωθεί ο αντίκτυπος μίας απότομης διαταραχής, ειδικότερα σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών. Οι Courvisanos et al. (2016) υποστηρίζουν πως καθώς οι προϋποθέσεις για καινοτόμες δραστηριότητες και διαδικασίες, μαζί με τα δίκτυα διαφέρουν σημαντικά αναλόγως των διαφορετικών κατηγοριών περιοχών (περιφερειακές ή κεντρικές ή παλιές βιομηχανικές), οι περιφέρειες που έχουν πρόσβαση σε ενδογενή γνώση και καινοτομία τείνουν να έχουν καλύτερες επιδόσεις σε φάση ύφεσης, ενώ εκείνες που διαθέτουν κάθετους και οριζόντιους δεσμούς με τους τομείς οικονομίας και τους θεσμούς κρίνονται ως περισσότερο ανθεκτικές. Τέλος, ο Swastrom (2008) αναφέρει πως η συνεργασία με την μορφή δικτύων μεταξύ δημόσιων, ιδιωτικών και μη κερδοσκοπικών οργανισμών αποτελεί χαρακτηριστικό των περισσότερο ανθεκτικών (μητροπολιτικών) περιοχών.

Στην βιβλιογραφία επισημαίνονται με πολυάριθμες αναφορές δύο πολύ βασικοί συντελεστές της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Ο πρώτος, που αναφέρθηκε ήδη, αφορά την τομεακή διάρθρωση μίας περιφερειακής οικονομίας, την επιλογή δηλαδή μεταξύ της κλαδικής εξειδίκευσης και της κλαδικής διαφοροποίησής της. Η επιλογή στο δίλημμα αυτό, η οποία συχνά επηρεάζεται από τις επικρατούσες συνθήκες και από τις αποφάσεις της κεντρικής πολιτικής, έχει συνδεθεί με τρία συγκεκριμένα ερωτήματα για την περιφερειακή επιστήμη. Το πρώτο αφορά το εάν είναι η τομεακή εξειδίκευση ή η τομεακή διαφοροποίηση μίας οικονομίας ενισχύει την περιφερειακή ανάπτυξη και τη σταθερότητα (Hill et al., 2008; Martin & Sunley, 2017). Η εξειδίκευση μπορεί να κάνει τις περιφέρειες περισσότερο ανταγωνιστικές και περισσότερο προστατευμένες από μία οικονομική ύφεση, ωστόσο η υπερβολική εξειδίκευση εμπεριέχει τον κίνδυνο να τις καταστήσει περισσότερο ευπαθείς σε μία πιθανή απότομη διαταραχή του κλάδου εξειδίκευσής τους με επακόλουθα αρνητικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη. Η επικρατούσα τάση στη βιβλιογραφία επισημαίνει τη σημασία της διαφοροποιημένης οικονομικής δομής και για την ενίσχυση της περιφερειακής ανθεκτικότητας (Christopherson et al., 2010; Pike et al., 2010; Dawley et al., 2010; Martin, 2012; Fingleton & Palombi, 2013; Eraydin, 2016ab; Martin & Gardener, 2019). Τονίζει

επίσης την ανάγκη να μειωθεί ο κίνδυνος που δημιουργείται από τις καταστάσεις απότομων διαταραχών, αντιμετωπίζοντας τους διαρθρωτικούς παράγοντες της ευπάθειας όπως η εξάρτηση από έναν μόνο τομέα, τεχνολογία ή αγορά (Kakderi & Tasoroulou, 2017), δραστηριότητα ή ομάδα (Courvisanos et al., 2016). Σε γενικές γραμμές, περιοχές με διαφοροποιημένη οικονομία τείνουν να περιορίζουν την ευπάθειά τους στις διακυμάνσεις της απασχόλησης καθώς μπορούν να προσαρμόζονται στις απότομες διαταραχές, με τις επιπτώσεις των τελευταίων να διαχέονται ηπιότερα και σε διαφορετικούς τομείς (Giannakis & Bruggeman, 2015). Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται μεγαλύτερα περιθώρια για αναδιάρθρωση και καθίστανται περισσότερο ικανές για να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες ή να ανταπεξέλθουν στις απότομες διαταραχές (Fingleton & Palombi, 2013). Από την άλλη πλευρά πάντως υπάρχουν και αποτελέσματα που υποστηρίζουν την εξειδίκευση των περιφερειακών οικονομιών ως παράγοντα ενίσχυσης της ανθεκτικότητας τους σε σύγκριση με τις περιφέρειες που έχουν περισσότερο διαφοροποιημένες αγορές εργασίας (Giannakis & Bruggeman, 2017). Ειδικότερα η εστίαση σε συγκεκριμένους τομείς όπως η τεχνολογία και σε όσους βασίζονται στη γνώση, κρίνονται συνολικά ως σημαντικοί παράμετροι της δημιουργίας ανθεκτικών περιφερειακών δομών, εξαιτίας του καινοτομικού προσανατολισμού τους και του ευέλικτου εργατικού δυναμικού που παρουσιάζουν (Martin & Sunley, 2015). Συνεπώς μεγαλύτερης σημασίας φαίνεται να διαδραματίζει το είδος του κλάδου ή των κλάδων στους οποίους μία περιφέρεια μπορεί να εξειδικεύεται. Στη βιβλιογραφία πάντως εντοπίζεται και μία τρίτη επιλογή, η εξειδικευμένη διαφοροποίηση (*diversified specialization*), η οποία προσπαθεί να γεφυρώσει τις δύο αυτές προσεγγίσεις και να ισορροπήσει την εξειδίκευση η οποία απαιτείται για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και για την ανάπτυξη σε συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες με την επαρκή διαφοροποίηση στους κλάδους, ώστε να μειωθεί η υπερβολική εξάρτηση των περιοχών από τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους τους (Pike et al., 2010).

Ένα δεύτερο ερώτημα που συνδέεται με αυτή την επιλογή, αποτελεί ο βαθμός στον οποίο μία διαφοροποιημένη οικονομική δομή προστατεύει μία περιφέρεια από τις κυκλικές διακυμάνσεις της ζήτησης και από απότομες διαταραχές (σοκ) σε συγκεκριμένους τομείς (Martin & Sunley, 2017). Οι Martin and Gardener (2019) υπογραμμίζουν ότι οι κλάδοι έχουν διαφορετικές ελαστικότητες ζήτησης, διαφορετικές εντάσεις σε όρους εργασίας και κεφαλαίου και διαφορετικό βαθμό έκθεσης στην υπεράκτια αγορά και στον ανταγωνισμό. Μία διαφοροποιημένη δομή θα προσέφερε

συνεπώς καλύτερη αντίσταση και ανάκαμψη από μία απότομη διαταραχή σε σύγκριση με μία υψηλά εξειδικευμένη δομή. Συναφές ερώτημα αποτελεί επίσης το αν η διαφοροποίηση ή η εξειδίκευση της οικονομικής βάσης, ενισχύει περισσότερο την προσαρμογή μίας οικονομίας μετά από μία διαταραχή (Dawley et al., 2010). Μία αρκετά εξειδικευμένη περιφερειακή οικονομία είναι πιθανόν να αποδειχθεί περισσότερο ευαίσθητη στις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομίας σε σύγκριση με μία διαφοροποιημένη περιφερειακή οικονομία. Η ύπαρξη οικονομικής βάσης η οποία δεν θα βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο κλάδο, θεωρείται σημαντική για την δημιουργία μίας ανθεκτικής περιφέρειας, καθώς διαφορετικοί κλάδοι μίας οικονομίας αντιδρούν διαφορετικά στις οικονομικές υφέσεις, σε αλλαγές στις αγορές, στο εμπόριο και κυρίως μετριάζουν το ρίσκο διαχέοντας το σε διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες (Eraydin, 2016b). Την ίδια άποψη ενστερνίζονται και οι Pike et al. (2010) προσθέτοντας πως οι διαφοροποιημένες οικονομίες μπορούν πιο εύκολα να προσαρμοστούν, καθώς δρουν ως «απορροφητές των απότομων διαταραχών», διασκορπίζοντας τις επιπτώσεις σε μία σειρά οικονομικών δραστηριοτήτων και περιοχών αντί να τις συγκεντρώνουν σε ένα κλάδο. Επιπλέον, η ύπαρξη διαφορετικών κλάδων και διαφορετικών συμπεριφορών από τις επιχειρήσεις σε μία τοπική ή περιφερειακή οικονομία, μπορεί να βοηθήσει ώστε να επιταχυνθεί και η ανάκαμψή της (Dawley et al., 2010).

Εντούτοις δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί πως οι τομεακοί δεσμοί και η αλληλεξάρτησή τους μπορεί και να ενισχύσουν τη διασπορά μίας απότομης διαταραχής από τον ένα τομέα στον άλλο, εξουδετερώνοντας με αυτό τον τρόπο όποια θετικά αποτελέσματα προσφέρει η διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (Giannakis & Bruggeman, 2015;2017). Ο Martin (2012) τονίζει πως σημασία έχει ο βαθμός που αλληλοσχετίζονται οι κλάδοι σε ένα διαφοροποιημένο περιβάλλον καθώς όπου εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό παράλληλη η διακύμανσή τους, μία απότομη διαταραχή που επηρεάζει έναν ή περισσότερους τομείς μίας περιφέρειας μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες για το σύνολο της.

Αντίστοιχα πάντως μπορεί να ειπωθεί για μία εξειδικευμένη οικονομία πως θα εμφανίζεται περισσότερο ευαίσθητη σε κυκλικές διακυμάνσεις συγκριτικά, καθώς θα εξαρτάται από το είδος της εξειδίκευσης. Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελεί η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, κατά την οποία ο κατασκευαστικός τομέας εμφανίστηκε να είναι περισσότερο ευαίσθητος από τον τομέα των υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα. Μάλιστα η γεωγραφική κατανομή αυτού του είδους της

δραστηριότητας μπορεί να σχετίζεται με την ερμηνεία των γεωγραφικών διαφορών στην ανθεκτικότητα σε καταστάσεις απότομης διαταραχής. Οι Giannakis and Bruggeman (2017) επεσήμαναν για τη συγκεκριμένη περίοδο, την αρνητική επίδραση που είχε η ύπαρξη ενός μεγάλου δευτερογενούς τομέα σε μία περιοχή στην ικανότητα της να αντέξει το υφεσιακό σοκ. Οι Martin and Gardener (2019) επιπλέον έχουν υποστηρίξει ότι συγκεκριμένες πτυχές της δομής της οικονομίας μίας πόλης μπορεί να είναι σημαντικές για τον καθορισμό της ανθεκτικότητάς της. Όσες παρουσιάζουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τον μεταποιητικό τομέα, που τείνει να είναι περισσότερο ευαίσθητος στα οικονομικά σοκ και στις κυκλικές διακυμάνσεις σε σχέση με τις περισσότερες δραστηριότητες του τομέα των υπηρεσιών, είναι πιθανόν να αποδειχθούν λιγότερο ανθεκτικές στα σοκ της ύφεσης συγκριτικά με τις πόλεις που έχουν δραστηριότητες και τομείς εντάσεως κεφαλαίου.

Ο Boshma (2015) σχετικά με το ερώτημα αναφέρει ότι η ανθεκτικότητα ενισχύεται όταν οι περιφέρειες παρουσιάζουν διαφοροποίηση κλάδων στους οποίους εμφανίζεται μεγάλη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού (skill-related)¹⁰ μεταξύ τους, με χαλαρές τοπικές σχέσεις πόρων και παραγωγής, καθώς και ότι η συνδεδεμένη διαφοροποίηση μεταξύ των κλάδων ενισχύει τις δυνατότητες ανασύνδεσης μίας περιοχής και κυρίως παρέχει τοπικούς συνδεδεμένους¹¹ πόρους πάνω στους οποίους είναι δυνατόν να δημιουργηθούν και να αναπτυχθούν νέες αναπτυξιακές διαδρομές. Συμπληρώνει επίσης ότι σε αντίθεση με τις διαφοροποιημένες κλαδικά περιφέρειες, οι εξειδικευμένες περιφέρειες συνδυάζουν μικρή προσαρμοστικότητα στην ανάπτυξη νέων αναπτυξιακών διαδρομών. Ωστόσο αυτό μπορεί να ξεπεραστεί αν ενεργοποιήσουν τοπικούς μη χρησιμοποιούμενους πόρους ή πλεονάσματα πόρων όπως οι δεξιότητες, με τη χρήση της εξειδικευμένης βάσης γνώσεων που ήδη διαθέτουν, ώστε να διαφοροποιηθούν σε νέες σχετικές δραστηριότητες, σε συνδυασμό με την άντληση (συγγενικών) πόρων από άλλες περιφέρειες και κλάδους που θα ενσωματώσουν στη δική τους τοπική βάση γνώσεων.

Το τρίτο και τελευταίο ερώτημα αφορά το εάν η καινοτομική ικανότητα της περιφέρειας και συνεπώς και η ικανότητα προσαρμογής της, ενισχύεται από την

¹⁰ Η έννοια του skill-related industries αναπτύχθηκε το 2008 από τους Neffke και Svensson-Henning, οι οποίοι υποστήριζαν ότι μια μεγάλη ροή εργατικού δυναμικού μεταξύ δύο κλάδων μπορεί να υποδηλώνει υψηλό βαθμό σχετικότητας μεταξύ τους. Μια μεγάλης έντασης κινητικότητα της εργασίας μεταξύ δύο κλάδων σημαίνει ότι οι δεξιότητες ενός κλάδου είναι σχετικές και με μεγάλη οικονομική αξία για τον άλλο κλάδο (Boschma, Eriksson & Lindgren 2014).

¹¹ Όπως και μη συνδεδεμένους, αλλά σε αυτή την περίπτωση η ανασύνδεση των πόρων έχει μεγαλύτερο ρίσκο και μεγαλύτερη πιθανότητα αποτυχίας.

τομεακή εξειδίκευση ή από την ποικιλομορφία των κλάδων (Martin & Sunley, 2017). Οι Simmie and Martin (2010) ανέφεραν σχετικά ότι η θεωρία της περιφερειακής οικονομίας υποστηρίζει πως η κλαδική διαφοροποίηση επηρεάζει την καινοτομική δραστηριότητα μεταξύ τοπικών επιχειρήσεων (χωρίς να αποκλείονται διαφορετικές απόψεις¹²), η οποία με την σειρά της είναι το «κλειδί» για τη δημιουργία τοπικής οικονομικής διαφοροποίησης. Σημειώνουν πως η αξία της διαφοροποίησης για την κατανόηση της περιφερειακής οικονομικής ανθεκτικότητας βρίσκεται στο γεγονός ότι η ύπαρξη διαφοροποιήσεων στα είδη των επιχειρήσεων και στη συμπεριφορά τους σε μία περιφέρεια, λειτουργεί συνδυαστικά με τους μηχανισμούς επιλογής τους, ώστε να μεταφερθεί η προσαρμογή των επιχειρήσεων σε μία περιφέρεια κατά τη διάρκεια του χρόνου.

Ο δεύτερος σημαντικός συντελεστής-παράγοντας που αναφέρει η βιβλιογραφία αφορά τον ρόλο που έχουν οι κεντρικές και οι περιφερειακές πολιτικές για την ενίσχυση (ή μη) της ανθεκτικότητας και για την αντίδραση της περιφέρειας σε καταστάσεις απότομων διαταραχών. Η περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη δεν επηρεάζεται μόνο από το είδος των κλάδων μίας οικονομίας, το είδος του οικονομικού συστήματος και το πως αυτό εφαρμόζεται, αλλά είναι παράλληλα και αποτέλεσμα των πολιτικών και της κατανομής τους στο χώρο όπως επισημαίνουν οι Peng et al. (2017). Προσθέτουν, ότι η περιφερειακή ανθεκτικότητα διασφαλίζεται από την κοινωνική ανθεκτικότητα, η οποία με την σειρά της επηρεάζεται κατά κύριο λόγο από τις κυβερνητικές δράσεις και αποφάσεις. Οι Christopherson et al. (2010) χαρακτήρισαν τις μακροπρόθεσμες πολιτικές αποφάσεις και τους πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες ως σημαντικούς για την ανθεκτικότητα των περιοχών. Ο Eraydin (2016b), τόνισε πως η σωστή διακυβέρνηση κρίνεται ως ιδιαίτερης σπουδαιότητας για την προσαρμοστική ικανότητα μίας περιφέρειας. Ο Swanstrom (2008) υποστήριξε οι εθνικές πολιτικές έχουν την ικανότητα να επεκτείνουν ή να περιορίζουν τη δυνατότητα της τοπικής ανθεκτικότητας, καθώς ακόμα και οι περισσότεροι ανθεκτικές μητροπολιτικές περιοχές δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν μία κρίση μόνες τους. Ο Davies (2011) υπογράμμισε την πολιτική διάσταση της ανθεκτικότητας ως ιδιαίτερα

¹² Υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη διάχυση της γνώσης. Η πρώτη προέχεται από τον Marsall (1890) ο οποίος υποστηρίζει ότι η εγγύτητα των επιχειρήσεων στον ίδιο κλάδο βοηθάει στη διάχυση της γνώσης, ενισχύοντας την καινοτομία και την ανάπτυξη (localization economies). Η δεύτερη προέχεται από την Jacobs (1970), η οποία υποστηρίζει ότι οι επιχειρήσεις θα έχουν κέρδη από ένα διαφοροποιημένο περιβάλλον το οποίο θα αποτελείται από διαφορετικά είδη επιχειρήσεων καθώς οι νέες ιδέες προέχονται εξωγενώς του κάθε κλάδου (urbanization economies), (Kluge & Lehman, 2012).

σημαντική για την πρόσφατη παγκόσμια ύφεση (πριν την εμφάνιση της πανδημίας), αναφέροντας ότι η ανθεκτικότητα εξαρτάται εν μέρει από την ικανότητα των πολιτικών αρχών να εξασφαλίζουν τον αποτελεσματικό σχεδιασμό και την εφαρμογή στρατηγικών ως απάντηση σε μία κρίση όπως και τις ευρύτερες δυνατότητες μάθησης, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν τις δυνατότητες για μελλοντικές επιλογές. Αντίστοιχα και οι Dawley et al. (2010) σημειώνουν πως η ύπαρξη μίας «έξυπνης» πολιτικής ηγεσίας κρίνεται ως ιδιαίτερης σημασίας τη στιγμή της διαταραχής ή της κρίσης.

Καθώς η δημιουργία της ικανότητας προσαρμογής και της προσαρμοστικότητας μία περιφέρειας ή μιας περιοχής είναι μία διαρκής διαδικασία, μπορεί να απαιτηθεί μία συνεχής και μακροχρόνια πολιτική στόχων και στρατηγικών. Η συνεχής καλλιέργειά της ικανότητας προσαρμογής ώστε να υποστηριχτεί η ανανέωση και επέκταση των τοπικών και περιφερειακών δραστηριοτήτων ακόμα και σε περιόδους βιώσιμης ανάπτυξης, αποτελεί ωστόσο μία πρόκληση για την πολιτική¹³. Η προσαρμογή απαιτεί ευελιξία, δημιουργικότητα και καινοτομία, παράγοντες που συνδέονται με τη σειρά τους με μία σειρά προϋποθέσεων, ανάμεσά τους πολιτικοί και θεσμικοί, οι οποίοι καθορίζουν και την αποτελεσματικότητα των δημοσίων πολιτικών που στοχεύουν στον περιορισμό των συνεπειών μιας κρίσης (Fratesi & Rodríguez-Pose, 2016).

Επίσης, ο ρόλος μίας ισχυρής περιφερειακής διακυβέρνησης, όπως ήδη αναφέρθηκε από τους Martin (2012), Hassink (2010) και Bristow (2010), η οποία θα μπορεί να προβλέπει και να προετοιμάζεται για επερχόμενες καταστάσεις θεωρείται βασικό στοιχείο ανθεκτικότητας μίας περιφέρειας. Ο μηχανισμός οικονομικής διακυβέρνησης σε τοπικό επίπεδο μπορεί να ασκήσει σημαντική επίδραση στην περιφερειακή ανθεκτικότητα σε καταστάσεις απότομης διαταραχής (Martin & Sunley, 2017). Θα πρέπει να υποστηρίζει και να προωθεί τους υπόλοιπους ενισχυτικούς παράγοντες της και να αξιοποιεί τους διαθέσιμους πόρους της, δημιουργώντας ένα ενεργό δίκτυο σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, το οποίο θα μπορεί να συνδυάζει την περιφερειακή βιομηχανική πολιτική και την καινοτομική πολιτική, σε στρατηγικές περιφερειακής καινοτομίας (Christopherson et al., 2010), οι οποίες αποτελούν πλεονεκτήματα για κάθε περιφέρεια. Περιοχές που ενισχύουν και ενθαρρύνουν με συνέπεια τις τοπικές οικονομικές επενδύσεις, την επιχειρηματικότητα, την τεχνολογική

¹³ Για παράδειγμα, σε όρους κρατικής υποστήριξης η παροχή φθηνής γης για επιχειρήσεις είναι σημαντική (Eraydin, 2016b).

καινοτομία, προσελκύουν εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και επενδύουν στις υποδομές τους, έχουν πλεονέκτημα και είναι πιθανό να βελτιώνουν τον μακροπρόθεσμο αναπτυξιακό ρυθμό τους αλλά και τους πόρους τους όπως και τις δυνατότητες διεξόδους τους από μία ύφεση.

Επιπρόσθετα η περιφερειακή πολιτική θα πρέπει να εστιάζει και στις λεγόμενες «lagging regions»¹⁴, τις περιφέρειες δηλαδή που υστερούν αναπτυξιακά, καθιστώντας αυτές περισσότερο ανοιχτές και δυναμικές. Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελούν οι προστατευόμενες οικονομίες περιφερειών που συχνά απαντώνται στις χώρες που βρίσκονται στην περιφέρεια της νότιας Ευρώπης και οι οποίες εμφανίζονται περισσότερο ευπαθείς σε μακροχρόνιες οικονομικές κρίσεις (Fratesi & Rodriguez-Pose, 2016). Πρόκειται για τις λιγότερο δυναμικές περιοχές που λαμβάνουν παραδοσιακά τις μεγαλύτερες μεταβιβάσεις των ευρωπαϊκών πόρων για την επίτευξη του στόχου της συνοχής. Στηριζόμενες όμως σε μεταβιβάσεις των ευρωπαϊκών ταμείων, της κεντρικής κυβέρνησης, σε δημόσιες επενδύσεις και στην κρατική απασχόληση, οδηγούνται σε εξάρτηση και αδράνεια, μειώνεται η επιχειρηματικότητά τους όπως και η διάθεση για καινοτομία του παραγωγικού δυναμικού τους (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Παράλληλα αδυνατούν να συμμετάσχουν στον διεθνή ανταγωνισμό, ούτε μπορούν να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους σε περιπτώσεις οικονομικής ανάπτυξης, την ίδια στιγμή που προωθούνται προκυκλικά πρότυπα στην εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων τους (Rodriquez-Pose & Fratesi, 2007).

Ταυτόχρονα με την περιφερειακή διακυβέρνηση, σημαντικό ρόλο έχουν οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χώρα. Η σταθερότητά τους ή η αβεβαιότητά τους επηρεάζουν σε καίριο βαθμό τα όρια και τις δυνατότητες της περιφέρειας για προσαρμογή. Με αφορμή την κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 2000, ο Martin (2012) υπογράμμισε την σημασία των αποφάσεων της κεντρικής κυβέρνησης, μεταξύ δημοσιονομικής επέκτασης ή λιτότητας ως παράγοντα που διαμορφώνει την ανθεκτικότητα μίας περιοχής. Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η υιοθέτηση μέτρων λιτότητας στις χώρες της νότιας Ευρώπης (Πορτογαλία, Ιταλία, Ισπανία). Περιφέρειες που συνδέονταν άμεσα με τον δημόσιο τομέα, καθώς σε αυτές βρίσκονταν εγκατεστημένες δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμοί, εξαιτίας της

¹⁴ Για την Ευρωπαϊκή Ένωση οι τύποι των περιοχών που υστερούν αναπτυξιακά είναι δύο, οι «περιοχές με χαμηλή ανάπτυξη» και «οι περιοχές με χαμηλό εισόδημα» (European Commission, 2017).

μείωσης των μισθών και των απολύσεων παρουσίασαν επιπρόσθετες αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία τους και στο ποσοστό της τοπικής ανεργίας. Αντίστοιχα και στη Μεγάλη Βρετανία, τα αποτελέσματα αναμένονταν να είναι παρόμοια, καθώς περιφέρειες με μεγάλη εξάρτηση από τον δημόσιο τομέα θα δυσκολεύονταν να ακολουθήσουν την ίδια αναπτυξιακή διαδρομή.

Συμπληρωματικά τέλος στους παράγοντες που ενισχύουν και προωθούν τον βαθμό ανθεκτικότητας προστίθενται η ικανότητα διατήρησης της κοινωνικής συνοχής και συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών δομών, οι ανθεκτικοί θεσμοί που πλάθουν και διατηρούν την οικονομική ανάπτυξη, το επαρκές μέγεθος της εσωτερικής αγοράς, η ύπαρξη ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου, η παροχή μεγάλων επιδομάτων ανεργίας σε περιόδους κρίσης¹⁵, η ύπαρξη χρηματοοικονομικών πόρων όπως και οι κ.κ.τραπεζικές καταθέσεις, καθώς και οι παρεμβάσεις από τον δημόσιο τομέα με την μορφή επενδύσεων, ένα σημείο που θα εξεταστεί και εμπειρικά στα πλαίσια της ανθεκτικότητας στην Ελλάδα στο επόμενο κεφάλαιο. Ακόμα ένας πολύπλευρος θετικός παράγοντας μπορεί να είναι η συγκέντρωση (agglomeration) επιχειρήσεων¹⁶, δικτύων βοηθητικών υπηρεσιών, τεχνογνωσίας και ανθρώπινου κεφαλαίου σε μια συγκεκριμένη περιφέρεια, γεγονός που αποτελεί πλεονέκτημα για την διατήρηση της δυναμικής της ακόμα και σε περιόδους ύφεσης. Αντίθετα, και με αφορμή την κρίση του 2008, άλλες περιφέρειες έχουν παρουσιαστεί λιγότερο ικανές στην αντιμετώπιση κρίσεων λόγω των διαχρονικών αδυναμιών τους (όπως χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης), της εξάρτησής τους από συγκεκριμένες βιομηχανικές και οικονομικές δομές ή από συγκεκριμένο τομέα οικονομίας που δέχθηκε τις επιπτώσεις της (δευτερογενής τομέας), της ισχυρής εξάρτησης από τον εξαγωγικό τομέα (π.χ. το εμπόριο αποτελεί μια δραστηριότητα που επηρεάστηκε αρνητικά) ή τον μεγάλο βαθμό εισαγωγών. Δυσμενείς συνέπειες έχει και η έκθεση περιοχών σε συγκεκριμένες αγορές (όπως η αγορά ακινήτων) οι οποίες αποδεικνύονται ευάλωτες σε συγκεκριμένες απότομες διαταραχές αλλά και η υπερβολική εξάρτηση από την εξωγενή γνώση και από εταιρίες που έχουν επενδύσει με θυγατρικές επιχειρήσεις στην περιοχή και ενδέχεται να αποσύρουν τις επενδύσεις τους σε περιπτώσεις μακροχρόνιας ύφεσης (περίπτωση Ιρλανδίας). Το ίδιο ισχύει και για τις τυχόν υπερβολικές προστατευτικές πολιτικές που

¹⁵ Επιδόματα τα οποία μπορούν να διατηρήσουν την αγοραστική δυνατότητα των πολιτών.

¹⁶ Η είσοδος ή η έξοδος μίας επιχείρησης από μια περιφέρεια μπορεί να επηρεάσει θετικά ή αρνητικά μια άλλη επιχείρηση της περιοχής που δραστηριοποιείται στον ίδιο κλάδο (Duschl & Brenner, 2011).

υιοθετούνται στον εργασιακό τομέα, οι οποίες μπορεί να καθυστερήσουν την οικονομική ανάκαμψη¹⁷.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα που αφορά τους παράγοντες της ανθεκτικότητας, με αφορμή την κρίση του 2008 θα πρέπει να γίνει σαφές πως η επιλογή της «σωστής» πολιτικής δεν είναι πάντα εφικτή σε περιπτώσεις ύφεσης. Επιπρόσθετα, οι στρατηγικές που θα χρησιμοποιηθούν ως μέτρα ώθησης της ανάκαμψης μπορεί να αποτελέσουν αιτία πολιτικών, ίσως και ιδεολογικών διαφορών, όχι μόνο μεταξύ διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης αλλά και μεταξύ τοπικών ή περιφερειακών παραγόντων (Martin, 2012) ενώ υφίστανται και τους περιορισμούς που θα υπάρχουν τη δεδομένη στιγμή σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο (οικονομικούς, θεσμικούς).

Η βιβλιογραφία αναφέρει εντούτοις μία σειρά αρχών στον σχεδιασμό των πολιτικών που επιδιώκουν την ανθεκτικότητα (Kakderi & Tasopoulou, 2017) ανεξαρτήτως περιόδου. Αυτές θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα ευέλικτων δομών διακυβέρνησης, να είναι χωρικά κατανεμημένες με δυνατότητα προσαρμογών και να λαμβάνουν υπόψη το γεωγραφικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιεχόμενο των περιοχών, όντας την ίδια στιγμή και εξωστρεφείς, συνδεδεμένες με τη διεθνή γνώση και υλοποιούμενες στη βάση της συνεχιζόμενης εξέλιξης. Τέλος θα πρέπει να θέτουν μακροπρόθεσμους στόχους για την περιοχή, εκφράζοντας το αποτέλεσμα οριζόντων συνεργασιών μεταξύ κοινοτήτων, θεσμών και αρχών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο αλλά παράλληλα να λειτουργούν συμπληρωματικά των εθνικών πολιτικών.

1.3.4 Παραδείγματα περιφερειακής ανθεκτικότητας.

Η ιδιαίτερη σημασία των παραγόντων που προωθούν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της περιφερειακής ανθεκτικότητας ενισχύεται εφόσον προκύπτουν μέσα από εμπειρικά παραδείγματα διαφοροποιήσεων του βαθμού της ανθεκτικότητας των περιφερειών, μπροστά σε καταστάσεις απότομων διαταραχών ή μακροχρόνιων αργών αλλαγών. Οι διαφορές αυτές κατά βάση αντανακλούν τις διαφορές τους στις μακροοικονομικές συνθήκες και στις διαρθρωτικές πολιτικές που είχαν υιοθετήσει. Μάλιστα ορισμένοι παράγοντες που διευκόλυναν ή εμπόδισαν στο παρελθόν τις περιοχές να προσαρμοστούν σε καταστάσεις διαταραχών καθώς και ο βαθμός της προσαρμογής αυτών των χωρικών μονάδων, φαίνεται να παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες διαχρονικά μεταξύ τους.

¹⁷ Από την άλλη πλευρά, η απουσία προστατευτικών πολιτικών σε περιόδους κρίσης μπορεί να ωθήσει τους εργοδότες στην επιλογή των απολύσεων σε μια προσπάθεια μείωσης του συνολικού κόστους των επιχειρήσεων.

Η πιο πρόσφατη παγκόσμια κρίση (προ Covid-19), η μεγαλύτερη μετά την Μεγάλη Ύφεση του 1929, αποτέλεσε πηγή παραδειγμάτων ανθεκτικότητας (ή μη). Καθώς το υπόβαθρό της και η χρονική εγγύτητά της με την σημερινή περίοδο όπως και οι χωρικές διαφοροποιήσεις στον τρόπο αντιμετώπισής της κρίνονται ως σημαντικές για την κατανόηση των βαθύτερων επιπτώσεών της και την αντιμετώπιση μελλοντικών διαταραχών, παρουσιάζεται στην συνέχεια μία σύνοψη των πρώτων ετών της κρίσης. Εξάλλου σημαντικό μέρος της θεωρίας που σχετίζεται με το επίπεδο της περιφερειακής ανθεκτικότητας εστιάζει στη βραχυπρόθεσμη αντίδραση μίας περιοχής, στο πρώτο διάστημα δηλαδή μετά την εμφάνιση ενός σοκ. Για αυτό το λόγο παρατίθενται παραδείγματα ανθεκτικότητας, κυρίως από τις ΗΠΑ και την Ευρώπη, για την περίοδο 2008-2011, ενώ στο τελευταίο τμήμα της ενότητας παρουσιάζονται χαρακτηριστικές περιπτώσεις ανθεκτικότητας από προγενέστερες χρονικές περιόδους.

1.3.4.1 Εξέλιξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης (2008-2011).

Από τις αρχές του 2008 οι περισσότερες χώρες και επακόλουθα οι περιφέρειες τους άρχισαν να αντιμετωπίζουν σταδιακά μεγάλες προκλήσεις, οι οποίες προέρχονταν από την επιβράδυνση της ανάπτυξης στις αναπτυγμένες χώρες, με τις ΗΠΑ να είναι η πρώτη χώρα που μπήκε σε καθεστώς ύφεσης. Στην αύξηση του κινδύνου συνέβαλε αναμφίβολα η αύξηση του ιδιωτικού χρέους της χώρας την περίοδο 1980-2010, με αποτέλεσμα η αναλογία του χρέους των νοικοκυριών προς το εθνικό ιδιωτικό εισόδημα, να ξεπερνάει το 130% (Βαϊτσος, 2010). Η διαταραχή στον χρηματοοικονομικό τομέα (ο οποίος γιγαντώθηκε από το 4% του ΑΕΠ το 1970, στο 8% σχεδόν το 2007) στις ΗΠΑ, προέκυψε από την λεγόμενη «φούσκα» των ακινήτων. Η κρίση στην αγορά ακινήτων που είχε δείξει τα πρώτα της σημάδια από το 2006, είχε την αφετηρία της στην έγκριση δανείων με χαμηλό επιτόκιο σε αναξιόπιστους πιστωτικά ιδιοκτήτες κατοικιών (subprimes), με αντάλλαγμα την υποθήκη αυτών των κατοικιών για ποσά που υπερέβαιναν την πραγματική αξία τους. Η ασφάλιση αυτών των υποθηκών πραγματοποιήθηκε μέσω διαφορετικών χρηματοοικονομικών παραγώγων, τα οποία πουλήθηκαν σε χρηματοοικονομικούς οργανισμούς όπως ασφαλιστικές εταιρίες. Τα χρηματοοικονομικά ιδρύματα¹⁸ που ασχολούνταν με αυτές τις δραστηριότητες, οι οίκοι αξιολόγησης με τις θετικές αξιολογήσεις των

¹⁸ Σε αντίθεση με τις τράπεζες, οι συγκεκριμένες οντότητες δεν αποτελούν καταθετικά ιδρύματα και δεν καλύπτονταν ούτε από την ασφάλεια των καταθέσεων, ούτε από νομοθεσίες που προορίζονταν να μετριάσουν τον κίνδυνο των επενδύσεων (Krugman, 2011).

συγκεκριμένων προϊόντων/παραγώγων, τα σημαντικά κέρδη που προήλθαν από την σταδιακή εξέλιξη και πώληση αυτών των χρηματοοικονομικών προϊόντων, η άνοδος των τιμών των ακινήτων, καθώς και η εμπιστοσύνη των διεθνών οργανισμών και των οικονομολόγων στις αγορές και στη βιομηχανία της οικονομίας ως μηχανισμούς επίλυσης των προβλημάτων και των κινδύνων, μετρίαζαν τις εκτιμήσεις για την επικινδυνότητά τους.

Όταν ωστόσο οι αδυναμίες πληρωμής έναντι αυτών των υποθηκεύσεων αυξήθηκαν, οι τιμές των ακινήτων μειώθηκαν και η συνολική προσφορά για ακίνητα ξεπέρασε τη ζήτησή τους, άρχισε και η κατάρρευση του διαμορφωμένου συστήματος. Οι χρηματοοικονομικοί οργανισμοί που είχαν επενδύσει σε αυτού του είδους τα χρηματοοικονομικά προϊόντα βρέθηκαν εκτεθειμένοι, ειδικότερα από τη στιγμή που η πολυπλοκότητα των προϊόντων καθιστούσε δύσκολη την εκτίμηση του πραγματικού δείκτη της έκθεσής τους. Η αύξηση του ελλείματος εμπιστοσύνης απέναντι σε αυτούς τους οργανισμούς, ο περιορισμός της ρευστότητάς τους, καθώς και η αφερεγγυότητα ορισμένων εξ αυτών, ενέτειναν την κρίση (Davies, Kah & Woods, 2010). Η τραπεζική κατάρρευση που εκδηλώθηκε με την πτώχευση μίας εκ των μεγαλύτερων επενδυτικών τραπεζών των ΗΠΑ, της Lehman Brothers, τον Σεπτέμβριο του 2008 και η διάσωση της μεγαλύτερης στον κόσμο εταιρίας ασφάλισης στεγαστικών δανείων, της AIG, τον ίδιο μήνα από την κυβέρνηση των ΗΠΑ, αποτέλεσαν σημεία αναφοράς.

Οι κλυδωνισμοί στην παγκόσμια οικονομία ήταν έντονοι και οι επιπτώσεις της άρχισαν να εμφανίζονται σε όλο τον υπόλοιπο κόσμο και ιδιαίτερα στην Ευρώπη, με την μορφή της κρίσης χρέους. Η διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείματος στην Ελλάδα και η χρηματοπιστωτική κρίση στην Ισλανδία με την κατάρρευση τριών εκ των μεγαλύτερων τραπεζών της, μιας χώρας που διατηρούσε ισχυρές οικονομικές σχέσεις με τράπεζες χωρών μελών της ΕΕ, αποτέλεσαν χαρακτηριστικότερα παραδείγματα των συνεπειών της. Επιπλέον, καθώς οι ΗΠΑ δεν είχαν πλέον την δυνατότητα να απορροφούν στον ίδιο βαθμό τα πλεονάσματα της παγκόσμιας οικονομίας, περιορίστηκαν επακόλουθα οι αναπτυξιακές επιδόσεις των υπόλοιπων κρατών. Οι τιμές των εμπορευμάτων (commodities), όπως του πετρελαίου και των αγροτικών προϊόντων εκτοξεύτηκαν και η ρευστότητα στις αγορές μειώθηκε. Καταγράφηκε ασθενική αύξηση του ΑΕΠ στην ΕΕ το 2008 (0,6%) και αυξήθηκε το συνολικό έλλειμμα των χωρών της ευρωζώνης το ίδιο έτος κατά 2,1%, σύμφωνα με τον Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (2011). Στην Ισπανία τα πρώτα σημάδια της κρίσης εμφανίστηκαν στον τομέα των κατασκευών και

των πωλήσεων ακινήτων (ειδικότερα των τουριστικών ακινήτων). Στην Ιρλανδία, παρότι το έλλειμμα της χώρας παρέμενε κάτω από το όριο του 3% μέχρι τις αρχές του 2008, η ανταγωνιστικότητα της χώρας περιορίστηκε. Η αποχώρηση των ΑΞΕ οι οποίες είχαν ωθήσει την ανάπτυξή της, η επακόλουθη αύξηση της ανεργίας και η απόφαση για διάσωση του τραπεζικού κλάδου της χώρας, οδήγησαν στον εκτροχιασμό του κρατικού δανεισμού, ο οποίος έφτασε στο 7,3% του ΑΕΠ στο τέλος του 2008 από μηδενικό ποσοστό ένα έτος πριν (OECD, 2011).

Οι δυσχερείς συνθήκες ώθησαν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να καθορίσει ένα Ευρωπαϊκό Σχέδιο Ανάπτυξης (Economic Recovery Plan) τον Νοέμβριο του 2008, στο οποίο περιλαμβάνονταν μέτρα υποστήριξης των οικονομιών των χωρών της ΕΕ. Η υποστήριξη εκφράστηκε με τη θέσπιση ενός πακέτου δημοσιονομικών «κινήτρων» ύψους 200 δισ. ευρώ (1,5% του ΑΕΠ της ΕΕ) για την ανάπτυξη, τα οποία στόχευαν στην τόνωση της ζήτησης, στον περιορισμό των επιπτώσεων της κρίσης στα πιο ευπαθή κοινωνικά στρώματα, όπως και στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ΕΕ μακροπρόθεσμα με βάση την Στρατηγική της Λισαβόνας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2008; Davies et al., 2010). Η ενίσχυση στο χρηματοοικονομικό τομέα περιλάμβανε «πακέτα» διάσωσης τραπεζών ώστε να σταθεροποιηθεί ο τραπεζικός τομέας, να επιστραφούν στην ομαλή λειτουργία οι συναλλαγματικές αγορές και να διατηρηθεί η ρευστότητα στην αγορά. Προσαρμόζοντας το σχέδιο στις ανάγκες κάθε χώρας θα ήταν δυνατόν να προστατευτούν οι υπάρχουσες θέσεις εργασίας (ειδικότερα μικρομεσαίων επιχειρήσεων) και να δημιουργηθούν νέες, να προωθηθούν οι λεγόμενες «έξυπνες» επενδύσεις και να πραγματοποιηθούν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις όπου χρειάζονταν (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2008). Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και μια σειρά μέτρων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από τον Νοέμβριο του 2008 ως τον Ιούλιο του 2009 στα πλαίσια της εφαρμογής της Πολιτικής Συνοχής, τα οποία επιτάχυναν και διεύρυναν την ικανότητα ευελιξίας των μελών της ΕΕ στην απορρόφηση των πόρων του ΕΣΠΑ 2007-2013. Τα μέτρα, όπως η δυνατότητα των εγχώριων αρχών να μετακινήσουν πόρους σε νέους τομείς όπου αυτό απαιτούνταν και η προσαρμογή προγραμμάτων στα νέα δεδομένα, η μείωση των απαιτούμενων ορίων για την άντληση των διαθέσιμων πόρων και η μετακίνηση προθεσμιών για την ολοκλήρωση προγραμμάτων, η άμεση πληρωμή των έργων στους εθνικούς φορείς και η χρηματοδότηση έργων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου εξολοκλήρου από κοινοτικούς πόρους, ενίσχυσαν τις προσπάθειες ευρωπαϊκής ανάκαμψης (European Commission, 2010; Davies et al., 2010). Ωστόσο η καθολική εφαρμογή του σχεδίου ανάπτυξης σε όλες τις χώρες δεν

υπήρξε επιτυχής, κυρίως λόγω του διαφορετικού βαθμού έκθεσής που εμφάνιζαν στην τρέχουσα κρίση.

Το επόμενο έτος (2009) 630.000 θέσεις εργασίας χάνονταν κάθε μήνα στις ΗΠΑ, και η χώρα παρουσίασε μείωση του ΑΕΠ της κατά 5,4% σε σύγκριση με το 2007 (OECD, 2011). Στα πλαίσια της προσπάθειας ανάκαμψης της οικονομίας θεσπίστηκε από το Κογκρέσο τον Φεβρουάριο του 2009 η Αμερικανική Πράξη Ανάκαμψης (American Recovery and Reinvestment Act) που αποσκοπούσε στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στην τόνωση της καταναλωτικής επενδυτικής ζήτησης μέσω της μεταφοράς στην αγορά 787 δισ. δολαρίων. Χαρακτηριστικό είναι επίσης πως από τις χώρες μέλη του OECD, μόνο η Αυστραλία, το Ισραήλ, η Κορέα και η Πολωνία δεν παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό του ΑΕΠ το 2009, με τα μεγαλύτερα ποσοστά ύφεσης να καταγράφονται στην Εσθονία (-13,9%), στη Φιλανδία (-8,3%) και στη Σλοβενία (-8,1%) (OECD, 2011).

Στην Ευρώπη, η Γερμανία, η μεγαλύτερη οικονομία της ηπείρου, παρουσίασε μείωση στο ΑΕΠ της κατά 3,6% σε σχέση με το 2008. Στη δυτική Ευρώπη πάρθηκαν αποφάσεις για τη διάσωση των υπό κατάρρευση τραπεζών κυρίως μέσω της παροχής κρατικών εγγυήσεων στις υποχρεώσεις τους (Bachtler & Davies, 2010). Στην νότια Ευρώπη όμως εξαιτίας του αυξανόμενου ιδιωτικού χρέους, αμφισβητήθηκε η φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα των χωρών που είχαν επηρεαστεί από την κρίση. Η αμφισβήτηση αυτή εκδηλώθηκε με την ένταση των κερδοσκοπικών πρακτικών εναντίον των πιο αδύναμων χωρών (αύξηση κόστος δανεισμού τους). Στο σύνολό της η χρονιά χαρακτηρίστηκε από ένα παγκόσμιο περιβάλλον ύφεσης, με τους δείκτες ανεργίας και φτώχειας να αυξάνονται σημαντικά και με τις κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες να εντείνονται.

Στο επόμενο έτος (2010) καταγράφηκε μία περιορισμένη βελτίωση των οικονομικών μεγεθών κυρίως σε χώρες της ασιατικής ηπείρου και της Λατινικής Αμερικής (Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, 2011). Διατηρήθηκαν εντούτοις τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα (-10,6% στις ΗΠΑ, -10,3% στην Μεγάλη Βρετανία, -9,2% σε Ισπανία και Πορτογαλία), αυξήθηκαν τα δημόσια χρέη κρατών (στην Ιαπωνία το χρέος έφτασε στο 200% του ΑΕΠ της χώρας), όπως και η ανεργία (στην Ισπανία έφτασε το 20,6% και στις ΗΠΑ άγγιξε το 9,6%) και ειδικότερα στην κατηγορία των νέων έως 25 ετών ενώ παράλληλα υιοθετήθηκαν αυστηρότερα μέτρα λιτότητας (στις χώρες της νότιας Ευρώπης) που περιλάμβαναν περικοπές κοινωνικών δαπανών, μείωση μισθών στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα κ.α.

Στην Ευρώπη, στην συνέχιση της προσπάθειας αντιμετώπισης των επιπτώσεων, συμφωνήθηκε τον Μάιο η δημιουργία ενός φορέα ειδικού σκοπού¹⁹, του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοοικονομικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ), για την παροχή δανείων σε κράτη μέλη της ένωσης μέχρι τον Ιούνιο του 2013. Αξιοσημείωτη ήταν και η εμπλοκή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), μαζί με την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δημιουργώντας την «Τρόικα», για πρώτη φορά σε χώρα μέλος της ΟΝΕ, με την μορφή σύναψης δανειακής σύμβασης με την Ελλάδα (Μάϊο) και με την Ιρλανδία (Νοέμβριο). Είχαν προηγηθεί πάντως συμβάσεις και με άλλα ευρωπαϊκά κράτη (Λετονία, Ρουμανία, Ουκρανία), που περιείχαν επίσης αυστηρά μέτρα λιτότητας και οδήγησαν στην συρρίκνωση των οικονομιών και στην αύξηση της ανεργίας των χωρών αυτών.

Το 2011, αν και παρατηρήθηκαν σημάδια βελτίωσης στις περισσότερες από τις αναπτυσσόμενες οικονομίες, σε μικρότερο πάντως επίπεδο σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος, η απουσία επιχειρηματικής εμπιστοσύνης και ο περιορισμός της κατανάλωσης, εξακολουθούσαν να επηρεάζουν το παγκόσμιο εμπόριο και τους δείκτες εργασίας και μαζί τις μεγαλύτερες βιομηχανικές οικονομίες. Οι προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τους ρυθμούς αύξησης του παγκόσμιου ΑΕΠ δεν επιβεβαιώθηκαν και η οικονομική ανάπτυξη των χωρών του G7²⁰ με εξαίρεση την Ιαπωνία, παρέμεινε σε ποσοστό χαμηλότερο από το 1% για το δεύτερο εξάμηνο του 2011 (OECD, 2011). Απρόσμενες καταστάσεις (και σοκ) όπως ο σεισμός και το τσουνάμι της 11ης Μαρτίου στην Ιαπωνία, μαζί με τις συζητήσεις στις ΗΠΑ το καλοκαίρι για την αύξηση του ορίου χρέους της χώρας ώστε να αποφευχθεί η στάση πληρωμών, η κυρίαρχη και συνεχώς αυξανόμενη κρίση χρέους σε χώρες της ζώνης του ευρώ (Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία, Γαλλία) και το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις διέθεταν πλέον λιγότερα νομισματικά και δημοσιονομικά μέσα για να περιορίσουν την ύφεση, περιόριζαν γενικότερα τις πιθανότητες ανάπτυξης.

Σε αυτό συνέβαλε και ο τραπεζικός τομέας ειδικότερα μετά τις ρυθμιστικές αλλαγές στην Ευρώπη καθώς οι επενδυτικές προσπάθειες ήταν σημαντικά περιορισμένες, λόγω και των επιπτώσεων της κρίσης στον τομέα των κατασκευών, οδηγώντας σε μεγέθυνση των δεικτών ανεργίας και στην επιδείνωση του ΑΕΠ. Στην Ισπανία η ανεργία έφτασε στο 21,2% τον Σεπτέμβριο του 2011, στην Πορτογαλία στο

¹⁹ Νομικό πρόσωπο που είχε δημιουργηθεί ειδικά για να εκπληρώσει προσωρινούς στόχους.

²⁰ Οι χώρες του G7 είναι η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Ιταλία, οι Η.Π.Α και ο Καναδάς, ενώ από το 1997 και με την είσοδο της Ρωσίας δημιουργήθηκε η ομάδα του G8.

12,2% με την ύφεση να διατηρείται (-2,2% το 2011) ενώ στην Ιταλία η ανάπτυξη επιβραδύνθηκε στο 0,5% το 2011 από 1,3% το 2010. Ακόμα και στην Γερμανία, η ανάπτυξη περιορίστηκε από το 3,6% το 2010 στο 2,7% για το 2011. Μέσα στο έτος, μετά την Ελλάδα (110 δισ. ευρώ) και η Πορτογαλία προχώρησε στην υπογραφή μνημονίου με την Τρόικα για τη χορήγηση δανείου ύψους 78 δισ. ευρώ. Η ιταλική κυβέρνηση αποφάσισε την υιοθέτηση ενός πακέτου δημοσιονομικής λιτότητας 54 δισ. ευρώ ενώ στη Γαλλία το δημόσιο χρέος αυξανόταν συνεχώς (87,8% του ΑΕΠ). Παράλληλα με την κρίση των πολιτικών συστημάτων σε χώρες (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία), στους παράγοντες όξυνσης του προβλήματος, θα πρέπει να συνυπολογιστούν οι συνεχόμενες υποβαθμίσεις και αναθεωρήσεις της πιστοληπτικής φερεγγυότητας των χωρών της ευρωζώνης, οι οποίες συνέβαλαν στη γενικότερη μεταβλητότητα του επενδυτικού κλίματος και στην αύξηση των επιτοκίων δανεισμού (spreads²¹).

Ένα επιπλέον εμπόδιο στην προσπάθεια ανάκαμψης των ευρωπαϊκών χωρών αποτελούσαν οι εσωτερικές διαφωνίες που προέκυπταν, όπως η στάση της Γερμανίας και η άρνησή της για την περαιτέρω ενίσχυση των μηχανισμών στήριξης (αύξηση πόρων του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας)²², η άρνηση της Μεγάλης Βρετανίας να συμμετάσχει στην αναθεώρηση των ευρωπαϊκών συνθηκών για αυστηρότερη δημοσιονομική πειθαρχία²³, οι εκλογές στη Γαλλία και η θεσμική αδυναμία της ΕΚΤ να παρέμβει για να στηρίξει την οικονομία της ευρωζώνης, όπως έκανε η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ.

Χρειάστηκαν δύο ακόμα έτη για να επανέλθουν οι χώρες της Ευρώπης σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης και στη βελτίωση του ποσοστού της ανεργία τους. Στην ΕΕ το -0,7% της μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ για το 2012 έγινε μηδενικό το 2013, και στην Ευρωζώνη το -0,9%, μεταβλήθηκε σε -0,2%. Το ποσοστό της ανεργίας στις

²¹ Η διαφορά των τιμών αποδόσεων δύο ομολόγων, στην περίοδο της κρίσης χρησιμοποιούνταν ως μέσο σύγκρισης τα επιτόκια δανεισμού της Γερμανίας.

²² Ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ΕΜΣ) είναι χρηματοδοτικός οργανισμός που συστάθηκε από τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ και διαδέχθηκε το ΕΤΧΣ. Η Συνθήκη για τη θέσπιση του ΕΜΣ υπεγράφη στις 2 Φεβρουαρίου 2012 και είχε επικυρωθεί από όλα (τα 17 τότε) κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ έως τις 8 Οκτωβρίου 2012, οπότε και επίσημα έγινε ενεργός. Η πολιτική απόφαση για τη σύσταση μόνιμου μηχανισμού ελήφθη από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις 28 και 29 Οκτωβρίου 2010. Προστέθηκε δε στο άρθρο 136 της Συνθήκης της Λισαβόνας, σχετική αναφορά του μηχανισμού που συστήνουν οι χώρες της ζώνης του ευρώ (<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/financial-assistance-eurozone-members/#>).

²³ Η συμφωνία που υπέγραψαν αρχικά οι 23 από τις 27 χώρες της ΕΕ, βασιζόταν στην αυτόματη επιβολή οικονομικών κυρώσεων και στον μηχανισμό αυτόματης λήψης «διορθωτικών μέτρων» σε περίπτωση απόκλισης από τους στόχους για έλλειμμα κάτω από 3,0% του ΑΕΠ και χρέος λιγότερο από το 60,0% του ΑΕΠ. Παράλληλα τα κράτη μέλη θα ήταν υποχρεωμένα να υλοποιούν πλεονασματικούς προϋπολογισμούς ή στη χειρότερη περίπτωση με διαρθρωτικό έλλειμμα 0,5%.

χώρες της ευρωζώνης έφτασε στο 10,7% τον Μάρτιο του 2012, δηλαδή στο υψηλότερο επίπεδο από τον Οκτώβριο του 1997 (Eurostat, 2012) και στο 12% το 2013 (11,4% για την ΕΕ). Ο αριθμός του ποσοστού των ανέργων στην Ευρώπη είχε αυξηθεί μέσα σε 5 χρόνια (2008-2013) κατά 57%, ενώ είχε προηγηθεί μία μείωσή του κατά 16,7% στο διάστημα 2002-2007. Το επόμενο έτος πάντως η ανεργία άρχισε να υποχωρεί σταδιακά (κατά 1,6%) και το ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ σε σύγκριση με το 2013 ήταν θετικό (1,4%). Οι δείκτες συνέχισαν να είναι θετικοί έως και το 2017, το τελευταίο έτος που καλύπτει η συγκεκριμένη μελέτη.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο ιστορικό της κρίσης, είναι σκόπιμο να αναφερθούν και οι αιτίες των επιπτώσεών της στον ευρωπαϊκό χώρο. Η βαθύτερη αιτία τους φαίνεται πως βρίσκεται στις ριζικές διαφοροποιήσεις που υπήρχαν στο εσωτερικό της ηπείρου. Αυτές συνδέονται με τις δομικές αδυναμίες περιφερειακών περιοχών και τις ανισότητες στη γεωγραφική οικονομική ανάπτυξη τους πριν την περίοδο της κρίσης, παρά τη συμβολή των διαρθρωτικών ταμείων στη μείωση των διαφορών μεταξύ νότιων και βόρειων περιοχών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ (Hadjimichalis, 2011). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περιφέρειες της νότιας Ιταλίας, της Πορτογαλίας και του μεγαλύτερου τμήματος της Ισπανίας το 2000, εμφάνιζαν κ.κ. ΑΕΠ μικρότερο από το 75% του μέσου όρου της ΕΕ των 15 (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004). Μάλιστα, μετά την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος στην Ευρώπη, η δυνατότητα του εύκολου δανεισμού με χαμηλό επιτόκιο είχε ως κατάληξη στις χώρες του νότου την αύξηση των τρεχουσών ελλειμμάτων τους, την αύξηση της εξάρτησής τους από τον εξωτερικό δανεισμό και την επακόλουθη επέκταση των δημοσίων χρεών τους, τα οποία συνδυαστικά με τα αυστηρά μέτρα προγραμμάτων λιτότητας που ακολούθησαν την εκδήλωση της κρίσης, διαμόρφωσαν το άνισο χωρικό αποτύπωμά της (Hadjimichalis, 2011).

Συγκεκριμένα μάλιστα για την περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης, τρεις διαστάσεις άνισης ανάπτυξης φαίνεται να είχαν ιδιαίτερη σημασία (Hadjimichalis & Hudson, 2014). Η πρώτη διάσταση αφορούσε την καλά εδραιωμένη δομή άνισης ανάπτυξης παγκοσμίως μεταξύ βορρά και νότου. Η δεύτερη, τις ιστορικές αλλά και πιο πρόσφατες δομές ανισότητας μεταξύ βορρά και νότου στα πλαίσια της ίδιας της ΕΕ. Η τρίτη διάσταση αφορούσε την εξίσου καθιερωμένη δομή άνισης ανάπτυξης στην ίδια την νοτιοανατολική Ευρώπη. Στην επιδείνωση της θέσης των συγκεκριμένων χωρών, προστίθενται και οι αλλαγές στον αγροτικό τομέα (Κοινή Αγροτική Πολιτική) που είχαν ως αποτέλεσμα αυξανόμενα κόστη παραγωγής και ανταγωνισμού σε σύγκριση με χώρες εκτός Ευρώπης. Αυτό οδήγησε σε μία μεγαλύτερη ύφεση της περιφερειακής

ανταγωνιστικότητας, παρά την ύπαρξη μαζικού και φθηνού εργατικού δυναμικού (με δυνατότητες μετανάστευσης) στο νότιο τμήμα της. Επιπρόσθετα, δεν είχε δοθεί η απαραίτητη έμφαση στις σημαντικές ποιοτικές διαφορές μεταξύ των οικονομιών του βόρειου τμήματος της ευρωζώνης και των οικονομιών της νότιας Ευρώπης, στα άνισα περιφερειακά παραγωγικά συστήματα και τις εξειδικεύσεις τους, στις δομικές διαφορές των αγορών της περιφερειακής εργασίας καθώς και στην άνιση πρόσβαση των περιοχών οικονομικά, χωρικά και θεσμικά στις αγορές (Hadjimichalis & Hudson, 2014). Αυτές οι οικονομικές ανισότητες μπορούν να αιτιολογήσουν σε μεγάλο βαθμό τις σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιοχών στην βορειο-κεντρική Ευρώπη και στις χώρες του νότου καθώς και το υψηλά ετερογενές πρότυπο ανθεκτικότητας που καταγράφηκε στο εσωτερικό των κρατών της νότιας Ευρώπης (Giannakis & Bruggeman, 2017).

1.3.4.2 Παραδείγματα ανθεκτικότητας από τα πρώτα χρόνια της κρίσης.

Κοινές επιπτώσεις της ύφεσης αποτέλεσαν η μείωση των εξαγωγών, η πτώση στην αγορά ακινήτων, η μειωμένη καταναλωτική εμπιστοσύνη των πολιτών και η επιφυλακτικότητα στην επενδυτική συμπεριφορά των επιχειρήσεων, το οποία οδήγησαν στην αύξηση της ανεργίας και των ποσοστών φτώχειας και στη μείωση της αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού (United Nations, 2009a). Παράλληλα όμως κάθε «περιφέρεια» (είτε ο όρος αυτός αφορά ένα σύνολο χωρών, είτε την περιφέρεια μιας χώρας) καλούταν να αντιμετωπίσει τις ξεχωριστές και ειδικές προκλήσεις που η κρίση είχε δημιουργήσει. Αν και η παγκόσμια οικονομία κατάφερε να ανακάμψει από τους κλονισμούς που προκάλεσε η κρίση του 2008, υπήρξαν αρκετά παραδείγματα διαφοροποιήσεων στις συνέπειες της στις περιφέρειες όπως και στις αντιδράσεις τους.

Στις ΗΠΑ, η διαφοροποίηση των περιοχών ερμηνεύεται σε μεγάλο βαθμό από το οικονομικό παρελθόν τους (αναπτυξιακή διαδρομή) αλλά και από τον βαθμό έκθεσής τους σε οικονομικές δραστηριότητες κλάδων που επλήγησαν περισσότερο, όπως ο κατασκευαστικός κλάδος και ο κλάδος των ακινήτων. Συγκεκριμένες περιοχές που είχαν εξειδικευτεί σε αυτούς τους κλάδους και θεωρούνταν καθοριστικοί για τις οικονομίες τους (defining industries), δέχτηκαν τις μεγαλύτερες επιπτώσεις της. Οι περιοχές αυτές αναμένονταν να χρειαστούν περισσότερο χρόνο για να επανέλθουν στην αναπτυξιακή διαδρομή τους είτε αυτή αφορούσε στην επιστροφή τους στο προγενέστερο επίπεδο ανάπτυξης, είτε στην μετατόπιση τους σε κάποιο καινούργιο επίπεδο ισορροπίας, είτε γενικά στην προσαρμογή τους στις νέες μεταβαλλόμενες

συνθήκες. Ειδικότερα για τον κλάδο των ακινήτων είναι χαρακτηριστικό ότι σε προηγούμενες περιόδους ύφεσης κατά τη διάρκεια των οποίων η συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα είχε επίσης επηρεαστεί σε σημαντικό βαθμό, οι περιοχές που εξειδικεύονταν στον κλάδο επηρεάστηκαν περισσότερο και χρειάστηκαν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα για να επανέλθουν σε τροχιά ανάπτυξης σε σχέση με άλλες περιοχές. Από την άλλη πλευρά θα πρέπει επίσης να σημειωθεί πως υπήρξε μία σειρά μητροπολιτικών περιφερειών, στην οποία μάλιστα συμπεριλαμβάνονται και αρκετές παλιές βιομηχανικές πόλεις, οι οποίες επηρεάστηκαν λιγότερο από την οικονομική κρίση. Αν και κατά τη διάρκεια της αναπτυξιακής περιόδου της αμερικανικής οικονομίας οι συγκεκριμένες περιφέρειες κατακρίθηκαν για την προσήλωσή τους σε παραδοσιακές μεθόδους ανάπτυξης (όπως εκπαιδευτικά ιδρύματα και ιδρύματα υγείας ή μικρές ανεπτυγμένες βιομηχανίες), οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τους μικρούς ρυθμούς μεγέθυνσής τους, παρουσιάστηκαν ωστόσο ανθεκτικές μετά την εκδήλωση της συγκεκριμένης κρίσης (Christopherson, 2010).

Αρνητικά παραδείγματα ανθεκτικότητας αποτέλεσαν η πόλη του Σικάγο (στην πολιτεία του Ιλινόις) και το Κλίβελαντ (στην πολιτεία του Οχάιο), οι οποίες παρουσίασαν υψηλά ποσοστά ανεργίας βασιζόμενες για μακρά περίοδο στον κατασκευαστικό κλάδο, ο οποίος ήδη παρουσίαζε υποτονική ανάπτυξη στη χώρα και πριν από την εμφάνιση της κρίσης (Wilkerson, 2009). Στην ίδια κατηγορία ανήκει και η πόλη του Σαν Φρανσίσκο (στην πολιτεία της Καλιφόρνιας), η οποία μέχρι το 2008 αποτελούσε μια από τις τρεις ταχύτερα αναπτυσσόμενες περιοχές των ΗΠΑ, κυρίως λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης (αναπτυσσόμενων) επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών. Εν τούτοις, καθώς η περιοχή εξειδικεύτηκε στον κατασκευαστικό κλάδο μετά το 2005 επηρεάστηκε σημαντικά από την κρίση την περίοδο 2008-2009. Το ίδιο συνέβη και στην περιοχή της Άτλαντα (στην πολιτεία της Τζόρτζια), η οικονομία της οποίας κατέγραφε ήδη τις χαμηλότερες επιδόσεις της πριν από την εμφάνιση της κρίσης. Οι συνέπειες έγιναν εμφανείς στην πόλη νωρίτερα σε σύγκριση με άλλες περιοχές, εξαιτίας της μεγάλης έκθεσης της οικονομίας της στον στεγαστικό τομέα και της άμεσης μείωσης κατά μεγάλο ποσοστό, των εργαζόμενων της στον κατασκευαστικό κλάδο. Σε αντίστοιχη κατάσταση βρίσκονταν το Ντιτρόιτ (στην πολιτεία του Μίσιγκαν) και το Φοίνιξ (στην πολιτεία της Αριζόνα). Το Ντιτρόιτ, μία από τις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις των Η.Π.Α στις αρχές της δεκαετίας του 2000 που ήδη παρουσίαζε μικρούς ρυθμούς ανάπτυξης πριν το 2008, δέχτηκε τις μεγαλύτερες πιέσεις της ύφεσης συγκριτικά με κάθε άλλη πόλη της χώρας. Οι λόγοι

ήταν η κρίση στον κλάδο των ακινήτων και η συρρίκνωση του τομέα της αυτοκινητοβιομηχανίας, καθώς διέθετε ως βασικούς κλάδους απασχόλησης τις αυτοκινητοβιομηχανίες και τις επιχειρήσεις κατασκευής ανταλλακτικών. Ως αποτέλεσμα, το 2009 πάνω από 45.000 ιδιοκτησίες να βγουν προς πλειστηριασμό και η ανεργία να ανέλθει στο 21%. Αντίστοιχα και η περιοχή του Φοίνιξ (στην πολιτεία της Αριζόνα) η οποία είχε παρουσιάσει σημαντική αύξηση του πληθυσμού της στο διάστημα 1990-2007 κυρίως λόγω της κατακόρυφης ανάπτυξης του στεγαστικού κλάδου και της σταδιακής επέκτασής της γεωγραφικά. Ωστόσο από την εμφάνιση της κρίσης μέχρι και τον Οκτώβριο του 2008, παρουσίασε τη μεγαλύτερη μείωση στις τιμές των ακινήτων στην χώρα, έχοντας παράλληλα να διαχειριστεί έναν μεγάλο ελλειμματικό προϋπολογισμό λόγω της επεκτατικής πολιτικής της (Florida, 2009).

Σε αντίθεση, παραδείγματα πόλεων που εμφάνισαν σημαντικό βαθμό ανθεκτικότητας αποτέλεσαν το Ντάλας (στην πολιτεία του Τέξας) και η πόλη του Κάνσας (στην πολιτεία του Μιζούρι), οι οποίες μαζί με το Σαν Φρανσίσκο κατατάσσονταν στις περισσότερες αναπτυσσόμενες περιοχές της χώρας πριν την περίοδο 2007-2008. Ο λόγος ήταν η εξειδίκευσή τους στον τομέα της ενέργειας, ο οποίος γνώρισε μεγάλη άνθηση στην χώρα προς το τέλος της δεκαετίας του 2000, καθώς συνέχιζαν να επωφελούνται από την υψηλή τιμή των σχετικών προϊόντων (π.χ. πετρέλαιο), παρά τη συνολική ύφεση της αμερικανικής οικονομίας (Wilkerson, 2009). Μάλιστα με βάση την ιστορική τους συμπεριφορά, οι προσδοκίες ήταν θετικές καθώς είχαν ξεπεράσει αντίστοιχες περιόδους ύφεσης πιο γρήγορα συγκριτικά με το σύνολο της χώρας. Άλλα παραδείγματα περιοχών που εμφανίστηκαν περισσότερο ικανές στη διαχείριση της κρίσης αποτέλεσαν το Λος Άντζελες (στην πολιτεία της Καλιφόρνια), το Μαϊάμι (στην πολιτεία της Φλόριντα) και η Σάρλοτ (στην πολιτεία της Βόρειας Καρολίνας). Συγκεκριμένα, η πόλη του Λος Άντζελες ταυτόχρονα με τον ισχυρό πολιτισμικό τομέα της παρουσίαζε μια ευρεία και διαφοροποιημένη οικονομία, η οποία την κατέστησε περισσότερο ανθεκτική. Το Μαϊάμι, παρότι επηρεάστηκε από την κρίση στον κλάδο των ακινήτων, συνέχιζε να παραμένει σημαντικό εμπορικό κέντρο για τη μεγάλη περιφέρεια της βόρειας Φλόριντα και ένα σημαντικό χρηματοοικονομικό σταυροδρόμι για την Λατινική Αμερική (Florida, 2009). Τέλος, η Σάρλοτ στηρίχτηκε στον ισχυρό παραδοσιακό τραπεζικό τομέα της καθώς στην περιοχή έχει την έδρα της η Bank of America, ο μεγαλύτερος επενδυτικός οίκος των ΗΠΑ. Η μεγέθυνση του τραπεζικού τομέα στην περιοχή υπήρξε το αποτέλεσμα των συνετών αποφάσεων που είχαν ληφθεί από τις (διοικητικές) αρχές της περιοχής, με στόχο την προσέλκυση

επιχειρήσεων. Η απόφαση αυτή λειτούργησε ως παράγοντας ώθησης της ανάπτυξης της αλλά και ως ανάχωμα για τον περιορισμό της ύφεσης στην πόλη (Florida, 2009).

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, σχετική έρευνα του Kunzmann (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2011) που εστίαζε στις χωρικές επιδράσεις της κρίσης σε περιφέρειες στην ΕΕ, υπέδειξε συγκεκριμένες κατηγορίες περιφερειών που επηρεάστηκαν σε μικρότερο βαθμό. Η λίστα περιλάμβανε περιφέρειες που βρίσκονταν εκτός μητροπολιτικών περιοχών, περιφέρειες που παρουσίαζαν υψηλό βαθμό κλαδικής διαφοροποίησης, περιφέρειες στις οποίες δραστηριοποιούνταν ένα «σωστός» αναλογικά αριθμός τοπικών και διεθνών επιχειρήσεων, περιφέρειες που διέθεταν ένα σημαντικό ποσοστό προηγμένων βιομηχανιών, αγροτικές περιφέρειες με μικρό βαθμό έκθεσης στις διεθνείς αγορές καθώς και περιφέρειες που διέθεταν φυσικούς πόρους.

Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα ισχυρού βαθμού ανθεκτικότητας στην Ευρώπη αποτέλεσε η πρωτεύουσα της Μεγάλης Βρετανίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 το Λονδίνο θεωρούνταν ένα από τα μεγαλύτερα χρηματοοικονομικά κέντρα του κόσμου. Αυτό ενισχύθηκε από τον προσανατολισμό της πόλης στον τομέα των υπηρεσιών και ειδικότερα στις επιχειρηματικές και χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, από την κεντρική θέση της στην Ευρωπαϊκή αγορά και από την ικανότητα προσέλκυσης εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού (Martin & Gardiner, 2019). Το 2008 το 35% των συνολικών συμφωνιών ανταλλαγής συναλλάγματος παγκοσμίως είχε πραγματοποιηθεί στην πόλη του Λονδίνου, ωστόσο στο τέλος του 2009 οι σχετικές συμφωνίες είχαν μειωθεί σε ποσοστό 25%. Παράλληλα με τη μείωση των δραστηριοτήτων στην αγορά συναλλάγματος, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές, που αποτελούσαν τους στυλοβάτες του χρηματοπιστωτικού συστήματος του Λονδίνου, βρέθηκαν στο ίδιο έτος στα χαμηλότερα επίπεδα των τελευταίων 40 ετών. Ως αποτέλεσμα, από τις 84.000 απολύσεις που έγιναν στον χρηματοπιστωτικό τομέα στις χώρες της Ευρώπης το 2009, σχεδόν οι μισές να πραγματοποιηθούν στο Λονδίνο. Οι πρώτες ενδείξεις οδηγούσαν λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η πόλη θα μπορούσε να απωλέσει την θέση της στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Ωστόσο καμιά μεγάλη χρηματοπιστωτική εταιρία δεν μετακινήθηκε από την περιοχή λόγω της συγκέντρωσης μιας σειράς δικτύων στην πόλη, όπως βοηθητικών υπηρεσιών, ειδικευμένων δικτύων και δικτύων ανθρώπινου κεφαλαίου. Συμπλέγματα που έχουν τη δυνατότητα να προωθούν τον ανταγωνισμό και την επιχειρηματικότητα και τα οποία παρέμεναν ανθεκτικά ακόμα και στις δυσμενείς συνθήκες της περιόδου. Για αυτό το λόγο το Λονδίνο διατήρησε την θέση του ανάμεσα στα σημαντικότερα χρηματοπιστωτικά

κέντρα του κόσμου²⁴ (RSAI, 2010) και εν τέλει αποδείχθηκε περισσότερο ανθεκτικό από το σύνολο της βρετανικής οικονομίας (Martin & Gardiner, 2019). Αντίθετα, οι επιπτώσεις της κρίσης στους τομείς της παραγωγής²⁵ και στο ποσοστό της ανεργίας έγιναν εμφανείς σε άλλες περιφέρειες του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως στις κεντρικές περιοχές (Midlands) και στις περιφέρειες στα βορειοανατολικά της χώρας (North East England), (Dawley et al., 2010).

Ένα πεδίο στο οποίο έγιναν εμφανείς οι διάφορες των επιπτώσεων της ύφεσης αποτέλεσε ο τομέας της ανεργίας (Marelli, Patuelli & Signorelli, 2011). Σε ευρωπαϊκές χώρες που παρουσιάστηκαν λιγότερο «ευέλικτες» στον εργασιακό τομέα όπως η Ιρλανδία, οι Βαλτικές χώρες και η Ισπανία (και οι ΗΠΑ εκτός Ευρώπης), σημειώθηκε μεγάλος αριθμός απολύσεων, ως μέσο προσπάθειας να διατηρηθεί το επίπεδο της παραγωγικότητας των οικονομιών τους. Αντίθετα, σε άλλες χώρες όπως η Γερμανία, η Ολλανδία, η Δανία και η Ιταλία (στα πρώτα έτη της κρίσης) χάθηκαν λιγότερες θέσεις εργασίας, κυρίως λόγω σημαντικών εργατικών συσσωρευτικών πρακτικών, ιδιαίτερων ρυθμίσεων στο ωράριο εργασίας και συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής στον εργασιακό τομέα. Οι Giannakis and Bruggeman (2017) διερεύνησαν τις μεταβολές στα μεγέθη της απασχόλησης για το χρονικό διάστημα 2008-2013, καταγράφοντας σημαντικές διαφοροποιήσεις στον βαθμό ανθεκτικότητας μεταξύ των βόρειων και κεντρικών ηπειρωτικών περιοχών της Ευρώπης (Αυστρία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Γερμανία, Ουγγαρία) και περιοχών στις περιφέρειες του νότου (Πορτογαλία, Ελλάδα, Κύπρος). Αυτή η διαφοροποίηση εκφράστηκε με τη μείωση του ποσοστού απασχόλησης και την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής στις χώρες της νότιας Ευρώπης, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στη μετακίνηση νέου ηλικιακά και κατά κύριο λόγο υψηλά μορφωμένου και με ικανότητες εργατικού δυναμικού, σε αγορές της βόρειο-κεντρικής Ευρώπης στις οποίες σημειωνόταν αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητάς τους καθώς η ανάπτυξη είχαν επιστρέψει σε ρυθμούς ανάπτυξης (φαινόμενο brain-drain²⁶).

Οι βαθιές ανισότητες που υπήρχαν στις χώρες της ΕΕ αναδείχθηκαν και από τις διαφοροποιήσεις στο βαθμό ανθεκτικότητας του δείκτη της απασχόλησης στο ίδιο το

²⁴ Το αν αυτό διαφοροποιηθεί από μία διαφορετική κατάσταση διαταραχής, το Brexit που τέθηκε σε ισχύ στην 1η Ιανουαρίου του 2020, είναι κάτι που θα αποδειχθεί στο μέλλον.

²⁵ Όσον αφορά στις επιπτώσεις της στην παραγωγή, η πιστωτική κρίση του 2008 αποτέλεσε την μεγαλύτερη χρονικά ύφεση (6 έτη) στη Μεγάλη Βρετανία καθώς το ΑΕΠ της χώρας επανήλθε στο επίπεδο που είχε πριν την κρίση, μόλις το 2014 (Martin & Gardiner, 2019).

²⁶ Ο όρος αφορά τη μετανάστευση μεγάλου αριθμού μορφωμένων και αρκετά εξειδικευμένων ατόμων από την χώρα τους για να ζήσουν και να εργαστούν σε άλλο κράτος, όπου οι αποδοχές και οι συνθήκες διαβίωσης θεωρούνται καλύτερες.

εσωτερικό χωρών όπως της Γαλλίας ή της Ιταλίας, ενώ σε άλλα κράτη όπως η Αυστρία και το Βέλγιο δεν καταγράφηκαν διαφοροποιήσεις. Οι Sensier et al. (2016) ανέφεραν πως στην Ευρώπη ο βαθμός της ανθεκτικότητας επηρεάστηκε από τα εθνικά μοτίβα υποδεικνύοντας τη σημασία της επίδρασης των εθνικών επιδόσεων στην περιφερειακή ανθεκτικότητα. Για αυτό οι επιπτώσεις ήταν μεγαλύτερες στις περιφερειακές περιοχές της νότιας και ανατολικής Ευρώπης και ειδικότερα στην Ισπανία, στην Ελλάδα και στην Ιταλία.

Οι Fratesi and Rodriguez-Pose (2016) ασχολήθηκαν επίσης με τη διερεύνηση των διαστάσεων της κρίσης στον τομέα της απασχόλησης και την κοινωνική διάστασή τους στην Ευρώπη. Στην μελέτη τους σε 27 χώρες της Ευρώπης την περίοδο 2008-2012 και σε σύγκριση με την περίοδο 1995-2007, διαπίστωσαν ότι η περιφέρεια της είχε επηρεαστεί περισσότερο όπως και ότι όλες οι πρωτεύουσες των ευρωπαϊκών χωρών είχαν την ικανότητα να δημιουργούν περισσότερες θέσεις εργασίας ή να απωλέσουν λιγότερες θέσεις απασχόλησης σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας, με εξαιρέσεις την Αθήνα, το Παρίσι, τη Λισαβόνα και τη Μπρατισλάβα (2012). Διαπίστωσαν επιπλέον πως σε ορισμένες χώρες η εξέλιξη του δείκτη της απασχόλησης στη διάρκεια της κρίσης ενίσχυσε τις προ-υπάρχουσες ανισότητες καθώς και πως η μείωση του ήταν μεγαλύτερη στις περιοχές που υστερούσαν αναπτυξιακά πριν την ύφεση, ανεξάρτητα εάν οι περιοχές αυτές εντοπίζονταν γεωγραφικά στον πυρήνα της Ευρώπης ή στο κέντρο μίας χώρας. Επεσήμαναν τέλος τον σημαντικό ρόλο της αναπτυξιακής διαδρομής και του «εγκλωβισμού» τους σε αυτή, καθώς οι απώλειες στην απασχόληση ήταν μικρότερες για τις περιφέρειες που ήταν περισσότερο «ανοιχτές» σε σύγκριση με όσες ήταν περισσότερο «προστατευμένες» (sheltered economy)²⁷, οι οποίες παρουσίαζαν χειρότερες επιδόσεις στο μέγεθος της απασχόλησης στα έτη πριν την εμφάνιση της κρίσης.

Ο Davies (2011) διερευνώντας τις επιπτώσεις της ύφεσης στα έτη 2009 και 2010 με βάση μεταβλητές που σχετίζονται με περιφερειακές αδυναμίες και δυνατότητες και την κλαδική διάρθρωση της οικονομίας σε περιφέρειες δέκα χωρών της Ευρώπης (Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία, Ουγγαρία, Ιταλία, Πολωνία, Ρουμανία, Ισπανία, Σουηδία, Μεγάλη Βρετανία), κατέληξε στη συσχέτιση της περιφερειακής

²⁷ Η χρήση εδώ της έννοιας προστατευμένης οικονομίας (sheltered economy) σχετίζεται με το πως αυτή αυξομειώνεται σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο δημιουργίας θέσεων εργασίας κατά τις φάσεις του οικονομικού κύκλου.

ανθεκτικότητας με την αρχική δυναμική των περιφερειών ή την αδυναμία τους, η οποία σε μεγάλο βαθμό βασιζόταν στον βαθμό έκθεσής τους στον κατασκευαστικό τομέα και στο ποσοστό απασχόλησης στον συγκεκριμένο κλάδο, όπως και στο διαφοροποιημένο οικονομικό προφίλ των περιφερειών τους. Επιπλέον ανέφερε ότι τα δημοσιονομικά πακέτα ώθησης όπως και τα πακέτα λιτότητας που υιοθετήθηκαν σε πολλές χώρες την περίοδο 2008-2010 είχαν περιφερειακές διαστάσεις αλλά τα αποτελέσματα τους αναμένονταν να διαφοροποιηθούν με βάση τις πολιτικές αποφάσεις και τα θεσμικά πλαίσια που χαρακτήριζαν κάθε περιφέρεια.

Οι έρευνες που αφορούσαν την ύφεση και την περιφερειακή ανθεκτικότητα δεν περιορίστηκαν μόνο στην ήπειρο της Ευρώπης και στις ΗΠΑ. Οι Courvisanos et al. (2016) αξιολογώντας την προσαρμοστικότητα ομάδων περιφερειών της Αυστραλίας με βάση τις αλλαγές στη δομή των τομέων της οικονομίας και λαμβάνοντας υπόψη ότι η οικονομία της χώρας βασιζόταν σε ένα ισχυρό εξαγωγικό πρωτογενή τομέα, ο οποίος ήταν εκτεθειμένος σε διακυμάνσεις στις τιμές των αγαθών και φιλοξενούσε σημαντικές ΑΞΕ, κατέληξαν σε δύο βασικά συμπεράσματα. Το πρώτο αφορά στο πως ορισμένες αγροτικές περιοχές αποδεικνύονται ανθεκτικές λόγω της σύνδεσής τους με συγκεκριμένους τομείς οικονομίας (εξόρυξης, χρηματοοικονομικών, επαγγελματικών υπηρεσιών, πληροφορικής-τεχνολογίας). Το δεύτερο σχετίζεται με το ότι οι περισσότερες αδύναμες περιφέρειες και τομείς της οικονομίας εντοπίζονταν στον πυρήνα της χώρας σε αντίθεση με ότι αναμενόταν, ενώ μικρός βαθμός ανθεκτικότητας εμφανίστηκε σε κλάδους όπως ο κατασκευαστικός, ο αγροτικός καθώς και σε οικονομικές δραστηριότητες που βασίζονταν στον δημόσιο τομέα. Οι συγκεκριμένοι κλάδοι περιορίζονταν από δημόσια προγράμματα λιτότητας σε όλα τα επίπεδα και ανεξαρτήτως κυβέρνησης. Αναφέρουν πάντως πως απαιτείται μία μεγαλύτερη περίοδος ανάλυσης σε σύγκριση με την 10ετή περίοδο που διερεύνησαν (2001-2011) καθώς και μία βαθύτερη ποιοτική έρευνα στις περιφέρειες, στους τομείς της οικονομίας και στη φύση ή την έλλειψη της καινοτομίας που απαιτείται για την διαμόρφωση της ανθεκτικότητας.

Συνοψίζοντας, τα παραδείγματα από τα πρώτα έτη της ύφεσης στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη φαίνεται ότι αποδεικνύουν συγκεκριμένα χωρικά πρότυπα της κρίσης. Με βάση την γεωγραφική κατανομή της στην Αμερική, οι ενδείξεις συνέκλιναν στην διαπίστωση ότι οι περιοχές που είχαν δεχτεί τις μεγαλύτερες συνέπειες βρίσκονταν στις νοτιοανατολικές πολιτείες ενώ αντίθετα όσες βρίσκονταν κοντά στον Ειρηνικό Ωκεανό αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικές. Οι προβλέψεις μάλιστα έδειχναν πως οι

πολιτείες στα βόρεια και στα δυτικά της χώρας, στις οποίες μετακινούνταν σταδιακά πληθυσμός, θα ήταν αυτές με την μεγαλύτερη ανάπτυξη μελλοντικά. Σε αυτές τις περιοχές θα πρέπει να συμπεριληφθούν και εκείνες στις οποίες παρουσιάζονται σημαντικές συγκεντρώσεις οικονομικών δραστηριοτήτων και υψηλά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό (περιφέρεια Mid-Antlantic στα βορειοανατολικά και περιφέρεια Mountain West στα βορειοδυτικά). Στην Ευρώπη, οι ανισότητες μεταξύ των χωρών του βορρά και του νότου στην ΕΕ αποτυπώθηκαν σε μεγάλο βαθμό και στην χωρική κατανομή των επιπτώσεων της ύφεσης. Παράλληλα φαίνεται ότι η γεωγραφία της περιφερειακής ανθεκτικότητας επηρεάζεται από εθνικά μοτίβα ανάπτυξης και ανισοτήτων. Συνολικά, η αναπτυξιακή διαδρομή των περιοχών, το αναπτυξιακό επίπεδο πριν την εμφάνιση της κρίσης και η κλαδική διάρθρωση των περιφερειών παρουσιάζονται ως καθοριστικοί παράγοντες (determinants) της περιφερειακής ανθεκτικότητας στην εμπειρική βιβλιογραφία. Ωστόσο αξιοσημείωτο είναι πως στην Ευρώπη οι περιοχές που είχαν παρουσιαστεί ανθεκτικές σε οικονομικές καταστάσεις απότομης διαταραχής στις αρχές του 1990, αποδείχθηκαν σε γενικές γραμμές μη ανθεκτικές στην κρίση του 2008 (Sensier et al., 2016).

1.3.4.3 Διεθνή παραδείγματα (μη) ανθεκτικότητας στο παρελθόν.

Η κρίση του 2008 αποτέλεσε αφορμή για τη βιβλιογραφία για μία αναδρομή στο παρελθόν σε περιφερειακές διαφοροποιήσεις στο τρόπο αντιμετώπισης καταστάσεων απότομης ή αργής διαταραχής. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα χρησιμοποιήθηκαν ως μέτρο σύγκρισης με την πρόσφατη κρίση και ως μία επιπλέον προσπάθεια να αποσαφηνιστούν οι πολιτικές και οι παράγοντες που φαίνεται ότι επηρεάζουν το επίπεδο της ανθεκτικότητας.

Η περίπτωση της πολιτείας της Νέας Ορλεάνης στις ΗΠΑ και του καταστροφικού τυφώνα Κατρίνα που έπληξε την περιοχή τον Αύγουστο του 2005 μπορεί να ήταν το αποτέλεσμα μίας φυσικής καταστροφής και όχι οικονομικής διαταραχής, ωστόσο αποτελεί παράδειγμα πως οι αναπτυξιακές επιλογές μπορεί να «εγκλωβίσουν» μία περιοχή. Συγκεκριμένα ο βαθμός ανθεκτικότητάς της αποδείχθηκε περιορισμένος εξαιτίας των αποφάσεων που είχαν ληφθεί στο παρελθόν και την προσκόλληση των αρχών της πόλης στην οικονομική ανάπτυξή της εις βάρος της ασφάλειας των κατοίκων (Christopherson et al., 2010). Παρότι υπήρχαν εκτιμήσεις που προειδοποιούσαν για τον κίνδυνο η περιοχή να αποδειχθεί ευάλωτη μπροστά σε ένα ακραίο καιρικό φαινόμενο, δεν είχαν παρθεί τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία

της. Οι επενδύσεις που είχαν πραγματοποιηθεί στην περιοχή είχαν ως στόχο την ενίσχυση της κερδοφορίας της παραλιακής ζώνης της με στόχο να την καταστήσουν κέντρο ψυχαγωγίας και διεθνές λιμάνι. Η απόφαση όμως για εξάλειψη των υγροτόπων που της παρείχαν φυσική προστασία από μια πιθανή περιβαλλοντική καταστροφή προς όφελος της οικονομικής ανάπτυξης αποδείχθηκε καταστροφική. Σχεδόν 2.000 άνθρωποι πέθαναν κατά τη διάρκεια του τυφώνα ενώ το κόστος των καταστροφών ανήλθε στα 81 δισ. δολάρια. Οι συνέπειες του τυφώνα παρέμειναν εμφανείς στην περιοχή για μεγάλο χρονικό διάστημα καθώς η μετέπειτα ανάπτυξη της γινόταν με αργούς ρυθμούς και ο πληθυσμός της πόλης το 2008 είχε μειωθεί κατά 28% σε σύγκριση με το 2005. Μάλιστα, οι ενέργειες αποκατάστασης και προστασίας της περιοχής θεωρήθηκαν μάλλον ανεπαρκείς, καθώς τα αναχώματα που κατασκευάστηκαν μετά τον τυφώνα εκτιμήθηκαν πως δεν θα αποδεικνύονταν αποτελεσματικά σε ένα γεγονός παρόμοιας δυναμικής στο μέλλον (Swanstrom, 2008).

Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η διαφορετική πολιτική που ακολουθήθηκε στη βιομηχανία του άνθρακα στις χώρες του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γερμανίας (Pike et al., 2010). Οι κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου λόγω μεταβολών στις διεθνείς αγορές ενέργειας και στις ενισχυτικές πολιτικές της ΕΕ υιοθέτησαν πολιτικές ιδιωτικοποιήσεων των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στη συγκεκριμένη βιομηχανία, οδηγώντας στην απορρύθμιση της αγοράς και στη βιομηχανική αντιπαράθεση. Η πορεία προσαρμογής οδήγησε στην τάση αποβιομηχάνισης ορισμένων περιοχών (όπως σε περιοχές του νότιου Γιορκσάιρ της βορειοανατολικής Αγγλίας και της νότιας Ουαλίας) και στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα τους. Χρειάστηκαν περίπου 20 χρόνια για τη βιομηχανία του άνθρακα προκειμένου να ανακτήσει σε ποσοτικό, αλλά όχι και σε ποιοτικό επίπεδο, τον αριθμό των εργαζόμενων που απασχολούσε στο παρελθόν. Αντίθετα στην περιοχή του Ρούρ²⁸ της Γερμανίας ακολουθήθηκε μια διαφορετική πορεία προσαρμογής, βασισμένη στην αναδιοργάνωση και στον αναπροσανατολισμό του υπάρχοντος συστήματος παραγωγής. Χαρακτήριζε μία νέα αναπτυξιακή διαδρομή που εξασφάλισε τη βιώσιμη ανάπτυξη του κλάδου και της περιοχής και χρησιμοποιήθηκαν νέες τεχνολογίες φιλικές προς το περιβάλλον (όπως ανανεώσιμες πηγές ενέργειας), ως εργαλεία της γενικότερης ενεργειακής πολιτικής της χώρας. Σημαντική παράμετρος για την επιτυχημένη

²⁸ Η κοιλάδα του Ρουρ (Ruhr) είναι η 5^η κατά σειρά πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή της Ευρώπης και βρίσκεται στο ομόσπονδο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας (δυτική περιφέρεια της Γερμανίας).

λειτουργία του κλάδου αποτέλεσαν και οι συμφωνίες μεταξύ εργοδοτών, εργαζόμενων και δημόσιων αρχών. Η αντίθεση στα αποτελέσματα μεταξύ των περιοχών, αποδεικνύει τη σημασία που έχουν οι διαφορές σε αξίες και προτεραιότητες στα εθνικά και περιφερειακά ρυθμιστικά συστήματα και σε θεσμικές αποφάσεις, για τον καθορισμό των ικανοτήτων της προσαρμογής και της προσαρμοστικότητας, των στρατηγικών και των αναπτυξιακών διαδρομών (Pike et al., 2010).

Παρόμοια και στις περιοχές του Κέιμπριτζ και του Σουόνσι (νοτιοδυτική Ουαλία) ο τρόπος αντίδρασης και προσαρμογής τους και κατά συνέπεια ο βαθμός της ανθεκτικότητάς τους στις προκλήσεις που αντιμετώπισε η βρετανική οικονομία την περίοδο 1960-2005 και ειδικότερα στις δύο υφέσεις των δεκαετιών 1980 και του 1990, ήταν αποτέλεσμα αποφάσεων που έλαβαν στο παρελθόν οι τοπικές αρχές (Simmie & Martin, 2010). Οι δύο περιφερειακές οικονομίες βρέθηκαν αντιμέτωπες με τις προκλήσεις των αργών αλλαγών στις αγορές τους (slow burns) και της ανάπτυξης της τεχνολογίας όμως οι πολιτικές που υιοθέτησαν ήταν διαφορετικές. Στην περίπτωση του Κέιμπριτζ, πρωτεύοντα ρόλο στην αλλαγή της οικονομικής δομής του κατείχε η ίδρυση το 1960 του Cambridge Consultants (παγκόσμια εταιρεία συμβούλων ανάπτυξης προϊόντων και τεχνολογίας) από απόφοιτους του ομώνυμου πανεπιστημίου καθώς και η δημιουργία επιστημονικού πάρκου στην περιοχή το 1971. Από εκείνη την περίοδο η άρχισε να δίνεται έμφαση στη διεύρυνση της γνώσης και στην ανάπτυξη της τεχνολογίας. Αντίθετα το ίδιο διάστημα στο Σουόνσι, όπου η οικονομία της περιοχής βρισκόταν σε ύφεση καθώς πολλές βιομηχανίες εξόρυξης ορυκτών (ο κυρίαρχος κλάδος στην περιοχή) βρίσκονταν σε καθεστώς παρακμής ή έκλειναν, οι αρχές της πόλης υιοθέτησαν πολιτικές με στόχο την προσέλκυση ΑΞΕ.

Στην περίπτωση της πρώτης ύφεσης, η οικονομία του Κέιμπριτζ ανέκαμψε πολύ γρήγορα, ξεπερνώντας μάλιστα το επίπεδο ανάπτυξης που παρουσίαζε πριν από την κρίση. Αναπτύχθηκε ο κατασκευαστικός κλάδος, προσελκύστηκαν ακόμα περισσότερες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και παράλληλα αξιοποιήθηκε η γνώση που προήλθε από τις συγκεκριμένες επιχειρήσεις και από το υψηλού επιπέδου πανεπιστήμιο της περιοχής. Αντίθετα στο Σουόνσι ο αντίκτυπος της ύφεσης ήταν πολύ ισχυρότερος. Η ανεργία αυξήθηκε απότομα και η περιοχή γρήγορα βρέθηκε εξαρτώμενη από την εξωγενή γνώση των πολυεθνικών επιχειρήσεων μέσω των επενδύσεων τους. Στη δεύτερη περίοδο ύφεσης, η περιοχή του Κέιμπριτζ αποδείχτηκε και πάλι περισσότερο ανθεκτική καθώς κατάφερε να αναδημιουργήσει σχετικά γρήγορα τις θέσεις εργασίας που είχαν χαθεί στον τομέα των υπηρεσιών και στον

κατασκευαστικό κλάδο επενδύοντας στους υπάρχοντες τομείς εξειδίκευσής της. Σε αντίθεση πάλι η περιοχή του Σουόνσι κατέγραψε μεγάλες απώλειες στους συγκεκριμένους τομείς μετά την αποχώρηση σημαντικών επιχειρήσεων από την περιοχή (όπως της Sony). Η αδυναμία προσαρμογής της επιδεινώθηκε σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της εξάρτησής της από τις βιομηχανικές επιχορηγήσεις και την λανθασμένη εκτίμηση ότι ήταν δυνατή η μακρόχρονη παραμονή σημαντικού μέρους του εργατικού δυναμικού της στις παραδοσιακές βιομηχανίες. Ως αποτέλεσμα των διαφορετικών πολιτικών τους, στα τέλη της δεκαετίας του 2000 το Κέιμπριτζ αποτελούσε μια από τις περισσότερο επιτυχημένες καινοτομικά περιοχές της χώρας, με κύρια χαρακτηριστικά της το υψηλό επίπεδο τεχνολογίας και μία οικονομία που βασιζόταν στη γνώση, ενώ αντίθετα η περιοχή του Σουόνσι συνέχιζε την προσπάθεια να προσαρμοστεί στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της εθνικής και παγκόσμιας οικονομίας.

Επόμενο παράδειγμα, εκ νέου στη Μεγάλη Βρετανία, αποτέλεσε η έρευνα των Martin and Gardiner (2019) πάνω στις μεταβολές της ΑΠΑ 85 πόλεων την περίοδο 1971-2015, με σημεία αναφοράς τις υφέσεις στην χώρα (1973-1975, 1979-1981, 1990-1991 και 2008-2010). Στα αποτελέσματά τους καταγράφουν τις διαφοροποιήσεις στις επιδόσεις των πόλεων στα συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, όσο και στις προσπάθειες ανάκαμψής τους από αυτές, επισημαίνοντας ότι η οικονομική ανθεκτικότητα δεν είναι ένα αυστηρά καθορισμένο χαρακτηριστικό πόλεων και περιοχών, αλλά μπορεί να εξελίσσεται και να διαφοροποιείται μεταξύ των διάφορων διαταραχών. Οι αιτίες της ύφεσης καθώς και άλλων σοκ μεταβάλλονται και οι τοπικές οικονομίες εξελίσσονται και διαφοροποιούνται με την πάροδο του χρόνου, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται η ευπάθειά τους και η ικανότητα αντίδρασής τους όταν αυτές συμβαίνουν. Καταλήγουν πως σε γενικές γραμμές οι πόλεις στο νότιο τμήμα της χώρας αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικές από τις αντίστοιχες στο βόρειο τμήμα της. Ενδιαφέρον και σημαντικό ήταν πως στις υφεσιακές περιόδους (με εξαίρεση την περίοδο 1973-1975) ο βαθμός ανάκαμψης των πόλεων ελαττωνόταν συνεχώς όσο αυτές απομακρύνονταν γεωγραφικά από τον Λονδίνο. Αυτό αναδεικνύει τη σημασία της εγγύτητας και της σύνδεσης με την οικονομία της πρωτεύουσας της Αγγλίας και με την ευρύτερη περιοχή της, οι οποίες εκφράζουν το ένα τρίτο της εθνικής οικονομικής δραστηριότητας και παραγωγής, όπως και την ύπαρξη μίας ευρύτερης περιφερειακής δυναμικής συγκέντρωσης (agglomeration). Επίσης για το Λονδίνο επιβεβαιώνει την αξία της επιλογής μίας αναπτυξιακής διαδρομής τα τελευταία 30 και

πλέον χρόνια που βασίστηκε στο τομέα των υπηρεσιών και σε μεγάλο βαθμό στο χρηματοοικονομικό τομέα.

Η Μεγάλη Βρετανία αποτέλεσε πεδίο διερεύνησης της περιφερειακής ανθεκτικότητας και για το τομέα της απασχόλησης. Ο Martin (2012) εξετάζοντας τη διακύμανση της απασχόλησης σε τρεις σημαντικές περιόδους υφέσεων (1979-1982, 1990-1992 και 2008-2010) κατέληξε σε δύο σημαντικά συμπεράσματα. Πρώτον, ότι διαφοροποιούνταν η αντίδραση των περιφερειών στις περιόδους ύφεσης σε σημαντικό βαθμό και σε όλες τις περιοχές, ειδικότερα στις αρχές του 1980 και του 1990. Δεύτερον, πως το μοτίβο της ανθεκτικότητας άλλαζε μεταξύ των περιόδων υφέσεων. Ως πιθανή ερμηνεία για αυτές τις χωρικές και χρονικές διάφορες προσδιορίζει την οικονομική δομή των περιοχών και ειδικότερα τη σχετική εξάρτησή τους από τον τομέα παραγωγής, παράγοντας που θεωρείται ότι επηρεάζει σημαντικά την ευαισθησία των περιφερειακών οικονομιών στις κρίσεις και στις περιόδους υφέσεων που ακολουθούν. Συγκεκριμένα αναφέρει για τις δύο πρώτες υφέσεις πως διέφεραν τόσο στη φύση τους όσο και στον περιφερειακό αντίκτυπό τους. Στην πρώτη υφεσιακή περίοδο οι μεγαλύτερες επιπτώσεις εντοπίζονται στην βόρεια Αγγλία και στην περιοχή των West Midlands, ενώ στην δεύτερη, στις νότιες και στις ανατολικές περιοχές της χώρας. Η μεγάλη πτώση του κλάδου των κατασκευών και των βιομηχανιών στις βόρειες περιοχές στις αρχές του 1980 καθώς και η συνεχιζόμενη αποβιομηχανοποίησή τους κατά τη φάση της ανάκαμψής τους, μετέβαλε μόνιμα τον βαθμό αντίστασή τους σε μελλοντικά σοκ ύφεσης. Επιπλέον μετά τις περιόδους αυτές παρουσίασαν και ένα πολύ αργό ρυθμό αύξησης της απασχόλησης. Από την άλλη πλευρά, η οικονομία των περιφερειών στα νοτιοανατολικά της χώρας αποδείχθηκε περισσότερο επιτυχημένη στο να προσαρμόσει τη δομή της προς ταχύτερους αναπτυξιακούς τομείς. Καθώς αναπόφευκτα κάποιος βαθμός δομικής αλλαγής πραγματοποιείται συνεχώς, είναι σημαντικό σύμφωνα με τον Martin για την περιφερειακή ανθεκτικότητα το πόσο γρήγορα και το πόσο επιτυχημένα μία περιφερειακή οικονομία μπορεί να προσαρμοστεί από κλάδους οικονομίας που βρίσκονται σε ύφεση ή παρουσιάζουν αργή ανάπτυξη, σε τομείς με ταχεία ανάπτυξη. Για τον ίδιο, ήταν εμφανές ότι όσο πιο μικρή ήταν η αρχική αντίσταση μίας περιοχής στην ύφεση, τόσο πιο αργός ήταν ο επακόλουθος ρυθμός ανάπτυξής της, υποστηρίζοντας επίσης πως μία βαθιά ύφεση της περιφερειακής οικονομίας μπορεί να οδηγήσει σε μία πορεία «υστέρησης» της αναπτυξιακής διαδρομής της, ακόμα και σε μία αναπτυξιακή περίοδο.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, οι Sensier et al. (2016) διερεύνησαν τη σημασία του χρόνου για την έννοια της ανθεκτικότητας. Εξετάζοντας τη διακύμανση της απασχόλησης από το 1990 έως το 2011 σε τρία γεωγραφικά επίπεδα (NUTS I, II, III), διαπίστωσαν ότι τα 2/3 των ευρωπαϊκών χωρών που συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυσή τους, επανήρθαν στα επίπεδα που κατέγραφαν πριν την εμφάνιση της κρίσης, εντός δέκα ετών. Επιπλέον, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι ένα σημαντικό ποσοστό περιοχών (17,6%) που επλήγησαν από την εργασιακή ύφεση στις αρχές της δεκαετίας του 1990, δεν επανήρθαν ποτέ στο μέγιστο επίπεδο απασχόλησης που είχαν παρουσιάσει, παρόλο την οικονομική άνθηση που ακολούθησε. Οι περιοχές αυτές εντοπίζονταν κυρίως σε χώρες στα ανατολικά της Ευρώπης (Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ρουμανία, Πολωνία) και στη Σκανδιναβία (περιοχές στη Σουηδία και μία περιοχή της Φιλανδίας), προσδιορίζοντας επίσης ως αιτίες για τις διαφοροποιήσεις τα διαφορετικά επίπεδα οικονομικής και θεσμικής ανάπτυξης που παρουσίαζαν καθώς και τον ρόλο των κυβερνήσεων τους.

Συνοψίζοντας, τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν αναδεικνύουν τη σημασία που έχει για την περιφερειακή ανθεκτικότητα η παραμονή ή η προσκόλληση σε μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδρομή και κυρίως ο τρόπος που αυτό μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την ικανότητα προσαρμογής ενός κλάδου ή μιας περιφέρειας. Σχετικά παραδείγματα αποτέλεσαν οι περιπτώσεις του Σουόνσι, της Νέας Ορλεάνης και της Μεγάλης Βρετανίας (βιομηχανίες του άνθρακα). Ωστόσο, η υιοθέτηση μίας συγκεκριμένης αναπτυξιακής διαδρομής στην οικονομία μιας περιφέρειας εφόσον υφίστανται οι απαραίτητες προϋποθέσεις (πόροι, δυνατότητες), όπως για παράδειγμα στην περιοχή του Κέιμπριτζ ή στην πόλη του Λονδίνου, μπορεί να οδηγήσει σε θετικά αποτελέσματα. Επιπλέον, τα παραδείγματα στον τομέα απασχόλησης (Martin, 2012) δείχνουν ότι οι περιφέρειες διαφοροποιούνται στο επίπεδο ανθεκτικότητάς τους με βάση την αρχική αντίδρασή τους στις απότομες διαταραχές παρά στη φάση ανάκαμψής τους (βόρεια και ανατολική Μεγάλη Βρετανία). Ωστόσο παράγοντας του βαθμού ανθεκτικότητας και της ικανότητας που έχει μία περιφερειακή (ή μία εθνική) οικονομία να επανέρθει στο επίπεδο ανάπτυξης που εμφάνιζε πριν την εμφάνιση της απότομης διαταραχής έχουν και οι αποφάσεις πολιτικής (παράδειγμα η απασχόληση στην Ευρώπη). Εν κατακλείδι, οι έρευνες υποδηλώνουν ότι οι περιφέρειες που στο παρελθόν έχουν επιδείξει υψηλότερα επίπεδα ανθεκτικότητας σε απότομες οικονομικές διαταραχές και μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής, έχουν καλύτερες προοπτικές για μία πλήρη και γρήγορη «ανάκαμψη» σε περιπτώσεις μελλοντικών κρίσεων.

1.3.5 Συζήτηση και κριτική της έννοιας.

Αντικατοπτρίζοντας τη διάδοση της ιδέας της ανθεκτικότητας στις επιστήμες έχουν καταγραφεί όπως αναφέρθηκε διαφορετικοί ορισμοί του όρου, τόσο γενικοί όσο και ειδικότεροι για κάθε τομέα της επιστήμης. Η συζήτηση στην περιφερειακή επιστήμη δεν περιορίζεται όμως στις προσπάθειες απόδοσης του όρου της και των διαφορετικών ερμηνειών της (προσεγγίσεις επιπέδων ή εξελικτική προσέγγιση), στους παράγοντες που θεωρούνται ότι την διαμορφώνουν ή την αποδυναμώνουν και στα εμπειρικά παραδείγματα που αναφέρονται στις σχετικές μελέτες. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την περιφερειακή ανθεκτικότητα έχει οδηγήσει ερευνητές στο να προσπαθήσουν να εμβαθύνουν περισσότερο στο περιεχόμενο της έννοιας και στο τι εκφράζουν οι διαφορετικές προσεγγίσεις της, στη χωρική αποτύπωσή της όπως και στη σύνδεση του όρου με άλλες έννοιες οι οποίοι εκλαμβάνονται ως βασικές για την περιφερειακή επιστήμη. Χωρίς να σημαίνει πως υπάρχει ακόμα μια συμφωνημένη συνεκτική «θεωρία» περιφερειακής ή αστικής οικονομικής ανθεκτικότητας, ούτε ότι η έννοια δεν είναι προβληματική, η ιδέα της ανθεκτικότητας συνέβαλε στο να δοθεί έμφαση στο γεγονός πως η περιφερειακή και αστική ανάπτυξη είναι μία μη ομαλή διαδικασία, που υπόκειται σε διάφορα σοκ από διάφορες χωρικές κλίμακες (Martin & Gardiner, 2019).

Αναλυτικότερα, οι Martin and Sunley (2017) συνέδεσαν την έννοια με τη διαδικασία της περιφερειακής ή γεωγραφικής άνισης ανάπτυξης. Τόνισαν πως είναι αναγκαίο να τη σκεφτόμαστε ως μία ιστορικά εξελικτική διαδικασία, υπογραμμίζοντας ότι η αξία της βρίσκεται στο ότι ενθαρρύνει να αναγνωριστεί ο πιθανός αντίκτυπος των σημαντικών διαταραχών στη διαδικασία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και στο να διερευνηθεί το πως οι περιφέρειες, οι πόλεις και οι τοποθεσίες διαφοροποιούνται στον βαθμό ευπάθειας σε απότομες διαταραχές όπως και στο βαθμό της αντίδρασής τους σε αυτές. Με αυτό τον τρόπο οι διαφορές στον βαθμό της ανθεκτικότητας των περιοχών μπορούν να συμβάλουν στην διαμόρφωση διαπεριφερειακών προτύπων μακροχρόνιας ανάπτυξης. Υποστήριζαν ότι οι μακροχρόνιες αναπτυξιακές διαδρομές των περιοχών, είτε οδηγούν στην περιφερειακή σύγκλιση είτε στην περιφερειακή απόκλιση στα επίπεδα απασχόλησης, παραγωγής και εισοδημάτων, δεν καθοδηγούνται αποκλειστικά από αργές χρονικά μεταβολές στο επίπεδο της τεχνολογίας και στις παραγωγικές δυνάμεις τους αλλά και από τις απότομες διαταραχές. Το πως η περιφέρεια αντιδρά και ανακάμπτει σε αυτές τις περιπτώσεις μπορεί να έχει αντίκτυπο στη μακροχρόνια αναπτυξιακή διαδρομή της. Όμως αυτή η αντίδραση με την σειρά της

εξαρτάται από την αναπτυξιακή διαδρομή που ήδη είχε ακολουθηθεί. Για αυτό η ανάλυση της έννοιας θα πρέπει να περιλαμβάνει μία βαθύτερη κατανόηση της ιστορικής διαδρομής της, των διαδικασιών και των παραγόντων που δημιούργησαν τις τρέχουσες δυναμικές της (Kakderi & Tasopoulou, 2017). Στην πραγματικότητα η σχέση είναι αμφίδρομη. Τα χαρακτηριστικά και οι δομές που δημιουργούνται από την ιστορική διαδρομή ανάπτυξης της περιφέρειας και από την ανταγωνιστικότητα της, επηρεάζουν τον βαθμό της ανθεκτικότητας που παρουσιάζει και η ανθεκτικότητα που επιδεικνύει στις καταστάσεις απότομης διαταραχής επηρεάζει την αναπτυξιακή διαδρομή της, είτε ενδυναμώνοντας την είτε προκαλώντας τη μεταβολή της (Martin & Sunley, 2017) Μία απότομη διαταραχή μπορεί να αποδειχθεί τόσο καταλυτική ώστε να προκαλέσει σημαντικές δομικές και λειτουργικές μεταβολές, οι οποίες θα οδηγήσουν σε μόνιμη αλλαγή της μέγιστης αναπτυξιακής δυνατότητας και διαδρομής μίας περιφέρειας.

Αντίστοιχα με την περιφερειακή ανάπτυξη, η ανθεκτικότητα στην περιφερειακή επιστήμη όπως αναφέρθηκε τείνει να αποτελεί περισσότερο μία δυναμική διαδικασία παρά ένα μη μεταβαλλόμενο χαρακτηριστικό ή βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα (Dawley et al., 2010). Στις περιόδους ύφεσης της οικονομίας μπορεί να διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια του χρόνου όχι μόνο εξαιτίας διαφορών στις αιτίες και στη φύση κάθε ξεχωριστής απότομης διαταραχής αλλά επειδή οι ίδιοι παράγοντες και οι μηχανισμοί που καθορίζουν την περιφερειακή ανθεκτικότητα μπορεί να εξελίσσονται και να αλλάζουν (Martin, 2012). Επηρεάζεται επίσης και από την συνεχιζόμενη μεταβολή της δομής της οικονομίας και της ικανότητας αυτής για προσαρμογή. Η ανθεκτικότητα της περιφερειακής οικονομίας συχνά επίσης καθορίζεται από συνθήκες και περιορισμούς που βρίσκονται εκτός των ορίων της, καθώς οι τοπικές και περιφερειακές οικονομίες δεν υπάρχουν απομονωμένες στο χώρο αλλά αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα (Martin & Sunley, 2017). Επιπρόσθετα, καθώς αποτελεί μία ιδέα που αναπόφευκτα κοιτάει προς το μέλλον, η δημιουργία μέτρων που θα ενισχύουν την ανθεκτικότητα εξαρτάται από την ικανότητα να προβλέπονται πιθανές μελλοντικές αλλαγές σε ένα σύστημα, με την χρήση μεθόδων που βασίζονται στις υπάρχουσες συνθήκες και τάσεις, σε παράγοντες που είναι γνωστοί, σε ειδικές καταστάσεις διαταραχών και σε μία συγκεκριμένη αλλά ευρεία επιλογή εναλλακτικών μελλοντικών αναπτυξιακών διαδρομών. Οι πολιτικές ενίσχυσης της ανθεκτικότητας εξάλλου με την μορφή των προληπτικών παρεμβάσεων είναι περισσότερο επιθυμητές

από στρατηγικές που έχουν στόχο να επιλύσουν προβλήματα που δημιουργούνται μετά από καταστάσεις απότομων διαταραχών ή αργών μεταβολών.

Για τη μεταφορά εντούτοις της θεωρητικής έννοιας της ανθεκτικότητας σε μία συνταγή πολιτικής πρακτικής, μέτρων και πρόβλεψης, χρειάζεται να καλυφθεί αυτό το κενό από την σχετική βιβλιογραφία. Πρέπει επίσης να δηλώνονται με σαφήνεια ορισμένες παράμετροι που την αφορούν, όπως ο προσδιορισμός του αντικειμένου ή του μεγέθους στο οποίο γίνεται η αναφορά και ως προς «τι» παραμένει αυτό ανθεκτικό. Σε ένα σύστημα για παράδειγμα μπορεί η έννοια να συσχετίζεται με τις περιφερειακές δυνατότητες ορισμένων χωρών πριν την εμφάνιση μίας κρίσης αλλά σε άλλες χώρες με τις περιφερειακές αδυναμίες τους (Davies, 2011). Επίσης, διαφορετικές έννοιες της ανθεκτικότητας μπορεί να χρειάζεται να χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές καταστάσεις και μία περιφερειακή οικονομία μπορεί να εμφανίζεται ότι είναι ανθεκτική από μία συγκεκριμένη οπτική ενώ από άλλες όχι (Martin, 2012). Ακόμα, είναι δυνατόν ένας τομέας της οικονομίας να θεωρείται ανθεκτικός με βάση την ικανότητα του για προσαρμοστικότητα αλλά όχι με βάση των θεωριών των επιπέδων ισορροπίας της ανθεκτικότητας (Courvisanos et al., 2016). Θα πρέπει συνεπώς να καθορίζονται με συγκεκριμένο τρόπο οι μεταβλητές που αφορούν την κατάστασή ενός συστήματος όπως επίσης και τη φύση και το μέγεθος των εξωτερικών απότομων διαταραχών που επιδέχεται.

Επιπρόσθετα, καθώς οι απότομες και ριζικές αλλαγές μπορούν να έχουν μακροχρόνιες δομικές αλλαγές στις περιφερειακές οικονομίες, η κατανόηση των βραχυπρόθεσμων αλλαγών μπορεί να αποδειχθούν χρήσιμες για τις μακροπρόθεσμες αναλύσεις. Η ανθεκτικότητα, ως η ικανότητα της περιφέρειας να διατηρεί μακροπρόθεσμα την ανάπτυξη θεωρείται εξίσου σημαντική με την ικανότητά της περιοχής να ανταποκρίνεται θετικά σε βραχυπρόθεσμα σοκ (Boschma, 2015). Ο Davies (2011) αναφέρει ότι ίσως μάλιστα είναι περισσότερο κατάλληλο να χρησιμοποιηθεί η έννοια για να διερευνώνται σχετικά βραχυπρόθεσμες περιφερειακές μεταβολές, καθώς με αυτό τον τρόπο μπορεί να δοθεί έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι ενδογενείς αλλαγές εξαρτώνται από πολιτικές αποφάσεις και κοινωνικό-θεσμικά πλαίσια. Επιπλέον η κατανόηση των βραχυπρόθεσμων αποτελεσμάτων ανθεκτικότητας μπορεί να είναι καθοριστικής σημασίας για να αποσαφηνιστεί το μακροχρόνιο πρότυπο περιφερειακής σύγκλισης και απόκλισης (Sensier et al., 2016).

Η διαχείριση του χρόνου και του χώρου συνολικά από την βιβλιογραφία που σχετίζεται με την ανθεκτικότητα αποκτά σημασία, καθώς οι έρευνες ανάλογα με τους

στόχους τους, τα είδη των απότομων διαταραχών που εξετάζονται και τις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται, εστιάζουν σε διαφορετικούς δείκτες χωρικής οικονομικής ανθεκτικότητας (Modica & Reggiani, 2015). Οι Christopherson et al. (2010) παρουσίασαν δύο πλαίσια ανάλυσης πάνω στην διαχείριση του χρόνου και του χώρου. Σύμφωνα με το πρώτο πλαίσιο, η περιφέρεια, δηλαδή ο χώρος, θεωρείται κυρίως το πεδίο που διαδραματίζεται η δράση και ο χρόνος ως μία στιγμή. Πριν, κατά την διάρκεια και μετά την απότομη διαταραχή. Στο δεύτερο πλαίσιο ανάλυσης, η περιοχή-χώρος είναι το αποτέλεσμα των ανθρώπινων πράξεων (κοινωνικών αλληλεπιδράσεων) και για αυτό αποτελεί συνεχώς το υποκείμενο μίας μόνιμης διαδικασίας μετάβασης ενώ ο χρόνος εκλαμβάνεται ως ροή. Κατά συνέπεια, η έννοια μπορεί να οριστεί διαφορετικά ανάλογα με την προσέγγιση που υιοθετείται, το επίκεντρο-πλαίσιο και την κλίμακα-επίπεδο της ανάλυσης, τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου υπό ανάλυση όπως και τα ίδια τα αντικείμενα που αναλύονται (Modica & Reggiani, 2015). Την σημασία του χρόνου υπό διαφορετικό πρίσμα υπογραμμίζουν και οι Sensier et al. (2016). Υποστηρίζουν ότι μία περιοχή δεν θα πρέπει να θεωρείται ανθεκτική μόνο με βάση την επαναφορά της στο υψηλό επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας που παρουσίαζε πριν την απότομη διαταραχή (αφού οι περισσότερες οικονομίες το επιτυγχάνουν σε κάποιο σημείο) αλλά με βάση την κλίμακα του χρόνου στην οποία αυτό πραγματοποιείται.

Ανεξαρτήτως τους προσδιορισμούς χρόνου και χώρου που συνοδεύουν την περιφερειακή ανθεκτικότητα καθώς και των υπόλοιπων χαρακτηριστικών της, η έννοια δεν έχει στερηθεί κριτικής, με την βιβλιογραφία να επισημαίνει σε αρκετές περιπτώσεις τις αδυναμίες της. Βασική ερώτηση για την ανάπτυξη νέων χωρικών και κλαδικών πολιτικών οι οποίες θα βασίζονται στην ανθεκτικότητα, αποτελεί καταρχάς ο βαθμός στον οποίο η έννοια προσφέρει κάτι καινοτόμο και διαφορετικό σε σύγκριση με τις υπάρχουσες προσεγγίσεις (Dawley et al., 2010). Ακόμη, η σύνδεσή της ή η ταυτοποίησή της με άλλες συγγενείς έννοιες και πλαίσια όπως η προσαρμογή ή η ευρωστία δεν γίνεται χωρίς να υπάρχουν προβληματισμοί και ενστάσεις. Σχετικό παράδειγμα αποτελεί το πεδίο της χωρικής οικονομικής βιβλιογραφίας όπου η σχέση και η διαφοροποίηση μεταξύ των εννοιών της ανθεκτικότητας και της ευπάθειας (vulnerability) φαίνεται να είναι δυσδιάκριτη (Modica & Reggiani, 2015). Συν τοις άλλοις, δεν υπάρχει μία γενικά αποδεκτή μεθοδολογία λειτουργικής αξιολόγησής της και εμπειρικής μέτρησής της (Fratesi & Rodríguez-Pose, 2016). Υπολείπεται συνεπώς

ακόμα η αποτελεσματική πρακτική εφαρμογή της θεωρίας που εμπεριέχει η περιφερειακή ανθεκτικότητα (Courvisanos et al., 2016).

Για τον Martin (2012) αυτή μάλιστα είναι η μία από τις δύο βασικές κριτικές πάνω στην θεωρία. Η ασάφεια και οι διαφορετικές απόψεις που υπάρχουν ως προς το ακριβές περιεχόμενο της περιφερειακής ή τοπικής ανθεκτικότητας, το πως θα πρέπει να υπολογίζεται, το εάν αποτελεί θετικό ή αρνητικό χαρακτηριστικό των περιοχών και τις προεκτάσεις που έχει η παρέμβαση των σχετικών πολιτικών. Η δεύτερη βασική κριτική για τον ίδιο αποτελεί το γεγονός ότι καθώς ως έννοια προϋπήρχε σε διάφορα επιστημονικά πεδία, περιέχει στοιχεία και θεωρίες τους που είναι δύσκολο να αποδοθούν και προσαρμοστούν στην περιφερειακή επιστήμη. Η μεταφορά μιας έννοιας που αναπτύχθηκε για να αναλύσει τις δυναμικές ενός συστήματος όπως η οικολογία, στην ανάλυση ενός αρκετά διαφορετικού τύπου συστήματος όπως η περιφερειακή ή η τοπική οικονομία, καθίσταται με άλλα λόγια προβληματική.

Ο Hassink (2010) ασκεί την ίδια κριτική με τον Martin πάνω στα προβλήματα που δημιουργεί η μεταφορά της έννοιας από άλλα επιστημονικά πεδία. Υποστηρίζει πως η έννοια μπορεί να είναι χρήσιμη για την επιστήμη της οικολογίας και για τις έρευνες που σχετίζονται με τις καταστροφές (disaster studies), απέχει αρκετά όμως από την αποτελεσματική χρησιμοποίησή της στις περιφερειακές οικονομίες, κυρίως για τρεις λόγους:

- i. αγνοεί τον σημαντικό ρόλο της πολιτείας και των πολιτικών σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα κατά την ανάλυση και την εξήγηση των διαφορών που υπάρχουν στην περιφερειακή οικονομική προσαρμογή
- ii. αγνοεί τη σημασία των πολιτιστικών κανόνων και των συνηθειών ως σημαντικών παραγόντων γνωσιακού περιορισμού που επηρεάζουν αρνητικά την προσαρμοστικότητα κάθε περιφέρειας
- iii. η έμφαση που δίνεται στην ύπαρξη επιπέδου ή επιπέδων σταθερότητας δεν συμβαδίζει με την εξελικτική προσέγγιση των περιφερειακών οικονομιών, η οποία τις τοποθετεί σε μία συνεχή κατάσταση αλλαγής· τα κοινωνικό-οικονομικά συστήματα αποτελούνται από ετερογενή οντότητες οι οποίες μπορεί να μην σταθεροποιούνται σε κάποιο σύστημα ισορροπίας εξαιτίας συνεχών σταδιακών αλλαγών

Αντίστοιχα και οι Martin and Sunley (2017) επισημαίνουν ορισμένους προβληματισμούς για τη μεταφορά στοιχείων από οικολογικά συστήματα και από

συστήματα φυσικών επιστημών και για τη χρήση τους σε κοινωνικό-οικονομικά συστήματα:

- τα κοινωνικό-οικονομικά συστήματα διαφέρουν σε θεμελιώδεις τρόπους από τα οικολογικά συστήματα και από τα συστήματα φυσικών επιστημών
- η έννοια της ανθεκτικότητας στις πολυσύνθετες οικολογικές επιστήμες δεν συμπεριλαμβάνει τον ανθρώπινο παράγοντα ενώ στο κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον, οι διαφωνίες και οι συζητήσεις για το πώς θα αντιμετωπιστεί μία απότομη διαταραχή μπορεί να είναι ιδιαιτέρως σημαντικές
- η ανθεκτικότητα στις άλλες επιστήμες ευνοεί την ιδέα της «επιστροφής στην κανονικότητα» και θεωρείται χωρίς εξαίρεση θετικό και ως εκ τούτου επιθυμητό χαρακτηριστικό, αγνοώντας συχνά την ύπαρξη της αρνητικής ανθεκτικότητας, δηλαδή της αντίστασης σε αλλαγές και τη διατήρηση δυσλειτουργικών ή ανεπαρκών δομών ή συστημάτων που δημιουργεί εμπόδια σε έναν απαιτούμενο αναπροσανατολισμό των στόχων και της μεθόδου λειτουργίας του οικονομικού ή κοινωνικού συστήματος
- η ιδέα της ως «επιστροφή στην κανονικότητα» συνδέεται με την έννοια του επιπέδου ισορροπίας, ενώ τα χωρικά κοινωνικό-οικονομικά συστήματα, σπάνια βρίσκονται σε συνθήκες ισορροπίας
- κατά την ανάλυσή της έχει την τάση να παρουσιάζει την αντίδραση των συστημάτων στις απότομες διαταραχές με δύο τρόπους, είτε με την επαναφορά τους στην αρχική κατάσταση, είτε με το να οδηγούνται σε μία νέα συνθήκη, ενώ στην πραγματικότητα η αντίδραση τους αποτελεί ένα σύνθετο μείγμα συνέχειας και μεταβολών
- οι περιφερειακές και τοπικές οικονομίες δεν είναι σαφείς και είναι συχνά δύσκολο να οριοθετηθούν, ενώ η θεωρία της ανθεκτικότητας υποθέτει ότι τα συστήματα ορίζονται με ευκολία
- σε σύγκριση με έννοιες όπως η ανταγωνιστικότητα ή η βιωσιμότητα που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν και να διερευνήσουν την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη, φαίνεται πως δεν προσφέρει σημαντική επιπρόσθετη γνώση

Την άποψη πως η ανθεκτικότητα δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται εκ των προτέρων ως θετική ιδιότητα εκφράζουν και οι Sensier et al. (2016). Επισημαίνουν ότι

δεν μπορεί να θεωρείται απαραίτητως θετικός προσδιορισμός για μία περιοχή όταν τα αποτελέσματά της δεν βοηθούν στην πρόοδό της ή δεν την μεταβάλουν όπως θα έπρεπε. Τον ίδιο προβληματισμό αναφέρουν και οι Reggiani et al. (2002) καθώς υποστηρίζουν ότι ίσως είναι περισσότερο σημαντικό να αναλύεται παράλληλα και ο βέλτιστος (optimum) βαθμός ανθεκτικότητας για μία συγκεκριμένη ομάδα, εταιρία ή κατάσταση ενός συστήματος, θέτοντας το ερώτημα του «πόση» ανθεκτικότητα είναι επιθυμητή για ένα κοινωνικό-οικονομικό και χωρικό σύστημα. Από την μία πλευρά ένας «υπερβολικός» βαθμός ανθεκτικότητας μπορεί να περιορίσει ανθρώπους και παράγοντες σε συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφορών που απορρίπτουν οποιαδήποτε θετική μεταβολή, ενώ από την άλλη, ένας αρκετά «χαμηλός» βαθμός ανθεκτικότητας μπορεί να καταστήσει τα συστήματα ασταθή και την κατάστασή τους πιθανόν μη αναστρέψιμη.

Βασικό σημείο φυσικά στο οποίο εστιάζει η κριτική για την έννοια, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, αποτελεί η αδυναμία διατύπωσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, το οποίο μπορεί να δυσχεραίνει τη χρησιμοποίησή της έννοιας. Οι Courvisanos et al. (2016) επισημάνουν τα σχετικά προβλήματα που αυτή η ασυμφωνία δημιουργεί αναφέροντας πως δεν έχουν οριστεί ευδιάκριτα οι παράμετροι και τα χαρακτηριστικά που ο όρος ανθεκτικότητα περιλαμβάνει και κάθε ερευνητής προσεγγίζει την έννοια με συγκεκριμένο τρόπο ο οποίος προσδιορίζεται από το επιστημονικό περιβάλλον από το οποίο προέρχεται καθώς και από τον σκοπό της έρευνάς του. Η έκταση της περιφερειακής ανθεκτικότητας παραμένει δυσδιάκριτη και για αυτό θα πρέπει να μελετηθούν τα όρια της όπως και το περιεχόμενο των στοιχείων που περιλαμβάνει. Οι Pendall et al. (2010) σημειώνουν πως εξαιτίας της απουσίας ορισμού, η οποία οφείλεται στους πολυάριθμους παράγοντες που διαμορφώνουν τις περιφερειακές επιπτώσεις αλλά και τις αντιδράσεις των περιφερειών σε απότομες διαταραχές, η έννοια καθίσταται υπερβολικά πολύπλοκη, δεν ταυτοποιείται επαρκώς με συγκεκριμένες αρχές και αποκτά τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί ασαφής. Το ερώτημα συνεπώς που τίθεται από τους επικριτές της θεωρίας είναι το πώς είναι δυνατό να αντιληφθούμε την ύπαρξή της ανθεκτικότητας, αν δεν είναι δυνατό αυτή να οριστεί. Για να γίνει περισσότερο ευδιάκριτη η έννοια της, προχώρησαν στη διατύπωση των ακόλουθων μεθόδων:

- i. τον προσδιορισμό της φύσης της πρόκλησης που αντιμετωπίζει ένα σύστημα (απότομη διαταραχή ή αργή αλλαγή) και των χαρακτηριστικών του επιθυμητού

αποτελέσματος· εάν το σύστημα διατηρεί ή βελτιώνει την απόδοση του ανεξαρτήτως της προσπάθειας και των διαδικασιών που απαιτήθηκαν και από ποιο σημείο ξεκίνησε, θεωρείται ανθεκτικό

- ii. μία σειρά ερευνών για τις βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις μικρής κλίμακας από μία «μέτρια» πρόκληση και των επιπτώσεων μεγάλης κλίμακας για μία μεγάλη χρονική περίοδο σε μία «δύσκολη» πρόκληση, καθώς υπάρχουν πολλοί παράγοντες που καθορίζουν τις περιφερειακές επιπτώσεις και τις αντιδράσεις των περιοχών και για αυτό η ανθεκτικότητα διαφοροποιείται
- iii. τον προσεκτικό προσδιορισμό των χρονικών ορίων και των κριτηρίων επιλογής των μελετών· απαιτούνται και είναι αναγκαίες έρευνες μικρής κλίμακας για μικρό χρονικό διάστημα αλλά και έρευνες μεγαλύτερης κλίμακας για μεγάλο χρονικό διάστημα ώστε να γίνει κατανοητό το πως οι περιφέρειες αντιδρούν σε διάφορες προκλήσεις
- iv. τη δημιουργία κριτηρίων που θα αξιολογούν τη σχετική απόδοση των περιφερειών μπροστά σε συχνές προκλήσεις· κάθε μία εκ των οποίων μπορεί να σχετίζεται με κριτήρια περιφερειακής επίδοσης

Οι Christopherson et al. (2010) πρόσθεσαν δύο επιπλέον προβληματισμούς που σχετίζονται με τη δυνατότητα κάθε περιφέρειας να δημιουργεί την ανθεκτικότητα που επιθυμεί και τις εξωγενείς συνθήκες που την επηρεάζουν. Ο πρώτος σχετίζεται με το τρόπο που οι μακροχρόνιες αποφάσεις που λαμβάνονται από παράγοντες εκτός περιφερειών μπορούν να περιορίσουν την περιφερειακή ικανότητα για ανθεκτικότητα. Συγκεκριμένα αναφέρουν πως η μέθοδος με την οποία η ανθεκτικότητα μετριέται και καθορίζεται διαφοροποιείται από τη σημασία που έχει η αναπτυξιακή διαδρομή για την έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Οι μακροχρόνιες πολιτικές αποφάσεις συνεισφέρουν στον περιορισμό της φυσικής ικανότητας των περιοχών για ανθεκτικότητα και διαμοιράζουν τους κινδύνους των αρνητικών αποτελεσμάτων από διαταραχές. Ο δεύτερος προβληματισμός που θέτουν σχετίζεται με το γεγονός ότι οι περιφέρειες δεν αποτελούν αυτόνομες χωρικές μονάδες αλλά στην πραγματικότητα λειτουργούν σε ένα πολύ-επίπεδο χώρο δράσης στον οποίο πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες λαμβάνουν αποφάσεις που έχουν επιδράσεις σε αυτές. Για παράδειγμα η εμπορική πολιτική και φιλελευθεροποίηση, η ανάπτυξη του στεγαστικού τομέα και η καταναλωτική φρενίτιδα δημιούργησαν ευκαιρίες κέρδους σε οικονομικές

δραστηριότητες που εν τέλει εμπόδισαν την περιφερειακή οικονομική διαφοροποίηση περιοχών και οι οποίες δέχτηκαν τις επιπτώσεις της ύφεσης το 2008.

Παρόμοια και οι Kakderi and Tasopoulou (2017) επισήμαναν πως η πολιτική, και οι περιφερειακές διαστάσεις της για την ανθεκτικότητα παραμένουν ακόμα ένα σχετικώς υποανάπτυκτο πεδίο, παρότι διαδραματίζουν σημαντικό παράγοντα καθορισμού της. Καθώς παραλείπεται η επιρροή που ασκούν οι πολιτικές αποφάσεις (όπως αναφέρει και ο Hassink), οι τοπικές και περιφερειακές αναπτυξιακές πολιτικές και το θεσμικό περιβάλλον στην ικανότητα της περιφέρειας για ανάκαμψη, προσαρμογή και ανανέωση, η χρησιμοποίηση της έννοιας στο να ερμηνεύσει αλλαγές στην περιφερειακή οικονομική προσαρμοστικότητα αμφισβητείται.

Τέλος, ορισμένες ακόμα ενστάσεις διατυπώνονται από τον Boschma (2015). Η πρώτη αφορά τον τρόπο που η έννοια της ανθεκτικότητας συνδέεται με τις περιοχές, καθώς αυτές αποτελούν συγκεντρώσεις ατόμων, οργανισμών, επιχειρήσεων, δικτύων και βιομηχανιών, και κάθε μία εκ των οποίων μπορεί να παρουσιάζει τα δικά της διακριτά χαρακτηριστικά ανθεκτικότητας. Η δεύτερη αφορά το γεγονός ότι στην βιβλιογραφία δεν γίνεται πάντα σαφές ποια είναι η αιτία και ποιο το αποτέλεσμα. Αν δηλαδή είναι πράγματι οι παράγοντες όπως αυτοί που αναφέρθηκαν σε προηγούμενη ενότητα που ωθούν την περιφερειακή ανθεκτικότητα ή αποτελούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία μίας ήδη ανθεκτικής περιοχής. Τέλος, αναφορικά με την εξελικτική προσέγγιση της έννοιας της περιφερειακής ανθεκτικότητας υποστηρίζει πως δεν έχει αναπτυχθεί επαρκώς και επισημαίνει τα ακόλουθα:

- i. είναι αναγκαίο να ενσωματωθούν η απόδοσή της έννοιας ως βραχυπρόθεσμης ικανότητας μίας περιοχής να απορροφά τις απότομες διαταραχές όταν εμφανίζονται και της απόδοσή της ως μακροπρόθεσμης ικανότητας της περιοχής να αναπτύσσει νέες αναπτυξιακές διαδρομές
- ii. απαιτείται καλύτερη αντίληψη του τρόπου με τον οποίο οι περιοχές αναπτύσσουν νέες αναπτυξιακές διαδρομές και για αυτό απαιτείται να ταυτοποιηθούν οι κύριοι παράγοντες της μακροπρόθεσμης ικανότητας προσαρμογής τους
- iii. υπάρχει ανάγκη να επανακαθοριστεί ο «παραπλανητικός» ρόλος που έχει το παρελθόν μίας περιοχής ως αποκλειστικά αρνητικός παράγοντας και αιτία δημιουργίας προβλημάτων προσαρμογής σε νέες αναπτυξιακές διαδρομές που θα είναι αποσυνδεδεμένες από αυτό· το παρελθόν αποτελεί το ιστορικό μίας

- περιοχής που καθορίζει παράλληλα και το διαθέσιμο πεδίο και το εύρος για την αναδιοργάνωση των τεχνολογιών, των ικανοτήτων και των θεσμών της
- iv. απαιτείται μία νέα οπτική της περιφερειακής ανθεκτικότητας ως η ικανότητα μίας περιοχής να συνδυάζει την προσαρμογή και την προσαρμοστικότητα χωρίς να καταλήγει σε συμβιβασμούς ή απώλειες μεταξύ των δύο όρων
- v. υπάρχει ανάγκη να λαμβάνεται υπόψη η σύνθετη και πολυδιάστατη φύση της ανθεκτικότητας, καθώς κάθε χωρική μονάδα αποτελείται από συνδυασμό επιμέρους οντοτήτων, κάθε μία εκ των οποίων αλλά και σε συνδυασμό μεταξύ τους, δημιουργούν τις δικές τους αναπτυξιακές διαδρομές.

Κεφάλαιο 2

Η περίπτωση της Ελλάδας: οικονομική κρίση, περιφερειακή πολιτική και τα χαρακτηριστικά του περιφερειακού προβλήματος

2.1 Δομή κεφαλαίου

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η εξέλιξη της κρίσης στην Ελλάδα από το 2009 έως το 2017 που ολοκληρώνεται η περίοδος της έρευνας. Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στα πρώτα έτη της κρίσης, την περίοδο 2009-2012 η οποία εν πολλοίς καθόρισε την εξέλιξή της και μικρότερη στα έτη 2013-2017. Στην συνέχεια παρουσιάζεται το ιστορικό των ελληνικών περιφερειών. Στην πρώτη υποενότητα παρουσιάζεται η περιφερειακή πολιτική από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μέχρι την είσοδο της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Η δεύτερη υποενότητα αφορά στην περίοδο 1981-2007 και διακρίνεται στις εθνικές πολιτικές, στις πολιτικές ενίσχυσης της ΕΕ, στις διοικητικές αλλαγές και στα αποτελέσματα των εθνικών και των κοινοτικών πολιτικών. Η τρίτη υποενότητα αφορά στην χρονική περίοδο 2008-2017 και η τέταρτη υποενότητα παρουσιάζει συνοπτικά τα χαρακτηριστικά του περιφερειακού προβλήματος της χώρας.

2.2 Η ελληνική οικονομική κρίση

Η περίοδος λιτότητας και η προσπάθεια για δημοσιονομική πειθαρχία που ακολουθήθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 ολοκληρώθηκαν με την είσοδο της Ελλάδας στην ΟΝΕ τον Ιανουάριο του 2002. Προϋπόθεση για αυτό αποτέλεσε η βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας που οδήγησε στην δημιουργία πρωτογενούς πλεονάσματος και στην μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ στο 3% το 1999. Η εκπλήρωση των κριτηρίων ένταξης του Μάαστριχτ χαρακτηρίστηκε ως μια από τις σημαντικότερες στιγμές της νεότερης πολιτικής ιστορίας. Ωστόσο παραβλέφθηκε το γεγονός πως εκείνη την περίοδο επετεύχθη μόνο η ονομαστική και όχι η πραγματική σύγκλιση της χώρας με τους οικονομικούς δείκτες των υπόλοιπων χωρών της ΟΝΕ και κυρίως αυτών των βορειοκεντρικών κρατών της ηπείρου. Αν και υπήρχε σύγκλιση στα μακροοικονομικά μεγέθη τους, δεν είχε πραγματοποιηθεί σύγκλιση του επιπέδου ευημερίας των κατοίκων τους, του επιπέδου κοινωνικής συνοχής τους και των παραγωγικών επιδόσεών τους. Επιπλέον, φαίνεται ότι δεν ελήφθησαν υπόψη οι ανισότητες που παρουσίαζαν τα περιφερειακά συστήματα παραγωγής και εξειδίκευσης

τους, ούτε και οι περιορισμοί που αντιμετώπιζε η χώρα κατά την πρόσβαση σε καπιταλιστικές αγορές, σε σύγκριση μάλιστα με τις χώρες που αποτέλεσαν τον πυρήνα της ευρωζώνης. Επιπλέον, οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις στην Ευρώπη θεωρούσαν πως ο νεοφιλελευθερισμός θα συνεχιζόταν εσαεί χωρίς την εμφάνιση κρίσεων και δεν προχώρησαν σε μία πραγματική συνεργασία των χωρών με στόχο μία «δίκαιη» περιφερειακή ανάπτυξη. Το γεγονός αυτό λειτούργησε όπως αποδείχθηκε συμπληρωματικά αλλά καταλυτικά στην όξυνση της κρίσης στη χώρα.

Μετά την είσοδο της στην ευρωζώνη η Ελλάδα απέκτησε τη δυνατότητα δανεισμού με ευνοϊκότερους όρους, καθώς το ενιαίο νόμισμα της εξασφάλιζε μεγαλύτερα ποσά δανεισμού με μικρότερο κόστος. Ο δανεισμός αυτός αποδείχθηκε πως αποτέλεσε και ένας ελκυστικός τρόπος αποφυγής επώδυνων δημοσιονομικών αποφάσεων που έπρεπε να είχαν ληφθεί εξαιτίας των αναπτυξιακών δυσλειτουργιών της χώρας. Προς τη δυνατότητα χαμηλότερου κόστους δανεισμού συνέβαλε και η αναθεώρηση του ΑΕΠ προς τα πάνω κατά 9,6% με τη σύμφωνη γνώμη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και με αφετηρία το έτος 2000, γεγονός που μείωσε το χρέος της χώρας ως ποσοστό του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011). Με την σειρά του αυτό οδήγησε στην αύξηση των καταναλωτικών δαπανών, δίνοντας περαιτέρω ώθηση στην οικονομία, διευρύνοντας όμως και τα δημοσιονομικά ελλείμματα της χώρας, λόγω της έντονης επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Παρά την περαιτέρω απώλεια της ανταγωνιστικότητας της Ελλάδας λόγω της υιοθέτησης του ευρώ καθώς δεν υπήρχε πλέον η δυνατότητα άσκησης ανεξάρτητης νομισματικής πολιτικής (π.χ υποτίμηση του νομίσματος), η ελληνική οικονομία κατέγραψε διπλάσια, σε σχέση με τις χώρες της ευρωζώνης, ποσοστά αύξησης του ΑΕΠ φτάνοντας στο 4,2% για την περίοδο 2000-2007 (Christofakis, Gaki & Lagos, 2019), έναντι 2,1% των υπόλοιπων κρατών της. Πάραυτα, η διατήρηση των υψηλών μεγεθών ανάπτυξης στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην αύξηση της εσωτερικής ζήτησης και σε μη εμπορεύσιμους τομείς που αντιστοιχούσαν στο 23,6% του εγχώριου ΑΕΠ σε σύγκριση με το αντίστοιχο 11% στην νότια και κεντρική Ευρώπη (Palaskas, Psycharis, Rovolis & Stoforos, 2015). Το γεγονός αυτό διαδραμάτισε επίσης ρόλο στην εξέλιξη της κρίσης και το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης συνοδεύτηκε από μισθολογικές αυξήσεις που δεν συνδέονταν με ανάλογη αύξηση της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα την τελική αύξηση του εργατικού κόστους κατά 33% στην περίοδο 2000-2009. Ως επακόλουθο, αυξήθηκαν οι τιμές των εξαγωγίμων προϊόντων της χώρας, περιορίζοντας περισσότερο την ανταγωνιστικότητά της, η οποία είχε ήδη μειωθεί κατά 20%-30% στην δεκαετία μετά

την είσοδο της στην ONE, αυξάνοντας εν τέλει το εμπορικό έλλειμμα της κατά 7,5% ετησίως (Palaskas et al., 2015).

Εν τούτοις η Ελλάδα το πρώτο διάστημα της κρίσης και για το μεγαλύτερο μέρος του 2008, σε αντίθεση με περιοχές σε όλες τις γεωγραφικές ζώνες της Ευρώπης που είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν προβλήματα (Βουλγαρία, Γερμανία, Ουγγαρία, Ιταλία, Ρουμανία, Ηνωμένο Βασίλειο) φαινόταν πως είχε αποφύγει σε μεγάλο βαθμό τις επιπτώσεις της (Sensier et al., 2016). Οι λόγοι για αυτό θεωρήθηκαν πως ήταν η μικρή έκθεσή της στο διεθνές εμπόριο, καθώς οι εξαγωγές αγαθών αντιπροσώπευαν το 8% του εθνικού ΑΕΠ, η ελάχιστη έκθεση των εγχώριων τραπεζών σε «τοξικά ομόλογα» (junk bonds)²⁹ και μία θετική αναπτυξιακή διαδρομή που διαρκούσε πάνω από μία δεκαετία (Monastiriotis, 2011).

Ωστόσο το ετήσιο έλλειμμα προϋπολογισμού και το έλλειμμα του τρεχούμενου λογαριασμού της χώρας, απόρροια της δημοσιονομικής πολιτικής της, είχαν φτάσει στο 6,3% και στο 9,5%, τη στιγμή που ο μέσος όρος της Ευρωζώνης ήταν μόλις 2% και 1% αντίστοιχα (Palaskas et al., 2015). Αν και η Ελλάδα θεωρείται πως εν τέλει μπήκε σε φάση ύφεσης μέσα στο 2008 και μετά από 14 συνεχόμενα έτη οικονομικής και εργασιακής ανάπτυξης, μετά τον Νοέμβριο του 2009 έγινε το επίκεντρο της κρίσης (Hadjimichalis, 2010). Το υψηλό δημοσιονομικό έλλειμμα της χώρας το 2009 (ΕΛΣΤΑΤ, 2010), αποτέλεσμα της χρόνιας αδυναμίας της για περιορισμό των δημοσίων εξόδων της σε σύγκριση με τις χαμηλές επιδόσεις της στη συγκέντρωση εσόδων (Monastiriotis, 2011) και των πολιτικών πρακτικών επιλογής δαπανών με πολιτικά κριτήρια, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της χώρας, η μειούμενη ανταγωνιστικότητα που αναφέρθηκε, απόρροια της υιοθέτησης του κοινού νομίσματος (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και του προβληματικού σχεδιασμού της ONE που δημιούργησε δομικές ανισότητες εντός της ένωσης (Monastiriotis, 2011), η χαμηλή παραγωγικότητα και η ανάγκη εξυπηρέτησης του διογκουμένου δημόσιου χρέους που ανήλθε περίπου στο 113% του ΑΕΠ (Hadjimichalis, 2010), η δομική ακαμψία, η εκτεταμένη φοροδιαφυγή και η διαφθορά (Giannakis & Bruggeman, 2015) μαζί με την αναποτελεσματικότητα σε δημόσιους τομείς (Hadjimichalis, 2010), αποτελούσαν ελληνικές παθογένειες οι οποίες σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση της

²⁹ Όσο υψηλότερος είναι ο κίνδυνος αθέτησης για ένα ομόλογο, τόσο χαμηλότερη είναι η κατάταξή του (από AAA ως D). Τα junk bonds έχουν πολύ χαμηλή βαθμολόγηση αλλά αυτό που τα καθιστά ελκυστικά είναι ότι παρόλο που έχουν υψηλότερο κίνδυνο αθέτησης ή άλλων ανεπιθύμητων πιστωτικών γεγονότων, πληρώνουν υψηλότερες αποδόσεις απ' ό,τι ομόλογα ανώτερης βαθμολόγησης.

παγκόσμιας ρευστότητας, προκάλεσαν σοβαρές δυσκολίες στη χρηματοδότηση των αναγκών της χώρας. Οι αναπτυξιακές αντανάκλασεις αυτών των εξωτερικών και των εσωτερικών ανισορροπιών αποτυπώθηκαν και στην πραγματική οικονομία ως σημαντική πτώση των καθαρών αποταμιευτικών της χώρας (Βαϊτσο, 2010). Είναι χαρακτηριστικό ότι η αυξανόμενη ιδιωτική και δημόσια κατανάλωση συμπίεσε τις αποταμιεύσεις από σχεδόν 20% του ΑΕΠ στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και 18% το 1999, στο 7% το 2007 και στο 6% το επόμενο έτος (Palaskas et al., 2015).

Η κατάσταση χειροτέρεψε λόγω της καθυστερημένης αντίδρασης των ελληνικών κυβερνήσεων (της Νέας Δημοκρατίας και από τον Οκτώβριο του 2009 του ΠΑΣΟΚ) στη λήψη άμεσων και απαραίτητων μέτρων προσαρμογής στις νέες συνθήκες, όπως η απουσία στήριξης των επιχειρηματικών προσπαθειών και της αγοράς εργασίας (Davies et al., 2010). Στην πολιτική αδράνεια θα πρέπει να προστεθεί και μια ακόμα ελληνική «ιδιαιτερότητα», η παραποίηση των δημοσιονομικών στοιχείων της χώρας (Monastiriotis, 2011). Πιο συγκεκριμένα, την πρόβλεψη για δημοσιονομικό έλλειμμα 3,7% του ΑΕΠ το 2009 (Δεκέμβριος 2008), ακολούθησαν συνεχόμενες αναθεωρήσεις, με αποτέλεσμα τον Οκτώβριο του 2009 να αγγίξει το 5,4%, τον Νοέμβριο να φτάσει στο 10,6% και τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους να ανέλθει στο 12,7%. Εν τέλει το έλλειμμα της χώρας στα τέλη του 2009 είχε εκτιναχτεί στο 15,6% του ΑΕΠ, με το χρέος να ξεπερνάει τα 300 δισεκατομμύρια ευρώ, φτάνοντας στο 128,9% του ΑΕΠ (Palaskas et al., 2015).

Παράλληλα, η οικονομική κρίση ανέδειξε τους υπάρχοντες προβληματισμούς που αφορούσαν τη συνοχή και τη λειτουργία στο εσωτερικό της Ευρώπης. Στην ανικανότητα ή δυσχέρεια κάποιων κρατών μελών να ακολουθήσουν τα συμφωνηθέντα εντός ευρωζώνης (Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης³⁰), θα πρέπει να προστεθούν η απροθυμία των ισχυρότερων κρατών να στηρίζουν τα ασθενέστερα μέλη, η ανεπάρκεια του θεσμικού οπλοστασίου της ΕΕ για την προάσπιση του κοινού νομίσματος³¹ και η έλλειψη αξιοπιστίας της ευρωζώνης που δημιουργούταν από την ύπαρξη μιας νομισματικής ένωσης μεταξύ κρατών χωρίς κοινή δημοσιονομική

³⁰ Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης εντάχθηκε στο πλαίσιο της τρίτης φάσης της ΟΝΕ που ξεκίνησε την 1^η Ιανουαρίου του 1999. Στόχος του είναι η εξασφάλιση της προσπάθειας για δημοσιονομική πειθαρχία των κρατών μελών και μετά την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος. Το Σύμφωνο παρέχει τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων εκ μέρους του Συμβουλίου σε συμμετέχον κράτος - μέλος που δεν λαμβάνει τα απαιτούμενα μέτρα, ώστε να τερματιστεί η κατάσταση υπερβολικού ελλείμματος.

³¹ Δεν είχε προβλεφθεί η ύπαρξη μηχανισμών πρόληψης της κατάστασης που δημιουργήθηκε με την υπέρβαση των κριτηρίων του Μάαστριχτ, ούτε είχαν θεσμοθετηθεί μηχανισμοί αντιμετώπισης της κρίσης.

πολιτική. Όσο αφορά στην απροθυμία και στη αργοπορημένη παρέμβαση της ΕΕ, αυτή πήγαινε κυρίως (αλλά όχι μόνο) από την αντίδραση και τις επιφυλάξεις της Γερμανίας, με την άρνηση παροχής βοήθειας από την πλευρά της να έχει διττή υπόσταση. Αφενός υποστήριζε την κατά γράμμα εφαρμογή της Συνθήκης της Λισαβόνας³² που απαγόρευε την παροχή βοήθειας σε εθνικές οικονομίες που αντιμετώπιζαν κρίση στην περίπτωση υπερβολικού ελλείμματος. Αφετέρου, έβρισκε έρεισμα στην ηθική λογική σύμφωνα με την οποία η επίλυση προβλημάτων των χωρών με ελλείμματα, τις ενθαρρύνει σε μία πολιτική σπατάλης, αιτιολογία που χρησιμοποιήθηκε από τη γερμανική κυβέρνηση κυρίως για την άρνηση έκδοσης ευρωομολόγων.

Αποτέλεσμα του περιορισμένου βαθμού αλληλεγγύης εντός της ΕΕ για τη δημιουργία ενός αξιόπιστου πακέτου διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, οι δομικές αδυναμίες της χώρας που επισημάνθηκαν και η επακόλουθη έλλειψη ρευστότητας, ενέτειναν την κρίση αξιοπιστίας για την οικονομία της χώρας και ενίσχυσαν τις κερδοσκοπικές επιθέσεις εναντίον της. Ακολούθησε η εκτόξευση των επιτοκίων των ελληνικών ομολόγων σε απαγορευτικά επίπεδα με τα spreads τον Μάρτιο του 2010 να ξεπερνάνε τις 1.000 μονάδες βάσης, ενισχύοντας το πιστωτικό ρίσκο της χώρας³³. Αυτό οδήγησε στον ουσιαστικό αποκλεισμό της Ελλάδας από τις διεθνείς αγορές χρηματοδότησης και την άνοιξη του 2010 όλα έδειχναν ότι η Ελλάδα οδηγούταν σε στάση πληρωμών, δηλαδή στη χρεοκοπία, με τη χώρα να αντιμετωπίζει οξεία κρίση χρέους (Monastiriotis, 2011). Εν τέλει, η επιτακτική ανάγκη για χρηματοδότηση των χρεών της και οι εντατικές διαβουλεύσεις στην ευρωζώνη δρομολόγησαν τη δημιουργία ενός μηχανισμού στήριξής της, ο οποίος επικυρώθηκε με την υπογραφή του Μνημονίου, μια συμφωνία οικονομικής στήριξης με τη μορφή δανείου,

Το πρώτο Μνημόνιο υπογράφηκε στις 8 Μαΐου του 2010. Το ένα μέλος της συμφωνίας αποτελούσε η ελληνική κυβέρνηση και το δεύτερο μέλος συν-αποτελούνταν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την ΕΚΤ και το ΔΝΤ (Τρόικα). Με την υπογραφή του Μνημονίου ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέλη και μετά την έγκρισή του από το ελληνικό Κοινοβούλιο, ξεκίνησε η διαδικασία εκταμίευσης του δανείου. Αυτό θα υλοποιούνταν με την μορφή δόσεων, ύψους 110 δισ. ευρώ με επιτόκιο 4,5%, το οποίο συνοδευόταν από ένα τριετές πρόγραμμα προσαρμογής της δημοσιονομικής

³² Η οποία ψηφίστηκε στις 13.12.2007 και τέθηκε σε ισχύ στις 01.12.2009, <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-lisbon> (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2009)

³³ Δηλαδή το ρίσκο της φερεγγυότητας του δημόσιου διεθνή δανεισμού.

κατάστασης της χώρας. Το περιεχόμενο του προγράμματος απαριθμούσε μια σειρά μέτρων λιτότητας και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό την οικονομική εξυγίανση του κράτους, την αύξηση των δημοσιονομικών εσόδων και την ανάκτηση ενός μέρους της χαμένης ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Περιλάμβανε μέτρα για την περικοπή των κρατικών δαπανών, τη μείωση του μεγέθους του δημόσιου τομέα, την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και την αλλαγή της φορολογικής κλίμακας, την αύξηση των δημόσιων εσόδων μέσω της αύξησης του φορολογικού συντελεστή σε προϊόντα (2% έως 5%), την ένταση των αποκρατικοποιήσεων, την μεταρρύθμιση της υγειονομικής περίθαλψης και του συνταξιοδοτικού συστήματος, καθώς και την απελευθέρωση των αγορών εργασίας. Οι στόχοι-δέσμευση για τη χώρα ήταν η σταδιακή μείωση του ελλείμματος κάτω από το 3% του ΑΕΠ, το ανώτατο όριο που όριζε η Συνθήκη του Μάαστριχτ, μέχρι το 2014 μαζί με την παράλληλη μείωση του χρέους από το 2013 και ύστερα, έτσι ώστε να είναι εφικτή η δημιουργία δημοσιονομικού πρωτογενούς πλεονάσματος.

Από το συνολικό ποσό του δανείου, τα 20 δισ. ευρώ ήταν άμεσα διαθέσιμα ως μέρος της κοινής χρηματοδότησης από την Τρόικα. Για το πρώτο έτος εφαρμογής του Μνημονίου, η συνολική χρηματοδότηση ανερχόταν σε περίπου 40 δισ. ευρώ (10 δισ. ευρώ από το ΔΝΤ και περίπου 30 δισ. ευρώ από την ΕΕ). Με αυτό τον τρόπο, η Ελλάδα θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τις άμεσες δανειακές ανάγκες και θα είχε την ευκαιρία να επιστρέψει βάσει προγραμματισμού στις αγορές από το 2012 και ύστερα. Συνδυαστικά και με την προσδοκώμενη βελτίωση των δημοσιονομικών μεγεθών της, ο δανεισμός της χώρας θα μπορούσε να πραγματοποιούταν στην συνέχεια με οικονομικά ευνοϊκότερους όρους. Η αναδιάρθρωση του χρέους (haircut), που επίσης αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης εκείνη την εποχή, απορρίφθηκε από το ΔΝΤ καθώς μια τέτοια ενέργεια «θα περιορίσει την ικανότητα της Ελλάδας για ανάπτυξη..οι θετικές βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις μιας αναδιάρθρωσης του χρέους θα πρέπει να σταθμιστούν σε σχέση με αλυσιδωτές επιπτώσεις που αυτή θα προκαλούσε..το κύριο ζήτημα για την Ελλάδα είναι η εξάλειψη του μεγάλου πρωτογενούς ελλείμματός της και όχι το επίπεδο του χρέους της»³⁴. Ωστόσο οι εξελίξεις που οφείλονταν στην αδυναμία εκπλήρωσης των στόχων που είχαν τεθεί από την ελληνική κυβέρνηση αλλά και τα μειονεκτήματα του ίδιου του προγράμματος, όπως η υποτίμηση των συνεπειών

³⁴ <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sonew050910a> (ΔΝΤ, 2010)

των μέτρων λιτότητας, οδήγησαν τελικά όπως θα αναφερθεί στην απόφαση για αναδιάρθρωση στο τέλος του 2011.

Κατά τη διάρκεια της διετίας 2010-2011 συνολικά η δημοσιονομική κατάσταση της χώρας παρέμενε εξαιρετικά δυσχερής, ενώ η οικονομία διατηρήθηκε σε τροχιά ύφεσης. Η αυξητική μάλιστα τάση της ύφεσης έγκειται στο μεγάλο κόστος της δημοσιονομικής προσαρμογής που απαιτούνταν, στην αποτυχία ανάκτησης της επενδυτικής και καταναλωτικής εμπιστοσύνης, στα μέτρα λιτότητας και περικοπών που έπληξαν την μεσαία και κατώτερη τάξη³⁵, στην αργή και αναποτελεσματική εφαρμογή πολλών μέτρων του προγράμματος και στους χαμηλούς ρυθμούς των διαρθρωτικών αλλαγών, οι οποίες παρότι είχαν αποφασιστεί, δεν πραγματοποιήθηκαν. Στο εσωτερικό της χώρας οι αντιδράσεις είχαν οξυνθεί και εκφράστηκαν από το Μάιο του 2011 με ένα νέο κίνημα διαμαρτυρίας μέσω διαδηλώσεων που διοργανώθηκε από πολίτες, χωρίς πολιτική ταυτότητα, μέσα από σελίδες κοινωνικής δικτύωσης το οποίο ονομάστηκε κίνημα των αγανακτισμένων, επηρεαζόμενο από το αντίστοιχο κίνημα της Ισπανίας.

Στα πλαίσια προσπάθειας θωράκισης του ευρώ από κερδοσκοπικές επιθέσεις, τον Ιούλιο του 2011 αποφασίστηκε στην Σύνοδο Κορυφής στις Βρυξέλλες μία νέα συμφωνία δανειοδότησης της Ελλάδας ύψους 158 δισ. ευρώ (Μνημόνιο 2), με παράλληλη εφαρμογή ενός Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος, το οποίο περιλάμβανε ακόμα περισσότερα μέτρα λιτότητας. Η δημοσιονομική προσαρμογή που απαιτούνταν έφτανε τα 14,4 δισ. για το 2011 ευρώ (6,3% του ΑΕΠ) και περιείχε επιπρόσθετα μέτρα 23 δισ. ευρώ για το 2012-2015. Η ψήφισή του από το ελληνικό κοινοβούλιο πραγματοποιήθηκε μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής όξυνσης και έντονης κοινωνικής αντίδρασης.

Από το συνολικό ποσό των 158 δισ. ευρώ της καινούργιας συμφωνίας, τα 109 δισ. ευρώ θα προέρχονταν από την ΕΕ και το ΔΝΤ (49 δισ. από αυτά αποτελούσαν υπόλοιπο από το πρώτο πακέτο διάσωσης), τα 37 δισ. ευρώ από τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα, ενώ άλλα 12 δισ. ευρώ θα προέρχονταν από την επαναγορά ομολόγων. Η συμφωνία προέβλεπε την μείωση των επιτοκίων σε 3,5% (κατά 1% σε σχέση με το επιτόκιο του πρώτου Μνημονίου) και την επιμήκυνση των δανείων του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοοικονομικής Σταθεροποίησης από τα ισχύοντα 7½

³⁵ Άξιο αναφοράς είναι ότι το ποσοστό των ατόμων που ζούσαν στην Ελλάδα κάτω από το όριο της φτώχειας ανήλθε στο 12,6%, την στιγμή που ο μέσος όρος των χωρών του OECD είναι 11,1% (OECD, 2010).

έτη σε τουλάχιστον 15 έτη με ανώτατο όριο τα 30 και με περίοδο χάριτος τα 10 έτη. Αποφασίστηκε επίσης η εθελοντική συμμετοχή στο «κούρεμα» των κατόχων ομολόγων του ιδιωτικού τομέα. Μαζί με αυτό το νέο σχέδιο «Μάρσαλ»³⁶ όπως χαρακτηρίστηκε από πολλούς στην Ευρώπη, αποφασίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η σύσταση μιας ειδικής ομάδας (task force). Η ομάδα θα συνεργαζόταν με τις ελληνικές αρχές προκειμένου να διοχετευθούν οι πόροι των Διαρθρωτικών Ταμείων για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και την οικονομική μεγέθυνση, την δημιουργία θέσεων εργασίας και την κατάρτιση των απασχολούμενων.

Αν και αυτή η ήπια μορφή αναδιάρθρωσης του χρέους ώθησε τους οίκους αξιολόγησης Fitch και Moody's να υποβαθμίσουν την Ελλάδα σε καθεστώς περιορισμένης χρεοκοπίας, δημιουργήθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα ένα κλίμα συγκρατημένης αισιοδοξίας στην Ευρώπη. Σύντομα όμως, η έλλειψη πολιτικής αλληλεγγύης στον ευρωπαϊκό χώρο³⁷, το γεγονός ότι δεν αντλήθηκαν τα αναμενόμενα έσοδα, η αδυναμία περαιτέρω περιορισμού των δαπανών, οι περιορισμένες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν πραγματοποιηθεί και οι απειλές για άρνηση εκταμίευσης της έκτης δόσης του δανείου (ύψους 8 δισ. ευρώ), ώθησαν την ελληνική κυβέρνηση στην λήψη νέων, ακόμα πιο επώδυνων μέτρων (έκτακτος φόρος στις κατοικίες, μείωση αφορολόγητου ορίου στις 5.000 ευρώ, απόφαση για διεύρυνση της εργασιακής εφεδρείας κ.α.). Την ίδια στιγμή η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας επιδεινωνόταν με τα spreads των ελληνικών δεκαετών ομολόγων το 2011 να φτάνουν τις 3.313,4 μονάδες βάσης πάνω από το αντίστοιχο γερμανικό (Palaskas et al., 2015)

Μέσα σε ένα περιβάλλον πιέσεων που ασκούσαν στο ευρώ και με τον φόβο του «ντόμινο» μεταξύ των κρατών της ευρωζώνης να εντείνεται, στις 27 Οκτωβρίου του 2011 η έκτακτη σύνοδος κορυφής της ΕΕ κατέληξε σε συμφωνία για «κούρεμα» εν τέλει κατά 50% των ελληνικών ομολόγων που έληγαν μέχρι και το 2035 (αντί για 21% που είχε αποφασιστεί τον Ιούλιο και αφορούσε ομόλογα που έληγαν το 2020) και για επιπρόσθετη βοήθεια ύψους 130 δισ. ευρώ προς την Ελλάδα μέσω δανειοδότησης. Με βάση τη συμφωνία οι ιδιώτες θα αποδέχονταν σε εθελοντική βάση τη μείωση της αξίας των ελληνικών ομολόγων που διέθεταν κατά 53,5%³⁸ της ονομαστικής αξίας τους ώστε

³⁶ Το σχέδιο Μάρσαλ αποτέλεσε αποκύημα της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α μετά τη λήξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου με στόχο την οικονομική ενίσχυση κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου.

³⁷ Όπως οι εγγυήσεις που ζήτησαν χώρες (αρχικά η Φινλανδία και μετά η Αυστρία, η Ολλανδία και η Σλοβακία) από την Ελλάδα, για να συμμετάσχουν στην νέα χρηματοδότηση του μεσοπρόθεσμου προγράμματος.

³⁸ Σε αυτή τη μείωση εξαιρέθηκαν τα δάνεια που είχαν συμβληθεί με την Τρόικα.

να επέλθει μείωση του συνολικού χρέους της Ελλάδας κατά 100 δισ. ευρώ, το οποίο αναμενόταν να φτάσει το 2012 στο 170% του ΑΕΠ (δηλαδή στα 372 δισ. ευρώ) και στο 186% του ΑΕΠ το 2013. Το επιτόκιο των νέων ομολόγων που θα αντικαθιστούσαν τα παλαιά θα κυμαινόταν από 2% ως 4,3%, ανάλογα με τη διάρκεια τους και οι συμφωνίες θα διέπονταν από το αγγλικό δίκαιο³⁹. Μαζί με το πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής που θα είχε διάρκεια μέχρι το 2021 δημιουργήθηκε και ένας μηχανισμός μόνιμης εποπτείας στη χώρα για τη συνεχή παρακολούθηση της εφαρμογής των συμφωνηθέντων μεταρρυθμίσεων, όπως οι αποκρατικοποιήσεις. Τέλος, αποφασίστηκε η ανακεφαλαιοποίηση των ελληνικών τραπεζών⁴⁰ με ποσό ύψους 30 δισ. ευρώ λόγω του «κουρέματος» στα ομόλόγά τους και η αύξηση κατά ένα τρισ. ευρώ των κεφαλαίων του ΕΤΧΣ.

Συνολικά στα πρώτα τρία έτη της κρίσης (2009-2011), η χώρα κατέβαλε σημαντική προσπάθεια για τη δημοσιονομική προσαρμογή της, εφαρμόζοντας μέτρα δημοσιονομικών περικοπών που ανήλθαν στο 20% του ΑΕΠ (50 δισ. Ευρώ) και μειώνοντας το δημοσιονομικό έλλειμμα της (Christofakis et al., 2019). Ωστόσο το αποτέλεσμα αυτών των μέτρων μαζί με τη κρίση που υπήρχε στο χρηματοπιστωτικό τομέα επέδρασε σημαντικά σε επιμέρους τομείς της εργασίας και συνολικά στο μέγεθος της απασχόλησης στη χώρα. Η εν γένει καθοδική τάση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, η μείωση των δημόσιων επενδύσεων και τα χαμηλά διαθέσιμα εισοδήματα, περιόρισαν τη ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών και επακόλουθα τη ζήτηση εργασίας, αυξάνοντας την συνολική προσφορά της και περιορίζοντας τις αμοιβές των απασχολούμενων. Με αυτό τον τρόπο, την ανοδική τάση του ποσοστού της απασχόλησης της περιόδου 1991-2008 κατά την οποία ο αριθμός των απασχολούμενων είχε αυξηθεί από 3,63 εκ. σε 4,58 εκ. (INE - ΓΣΕΕ, 2011), ακολούθησε μία συνεχιζόμενη καθοδική διαδρομή του. Μάλιστα σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, στα πρώτα έτη της κρίσης το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας αφορούσε άτομα ηλικίας 25-44 ετών, τις περισσότερες ίσως παραγωγικές ηλικίες, ενώ μορφές εργασίας όπως η ημι-απασχόληση και αυτές που περιλαμβάνουν «ευέλικτο» ωράριο εργασίας, κέρδιζαν έδαφος εις βάρος της πλήρους απασχόλησης. Πράγματι η επέκταση της προσωρινής απασχόλησης η οποία ήταν ήδη αισθητή την περίοδο πριν από την κρίση έγινε εμφανής

³⁹ Σε περίπτωση μη αποπληρωμής των ομολόγων, οι κάτοχοί τους θα είχαν το δικαίωμα να προσφύγουν στα διεθνή δικαστήρια και να ζητήσουν από την Ελλάδα περιουσιακά της στοιχεία έναντι των κεφαλαίων που δεν θα είχαν εισπραχθεί.

⁴⁰ Η Εθνική Τράπεζα, η Τράπεζα Πειραιώς, η Τράπεζα της Ελλάδος, η Eurobank, η Αγροτική Τράπεζα, η Alpha Bank και το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο.

με τη μετατόπιση πολλών περιφερειακών αγορών εργασίας - ακόμη και όσων ήταν ανθεκτικές όπως π.χ. στον κλάδο του τουρισμού - προς ένα μεγαλύτερο ποσοστό συμβάσεων ορισμένου χρόνου, μέσα σε ένα πλαίσιο υποτίμησης και περιορισμού του παράγοντα της απασχόλησης (Gialis & Tsampra, 2015).

Οι εξελίξεις στην χώρα συνέχισαν να είναι καταγιστικές. Μετά την απόφαση του Πρωθυπουργού της χώρας (Οκτώβριος 2011) για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, το οποίο μετά τις πιέσεις των ηγετών του Eurogroup, του ΔΝΤ, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου θα έπρεπε να πάρει χαρακτήρα παραμονής ή όχι της χώρας στην Ευρωζώνη και τις έντονες αναταραχές στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό, ανακοινώθηκε η παραίτηση του Γεώργιου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία και η δημιουργία κυβέρνησης εθνικής συνεργασίας με την συμμετοχή του ΠΑΣΟΚ, της Νέας Δημοκρατίας και του ΛΑΟΣ (προσωρινά), υπό τον Λουκά Παπαδήμα. Η προσωρινή κυβέρνηση ανέλαβε μέχρι τον Απρίλιο του 2012 τη λήψη των νομοθετικών μέτρων που είχαν αποφασιστεί και την προώθηση όλων των απαιτούμενων μεταρρυθμίσεων. Μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής και οικονομικής αβεβαιότητας στο εσωτερικό και ισχυρών πιέσεων από το εξωτερικό, ο κύριος στόχος που τέθηκε από την προσωρινή κυβέρνηση ήταν να ολοκληρωθεί η συμφωνία του προγράμματος ανταλλαγής ομολόγων και να προχωρήσει η υπογραφή της νέας δανειακής σύμβασης. Τα επώδυνα μέτρα που ψηφίστηκαν περιλάμβαναν μεταξύ άλλων τη μείωση του κατώτατου μισθού (κατά 22% έως 32%), την κατάργηση θέσεων εργασίας στον δημόσιο, περικοπές σε συντάξεις και επιδόματα και τη θέσπιση ατομικών ή επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας αντί των υφιστάμενων κλαδικών. Εν τέλει το δεύτερο Μνημόνιο ψηφίστηκε τον Φεβρουάριο του 2012 και τον Μάρτιο ολοκληρώθηκε η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κρατικού χρέους με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στο 95,7% και τη διαγραφή 106 δισ. ευρώ. Επιπρόσθετα 49 δισ. ευρώ κατατέθηκαν για την ανακεφαλοποίηση του τραπεζικού συστήματος.

Οι εκλογές του Μαΐου του 2012 δεν οδήγησαν στο σχηματισμό κυβέρνησης και η νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Πικραμμένο προκήρυξε νέες εκλογές μετά τις οποίες σχηματίστηκε νέα κυβέρνησης συνεργασίας με τη Νέα Δημοκρατία (πρώτο κόμμα), το ΠΑΣΟΚ και τη ΔΗΜΑΡ. Στα πλαίσια των υποχρεώσεων της χώρας για το Μνημόνιο 2 ψηφίστηκε τον Νοέμβριο του 2012 το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής για τα έτη 2013-2016, το οποίο προέβλεπε μέτρα ύψους 18,9 δισ. ευρώ και περιλάμβανε κατάργηση δώρων και επιδομάτων αδείας σε δημόσιους υπαλλήλους και συνταξιούχους, νέες μειώσεις

συντάξεων, αύξηση ηλικίας συνταξιοδότησης, αλλαγές στον εργασιακό τομέα, επιπρόσθετες περικοπές κ.α. Ο δημόσιος τομέας που αντιπροσώπευε σχεδόν το 20% των συνολικών διαθέσιμων εισοδημάτων των νοικοκυριών και οι συνταξιούχοι που εξέφραζαν ένα αντίστοιχο ποσοστό (Monastiriotes, 2011) δέχτηκαν επιπρόσθετες πιέσεις. Στο τέλος του έτους, ένας στους τέσσερις ανθρώπους από όσους ανήκαν στο εργατικό δυναμικό της χώρας δεν είχε εργασία, καθώς το ποσοστό της ανεργίας είχε εκτοξευτεί στο 24,5%.

Τα μεγέθη του ΑΕΠ και της ανεργίας επιδεινώθηκαν και στο επόμενο έτος (2013). Η συνολική μείωση του ΑΕΠ της χώρας στο διάστημα 2008-2013 κυμάνθηκε μεταξύ 23,6% (Palaskas et al., 2015) και 25% (Petrakos & Psycharis, 2016; Giannakis & Bruggeman, 2017). Κατά τη διάρκεια του έτους (Απρίλιος 2013) ψηφίστηκε το πολυνομοσχέδιο του Υπουργείου Οικονομικών που συμπεριλάμβανε μεγάλες αλλαγές σε επαγγελματικούς κλάδους με την απελευθέρωση επαγγελματιών, προκαλώντας επιπρόσθετες κοινωνικές αντιδράσεις όπως στο χώρο της εκπαίδευσης. Στο χρονικό διάστημα 2008-2013 το ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας ξεπέρασε το 250% του μέσου όρου της ΕΕ (Palaskas et al., 2015), με την ανεργία να φτάνει στο μέγιστο της περιόδου έρευνας, το 27,5% και να εκτινάσσεται στην κατηγορία των νέων (ηλικίες 15 έως 24 ετών) στο 50% (Petrakos & Psycharis, 2016). Στην ίδια περίοδο ο αριθμός των ανέργων αυξήθηκε από 387.900 σε 1.330.300 με τα ποσοστά της ανεργίας να αυξάνονται σε όλες τις περιφέρειες, όπως στην περιφέρεια του Β. Αιγαίου, όπου το ποσοστό τετραπλασιάστηκε σε αυτή την πενταετία, καθώς και στην περιφέρεια της Αττικής (Giannakis & Bruggeman, 2015).

Το ίδιο έτος οι διαφορές στον τομέα της ανεργίας μεταξύ χωρών στην κεντρική Ευρώπη και χωρών στην περιφέρεια της έφτασαν στο αποκορύφωμά τους. Συνολικά στην πενταετία 2008-2013 καταγράφηκε ένα υψηλά ετερογενές πρότυπο ανθεκτικότητας με βάση τον συγκεκριμένο δείκτη (Giannakis & Bruggeman, 2017). Καθώς την ίδια ώρα που εκτός από την Ελλάδα, η Ισπανία κατέγραφε ποσοστό ανεργίας 26,1%, η Πορτογαλία 16,4%, η Ιταλία 12,2% και η Ιρλανδία 13,8% (από 15,5% ωστόσο το 2012), στη Γερμανία συνεχίστηκε η μειωτική τάση του (5%).

Το 2014 αποτέλεσε το πρώτο έτος μετά την εκδήλωση της κρίσης κατά το οποίο η κατάσταση στην Ελλάδα έμοιαζε να σταθεροποιείται. Σε ορισμένους δείκτες μάλιστα τα μεγέθη της βελτιώθηκαν χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συνολική κατάσταση στη χώρα διαφοροποιήθηκε σημαντικά ή ότι επανήρθαν οι αναπτυξιακοί ρυθμοί. Όπως φαίνεται στο Πίνακα 2, το ετήσιο ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ σε σύγκριση με το

2013 ήταν θετικό, το ποσοστό της ανεργίας μειώθηκε έστω οριακά σε 26,5% (με τον αριθμό των μακροχρόνιων ανέργων όμως να φτάνει στο μέγιστο της εξεταζόμενης περιόδου), το κ.κ. ΑΕΠ αυξήθηκε για πρώτη φορά από το 2007 (αν και παρέμεινε σε χαμηλότερα επίπεδα από το 2000) και τα ελλείμματα στα ισοζύγια εξαγωγών-εισαγωγών, τρεχουσών συναλλαγών και αγαθών-υπηρεσιών περιορίστηκαν σε ένα βαθμό. Επακόλουθα το δημοσιονομικό έλλειμα μειώθηκε στο -3,6% από το -13,4% το 2013.

Το επόμενο έτος ωστόσο αποτέλεσε ένα ακόμα σημείο αναφοράς στην ελληνική κρίση. Η εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ (σε συνεργασία με τους Ανεξάρτητους Έλληνες) στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 οδήγησε σε μία σειρά νέων διαπραγματεύσεων της κυβέρνησης συνεργασίας με την Τρόικα χωρίς την επίτευξη συμφωνίας και τελικό αποτέλεσμα την ανακοίνωση από την ελληνική κυβέρνηση της διεξαγωγής δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου για την έγκριση από τον ελληνικό λαό του σχεδίου συμφωνίας του Ιουνίου του 2015. Το ίδιο διάστημα, καθώς δεν καταβλήθηκαν οι προβλεπόμενες δόσεις προς το ΔΝΤ, η Ελλάδα θεωρήθηκε τυπικά χρεοκοπημένη χώρα και επιπλέον επιβλήθηκαν κεφαλαιουχικοί έλεγχοι (capital controls). Όπως και τον Οκτώβριο του 2011 το δημοψήφισμα που είχε προκηρυχθεί θα έπαιρνε από την πλευρά της Τρόικα τον χαρακτήρα παραμονής ή όχι της Ελλάδας στην Ευρωζώνη. Παρά ωστόσο την καταψήφιση της πρότασης των θεσμών με ποσοστό 61,3%, η ελληνική κυβέρνηση συνέχισε τις συζητήσεις με τους δανειστές μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικών διαφωνιών, ακόμα και στο εσωτερικό του ενός εκ των δύο κυβερνώντων κομμάτων, οι οποίες οδήγησαν στην συμφωνία στις 13 Ιουλίου και στην ψήφιση τον Αύγουστο του τρίτου Μνημονίου, με ψήφους και της αντιπολίτευσης. Η ψήφιση του ωστόσο συνοδεύτηκε με απώλειες βουλευτών της κυβέρνησης συνεργασίας, γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή της και στην προκήρυξη νέων εκλογών τον Σεπτέμβριο. Το αποτέλεσμα τους ήταν η δημιουργία εκ νέου κυβέρνησης συνεργασίας των ΣΥΡΙΖΑ και των Ανεξάρτητων Ελλήνων, η οποία διατήρησε την εξουσία μέχρι τον Ιούλιο του 2019.

Το τρίτο Μνημόνιο περιλάμβανε χρηματοδοτική στήριξη που έφτανε στα 86 δισ. ευρώ, είχε προβλεπόμενη ισχύ μέχρι τον Αύγουστο του 2018 και στόχευε την επίτευξη μεσοπρόθεσμου πρωτογενούς πλεονάσματος της τάξης του 3,5% του ΑΕΠ (-0,25% το 2015, 0,5% το 2016, 1,75% το 2017 και 3,5% το 2018)⁴¹. Τα μέτρα που θα έπρεπε να

⁴¹ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2019).

ψηφιστούν από την Βουλή ήταν ιδιαίτερα σκληρά, πόσο μάλλον για μία χώρα που βρισκόταν σε συνθήκες ύφεσης για 7 έτη. Ανάμεσά τους ήταν η μείωση των ορίων για τις κατασχέσεις στα 1.500 ευρώ, η κατάργηση του νόμου για τη μετενέργεια στις συμβάσεις εργασίας, η εφαρμογή όλων των συστάσεων του ΟΟΣΑ, η αύξηση της φορολογίας, η σταδιακή κατάργηση του ΕΚΑΣ και η δεύτερη φάση της μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού συστήματος. Στο τέλος του 2015 η ανεργία που είχε υποχωρήσει στα επίπεδα του 2008 σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως στη Γερμανία (4,6%) και στο Ηνωμένο Βασίλειο (5,3%), παρέμενε στο όριο του 25% (Giannakis & Bruggeman, 2017). Στο σύνολο της ΕΕ, οι μεγαλύτερες μειώσεις σε όρους κ.κ. ΑΕΠ από το 2000 έως το 2015 σημειώθηκαν στην Ελλάδα (και στην Ιταλία) ενώ η κρίση και η αμφισβήτηση στο πολιτικό σύστημα της χώρας αποτυπωνόταν και στον δείκτη κυβερνητικής αποτελεσματικότητας της Παγκόσμιας Τράπεζας⁴².

Το επόμενο έτος (2016) οι βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της χώρας διατηρήθηκαν περίπου στα ίδια επίπεδα με ορισμένες θετικές και αρνητικές μεταβολές (Πίνακας 2). Η πιο αξιοσημείωτη μεταβολή στους δείκτες ήταν η επίτευξη οριακού πλεονάσματος από τη Γενική Κυβέρνηση ως ποσοστό του ΑΕΠ (0,2%). Στο τομέα της απασχόλησης η ανεργία μειώθηκε κατά 1,3%. Από την άλλη πλευρά, την περίοδο 2009-2016 η μέση ετήσια μεταβολή της κ.κ. ΑΠΑ αναφορικά με την παραγωγικότητα βρισκόταν στο -1,3% ενώ το ποσοστό απασχόλησης για τα άτομα ηλικίας 20–64 βρισκόταν κάτω από το 65% του μέσου όρου της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017). Παράλληλα και παρά τις μεγάλες προσπάθειες για δημοσιονομική εξυγίανση, με το ισοζύγιο του ευρύτερου δημόσιου τομέα να έχει βελτιωθεί κατά περισσότερο από 15 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ σε αυτή την επταετία, η Ελλάδα αποτελούσε μία από τις πέντε χώρες⁴³ της ΕΕ, από ένα σύνολο 20 χωρών το 2011, που εξακολουθούσε να υπάγεται στις διαδικασίες υπερβολικού ελλείμματος (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017).

Το 2017, το τελευταίο έτος της έρευνας, εγκρίθηκαν από τον ΕΜΣ και το ΕΤΧΣ κανόνες που θα οδηγούσαν σε βραχυπρόθεσμα μέτρα ελάφρυνσης του χρέους για τη χώρα. Εν τούτοις τον Μάιο του 2017 ψηφίστηκε ο Ν. 4472/2017, που περιελάμβανε νέα μέτρα ύψους 5.396 δισ. ευρώ όπως την οριστική κατάργηση του ΕΚΑΣ, την περαιτέρω μείωση του αφορολογήτου, την απελευθέρωση των ομαδικών απολύσεων και την

⁴² Σύμφωνα με τον οποίο η Ελλάδα κατατασσόταν στις χώρες με τις λιγότερο αποτελεσματικές κυβερνήσεις όπως και από πλευράς εμπιστοσύνης των πολιτών στους θεσμούς, με τους δείκτες αυτούς μάλιστα να επιδεινώνονταν μεταξύ 1996 και 2015 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017).

⁴³ Οι άλλες τέσσερις χώρες ήταν η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ισπανία και η Κροατία.

πериκοπή ή κατάργηση κοινωνικών επιδομάτων. Το έτος ολοκληρώθηκε με θετικό ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ, πλεόνασμα 0,6%, μικρή αύξηση του κ.κ. ΑΕΠ αλλά και με ποσοστό ανεργίας πάνω από 21% και μείωση των καταθέσεων των νοικοκυριών για τρίτο συνεχόμενο έτος, η μείωση των οποίων στην περίοδο 2015-2017 φαίνεται στον Πίνακα 2.

Η μακρά και οδυνηρή διαδρομή της χώρας στις μνημονιακές συμβάσεις ολοκληρώθηκε το επόμενο έτος με την έξοδο της χώρας από τα προγράμματα στήριξης και την ψήφιση του πρώτου μετα-μνημονιακού προϋπολογισμού. Παρ' ότι οι δείκτες της ελληνικής οικονομίας δεν επανήρθαν στα μεγέθη του 2008, ακολούθησε την επόμενη διετία (2018-2019) η αναβάθμιση από τους οίκους αξιολόγησης του ελληνικού αξιόχρεου, η αλλαγή σκυτάλης στην πολιτική εξουσία (Νέα Δημοκρατία) με την εκλογή αυτοδύναμης κυβέρνησης (μετά από 10 χρόνια), η έκδοση επταετούς ομολόγου με χαμηλό επιτόκιο και ο δανεισμός για πρώτη φορά με αρνητικό επιτόκιο.

Στον απολογισμό από τον ESM (2020) αναφέρεται πως τα μνημόνια πέτυχαν τον πιο σημαντικό σκοπό τους. Την απρόσκοπτη χρηματοδότηση της χώρας κατά τη μακρόχρονη, βαθιά κρίση, ανατρέποντας την προβληματική εικόνα που παρουσίαζαν τα δημοσιονομικά μεγέθη της. Όμως τα μνημόνια χαρακτηρίζονταν από σημαντικές ανισορροπίες στον σχεδιασμό τους. Δόθηκε υπερβολική έμφαση στους δημοσιονομικούς και στους εργασιακούς τομείς χωρίς παράλληλα να αντιμετωπίσουν επαρκώς τα ευρύτερα προβλήματα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, είτε αυτά ήταν δομικά (απονομή δικαιοσύνης) είτε αφορούσαν επιμέρους αγορές προϊόντων και υπηρεσιών. Επιπρόσθετα οδήγησαν σε συρρίκνωση της φορολογικής βάσης και των αποταμιεύσεων.

Στην συνέχεια παρουσιάζεται στον Πίνακα 2 η εξέλιξη βασικών οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών για την περίοδο 2000-2017 με την χρήση 21 δεικτών. Επιπρόσθετα, για να δοθεί μία συγκριτική εικόνα των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της ύφεσης σε σχέση με τις χώρες της Ευρώπης, χωρών της Ευρωζώνης, της ΕΕ και του ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης), παρουσιάζονται διαγραμματικά ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των δεδομένων:

- η διακύμανση της ανεργίας στο Διάγραμμα 2.1 (Ελλάδα, Ευρωζώνη, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΟΟΣΑ, G7)
- ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του ονομαστικού ΑΕΠ στο Διάγραμμα 2.2 (Ελλάδα, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ευρωζώνη, ΟΟΣΑ)

- το πραγματικό κ.κ. ΑΕΠ σε τιμές αγοράς, ως ποσοστό μεταβολής από το προηγούμενο έτος στο Διάγραμμα 2.3 (Ελλάδα, Ευρωζώνη, ΕΕ)

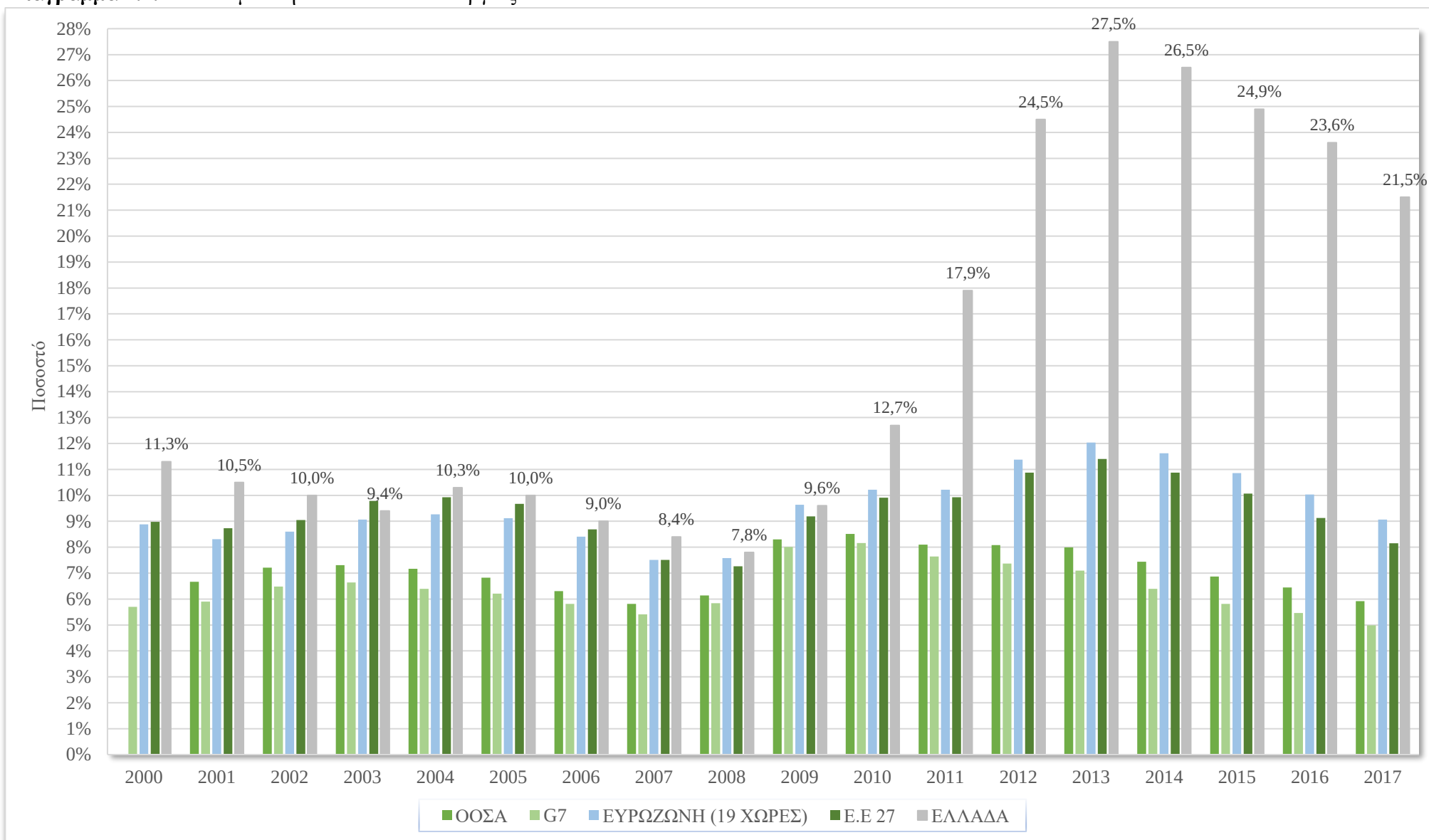
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 2. Η εξέλιξη οικονομικών και κοινωνικών δεικτών

Δείκτης / Έτος		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	Ρυθμός Μεγέθυνσης ΑΕΠ (%)	3,9%	4,1%	3,9%	5,8%	5,1%	0,6%	5,7%	3,3%	-0,3%	-4,3%	-5,5%	-10,1%	-7,1%	-2,7%	0,7%	-0,4%	-0,5%	1,3%
2	ΑΠΑ (εκ. ευρώ)	174.764	181.506	188.500	200.449	212.108	209.590	219.257	226.576	226.606	222.401	199.644	176.047	161.115	154.200	153.983	155.415	154.138	155.874
3	Χρέος Γενικής Κυβέρνησης (εκ. ευρώ)	148217	162.971	171.410	181.510	199.282	213.976	213.976	239.915	264.775	301.062	330.570	356.235	305.085	320.498	319.629	311.729	315.012	317.481
4	Χρέος Γενικής Κυβέρνησης (% του ΑΕΠ)	104,9%	107,1%	104,9%	101,5%	102,9%	107,4%	103,6%	103,1%	109,4%	126,7%	147,5%	175,2%	161,9%	178,4%	180,2%	177,0%	180,8%	179,2%
5	Δημοσιονομικό έλλειμμα ή πλεόνασμα Γενικής Κυβέρνησης (% του ΑΕΠ)	-4,1%	-5,5%	-6,0%	-7,8%	-8,8%	-6,2%	-5,9%	-6,7%	-10,2%	-15,1%	-11,3%	-10,5%	-9,1%	-13,4%	-3,6%	-5,9%	0,2%	0,6%
6	Ισοζύγιο εξαγωγών - εισαγωγών (εκ. ευρώ)	-13.738	-15.953	-16.874	-20.443	-16.048	-15.575	-22.123	-28.678	-28.305	-23.260	-18.694	-10.402	-7.373	-5.605	-3.912	-4.604	-3.300	-2.085
7	Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (εκ. ευρώ)	-	-	-11.168,0	-15.117,3	-14.935,9	-17.673,1	-25.024,4	-35.342,5	-36.566,2	-29.322,9	-22.648,9	-17.829,7	-6.646,7	-2.588,2	-1.317,8	-1.438,4	-3.050,0	-3.406,2
8	Ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (εκ. ευρώ)	-	-	-12.916,6	-14.990,2	-14.187,5	-15.097,4	-21.215,0	-27.647,9	-28.681,8	-21.631,3	-15.174,5	-9.796,2	-6.512,6	-3.928,1	-2.385,3	-1.084,8	-1.662,7	-1.790,2
9	Σύνολο επενδύσεων (% του ΑΕΠ)	24,6%	24,7%	23,6%	25,3%	24,4%	20,8%	23,7%	26,0%	23,8%	20,8%	16,6%	13,7%	11,5%	11,2%	10,8%	10,8%	11,0%	11,7%
10	Ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων (εκ. ευρώ)	-	-	533,5	-1.188,2	-1.649,7	-2.652,7	-4.233,5	-6.588,7	-7.541,6	-6.740,2	-5.711,1	-6.525,9	820,0	-456,3	1.402,1	153,7	-799,0	-1.057,2
11	Εναρμονισμένος Δείκτης Τιμών Καταναλωτή (μ.ο.)	71	73,6	76,5	79,1	81,5	84,3	87,1	89,7	93,5	94,8	99,3	102,4	103,4	102,5	101,1	100,0	100,0	101,2
12	κ.κ ΑΕΠ (χιλ. ευρώ)	17.967	18.728	19.361	20.421	21.431	21.221	22.421	23.221	23.116	22.369	20.320	18.072	16.568	15.910	16.044	16.312	16.400	16.602
13	Καταθέσεις και ρέπος νοικοκυριών (εκ. ευρώ)	-	96.696	102.146	98.935	104.989	118.326	134.066	148.201	170.489	193.276	181.888	157.232	134.152	136.247	134.988	108.692	101.967	100.235
14	Σύνολο καταθέσεων και ρέπος (εκ. ευρώ)	-	127.457	134.423	134.834	151.715	173.808	198.042	231.799	266.414	279.285	279.420	255.258	215.123	216.622	211.917	167.600	156.845	156.113
15	Ποσοστό απασχολούμενων στο σύνολο του πληθυσμού (20 έως 64 ετών)	61,9%	61,5%	62,5%	63,6%	63,9%	64,4%	65,6%	65,8%	66,3%	65,6%	63,8%	59,6%	55,0%	52,9%	53,3%	54,9%	56,2%	57,8%
16	Ποσοστό ανεργίας (%)	11,3%	10,5%	10,0%	9,4%	10,3%	10,0%	9,0%	8,4%	7,8%	9,6%	12,7%	17,9%	24,5%	27,5%	26,5%	24,9%	23,6%	21,5%
17	Αριθμός ανέργων (χιλ.)	519.100	493.200	474.500	453.700	507.000	493.400	448.200	418.300	387.900	484.700	639.400	881.800	1.195.100	1.330.300	1.274.400	1.197.000	1.130.900	1.027.000
18	Μακροχρόνια ανεργία ως ποσοστό του ενεργού πληθυσμού (15 έως 74 ετών)	6,2%	5,5%	5,3%	5,4%	5,6%	5,2%	4,9%	4,2%	3,7%	3,9%	5,7%	8,8%	14,5%	18,5%	19,5%	18,2%	17,0%	15,6%
19	Αριθμός μακροχρόνια ανέργων (χιλ.)	294.100	259.700	248.400	254.000	276.600	256.200	242.700	207.900	182.700	195.700	285.200	435.100	706.200	892.700	936.800	875.300	813.900	747.200
20	Human Development Index	0.804	0,814	0,826	0,833	0,843	0.853	0,859	0,857	0,865	0,867	0.865	0,861	0,864	0,866	0,874	0.877	0.874	0.879
21	Gini coefficient	-	-	-	-	0.333	0.345	0.337	0.329	0.328	0.330	0.336	0.333	0.338	0.342	0.339	0.340	0.333	0.319

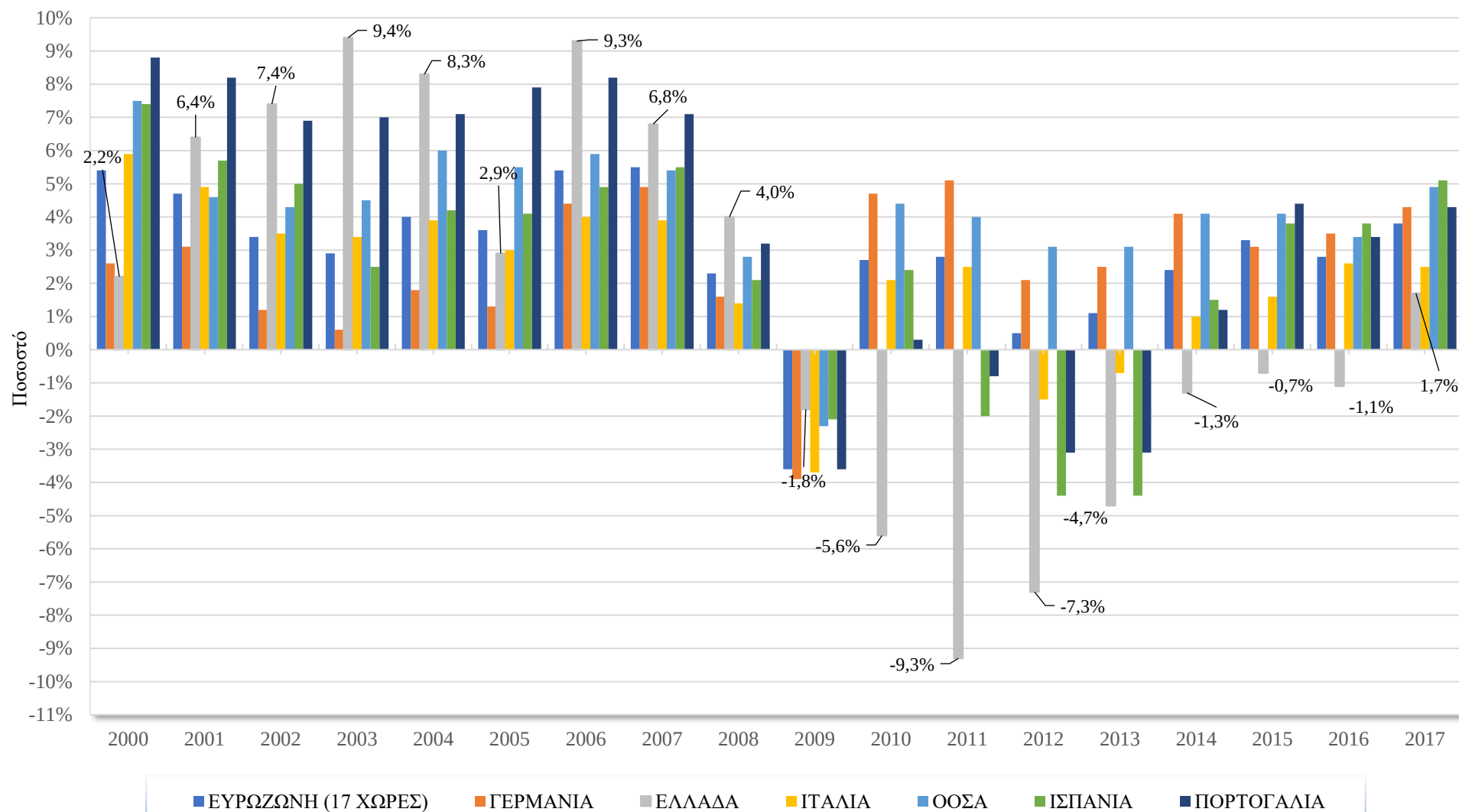
- Πηγή:* 1. Eurostat (Chain linked volumes, ποσοστό μεταβολής από προηγούμενο έτος, σε τρέχουσες τιμές)
2. ΕΛΣΤΑΤ (σταθερές τιμές με έτος βάσης το 2010, 2011-2017 προσωρινά στοιχεία)
3-5. Eurostat
6. ΕΛΣΤΑΤ (σταθερές τιμές προηγούμενου έτους)
7-8. Τράπεζα της Ελλάδος
9. Eurostat (κρατικές, επιχειρηματικές, νοικοκυριών)
10. Τράπεζα της Ελλάδος (χρηματικές ροές που προκύπτουν από συναλλαγές - εισπράξεις και πληρωμές - μεταξύ κατοίκων και μη κατοίκων και αφορούν εισοδήματα από εργασία, από άμεσες επενδύσεις, από επενδύσεις χαρτοφυλακίου και από λοιπές επενδύσεις δηλαδή δάνεια και καταθέσεις)
11. Τράπεζα της Ελλάδος (έτος βάσης 2015 = 100)
12. ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία (σταθμισμένο στον πληθυσμό κ.κ. ΑΕΠ σε σταθερές τιμές με έτος βάσης 2010)
13-14. Τράπεζα της Ελλάδος (εκφράζουν την εγχώρια ρευστότητα του τραπεζικού συστήματος)
15. Eurostat
16. ΕΛΣΤΑΤ
17-19. Eurostat
20. United Nations (στατιστικός δείκτης κατάταξης χωρών που αξιολογεί την «ανθρώπινη ανάπτυξη» με βάση το προσδόκιμο ζωής, τη γνώση και τη μόρφωση και την ποιότητα ζωής)
21. ΟΟΣΑ (δείκτης εισοδηματικής ανισότητας, με τιμές από 0 που συμβολίζει την απόλυτη ισότητα έως 1 που συμβολίζει την απόλυτη ανισότητα)

Διάγραμμα 2.1. Η διακύμανση του ποσοστού ανεργίας

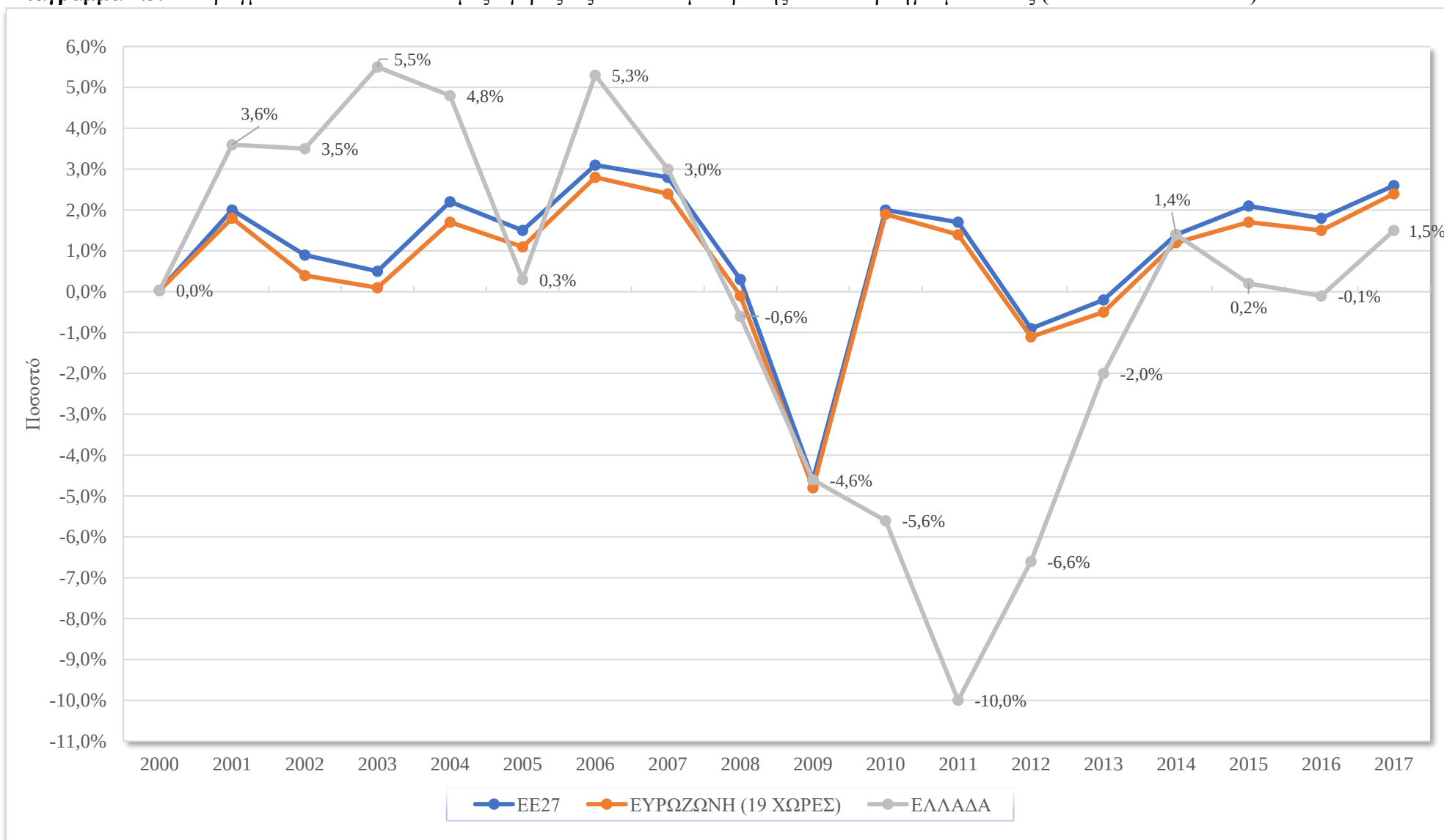
Πηγή: ΟΟΣΑ

Διάγραμμα 2.2. Ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του ονομαστικού ΑΕΠ

Πηγή: ΟΟΣΑ

Διάγραμμα 2.3. Το πραγματικό κ.κ. ΑΕΠ σε τιμές αγοράς ως ποσοστό μεταβολής από το προηγούμενο έτος (chain linked volumes)

Πηγή: Eurostat

2.3 Ιστορικό Ελληνικών Περιφερειών

2.3.1 Περιφερειακή πολιτική πριν την είσοδο στην ΕΟΚ.

Το διοικητικό σύστημα της Ελλάδας την περίοδο της ένταξής της στην ΕΟΚ (1981) αποτελούσε το αρχέτυπο ενός συγκεντρωτικού κράτους, το οποίο πρόβαλε «αντιστάσεις» στην τάση για αποκέντρωση που διαμορφωνόταν στις χώρες της Ευρώπης. Η ισχυρή συγκεντρωτική διοικητική διάρθρωση του ελληνικού κράτους όπως και οι τάσεις εγκατάστασης των επιχειρήσεων σε αστικά κέντρα, δημιούργησαν μία κατάσταση πόλωσης στην ελληνική επικράτεια η οποία εκφράστηκε γεωγραφικά με τη διαφοροποίηση μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας. Η πεποίθηση που επικρατούσε στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα για την επίτευξη περιφερειακής ανάπτυξης, υποστήριζε πως ήταν προτιμητέο να ενισχυθεί η συγκεντρωτική τάση συγκεκριμένων πόλων της χώρας (πολικό μοντέλο ανάπτυξης του Boudeville), αντί να υιοθετηθεί ένα μοντέλο έντονης διασποράς της ανάπτυξης. Η πολιτική αυτή δρομολόγησε τη σταδιακή συγκέντρωση διοικητικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων σε μεγάλα αστικά κέντρα και την διαφοροποίηση του εισοδηματικού επιπέδου των περιφερειών της χώρας. Οι πόλεις που έλαβαν τη μεγαλύτερη μέριμνα και εξασφάλισαν πληθώρα κινήτρων για ανάπτυξη ήταν κατά κύριο λόγο η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Το αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής, ήταν η δημιουργία ενός δίπολου ανάπτυξης που εξέφραζε την ανισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη, καθώς οι δυναμικοί κλάδοι συγκεντρώνονταν σε αστικοβιομηχανικά συγκροτήματα κατά μήκος του κύριου αναπτυξιακού άξονα της χώρας (Χριστοφάκης, 2001). Στην ανισομερή ανάπτυξη της χώρας σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και το μεταναστευτικό ρεύμα (εσωτερικό και εξωτερικό) της εποχής, ειδικότερα την δεκαετία 1961-1971⁴⁴.

Παρά την συγκεντρωτική τάση, το κεντρικό κράτος είχε προέβη σε ορισμένες ενέργειες που αφορούσαν τον περιφερειακό προγραμματισμό και τη δικαιότερη κατανομή της ανάπτυξης και του πλούτου. Το 1948 άρχισαν να εφαρμόζονται πολιτικές που στόχευαν στην ενίσχυση της βιομηχανικής περιφερειακής ανάπτυξης και την προστασία της επαρχιακής βιομηχανίας. Στο «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδας 1960-1964» τονίστηκε η ανάγκη για την άσκηση

⁴⁴ Το 10,0% του πληθυσμού της Ελλάδας και το 25,0% περίπου του ενεργού πληθυσμού μετακινήθηκε στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα σημαντικός αριθμός κατοίκων της χώρας μετακινήθηκε από πολλές περιφέρειες προς τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα. Συνολικά από το 1960 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η εξωτερική μετανάστευση κυρίως των νέων, ξεπερνούσε το 42,0% της φυσικής αύξησης του πληθυσμού την ίδια περίοδο (Βαϊτσός, 2010).

περιφερειακής πολιτικής, ώστε να αντιμετωπισθεί το περιφερειακό πρόβλημα (ανισότητες) και συστάθηκε κεντρική επιτροπή και υπηρεσίες περιφερειακής ανάπτυξης. Αντίστοιχα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης εφαρμόστηκαν στις περιόδους 1966-1970 και 1968-1972. Στο διάστημα αυτό έγινε διαχωρισμός των περιφερειών βάσει του αναπτυξιακού επίπεδου τους, θεσπίστηκε μια σειρά χρηματοδοτικών και άλλων κινήτρων για την ανάπτυξη των παραμεθόριων περιοχών, εφαρμόστηκαν ειδικά προγράμματα για τις υποανάπτυκτες περιοχές και καθιερώθηκαν οι ενισχύσεις για τις επιχειρήσεις, αναλόγως του κλάδου στον οποίο ανήκαν (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης, 2009). Στην προσπάθεια επίσης για μια «εκ των άνω» ανακατανομή της ανάπτυξης, στη δεκαετία 1961-1971 έγιναν ενέργειες που στόχευαν στην ανάδειξη νέων πόλων ανάπτυξης και συγκεκριμένα της Πάτρας, της Λάρισας, του Βόλου, των Ιωαννίνων, της Αλεξανδρούπολης και του Ηρακλείου.

Παράλληλα στο πλαίσιο της παροχής αναπτυξιακών κινήτρων με στόχο να επιταχυνθεί ο ρυθμός της οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, θεσμοθετήθηκε μια σειρά αναπτυξιακών νόμων από τη δεκαετία του 1950 έως και το 1981, οι οποίοι κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα προτεραιοτήτων (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004; 2016; Παπαδημητρίου, 2001). Συγκεκριμένα μέχρι τα μέσα του 1960, οι νόμοι στόχευαν στην προσέλκυση επενδύσεων (Ν.Δ.2687/53), στην παροχή προνομίων για την είσοδο ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα (Ν.2861/54 και Ν.3313/55), στην προσέλκυση μεγάλων επενδύσεων οι οποίες αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη της βασικής βιομηχανικής υποδομής στη χώρα (Ν.4171/61) και στην καθιέρωση των πρώτων βιομηχανικών περιοχών στις πρωτεύουσες νομών, περιλαμβάνοντας ρυθμίσεις για ευνοϊκή μεταχείριση των βιομηχανιών που δραστηριοποιούνταν σε αυτές (Ν.4458/65). Οι νόμοι από το τέλος της δεκαετίας του 1960 αποσκοπούσαν στην παροχή κινήτρων σε συγκεκριμένους οικονομικούς κλάδους (νομοθετήματα 147/67, 148/67, 1087/71, 1312/72 και 1297/72 της περιόδου της δικτατορίας), στη δημιουργία κινήτρων για την ανάπτυξη παραμεθόριων περιοχών στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και τη Θράκη (Ν.289/76) και προχώρησαν στο διαχωρισμό της επικράτειας σε πέντε περιοχές για τη δημιουργία, για πρώτη φορά, ενός συστήματος επενδυτικών κινήτρων με περιφερειακή διάρθρωση (Ν.849/78). Τέλος το 1981, οι προηγούμενοι ισχύοντες νόμοι καταργήθηκαν με τον Ν.1116/81 και δημιουργήθηκε το πρώτο ολοκληρωμένο σύστημα επενδυτικών κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης, καθιστώντας για πρώτη φορά τις επιχορηγήσεις ως το πιο σημαντικό επενδυτικό κίνητρο, με τον νόμο στη

συνέχεια να αντικαθίσταται από το Ν.1262/82 ο οποίος και εφαρμόστηκε για 8 έτη με αρκετή επιτυχία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Ωστόσο οι προσπάθειες για την επίτευξη περιφερειακής ανάπτυξης δεν συνδυάζονταν πάντα με την παράλληλη άσκηση μίας συστηματικής και αποτελεσματικής πολιτικής. Παραδείγματα αποτελούν οι νόμοι της περιόδου 1967-1972 που οδήγησαν στην υπερσυγκέντρωση της βιομηχανίας σε Αθήνα και σε Θεσσαλονίκη και η περίοδος 1976-1981, κατά την οποία οι δημόσιες επενδύσεις ενίσχυσαν περισσότερο τις τάσεις συγκέντρωσης στην χώρα, επικεντρωνόμενες στους αναπτυξιακούς πόλους της χώρας. Σε αυτή τη χρονική περίοδο, προτεραιότητα δόθηκε στην Αττική και σε περιφέρειες δορυφόρους της (Βοιωτία, Εύβοια, Κορινθία), ενώ επιλεκτικά ενισχύθηκαν περιοχές όπως ο Έβρος, η Ευρυτανία, οι Σέρρες και η Ηλεία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004). Ως αποτέλεσμα των ανεπαρκών πολιτικών αναδιανομής, οι συνολικές επενδύσεις της περιόδου 1950-1981 αφορούσαν κυρίως στον τομέα της μεταποίησης και επικεντρώθηκαν σε συγκεκριμένους κλάδους (είδη διατροφής, υφαντουργία, ορυκτών) στους οποίους δραστηριοποιούνται παραδοσιακά επιχειρήσεις στην Ελλάδα και σε περιοχές με ήδη ανεπτυγμένο (σχετικά) βιομηχανικό παρελθόν.

2.3.2 Ελληνικές περιφέρειες στο διάστημα 1981-2007.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η Ελλάδα βρισκόταν στο επίκεντρο των κοινοτικών πολιτικών που στόχευαν στη συνοχή του ευρωπαϊκού χώρου. Για τον λόγο αυτό η χώρα υπήρξε δικαιούχος κοινοτικών ενισχύσεων και πακέτων στήριξης από Διαρθρωτικά Ταμεία και το Ταμείο Συνοχής⁴⁵. Παράλληλα με τα ΚΠΣ που αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος της ευρωπαϊκής πολιτικής, σε εθνικό επίπεδο πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες για την μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και την αύξηση των περιφερειακών επενδύσεων, με την εφαρμογή αναπτυξιακών προγραμμάτων και την θεσμοθέτηση νέων νόμων. Στο πλαίσιο αυτών των προγραμμάτων εντάσσεται η αλλαγή στη διοικητική διάρθρωση της χώρας το 1997, με τον νόμο «Καποδίστριας».

⁴⁵ Σκοπός του Ταμείου Συνοχής που δημιουργήθηκε το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ είναι η ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο την προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης. Χρηματοδοτεί προγράμματα στους τομείς του περιβάλλοντος και των διευρωπαϊκών δικτύων μεταφορών και ιδίως έργων προτεραιότητας ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος.

2.3.2.1 Εθνικές πολιτικές.

Στην περίοδο 1981-1986 εκτός από την ψήφιση του Ν.1262/82 που αύξησε τους πόρους για μεταποιητικά έργα και κινητοποίησε επενδυτικά κεφάλαια για σχέδια εντάσεως εργασίας και όχι τεχνολογίας, δημιουργώντας 92.000 θέσεις εργασίας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), εκπονήθηκε και το πρώτο ειδικό «Πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης 1981-1985» καθώς και το «Πενταετές Πρόγραμμα 1983-1987». Στόχοι του προγράμματος της περιόδου 1981-1985 ήταν η βιώσιμη και αυτόνομη ανάπτυξη των περιφερειών, η μείωση των εσωτερικών μεταναστευτικών ροών, η βελτίωση της ποιότητας ζωής στις περιφέρειες και η ενίσχυση της απασχόλησης σε αυτές. Το χαρακτηριστικό του προγράμματος 1983-1987 ήταν η εισαγωγή της έννοιας του «Δημοκρατικού Προγραμματισμού», της δυνατότητας δηλαδή της ενεργού συμμετοχής των τοπικών φορέων σε διαδικασίες που σχετίζονται με τη λήψη αποφάσεων και τον προγραμματισμό (Χριστοφάκης, 2001).

Για την περίοδο 1988-1992 σχεδιάστηκε το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης» που είχε ως στόχο τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων μέσω της αποκέντρωσης και της κλαδικής αναδιάρθρωσης, αυξάνοντας τον αριθμό των δυναμικών περιφερειών. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα τροποποιήθηκε και υποβλήθηκε εν τέλει ως «Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης 1989-1993» και αποτέλεσε τη βάση για την έγκριση και την εφαρμογή του 1^{ου} ΚΠΣ στην χώρα. Αντίστοιχα τον Σεπτέμβριο του 1993 υπεβλήθη προς έγκριση στην Κοινότητα το «ΣΠΑ 1994-1999» (Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης) που περιείχε πέντε άξονες πολιτικής: την αύξηση των επενδύσεων και της ανταγωνιστικότητας, την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης όπως και της περιφερειακής ανάπτυξης (Κόνσολας, 1997), με τις συνιστώσες του ελληνικού ΣΠΑ να λαμβάνονται υπόψη κατά τη φάση του αναπτυξιακού σχεδιασμού του 2^{ου} ΚΠΣ.

Από την δεκαετία του 1990 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 θεσμοθετήθηκαν νέοι αναπτυξιακοί νόμοι όπως ο Ν.1892/90 που αντικατέστησε τον νόμο Ν.1262/82 και κυρίως ο Ν.2234/94 που αναμόρφωσε και συμπλήρωσε αυτόν του 1990, εισάγοντας σημαντικές αλλαγές για τη βελτίωση των επενδυτικών ισορροπιών όσον αφορά στην ποιότητα, στη βιωσιμότητα και στο μέγεθος των σχεδίων (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004;2016). Ο νόμος συγκεκριμένα επιδίωκε την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας και τη διατήρηση της συνέχειας στην αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας με τις αλλαγές που εισήγαγε να αφορούν το πλαίσιο των παρεχόμενων

ενισχύσεων και τις διαδικασίες εφαρμογής του συστήματος (Κόνσολας, 1997). Επιπρόσθετα προχώρησε στην καθιέρωση υποβολής επενδυτικών προγραμμάτων σε δύο περιόδους μέσα στο έτος, συγκεκριμένου ποσού επιχορήγησης, ελαχίστου ορίου επένδυσης και αύξησε τα ελάχιστα όρια της ίδιας συμμετοχής των επιχειρήσεων με βάση τη γεωγραφική ζώνη στην οποία πραγματοποιούταν η επένδυση (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ο βασικός στόχος ήταν η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της χώρας διεθνώς και στο εσωτερικό της, η δημιουργία σταθερών θέσεων εργασίας, η ισόρροπη ανάπτυξη των περιφερειών και η προστασία του περιβάλλοντος (Κόνσολας, 1997). Ο Ν.2324/95 (τροποποίηση του Ν.2234/94) μαζί με την Κοινή Υπουργική Απόφαση 29773/30.11.95 καθόρισε ποιες περιοχές χαρακτηρίζονταν ως Φθίνουσες Βιομηχανικές⁴⁶ καθώς και το ύψος των ενισχύσεων για αυτές ενώ οι δύο επόμενοι νόμοι παρείχαν επενδυτικά κίνητρα με χωρική διαφοροποίηση. Ο Ν.2601/98 «Περί ενισχύσεων Ιδιωτικών Επενδύσεων για την Οικονομική και Περιφερειακή Ανάπτυξη της χώρας» διαφοροποίησε την φιλοσοφία των κινήτρων, περιείχε διαφορετικές ενισχύσεις και μετέφερε το βάρος της ανάπτυξης στις ίδιες τις επιχειρήσεις ενώ ο Ν.3299/2004 που ίσχυε έως το 2010 έδωσε έμφαση σε φορολογικά κίνητρα, επανάφερε τη δυνατότητα επιχορήγησης επενδυτικών σχεδίων πέραν της πενταετίας και εισήγαγε μία σειρά νέων επιλέξιμων δραστηριοτήτων (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Μέρος της αναπτυξιακής αυτής προσπάθειας αποτέλεσε επίσης το «Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση 2005-2008», το οποίο παρείχε επενδυτικά κίνητρα και περιελάμβανε δράσεις για την ανάπτυξη της υπαίθρου, των ειδικών μορφών τουρισμού και την αναβάθμιση των μεταφορικών υποδομών.

Στις εθνικές πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης συμπεριλαμβάνονται οι ενισχύσεις που αποτελούν παρέκκλιση από την απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων που έχει υιοθετήσει η ΕΕ προκειμένου να επιτύχει την εξάλειψη του ανταγωνισμού. Είχαν ως αποκλειστικό σκοπό την επίλυση περιφερειακών προβλημάτων και αφορούσαν περιφερειακές ενισχύσεις (όπως για την ανάπτυξη περιοχών με ασύνηθες χαμηλό βιοτικό επίπεδο), ενισχύσεις οριζόντιου χαρακτήρα (ενισχύσεις για ΜΜΕ, Έρευνα και Ανάπτυξη, καινοτομία) και κλαδικές ενισχύσεις ευαίσθητων τομέων (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης, 2009).

⁴⁶ Οι περιοχές αυτές ήταν 14 νομοί ή τμήματα των νομών: Αττικής, Κυκλάδων, Βοιωτίας, Εύβοιας, Χαλκιδικής, Μαγνησίας, Αχαΐας, Κοζάνης, Ημαθίας, Πέλλας, Λάρισας, Καστοριάς, Μεσσηνίας και Δράμας.

2.3.2.2 Πολιτικές ενίσχυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η περιφερειακή πολιτική ή πολιτική συνοχής της ΕΕ εκφράστηκε και συνεχίζει να εκφράζεται μέσω διαρθρωτικών δράσεων που έχουν ως στόχο την ισόρροπη ανάπτυξη εντός του χώρου της. Οι δράσεις αυτές καλύπτονται από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία, το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων, το Ταμείο Αλιείας και το Ταμείο Συνοχής.

Οι εμπειρικές μελέτες σε γενικές γραμμές αναδεικνύουν τις θετικές επιδράσεις των ευρωπαϊκών διαρθρωτικών ενισχύσεων για την ελληνική οικονομία. Αν και την περίοδο 1981-1985 δόθηκαν οι πρώτες ενισχύσεις από το ΕΤΠΑ και τα πρώτα δάνεια από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, στην πραγματικότητα η αφετηρία της άσκησης ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής αποτελεί η περίοδος 1986-1992 με τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ). Για πρώτη φορά εφαρμόστηκε μία διαδικασία εκπόνησης και υλοποίησης πολυταμειακών περιφερειακών και τομεακών, επιχειρησιακών προγραμμάτων με σαφή χωρική διάσταση. Στόχος της δράσης ήταν η «βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης των νότιων περιοχών της Κοινότητας», μέσω της «προώθησης της ανάπτυξης, την προσαρμογή καθώς και την στήριξη της απασχόλησης και των εισοδημάτων» (Κόνσολας, 1997). Βασική επιδίωξη των προγραμμάτων αποτελούσε η αντιμετώπιση των επιπτώσεων που είχε στην Ελλάδα, στη Γαλλία και στην Ιταλία, η διεύρυνση της ΕΟΚ, μετά την προσθήκη ανταγωνιστικών χωρών τους, δηλαδή της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Δημιουργήθηκαν συνολικά επτά ΜΟΠ⁴⁷ στη χώρα και το περιεχόμενο τους κάλυπτε πέντε βασικές κατηγορίες: τη γεωργία, την αλιεία, τη βιομηχανία - βιοτεχνία - ΜΜΕ, τις υπηρεσίες και το ανθρώπινο δυναμικό. Μεταξύ των σημαντικών συνεισφορών των ΜΟΠ θεωρούνται πως ήταν η παράλληλη ενεργοποίηση του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και η προώθηση της δημοκρατικής συμμετοχής των τοπικών φορέων κατά τη φάση κατάρτισης και αποκεντρωμένης εφαρμογής αυτών των προγραμμάτων (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης, 2009), που οδήγησαν στη χρηματοδότηση σχεδίων ενταγμένων σε συνολικά περιφερειακά προγράμματα, προσαρμοσμένα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιφερειών (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011).

⁴⁷ Αττικής, Μακεδονίας - Θράκης, Ανατολικής - Κεντρικής Ελλάδας, Αιγαίου, Δυτικής Ελλάδας - Πελοποννήσου, Κρήτης και στον τομέα της πληροφορικής.

Μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη το 1987 και την υιοθέτηση των προτάσεων του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jacques Delors, η ΕΟΚ προχώρησε στη δημιουργία των ΚΠΣ (ή πακέτα Delors), τα οποία χρηματοδοτούνταν από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία και αποτέλεσαν το βασικό εργαλείο της ευρωπαϊκής περιφερειακής και διαρθρωτικής πολιτικής (Λώλος, 2009). Τα ΚΠΣ αποτελούσαν ένα σύνολο ολοκληρωμένων αναπτυξιακών δράσεων με παρεμβάσεις που είχαν μετρήσιμους στόχους και εκτιμήσεις των επιπτώσεών τους, με συγκεκριμένο κόστος και τις πηγές κάλυψής του καθώς και προσδιορισμένα χρονικά όρια εφαρμογής (Κόνσολας, 1997). Αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ικανότητας συσσώρευσης των συντελεστών παραγωγής, οι οποίοι επηρέαζαν τον ρυθμό ανάπτυξης των οικονομιών που θα λάμβαναν αυτές τις ενισχύσεις και είχαν ως στόχο να συμβάλλουν στη μείωση των ανισοτήτων και στην προώθηση της ανάπτυξης και της προσαρμογής των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών (Lolos, 2009). Διακρίνονταν σε Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΤΕΠ) και σε Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ) και κάλυπταν όλες τις περιφέρειες της χώρας εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης τους.

Το 1^ο ΚΠΣ κάλυπτε την περίοδο 1989-1993. Η χρηματοδότηση (ύψους 15,5 δισ. ECU)⁴⁸ για πρώτη φορά συνολικών προγραμμάτων και όχι μεμονωμένων έργων, σε επτά χώρες⁴⁹, είχε ως άξονες προτεραιότητας τις υποδομές (εκσυγχρονισμός των βασικών υποδομών), τον πρωτογενή τομέα (η ανάπτυξη της γεωργίας μαζί με διαρθρωτικές μεταβολές), την ανταγωνιστικότητα (η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων), τον τουρισμό (ενίσχυση του κλάδου), το ανθρώπινο δυναμικό (ανάπτυξή του) και την περιφερειακή - τοπική ανάπτυξη (μείωση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων), (Κόνσολας 1997). Από το σύνολο των πόρων του προγράμματος το 50,3% των πόρων αξιοποιήθηκε για την περιφερειακή - τοπική ανάπτυξη και το 28,8% για τις υποδομές. Για την επίτευξη των στόχων καταρτίστηκαν 12 ΤΕΠ και 13 ΠΕΠ για τις 13 περιφέρειες της Ελλάδας. Στα δεύτερα θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα λειτουργικά προγράμματα (Ειδικά Αναπτυξιακά Προγράμματα Τοπικής Αυτοδιοίκησης) που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από

⁴⁸ Το European Currency Unit δημιουργήθηκε στις 13 Μαρτίου του 1979 και αποτελούσε ένα «καλάθι» νομισμάτων, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως λογιστική μονάδα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για τη νομισματική «ζώνη», το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (European Monetary System).

⁴⁹ Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιρλανδία και περιοχές της Ισπανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Μεγάλης Βρετανίας.

τοπικούς φορείς, συνεισφέροντας στην «εκ των κάτω ανάπτυξη» που εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο.

Το 2^ο ΚΠΣ είχε εξαετή διάρκεια, από το 1994 έως το 1999, και αποτέλεσε μια ισχυρή τόνωση ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ήταν η αύξηση των χρηματοδοτικών πόρων κατά 30% περίπου (29,72 δισ. ECU), η δημιουργία του Ταμείου Συνοχής, η προσθήκη περιοχών από τρεις νέες χώρες (Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία), καθώς και η εξαίρεση περιοχών από τη Γαλλία. Στην Ελλάδα, οι άξονες παρέμβασης αφορούσαν στις βασικές υποδομές (απορρόφησαν το 22,0% των συνολικών πόρων του προγράμματος), στην ποιότητα ζωής, στην ανάπτυξη και στην ανταγωνιστικότητα, στο ανθρώπινο δυναμικό και στην περιφερειακή - τοπική ανάπτυξη (28,0% των πόρων). Η στρατηγική του προγράμματος μετουσιώθηκε σε τρεις ομάδες συγκεκριμένων στόχων με την πρώτη να αφορά τις βασικές κατευθύνσεις για την ανάπτυξη και τη σύγκλιση της ελληνικής οικονομίας, τη δεύτερη τα στοιχεία ποσοτικής εκτίμησης των επιπτώσεων του ΚΠΣ και την τρίτη, συμπληρωματικές παρεμβάσεις για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (Κόνσολας, 1997). Κατά τη διάρκεια του προγράμματος υλοποιήθηκαν 13 ΠΕΠ, προωθήθηκε η Κοινοτική Πρωτοβουλία για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, ενώ σημαντική καινοτομία του προγράμματος αποτέλεσε η έμφαση που δόθηκε σε έργα υποδομής εθνικής εμβέλειας και στην ενίσχυση περιοχών με σημαντικά αναπτυξιακά προβλήματα όπως ο νησιωτικός χώρος, ενδυναμώνοντας με αυτό τον τρόπο την σημασία της ενδογενούς ανάπτυξης (Χριστοφάκης, 2001).

Το 3^ο ΚΠΣ εφαρμόστηκε τη χρονική περίοδο 2000-2006 έχοντας ως κύριες κατευθύνσεις περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα επτά άξονες: τους ανθρώπινους πόρους, τις μεταφορές (απορρόφησε το 29% των συνολικών πόρων του προγράμματος), την ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη της υπαίθρου και της αλιείας, την ποιότητα ζωής, την κοινωνία της πληροφορίας και την περιφερειακή ανάπτυξη (26% των πόρων). Οι συνολικοί πόροι του πακέτου (από τα Διαρθρωτικά Ταμεία, το Ταμείο Συνοχής, την εθνική συμμετοχή και την ιδιωτική χρηματοδότηση) ανήλθαν στα 50 δισ. ευρώ περίπου και οι στόχοι του υλοποιήθηκαν μέσω 24 επιχειρησιακών προγραμμάτων, εκ των οποίων 13 ήταν ΠΕΠ και 11 αφορούσαν εθνικές - τομεακές πολιτικές. Οι τρεις στόχοι προτεραιότητας των Διαρθρωτικών Ταμείων αφορούσαν στις περιφέρειες με αναπτυξιακή υστέρηση (Στόχος 1), στις περιφέρειες υπό οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση (Στόχος 2) και στην προσαρμογή των συστημάτων εκπαίδευσης, κατάρτισης και προώθησης της απασχόλησης (Στόχος 3).

Το 3^ο ΚΠΣ απέβλεπε στην περαιτέρω ενίσχυση της πολιτικής και κοινωνικής συνοχής για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, μέσα σε ένα πλαίσιο δημοσιονομικών περιορισμών που έθεσε η δημιουργία της ΕΕ (Λώλος, 2009), ενώ έμφαση δόθηκε σε δράσεις που ευνοούνταν από την «εκ των κάτω» προσέγγιση της ανάπτυξης και σχετίζονταν με την ανάπτυξη της καινοτομίας, την αστική ανάπτυξη και την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου. Καινοτομία του προγράμματος αποτελούσαν τα ειδικά αναπτυξιακά κριτήρια τα οποία εισήγαγε για την άρση της απομόνωσης των νησιωτικών και ορεινών περιοχών, επιδιώκοντας παράλληλα τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις μητροπολιτικές περιφέρειες (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011).

Στο σύνολό τους και στα τρία ΚΠΣ η κατανομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων στην Ελλάδα εστίασε κατά κύριο λόγο στη δημιουργία υποδομών, ακολούθως στην βελτίωση του παραγωγικού περιβάλλοντος και σε μικρότερο βαθμό στην ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού (Λώλος, 2009).

Παράλληλα με τα ΚΠΣ εφαρμόστηκε με απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μια σειρά διεθνικών προγραμμάτων⁵⁰, οι λεγόμενες Κοινοτικές Πρωτοβουλίες, οι οποίες προσπάθησαν να συμβάλλουν στην επίλυση προβλημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο μέσω της κινητοποίησης της τοπικής συμμετοχής.

2.3.2.3 Αλλαγές στο σύστημα διοίκησης.

Το 1981 η διοικητική δομή της χώρας περιλάμβανε 52 νομούς και 5.775 Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, εκ των οποίων οι 5.318 ήταν κοινότητες με πληθυσμό μικρότερο από 5.000 κατοίκους και 457 οι δήμοι. Από τους ΟΤΑ, ποσοστό που άγγιζε το 94% είχε πληθυσμό μικρότερο των 2.000 κατοίκων, οι οποίοι αντιστοιχούσαν στο 31% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι σε ποσοστό 64% υπήρχαν ΟΤΑ με πληθυσμό μικρότερο των 510 κατοίκων. Το 1986 η χώρα διαιρέθηκε παράλληλα και σε 13 διοικητικές περιφέρειες. Μια σειρά νόμων (1416/84, 1622/86 και 2218/94) προσπάθησε να αντιστρέψει αυτή την ανισομερή διοικητική διάρθρωση που αποτελούσε εμπόδιο για την περιφερειακή ανάπτυξη χωρίς όμως να επιτευχθεί κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Το 1991 ο συνολικός αριθμός των δήμων και κοινοτήτων είχε αυξηθεί σε 5.923, με μέσο πληθυσμό 1.742 κατοίκων (Οικονομου, 2019).

⁵⁰ Όπως το πρόγραμμα Leader που αφορούσε στην αγροτική ανάπτυξη και το πρόγραμμα Interreg που προωθούσε τη διασυνοριακή, διακρατική και διαπεριφερειακή συνεργασία.

Η πρώτη μεγάλη διοικητική μεταρρύθμιση στη χώρα πραγματοποιήθηκε το 1997 με το Ν.2539/97 που είναι περισσότερο γνωστός ως ο νόμος «Καποδίστριας». Ο σκοπός του ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής τοπικής αυτοδιοίκησης, ικανής να σχεδιάζει και να υλοποιεί πολιτικές τοπικής ανάπτυξης και να προσφέρει αποτελεσματικές και ποιοτικά αναβαθμισμένες υπηρεσίες στους πολίτες των ΟΤΑ. Υπό αυτό το πλαίσιο προχώρησε στη συγχώνευση τους με αποτέλεσμα να προκύψουν 910 Δήμοι και 124 Κοινότητες, δημιουργώντας συνολικά τέσσερα επίπεδα διακυβέρνησης: την εθνική κυβέρνηση, τις 13 διοικητικές περιφέρειες (NUTS 2), τους 52 νομούς (NUTS 3) και την τοπική αυτοδιοίκηση (ΟΤΑ). Ωστόσο η νέα διοικητική δομή αν και ενίσχυσε το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν κατόρθωσε να την καταστήσει αποτελεσματική και ικανή για αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, κυρίως γιατί δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη οικονομική υποστήριξη των υποεθνικών επιπέδων διακυβέρνησης. Στην κριτική που ασκήθηκε στον νόμο «Καποδίστρια» συμπεριλαμβάνεται η ανεπάρκεια των νέων Δήμων ως διοικητικές μονάδες για την επίτευξη των στόχων της μεταρρύθμισης, η ατελής στήριξη της νέας διάρθρωσης με πολιτικές προγραμματικής, οργανωτικής και λειτουργικής αναβάθμισης και η ανικανότητα για μία ριζική αλλαγή του πολιτικού και διοικητικού συστήματος των νέων Δήμων (Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, 2008).

2.3.2.4 Αποτελέσματα εθνικών και κοινοτικών πολιτικών.

Οι προσπάθειες της περιφερειακής πολιτικής παρότι αναμφίβολα ενίσχυσαν την πρόθεση σύγκλισης των επιδόσεων των ελληνικών περιφερειών και βελτίωσαν τη λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν κατάφεραν να εκπληρώσουν τον τελικό στόχο τους, την αντιμετώπιση δηλαδή των προβλημάτων που προκαλούσε ο τρόπος ανάπτυξης στην ελληνική επικράτεια. Ο ρυθμός ανάπτυξης της χώρας στη μεταπολίτευση απέτυχε να προωθήσει την οικονομική και κοινωνική συνοχή σε σύγκριση με άλλες χώρες στην Ευρώπη και δεν συνέβαλε ουσιαστικά στον περιορισμό των διαπεριφερειακών και ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων (Κόνσολας, 1997). Για αυτό η περιφερειακή πολιτική μέσω της υλοποίησής της από εθνικές και κοινοτικές περιφερειακές δράσεις και ειδικότερα μέσω των ΚΠΣ, κρίνεται μάλλον ανεπαρκής όσον αφορά στην αντιμετώπιση των τάσεων ανισότητας καθώς δεν οδήγησε στον στόχο της οικονομικής σύγκλισης των περιφερειών. Αντίθετα ενισχύθηκε η εγκαθίδρυση ενός μοντέλου πολιτικής ανάπτυξης, επιτρέποντας με αυτό τον τρόπο την συνεχή διόγκωση της περιφέρειας/νομού Αττικής σε σύγκριση με τις υπόλοιπες

περιφέρειες της χώρας (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011)⁵¹. Επιπλέον, η πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει την οικονομική και κοινωνική γεωγραφία της χώρας κάλυπτε σε ένα μεγάλο βαθμό τις πραγματικές περιφερειακές ανισορροπίες (Monastiriotis, 2008) οι οποίες ήταν πολύ μεγαλύτερες και ιδιαίτερα σε οικονομικούς όρους.

Αυτή η εσφαλμένη πεποίθηση πως οι περιφερειακές ανισότητες εμφανίζονταν σε περιορισμένο βαθμό στον ελληνικό χώρο, είχε οδηγήσει τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας στην υποχώρηση της περιφερειακής διάστασης των κινήτρων για επενδύσεις. Οι αναπτυξιακοί νόμοι στο σύνολό τους αποδείχτηκε ότι είχαν περιορισμένη αποτελεσματικότητα στο να κατευθύνουν τις επενδύσεις στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, στην περίοδο 1982-1990 μόλις το 27,5% των επενδύσεων (συνολικής αξίας 3,8 δισ. ευρώ) και το 36,4% των προβλεπόμενων θέσεων εργασίας πραγματοποιήθηκαν στις έξι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας, δηλαδή την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, τη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Δυτική Ελλάδα, την Πελοπόννησο και το Βόρειο Αιγαίο. Αντίθετα, οι περισσότερες ανεπτυγμένες περιφέρειες (Αττική, Κεντρική Μακεδονία, Νότιο Αιγαίο, Στερεά Ελλάδα, Κρήτη) είχαν προσελκύσει το υπόλοιπο 63,3% των συνολικών επενδύσεων. Την ίδια σχεδόν περίοδο εντούτοις η κατανομή των δημόσιων επενδύσεων δεν είχε συγκεκριμένο γεωγραφικό πρότυπο, ούτε σαφή διαχωρισμό μεταξύ περιοχών στο βορρά και στο νότο, Αθήνας και υπόλοιπης χώρας ή φτωχών και πλούσιων νομών (Psycharis, 2008). Στην περίοδο 1990-1998 η κατάσταση δεν διαφοροποιήθηκε ιδιαίτερα. Παρά το γεγονός πως καταγράφηκε σημαντική αύξηση των επενδύσεων κατά 26,4% στην περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, οι έξι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας προσέλκυσαν συνολικά μόνο το 44,2% των συνολικών επενδύσεων (ύψους 5 δισ. ευρώ) καλύπτοντας το 45,9% των θέσεων εργασίας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004).

Το περιορισμένο ύψος των επενδύσεων αποτέλεσε μια από τις επιπρόσθετες αιτίες της αύξησης των ποσοστών ανεργίας⁵² στη χώρα πριν την ένταξη της στην ευρωζώνη (11,9% το 1999), μέχρι και της σταδιακής αποκλιμάκωσή της (9,3% το 2003) γεγονός που ήταν αποτέλεσμα της δυναμικής της ελληνικής οικονομίας στα πρώτα έτη του 21^{ου} αιώνα. Η προσέλκυση μεγάλων ΑΞΕ στη χώρα την περίοδο της

⁵¹ Σύμφωνα με τους Καραβέλη και Τσιώνας (2011) μόνο η Δυτ. Ελλάδα το 2003 και η Στ. Ελλάδα το 2000, εμφάνισαν τάσεις σύγκλισης με τα μεγέθη της Αττικής, αλλά για μικρό χρονικό διάστημα.

⁵² Η αυξητική πορεία της ανεργίας οφείλεται συμπληρωματικά στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού, στην παραγωγική αναδιάρθρωση της οικονομίας, στην απελευθέρωση των αγορών, κ.α.

ανάπτυξής της θα αποτελούσε ένα δυνητικό παράγοντα ενίσχυσης της περιφερειακής ανάπτυξης και της ενδυνάμωσης της ανθεκτικότητας των περιφερειών. Αν και το παράδειγμα της Ιρλανδίας το 2008 και των προεκτάσεων που είχε η απόσυρση ξένων επενδύσεων αποτυπώνει τους κινδύνους που μπορεί να δημιουργηθούν σε μία τέτοια περίπτωση, στην χώρα εξέλειπαν τα χαρακτηριστικά που θα την καθιστούσαν ελκυστικό τόπο επενδύσεων. Η προσέλκυση ροών ΑΞΕ εξαρτάται από ένα σύνολο χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν οι χώρες, συμπεριλαμβανομένων μακροοικονομικών, γεωγραφικών και θεσμικών μεταβλητών ενώ το μέγεθος της συνεισφοράς τους στην εγχώρια παραγωγικότητα και στην οικονομική μεγέθυνση είναι συνδεδεμένο με τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τις δυνατότητες απορρόφησης τους από κάθε οικονομία (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018a). Στην περίπτωση της Ελλάδας η απουσία επαρκούς μεγέθους της αγοράς, των οικονομιών συσσώρευσης, της πολιτικής σταθερότητας, της επάρκειας ικανού και εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού ή πόρων ή υποδομών ή εγγενούς τεχνολογίας όπως και προ-υπάρχοντων δικτύων επιχειρήσεων, περιόρισαν την ελληνική οικονομία στην προσέλκυση δραστηριοτήτων χαμηλής προστιθέμενης αξίας.

Οι επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν εν τέλει στην χώρα τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα 1981-2001, συνέχιζαν να εγκαθίστανται σε περιοχές με βιομηχανικό παρελθόν, σε αυτές που ήταν περισσότερο ανεπτυγμένες και σε αυτές που βρίσκονταν κοντά σε περιοχές αγορών, με υποδομές και δυνατότητες εύρεσης ειδικευμένου προσωπικού. Οι ίδιες περιοχές ήταν αυτές που απορρόφησαν και το μέγιστο μέρος των επιχορηγήσεων στον τομέα των υπηρεσιών με συνέπεια τη διατήρηση των ανισοτήτων. Σε αυτή τη χρονική περίοδο ο δευτερογενής τομέας παρέμενε σημαντικός για την ελληνική οικονομία και οι επιχειρήσεις συγκεντρώθηκαν (εκτός από την Αττική) στη Μακεδονία και στη Θράκη, αποδεικνύοντας την δυναμική της βόρειας Ελλάδας στη συγκεκριμένη περίοδο. Αντίθετα περιφέρειες όπως η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος προσέλκυαν περιορισμένο αριθμό επενδύσεων με επακόλουθες επιπτώσεις στις θέσεις απασχόλησης (Παπαδημητρίου, 2001).

Αντίθετα οι δημόσιες δαπάνες το διάστημα 1982-1993, όπου και εμφανίζεται μεγαλύτερη αναδιανομή τους στην επικράτεια, συνέβαλαν στην άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων. Η κατανομή τους παρουσιάστηκε περισσότερο αποκεντρωτική και αναδιανεμητική καθώς η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη έλαβαν μικρότερο ποσοστό επενδύσεων σε σχέση με το παρελθόν, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε σε επενδύσεις στις περιφέρειες της Ηπείρου και του Βορείου Αιγαίου. Όμως η

κατανομή αυτή δεν ήταν ο κανόνας. Για μία περίοδο 30 ετών σχεδόν (1976-2005), ένας σημαντικός αριθμός περιοχών με χαμηλή ανάπτυξη έγιναν αποδέκτες δημόσιων επενδύσεων μικρότερου ύψους από το μέσο όρο της χώρας (Psycharis, 2008). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίοδος 1994-1999, κατά την οποία τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας κατατάσσονταν σε υψηλότερη θέση μεταξύ των περιφερειών με βάση την κατανομή των δημόσιων επενδύσεων. Οι τάσεις συγκέντρωσής τους στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα παρέμειναν μέχρι τουλάχιστον και το 2004. Εξαιτίας μάλιστα και της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα και έμφαση σε επενδύσεις και υποδομές στην πρωτεύουσα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004; Λώλος, 2009). Στο σύνολο τους οι δημόσιες επενδύσεις όπως θα αναφερθεί και στην συνέχεια από την μεταπολίτευση και ύστερα, έδειξαν να μην καθοδηγούνται από κάποιο στρατηγικό αναπτυξιακό σχέδιο ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου όντας επίσης επηρεασμένες στην κατανομή τους από πολιτικούς παράγοντες (Psycharis, 2008).

Στην κριτική επίσης που έχει ασκηθεί σχετικά με την έλλειψη αποτελεσματικότητας της εθνικής περιφερειακής πολιτικής αλλά και των ΚΠΣ, συμπεριλαμβάνονται η αδυναμία διαμόρφωσης μιας παγιωμένης τυπολογίας βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων για τις διαφορετικές χωρικές ενότητες (αστικά κέντρα, ορεινές περιοχές, νησιωτικός χώρος), ο περιορισμός της αυτονομίας και της ευελιξίας στην επιλογή των στόχων των ΠΕΠ για κάθε περιφέρεια (με βάση το περιβάλλον και τις ανάγκες που παρουσίαζαν), η αδυναμία σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών τοπικής ανάπτυξης καθώς και η πολυπλοκότητα των προγραμμάτων που εμπόδιζαν την ανάληψη τοπικών και περιφερειακών πρωτοβουλιών (Παπαδάσκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2009). Ένα παράδειγμα αδυναμίας εφαρμογής πολιτικών αποτελούν οι ελλείψεις στον προγραμματισμό του «ΣΠΑ 1994-1999» (Κόνσολας, 1997). Η απουσία έμφασης στην ποσοτική εκτίμηση των επιπτώσεων των παρεμβάσεων, αποφασιστικότητας στις αναγκαίες θεσμικές μεταβολές και της αναδιάρθρωσης της Δημόσιας Διοίκησης, δημιούργησε μία περιφερειακή στρατηγική που περιόριζε τον αναπτυξιακό ρόλο των περιφερειών. Μάλιστα σε μία περισσότερο πρόσφατη έρευνα η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017) ανέφερε για την Ελλάδα (όπως και για την Ισπανία και την Ιταλία) πως ορισμένες από τις λιγότερο ευνοημένες περιφέρειες, που παρουσίαζαν επίμονα χαμηλά ποσοστά ανάπτυξης, ήταν πιθανόν να βρίσκονται εγκλωβισμένες σε ένα καθεστώς χαμηλής ποιότητας στη διοίκηση, επισημαίνοντας τον παράγοντα της ποιότητας της διακυβέρνησης και των θεσμών ως το κύριο εμπόδιο ανάπτυξής τους.

Εστιάζοντας στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα, τα οποία στόχευαν στη διάθεση πόρων για την αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων της νομισματικής ολοκλήρωσης σε περιοχές που εμφάνιζαν αναπτυξιακή και διαρθρωτική υστέρηση (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), η οικονομική συμβολή τους συνολικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως αξιόλογη, ιδιαίτερα έως το 2001. Τα εμπειρικά αποτελέσματα σχετικών μελετών αναδεικνύουν τις θετικές επιδράσεις των ΚΠΣ στην ανάπτυξη και σε περιφερειακό επίπεδο (όπως προώθηση εισοδηματικής σύγκλισης, θετικές επιδράσεις στο χωρικό εισόδημα και στο ποσοστό των απασχολούμενων), η οποία προήρθε από τη σταθεροποίηση της οικονομίας και τη μείωση των μακροοικονομικών αδυναμιών της χώρας στην περίοδο 1990-2005, καθώς και από τους αναπτυξιακούς ρυθμούς της στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα (Lolos, 2009). Στα θετικά στοιχεία των προγραμμάτων συμπεριλαμβάνονταν επιπρόσθετα η «ωρίμανση» που έδειξαν με το πέρασμα των ετών, η ευρεία χρησιμοποίηση ποσοτικοποιημένων δεδομένων και στόχων όπως και το γεγονός πως τέθηκαν προτεραιότητες και λειτουργικοί στόχοι κατά τη φάση της εφαρμογής τους (Πλασκοβίτης, 2008).

Σε σχέση ωστόσο με τη διακριτή συμβολή κάθε προγράμματος στην περιφερειακή ανάπτυξη, μπορούν να γίνουν ορισμένες επιπρόσθετες επισημάνσεις. Κατά την διάρκεια του 1^{ου} ΚΠΣ, η ενίσχυση νομών όπως της Φωκίδας και των Γρεβενών σε συνδυασμό με την περαιτέρω μείωση των δημοσίων επενδύσεων στους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης, έδειξε πως η αναδιανομή τους στο χώρο, υπήρξε μεγαλύτερη σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο (Psycharis, 2008). Οι αποφάσεις φαίνεται πως βασίστηκαν στο κριτήριο της περιφερειακής ισότητας, γι' αυτό και υιοθετήθηκε μία πολιτική πολυδιάσπασης των κοινοτικών πόρων σε μικρά έργα υποδομής (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης, 2009) κυρίως στον τομέα του τουρισμού και στο επαρχιακό δίκτυο μεταφορών τα οποία στόχευαν στην αναβάθμιση των αγροτικών περιοχών (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011). Ωστόσο η αξιοποίησή τους σε έργα αμφισβητούμενης δυναμικής και αποτελεσματικότητας, η ανακατανομή των πόρων ανάμεσα σε τομείς προτεραιότητας, και η δυσκολία απορρόφησης τους (Ψυχάρης, 2004), οδηγούν στο συμπέρασμα πως η χρησιμοποίηση των πόρων του 1^{ου} ΚΠΣ ως μέσο περιφερειακής ανάπτυξης παρέμεινε μάλλον ατελής. Ένας επιπρόσθετος παράγοντας για αυτό αποτέλεσε και η πολιτική αστάθεια στην χώρα στην διετία 1989-1990 (Psycharis, 2008).

Στο 2^ο ΚΠΣ οι αποφάσεις για την άσκηση περιφερειακής πολιτικής στηρίχτηκαν περισσότερο στο κριτήριο της αποτελεσματικότητας. Η έμφαση δόθηκε σε μεγάλα

έργα υποδομής εθνικής και υπερεθνικής εμβέλειας τα οποία θα ενίσχυαν την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας σε εθνικό αντί για περιφερειακό επίπεδο (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011), την εξωστρέφεια της οικονομίας και τη διασύνδεση της χώρας με το εξωτερικό. Η προενταξιακή πορεία στην ΟΝΕ καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον καταμερισμό των πόρων, η περαιτέρω ανάπτυξη των προβληματικών περιοχών συνδέθηκε άμεσα με τη βελτίωση της εθνικής οικονομικής ανταγωνιστικότητας, ενώ έμφαση δόθηκε στην κοινωνική υποδομή και στις συνθήκες διαβίωσης στα αστικά κέντρα, κυρίως όσων βρίσκονταν εντός των μεγάλων οδικών δικτύων και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Η αύξηση των πόρων για τους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης επηρέασε καταλυτικά το πρότυπο της περιφερειακής κατανομής των δημοσίων επενδύσεων, σηματοδοτώντας μία περίοδο μετάβασης σε ένα περισσότερο κεντρικό σύστημα χωρικής κατανομής τους και σε μία διαδικασία «πόλωσης» μεταξύ των δύο μεγάλων αστικών κέντρων και της υπόλοιπης χώρας (Psycharis, 2008).

Συγκριτικά με το πρώτο ΚΠΣ οι αδυναμίες στη χάραξη του κατάλληλου προγραμματισμού και στην αποτελεσματική διαχείριση και αξιοποίηση των έργων και των προγραμμάτων ήταν λιγότερο έντονες (Ψυχάρης, 2004) και σε γενικές γραμμές η εφαρμογή του 2^{ου} ΚΠΣ κρίνεται περισσότερο αποτελεσματική (Λώλος, 2009), λόγω της εμπειρίας που αποκόμισε ο δημόσιος και ο ιδιωτικός τομέας στη διαχείριση των έργων. Παρ' όλα αυτά η αύξηση των κονδυλίων κυρίως από Ευρωπαϊκούς πόρους για δημόσιες επενδύσεις δεν συνδέθηκε ταυτόχρονα και με την αύξηση της απορροφητικότητας αυτών των κονδυλίων. Εν τούτοις οι διαθέσιμοι πόροι του προγράμματος θεωρείται ότι άγγαζαν το εγχώριο ΑΕΠ πάνω από 0,5%.

Στο 3^ο ΚΠΣ συνεχίστηκε η (μικρή) μείωση των πόρων που σχετίζονταν με τον άξονα της περιφερειακής ανάπτυξης, ενώ διαφάνηκε ορισμένη επιλεκτικότητα όσον αφορά στην αντιμετώπιση προβλημάτων περιφερειακής υστέρησης. Η έμφαση δόθηκε στην ενδοπεριφερειακή ανισότητα στον ορεινό και στον νησιωτικό χώρο αλλά και στα αστικά κέντρα με την παράλληλη προσπάθεια να προβληθούν η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη ως κόμβοι διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2009). Το συνολικό ύψος των δημοσίων επενδύσεων αυξήθηκε σημαντικά φτάνοντας και στο μέγιστο κ.κ. μέγεθός τους, ωστόσο τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της περιόδου 2000-2006 ήταν αφενός το γεγονός πως η περιφέρεια της Αττικής συγκέντρωσε σε αυτό το διάστημα το 55,6% των δημοσίων επενδύσεων της χώρας, αφετέρου μόνο δέκα νομοί έγιναν αποδέκτες αυτών σε ύψος που ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο (Psycharis, 2008).

Το γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από τα ΚΠΣ είναι πως η αναδιανεμητική λειτουργία των ΠΕΠ εμφανίστηκε σταδιακά όλο και λιγότερο αποτελεσματική, καθώς ορισμένες περιφέρειες (όπως η Ήπειρος στο 2^ο ΚΠΣ και η Στερεά Ελλάδα στο 3^ο ΚΠΣ) είχαν δυσανάλογη συμμετοχή στα προγράμματα σε σύγκριση με το επίπεδο ανάπτυξής τους (Ψυχάρης, 2004). Οι πλουσιότερες περιφέρειες φαίνεται ότι ωφελήθηκαν περισσότερο και οι ενισχύσεις δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν την υστέρηση ορισμένων ελληνικών περιφερειών. Επιπλέον οι θετικές επιδράσεις των ενισχύσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων προϋπόθεταν την ύπαρξη ενός αξιόπιστου θεσμικού πλαισίου και τη συνεργασία μεταξύ της κεντρικής και της αποκεντρωμένης διοίκησης, συνθήκες που εξέλειπαν από το ελληνικό διοικητικό σύστημα. Κατά συνέπεια δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που προέκυπταν εμπόδια στις φάσεις προγραμματισμού και υλοποίησης των έργων, τα οποία συνδέονταν με την τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων (τα ευρωπαϊκά προγράμματα ολοκληρώνονταν μεταγενέστερα από το προβλεπόμενο), την καθυστέρηση στη χρηματοδότηση και στις πληρωμές καθώς και στην πολυπλοκότητα των διαδικασιών και των ελλείψεων του θεσμικού περιβάλλοντος.

Τα θετικά αποτελέσματα όπως η αύξηση του ΑΕΠ της χώρας κατά 2,8% στο διάστημα 2000-2006 (European Commission, 2009) και η σημαντική βελτίωση του επιπέδου ανάπτυξης και του βιοτικού επιπέδου στην πλειονότητα των ελληνικών περιφερειών στο τέλος της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000, μαζί με την παράλληλη μείωση των αποκλίσεων του κ.κ. προϊόντος⁵³ (από το 74,0% του ευρωπαϊκού μέσου όρου το 1995, ανήλθε το 2005 στο 88,0%), δεν συνδέθηκαν με σύγκλιση με τις περιφέρειες των χωρών της ΕΕ. Με βάση στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και σε σύγκριση με το μέσο όρο της ΕΕ των τότε 15 χωρών⁵⁴, οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα στην περίοδο 1996-2007 αυξήθηκαν από 10,0% σε 27,0% (εξαιρέση αποτελούν οι περιφέρειες της Αττικής κατά πρώτο λόγο και Ν. Αιγαίου), ενώ σε σχέση με την ΕΕ των 27 χωρών μειώθηκαν από 32,5% σε 28,3% (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011).

⁵³ Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1995-2003 η αύξηση του πραγματικού κ.κ. προϊόντος γινόταν με ετήσιο ρυθμό 3,8%, (Lolos, 2009).

⁵⁴ Στην Ευρώπη των 15 χωρών δεν υπολογίζονται η Κύπρος, η Τσεχία, η Σλοβακία, η Εσθονία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Μάλτα και η Σλοβενία με τις οποίες διευρύνθηκε η ΕΕ το 2004. Σήμερα η ΕΕ απαριθμεί 28 μέλη καθώς η Ρουμανία και η Βουλγαρία υπέγραψαν την συνθήκη προσχώρησης το 2007 και η Κροατία το 2013.

Επιπλέον φαίνεται πως δεν λειτούργησαν συμπληρωματικά με τους εθνικούς αναπτυξιακούς νόμους, παρέχοντας πιο ευνοϊκά ποσοστά επιχορήγησης συγκριτικά, δεν είχαν χωρική διάσταση ενώ το μείγμα με τις εθνικές πολιτικές συνέβαλε στον κατακερματισμό της παραγωγικής βάσης και στην περιορισμένη ανθεκτικότητα των περιφερειών στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016). Τέλος, στο σύνολό τους χαρακτηρίζονταν από την υπερβολική έμφαση στις βασικές υποδομές σε σύγκριση με τις άλλες κατηγορίες επενδύσεων όπως στους τομείς της τεχνολογικής έρευνας και της καινοτομίας (Πλασκοβίτης, 2008), από απουσία χωρικής αναδιανομής στην κατανομή των πόρων, από τη μη ένταξή τους σε έναν ευρύτερο περιφερειακό προγραμματισμό καθώς και από την περιορισμένη και άνιση διοικητική ικανότητα των περιφερειών (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016). Αξίζει να επισημανθεί πάντως πως στο ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο εμφανίζεται μεγάλη ετερογένεια απόψεων σχετικά με τον ρόλο των ευρωπαϊκών πόρων και τη συνεισφορά τους. Αν και οι περισσότερες εκθέσεις και έρευνες επισημαίνουν θετική σχέση μεταξύ Ταμείων Συνοχής και περιφερειακής ανάπτυξης και σύγκλισης, υπάρχει αντίθετα αριθμός μελετών που παρουσιάζουν ουδέτερα ή ασήμαντα αποτελέσματα (Psycharis, Tselios & Pantazis, 2020).

2.3.3 Περίοδος 2008 - 2017.

Η περίοδος από το τέλος του 2008 έως το 2017 που συνέπεσε με την οικονομική κρίση και τη βαθιά ύφεση που ακολούθησε, συμπεριλάμβανε την εφαρμογή του ΕΣΠΑ 2007-2013, μέρος του ΕΣΠΑ 2014-2020 καθώς και τη δεύτερη μεγάλη διοικητική μεταρρύθμιση της χώρας το 2010 με την ονομασία «Καλλικράτης».

Το Ε.Σ.Π.Α 2007-2013 ως συνέχεια των ΚΠΣ δεν αποτέλεσε πλέον μέσο διαχείρισης αλλά καθόρισε τις πολιτικές προτεραιότητες προτείνοντας βασικά στοιχεία υλοποίησης. Σε αυτή τη προγραμματική περίοδο πέντε ελληνικές περιφέρειες που ξεπέρασαν προκαθορισμένα επίπεδα ανάπτυξης, εισήρθαν σε καθεστώς μεταβατικής στήριξης. Η αναπτυξιακή στρατηγική του προγράμματος υλοποιήθηκε μέσω 13 Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, πέντε ΠΕΠ και οχτώ ΤΕΠ και τέθηκαν τρεις νέοι στόχοι (Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, 2007):

- i. η «Σύγκλιση» που χρηματοδοτούταν από το ΕΤΠΑ, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ταμείο Συνοχής, απορροφώντας το 78,54% των συνολικών πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων· στον στόχο αυτό κατατάχτηκαν οι οχτώ

πιο αδύναμες περιφέρειες της χώρας (αυτές που δεν ξεπερνούσαν το 75% του κ.κ. ΑΕΠ της ΕΕ των 25 χωρών και της ΕΕ των 15 χωρών), δηλαδή η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Ήπειρος, τα Ιόνια Νησιά, η Θεσσαλία, η Δυτική Ελλάδα, η Πελοπόννησος, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη και τρεις ακόμα περιφέρειες, αυτές της Αττικής, της Κεντρικής και της Δυτικής Μακεδονίας που είχαν μια ειδική στήριξη (περιφέρειες που ξεπερνούσαν το 75% του κ.κ. ΑΕΠ της ΕΕ των 25 χωρών αλλά υπολείπονταν του ποσοστού στην ΕΕ των 15 χωρών) κατά τη μετάβασή τους στον δεύτερο στόχο

- ii. η «Περιφερειακή Ανταγωνιστικότητα και η Απασχόληση», στόχος που χρηματοδοτούταν από το ΕΤΠΑ και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, απορροφώντας το 17,22% των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων και ο οποίος κάλυπτε τις περιφέρειες της Στερεάς Ελλάδας και του Νοτίου Αιγαίου (περιφέρειες που ξεπερνούσαν το 75% του μέσου κ.κ. ΑΕΠ της ΕΕ των 25 χωρών αλλά και αυτό της ΕΕ των 15 χωρών)
- iii. η «Εδαφική Συνεργασία», στόχος ο οποίος χρηματοδοτούταν από το ΕΤΠΑ και απορροφούσε το 3,94% των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων⁵⁵· αφορούσε 6 διασυνοριακά προγράμματα και 3 πολυμερή προγράμματα συνεργασίας

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων καθορίστηκαν δέκα άξονες προτεραιότητας: η ανταγωνιστικότητα και η επιχειρηματικότητα, το περιβάλλον και η αειφόρος ανάπτυξη, η ενίσχυση της προσπελασιμότητας και των υπηρεσιών γενικού ενδιαφέροντος, η ψηφιακή σύγκλιση, η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού, της εκπαίδευσης και της δια βίου μάθησης, η βελτίωση της διοικητικής ικανότητας της δημόσιας διοίκησης, η τεχνική υποστήριξη εφαρμογής, η περιφερειακή ανάπτυξη (36,8% των συνολικών πόρων του προγράμματος) και η χωρική συνεργασία. Οι διαθέσιμοι πόροι της χώρας κατά την έναρξη του πλαισίου αναφοράς ξεπερνούσαν τα 45 δισ. ευρώ⁵⁵, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων διοχετεύτηκαν στον στόχο της Σύγκλισης. Οι άλλοι δύο στόχοι στον αρχικό σχεδιασμό του προγράμματος θα χρηματοδοτούνταν με 635 εκ. ευρώ και 210 εκ. ευρώ αντίστοιχα (European Commission, 2009).

⁵⁵ 20,4 δισ. ευρώ προέρχονταν από την κοινοτική συνδρομή, 11,5 δισ. από την εθνική συμμετοχή, 7,5 δισ. αποτελούσε η ιδιωτική χρηματοδότηση, 6,1 δισ. ήταν οι δημόσιοι πόροι για αγροτική ανάπτυξη και αλιεία (οι οποίοι δεν εντάχθηκαν στο ΕΣΠΑ αλλά η αναπτυξιακή τους στρατηγική υλοποιείται με δύο ειδικά στρατηγικά σχέδια, τα ΕΣΣΑΑ και ΕΣΣΑΑΛ αντίστοιχα) και 1,4 δισ. η ιδιωτική χρηματοδότηση γι' αυτούς τους δύο τομείς.

Το ΕΣΠΑ σχεδιάστηκε για να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην περιφερειακή και πολιτική διάσταση της ανάπτυξης όπως και για τη βελτίωση της περιφερειακής αποτελεσματικότητας μέσω της προώθησης των επενδύσεων σε έρευνα και καινοτομία (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Δημιούργησε πάνω από 21.000 νέες θέσεις εργασίας και οι ετήσιες εισροές πόρων ήταν μεγαλύτερες σε σύγκριση με την περίοδο 2000-2006 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018b). Παρότι σε σύγκριση με το 3^ο ΚΠΣ ο αναπτυξιακός προσανατολισμός του ΕΣΠΑ δεν άλλαξε, υπήρχαν αναφορικά με τις ελληνικές περιφέρειες τρεις ουσιαστικές πολιτικές διαφοροποιήσεις. Η πρώτη σχετίζεται με την μείωση των ΠΕΠ (αλλά και των σχετικών ΤΕΠ) από 13 σε 5, η δεύτερη αφορά στην εισαγωγή της χωρικής διάστασης με βάση κοινά χαρακτηριστικά οικονομικής γεωγραφίας και η τρίτη εισήγαγε την έννοια της πολικής ανάπτυξης και την κατάρτιση μιας ιεραρχίας αστικών κέντρων (Πλασκοβίτης, 2008).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ωστόσο στην εκ των υστέρων έκθεση του προγράμματος κατέγραψε τις αδυναμίες της χώρας (η περιορισμένη συνεργασία μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, η πολυπλοκότητα των διαδικασιών και η χρονοβόρα γραφειοκρατία, οι αδυναμίες στον προγραμματισμό, στην επιλογή των έργων, στη συμμόρφωση με τη νομοθεσία και την οικονομική διοίκηση), θέτοντας ως βασικό πρόβλημα τις πολιτικές παρεμβάσεις κυρίως στα έργα του Ταμείου Συνοχής και του ΕΤΠΑ (European Commission, 2016). Σύμφωνα πάλι με την έκθεση, το ποσοστό της ευρωπαϊκής συμμετοχής στα έργα του προγράμματος αυξήθηκε από 75% σε 99,8% τον Μάρτιο του 2016 εξαιτίας των μέτρων λιτότητας στην χώρα γεγονός που επηρέασε και την εθνική συνεισφορά στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ). Αυτό αναπόφευκτα όμως σήμαινε σημαντική μείωση με βάση τον αρχικό προγραμματισμό της συνολικής διαθέσιμης χρηματοδότησης για αναπτυξιακά προγράμματα και η οποία από 20,2 δισ. ευρώ περιορίστηκε στα 15,9 δισ. ευρώ. Το μεγαλύτερο μέρος των κονδυλίων κατευθύνθηκε στις μεταφορές και κυρίως στα οδικά έργα εις βάρος του σιδηροδρομικού δικτύου.

Το Ε.Σ.Π.Α 2014-2020 αποτέλεσε το βασικό στρατηγικό σχέδιο για την επιστροφή της χώρας στην ανάπτυξη με τη συνδρομή σημαντικών ευρωπαϊκών πόρων και στόχευε στην αντιμετώπιση των διαρθρωτικών αδυναμιών της που συνετέλεσαν στην εμφάνιση της οικονομικής κρίσης και στα επακόλουθα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε η ύφεση⁵⁶ συνδράμοντας ταυτόχρονα στην επίτευξη των

⁵⁶ ΕΣΠΑ 2014-2020 (2019).

εθνικών στόχων έναντι της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020», για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη⁵⁷. Οι χρηματοδοτικές προτεραιότητες που προγράμματος ήταν:

- i. ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας των επιχειρήσεων, μετάβαση στην ποιοτική επιχειρηματικότητα με αιχμή την καινοτομία και αύξηση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας
- ii. ανάπτυξη και αξιοποίηση ικανοτήτων ανθρώπινου δυναμικού – κοινωνική ενσωμάτωση
- iii. προστασία του περιβάλλοντος – μετάβαση σε μία οικονομία φιλική στο περιβάλλον
- iv. ανάπτυξη – εκσυγχρονισμός – ολοκλήρωση υποδομών που θα προωθήσουν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη
- v. βελτίωση της θεσμικής επάρκειας και της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης

Στην ΕΕ, σε σύγκριση με το Πολυετές Δημοσιονομικό Πλαίσιο (ΠΔΠ), το μεσοπρόθεσμο σχέδιο προϋπολογισμού της ένωσης της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου (2007-2013), το ΠΔΠ (2014-2020) μειώθηκε κατά 3,5%, με το 42% των συνολικών δαπανών του (451 δισ. ευρώ) να αφορούν την περιφερειακή πολιτική, έναντι 46% των δαπανών του ΠΔΠ 2007-2013 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018b). Ο συνολικός προϋπολογισμός για την Ελλάδα ανερχόταν στα 24,98 δισ. ευρώ (εκ των οποίων τα 20,38 δισ. ευρώ μέσω των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων) τα οποία θα επενδύονταν σε κατηγορίες όπως η δημιουργία θέσεων εργασίας καθώς και για τον στόχο της ανάπτυξης, της αύξησης της ανταγωνιστικότητας των ΜΜΕ, της προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και την ενθάρρυνση της μετάβασης σε μια οικονομία χαμηλών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και της ανάπτυξης υποδομών στον τομέα των μεταφορών και της ενέργειας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016). Στα πρώτα τέσσερα έτη της εφαρμογής του (2014-2017) το σύνολο των εισερχόμενων πόρων από τα διαρθρωτικά ταμεία της ΕΕ ανήλθε σε 3.522 εκατ. Ευρώ, ένα μέγεθος χαμηλότερο από τις εισροές στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα των δύο προηγούμενων προγραμματικών περιόδων (2000-2006 και 2007-

⁵⁷ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2010).

2013) και αυτό κυρίως λόγω παραγόντων που συνδέονταν άμεσα με την πορεία υλοποίησης των έργων το 2017 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2018b).

Εκτός των προγραμμάτων ΕΣΠΑ, την ίδια περίοδο στο εσωτερικό της χώρας οι εθνικές αναπτυξιακές πολιτικές συμπεριλάμβαναν την θέσπιση ενός νέου Επενδυτικού Νόμου, του 3908/2011, που είχε ως στόχο την αύξηση των περιφερειακών επενδύσεων (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2011). Αντικατέστησε τον προγενέστερο ισχύοντα νόμο (Ν.3299/04) ο οποίος εμφάνιζε αδυναμίες στον τρόπο διαχείρισης των επενδυτικών κινήτρων, σε μία περίοδο μάλιστα που η εφαρμογή του θα συνέπιπτε με την ένταση των επιπτώσεων της κρίσης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Το καθεστώς ενισχύσεων του νόμου του 2011 περιείχε μια ξεχωριστή κατηγορία σχεδίων, αυτή της περιφερειακής συνοχής, που περιλάμβανε επενδυτικά σχέδια για την αντιμετώπιση τοπικών αναγκών ή την αξιοποίηση τοπικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, με τη χρησιμοποίηση περιβαλλοντικών βιώσιμων τεχνολογικών εφαρμογών. Επιδίωκε επίσης να απλοποιήσει τις διαδικασίες ελαχιστοποιώντας την επαφή επενδυτή και υπηρεσιών, εισάγοντας την έννοια της διαφάνειας στις διαδικασίες αξιολόγησης και έγκρισης επενδυτικών σχεδίων και έως τον Απρίλιο του 2014 είχαν ενταχθεί στο νόμο επενδυτικά σχέδια προϋπολογισμού 1,1 δισ. ευρώ, εκ των οποίων το 76% άνηκε στην κατηγορία της περιφερειακής συνοχής (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η τροποποίησή του, ο νόμος Ν.4072/12, διευκόλυνε τις απαλλοτριώσεις, τις αποζημιώσεις και τις πληρωμές για έργα υποδομής προωθώντας την κατασκευή του οδικού δικτύου (European Commission, 2016). Μέχρι το τέλος της περιόδου έρευνας ψηφίστηκε ο αναπτυξιακός νόμος 4399/2016, ο οποίος έδινε έμφαση στα φορολογικά κίνητρα αντί για τις επιχορηγήσεις και έθετε ανώτατο ύψος επιχορήγησης και πλαφόν στο ύψος των ενισχύσεων (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αποτελούσε επίσης το θεσμικό πλαίσιο για τη σύσταση καθεστώτων ενισχύσεων ιδιωτικών επενδύσεων για την περιφερειακή και οικονομική ανάπτυξη της χώρας (ΕΣΠΑ 2014-2020, 2019).

Ο περιορισμός των δημόσιων επενδύσεων στην μετα-ολυμπιακή περίοδο καθώς και η ύφεση που ακολούθησε την κρίση, οδήγησε στην εισαγωγή του θεσμού των Συμπράξεων Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) το 2006 και την εντατικοποίηση της χρήσης τους μετά το 2008. Τα ΣΔΙΤ αποτελούν συμβάσεις, κατά κανόνα μακροχρόνιες, οι οποίες συνάπτονται μεταξύ ενός δημόσιου και ενός ιδιωτικού φορέα, με σκοπό την εκτέλεση έργων ή/και την παροχή υπηρεσιών και ανάμεσα στα εγκεκριμένα έργα έως το 2017 συμπεριλαμβάνονταν σχολικές υποδομές, συστήματα

διαχείρισης και επεξεργασίας απορριμμάτων, οδικοί άξονες κ.α.⁵⁸. Μέχρι τότε οι κατασκευές πραγματοποιούνταν ως δημόσια έργα με την κλασική τους μορφή και με διακριτούς τους ρόλους της αναθέτουσας αρχής και του αναδόχου. Τα ΣΔΙΤ όμως διαφοροποίησαν την κατάσταση έχοντας σημαντικό ρόλο και στο σχεδιασμό της ΕΕ για τις πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης. Συνολικά υπογράφηκαν 14 συμβάσεις ΣΔΙΤ την περίοδο 2009-2019 οι οποίες ανέρχονταν σε ύψος 822 εκ. ευρώ. Εν τούτοις η υλοποίηση των συγχρηματοδοτούμενων ΣΔΙΤ στην χώρα φαίνεται πως υπήρξε δυσχερής μέχρι το 2014 λόγω διαφόρων παραγόντων (συγκυριακών και μη) ενώ για την επιτυχημένη εφαρμογή τους κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη ενός βαθμού διοικητικής ικανότητας, η οποία με τη σειρά της μπορεί να διασφαλιστεί μόνο μέσω κατάλληλων θεσμικών και νομικών πλαισίων (Τράπεζα της Ελλάδας, 2018b).

Πέρα από την υλοποίηση των ΕΣΠΑ και τη θέσπιση των νέων αναπτυξιακών νόμων, στο πεδίο των διοικητικών μεταρρυθμίσεων τον Ιούνιο του 2010 εκδόθηκε ο Ν.3852/2010, περισσότερο γνωστός ως «Πρόγραμμα Καλλικράτης», ο οποίος αποτέλεσε τη συνέχεια της προηγούμενης διοικητικής μεταρρύθμισης («Πρόγραμμα Καποδίστριας»). Το «Πρόγραμμα Καλλικράτης» θεωρούνταν η μεγαλύτερη πρόκληση της μετα-διδαστορίας (Οικονομου, 2019). Αποτελούσε προσπάθεια περιορισμού του συγκεντρωτικού χαρακτήρα του κεντρικού κράτους και προώθησης της αποκέντρωσης των διαδικασιών λήψης αποφάσεων όπως και της ενδογενούς ανάπτυξης. Οι 13 περιφέρειες διατήρησαν τα γεωγραφικά τους όρια αλλά πλέον αποτελούσαν δευτεροβάθμιους Ο.Α με αιρετό περιφερειάρχη και συμβούλιο, ενώ συστήθηκαν παράλληλα επτά αποκεντρωμένες διοικήσεις. Οι περιφέρειες θεωρούνταν αυτοδιοικούμενα κατά τόπο Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου αποτελώντας το δεύτερο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης και σε συνδυασμό με τη κατάργηση της νομαρχίας ως αυτοτελούς βαθμίδας στο σύστημα διοικητικής οργάνωσης, αναδιαμόρφωσαν τον διοικητικό χάρτη της χώρας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Θεσμοθετήθηκε ανακατεύθυνση αρμοδιοτήτων υπέρ των τοπικών και περιφερειακών ιδρυμάτων ενώ οι συγχωνεύσεις σε επίπεδο δήμου αποτέλεσαν το βασικό εργαλείο της πολιτικής αποκέντρωσης (Οικονομου, 2019), μειώνοντας περαιτέρω τον αριθμό τους. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν 325 νέοι πρωτοβάθμιοι οργανισμοί βάσει πληθυσμιακών, κοινωνικών, οικονομικών, γεωγραφικών, αναπτυξιακών, πολιτιστικών και χωροταξικών κριτηρίων. Επίσης, για την επίτευξη των στόχων της μεταρρύθμισης,

⁵⁸ ΣΔΙΤ (2020).

προγραμματίστηκε η εφαρμογή οριζόντιων δράσεων που σχετίζονταν με την ανασυγκρότηση της λειτουργίας, της φυσιογνωμίας και της αποτελεσματικής διαχείρισης των νέων θεσμών αυτοδιοίκησης, καθώς και με επιμέρους δράσεις. Ακόμα έγινε προσπάθεια να τεθούν δημοσιονομικοί περιορισμοί στη λειτουργία των τοπικών αυτοδιοικήσεων θέτοντας αυστηρούς προορισμούς στους προϋπολογισμούς τους, με την εισαγωγή κανόνων για το χρέος, τα ελλείμματα και τη δανειοδότησή τους και παράλληλα συσχετίστηκαν δημοσιονομικές μεταβιβάσεις με την εκπλήρωση προκαθορισμένων στόχων «συνετών» προϋπολογισμών (Psycharis, Zoi & Ilioroulou, 2015).

Σε σχέση με την πραγματική επίδραση του νόμου στην περιφερειακή ανάπτυξη και την οικονομική αυτονομία, η επιτυχία της μεταρρύθμισης εξαρχής συνδεόταν από την ύπαρξη ή μη των απαιτούμενων πόρων, με τις περιφέρειες να λάμβαναν χρηματοδότηση που θα προερχόταν από έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού (φόρο εισοδήματος φυσικών και νομικών προσώπων και από το ΦΠΑ). Η εφαρμογή του νόμου συνέπεσε ωστόσο με τη δημοσιονομική κρίση που οδήγησε σε περιορισμούς των κρατικών επιδοτήσεων του κεντρικού κράτους και μείωση των τοπικών εσόδων, οδηγώντας τις τοπικές αρχές στην εύρεση συμπληρωματικής χρηματοδότησης. Επιπλέον, η ύπαρξη ΟΤΑ που θα είχαν τη δυνατότητα να απορροφήσουν και να διαχειριστούν τα διαθέσιμα ευρωπαϊκά κονδύλια, συνδεόταν άμεσα με τον συνολικό βαθμό αξιοποίησης των διαθέσιμων πόρων που προέρχονταν από την περιφερειακή πολιτική της ΕΕ. Έως εκείνη την περίοδο όμως μόνο το 20% των δήμων είχε την διαχειριστική δυνατότητα να εφαρμόσει συγχρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά έργα (Οικονομου, 2019). Τα εμπειρικά αποτελέσματα έως το 2015 τουλάχιστον, υποστηρίζουν πως πράγματι η συγχώνευση των δήμων βελτίωσε την πρόσβασή τους στο εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και βοήθησε ουσιαστικά τους πιο αδύναμους διοικητικά και μικρούς πληθυσμιακά δήμους να αυξήσουν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική δραστηριότητά τους έναντι των μεγαλύτερων δήμων (Οικονομου, 2019). Ωστόσο παρά τη συμβολή του νόμου στην ενίσχυση του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης με την εκχώρηση σημαντικού αριθμού αρμοδιοτήτων, οι οποίες αφορούσαν μεταξύ άλλων το περιβάλλον, την ποιότητα ζωής και την εύρυθμη λειτουργία των πόλεων, την προστασία της δημόσιας υγείας, την παιδεία, κ.α. (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), δεν περιορίστηκε η λειτουργική δυσχέρεια των ΟΤΑ. Εν τέλει, αν και το ποσοστό των δήμων οι οποίοι κατοικούνταν από λιγότερους από 10.000 κατοίκους είχε περιοριστεί στο 24% μετά την μεταρρύθμιση, συγκριτικά με το

78% του 2010 (Οικονομου, 2019) και παρά το ότι το κράτος οργανώνεται βάσει Συντάγματος σύμφωνα με το αποκεντρωτικό σύστημα, το διοικητικό σύστημα της χώρας στο σύνολο του παρέμεινε συγκεντρωτικό με τις κατώτερες δομές του να υπολειτουργούν (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

2.3.4 Ανθεκτικότητα και ανισότητες στις ελληνικές περιφέρειες.

Οι ανισότητες μεταξύ των περιφερειών και η διακύμανσή τους κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου αποτελούν μέτρα αξιολόγησης των ασκούμενων πολιτικών και των δυναμικών της οικονομίας που παρουσιάζουν χωρική διάσταση (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στην Ελλάδα η διαρθρωτική πρόκληση των μακροχρόνιων περιφερειακών ανισοτήτων οφείλεται σε μία σειρά παραγόντων και συγκεκριμένα από τον τρόπο διάρθρωσης της οικονομίας και των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε εθνικό επίπεδο μετά τα μέσα του 20ου αιώνα (οικονομικοί παράγοντες), από την υιοθέτηση μέτρων πολιτικής που απέτυχαν να προωθήσουν την ισότητα στην περιφερειακή ανάπτυξη (πολιτικοί παράγοντες), από τη γεωγραφία της χώρας η οποία χαρακτηρίζεται από χωρική ασυνέχεια και παρουσιάζει έντονα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά (γεωμορφολογικοί παράγοντες) και από τον ρόλο που διαδραμάτισαν ιστορικά γεγονότα στη διαμόρφωση των σημερινών ανισοτήτων (ιστορικοί παράγοντες). Παράλληλα οι περιφέρειες διαθέτουν ξεχωριστά χαρακτηριστικά τα οποία έχουν προσδώσει έναν ειδικό χαρακτήρα στο περιφερειακό πρόβλημα της χώρας.

2.3.4.1 Οικονομικά χαρακτηριστικά.

Οι εμπειρικές μελέτες υποστηρίζουν πως το μέγεθος της πόλης και οι οικονομίες συγκέντρωσης αποτελούν σημαντικούς προσδιοριστικούς παράγοντες των ρυθμών μεταβολής των πόλεων και επηρεάζουν το επίπεδο ανάπτυξής τους, σε συνδυασμό με την απόσταση ασφαλείας τους από τα δύο μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα της χώρας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στην Ελλάδα περισσότερο από κάθε άλλη χώρα της Ευρώπης, οι οικονομικές δραστηριότητες βρίσκονταν σε μεγάλο βαθμό συγκεντρωμένες σε συγκεκριμένες περιφέρειες (Monastiriotis, 2011), με τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την Αθήνα μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα να έχουν το μεγαλύτερο μερίδιο. Η περαιτέρω υπερσυγκέντρωση δραστηριοτήτων και δυναμικών κλάδων στην πρωτεύουσα στον 21^ο αιώνα ήταν και αποτέλεσμα έργων, κυρίως υποδομών, που πραγματοποιήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ενόψει των Ολυμπιακών αγώνων του 2004. Επιπρόσθετα, τα περιορισμένα μεγάλα έργα υποδομής που υπήρχαν στις περιφέρειες μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (όπως η γέφυρα Ρίου – Αντιρρίου και η Εγνατία Οδός) καθώς και η απουσία ενός οργανωμένου σιδηροδρομικού δικτύου ως μέσου μεταφοράς εμπορευμάτων και προσώπων από τις χώρες της Ευρώπης, γεγονός που θα αποτελούσε οικονομική ένωση για τις περιφέρειες

της βόρειας Ελλάδας, είχε ως αποτέλεσμα τα σημαντικά αστικά κέντρα της χώρας να συγκεντρωθούν αποκλειστικά σχεδόν πάνω στα υπάρχοντα δίκτυα μεταφορών της. Με αυτό τον τρόπο ο λεγόμενος αναπτυξιακός άξονας (S) της χώρας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004; 2016) συνέπιπτε στο μεγαλύτερο μέρος του με τις περιοχές που διερχόταν ο αυτοκινητόδρομος «ΠΑΘΕ»⁵⁹.

Αυτή η συγκέντρωση, ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Αττικής, είχε αρνητικές επιπτώσεις για τις άλλες περιφέρειες (Hadjimichalis, 2010). Συνδυαστικά με την υπερεκμετάλλευση ορισμένων φυσικών πόρων και την αδρανοποίηση κάποιων άλλων, δημιούργησαν ανισότητες που εκφράστηκαν χωρικά (Παπαδημητρίου, 2001) κυρίως εις βάρος περιφερειών που παρέμεναν εξαρτημένες από τον πρωτογενή τομέα και παρουσίαζαν μικρή ανάπτυξη του δευτερογενούς και του τριτογενούς. Η παρουσία αυτών των αναξιοποίητων πόρων υποδήλωνε την ατελή χρησιμοποίηση του παραγωγικού δυναμικού τους και την αδυναμία επίτευξης του μέγιστου επίπεδου ευημερίας τους (Λώλος, 2009).

Αντίθετα φαίνεται πως οι νομοί με έντονη δραστηριότητα στον δευτερογενή τομέα, τουλάχιστον πριν την κρίση, με επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου, με σημαντικούς τουριστικούς πόρους και με υψηλή ποιότητα ανθρωπίνου δυναμικού, μαζί με τους νομούς στους οποίους ο τριτογενής τομέας παραγωγής είχε σημαντική παρουσία και εξειδικεύονταν σε κλάδους εντάσεως κεφαλαίου και τεχνολογίας, παρουσίαζαν μεγαλύτερες αναπτυξιακές τάσεις από τους υπόλοιπους (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ένας επιπρόσθετος παράγοντας που αναβάθμισε νομούς και περιφέρειες με εξάρτηση από τριτογενείς δραστηριότητες (κυρίως τις περιφέρειες Αττικής και Ν. Αιγαίου), υποβαθμίζοντας παράλληλα τη θέση ορεινών περιοχών και περιοχών της Στ. Ελλάδας με εξάρτηση από τον πρωτογενή τομέα, μικρή παρουσία του τριτογενούς τομέα και χωρίς σημαντικά αστικά κέντρα, ήταν η αναθεώρηση του ΑΕΠ η οποία ολοκληρώθηκε το 2007 (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Συνεπώς η παραγωγική διάρθρωση κάθε περιοχής επηρέασε σημαντικά την αναπτυξιακή διαδρομή της, επηρεάζοντας ταυτόχρονα και το βαθμό της ανθεκτικότητάς της όπως αναφέρθηκε.

⁵⁹ Ο «ΠΑΘΕ» ενώνει τις πόλεις της Πάτρας, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και αποτελεί ένα δίκτυο τριών αυτοκινητοδρόμων 780 χιλιομέτρων: του ΑΘΕ (Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Εύζωνοι), ένα τμήμα της Αττικής Οδού (Μεταμόρφωση-Ελευσίνα) και την Ολύμπια Οδό.

Σε αυτή τη συνθήκη θα πρέπει να προστεθεί και η απουσία cluster⁶⁰ πριν την περίοδο της ύφεσης, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πόλοι/κέντρα ανάπτυξης για την περιφερειακή και την εθνική ανάπτυξη εν γένει, καθώς η χωρική ανάλυση έδειχνε πως υπήρχε ένα και μοναδικό κέντρο στη χώρα, με τα υψηλά εισοδήματα και τα αποτελέσματά τους να εντοπίζονται συνήθως χωροθετημένα στην ή γύρω από την πρωτεύουσα (Monastiriotis, 2008).

Στα οικονομικά χαρακτηριστικά της χώρας και των περιφερειών της συμπεριλαμβάνονται για πολλές περιοχές τα χαμηλά μεγέθη της απασχόλησης και της παραγωγικότητας, όπως αποδεικνύεται από τα χαμηλά επίπεδα του κ.κ. ΑΕΠ τους (Davies et al., 2010). Όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια της μελέτης μάλιστα ήταν λίγες οι περιφέρειες που ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσο όρο παραγωγικότητας καθ' όλη την διάρκεια των ετών 2000-2017. Σε γενικές γραμμές τα επίπεδα της παραγωγικότητας καθορίζονται από τη διαθεσιμότητα του φυσικού, ανθρώπινου και γνωστικού κεφαλαίου κάθε περιφέρειας ή νομού και η έλλειψή τους σε ορισμένες περιοχές εξέφραζαν τη διαχρονική αδυναμία του παραγωγικού συστήματός τους⁶¹. Η απουσία των κεφαλαίων αυτών στη χώρα ίσως ερμηνεύεται από το έλλειμμα επενδύσεων για την έρευνα, την ανάπτυξη και τη δημιουργία τεχνογνωσίας, όπως και από την απουσία υποστήριξης νέων και καινοτομικών δραστηριοτήτων που θεωρούνται ισχυρός αναπτυξιακός παράγοντας. Η ενίσχυση του ρόλου συγκεκριμένων κλάδων στην περίοδο 2000-2007 οι οποίοι βασίζονταν στην καινοτομία και στη γνώση, δεν οδήγησαν στη μετάβαση της ελληνικής οικονομίας προς τομείς οικονομικής δραστηριότητας περισσότερο σύγχρονους και υψηλής προστιθέμενης αξίας όπως επεσήμαναν οι Καραβέλης και Τσιώνας (2011). Κύρια αίτια γι' αυτήν την αδυναμία αποτελούσε η ποιότητα και το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και εξειδίκευσης του ανθρώπινου δυναμικού, η έλλειψη πολιτικής θέλησης για την εφαρμογή σχετικών προγραμμάτων, η απουσία των απαιτούμενων διοικητικών ικανοτήτων, η ανεπαρκής χρηματοδοτική υποστήριξη, η αδυναμία πρόσβασης στην πληροφόρηση, η έλλειψη κέντρων έρευνας και παραγωγής νέας γνώσης κ.α.. Παράλληλα απουσίαζαν οι απαραίτητες υποδομές και οι ενδογενείς παράγοντες στις περιφέρειες - με εξαίρεση αυτές που περιλάμβαναν μεγάλα αστικά κέντρα - οι οποίες

⁶⁰ Τα cluster είναι γνωστά ως «συστάδες» ή «συσπειρώσεις» ή «εταιρικές συμπράξεις». Αποτελούν συνεργατικούς σχηματισμούς και είναι μορφές συνεργασίας μεταξύ επιχειρήσεων και άλλων φορέων οι οποίοι είναι αλληλεξαρτώμενοι, συστεγάζονται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και προωθούν την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα.

⁶¹ Η επάρκειά τους πάντως δεν εξασφάλιζε την αύξηση της παραγωγικότητας σε όλες τις περιπτώσεις.

θα επέτρεπαν την εγκατάσταση δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας. Αντίθετα η έμφαση διαχρονικά είχε δοθεί σε παραδοσιακούς κλάδους και σε περιφέρειες με ήδη ανεπτυγμένο βιομηχανικό παρελθόν, που χωρίς να ήταν απαραίτητα αρνητικό, αποδείχθηκε περιοριστικό για την επίτευξη μίας ισόρροπης περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης.

Ένα ακόμα αδύναμο σημείο των ελληνικών περιφερειών αποτελούσε όπως αναφέρθηκε η αδυναμία προσέλκυσης μεγάλων ΑΞΕ, ειδικότερα σε περιφέρειες όπου θα ήταν δυνατόν να αξιοποιηθούν φυσικά πλεονεκτήματα (π.χ φυσικές πηγές ενέργειας). Όσον αφορά στις εσωτερικές επενδύσεις, οι τάσεις για τοπική επιχειρηματικότητα έχουν περιοριστεί καθώς απουσίαζαν οι σημαντικές ιδιωτικές επενδύσεις που μπορούν να συνεισφέρουν στην αναπτυξιακή διαδρομή των περιφερειών και του κράτους. Όταν μάλιστα αυτές οι επενδύσεις πραγματοποιούνταν, όπως σημειώθηκε συνήθως κατευθύνονταν προς τα αστικά κέντρα όπου υπήρχαν ήδη οικονομίες κλίμακας και συγκέντρωσης και όχι προς το περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Το πρόβλημα της επιχειρηματικότητας εντάθηκε γενικότερα στα έτη της ύφεσης, καθώς περιορίστηκαν τα διαθέσιμα κεφάλαια και η δυνατότητα δανειοδότησης από τον τραπεζικό τομέα.

Ακόμα, μία σειρά περιοχών παρουσιάζονταν περισσότερο εκτεθειμένες στον δημόσιο τομέα, ο οποίος σύμφωνα με τη βιβλιογραφία σε περιόδους ύφεσης τείνει να συρρικνώνεται εμφανίζοντας τάσεις κυκλικότητας των δημοσίων δαπανών, όπως μείωση των δημοσίων επενδύσεων και άλλες περικοπές. Ο Monastiriotis (2011) με αφορμή την κρίση του 2008 ανέφερε ότι λαμβάνοντας υπόψη το χρονικό διάστημα 2005-2008 και το γεγονός ότι οι περιφερειακές περιοχές της χώρας βασιζόνταν σε μεγαλύτερο βαθμό στις «σκληρές» δημόσιες επενδύσεις όπως π.χ. στις υποδομές, υπήρχαν συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές που θα δέχονταν μεγαλύτερες επιπτώσεις λόγω αυτών των περικοπών όπως και εξαιτίας περικοπών στις αμοιβές του δημόσιου τομέα, στις συντάξεις, στα επιδόματα και στα εισοδήματα που θα επηρέαζαν συνολικά την αγοραστική τους δύναμη καθώς και εξαιτίας αλλαγών στην έμμεση φορολόγηση (κυρίως στην βόρεια Ελλάδα).

Δύο επιπρόσθετα στοιχεία της παραγωγικής δομής που διαμόρφωσαν τις αναπτυξιακές προοπτικές περιοχών της Ελλάδας αποτέλεσαν το μέγεθος της εξωστρέφειας της παραγωγικής τους βάσης (ο βαθμός της εξωστρέφειας των παραγωγικών κλάδων που διαθέτουν ή η εξαγωγική δραστηριότητα τους ή η δυνατότητα προσέλκυσης σημαντικού αριθμού τουριστών) και η ανάπτυξη των

τοπικών παραγωγικών τους αλυσίδων. Η δυνατότητα δηλαδή του παραγωγικού συστήματος τους να μετατρέπει την αύξηση της ζήτησης σε παραγωγή, ώστε να μην πραγματοποιείται μεγάλη εκροή παραγωγής από άλλες περιοχές εντός και εκτός Ελλάδας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση της ανθεκτικότητας των περιοχών της χώρας είχε όπως επισημάνθηκε και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς ανέδειξε και ενίσχυσε (σε ένα βαθμό) ορισμένες από τις περιφερειακές οικονομικές αδυναμίες. Η διαδικασία της ενοποίησης παρουσίαζε εξ' αρχής «ευπάθειες» λόγω των προ υπαρχουσών οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των χωρών του πυρήνα της Ευρώπης και των περιφερειακών χωρών. Το 1989 η έκθεση Delors⁶² είχε επισημάνει πως με την απουσία αντισταθμιστικών πολιτικών, ο συνολικός αντίκτυπος της οικονομικής ολοκλήρωσης στις χώρες της περιφέρειας θα ήταν αρνητικός, καθώς τα μεταφορικά κόστη και οι οικονομίες κλίμακας ευνοούσαν τη μετακίνηση της οικονομικής δραστηριότητας από τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, ειδικότερα εάν αυτές βρίσκονται στην περιφέρεια της Κοινότητας, στις υψηλά ανεπτυγμένες περιοχές στο κέντρο της (Boldrin & Ganova, 2001).

Πράγματι, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης φαίνεται να δημιουργήσε επιπρόσθετα σημαντικά προβλήματα για τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και περιφέρειες κυρίως για δύο λόγους. Από την μία πλευρά ήταν τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν οι περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες λόγω του κρίσιμου μεγέθους των αγορών τους, της τεχνογνωσίας και του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού τους. Από την άλλη, η εφαρμογή πολιτικών για την οικονομική και νομισματική ενοποίηση δημιούργησαν σημαντικούς περιορισμούς σε χώρες και περιφερειακές ενότητες που είχαν σημαντικές ελλείψεις σε κοινωνικές και παραγωγικές υποδομές (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στην πραγματικότητα στο χώρο της κοινότητας και στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης λίγοι ήταν όσοι είχαν επισημάνει τα προϋπάρχοντα άνισα περιφερειακά συστήματα παραγωγής, τις διαφορετικές διαρθρωτικά περιφερειακές αγορές εργασίας, την άνιση προσβασιμότητα (οικονομικά, θεσμικά και χωρικά) των χωρών της νότιας Ευρώπης στις καπιταλιστικές αγορές σε σύγκριση με τις χώρες στον «πυρήνα» της Ευρωζώνης,

⁶² Η Επιτροπή για τη Μελέτη της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, γνωστότερη ως Επιτροπή Delors, συγκροτήθηκε τον Ιούνιο του 1988. Η συγκρότησή της ήταν αποτέλεσμα της εντολής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου να εξεταστούν και να προταθούν συγκεκριμένα στάδια προς την κατεύθυνση της ΟΝΕ και εκπλήρωσε την αποστολή της με τη δημοσίευση σχετικής έκθεσης τον Απρίλιο του 1989 (https://www.ecb.europa.eu/ecb/access_to_documents/archives/delors/html/index.el.html).

όπως και τις διαφοροποιημένες κοινωνικο-χωρικές επιπτώσεις που είχε το να βρεθούν οι άνισα ανεπτυγμένες χώρες του νότου στο μακροοικονομικό και φορολογικό περιβάλλον που είχε σχεδιαστεί για τις βορειοκεντρικές οικονομίες (Hadjimichalis, 2010).

Η περίπτωση της Ελλάδας εξέφραζε χαρακτηριστικά αυτές τις αδυναμίες που εμφάνιζε το ευρωπαϊκό σχέδιο της ολοκλήρωσης καθώς σε γενικές γραμμές η διαδικασία αυτή φαίνεται να επηρέασε αρνητικά ορισμένες από τις αναπτυξιακές προοπτικές της. Η είσοδος της χώρας στην ΕΟΚ επηρέασε άνισα τις περιφέρειές της, πλήττοντας κυρίως τους ανεπτυγμένους νομούς της οι οποίοι παρουσίαζαν έως εκείνη την περίοδο σημαντική παραγωγική δραστηριότητα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004)⁶³. Η απόκλιση της χώρας από τον μέσο όρο της ΕΕ την περίοδο 1975-1995 οφειλόταν στην αδυναμία προσαρμογής του παραγωγικού δυναμικού της στο «νέο, τεχνολογικά ανώτερο και πιο ανταγωνιστικό οικονομικό περιβάλλον που οδήγησε στην αποβιομηχάνιση και στην κρίση ορισμένες περιοχές με επίπεδο ανάπτυξης υψηλότερο από τον μέσο όρο» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Στη συνέχεια, η είσοδος της χώρας στην ευρωζώνη το 2001 περιόρισε περαιτέρω την ανταγωνιστικότητα των περιφερειών της καθώς και το ύψος των εξαγωγών της συνολικά στην περίοδο 2001-2010⁶⁴, εκθέτοντας αυτές στον διεθνή ανταγωνισμό. Αυτό συνέβη σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των ασύμμετρων επιπτώσεων της νομισματικής ενοποίησης στην οικονομία και στην κοινωνική συνοχή των ευρωπαϊκών περιφερειών όπως αναφέρθηκε ήδη, αφού παρουσίαζαν διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης και κινούνταν σε διαφορετικές φάσεις του οικονομικού κύκλου πριν την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος (Λώλος, 2009). Αυτή η αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να αντιμετωπίσει τον διεθνή ανταγωνισμό οδήγησε στο να επικεντρωθεί στην εσωτερική ζήτηση και σε τομείς που είτε δεν επιδέχονταν ανταγωνισμό (όπως κατασκευές, προσωπικές υπηρεσίες), είτε συνέβαλαν ελάχιστα στην διεθνή ανταγωνιστικότητά της, όπως η ναυτιλία (Μιχαηλίδης, 2011). Μία επιπρόσθετη συνέπεια της εμβάθυνσης της οικονομικής ολοκλήρωσης αποτέλεσε και η άνιση κατανομή των υποδομών και των δυνατοτήτων ανάπτυξης όπως και η αποβιομηχάνιση βιομηχανικών περιοχών στη βόρεια Ελλάδα, που ελλείπει ισχυρού

⁶³ Γι' αυτό, σύμφωνα με τους συγγραφείς, αν και την περίοδο 1981-1995 η απόκλιση των ελληνικών περιφερειών σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ ενισχύθηκε σε όρους ανάπτυξης, στο εσωτερικό της χώρας πραγματοποιήθηκε μια ιδιότυπη- προς τα κάτω - περιφερειακή σύγκλιση των μεγεθών της.

⁶⁴ Το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας (εξαγωγές και εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών) παρουσίασε την συγκεκριμένη περίοδο έλλειμμα 8,1% ετησίως κατά μέσο όρο.

τρίτογενή τομέα βρέθηκαν με πλεονάζον παραγωγικό δυναμικό το οποίο και παρέμενε αναξιοποίητο (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011).

2.3.4.2 Πολιτικοί παράγοντες.

Η εθνική περιφερειακή πολιτική θεωρείται πως συνέβαλε στη διαμόρφωση και καθιέρωση ενός πολωτικού αναπτυξιακού προτύπου με την ενίσχυση πολιτικών σημείων στο χώρο (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011). Η περιθωριοποίηση της περιφέρειας συγκριτικά με το αστικό κέντρο της οφείλεται στο μεγαλύτερο βαθμό στην υιοθέτηση μίας συγκεντρωτικής δομής στην δημοσία διοίκηση (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η έλλειψη μίας ολοκληρωμένης εθνικής στρατηγικής ανάπτυξης για όλες τις περιφέρειες, η απουσία περιφερειακού προγραμματισμού προσαρμοσμένου σε κάθε τύπο περιφέρειας, ο κατακερματισμός της τοπικής και της περιφερειακής διοίκησης για σειρά ετών που δεν επέτρεψε την αποτελεσματική άσκηση πολιτικών, η έλλειψη αρμοδιοτήτων και της δυνατότητας συγκέντρωσης αυτοτελών πόρων των περιφερειών όπως και η απουσία μιας διαρκούς πολιτικής δημόσιων δαπανών υπέρ των λιγότερο ανεπτυγμένων νομών και περιφερειών, συνέβαλαν στην ατροφικότητα τους.

Επιπλέον, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις «Καποδίστριας» και «Καλλικράτης» δεν συνοδεύτηκαν με ανάλογη ανάθεση αρμοδιοτήτων και με τη μετακίνηση πόρων από το κεντρικό κράτος προς την αυτοδιοίκηση (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ακόμα και αν η τελευταία διοικητική μεταρρύθμιση δημιούργησε προβληματισμούς στην πράξη σχετικά με την ικανότητα της αποτελεσματικής αξιοποίησης πόρων από τις δημοτικές και τις περιφερειακές υπηρεσίες, η επικρατούσα άποψη είναι πως η περιφερειακή πολιτική μπορεί να εφαρμοστεί αποτελεσματικότερα από το επίπεδο περιφέρειας σε σύγκριση με την εφαρμογή της από κεντρικές αρχές. Σημαντικό μειονέκτημα αποτέλεσε επίσης η απουσία κεντρικού σχεδιασμού για την προώθηση της τοπικής ανάπτυξης ως ουσιαστικό μέρος μιας ολοκληρωμένης αναπτυξιακής στρατηγικής.

Τέλος αναμφίβολα επιπρόσθετος αρνητικός παράγοντας για τις ελληνικές περιφέρειες αποτέλεσε η οικονομική κατάσταση της χώρας μετά το 2009. Η ανάγκη για μια πιο αυστηρή δημοσιονομική πολιτική και για τη διαρθρωτική προσαρμογή της χώρας στις νέες συνθήκες μείωσε τα περιθώρια άσκησης περιφερειακής πολιτικής ισότητας. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν ο περιορισμός των διαθέσιμων πόρων των περιφερειών (π.χ. διακυβερνητικές επιχορηγήσεις) την στιγμή που η οικονομική εξάρτηση από το κεντρικό κράτος παρέμενε σημαντική.

2.3.4.3 Γεωμορφολογικοί παράγοντες.

Τα φυσικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα (κλίμα, φυσικό τοπίο) μιας περιφέρειας αποτελούν παράγοντες που ενισχύουν ή αποδυναμώνουν την ανάπτυξη δραστηριοτήτων και τη δυνατότητα έλξης πληθυσμού μίας περιοχής. Η μορφολογία της Ελλάδας η οποία χαρακτηρίζεται από ορεινούς όγκους και νησιωτικές περιοχές, έχει δημιουργήσει προβλήματα στην ισόρροπη ανάπτυξη, τα οποία συνδέονται κυρίως με την προσπελασιμότητα, τη ποιότητα ζωής και τα μεγέθη των τοπικών αγορών (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004). Οι ανισότητες και οι διαφοροποιήσεις στο επίπεδο ανάπτυξης ήταν όμως τα αποτελέσματα όχι μόνο της γεωμορφολογίας της, αλλά και της γεωγραφικής της θέσης. Η άνιση γεωγραφία ήταν μία έμμεση αλλά σημαντική αιτία για τον βαθμό με τον οποίο η οικονομική κρίση βρήκε πρόσφορο έδαφος στην νοτιοανατολική Ευρώπη και κυρίως στην Ελλάδα (Hadjimichalis, 2010).

Ένας σχετικός παράγοντας που ενέτεινε τις διαφορές μεταξύ των περιφερειών ήταν η πληθυσμιακή συγκέντρωση των προηγούμενων δεκαετιών σε αστικά κέντρα και πεδινές περιοχές. Η εξήγηση για αυτό ήταν η καλύτερη ποιότητα ζωής (κοινωνικές υποδομές, υπηρεσίες) σε σχέση με απομακρυσμένες και δυσκολοπρόσιτες περιοχές, η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας, η αλλαγή του παραγωγικού προτύπου της χώρας καθώς και οι περισσότερες ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Τέλος, οι Pscyharis, Rovolis, Tselios and Pantazis (2014) επισήμαναν το πως διαφοροποιούνταν οι καθοριστικοί παράγοντες της περιφερειακής ανάπτυξης πριν και μετά την κρίση, ανάλογα με τα διαφορετικά γεωγραφικά υποσύνολα που εξετάζονταν όπως σε περιοχές στον κύριο οδικό άξονα της χώρας (ΠΑΘΕ) όπως και οι ωφέλειες που προέκυπταν για τις όμορες περιοχές τους.

2.3.4.4 Ιστορική εξέλιξη.

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου το μητροπολιτικό κέντρο της Ελλάδας δημιουργήθηκε στο νότιο τμήμα της, ενισχύοντας τη θέση της Αθήνας και του νότου εις βάρος των υπόλοιπων περιφερειών κυρίως στο βορρά (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004; 2016). Οι αιτίες για αυτό ήταν τρεις. Πρώτον, οι ιστορικές καταβολές του ελληνικού κράτους και η σταδιακή δημιουργία του, καθώς στα πρώτα έτη της ίδρυσής του τα σύνορα της χώρας στον βορρά εκτεινόταν μέχρι την γραμμή Αμβρακικού -Παγασητικού. Παρά τις σταδιακές εδαφικές προσθήκες, το νότιο τμήμα της αποτελούσε το σταθερό σημείο ασφάλειας και σταθερότητας στη

χώρα. Δεύτερον, η επιλογή της εγκατάστασης μεγάλου μέρους των προσφύγων από την Μικρά Ασία μετά το 1922 στην Αθήνα, η οποία αύξησε τον πληθυσμό της, την ποιότητα του ανθρωπίνου δυναμικού της αλλά και τις ανάγκες για υποδομές και για βελτίωση της ποιότητας διαβίωσης των κατοίκων της. Τρίτον, η περίοδος 1949-1989 κατά την διάρκεια της οποίας τα βόρεια σύνορα της χώρας παρέμεναν κλειστά για πολιτικούς λόγους, αποδυναμώνοντας με αυτό τον τρόπο την οικονομική δραστηριότητα των πόλεων της βόρειας Ελλάδας και περιορίζοντας την ανάπτυξή της.

Κεφάλαιο 3

Μεθοδολογία

3.1 Δομή κεφαλαίου

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά στη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για το εμπειρικό μέρος της διατριβής. Παρουσιάζονται μέθοδοι μέτρησης και αξιολόγησης της ανθεκτικότητας με βάση τη σχετική βιβλιογραφία και στη συνέχεια η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για το περιγραφικό και το στατιστικό μέρος της εργασίας μαζί με τους δείκτες που επιλέχθηκαν.

3.2 Τρόποι μέτρησης ανθεκτικότητας

Όπως επισημάνθηκε η έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας έχει αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που σχετίζονται με τη γεωγραφική κατανομή των επιπτώσεων μίας κρίσης (Psycharis et al., 2014b). Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί ο αριθμός και το εύρος των δεικτών που χρησιμοποιούνται για να αξιολογηθεί εάν είναι ανθεκτική μια συγκεκριμένη τοπική ή περιφερειακή οικονομία όπως και για τη σύγκριση της με το επίπεδο ανθεκτικότητας που παρουσιάζουν οικονομίες άλλων περιοχών (Sensier et al., 2016). Σε περιφερειακό επίπεδο η βιβλιογραφία προσφέρει μία ευρεία κλίμακα προσεγγίσεων που εστιάζουν είτε σε ποσοτικές (Martin 2012; Kitsos & Bishop, 2018), είτε σε ποιοτικές μεθόδους (Simmie & Martin, 2010). Όπως και στην περίπτωση του ορισμού και των προσεγγίσεων της έννοιας της περιφερειακής ανθεκτικότητας δεν υπάρχει ακόμα μία μοναδική και αποδεκτή μέθοδος μέτρησής της (Martin & Gardiner, 2019; Fratesi & Rodríguez-Pose, 2016), αλλά καθορίζεται από το ποια μεταβλητή (ή μεταβλητές) αξιολογείται ως η πλέον κατάλληλη να χρησιμοποιηθεί για τον σκοπό μίας συγκεκριμένης έρευνας καθώς και από το χρονικό διάστημα το οποίο θα διερευνηθεί.

Οι Sensier et al. (2016) θίγουν μία σειρά επιπλέον σχετικών ερωτημάτων που θα πρέπει να συνεκτιμηθούν όπως το εάν η ανθεκτικότητα μετριέται σε απόλυτους όρους ή σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο ή συγκρίνεται με την επίδοση άλλων περιοχών σε μία απότομη διαταραχή, διερευνώντας στη τελευταία περίπτωση ποιες περιοχές αποδείχθηκαν περισσότερο ή λιγότερο ανθεκτικές. Άλλα ερωτήματά τους συνδέονται με τη φύση της διαταραχής και της ανάκαμψης, εάν υπολογίζεται ως απόδοση ή αποτέλεσμα για μία περιοχή όπως και για την κλίμακα της ανάλυσης. Εάν δηλαδή πρόκειται για έρευνα σε εθνικό ή σε περιφερειακό επίπεδο όπως περιφέρειες, πόλεις ή

άλλες στατιστικές και διοικητικές μονάδες. Οι Reggiani et al. (2002) συμπλήρωσαν πως η μέτρηση της ανθεκτικότητας στο ίδιο σύστημα μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα και με τον προορισμό της απότομης διαταραχής. Ένα σημείο επίσης κλειδί για την μελέτη της οικονομικής ανθεκτικότητας είναι η ταυτοποίηση του πότε συνέβη στην πραγματικότητα η απότομη διαταραχή σε μία περιοχή, καθώς η οικονομία σχεδόν πάντα επηρεάζεται από ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο οικονομικό σοκ, όμως μόνο όταν αυτά έχουν ένα συγκεκριμένο αντίκτυπο ή συμβαίνουν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο τα αποτελέσματα του γίνονται αισθητά (Sensier et al., 2016).

Οι Martin and Sunley (2015) εμβάθυναν στην «ανατομία» της μέτρησής της όπως και στη μέθοδο μέτρησης της ανάκαμψης από μία φάση ύφεσης. Ανέφεραν πως στην περίπτωση της μείωσης του ποσοστού απασχόλησης, η επιλογή που θα πρέπει να γίνει αφορά στο εάν ο παράγοντας που θα αξιολογηθεί για την ανθεκτικότητα είναι η απόλυτη/ποσοστιαία μείωση του ποσοστού της εργασίας ή ο χρόνος κατά τον οποίο το ποσοστό παρέμενε μειωμένο. Αξιολογώντας την ανάκαμψη του ποσοστού, υποστηρίζουν πως η έμφαση μπορεί να δοθεί στον χρόνο είτε που απαιτήθηκε για να επιστρέψει στην κατάστασή που παρουσίαζε πριν την εμφάνιση της απότομης διαταραχής ή σε κάποιο άλλο χρονικό σημείο μετά από αυτή ή ακόμα και στο μέγιστο μακροπρόθεσμο αναπτυξιακό μέγεθός της.

Ωστόσο αυτή η αυξανόμενη διαφορετικότητα των δεικτών δημιουργεί προβληματισμούς στην αποσαφήνιση της έννοιας της ανθεκτικότητας και στη χρησιμότητά της (Christopherson et al., 2010) για αυτό και χρειάζεται να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην αντιμετώπιση του προβλήματος της μέτρησής της κυρίως σε κοινωνικό-οικονομικούς όρους (Regianni et al., 2002). Οι Martin and Sunley (2015) αναφέρουν ότι υπάρχουν αρκετοί τρόποι μέτρησης της αξιολόγησης και διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στη βιβλιογραφία, από περιγραφικά ερμηνευτικά παραδείγματα (case studies) μέχρι στατιστικά και οικονομετρικά μοντέλα που αξιολογούν π.χ. την ταχύτητα της περιφερειακής ανάπτυξης. Τέτοια περιγραφικά παραδείγματα αποτελούν η περίπτωση των περιοχών Κέιμπριτζ και του Σούνσι (Simmie & Martin, 2010) και της βιομηχανίας του άνθρακα σε Ηνωμένο Βασίλειο και Γερμανία (Pike et al., 2010) που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι Hill et al. (2008) με τη σειρά τους, πρότειναν με βάση τον διαχωρισμό που έκαναν για τις περιφέρειες τη σύγκριση δεδομένων των οικονομικών επιδόσεών τους και των ποσοστών ανάπτυξης τους πριν και μετά την απότομη διαταραχή για τις «economically resilient» και τις «non resilient» περιφέρειες, ενώ για τις «shock resistant» περιφέρειες

πρότειναν την εξέταση για συγκεκριμένη χρονική περίοδο, της αρνητικής απόκλισης στην επίδοση ενός ή περισσότερων εκ των μεγαλύτερων εξαγωγικών τομέων τους, διακριτά ή συνολικά, συγκριτικά με συγκεκριμένο μέγεθος απόκλισης.

Συνήθως ωστόσο μέθοδος αποτελεί η χρησιμοποίηση απλών μονών ή σύνθετων συγκρίσιμων μέτρων (ανθεκτικότητας) με βάση βασικές μεταβλητές όπως το ΑΕΠ ή τα ποσοστά απασχόλησης ή ανεργίας (Martin & Gardinger, 2019; Kakderi & Tasopoulou, 2017; Giannakis & Bruggeman, 2015; 2017; Kitsos & Bishop, 2018) ή και τη χρήση και των δύο δεικτών (Sensier et al., 2016). Ο Martin (2012) πρότεινε ένα απλό τρόπο μέτρησης της αντίστασης των περιφερειών στις υφέσεις ως έκφραση της ανθεκτικότητάς τους και συγκεκριμένα τη σύγκριση του ποσοστού της μείωσης της απασχόλησης ή του προϊόντος σε μία περιοχή με την αντίστοιχη μείωση στη χώρα (sensitivity index). Αν το αποτέλεσμα αυτό είναι μεγαλύτερο από την μονάδα, η περιφέρεια παρουσίαζε χαμηλή (σχετικά) ανθεκτικότητα (ή υψηλή ευαισθησία) σε καταστάσεις υφέσεις και κατά συνέπεια εάν ήταν μικρότερο από την μονάδα, η περιοχή είχε υψηλή (σχετικά) αντίσταση (ή χαμηλή ευαισθησία).

Αντίστοιχα με τον Martin, οι Giannakis and Bruggeman (2017) για να αξιολογήσουν την ανθεκτικότητα στο δείκτη της απασχόλησης, συγκρίνουν τις απώλειες ή τα κέρδη στον αριθμό των εργαζομένων μίας χώρας, με τις απώλειες ή τα κέρδη του συνόλου της ΕΕ, και αντίστοιχα σε μία περιφέρεια σε σύγκριση με τη χώρα στην οποία ανήκει. Ως ανθεκτική, ορίζουν τη χώρα/περιφέρεια που παρουσιάζει μικρότερες απώλειες ή μεγαλύτερα κέρδη (σε απασχολούμενους), σε σύγκριση με το ευρύτερο γεωγραφικό σύνολό τους. Η αιτιολογία για αυτό είναι πως καθώς μία μεγάλη ύφεση αποτελεί ένα γεγονός εθνικής εμβέλειας, είναι λογική υπόθεση κάθε περιοχή να συμπεριφέρεται όπως το μακροοικονομικό σύνολο στο οποίο ανήκει. Οι όποιες διαφορές όμως που θα εμφάνιζε σε σύγκριση με το ευρύτερο επίπεδο μπορεί να αποτελούν ένδειξη ύπαρξης ή μη (σχετικής) ανθεκτικότητας της περιοχής. Συνεπώς αν η έρευνα εστιάζει στην άμεση σύγκριση ανάμεσα σε συγκεκριμένες περιοχές ή πόλεις σε μια απότομη διαταραχή, μία απλή μέθοδος αποτελεί η χρησιμοποίηση ως σημείο αναφοράς, του επιπέδου της ανθεκτικότητας της χώρας ή της επαναφοράς της στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την κρίση (σε όρους ΑΕΠ, ανεργίας κ.α.), σε σχέση με το επίπεδο κάθε πόλης/περιοχής (Martin & Gardiner, 2019).

Άλλες προσεγγίσεις που απαντώνται στην βιβλιογραφία για τη μέτρηση της περιφερειακής οικονομικής ανθεκτικότητας αποτελούν τα στατιστικά μοντέλα χρονοσειρών (statistical time series model) τα οποία αξιολογούν το χρόνο που

απαιτείται για να εξαφανιστούν οι επιπτώσεις της κρίσης καθώς και τα μοντέλα αιτιότητας (causal structural models) που ενσωματώνουν την ανθεκτικότητα σε περιφερειακά οικονομικά μοντέλα, τα οποία παρουσιάζουν την κατάσταση που θα είχε ένα σύστημα εάν δεν είχε συμβεί μία απότομη διαταραχή (Martin & Sunley, 2015; Martin & Gardiner, 2019). Χρησιμοποιούνται ακόμα αναλύσεις «shift-share» και αναλύσεις εισροών-εκροών συνδυαστικά, ώστε να περιγράψουν αλλαγές σε «συμπεριφορές» των περιφερειακών οικονομιών (όπως στην απασχόληση) και για εξετάσουν το ρόλο που διαδραματίζουν οι διακλαδικές συνδέσεις με τις τοπικές οικονομίες στη διάρκεια του οικονομικού κύκλου (Giannakis & Bruggeman, 2015). Παράλληλα με στοιχεία ΑΕΠ και απασχόλησης έχουν χρησιμοποιηθεί και μέθοδοι που προσδιορίζουν τους περιφερειακούς οικονομικούς κύκλους ώστε να συγκεκριμενοποιηθούν οι χρονικές διαφορές στην εμφάνιση των επιπτώσεων της κρίσης στις περιοχές καθώς και το μέγεθος και τη διάρκεια της ύφεσης όπως και της επακόλουθης ανάκαμψής τους (Sensier et al., 2016). Δεδομένο είναι πάντως πως όπως δεν υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα στις στατιστικές εκτιμήσεις, δεν υπάρχει απόλυτη τελειότητα στις στατιστικές μεθόδους γενικότερα (Michalopoulou & Mimis, 2017)

Η χρήση ωστόσο του κ.κ ΑΕΠ ως έναν από τους δύο κύριους δείκτες ανθεκτικότητας έχει αποτελέσει τη πιο συνήθη πρακτική. Το ΑΕΠ αποτελεί μέσο μέτρησης της οικονομικής δραστηριότητας και μπορεί να λειτουργεί και ως δείκτης του επιπέδου διαβίωσης. Ως δείκτης μέτρησης της ανάπτυξης έχει το πλεονέκτημα της ακριβούς, ευρείας και με συνέπεια καταγραφής του και αξιολογεί το πότε εισέρχεται και εξέρχεται μία περιοχή από μία ύφεση. Σε επίπεδο περιφέρειας, με τη χρήση του πραγματικού ΑΕΠ σε σταθερές τιμές ενός έτους μέσω αποπληθωριστών, δίνεται μία ακόμα καλύτερη οπτική της ανθεκτικότητας του εισοδήματος και του προϊόντος για μία συγκεκριμένη περίοδο αναφοράς (Sensier et al., 2016) εκφράζοντας το μέγεθος της περιφερειακής αγοράς (ΑΕΠ) ή το περιφερειακό επίπεδο ανάπτυξης (κ.κ. ΑΕΠ). Επιπλέον, καθώς το κ.κ. ΑΕΠ αντιπροσωπεύει πολλά από τα δομικά χαρακτηριστικά μίας περιοχής, οι οικονομίες που διαθέτουν παρόμοια επίπεδα κ.κ. ΑΕΠ έχουν συχνά κοινά πολλά δομικά χαρακτηριστικά, συμπεριλαμβανομένων των επιπέδων εκπαίδευσης, της τεχνολογίας, των υποδομών και της θεσμικής ποιότητας. Αντίθετα, αυτές οι δομικές ιδιότητες τείνουν να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των οικονομιών με διαφορετικό επίπεδο του δείκτη, δίνοντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα να ομαδοποιούνται πόλεις και περιοχές με βάση το επίπεδο της ανάπτυξής τους (Iammarino, et al., 2019).

Από την άλλη πλευρά η χρησιμοποίηση του ΑΕΠ έχει δημιουργήσει και ένα πεδίο διαλόγου. Ακόμα και αν είναι γνωστή η ποσότητα και η προέλευση του προϊόντος, δεν γίνονται παραλείψεις κατά τη μέτρησή του και η παραοικονομία θεωρείται κατανεμημένη σε περιφέρειες και νομούς με τον ίδιο τρόπο, το μέγεθος του δείκτη δεν σημαίνει ότι τα εισοδήματα είναι κατανεμημένα στον ίδιο βαθμό (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Συγκεκριμένα, ένας προβληματισμός που αναφέρεται όταν χρησιμοποιείται το ΑΕΠ ως δείκτης μέτρησης αποτελεί το γεγονός ότι στατιστικά γίνεται να καταγράφονται εισοδηματικές αυξήσεις σε μία περιοχή ενώ στην πραγματικότητα τα εισοδήματα για το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών της να έχουν διαφοροποιηθεί ανισομερώς (Psycharis, Kallioras & Pantazis, 2014). Επιπρόσθετα, οι μετρήσεις του κ.κ. ΑΕΠ δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματική κατάσταση των περιοχών στην Ελλάδα καθώς διάφορες μεταβολές και αναθεωρήσεις στη μέθοδο μέτρησης των δεδομένων επηρεάζουν το ΑΕΠ των μικρότερων γεωγραφικών μονάδων, εμφανίζοντάς τους σε υψηλότερες θέσεις της αναπτυξιακής κλίμακας χωρίς να υπάρχει προφανής αιτία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Εκτός των φυσικών αδυναμιών του δείκτη και των αμφιβολιών που έχουν διατυπωθεί για τον τρόπο μέτρησης του, το ΑΕΠ αποτελεί και ένα περιορισμένο μέσο αξιολόγησης της ευημερίας καθώς δεν ενσωματώνει τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας όπως την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Αγνοεί συνεπώς σε ένα βαθμό άλλες σημαντικές εκφάνσεις της και δημιουργεί μία αποπροσανατολιστική εικόνα των περιφερειακών ανισοτήτων (Petrakos & Artelaris, 2008).

Για τον λόγο αυτό η χρησιμοποίηση δεικτών συνδυαστικά ή η χρήση ενός σύνθετου δείκτη που θα ενσωματώνει περισσότερες μεταβλητές, μπορεί να είναι περισσότερο χρήσιμη καθώς γίνονται περισσότερο αντιληπτά (και παράλληλα συμπεριλαμβάνουν) τα πολύπλοκα στοιχεία της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Στα πλεονεκτήματα αυτών των δεικτών προστίθενται η δυνατότητα της προσαρμογής τους για διαφορετικές χώρες και ειδικές συνθήκες, η διευκόλυνση της κατάταξης και της σύγκρισης των οικονομιών καθώς και το ότι μπορούν να οδηγήσουν περισσότερο εύκολα σε ασφαλή συμπεράσματα σε σύγκριση με τα αποτελέσματα μεμονωμένων δεικτών που μπορεί να διαφοροποιούνται. Παραδείγματος χάριν, τα στοιχεία ανεργίας θα πρέπει να συνδυάζονται με τα λοιπά στοιχεία της απασχόλησης δηλαδή την αύξηση ή την μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στην εκάστοτε περιφέρεια ή νομό καθώς και με τα επίπεδα παραγωγικότητας συνολικά και ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας. Θα πρέπει παράλληλα να λαμβάνονται υπόψιν δείκτες που

υπολογίζουν την παραγωγή κάθε γεωγραφικής ενότητας καθώς και δείκτες εξειδίκευσης και τομεακής διάρθρωσης ώστε να αποτυπώνεται η πραγματική δυναμική των περιφερειών (ή νομών). Εντούτοις ο τρόπος που συντίθενται οι συγκεκριμένοι δείκτες έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα εφόσον δεν έχει αξιολογηθεί ορθά ή η σύνθεση των μεταβλητών του δεν είναι αντικειμενική ενώ παράλληλα μπορεί να μην οδηγεί στην ταυτοποίηση συγκεκριμένων προβλημάτων (Petrakos & Artelaris, 2008).

Σχετικά παραδείγματα τέτοιων δεικτών απαντώνται στη βιβλιογραφία και για την περίπτωση της Ελλάδας. Για παράδειγμα οι Psycharis et al. (2014a) προχώρησαν στη δημιουργία ενός σύνθετου δείκτη περιφερειακής ανθεκτικότητας για την διερεύνηση της ανθεκτικότητας/ευπάθειας των ελληνικών περιφερειών στην κρίση του 2008. Στην ανάλυση συμπεριέλαβαν μεταβλητές εκτός των δεδομένων απασχόλησης και ανεργίας, όπως πληθυσμιακές αλλαγές, κ.κ. αξία εξαγωγών, κ.κ. αποταμιεύσεις, κ.κ. νέες κατασκευές, κ.κ. δημόσιες επενδύσεις κ.α. Οι Petrakos and Psycharis (2016) για την ανάλυση της χωρικής επίδοσης των ελληνικών περιφερειών τα πρώτα χρόνια της κρίσης, χρησιμοποίησαν το κ.κ. ΑΕΠ ως ανεξάρτητη μεταβλητή μαζί με μία σειρά δομικών μεταβλητών όπως ο δείκτης εμπορίου, ο βαθμός δημοσίων επενδύσεων ανά περιφέρεια, το ποσοστό του περιφερειακού ΑΕΠ που παράγεται στον προστατευμένο τομέα της οικονομίας κ.α. Οι Petrakos and Artelaris (2008) είχαν χρησιμοποιήσει προγενέστερα ένα σύνθετο δείκτη ανάπτυξης και ευημερίας που αποτελούταν από 21 μεταβλητές, συμπεριλαμβάνοντας δεδομένα που συνδέονται με την ευημερία και την ποιότητα ζωής (δηλωθέν εισόδημα, τομεακό ΑΕΠ, αστικοποίηση, δείκτης κεντρικότητας κ.α.).

Η μεταβλητή της απασχόλησης είναι ο δεύτερος κύριος δείκτης μέτρησης της ανθεκτικότητας. Ενδεχομένως αποτελεί ένα περισσότερο ουσιαστικό μέσο αξιολόγησής της σε σύγκριση με το ΑΕΠ καθώς μετράει τον αριθμό των ατόμων που απασχολούνται σε μία περιοχή, είναι λιγότερο επιρρεπής σε αναθεώρηση και εμπεριέχει και μία κοινωνική αξία καθώς οι θέσεις εργασίας αποτελούν δείκτη ευημερίας μίας περιοχής για την κοινή γνώμη και την πολιτική (Sensier et al., 2016). Επιπλέον, σε περιπτώσεις απότομων διαταραχών επιστρέφει στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την εμφάνιση της κρίσης μεταγενέστερα από ότι η παραγωγή (Giannakis & Bruggeman, 2017) εκφράζοντας περισσότερο αντιπροσωπευτικά τις κοινωνικές ανισότητες που δημιουργούνται από μία κρίση ενώ παράλληλα η μείωση της τείνει να είναι σημαντικά υψηλότερη από αυτή της παραγωγής (Giannakis &

Bruggeman, 2015). Ακόμα, η λειτουργία της αγοράς εργασίας έχει πολύ σημαντικό ρόλο στην επίτευξη της οικονομικής ανθεκτικότητας των περιοχών όπως και στο συνολικό τρόπο που αυτές ανταποκρίνονται σε απότομες διαταραχές (Monastiriotes & Martelli, 2021). Σε γενικές γραμμές συνεπώς, η χρήση του δείκτη της απασχόλησης αποτελεί έναν περιεκτικό και συγκεκριμένο τρόπο μέτρησης της περιφερειακής ανθεκτικότητας σε μία συνθήκη διαταραχής καθώς δεν παρουσιάζει μόνο τις οικονομικές επιδράσεις που προκαλούνται αλλά αποτελεί παράλληλα και έναν δείκτη της κοινωνικής συνοχής (Simmie & Martin, 2010), με τις διαφοροποιήσεις στην απασχόληση να αντιπροσωπεύουν καλύτερα τον κοινωνικό αντίκτυπο των σοκ των υφέσεων συγκριτικά με τις αντίστοιχες στην παραγωγή (Fratesi & Rodríguez-Pose, 2016).

3.3 Δεδομένα και Μεθοδολογία

Ακολουθώντας την παρουσίαση της ιστορικής διαδρομής των ελληνικών περιφερειών και της περιφερειακής πολιτικής, της εξέλιξης της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008 στη χώρα και της παρουσίασης των τρόπων μέτρησης της ανθεκτικότητας στην βιβλιογραφία, στη συνέχεια στόχος είναι να αναδειχθούν αφενός οι διαφορές στα επίπεδα ανθεκτικότητας στις περιφέρειες και στους νομούς της Ελλάδας, αφετέρου να προσδιοριστούν οι αιτίες για αυτές με την εξέταση συγκεκριμένων παραγόντων.

Για τη διερεύνηση των συγκεκριμένων στόχων η μέτρηση της ανθεκτικότητας σε περιφερειακό επίπεδο θα χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο και μεγαλύτερο τμήμα της ανάλυσης, χρησιμοποιούνται μέθοδοι περιγραφικής στατιστικής για το σύνολο των δεδομένων παραγωγής και απασχόλησης που συμπεριλήφθηκαν. Στο δεύτερο μέρος, με τη χρήση οικονομετρικής ανάλυσης εξετάζεται ο ρόλος των δημοσιονομικών πολιτικών ως παράγοντας ανθεκτικότητας στο τομέα της απασχόλησης, μέσω δεδομένων που αφορούν τις δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα.

Η περίοδος αναφοράς της μελέτης αποτελεί το χρονικό διάστημα 2000-2017 και λαμβάνεται υπόψη η διακύμανση του εθνικού οικονομικού κύκλου στη συγκεκριμένη περίοδο. Οι πρόσφατες έρευνες σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο δείχνουν ότι η διακύμανση του οικονομικού κύκλου σε εθνικό επίπεδο επηρεάζει τις περιφερειακές ανισότητες και η εξάρτηση αυτών από το εθνικό οικονομικό κύκλο, «υποδηλώνει ότι κάθε φάση οικονομικής ανάκαμψης θα συνοδεύεται από έναρξη των ανισοτήτων» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Για αυτό το λόγο η περίοδος των 18 ετών διακρίνεται

σε δύο βασικές περιόδους αναφοράς και στα δύο μέρη της ανάλυσης, τις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017. Για τους σκοπούς της έρευνας στο πρώτο τμήμα της ανάλυσης έχει γίνει περαιτέρω διαίρεση τους, στις υποπεριόδους 2000-2004, 2005-2008, 2009-2012 και 2013-2017. Η ύπαρξη τεσσάρων υποπεριοδών προσφέρει τη δυνατότητα να εστιαστεί το ενδιαφέρον στις διαφορές που προέκυψαν στα έτη πριν και μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση, να εξεταστούν οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες συνέπειές αυτής καθώς να διερευνηθεί ο πραγματικός βαθμός ανθεκτικότητας (εφόσον υπάρχει), συγκρίνοντας τις ποσοστιαίες ή απόλυτες μεταβολές των μέσων όρων των δεικτών μεταξύ διαδοχικών περιόδων.

Την πρώτη βασική περίοδο αναφοράς αποτελεί το χρονικό διάστημα 2000-2008, δηλαδή η φάση επέκτασης της ελληνικής οικονομίας (expansion), η οποία αποτέλεσε μέρος μίας 14ετούς συνεχόμενης περιόδου οικονομικής και εργασιακής ανάπτυξης, συμπεριλαμβάνοντας και ένα έτος πριν την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ (01/01/2001). Η περίοδος αυτή χωρίστηκε όπως αναφέρθηκε σε δύο υποπεριόδους. Η πρώτη αφορά σε μία υποπερίοδο πέντε ετών και συγκεκριμένα το διάστημα 2000-2004, συμπεριλαμβάνοντας και το έτος διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Η δεύτερη υποπερίοδος αφορά στην τετραετία 2005-2008, στα έτη δηλαδή πριν την εμφάνιση της κρίσης στη χώρα.

Τη δεύτερη περίοδος αναφοράς αποτελούν τα έτη 2009-2017, η φάση ύφεσης της ελληνικής οικονομίας. Αντίστοιχα με άλλες μελέτες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016; Psycharis et al., 2014b) ως αφετηρία της οικονομικής ύφεσης (turning point) για την χώρα αποτελεί το έτος 2009. Αν και το 2008 ήταν το πρώτο έτος που ο ρυθμός μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας είχε αρνητικό πρόσημο (-0,2%) μετά το 1993, η ύφεση δεν κάλυπτε χρονικά όλο το έτος. Οι διαφοροποιήσεις στα μεγέθη του ΑΕΠ και της ΑΠΑ στην Ελλάδα ως απόρροια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, έγιναν περισσότερο εμφανείς από το επόμενο έτος. Επιπρόσθετος παράγοντας για την επιλογή αυτή αποτέλεσε η δεύτερη βασική μεταβλητή της έρευνας, η απασχόληση. Αν και από τον Σεπτέμβριο του 2008 η ανεργία αρχίζει να καταγράφει ανοδική πορεία, στο σύνολο του έτους το ποσοστό της ανεργίας είχε μειωθεί σε σύγκριση με το 2007 (7,8% από 8,4%) και ο αριθμός των απασχολούμενων είχε αυξηθεί (4.856.363 το 2008 από 4.795.069 το 2007). Επιπλέον, στο σύνολο της περιόδου έρευνας, το 2009 ήταν η πρώτη χρονιά σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος που πάνω από τις μισές περιφέρειες της χώρας (8) κατέγραψαν μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων και

12 μείωση του ΑΕΠ τους⁶⁵. Για τους σκοπούς της ανάλυσης η περίοδος διαιρέθηκε επίσης σε δύο υποπεριόδους. Η πρώτη αφορά στο χρονικό διάστημα 2009-2012, όπου υπογράφηκαν τα δύο πρώτα Μνημόνια καθώς και το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής της περιόδου 2013-2016. Η δεύτερη περίοδος αφορά σε μία περίοδο πέντε ετών, 2013-2017, που περιλαμβάνει το τρίτο Μνημόνιο και το τελευταίο έτος πριν την έξοδο της χώρας από την ύφεση με βάση τον ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης.

Στο πρώτο μέρος της ανάλυσης, ακολουθώντας το παράδειγμα των Martin (2012) και Sensier et al. (2016) η ανθεκτικότητα αξιολογείται λαμβάνοντας υπόψη τις απόλυτες μειώσεις σε όρους εργασίας και προϊόντος και τις ποσοστιαίες μεταβολές μεταξύ περιόδων, τα οποία παρουσιάζονται μέσω πινάκων και διαγραμμάτων. Εξετάζεται δηλαδή το εάν μία οικονομία αντιστάθηκε στην απότομη διαταραχή και ανέκαμψε ή όχι, σε όρους ΑΕΠ και ΑΠΑ⁶⁶, απασχόλησης και ανεργίας. Η μέθοδος αυτή ευνοεί τη μελέτη της ευαισθησίας των περιοχών σε καταστάσεις απότομης διαταραχής της οικονομίας με τρόπο που συμφωνεί με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις κατανόησης των επιπτώσεων της κρίσης (Sensier et al., 2016). Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται επίσης ο συντελεστής μεταβλητότητας και ο δείκτης μέγιστης και ελάχιστης τιμής για τον προσδιορισμό των περιφερειακών ανισοτήτων, με στόχο τον εμπλουτισμό των συμπερασμάτων, δίνοντας ένα περισσότερο δυναμικό χαρακτήρα στη μελέτη.

Ανάλογα τη διαθεσιμότητα των στοιχείων, πραγματοποιείται επιπρόσθετα σύγκριση του επιπέδου ανθεκτικότητας μεταξύ των περιφερειών και των νομών, χρησιμοποιώντας το δείκτη ευαισθησίας του Martin (2012), καθώς η ανάλυση πραγματοποιείται εντός της ίδιας χώρας, με τις ίδιες εθνικές οικονομικές συνθήκες να ισχύουν για όλες τις περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, για να αξιολογηθεί η αντίσταση της ανθεκτικότητας μίας περιοχής σε μία συνθήκη ύφεσης λαμβάνεται υπόψη ο λόγος μείωσης της απασχόλησης (ή της παραγωγής) σε μία περιοχή (περιφέρεια ή νομός) προς την αντίστοιχη μείωση σε ολόκληρη την χώρα, δηλαδή:

$$\Delta E_r / E_r = \beta_r (\Delta E_N / E_N) \text{ ή } \beta_r = (\Delta E_r / E_r) / (\Delta E_N / E_N)$$

⁶⁵ Την περίοδο την ανάπτυξης μόνο το 2005 οι ετήσιες μεταβολές των μεγεθών της απασχόλησης και του ΑΕΠ σε ορισμένες περιφέρειες είχαν αρνητικό πρόσημο, ωστόσο ήταν πολύ μικρότερες από τις αντίστοιχες του 2009.

⁶⁶ Η συσχέτισή τους έγκειται στο ότι εάν προτεθούν οι φόροι στην ΑΠΑ και αφαιρεθούν στη συνέχεια οι επιδοτήσεις των προϊόντων, λαμβάνεται το ΑΕΠ.

όπου το $\Delta E/E$ είναι η ποσοστιαία αλλαγή στην εργασία (N = χώρας και r = περιφέρειας ή νομού) και το β_r αποτελεί το δείκτη ευαισθησίας. Αντικαθιστώντας το E με την ΑΠΑ έχουμε τον τύπο:

$$\Delta APA_r / APA_r = \beta_r (\Delta APA_N / APA_N) \text{ ή } \beta_r = (\Delta APA_r / APA_r) / (\Delta APA_N / APA_N)$$

Αν ο λόγος (δείκτης) β_r για κάποια περιφέρεια (ή νομό) είναι μεγαλύτερος από την μονάδα ($>1,0$), τότε θεωρούμε ότι αυτή η περιφέρεια (ή νομός) παρουσιάζει χαμηλή αντίσταση ή μεγάλη ευαισθησία σε μία κατάσταση απότομης διαταραχής. Επακόλουθα αν ο λόγος (δείκτης) β_r είναι μικρότερος από την μονάδα ($<1,0$), τότε η συγκεκριμένη περιφέρεια (ή νομός) παρουσιάζει υψηλή αντίσταση (μικρή ευαισθησία). Η χαμηλή ή υψηλή αντίσταση συνδέεται με το βαθμό ανθεκτικότητας στην περιοχή που εξετάζεται, σε σύγκριση με τη μεταβολή της ΑΠΑ στον εθνικό μέσο όρο. Δηλαδή η περιοχή αξιολογείται με το αν ήταν περισσότερο ή λιγότερο ανθεκτική συγκριτικά με το μέσο όρο της χώρας.

Σε όρους απασχόλησης, μία περιοχή (περιφέρεια ή νομός) εκτιμάται πως είναι ανθεκτική εφόσον ο ρυθμός αύξησής της στη περίοδο αναφοράς παραμένει θετικός κατά τη διάρκεια της περιόδου ύφεσης που αποτυπώνεται στο εθνικό ποσοστό του δείκτη. Αυτή η προσέγγιση παρότι φαίνεται να αγνοεί τις τοπικές συνθήκες ή ιδιαιτερότητες, δίνει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για αναζήτηση των διαφορών που προκύπτουν μεταξύ της ανθεκτικότητας κάθε περιοχής και της εθνικής οικονομίας λόγω αυτών των τοπικών συνθηκών και του περιβάλλοντος (Martin & Gardiner, 2019). Όπου είναι δυνατόν χρησιμοποιείται και εδώ η σύγκριση των δεδομένων με τον μέσο όρο της χώρας στις περιόδους και υποπεριόδους της μελέτης.

Οι προβληματισμοί που σχετίζονται με τη χρησιμοποίηση του ΑΕΠ (ή της ΑΠΑ) ως απόλυτα αξιόπιστους δείκτες και οι αδυναμίες που αυτοί παρουσιάζουν, όπως αναφέρθηκε, προτρέπουν τη χρησιμοποίηση μίας σειράς συμπληρωματικών δεικτών, κύριων και δευτερευόντων για το πρώτο μέρος της ανάλυσης. Οι κυριότεροι συμπληρωματικοί δείκτες που θα χρησιμοποιηθούν αφορούν στην παραγωγική διάρθρωση της απασχόλησης και της ΑΠΑ, στη σχετική παραγωγικότητα των τομέων καθώς και στα δημογραφικά χαρακτηριστικά σε επίπεδο περιφέρειας και νομού.

Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγική διάρθρωση μίας περιφέρειας ή νομού θεωρείται σημαντικός παράγοντας της αναπτυξιακής προοπτικής καθώς οι περιοχές που ειδικεύονται σε συγκεκριμένους δυναμικούς και ταχέως αναπτυσσόμενους

κλάδους παρέχουν περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας από φθίνοντες νομούς (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Επιπλέον, η εξειδίκευσή τους σε συγκεκριμένους τομείς παραγωγής και σε συγκεκριμένους κλάδους μπορεί να αποτελέσει και ανάχωμα της ύφεσης μετά από περιόδους κρίσης.

Για τον υπολογισμό της σχετικής παραγωγικότητας (συνολικής και τομεακής), ακολουθώντας το παράδειγμα των Πετράκου και Ψυχάρη (2016) διαιρείται η συμμετοχή κάθε περιφέρειας (ή νομού) στη διαμόρφωση της συνολικής (ή τομεακής) εθνικής ΑΠΑ, με τη συμμετοχή της περιφέρειας (ή νομού) στη συνολική (ή τομεακή) απασχόληση της χώρας δηλαδή:

$$(ΑΠΑ_r/ΑΠΑ_N) / (L_r/L_N)$$

όπου $ΑΠΑ_r$ είναι η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία της περιφέρειας (ή νομού) και $ΑΠΑ_N$ η αντίστοιχη της χώρας και L_r είναι το μέγεθος της απασχόλησης της περιφέρειας (ή νομού) και L_N η αντίστοιχη για τη χώρα.

Τα δημογραφικά δεδομένα που αφορούν στον αριθμό του πληθυσμού και στην πυκνότητα του (σε επίπεδο NUTS 3) παρέχουν πληροφορίες για το βαθμό συγκέντρωσης του πληθυσμού σε αστικά κέντρα και για τη μητροπολιτική δομή της χώρας. Η πληθυσμιακή πυκνότητα έχει στενή σύνδεση με τον ρόλο των πόλεων στην περιφερειακή ανάπτυξη και την ανθεκτικότητα (Panori & Psycharis, 2018). Συνδυαστικά με την κατανομή του πληθυσμού σε περιφέρειες και νομούς που ειδικεύονται σε συγκεκριμένους κλάδους, π.χ. πρωτογενή τομέα, τουρισμό κ.α., της μετακίνησης τους από περιοχές ή την παραμονή τους σε αυτές, προκύπτουν συμπεράσματα για τη σχέση δημογραφικών δεικτών και οικονομικών μεγεθών και για τις προοπτικές ανάπτυξης συγκεκριμένων περιοχών. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη ότι η παραγωγικότητα της εργασίας στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του πρωτογενούς τομέα, λόγω της εντατικότερης χρήσης κεφαλαίου και τεχνολογίας, οι πληθυσμοί στα αστικά κέντρα συνδέονται με μεγαλύτερο ύψος εισοδημάτων και υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Ως δευτερεύοντες συμπληρωματικούς δείκτες θα χρησιμοποιηθούν δείκτες ευημερίας, ελκτικότητας, ανθρώπινου δυναμικού και κοινωνικών υποδομών οι οποίοι είναι διαθέσιμοι σε επίπεδο NUTS 2⁶⁷. Στο σύνολό τους δεν συμπεριλαμβάνονται στη

⁶⁷ Από τους συγκεκριμένους δείκτες μόνο ο αριθμός θανάτων είναι διαθέσιμος σε επίπεδο NUTS 3.

μέτρηση του ΑΕΠ και εδώ χρησιμοποιούνται στη προσπάθεια να αποδοθεί μία συνολικότερη εικόνα της ευημερίας και του διαχρονικού αναπτυξιακού επιπέδου μιας περιφέρειας ή ενός νομού αλλά και για να εντοπιστούν παράπλευρες επιπτώσεις της κρίσης στις περιοχές και στο επίπεδο της ανθεκτικότητάς τους.

Τα δεδομένα θα παρουσιαστούν με την μορφή πινάκων και διαγραμμάτων και ακολουθεί ή προηγείται η ερμηνεία τους. Ειδικότερα για το επίπεδο των νομών, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί διαγράμματα έχουν προτιμηθεί γραφήματα διασποράς, καθώς ο όγκος των μεταβλητών που εμπεριέχουν οι συγκεκριμένες χωρικές μονάδες δεν επιτρέπουν τη χρήση διαγραμμάτων στηλών, γραμμών, ράβδων κ.α. όπως γίνεται στην περίπτωση των περιφερειών.

Στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται η λίστα των δεδομένων που θα χρησιμοποιηθούν.

Πίνακας 3.1. Η λίστα των δεδομένων

Περιγραφή δεδομένων	Πηγή
Η λίστα των βασικών και συμπληρωματικών δεδομένων	
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο περιφέρειας	ΕΛΣΤΑΤ
Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο περιφέρειας	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο νομού	ΕΛΣΤΑΤ
Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο νομού	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο περιφέρειας	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο νομού	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) στους τομείς της οικονομίας ανά περιφέρεια	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) στους τομείς της οικονομίας ανά νομό	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο νομού ανά τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο κλάδου οικονομικής δραστηριότητας	ΕΛΣΤΑΤ
Απασχολούμενοι σε επίπεδο περιφέρειας	ΕΛΣΤΑΤ
Απασχολούμενοι σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Απασχολούμενοι σε επίπεδο νομού ⁶⁸	EUROSTAT
Απασχολούμενοι σε επίπεδο νομού ανά τομέα της οικονομίας ⁶⁸	EUROSTAT
Απασχόληση ανά τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ EUROSTAT
Σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο περιφέρειας	ΕΛΣΤΑΤ
Σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα της οικονομίας	ΕΛΣΤΑΤ
Σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο νομού ⁶⁸	EUROSTAT
Σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο νομού ανά τομέα της οικονομίας ⁶⁸	EUROSTAT
Ποσοστό ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Πληθυσμός σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Πληθυσμός σε επίπεδο νομού	EUROSTAT
Πληθυσμιακή πυκνότητα σε επίπεδο νομού	EUROSTAT
Η λίστα των δευτερευόντων συμπληρωματικών δεδομένων	
Διαθέσιμο εισόδημα σε επίπεδο περιφέρειας σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ)	EUROSTAT
Κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στα γεωγραφικά διαμερίσματα της βόρειας Ελλάδας, της κεντρικής Ελλάδας, των νησιών Αιγαίου-Κρήτης και της Αττικής (την περίοδο 2003-2017)	EUROSTAT
Ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Αριθμός οχημάτων σε επίπεδο περιφέρειας (την περίοδο 2004-2017)	EUROSTAT
Αριθμός καταλυμάτων σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Αριθμός αφίξεων σε τουριστικά καταλύματα σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Πληθυσμός ανά επίπεδο εκπαίδευσης σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Αριθμός απασχολούμενων στους τομείς τεχνολογίας και εντάσεως γνώσης σε επίπεδο περιφέρειας (την περίοδο 2008-2017)	EUROSTAT
Σύνολο του πλήρους απασχόλησης προσωπικού και ερευνητών στον τομέα έρευνας και τεχνολογίας σε επίπεδο περιφέρειας (στα έτη 2003, 2005, 2011, 2013, 2015, 2017)	EUROSTAT
Αριθμός των ιατρών και των νοσηλευτών-τριών/μιαίων σε επίπεδο περιφέρειας (για τη δεύτερη κατηγορία τα στοιχεία είναι διαθέσιμα έως το 2015)	EUROSTAT
Αριθμός των νοσοκομειακών κλινών σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Προσδόκιμο ζωής σε έτη σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Θνησιμότητα των βρεφών σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Αριθμός των θανάτων σε επίπεδο περιφέρειας	EUROSTAT
Αριθμός των θανάτων σε επίπεδο νομού	EUROSTAT

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

⁶⁸ Με βάση τη διαθεσιμότητα των στοιχείων, τα συγκεκριμένα δεδομένα στους νομούς που ακολουθούν παρουσιάζονται μαζί: Γρεβενών-Κοζάνης, Άρτας-Πρέβεζας, Καρδίτσας-Τρικάλων, Αργολίδας-Αρκαδίας, Λακωνίας-Μεσσηνίας.

Για το δεύτερο μέρος της ανάλυσης⁶⁹, χρησιμοποιούνται δεδομένα επενδύσεων που αφορούν έργα χρηματοδοτούμενα είτε αποκλειστικά από εθνικούς πόρους είτε συγχρηματοδοτούμενα από την Ελλάδα και από την ΕΕ ή και από Διεθνή Χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Τα στοιχεία των επενδύσεων αφορούν όλες τις υπάρχουσες κατηγορίες τους και έχουν συμπεριληφθεί μόνο όσες επενδύσεις μπορούσαν να προσδιοριστούν χωρικά για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ακολουθώντας τα παραδείγματα του Psycharis (2008) και Πετράκου και Ψυχάρη (2016). Οι συγκεκριμένες επενδύσεις αποτελούσαν περίπου το 50% του συνόλου των δημοσίων επενδύσεων για όλη την περίοδο αναφοράς. Το υπόλοιπο ποσοστό, οι μη χωρικά προσδιορισμένες δαπάνες δημοσίων επενδύσεων, οι οποίες αφορούσαν στο σύνολο της χώρας ή σε κάποιο χωρικό υποσύνολο ευρύτερο από τη χωρική μονάδα των αναλύσεων δεν προσμετρήθηκε στην παρούσα ανάλυση.

Οι επενδύσεις που συμπεριλήφθηκαν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε ευρύτερες και αμοιβαία αλληλοαποκλειόμενες ομάδες. Η κατανομή αυτή πραγματοποιείται με βάση το είδος των δαπανών λαμβάνοντας υπόψιν οικονομικά, τομεακά και περιφερειακά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα οι κατηγορίες είναι: i. συνολικές (total), ii. αποκεντρωμένες (decentralized), iii. δημόσιες υποδομές (public infrastructures) iv. πρωτογενής τομέας (primary sector), v. δευτερογενής τομέας (secondary sector), vi. τουρισμός και πολιτισμός (tourism & culture), vii. εκπαίδευση - έρευνα και τεχνολογία (education and R&D), viii. υγεία και κοινωνική πρόνοια (health and social welfare), ix. στέγαση και περιβάλλον (housing and environment), x. διάφορες (miscellaneous). Στην παρούσα μελέτη αξιολογήθηκαν οι 8 πρώτες κατηγορίες επενδύσεων και δεν συμπεριελήφθησαν όσες αφορούσαν την κατηγορία της «στέγασης και του περιβάλλοντος» και όσες εντάσσονταν στην κατηγορία «διάφορες» καθώς δεν παρουσίαζαν περιφερειακή σημασία για τη συγκεκριμένη έρευνα.

Για την αξιολόγηση και τον καθορισμό του επιπέδου της περιφερειακής ανθεκτικότητας χρησιμοποιήθηκε ποσοτική μέθοδος μέτρησης, με τη χρήση της

⁶⁹ Η συγκεκριμένη ανάλυση αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου η οποία έχει γίνει αποδεκτή από το περιοδικό “Journal Of Economic and Human Geography” (<https://doi.org/10.1111/tesg.12499>). Εντάσσεται στα πλαίσια του έργου «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές-κύκλος Β'» που αποτελεί μέρος του Επιχειρησιακού Προγράμματος: "Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση Του Άξονα Προτεραιότητας 6", ο οποίος συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και αποτελεί μέρος του ΕΣΠΑ 2014-2020.

επίδοσης του μεγέθους της απασχόλησης (Fingleton & Palombi, 2013; Kitsos & Bishop, 2018). Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ο συγκεκριμένος δείκτης εκτιμάται πως παρέχει μία περισσότερο αντιπροσωπευτική εικόνα της πραγματικότητας υπό συνθήκες ύφεσης της οικονομίας. Συγκεκριμένα, εξαρτημένη μεταβλητή αποτέλεσαν οι αλλαγές στα ποσοστά απασχόλησης ώστε να αποτυπωθούν οι μεταβολές στο απασχολούμενο ποσοστό του εργατικού δυναμικού.

Το μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης που χρησιμοποιείται είναι το ακόλουθο:

$$\Delta EMPL_{i,t-(t-1)} = \alpha_0 + \beta_1 EMPL_{i,t-1} + \beta_2 PINV_{i,t-1} + \beta_3 X_{i,t-1} + \beta_6 REGION_{i,t} + \varepsilon_i$$

όπου:

- $\Delta EMPL$: είναι η εξαρτημένη μεταβλητή που αναφέρεται στη μεταβολή στο ποσοστό απασχόλησης στην περιοχή i μεταξύ του έτους t και $t-1$
- $EMPL$: είναι το αρχικό επίπεδο απασχόλησης στην περιοχή i
- $PINV$: περιλαμβάνει το σύνολο των μεταβλητών για τις κ.κ. δημόσιες επενδύσεις (ή συγκεκριμένες κατηγορίες δημόσιων επενδύσεων) που είναι χωρικά οριοθετημένες στην περιοχή i
- X : αποτελεί το σύνολο των οικονομικών, διαρθρωτικών και εκπαιδευτικών χαρακτηριστικών στην περιοχή i
- $REGION$: περιλαμβάνει μία ομάδα περιφερειακών χαρακτηριστικών που αντιπροσωπεύουν την πληθυσμιακή πυκνότητα και την ηλιακή κατανομή στην περιοχή i
- Το ε αποτελεί τον όρο σφάλματος και το α τη σταθερή τιμή.

Το σύνολο των οικονομικών, διαρθρωτικών και δημογραφικών ανεξάρτητων μεταβλητών που χρησιμοποιείται έχει ως σκοπό τον έλεγχο των επιπτώσεων που απορρέουν από τις περιφερειακές ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά τους.

Στον Πίνακα 3.2 που ακολουθεί παρουσιάζεται η πλήρης λίστα τους.

Πίνακας 3.2. Η αναλυτική λίστα των ανεξάρτητων μεταβλητών⁷⁰

Μεταβλητή	Περιγραφή	Πηγή
EMPL_15-64	Initial level of employment 15-64 (αρχικό επίπεδο απασχόλησης στις ηλικίες 15 έως 64 ετών)	EUROSTAT
LN_PI	Total regional public investments per capita (ln) (σύνολο κ.κ. περιφερειακών δημόσιων επενδύσεων)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_DECENTR	Decentralized public investment per capita (ln) (κ.κ. αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_PRIM	Public investment per capita related to primary sector (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με τον πρωτογενή τομέα)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_SECOND	Public investment per capita related to secondary sector (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με τον δευτερογενή τομέα)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_T-CULT	Public investment per capita related to tourism and culture (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με τον τουρισμό και τον πολιτισμό)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_INFRA	Public investment per capita related to infrastructure projects (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με τις υποδομές)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_EDU-R&D	Public investment per capita related to education and R&D projects (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση και τον κλάδο της έρευνας και τεχνολογίας)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_PI_H-SW	Public investment per capita related to the health and social welfare (ln) (κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με την υγεία και την κοινωνική ευημερία)	ΥΠ.ΑΝΑΠ. & ΕΠΕΝΔ.
LN_GDP	Real GDP (ln) measuring the regional market size (πραγματικό ΑΕΠ σε όρους μεγέθους περιφερειακής αγοράς)	ΕΛΣΤΑΤ
GVA_PRIM	Share of the primary sector measured by Gross Value Added as a % of total GVA (ποσοστό του πρωτογενούς τομέα στην εθνική Α.Π.Α)	EUROSTAT
GVA_TER	Share of the tertiary sector measured by Gross Value Added as a % of total GVA (ποσοστό του τριτογενούς τομέα στην εθνική Α.Π.Α)	EUROSTAT
EDU_TER	Share of the population with tertiary education and above (ποσοστό του πληθυσμού με τριτοβάθμια εκπαίδευση)	EUROSTAT
LN_POPD	Population density (ln) (πυκνότητα του πληθυσμού)	EUROSTAT
AGE_30-49	Share of population aged 30–49 (ποσοστό πληθυσμού 30 έως 49 ετών)	ΕΛΣΤΑΤ
AGE_50-69	Share of population aged 50–69 (ποσοστό πληθυσμού 50 έως 69 ετών)	ΕΛΣΤΑΤ
AGE_70+	Share of population aged 70 and above (ποσοστό πληθυσμού από 70 ετών και πάνω)	ΕΛΣΤΑΤ

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Αναλυτικότερα, για να αποτυπωθεί εν πρώτοις η επίδραση των αρχικών συνθηκών που επικρατούσαν στην αγορά εργασίας χρησιμοποιείται το αρχικό επίπεδο των ποσοστών απασχόλησης (EMPL_15-64). Οι περιοχές που παρουσίαζαν

⁷⁰ Ο Πίνακας 3.2 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης πριν την εμφάνιση της κρίσης εκτιμάται ότι θα έχουν μεγαλύτερες απώλειες σε θέσεις εργασίας (Kitsos & Bishop, 2018). Για αυτό και η μεταβλητή αναμένεται να έχει αρνητικό πρόσημο.

Στη συνέχεια, για να διερευνηθεί η διαφορετική επίδραση των κ.κ. δημόσιων επενδύσεων και των κατηγοριών τους στην περιφερειακή ανθεκτικότητα και στην απασχόληση, χρησιμοποιούνται διαφορετικές μεταβλητές για το σύνολό αυτών (LN_PI) και για τις επιμέρους κατηγορίες τους όπως προσδιορίζονται στον πίνακα (LN_PI_DECENTR, LN_PI_PRIM, LN_PI_SECOND, LN_PI_T-CULT, LN_PI_INFRA, LN_PI_EDU-R&D, LN_PI_H-SW).

Για να εξεταστούν οι επιδράσεις που έχει το μέγεθος της περιφερειακής αγοράς χρησιμοποιείται το πραγματικό ΑΕΠ (LN_GDP). Οι διαφορές μεταξύ των περιοχών εδώ δημιουργούν και διαφορετικά αποτελέσματα οικονομικής ανθεκτικότητας (Palaskas et al., 2015; Petrakos & Psycharis, 2016). Οι περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές εμφανίζονται πιο ανθεκτικές σε περιόδους κρίσης ενώ οι λιγότερο ανεπτυγμένες είναι περισσότερο ευάλωτες σε οικονομικά απότομες διαταραχές (Giannakis & Bruggeman, 2015).

Για την αξιολόγηση του ρόλου της περιφερειακής τομεακής σύνθεσης πριν την κρίση χρησιμοποιούνται συγκεκριμένες μεταβλητές (GVA_PRIM, GVA_TER). Ο σκοπός είναι να παρουσιαστούν τα διαφορετικά αποτελέσματα που έχουν οι τομείς παραγωγής στο επίπεδο ανθεκτικότητας των περιοχών καθώς παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και ευαισθησίες στις μεταβολές του οικονομικού κύκλου (Fingleton & Palombi, 2013). Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά της βιβλιογραφίας στις επιδράσεις της κρίσης του 2008 οι οποίες φαίνεται να ήταν μεγαλύτερες σε δραστηριότητες που σχετίζονταν περισσότερο με τον τριτογενή τομέα παραγωγής.

Η επόμενη μεταβλητή αφορά στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η σημασία του οποίου ως παράγοντα ανθεκτικότητας επισημάνθηκε στο πρώτο κεφάλαιο. Εδώ αξιολογείται με το ποσοστό του πληθυσμού που έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση (EDU_TER). Εμπειρικές έρευνες δείχνουν πως οι δυνατότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου, υπολογισμένες βάση του ποσοστού των υψηλά εξειδικευμένων εργαζόμενων, επηρεάζουν θετικά την περιφερειακή ανθεκτικότητα καθώς οι επιχειρήσεις προτιμούν την εγκατάστασή τους σε περιοχές που παρουσιάζουν αυξημένα επίπεδα ενσωματωμένης γνώσης και εμπειρίας (Panori & Psycharis, 2019). Επιπλέον, οι νομοί

που παρουσιάζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση ανθρώπινων πόρων έχουν την τάση να αναπτύσσονται ταχύτερα (Petrakos & Saratsis, 2000).

Με το ίδιο σκεπτικό χρησιμοποιείται και η πληθυσμιακή πυκνότητα (LN_POPD), η οποία συνδέεται με το ρόλο που έχουν οι πόλεις στη διαμόρφωση της περιφερειακής ανθεκτικότητας (Capello et al., 2015; Panori & Psycharis, 2018). Οι εμπειρικές μελέτες δείχνουν πως οι περιοχές με υψηλότερη πυκνότητα πληθυσμού χαρακτηρίζονται από αυξημένη ποικιλομορφία δραστηριοτήτων και από υψηλότερη συγκέντρωση ανθρώπινου κεφαλαίου και καινοτομικών δραστηριοτήτων και ως εκ τούτου συσχετίζονται θετικά με υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης (Capello et. al., 2015; Monastiriotis & Martelli, 2021). Επιπρόσθετα, αν και φαίνεται να είναι περισσότερο εκτεθειμένες στα σοκ των απότομων διαταραχών, αντιμετωπίζοντας ενίοτε εντονότερα τις επιπτώσεις τους σε σύγκριση με τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, αποτελούν παράλληλα τις περιοχές που επανακάμπουν περισσότερο γρήγορα από την υπόλοιπη χώρα (Psycharis et al., 2014b).

Οι τελευταίες μεταβλητές που χρησιμοποιούνται αποτελούν τα δημογραφικά περιφερειακά χαρακτηριστικά με τη χρησιμοποίηση τριών διαφορετικών ηλικιακών ομάδων (AGE_30-49, AGE_50-69 και AGE_70+). Ο στόχος είναι να διερευνηθεί εάν διαφοροποιούνται αυτές οι ομάδες ως προς την επίδρασή τους για την περιφερειακή ανθεκτικότητα, όπως έχει βρεθεί σε προηγούμενες μελέτες ότι ίσχυε για την Ελλάδα (Monastiriotis & Martelli, 2021).

Η περιφερειακή ανθεκτικότητα αξιολογείται στο δεύτερο μέρος της ανάλυσης με βάση τις ετήσιες μεταβολές των ποσοστών της περιφερειακής απασχόλησης. Για τον έλεγχο της συνοχής των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκαν οι μέθοδοι εκτίμησης των ελαχίστων τετραγώνων (pooled OLS), των σταθερών επιδράσεων (fixed effects) και η γενικευμένη μέθοδος ροπών συστήματος (system-GMM). Η μέθοδος OLS με τον έλεγχο τυπικών σφαλμάτων χρησιμοποιήθηκε για να εξαχθεί ένα πρώτο συμπέρασμα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι δημόσιες επενδύσεις επηρεάζουν την ανθεκτικότητα των περιφερειών, χωρίς όμως να λαμβάνεται υπόψη η ετερογένεια μεταξύ των νομών και αγνοώντας τη δυναμική φύση του πίνακα. Η μέθοδος fixed effects χρησιμοποιήθηκε για την εξέταση των πιθανών επιπτώσεων της μη καταγεγραμμένης περιφερειακής ετερογένειας και επιλέχθηκε έναντι του μοντέλου των τυχαίων επιδράσεων, με βάση τα αποτελέσματα του ελέγχου Hausmann. Η τρίτη μέθοδος (system GMM), εφαρμόστηκε για να εξετάσει τυχόν ζητήματα ενδογένειας και χρησιμοποιήθηκαν τα Hansen test και Arellano-Bond test. Οι τιμές που προέκυψαν

από το πρώτο τεστ, επιβεβαίωσαν την εγκυρότητα των μεθόδων και τα αποτελέσματα από το δεύτερο τεστ επιβεβαίωσαν την υπόθεση της απουσίας μιας αυτοσυσχέτισης δεύτερης τάξης στα κατάλοιπα (serial correlation of residuals). Η πολυσυγγραμμικότητα μεταξύ των μεταβλητών του μοντέλου ελέγχθηκε μέσω του συντελεστή πληθωρισμού διακύμανσης (VIF). Τέλος, πραγματοποιήθηκε επιπρόσθετος έλεγχος των αποτελεσμάτων με τη χρησιμοποίηση ως εξαρτημένης μεταβλητής των μεταβολών στο κ.κ. ΑΕΠ αντί της απασχόλησης.

Αναφορικά με πιθανές αδυναμίες της μεθοδολογίας στα δύο μέρη της ανάλυσης, αυτές συνδέονται με τη διαθεσιμότητα των δεικτών και με τις επιλογές της έρευνας. Συγκεκριμένα, στο περιγραφικό τμήμα της ανάλυσης ο πρώτος προβληματισμός αφορά στις ελλείψεις δεδομένων σε επίπεδο NUTS 3 για τους συμπληρωματικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται και κυρίως για το δείκτη του ποσοστού ανεργίας. Η δεύτερη έλλειψη αφορά στα δεδομένα απασχόλησης σε επίπεδο νομών, τα οποία προέρχονται από την βάση της Eurostat. Για συγκεκριμένους νομούς είναι διαθέσιμα και παρουσιάζονται συνδυαστικά μαζί με δεδομένα άλλων νομών της ίδιας περιφερειακής ενότητας. Οι νομοί για τους οποίους παρουσιάζονται συνδυαστικά αυτά τα δεδομένα είναι των Γρεβενών και Κοζάνης, Άρτας και Πρέβεζας, Καρδίτσας και Τρικάλων, Αργολίδας και Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας. Το ίδιο επίσης συμβαίνει και στην απεικόνιση των δεδομένων που αφορούν στον δείκτη της πυκνότητας του πληθυσμού. Συμπληρωματικά στους προβληματισμούς, όπως αναφέρεται και στη συνέχεια, συμπεριλαμβάνονται οι αμφιβολίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ορθότητα της μεθόδου καταγραφής του αριθμού των απασχολούμενων και πως σε ορισμένους νομούς ενδέχεται να υπάρχουν ποσοστά μη καταγεγραμμένης εργασίας, τα οποία θα διαφοροποιούσαν την πραγματική κατάσταση.

Για το δεύτερο μέρος της ανάλυσης εντοπίζονται δύο προβληματισμοί. Ο πρώτος σχετίζεται με την επιλογή της χρονικής περιόδου της ανάλυσης, η οποία εξυπηρετεί το σκοπό της έρευνας αλλά ενδέχεται να μην αποτυπώνει τη διαχρονική επίδραση των δημοσίων επενδύσεων για τη χώρα. Στη διάρκεια μίας περιόδου ανάλυσης, το περιεχόμενο των δημοσίων επενδύσεων μεταβάλλεται και διαφορετικές μορφές δαπανών συμπεριλαμβάνονται σε ένα προϋπολογισμό δημοσίων επενδύσεων (Psycharis 2008). Για την εξεταζόμενη περίοδο επιπρόσθετα η δημοσιονομική πολιτική της χώρας και συνεπώς και οι δημόσιες επενδύσεις επηρεάστηκαν από την «ιδιαιτερότητα» του οικονομικού κύκλου, ο οποίος με τη σειρά του διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από δύο σημαντικά και μοναδικά ιστορικά γεγονότα. Τους

Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 και τη μεγαλύτερη ύφεση στην ιστορία της χώρας στα τέλη της δεκαετίας του 2000. Ο δεύτερος προβληματισμός σχετίζεται με το ποσοστό των επενδύσεων που συμπεριλαμβάνονται στη έρευνα σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό τους που πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 2000-2017. Όπως αναφέρθηκε, μόνο ένα ποσοστό των δημοσίων επενδύσεων έχουν συγκεκριμένο γεωγραφικό προσανατολισμό, χωρίς μάλιστα να σημαίνει απαραίτητα ότι αυτές ήταν ή αφορούσαν αποκλειστικά (για) τις συγκεκριμένες χωρικές μονάδες (Psycharis, 2008).

Το πρώτο μέρος της ανάλυσης πραγματοποιείται σε επίπεδο NUTS 2 (13 περιφέρειες) και σε επίπεδο NUTS 3 (51 νομοί) με βάση τη διαθεσιμότητα των στοιχείων. Τα επίσημα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για το ΑΕΠ και την ΑΠΑ, διαθέσιμα σε τρέχουσες τιμές, έχουν μετατραπεί σε συγκρίσιμα δεδομένα (παραγωγή σε σταθερές τιμές) για τις περιόδους και υποπεριόδους αναφοράς, με τη χρήση αποπληθωριστών και με έτος βάσης το 2010. Η μετατροπή των τρεχουσών αξιών παραγωγής (ονομαστικό ΑΕΠ) σε αγοραστική αξία προσαρμοσμένη στον πληθωρισμό κάθε έτους, επιτρέπει να εκτιμηθεί η πραγματική μεταβολή του συνολικού ΑΕΠ και να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα. Στα δευτερεύοντα συμπληρωματικά δεδομένα οι πίνακες που παρουσιάζουν το διαθέσιμο εισόδημα σε ΜΑΔ και το ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων βρίσκονται σε τρέχουσες τιμές. Το δεύτερο μέρος της ανάλυσης που αφορά στις δημόσιες επενδύσεις πραγματοποιήθηκε εξ' ολοκλήρου σε επίπεδο NUTS 3, καθώς το συγκεκριμένο χωρικό επίπεδο θεωρείται πως αποτελεί την κύρια χωρική μονάδα για το σχεδιασμό και την εφαρμογή των περιφερειακών αναπτυξιακών πολιτικών. Με αυτό το τρόπο είναι δυνατή η αποτύπωση των επιπτώσεων της κρίσης (στην ανεργία) σε σχετικά μικρότερες γεωγραφικές περιοχές (Psycharis et al., 2014b).

Στο πρώτο μέρος της ανάλυσης τα πρωτογενή δεδομένα προέρχονται από την ΕΛΣΤΑΤ, την Eurostat, τον ΟΑΣΑ και η δευτερογενής επεξεργασία τους πραγματοποιήθηκε από τον ερευνητή. Στις περιπτώσεις που δεδομένα είναι διαθέσιμα για μικρότερο χρονικό διάστημα από το σύνολο των 18 ετών της έρευνας ή σε γεωγραφικά σύνολα διαφορετικά των NUTS 2 και NUTS 3, αυτό αναφέρεται. Τέλος, τα δεδομένα για τις δημόσιες επενδύσεις προέρχονται από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων το οποίο είναι αρμόδιο για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων και η δευτερογενής επεξεργασία πραγματοποιήθηκε από την ομάδα που εκπόνησε την ερευνητική εργασία «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions».

Κεφάλαιο 4

Ανάλυση και αποτελέσματα

4.1 Ανάλυση αποτελεσμάτων βασικών και συμπληρωματικών δεικτών

4.1.1 Βασικοί και κυριότεροι συμπληρωματικοί δείκτες.

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν και κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο περιφέρειας

Το ΑΕΠ αποτελεί την αξία του συνόλου των τελικών αγαθών και υπηρεσιών της οικονομίας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, εκφρασμένη σε ευρώ και τα στοιχεία που ακολουθούν αφορούν όλα τα έτη της έρευνας σε επίπεδο περιφέρειας. Στον Πίνακα 4.1 παρουσιάζονται τα ετήσια δεδομένα του ΑΕΠ, στον Πίνακα 4.2 η ετήσια μεταβολή του (σε ποσοστό) και στον Πίνακα 4.3 ο μέσος όρος του στις περιόδους αναφοράς, καθώς και ο συντελεστής μεταβλητότητας αυτών. Οι Πίνακες 4.1 και 4.2 δίνουν τη δυνατότητα να διατυπωθούν ορισμένες αρχικές παρατηρήσεις.

Πρώτον, γίνεται εμφανής το πόσο επιζήμια ήταν η κρίση του 2008 για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Είναι ενδεικτικό πως το εθνικό παραγόμενο ΑΕΠ από το 2011 έως το 2017 ήταν μικρότερο από όλα τα έτη της πρώτης περιόδου αναφοράς, με εξαίρεση το 2001 (Πίνακας 4.1).

Δεύτερον, με βάση τον Πίνακα 4.2 όπου παρουσιάζονται οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές του παραγόμενου προϊόντος σε κάθε περιφέρεια διαπιστώνουμε πως έως και το 2007-2008 οι 7 από τις 13 περιφέρειες της χώρας παρουσίαζαν θετικό αριθμό μεταβολής του παραγόμενου προϊόντος, με εξαίρεση την μεταβολή μεταξύ των ετών 2004-2005. Μία πιθανή ερμηνεία για τα συγκεκριμένα έτη αποτελεί το γεγονός πως καθώς είχε ολοκληρωθεί η περίοδος των Ολυμπιακών Αγώνων, η οποία συνδέθηκε με τη μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας και την αύξηση των επενδύσεων, εμφανίστηκε αναμενόμενα μία προσωρινή κάμψη των ρυθμών ανάπτυξης της χώρας. Αντίθετα, η μεταβολή στα έτη 2007-2008 ερμηνεύεται από την εμφάνιση στην Ελλάδα των πρώτων τριγμών της κρίσης στο παγκόσμιο χρηματοοικονομικό περιβάλλον.

Τρίτον, την περίοδο 2000-2008, οι μόνες ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές που αθροιστικά ξεπερνούσαν τις αντίστοιχες του συνόλου της χώρας (27,8%) ήταν του Β. Αιγαίου (36,2%) και της Αττικής (34,1%). Το μικρότερο κέρδος στην περίοδο ανάπτυξης της χώρας παρουσίασαν οι περιφέρειες της Στ. Ελλάδας (7,4%), Δυτ. Μακεδονίας (13,3%) και Ηπείρου (15,4%).

Τέταρτον, την περίοδο 2009-2017 κατά την οποία οι ετήσιες αρνητικές μεταβολές σε επίπεδο χώρας ανήρθαν αθροιστικά στο -34,6%, το ποσοστό αυτό ξεπέρασαν οι περιφέρειες του Β. Αιγαίου (-39,8%) και της Αττικής (-35,9%). Αυτό δείχνει πως οι περιοχές που είχαν παρουσιάσει τη μεγαλύτερη συνολική ανάπτυξη στην πρώτη περίοδο, δέχτηκαν τις μεγαλύτερες αθροιστικά επιπτώσεις στο ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης. Μεγαλύτερο αθροιστικά ποσοστό αρνητικής ετήσιας μεταβολής από τη χώρα, παρουσίασαν επίσης οι περιφέρειες των Ι. Νησιών (-39,7%) και της Δυτ. Ελλάδας (-39,1%), οι οποίες στην πρώτη περίοδο παρουσίασαν αθροιστικό ποσοστό ετήσιας ανάπτυξης κοντά στο σύνολο της χώρας ενώ αντίθετα το μικρότερο αρνητικό ποσοστό εμφάνισε η Δυτ. Μακεδονία (-24,8%).

Τέλος, στα έτη 2003, 2006 καθώς και στα έτη 2008, 2009, 2010 και 2011 η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ ήταν περισσότερο έντονη, είτε θετικά στα δύο πρώτα έτη, είτε αρνητικά στα επόμενα τέσσερα έτη, τόσο για το σύνολο της χώρας όσο και για τις επιμέρους περιφέρειες (ενδεικτικά Θεσσαλία, Κεντ. Μακεδονία, Β. Αιγαίο, Κρήτη).

Στον επόμενο Πίνακα (4.3) λαμβάνοντας υπόψιν τον μέσο όρο των περιόδων αναφοράς 2000-2008 και 2009-2017, διαπιστώνεται πως το ποσοστό της μεταξύ τους αρνητικής μεταβολής έφτασε το -15,9%. Όλες οι περιφέρειες ανεξαιρέτως παρουσίασαν πτώση στο παραγόμενο προϊόν τους, με τις μεγαλύτερες μειώσεις να παρατηρούνται στις περιφέρειες της Στ. Ελλάδας (-23,4%), των Ι. Νήσων (-21,9%) και της Δυτ. Ελλάδας (-20,3%) και τις μικρότερες στις περιφέρειες της Αττικής (-13,3%) και του Β. Αιγαίου (-14%). Οι δύο συγκεκριμένες περιφέρειες μαζί με εκείνες της Δυτ. Μακεδονίας (-14,4%) και της Πελοποννήσου (-15,6%) κατέγραψαν μικρότερο ποσοστό μείωσης σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο. Στο σύνολο της χώρας η αρνητική μεταβολή της αξίας του ΑΕΠ μεταξύ του τελευταίου έτους της πρώτης περιόδου (2008) και του τελευταίου έτους της δεύτερης περιόδου (2017), άγγιξε το 1/3 της παραγωγής καθώς μειώθηκε κατά 30,5%.

Ο μέσος όρος του ΑΕΠ των δύο περιόδων αναφοράς και η μεταξύ τους μεταβολή, αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 4.1. Στο σύνθετο αυτό διάγραμμα ο αριστερός κάθετος άξονας εκφράζει το ΑΕΠ κάθε περιφέρειας (οριζόντιος άξονας) και ο δεξιός κάθετος άξονας το ποσοστό μεταβολής μεταξύ των περιόδων 2009-2017 και 2000-2008, το οποίο αναπαρίσταται με τη χρήση της γραμμής.

Ο Πίνακας 4.3 παρουσιάζει την εξέλιξη του συντελεστή μεταβλητότητας (coefficient of variation = CV) των μέσων όρων των περιόδων και των υποπεριόδων. Αποτελεί μέτρο διασποράς το οποίο περιγράφει το ποσό της συνολικής

μεταβλητότητας στα δεδομένα και υπολογίζεται από τον τύπο $s / \bar{x}$, δηλαδή τυπική απόκλιση προς το μέσο όρο. Επιτρέπει τη σύγκριση της μεταβλητότητας δύο ή περισσότερων συνόλων μετρήσεων που έχουν την ίδια μονάδα μέτρησης αλλά αρκετά διαφορετικούς μέσους όρους ή/και τυπικές αποκλίσεις. Μεταξύ δύο συνόλων δεδομένων η χαμηλότερη τιμή θεωρείται περισσότερο ομοιογενής ενώ όταν δεν ξεπερνά το 10%, το δείγμα θεωρείται το ίδιο ομοιογενές. Με βάση αυτή την περιγραφή μεγαλύτερη ομοιογένεια παρουσιάζουν η περίοδος 2005-2008 και ιδιαίτερα η περίοδος 2013-2017. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός πως στην υποπερίοδο 2009-2012 η τιμή του CV ξεπερνούσε το 10% στις περιφέρειες της χώρας, με εξαίρεση την περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.1. Το ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*	2013*	2014*	2015*	2016*	2017*
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8.142	8.415	8.644	8.999	9.236	9.222	9.247	9.831	10.016	9.745	9.198	7.887	7.227	6.741	6.707	6.779	6.905	6.873
Κεντρική Μακεδονία	27.461	28.813	29.223	30.612	32.397	31.517	33.562	35.269	35.296	33.968	30.348	27.186	24.606	23.262	23.180	23.735	24.252	24.479
Δυτική Μακεδονία	4.496	4.734	5.034	5.400	5.541	5.579	5.594	5.496	5.089	5.276	4.981	4.664	4.504	4.233	4.417	4.304	3.918	3.923
Ήπειρος	4.703	4.875	5.129	5.374	5.367	5.290	5.439	5.551	5.466	5.261	4.930	4.463	3.992	3.839	3.857	3.895	3.962	3.935
Θεσσαλία	10.329	10.830	11.224	12.342	12.617	11.990	12.736	12.972	12.915	12.371	10.835	9.632	9.074	8.723	8.887	9.084	9.220	9.249
Ιόνια Νησιά	3.720	3.937	3.847	4.247	4.380	4.441	4.577	4.730	4.793	4.398	3.992	3.367	3.108	2.951	3.034	3.105	3.126	3.137
Δυτική Ελλάδα	9.539	9.940	10.420	10.955	11.496	11.398	12.185	12.411	12.044	11.403	10.671	9.301	8.540	7.963	7.992	8.093	8.037	7.998
Στερεά Ελλάδα	10.728	11.099	11.016	11.428	11.390	11.414	11.489	11.659	11.530	10.895	9.903	8.975	8.226	7.770	7.715	7.899	8.190	8.366
Πελοπόννησος	8.851	9.259	9.443	9.717	9.865	9.803	10.362	10.806	10.707	10.379	9.430	8.522	7.886	7.551	7.573	7.770	7.882	7.952
Αττική	88.829	92.378	97.506	103.019	110.215	110.220	118.499	123.636	123.697	121.468	110.462	97.718	88.359	84.340	83.906	83.868	83.924	84.882
Βόρειο Αιγαίο	2.627	2.721	2.736	3.110	3.202	3.279	3.453	3.647	3.724	3.556	3.184	2.849	2.554	2.476	2.489	2.485	2.457	2.454
Νότιο Αιγαίο	6.649	6.794	6.669	7.223	7.645	7.808	8.153	8.481	8.672	7.957	7.236	6.391	5.796	5.758	5.892	6.074	5.984	6.080
Κρήτη	9.555	10.116	10.446	10.990	11.746	11.565	12.145	12.363	12.514	12.052	10.860	9.403	8.434	8.242	8.562	8.812	8.738	9.000
ΕΛΛΑΔΑ	195.631	203.912	211.337	223.416	235.098	233.526	247.441	256.851	256.463	248.729	226.031	200.357	182.306	173.848	174.211	175.902	176.596	178.327

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
*προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.2. Η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2001 - 2000	2002 - 2001	2003 - 2002	2004 - 2003	2005 - 2004	2006 - 2005	2007 - 2006	2008 - 2007	2009 - 2008	2010 - 2009	2011 - 2010	2012 - 2011	2013 - 2012	2014 - 2013	2015 - 2014	2016 - 2015	2017 - 2016	+% 2000 - 2008	+% 2009 - 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	3,3%	2,7%	4,1%	2,6%	-0,2%	0,3%	6,3%	1,9%	-2,7%	-5,6%	-14,2%	-8,4%	-6,7%	-0,5%	1,1%	1,9%	-0,5%	21,1%	-35,7%
Κεντρική Μακεδονία	4,9%	1,4%	4,8%	5,8%	-2,7%	6,5%	5,1%	0,1%	-3,8%	-10,7%	-10,4%	-9,5%	-5,5%	-0,4%	2,4%	2,2%	0,9%	25,9%	-34,6%
Δυτική Μακεδονία	5,3%	6,3%	7,3%	2,6%	0,7%	0,3%	-1,8%	-7,4%	3,7%	-5,6%	-6,4%	-3,4%	-6,0%	4,4%	-2,6%	-9,0%	0,1%	13,3%	-24,8%
Ήπειρος	3,7%	5,2%	4,8%	-0,1%	-1,4%	2,8%	2,1%	-1,5%	-3,8%	-6,3%	-9,5%	-10,5%	-3,8%	0,5%	1,0%	1,7%	-0,7%	15,4%	-31,4%
Θεσσαλία	4,8%	3,6%	10,0%	2,2%	-5,0%	6,2%	1,9%	-0,4%	-4,2%	-12,4%	-11,1%	-5,8%	-3,9%	1,9%	2,2%	1,5%	0,3%	23,3%	-31,5%
Ιόνια Νησιά	5,8%	-2,3%	10,4%	3,1%	1,4%	3,1%	3,3%	1,3%	-8,2%	-9,2%	-15,7%	-7,7%	-5,1%	2,8%	2,3%	0,7%	0,3%	26,2%	-39,7%
Δυτική Ελλάδα	4,2%	4,8%	5,1%	4,9%	-0,9%	6,9%	1,9%	-3,0%	-5,3%	-6,4%	-12,8%	-8,2%	-6,8%	0,4%	1,3%	-0,7%	-0,5%	24,1%	-39,1%
Στερεά Ελλάδα	3,5%	-0,7%	3,7%	-0,3%	0,2%	0,7%	1,5%	-1,1%	-5,5%	-9,1%	-9,4%	-8,3%	-5,5%	-0,7%	2,4%	3,7%	2,1%	7,4%	-30,4%
Πελοπόννησος	4,6%	2,0%	2,9%	1,5%	-0,6%	5,7%	4,3%	-0,9%	-3,1%	-9,1%	-9,6%	-7,5%	-4,2%	0,3%	2,6%	1,4%	0,9%	19,5%	-28,3%
Αττική	4,0%	5,6%	5,7%	7,0%	0,0%	7,5%	4,3%	0,0%	-1,8%	-9,1%	-11,5%	-9,6%	-4,5%	-0,5%	0,0%	0,1%	1,1%	34,1%	-35,9%
Βόρειο Αιγαίο	3,6%	0,6%	13,6%	3,0%	2,4%	5,3%	5,6%	2,1%	-4,5%	-10,4%	-10,5%	-10,4%	-3,0%	0,5%	-0,2%	-1,1%	-0,1%	36,2%	-39,8%
Νότιο Αιγαίο	2,2%	-1,8%	8,3%	5,8%	2,1%	4,4%	4,0%	2,3%	-8,2%	-9,1%	-11,7%	-9,3%	-0,7%	2,3%	3,1%	-1,5%	1,6%	27,3%	-33,4%
Κρήτη	5,9%	3,3%	5,2%	6,9%	-1,5%	5,0%	1,8%	1,2%	-3,7%	-9,9%	-13,4%	-10,3%	-2,3%	3,9%	2,9%	-0,8%	3,0%	27,7%	-30,6%
ΕΛΛΑΔΑ	4,2%	3,6%	5,7%	5,2%	-0,7%	6,0%	3,8%	-0,2%	-3,0%	-9,1%	-11,4%	-9,0%	-4,6%	0,2%	1,0%	0,4%	1,0%	27,8%	-34,6%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

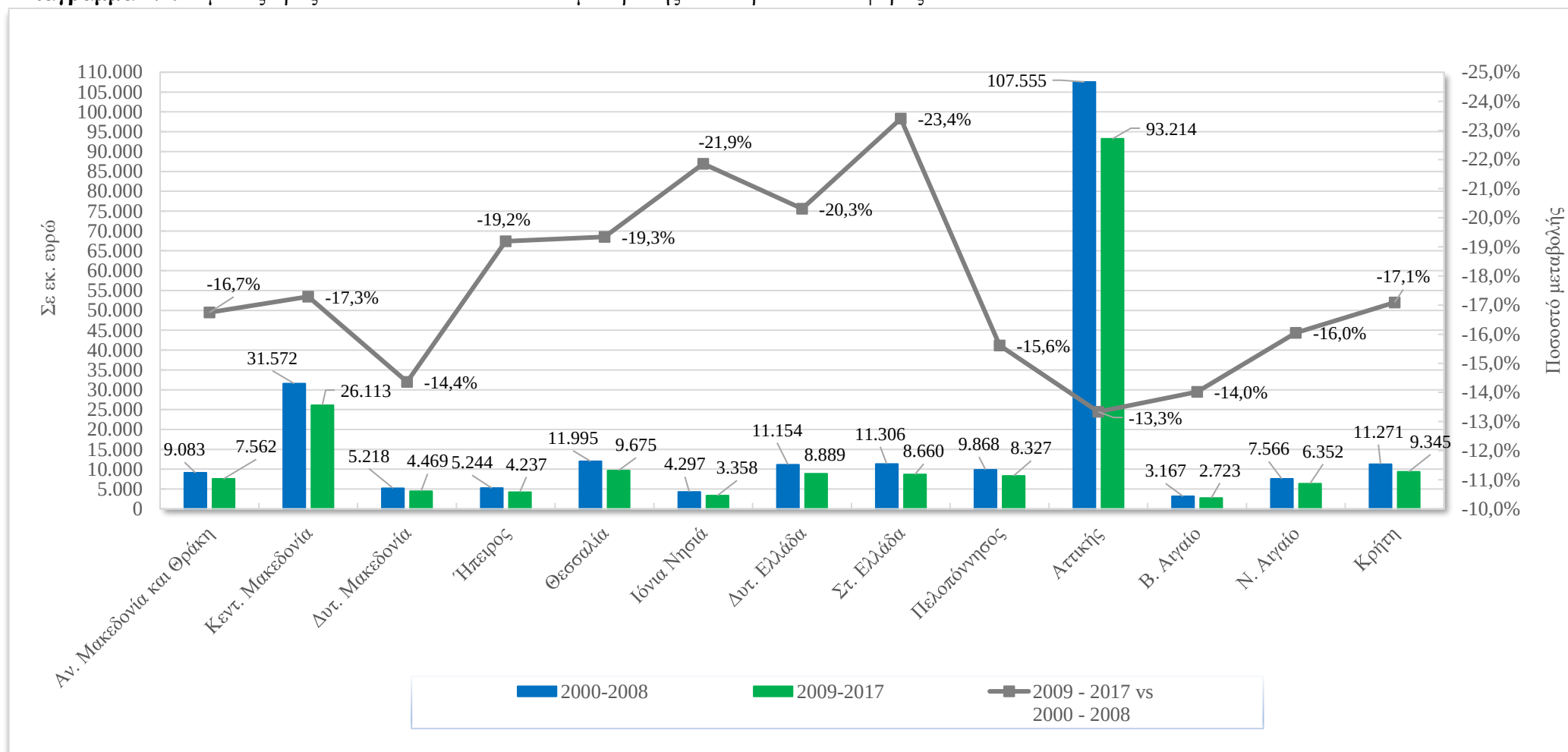
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.3. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	% Μεταβολής ετών	% Μεταβολής Μ.Ο
	2000 - 2017		2000 - 2008		2000 - 2004		2005 - 2008		2009 - 2017		2009 - 2012		2013 - 2017		2017 vs 2008	2009 - 2017 vs 2000 - 2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8.323	14,3%	9.083	6,8%	8.687	5,1%	9.579	4,2%	7.562	15,2%	8.514	13,6%	6.801	1,3%	-31,4%	-16,7%
Κεντρική Μακεδονία	28.843	14,8%	31.572	8,9%	29.701	6,3%	33.911	5,3%	26.113	14,3%	29.027	13,9%	23.782	2,4%	-30,6%	-17,3%
Δυτική Μακεδονία	4.843	11,7%	5.218	7,7%	5.041	8,7%	5.439	4,4%	4.469	10,1%	4.856	7,1%	4.159	5,5%	-22,9%	-14,4%
Ήπειρος	4.741	14,0%	5.244	5,5%	5.090	5,9%	5.437	2,0%	4.237	12,5%	4.662	11,9%	3.898	1,3%	-28,0%	-19,2%
Θεσσαλία	10.835	14,7%	11.995	8,1%	11.468	8,6%	12.653	3,6%	9.675	12,3%	10.478	13,9%	9.033	2,5%	-28,4%	-19,3%
Ιόνια Νησιά	3.827	17,0%	4.297	9,0%	4.026	6,9%	4.635	3,4%	3.358	14,8%	3.716	15,8%	3.071	2,5%	-34,6%	-21,9%
Δυτική Ελλάδα	10.021	16,2%	11.154	9,1%	10.470	7,5%	12.009	3,6%	8.889	14,7%	9.979	13,0%	8.017	0,6%	-33,6%	-20,3%
Στερεά Ελλάδα	9.983	15,7%	11.306	2,6%	11.132	2,6%	11.523	0,9%	8.660	12,5%	9.500	12,2%	7.988	3,5%	-27,4%	-23,4%
Πελοπόννησος	9.098	12,4%	9.868	6,6%	9.427	4,2%	10.420	4,3%	8.327	11,6%	9.054	12,0%	7.746	2,3%	-25,7%	-15,6%
Αττική	100.385	15,0%	107.555	12,1%	98.389	8,6%	119.013	5,3%	93.214	14,9%	104.502	13,9%	84.184	0,5%	-31,4%	-13,3%
Βόρειο Αιγαίο	2.945	15,3%	3.167	12,8%	2.879	9,0%	3.526	5,7%	2.723	14,6%	3.036	14,2%	2.472	0,7%	-34,1%	-14,0%
Νότιο Αιγαίο	6.959	13,9%	7.566	10,3%	6.996	6,1%	8.279	4,6%	6.352	11,8%	6.845	13,8%	5.958	2,3%	-29,9%	-16,0%
Κρήτη	10.308	14,6%	11.271	9,3%	10.571	7,9%	12.147	3,4%	9.345	13,7%	10.187	15,6%	8.671	3,3%	-28,1%	-17,1%
ΕΛΛΑΔΑ	211.110	14,5%	229.297	9,8%	213.879	7,3%	248.570	4,4%	192.923	14,0%	214.356	13,6%	175.777	1,0%	-30,5%	-15,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.1. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και το ποσοστό μεταβολής των περιόδων αναφοράς

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Το Διάγραμμα 4.2 απεικονίζει τον CV κάθε περιφέρειας όπως και της χώρας (οριζόντιος άξονας) με βάση το ποσοστό τους (κάθετος άξονας), το οποίο παρουσιάζεται με τη χρήση στηλών. Η διαφορά στον δείκτη μεταξύ της πρώτης περιόδου και των δύο υποπεριοδών της, συγκριτικά με τη δεύτερη περίοδο 2009-2017 και την πρώτη υποπερίοδό της (2009-2012) είναι ευδιάκριτη.

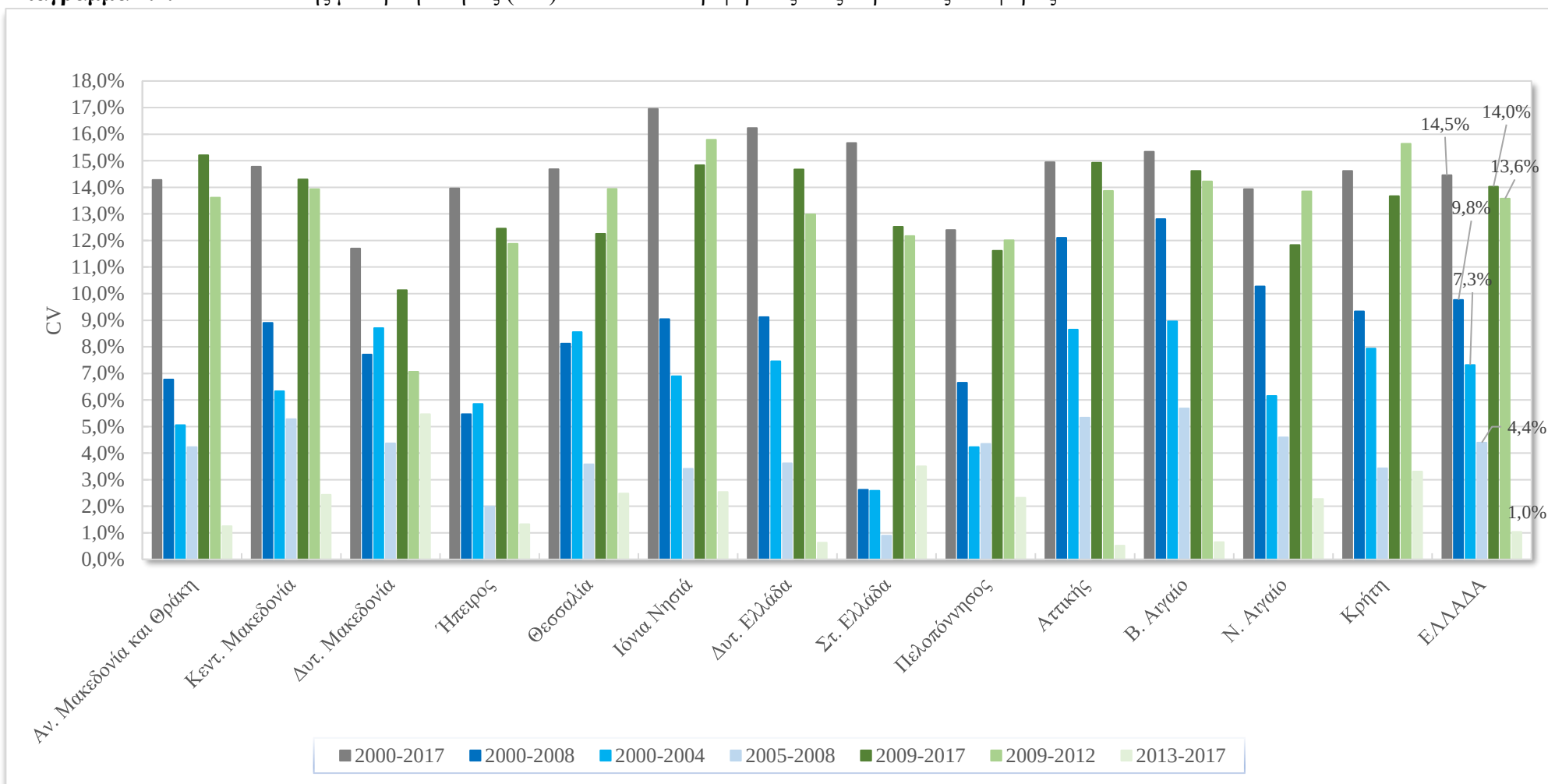
Ο επόμενος Πίνακας (4.4) επιβεβαιώνει τον έντονο μητροπολιτικό χαρακτήρα που χαρακτηρίζει το παραγωγικό σύστημα της χώρας καθώς η περιφέρεια της Αττικής συγκεντρώνει σχεδόν το 50% της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, με τα ποσοστά της να κυμαίνονται από το 45,3% το 2001 έως το 48,9% το 2010. Παρότι στην συνέχεια το μερίδιο της περιφέρειας μειώνεται έως το 2016, το ποσοστό συμμετοχής της παρέμεινε σταθερά πάνω από το 47,5%.

Η υπερσυγκέντρωση του παραγόμενου ΑΕΠ στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας είναι εμφανής αν προστεθεί και το μερίδιο της περιφέρειας της Κεντρ. Μακεδονίας το οποίο κυμαίνεται από το 14,1% το 2001 έως το 13,3 το 2013, με αυξητικές τάσεις έως το 2017 (13,7%). Συνδυαστικά, το μερίδιο των περιφερειών Αττικής και Κεντρ. Μακεδονίας από το 60,6% την περίοδο 2000-2008, αυξήθηκε σε 61,8% την περίοδο 2009-2017 (Πίνακας 4.5) με τη μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης. Το γεγονός αυτό εκφράζει την αδυναμία των υπόλοιπων 11 περιφερειών της χώρας να ανταποκριθούν στην κρίση και αποτελεί παράλληλα ίσως ένδειξη μίας μεγαλύτερης ανθεκτικότητας των δύο μεγαλύτερων αστικών κέντρων της χώρας, τουλάχιστον στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης, λαμβάνοντας υπόψη και τη μείωση που καταγράφηκε στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας σε απόλυτο νούμερο. Στις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, με εξαίρεση τη Θεσσαλία στις δύο περιόδους αναφοράς και τη Στ. Ελλάδα στην περίοδο της ανάπτυξης, καμία άλλη περιφέρεια της χώρας δεν παρουσίασε ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ που να ξεπέρασε το 5%. Τα μικρότερα ποσοστά συμμετοχής καταγράφηκαν και στις δύο περιόδους από την περιφέρεια του Β. Αιγαίου (1,4% και στις δύο φάσεις του οικονομικού κύκλου) και την περιφέρεια Ι. Νήσων (1,9% και 1,7%).

Επιπλέον, προχωρώντας στη σύγκριση μεμονωμένα των ετών 2000 και 2017, δηλαδή του πρώτου και του τελευταίου έτους που συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα, μόνο στις περιφέρειες της Αττικής (κατά κύριο λόγο με 2,2), της Κρήτης, του Β. Αιγαίου και του Ν. Αιγαίου, η διαφορά μεταξύ των μεριδίων συμμετοχής τους στο ΑΕΠ ήταν θετική (αύξηση ή διατήρηση του ποσοστού συμμετοχής τους). Στις άλλες

περιφέρειες και κυρίως στη Στ. Ελλάδα (-0,8), στη Δυτ. Ελλάδα (-0,4) και στη Κεντ. Μακεδονία και Αν. Μακεδονία και Θράκη (-0,3), το ποσοστό της συμμετοχής τους μειώθηκε. Ειδικά για την περιφέρεια της Στ. Ελλάδας πρέπει να αναφερθεί πως η μεγαλύτερη μείωση στο ποσοστό της συμμετοχής της (-0,6) καταγράφηκε την υποπερίοδο 2005-2008. Σε εκείνα τα έτη ωστόσο καταγράφηκε και η μεγαλύτερη απόλυτη τιμή του ΑΕΠ της χώρας (248.570 εκ. ευρώ). Αυτό το γεγονός μπορεί να ερμηνευτεί και ως αδυναμία της συγκεκριμένης περιοχής να κεφαλαιοποιήσει το μερίδιο της στην ανάπτυξη της. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει στο συγκεκριμένο πίνακα το ότι η περιφέρεια Αττικής κατέγραψε τη δική της μεγαλύτερη μείωση (-0,8) στην τελευταία υποπερίοδο της έρευνας (2013-2017).

Διάγραμμα 4.2. Ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.4. Το ποσοστό συμμετοχής των περιφερειών στο ΑΕΠ της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	4,2%	4,1%	4,1%	4,0%	3,9%	3,9%	3,7%	3,8%	3,9%	3,9%	4,1%	3,9%	4,0%	3,9%	3,8%	3,9%	3,9%	3,9%
Κεντρική Μακεδονία	14,0%	14,1%	13,8%	13,7%	13,8%	13,5%	13,6%	13,7%	13,8%	13,7%	13,4%	13,6%	13,5%	13,4%	13,3%	13,5%	13,7%	13,7%
Δυτική Μακεδονία	2,3%	2,3%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,1%	2,0%	2,1%	2,2%	2,3%	2,5%	2,4%	2,5%	2,4%	2,2%	2,2%
Ήπειρος	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,3%	2,2%	2,2%	2,1%	2,1%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%
Θεσσαλία	5,3%	5,3%	5,3%	5,5%	5,4%	5,1%	5,1%	5,1%	5,0%	5,0%	4,8%	4,8%	5,0%	5,0%	5,1%	5,2%	5,2%	5,2%
Ιόνια Νησιά	1,9%	1,9%	1,8%	1,9%	1,9%	1,9%	1,8%	1,8%	1,9%	1,8%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,8%
Δυτική Ελλάδα	4,9%	4,9%	4,9%	4,9%	4,9%	4,9%	4,9%	4,8%	4,7%	4,6%	4,7%	4,6%	4,7%	4,6%	4,6%	4,6%	4,6%	4,5%
Στερεά Ελλάδα	5,5%	5,4%	5,2%	5,1%	4,8%	4,9%	4,6%	4,5%	4,5%	4,4%	4,4%	4,5%	4,5%	4,5%	4,4%	4,5%	4,6%	4,7%
Πελοπόννησος	4,5%	4,5%	4,5%	4,3%	4,2%	4,2%	4,2%	4,2%	4,2%	4,2%	4,2%	4,3%	4,3%	4,3%	4,3%	4,4%	4,5%	4,5%
Αττική	45,4%	45,3%	46,1%	46,1%	46,9%	47,2%	47,9%	48,1%	48,2%	48,8%	48,9%	48,8%	48,5%	48,5%	48,2%	47,7%	47,5%	47,6%
Βόρειο Αιγαίο	1,3%	1,3%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%
Νότιο Αιγαίο	3,4%	3,3%	3,2%	3,2%	3,3%	3,3%	3,3%	3,3%	3,4%	3,2%	3,2%	3,2%	3,2%	3,3%	3,4%	3,5%	3,4%	3,4%
Κρήτη	4,9%	5,0%	4,9%	4,9%	5,0%	5,0%	4,9%	4,8%	4,9%	4,8%	4,8%	4,7%	4,6%	4,7%	4,9%	5,0%	4,9%	5,0%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.5. Ο μέσος όρος του ποσοστού συμμετοχής των περιφερειών στο ΑΕΠ της χώρας και η μεταβολή του στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Περίοδος						Μεταβολή ποσοστού συμμετοχής (σε ποσοστιαίες μονάδες)				
	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005- 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	4,0%	4,1%	3,9%	3,9%	4,0%	3,9%	-0,3	-0,1	-0,2	0,1	-0,1
Κεντρική Μακεδονία	13,8%	13,9%	13,6%	13,5%	13,5%	13,5%	-0,3	-0,2	-0,3	-0,1	0,0
Δυτική Μακεδονία	2,3%	2,4%	2,2%	2,3%	2,3%	2,4%	-0,1	0,0	-0,2	0,1	0,1
Ήπειρος	2,3%	2,4%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	-0,2	-0,1	-0,2	0,0	0,0
Θεσσαλία	5,2%	5,4%	5,1%	5,0%	4,9%	5,1%	-0,1	-0,2	-0,3	-0,2	0,2
Ιόνια Νησιά	1,9%	1,9%	1,9%	1,7%	1,7%	1,7%	-0,1	-0,1	0,0	-0,1	0,0
Δυτική Ελλάδα	4,9%	4,9%	4,8%	4,6%	4,7%	4,6%	-0,4	-0,3	-0,1	-0,2	-0,1
Στερεά Ελλάδα	5,0%	5,2%	4,6%	4,5%	4,4%	4,5%	-0,8	-0,5	-0,6	-0,2	0,1
Πελοπόννησος	4,3%	4,4%	4,2%	4,3%	4,2%	4,4%	-0,1	0,0	-0,2	0,0	0,2
Αττική	46,8%	46,0%	47,9%	48,3%	48,7%	47,9%	2,2	1,5	1,9	0,9	-0,8
Βόρειο Αιγαίο	1,4%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Νότιο Αιγαίο	3,3%	3,3%	3,3%	3,3%	3,2%	3,4%	0,0	0,0	0,1	-0,1	0,2
Κρήτη	4,9%	4,9%	4,9%	4,8%	4,7%	4,9%	0,2	-0,1	-0,1	-0,1	0,2
Αθροιστικά ποσοστά των περιφερειών Αττικής & Κεντρικής Μακεδονίας	60,6%	59,9%	61,5%	61,8%	62,3%	61,4%					

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Για να διερευνηθεί εάν ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του ελληνικού παραγωγικού συστήματος συνοδεύεται από ανισότητες μεταξύ περιφερειών και πως αυτές διαφοροποιούνται με βάση το επίπεδο της ανάπτυξής τους, στον Πίνακα 4.6 παρουσιάζεται το κ.κ. ΑΕΠ και το σταθμισμένο στον πληθυσμό της χώρας κ.κ. ΑΕΠ, στον Πίνακα 4.7 η ετήσια μεταβολή του δείκτη και στον Πίνακα 4.8 ο μέσος όρος των περιόδων αναφοράς καθώς και η ποσοστιαία μεταβολή τους μεταξύ των περιόδων.

Ο Πίνακας 4.6 παρέχει μία συνολική εικόνα της ετήσιας εξέλιξης του κ.κ. ΑΕΠ στις περιφέρειες και στο σύνολο της χώρας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σταθμισμένο κ.κ. ΑΕΠ από το 2012 έως το 2017 ήταν μικρότερο από κάθε έτος της πρώτης περιόδου αναφοράς (2000-2008) ενώ οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στον δείκτη καταγράφηκαν σε 3 από τα 4 έτη της πρώτης υποπεριόδου (2010-2012)⁷¹. Σε επίπεδο περιφέρειας, μπορεί το 2008 οι 8 από τις 13 να παρουσίασαν αρνητικό ρυθμό μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ σε σύγκριση με το 2007, ωστόσο αφενός οι μεταβολές ήταν πολύ μικρές, αφετέρου την περίοδο 2009 - 2013 έγινε περισσότερο εμφανής η μείωση του βιοτικού επιπέδου (με βάση αποκλειστικά το κ.κ. ΑΕΠ). Συγκεκριμένα, με εξαίρεση την περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας το 2009, σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές και έτη, η ετήσια μεταβολή του δείκτη είχε αρνητικό πρόσημο (Πίνακας 4.7).

Στον ίδιο Πίνακα παρουσιάζεται και η αθροιστική μεταβολή του εθνικού σταθμισμένου μέσου όρου των ετών 2000-2008 το οποίο ανήρθε στο 25,8% και των ετών 2009-2017 που ήταν -31,5%. Τα ποσοστά αυτά υποδηλώνουν πως σε επίπεδο κ.κ. ΑΕΠ η ένταση των επιπτώσεων της κρίσης εξουδετέρωσε τα οφέλη της πρώτης περιόδου αναφοράς. Λαμβάνοντας υπόψιν την πρώτη περίοδο, 4 ήταν οι περιφέρειες που σημείωσαν μεγαλύτερο ρυθμό θετικής μεταβολής του ΑΕΠ από τη χώρα και συγκεκριμένα το Β. Αιγαίο (36,1%), η Αττική (31,3%), τα Ι. Νησιά (26,2%) και η Δυτ. Ελλάδα (26%). Τη μικρότερη θετική μεταβολή σημείωσε η Στ. Ελλάδα με 8,4% (η μοναδική περιφέρεια με μονοψήφιο θετικό ποσοστό μεταβολής), και η Δυτ. Μακεδονία με 13,7%. Για τη συγκεκριμένη περιφέρεια, το μικρό μέγεθος του δείκτη πιθανόν να οφείλεται στο ότι περιλαμβάνει νομούς με σημαντικές παραγωγικές συγκεντρώσεις στον κλάδο της δημόσιας ενέργειας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), το οποίο μπορεί να περιορίζει την ανάπτυξη άλλων κλάδων που θα μπορούσαν να

⁷¹ Κάποιες μεγάλες ετήσιες μεταβολές που εμφανίζονται μπορεί να μην είναι αποτέλεσμα μόνο της κρίσης αλλά να οφείλονται και σε μεθοδολογικές αδυναμίες και σφάλματα στη μέτρηση του περιφερειακού ΑΕΠ όπως έχει επισημανθεί για το συγκεκριμένο μέγεθος και από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016).

εκμεταλλευτούν την ευνοϊκή αυτή περίοδο της ελληνικής οικονομίας. Αυτός πιθανόν να είναι και ο λόγος ωστόσο που στη δεύτερη περίοδο αναφοράς (2009-2017) η περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας είχε το χαμηλότερο ποσοστό αθροιστικά αρνητικής μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ με -18,7%. Μαζί με τις περιφέρειες της Πελοποννήσου (-26,5%), της Αττικής (-29,9%) και της Στ. Ελλάδας (-30%), αποτέλεσαν τις γεωγραφικές περιοχές που κατέγραψαν μικρότερο ποσοστό αθροιστικής απώλειας στον δείκτη σε σύγκριση με τον αντίστοιχο της χώρας, ενώ αντίθετα τις μεγαλύτερες απώλειες παρουσίασε η περιφέρεια του Β. Αιγαίου με -45,3%.

Στον επόμενο Πίνακα (4.8) όπως και από το Διάγραμμα 4.3, με την παρουσίαση των μέσων όρων των περιόδων και των υποπεριόδων, γίνεται ευδιάκριτη η θετική επίδραση για την ελληνική οικονομία της δεύτερης υποπεριόδου της ανάπτυξης σε σύγκριση με την υποπερίοδο 2000-2004. Ο μέσος όρος του κ.κ ΑΕΠ είχε αυξηθεί κατά 14,9% σε σύγκριση με την προηγούμενη πενταετία, με τις περιφέρειες της Αττικής, της Δυτ. Ελλάδας και τις νησιωτικές περιφέρειες να εμφανίζονται περισσότερο κερδισμένες.

Αντίθετα, το ποσοστό αρνητικής μεταβολής μεταξύ των μέσων όρων των περιόδων αναφοράς (2009-2017 προς 2000-2008) σε επίπεδο χώρας ανήρθε στο -15,6%. Σε αυτή την περίοδο περισσότερο ανθεκτικές συγκριτικά αποδείχθηκαν πρωτίστως οι περιφέρειες της Αττικής και της Δυτ. Μακεδονίας και στη συνέχεια οι περιφέρειες Β. Αιγαίου και Πελοποννήσου, καθώς είχαν μικρότερες απώλειες σε σχέση με τον σταθμισμένο εθνικό μέσο όρο. Από την άλλη πλευρά, τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση μεταξύ των περιόδων αναφοράς παρουσίασε η Στ. Ελλάδα και στη συνέχεια ακολούθησαν νησιωτικές περιφέρειες (Ι. Νησιά, Κρήτη και Ν. Αιγαίο).

Τα δεδομένα του Πίνακα 4.8 αποτυπώνονται στο Διάγραμμα 4.3. Στον κάθετο άξονα παρουσιάζονται με την μορφή ποσοστών οι μεταβολές του κ.κ. ΑΕΠ των περιφερειών (οριζόντιος άξονας) με τις γραμμές να απεικονίζουν αυτές τις μεταβολές ανά περίοδο. Στο διάγραμμα, είναι εμφανής η μεταβολή της περιόδου 2005-2008 προς την περίοδο 2000-2004 σε σύγκριση με τις υπόλοιπες που αναπαρίστανται.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.6. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και ο σταθμισμένος μέσος όρος της χώρας (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*	2013*	2014*	2015*	2016*	2017*
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	13.812	14.274	14.599	15.137	15.465	15.369	15.335	16.238	16.456	15.972	15.039	12.886	11.845	11.083	11.058	11.213	11.456	11.433
Κεντρική Μακεδονία	14.828	15.557	15.690	16.357	17.228	16.674	17.671	18.505	18.441	17.674	15.762	14.140	12.865	12.221	12.239	12.603	12.899	13.049
Δυτική Μακεδονία	15.621	16.447	17.470	18.763	19.265	19.425	19.502	19.169	17.751	18.419	17.422	16.418	16.011	15.187	15.980	15.715	14.431	14.571
Ήπειρος	13.738	14.241	14.989	15.708	15.672	15.428	15.821	16.116	15.837	15.208	14.228	12.919	11.635	11.256	11.372	11.564	11.819	11.770
Θεσσαλία	13.858	14.530	15.093	16.621	17.014	16.164	17.137	17.438	17.322	16.562	14.492	12.915	12.236	11.825	12.114	12.453	12.701	12.809
Ιόνια Νησιά	17.877	18.919	18.549	20.529	21.194	21.486	22.095	22.795	23.024	21.077	19.082	16.101	14.926	14.210	14.654	15.061	15.218	15.334
Δυτική Ελλάδα	13.505	14.073	14.820	15.645	16.471	16.375	17.534	17.895	17.380	16.472	15.446	13.520	12.511	11.749	11.870	12.111	12.104	12.128
Στερεά Ελλάδα	19.060	19.719	19.703	20.523	20.512	20.578	20.695	20.985	20.690	19.468	17.631	15.978	14.688	13.895	13.832	14.211	14.737	15.056
Πελοπόννησος	14.884	15.572	15.980	16.520	16.827	16.754	17.698	18.444	18.234	17.638	15.994	14.468	13.437	12.904	12.980	13.373	13.609	13.787
Αττική	22.810	23.722	24.894	26.178	27.883	27.753	29.754	30.981	30.928	30.345	27.665	24.652	22.582	21.829	21.949	22.180	22.240	22.596
Βόρειο Αιγαίο	13.177	13.648	13.725	15.614	16.074	16.460	17.425	18.359	18.663	17.762	15.856	14.204	12.801	12.468	12.590	12.637	12.062	11.621
Νότιο Αιγαίο	21.050	21.510	21.017	22.656	23.756	24.047	24.896	25.737	26.136	23.921	21.666	19.089	17.321	17.197	17.594	18.142	17.685	17.837
Κρήτη	16.200	17.151	17.612	18.427	19.561	19.125	19.942	20.164	20.238	19.341	17.316	14.940	13.385	13.064	13.559	13.947	13.811	14.206
ΕΛΛΑΔΑ (Μ.Ο.)	16.186	16.874	17.242	18.360	18.994	18.895	19.654	20.217	20.085	19.220	17.508	15.556	14.326	13.761	13.984	14.247	14.213	14.323
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο.)	17.967	18.728	19.361	20.421	21.431	21.221	22.421	23.221	23.116	22.369	20.320	18.072	16.568	15.910	16.044	16.312	16.400	16.602

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

*2011-2017 προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.7. Η ετήσια μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2001 - 2000	2002 - 2001	2003 - 2002	2004 - 2003	2005 - 2004	2006 - 2005	2007 - 2006	2008 - 2007	2009 - 2008	2010 - 2009	2011 - 2010	2012 - 2011	2013 - 2012	2014 - 2013	2015 - 2014	2016 - 2015	2017 - 2016	+% 2000 - 2008	+% 2009 - 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	3,3%	2,3%	3,7%	2,2%	-0,6%	-0,2%	5,9%	1,3%	-2,9%	-5,8%	-14,3%	-8,1%	-6,4%	-0,2%	1,4%	2,2%	-0,2%	17,9%	-34,5%
Κεντρική Μακεδονία	4,9%	0,9%	4,2%	5,3%	-3,2%	6,0%	4,7%	-0,3%	-4,2%	-10,8%	-10,3%	-9,0%	-5,0%	0,1%	3,0%	2,4%	1,2%	22,5%	-32,7%
Δυτική Μακεδονία	5,3%	6,2%	7,4%	2,7%	0,8%	0,4%	-1,7%	-7,4%	3,8%	-5,4%	-5,8%	-2,5%	-5,1%	5,2%	-1,7%	-8,2%	1,0%	13,7%	-18,7%
Ήπειρος	3,7%	5,3%	4,8%	-0,2%	-1,6%	2,6%	1,9%	-1,7%	-4,0%	-6,4%	-9,2%	-9,9%	-3,3%	1,0%	1,7%	2,2%	-0,4%	14,6%	-28,3%
Θεσσαλία	4,8%	3,9%	10,1%	2,4%	-5,0%	6,0%	1,8%	-0,7%	-4,4%	-12,5%	-10,9%	-5,3%	-3,4%	2,4%	2,8%	2,0%	0,8%	23,3%	-28,3%
Ιόνια Νησιά	5,8%	-2,0%	10,7%	3,2%	1,4%	2,8%	3,2%	1,0%	-8,5%	-9,5%	-15,6%	-7,3%	-4,8%	3,1%	2,8%	1,0%	0,8%	26,2%	-37,9%
Δυτική Ελλάδα	4,2%	5,3%	5,6%	5,3%	-0,6%	7,1%	2,1%	-2,9%	-5,2%	-6,2%	-12,5%	-7,5%	-6,1%	1,0%	2,0%	-0,1%	0,2%	26,0%	-34,3%
Στερεά Ελλάδα	3,5%	-0,1%	4,2%	-0,1%	0,3%	0,6%	1,4%	-1,4%	-5,9%	-9,4%	-9,4%	-8,1%	-5,4%	-0,5%	2,7%	3,7%	2,2%	8,4%	-30,0%
Πελοπόννησος	4,6%	2,6%	3,4%	1,9%	-0,4%	5,6%	4,2%	-1,1%	-3,3%	-9,3%	-9,5%	-7,1%	-4,0%	0,6%	3,0%	1,8%	1,3%	20,8%	-26,5%
Αττική	4,0%	4,9%	5,2%	6,5%	-0,5%	7,2%	4,1%	-0,2%	-1,9%	-8,8%	-10,9%	-8,4%	-3,3%	0,5%	1,1%	0,3%	1,6%	31,3%	-29,9%
Βόρειο Αιγαίο	3,6%	0,6%	13,8%	2,9%	2,4%	5,9%	5,4%	1,7%	-4,8%	-10,7%	-10,4%	-9,9%	-2,6%	1,0%	0,4%	-4,6%	-3,7%	36,1%	-45,3%
Νότιο Αιγαίο	2,2%	-2,3%	7,8%	4,9%	1,2%	3,5%	3,4%	1,6%	-8,5%	-9,4%	-11,9%	-9,3%	-0,7%	2,3%	3,1%	-2,5%	0,9%	22,2%	-36,0%
Κρήτη	5,9%	2,7%	4,6%	6,2%	-2,2%	4,3%	1,1%	0,4%	-4,4%	-10,5%	-13,7%	-10,4%	-2,4%	3,8%	2,9%	-1,0%	2,9%	22,9%	-32,9%
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο.)	4,2%	3,4%	5,5%	4,9%	-1,0%	5,7%	3,6%	-0,5%	-3,2%	-9,2%	-11,1%	-8,3%	-4,0%	0,8%	1,7%	0,5%	1,2%	25,8%	-31,5%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

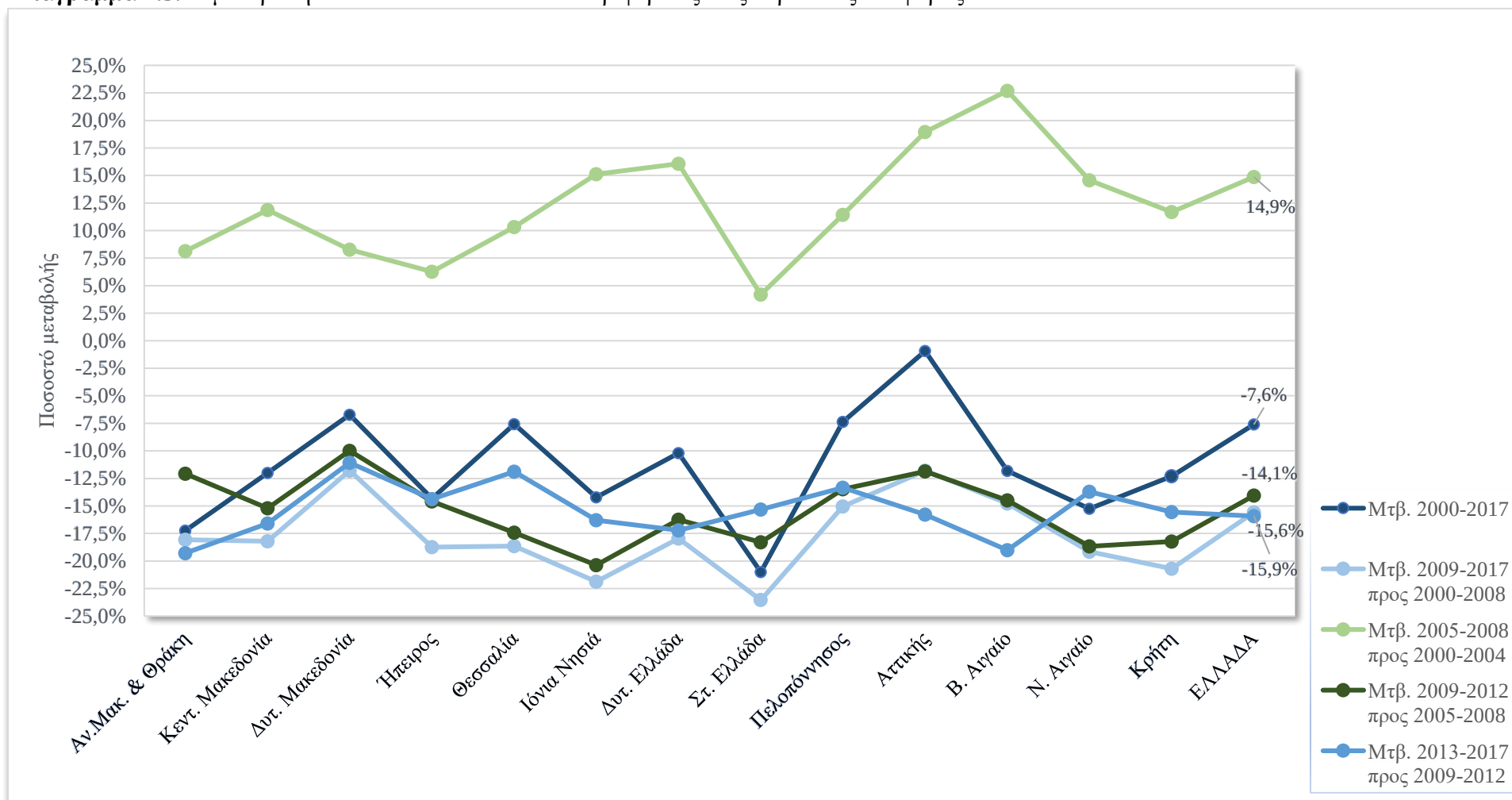
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.8. Ο μέσος όρος του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017*	2009 - 2017	2005 - 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2017	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2000	vs 2000 - 2008	vs 2000 - 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	13.815	15.187	14.657	15.849	12.443	13.936	11.249	-17,2%	-18,1%	8,1%	-12,1%	-19,3%
Κεντρική Μακεδονία	15.245	16.772	15.932	17.823	13.717	15.110	12.602	-12,0%	-18,2%	11,9%	-15,2%	-16,6%
Δυτική Μακεδονία	17.087	18.157	17.513	18.962	16.017	17.067	15.177	-6,7%	-11,8%	8,3%	-10,0%	-11,1%
Ήπειρος	13.851	15.283	14.870	15.801	12.419	13.498	11.556	-14,3%	-18,7%	6,3%	-14,6%	-14,4%
Θεσσαλία	14.627	16.131	15.423	17.015	13.123	14.051	12.380	-7,6%	-18,6%	10,3%	-17,4%	-11,9%
Ιόνια Νησιά	18.452	20.719	19.414	22.350	16.185	17.796	14.895	-14,2%	-21,9%	15,1%	-20,4%	-16,3%
Δυτική Ελλάδα	14.534	15.966	14.903	17.296	13.101	14.487	11.993	-10,2%	-17,9%	16,1%	-16,2%	-17,2%
Στερεά Ελλάδα	17.887	20.274	19.903	20.737	15.500	16.941	14.346	-21,0%	-23,5%	4,2%	-18,3%	-15,3%
Πελοπόννησος	15.506	16.768	15.957	17.783	14.243	15.384	13.331	-7,4%	-15,1%	11,4%	-13,5%	-13,3%
Αττική	25.608	27.212	25.097	29.854	24.004	26.311	22.159	-0,9%	-11,8%	19,0%	-11,9%	-15,8%
Βόρειο Αιγαίο	14.730	15.905	14.448	17.727	13.556	15.156	12.276	-11,8%	-14,8%	22,7%	-14,5%	-19,0%
Νότιο Αιγαίο	21.181	23.423	21.998	25.204	18.939	20.499	17.691	-15,3%	-19,1%	14,6%	-18,7%	-13,7%
Κρήτη	16.777	18.713	17.790	19.867	14.841	16.246	13.717	-12,3%	-20,7%	11,7%	-18,2%	-15,6%
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο.)	19.249	20.876	19.582	22.495	17.622	19.332	16.254	-7,6%	-15,6%	14,9%	-14,1%	-15,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία
*Στοιχεία από Πίνακα 4.7

Διάγραμμα 4.3. Η μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Στον Πίνακα 4.9 η απεικόνιση των δεδομένων του κ.κ. ΑΕΠ με βάση το μέσο όρο της χώρας επιτρέπει αμεσότερες συγκρίσεις μεταξύ των περιφερειών. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα του Πίνακα 4.6, ο ετήσιος εθνικός σταθμισμένος μέσος όρος της χώρας αρχικά ορίζεται ως το 100% κάθε έτους. Στη συνέχεια το κ.κ. ΑΕΠ κάθε περιφέρειας παρουσιάζεται ως ποσοστό σε σύγκριση με το 100% της χώρας. Εφόσον το ποσοστό μίας περιφέρειας είναι πάνω από 100%, το παραγόμενο κ.κ. ΑΕΠ της ξεπερνάει τον εθνικό μέσο όρο σε εκείνο το έτος. Από την στιγμή που οι ετήσιες πληθυσμιακές μεταβολές⁷² δεν αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του ετήσιου σταθμισμένου ποσοστού κάθε περιφέρειας, με αυτό το τρόπο δίνεται μία περισσότερο αντιπροσωπευτική εικόνα των επιδόσεων τους στα 18 έτη της έρευνας σε συνάρτηση με τον εθνικό οικονομικό κύκλο.

Η περιφέρεια Αττικής σε όλη την περίοδο έρευνας διατηρήθηκε πάνω από τον εθνικό μέσο όρο. Από το 2004 (130,1%) έως και το 2013 (137,2%) όπου η περιφέρεια παρουσίασε το μέγιστο νούμερο, το ποσοστό της αυξανόταν ενώ στη συνέχεια και έως το 2016 (135,6%) μειωνόταν. Ακολουθεί η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου η οποία επίσης παρουσίασε σε όλα τα έτη κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνάει τον μέσο όρο της χώρας, ίσως επειδή αποτελεί παραδοσιακά δημοφιλής προορισμός για τον εσωτερικό και τον εξωτερικό τουρισμό. Ωστόσο κατά την διάρκεια της πρώτης υποπεριόδου της ύφεσης το ποσοστό της μειώθηκε από 113,1% το 2008 σε 104,5% το 2012, ενώ στη δεύτερη υποπερίοδο αυξομειωνόταν. Από τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, μόνο η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας τα έτη 2000-2003 και η περιφέρεια των Ι. Νήσων τα έτη 2001, 2003 και 2005 ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσο. Η πρώτη στα υπόλοιπα έτη (2004-2017) εμφάνισε μέσο όρου ποσοστού κοντά στο 90% και η νησιωτική περιφέρεια σχεδόν 93,5% στα έτη 2006-2017.

Ο Πίνακας 4.10 επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη διακύμανση του ποσοστού και τη μεταβολή του σε ποσοστιαίες μονάδες στις περιόδους και υποπεριόδους της έρευνας. Από τα αποτελέσματα ξεχωρίζουν η περιφέρεια Στ. Ελλάδας και οι νησιωτικές ανεπτυγμένες περιφέρειες οι οποίες εμφανίζουν αρνητική μεταβολή μεταξύ των δύο βασικών περιόδων ενώ αντίθετα οι περιφέρειες Αττικής και Δυτ. Μακεδονίας κατά κύριο λόγο και του Β. Αιγαίου και της Πελοποννήσου δευτερευόντως, είχαν θετική πρόσημο στην ίδια μεταβολή.

⁷² Ο ετήσιες μεταβολές του πληθυσμού την περίοδο 2000-2017 δεν ξεπέρασαν το 0,9%, με εξαίρεση την περιφέρεια της Αττικής στα έτη 2012 έως 2015 (-1,3% τα δύο πρώτα έτη και -1,1% τα επόμενα δύο έτη) και τις περιφέρειες του Β. Αιγαίου (3,6%) και του Ν. Αιγαίου (1,1%) το 2016.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.9. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ

Γεωγραφική Ενότητα / Έτη / (εθνικό κ.κ. ΑΕΠ = 100%)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*	2013*	2014*	2015*	2016*	2017*
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	76,9%	76,2%	75,4%	74,1%	72,2%	72,4%	68,4%	69,9%	71,2%	71,4%	74,0%	71,3%	71,5%	69,7%	68,9%	68,7%	69,9%	68,9%
Κεντρική Μακεδονία	82,5%	83,1%	81,0%	80,1%	80,4%	78,6%	78,8%	79,7%	79,8%	79,0%	77,6%	78,2%	77,7%	76,8%	76,3%	77,3%	78,7%	78,6%
Δυτική Μακεδονία	86,9%	87,8%	90,2%	91,9%	89,9%	91,5%	87,0%	82,5%	76,8%	82,3%	85,7%	90,8%	96,6%	95,5%	99,6%	96,3%	88,0%	87,8%
Ήπειρος	76,5%	76,0%	77,4%	76,9%	73,1%	72,7%	70,6%	69,4%	68,5%	68,0%	70,0%	71,5%	70,2%	70,7%	70,9%	70,9%	72,1%	70,9%
Θεσσαλία	77,1%	77,6%	78,0%	81,4%	79,4%	76,2%	76,4%	75,1%	74,9%	74,0%	71,3%	71,5%	73,9%	74,3%	75,5%	76,3%	77,4%	77,2%
Ιόνια Νησιά	99,5%	101,0%	95,8%	100,5%	98,9%	101,3%	98,5%	98,2%	99,6%	94,2%	93,9%	89,1%	90,1%	89,3%	91,3%	92,3%	92,8%	92,4%
Δυτική Ελλάδα	75,2%	75,1%	76,5%	76,6%	76,9%	77,2%	78,2%	77,1%	75,2%	73,6%	76,0%	74,8%	75,5%	73,8%	74,0%	74,2%	73,8%	73,1%
Στερεά Ελλάδα	106,1%	105,3%	101,8%	100,5%	95,7%	97,0%	92,3%	90,4%	89,5%	87,0%	86,8%	88,4%	88,7%	87,3%	86,2%	87,1%	89,9%	90,7%
Πελοπόννησος	82,8%	83,1%	82,5%	80,9%	78,5%	79,0%	78,9%	79,4%	78,9%	78,8%	78,7%	80,1%	81,1%	81,1%	80,9%	82,0%	83,0%	83,0%
Αττική	127,0%	126,7%	128,6%	128,2%	130,1%	130,8%	132,7%	133,4%	133,8%	135,7%	136,1%	136,4%	136,3%	137,2%	136,8%	136,0%	135,6%	136,1%
Βόρειο Αιγαίο	73,3%	72,9%	70,9%	76,5%	75,0%	77,6%	77,7%	79,1%	80,7%	79,4%	78,0%	78,6%	77,3%	78,4%	78,5%	77,5%	73,5%	70,0%
Νότιο Αιγαίο	117,2%	114,9%	108,6%	110,9%	110,8%	113,3%	111,0%	110,8%	113,1%	106,9%	106,6%	105,6%	104,5%	108,1%	109,7%	111,2%	107,8%	107,4%
Κρήτη	90,2%	91,6%	91,0%	90,2%	91,3%	90,1%	88,9%	86,8%	87,6%	86,5%	85,2%	82,7%	80,8%	82,1%	84,5%	85,5%	84,2%	85,6%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

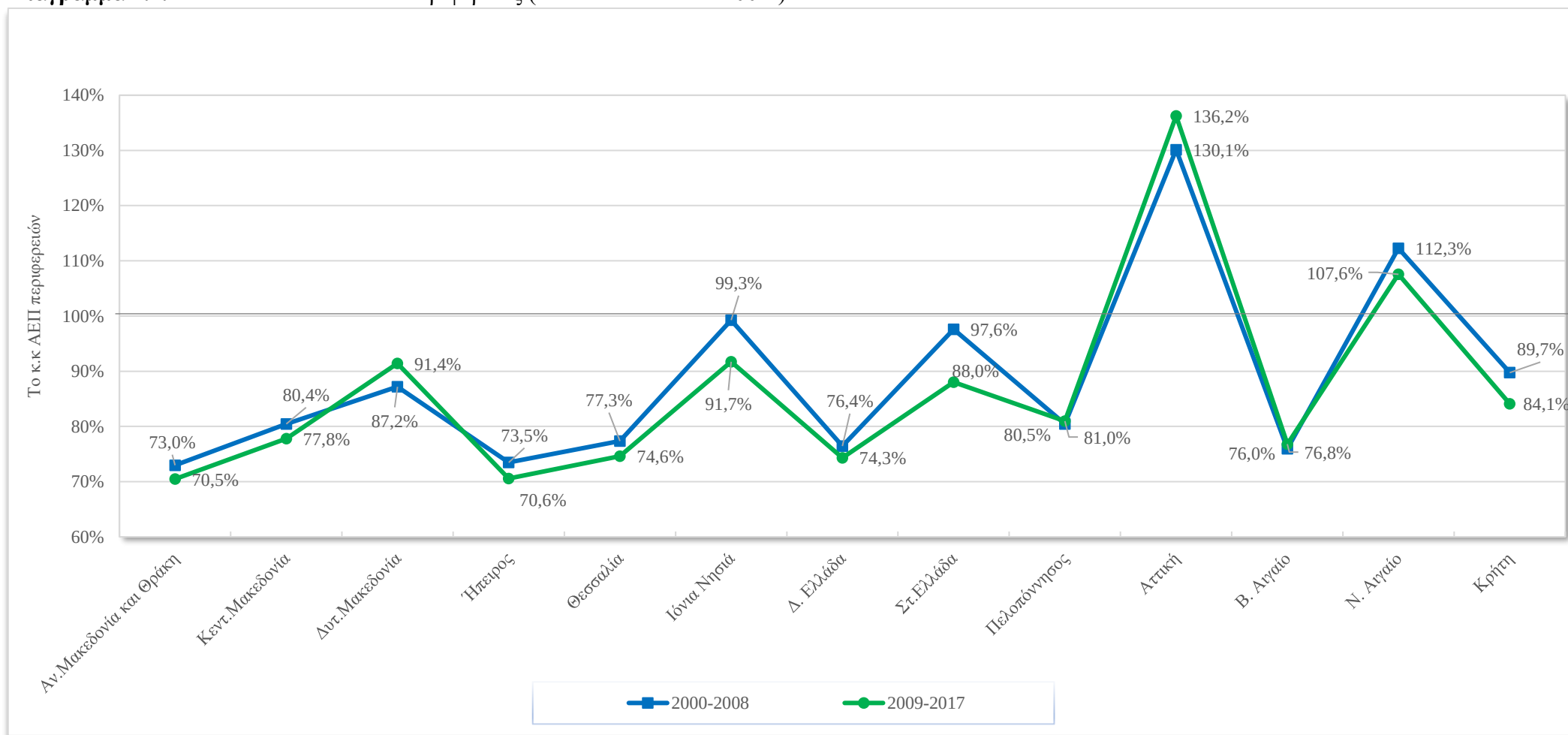
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.10. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς, ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (εθνικό κ.κ. ΑΕΠ = 100%)	Μ.Ο περιόδων						Μεταβολή ποσοστού (σε ποσοστιαίες μονάδες)				
	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	73,0%	75,0%	70,5%	70,5%	72,1%	69,2%	-8,0	-2,5	-4,5	1,6	-2,8
Κεντρική Μακεδονία	80,4%	81,4%	79,2%	77,8%	78,1%	77,5%	-3,9	-2,7	-2,2	-1,1	-0,6
Δυτική Μακεδονία	87,2%	89,4%	84,5%	91,4%	88,9%	93,4%	0,8	4,2	-4,9	4,4	4,5
Ήπειρος	73,5%	76,0%	70,3%	70,6%	69,9%	71,1%	-5,6	-2,9	-5,7	-0,4	1,2
Θεσσαλία	77,3%	78,7%	75,7%	74,6%	72,7%	76,2%	0,0	-2,7	-3,0	-3,0	3,5
Ιόνια Νησιά	99,3%	99,1%	99,4%	91,7%	91,8%	91,6%	-7,1	-7,5	0,2	-7,6	-0,2
Δυτική Ελλάδα	76,4%	76,1%	76,9%	74,3%	75,0%	73,8%	-2,1	-2,1	0,8	-1,9	-1,2
Στερεά Ελλάδα	97,6%	101,9%	92,3%	88,0%	87,7%	88,2%	-15,4	-9,6	-9,6	-4,6	0,5
Πελοπόννησος	80,5%	81,6%	79,0%	81,0%	79,7%	82,0%	0,2	0,5	-2,5	0,6	2,3
Αττική	130,1%	128,1%	132,7%	136,2%	136,1%	136,3%	9,1	6,1	4,6	3,5	0,2
Βόρειο Αιγαίο	76,0%	73,7%	78,8%	76,8%	78,3%	75,6%	-3,3	0,8	5,1	-0,4	-2,8
Νότιο Αιγαίο	112,3%	112,5%	112,1%	107,6%	105,9%	108,8%	-9,7	-4,7	-0,4	-6,1	2,9
Κρήτη	89,7%	90,8%	88,4%	84,1%	83,8%	84,4%	-4,6	-5,6	-2,5	-4,6	0,6

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.4. Το κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας (εθνικό κ.κ. ΑΕΠ = 100%)

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Το Διάγραμμα 4.4 αποτυπώνει τα δεδομένα του Πίνακα 4.10. Στον κάθετο άξονα παρουσιάζεται το ποσοστό κάθε περιφέρειας στις δύο περιόδους αναφοράς σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο (100%).

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα μεγέθη του ΑΕΠ και του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας, ακολουθεί στον Πίνακα 4.11 η κατάταξή τους στους συγκεκριμένους δείκτες για τις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 όπως και ως προς το ποσοστό μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων αναφοράς. Η συγκεκριμένη κατάταξη πραγματοποιείται από τη μικρότερη μεταβολή (1) στη μεγαλύτερη (13).

Πίνακας 4.11. Η κατάταξη των περιφερειών σε επίπεδο ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	ΑΕΠ			κ.κ. ΑΕΠ			
	2000 - 2008	2009 - 2017	Μεταβολή θέσης	2000 - 2008	2009 - 2017	Μεταβολή θέσης	Μτβ. % 2009-2017 vs 2000-2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8	8	—	13	12	↑ / + 1	6
Κεντρική Μακεδονία	2	2	—	7	8	↓ / - 1	7
Δυτική Μακεδονία	11	10	↑ / + 1	6	4	↑ / + 2	1
Ήπειρος	10	11	↓ / - 1	12	13	↓ / - 1	9
Θεσσαλία	3	3	—	9	10	↓ / - 1	8
Ιόνια Νησιά	12	12	—	3	3	—	12
Δυτική Ελλάδα	6	5	↑ / + 1	10	11	↓ / - 1	5
Στερεά Ελλάδα	4	6	↓ / - 2	4	5	↓ / - 1	13
Πελοπόννησος	7	7	—	8	7	↑ / + 1	4
Αττική	1	1	—	1	1	—	2
Βόρειο Αιγαίο	13	13	—	11	9	↑ / + 2	3
Νότιο Αιγαίο	9	9	—	2	2	—	10
Κρήτη	5	4	↑ / + 1	5	6	↓ / - 1	11

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Εκ πρώτης όψεως δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στη σύγκριση των θέσεων των περιφερειών στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017. Οι μόνες μεταβολές δύο θέσεων αφορούν την περιφέρεια της Στ. Ελλάδας σε επίπεδο ΑΕΠ (6^η από 4^η) και της Δυτ. Μακεδονίας (4^η από 6^η) και του Β. Αιγαίου (9^η από 11^η) σε επίπεδο κ.κ. ΑΕΠ.

Ωστόσο όταν εξετάζεται συγκριτικά η κατάταξη των περιφερειών σε όρους ΑΕΠ με την αντίστοιχη σε όρους κ.κ. ΑΕΠ η εικόνα διαφοροποιείται. Μόνο οι περιφέρειες

της Αττικής, της Στ. Ελλάδας, της Κρήτης και της Πελοποννήσου έχουν ίδια ή παρόμοια θέση και στις δύο κατατάξεις. Οι νησιωτικές περιφέρειες του Ν. Αιγαίου (2^η το 2009-2017 από 9^η το 2000-2008), των Ιόνιων Νήσων (3^η από 12^η) και οι περιφέρειες της Δυτ. Μακεδονίας και του Β. Αιγαίου είναι περισσότερο κερδισμένες σε όρους κ.κ. ΑΕΠ, γεγονός που υποδηλώνει ενδεχομένως και ένα καλύτερο επίπεδο διαβίωσης για τον πληθυσμό τους. Αντίθετα οι ηπειρωτικές περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας (7^η-8^η από 2^η), της Θεσσαλίας (9^η-10^η από 3^η), της Δυτ. Ελλάδας (10^η-11^η από 6^η-5^η), της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (13^η-12^η από 8^η) και της Ηπείρου (12^η-13^η από 10^η-11^η) παρουσιάζουν χαμηλότερη οικονομική δυναμική σε επίπεδο πληθυσμού.

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν και κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε επίπεδο νομού

Στον Πίνακα 4.12 παρουσιάζονται δεδομένα ΑΕΠ σε επίπεδο νομού για τα έτη αναφοράς 2000 έως 2017, στον Πίνακα 4.13 η ετήσια μεταβολή τους και στον Πίνακα 4.14 ο μέσος όρος τους στις περιόδους αναφοράς καθώς και ο συντελεστής μεταβλητότητας των περιόδων. Στον πρώτο πίνακα διακρίνεται η διαφορά του νομού Αττικής από τους υπόλοιπους νομούς της χώρας, η οποία αυξανόταν στην περίοδο της ανάπτυξης. Το ΑΕΠ από τα 88.829 εκ. ευρώ το 2000 έφτασε στα 123.697 εκ. ευρώ το 2008 ενώ το χαμηλότερο ύψος στο νομό καταγράφηκε το 2015 με 83.868 εκ. ευρώ. Το δεύτερο μεγαλύτερο ΑΕΠ καταγράφηκε στο νομό Θεσσαλονίκης με το ύψος του να κυμαίνεται από 17.491 εκ. ευρώ το 2000 σε 23,327 εκ. ευρώ το 2008, με χαμηλότερο μέγεθός του τα 14.743 εκ. ευρώ το 2014. Στη συνέχεια ακολουθούν κυρίως οι νομοί που διαθέτουν μεγάλα αστικά κέντρα (Αχαΐας, Ηρακλείου και Λάρισας).

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Πίνακας 4.13, όπου εμφανίζεται η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ σε μορφή ποσοστού καθώς και το άθροισμα των ετήσιων μεταβολών των ποσοστών στις δύο περιόδους αναφοράς των νομών καθώς και του μέσου όρου της χώρας (όπου είναι τα ίδια ποσοστά με τον Πίνακα 4.7). Στην πρώτη περίοδο (2000-2008) όπου το άθροισμα των ετήσιων μεταβολών σε εθνικό επίπεδο ανήρθε στο 27,8%, σε 13 από τους 51 νομούς της χώρας, το αντίστοιχο αθροιστικά ποσοστό μεταβολών τους ξεπέρασε το συγκεκριμένο ποσοστό. Με φθίνουσα σειρά, πρόκειται για τους νομούς Ικαρία-Σάμου, Κυκλάδων, Λέσβου-Λήμνου, Ιθάκης-Κεφαλληνίας, Αττικής, Ηρακλείου, Αργολίδας, Χίου, Μαγνησίας, Θεσσαλονίκης, Χανίων, Λευκάδας και Θάσου-Καβάλας. Αντίθετα οι νομοί με τη μικρότερη (μονοψήφια ή κοντά στο 10%) αθροιστική μεταβολή ήταν με αύξουσα σειρά, οι νομοί Βοιωτίας (ο μοναδικός νομός με αρνητικό αθροιστικά ποσοστό, -6,6%), Θεσπρωτίας, Σερρών, Πρέβεζας, Ρεθύμνου, Δράμας, Φθιώτιδας, Γρεβενών, Φλώρινας και Κοζάνης. Νόμοι δηλαδή που ανήκουν κυρίως στο βόρειο τμήμα της χώρας (Ηπείρος, Κεντ. Μακεδονία, Αν. Μακεδονία και Θράκη και Δυτ. Μακεδονία), δύο νομοί της περιφέρειας της Στ. Ελλάδας καθώς και ο νομός Ρεθύμνου.

Στη δεύτερη περίοδο κατά την οποία το άθροισμα των ετήσιων μεταβολών της χώρας ανήρθε στο -34,6%, 19 από τους 51 νομούς παρουσίασαν μικρότερο αθροιστικά αρνητικό ποσοστό μεταβολής. Οι 11 περιοχές με τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές ήταν οι νομοί Ικαρίας-Σάμου, Ροδόπης, Ιθάκης-Κεφαλληνίας, Αχαΐας, Κέρκυρας, Ημαθίας, Μαγνησίας, Χίου, Θεσπρωτίας, Ζακύνθου, Εύβοιας. Ενδιαφέρον

παρουσιάζει το γεγονός ότι 4 εξ' αυτών βρίσκονταν ανάμεσα στους 13 νομούς με το μεγαλύτερα αθροιστικά θετικά ποσοστά στην περίοδο της ανάπτυξης. Μάλιστα ο νομός Ικαρίας-Σάμου κατέγραψε και το μεγαλύτερο θετικό ποσοστό στην περίοδο 2000-2008 με 46,1% αλλά και το μεγαλύτερο αρνητικό ποσοστό την περίοδο 2009-2013 με -48,4%. Αντίθετα, τη μικρότερη αθροιστικά αρνητική μεταβολή στην περίοδο της ύφεσης εμφάνισαν οι νομοί Φλώρινας (ο μοναδικός νομός με μονοψήφιο αθροιστικά αρνητικό ποσοστό, -8,4%), Βοιωτίας, Αρκαδίας, Λευκάδας, Σερρών, Πρέβεζας, Τρικάλων, Λακωνίας, Άρτας και Κοζάνης.

Στον Πίνακα 4.14 αντίστοιχα και με τις περιφέρειες παρουσιάζεται ο μέσος όρος των περιόδων και των υποπεριόδων των νομών. Με αυτό τον τρόπο δύναται να συγκριθεί η μεταβολή των βασικών περιόδων των νομών με την αντίστοιχη μεταβολή σε επίπεδο χώρας, ενώ παρουσιάζεται και η μεταβολή μεταξύ δύο ετών, του 2017 προς το 2008. Όπως και στις περιφέρειες, όλοι οι νομοί εμφάνισαν μείωση στο παραγόμενο ΑΕΠ και στις δύο περιπτώσεις. Εστιάζοντας στη μεταβολή μεταξύ των περιόδων αναφοράς, οι 20 από τους 51 νομούς της χώρας παρουσίασαν μικρότερη αρνητική μεταβολή σε σχέση με την αντίστοιχη του μέσου όρου της χώρας. Οι περιοχές Λευκάδας, Έβρου, Φλώρινας, Πιερίας, Μεσσηνίας, Χαλκιδικής, Κυκλάδων και Αττικής, νομοί που ανήκουν σε διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα, κατέγραψαν τις μικρότερες αρνητικές μεταβολές. Αντίθετα στις χαμηλότερες θέσεις βρίσκονται οι νομοί Θεσπρωτίας, Εύβοιας, Ροδόπης, Κέρκυρας, Ιθάκης-Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Βοιωτίας, Αχαΐας και Ημαθίας. Όπως και οι νομοί που τους ακολουθούν, πρόκειται για περιοχές που βρίσκονταν στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Στ. Ελλάδας και της βόρειας Ελλάδας ενώ ανάμεσά τους βρίσκονται και οι περισσότεροι νομοί των Ι. Νήσων.

Στον ίδιο πίνακα παρουσιάζεται και ο CV των περιόδων και των υποπεριόδων. Όπως και στις περιφέρειες, αναμενόμενα εμφανίζεται μεγαλύτερη ομοιογένεια στις περιόδους 2005-2008 και 2013-2017 και επιπλέον το ίδιο ισχύει και για την υποπερίοδο 2000-2004. Αντίστοιχα πάλι, η υποπερίοδος 2009-2012 χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανομοιογένεια καθώς μόνο οι νομοί Φλώρινας, Κοζάνης, Βοιωτίας, Γρεβενών και Καστοριάς έχουν CV κάτω από το 10%. Στο σύνολο της όμως η περίοδος 2009-2017 χαρακτηρίζεται ανομοιογενής (εξαιρέση η Φλώρινα, η Πρέβεζα και η Βοιωτία) και αυτό γιατί η διακύμανση του ΑΕΠ την υποπερίοδο 2013-2017 είχε σταθεροποιηθεί σε χαμηλά επίπεδα (1% σε εθνικό επίπεδο).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.12. Το ΑΕΠ σε επίπεδο νομού (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*	2013*	2014*	2015*	2016*	2017*
Έβρος	1.866	1.888	1.955	2.081	2.162	2.190	2.190	2.392	2.413	2.420	2.405	2.088	1.879	1.737	1.750	1.786	1.834	1.797
Ξάνθη	1.417	1.488	1.462	1.561	1.610	1.566	1.645	1.638	1.702	1.617	1.577	1.319	1.200	1.170	1.071	1.077	1.124	1.087
Ροδόπη	1.508	1.643	1.610	1.752	1.690	1.645	1.648	1.755	1.787	1.715	1.538	1.371	1.223	1.132	1.072	1.071	1.123	1.099
Δράμα	1.265	1.364	1.396	1.359	1.378	1.360	1.394	1.427	1.388	1.376	1.285	1.121	1.029	985	1.010	1.037	1.015	1.004
Θάσος, Καβάλα	2.087	2.032	2.221	2.247	2.397	2.461	2.370	2.620	2.725	2.616	2.393	1.989	1.895	1.717	1.803	1.808	1.810	1.886
Ημαθία	2.008	2.112	2.087	2.112	2.193	2.181	2.252	2.340	2.280	2.198	1.942	1.797	1.659	1.526	1.546	1.522	1.533	1.502
Θεσσαλονίκη	17.491	18.405	18.843	19.961	21.169	20.430	22.255	23.145	23.327	22.535	19.936	17.731	15.855	14.908	14.743	15.235	15.561	15.824
Κιλκίς	1.055	1.143	1.138	1.140	1.244	1.201	1.198	1.380	1.320	1.225	1.099	990	908	867	935	926	918	919
Πέλλα	1.770	1.906	1.950	1.843	2.032	1.972	1.995	2.267	2.250	2.118	1.908	1.695	1.612	1.541	1.579	1.554	1.573	1.583
Πιερία	1.524	1.566	1.564	1.685	1.723	1.760	1.787	1.876	1.953	1.901	1.726	1.589	1.438	1.406	1.372	1.416	1.421	1.445
Σέρρες	2.060	2.094	2.027	2.138	2.234	2.155	2.144	2.301	2.195	2.125	2.004	1.800	1.675	1.626	1.602	1.664	1.679	1.725
Χαλκιδική	1.553	1.586	1.615	1.734	1.802	1.819	1.931	1.960	1.970	1.866	1.733	1.584	1.460	1.388	1.403	1.417	1.566	1.481
Γρεβενά	384	399	392	386	425	409	407	418	423	387	380	342	324	299	310	311	307	304
Κοζάνη	2.664	2.819	3.018	3.257	3.306	3.369	3.358	3.262	2.971	3.154	3.009	2.736	2.695	2.534	2.641	2.572	2.246	2.245
Καστοριά	566	594	649	674	666	647	683	724	720	695	641	606	565	536	517	508	517	494
Φλώρινα	883	922	975	1.083	1.144	1.154	1.146	1.092	976	1.040	951	980	920	864	950	913	848	880
Άρτα	823	844	936	983	944	964	997	991	953	952	919	818	748	741	714	715	715	727
Πρέβεζα	820	818	825	887	855	818	862	895	884	870	822	758	679	719	680	699	700	683
Θεσπρωτία	843	879	909	960	944	832	788	817	849	758	726	639	593	543	545	551	532	563
Ιωάννινα	2.218	2.335	2.458	2.544	2.624	2.676	2.792	2.848	2.780	2.681	2.463	2.248	1.972	1.836	1.918	1.931	2.015	1.963
Καρδίτσα	1.294	1.361	1.437	1.524	1.576	1.467	1.448	1.514	1.496	1.505	1.319	1.159	1.072	1.044	1.059	1.059	1.073	1.081
Τρίκαλα	1.624	1.766	1.758	1.896	1.949	1.869	1.911	2.009	1.953	1.946	1.729	1.507	1.465	1.434	1.516	1.451	1.473	1.497
Λάρισα	4.467	4.591	4.719	5.302	5.432	5.061	5.419	5.559	5.521	5.306	4.666	4.087	3.889	3.753	3.832	3.961	4.073	4.070
Μαγνησία	2.943	3.113	3.309	3.620	3.660	3.593	3.958	3.889	3.945	3.614	3.122	2.879	2.649	2.493	2.481	2.613	2.600	2.602
Ζάκυνθος	866	928	885	995	990	1.008	1.033	1.087	1.091	1.011	909	733	707	675	679	699	723	718
Κέρκυρα	1.897	1.988	1.944	2.141	2.197	2.215	2.260	2.301	2.379	2.142	1.889	1.658	1.505	1.437	1.499	1.542	1.548	1.546

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ιθάκη, Κεφαλληνία	678	719	716	790	855	864	908	964	954	862	799	643	597	549	566	574	567	582
Λευκάδα	279	302	303	320	339	354	376	378	368	382	395	333	299	290	290	290	289	290
Αιτωλοακαρνανία	2.665	2.805	2.928	3.094	3.359	3.355	3.433	3.453	3.366	3.231	2.993	2.705	2.512	2.397	2.371	2.380	2.361	2.293
Αχαΐα	4.895	5.057	5.307	5.577	5.901	5.789	6.407	6.507	6.279	5.882	5.500	4.674	4.300	3.919	3.977	3.992	3.958	3.948
Ηλεία	1.979	2.079	2.185	2.284	2.237	2.254	2.344	2.451	2.400	2.290	2.178	1.922	1.729	1.648	1.644	1.721	1.717	1.757
Βοιωτία	3.374	3.523	3.358	3.495	3.415	3.282	3.322	3.235	3.162	3.094	2.819	2.737	2.535	2.412	2.273	2.352	2.511	2.601
Εύβοια	3.759	3.833	3.870	3.999	4.034	4.186	4.328	4.491	4.328	3.960	3.548	3.104	2.820	2.655	2.708	2.780	2.838	2.883
Ευρυτανία	241	246	252	265	254	247	260	258	286	283	256	227	203	194	189	193	198	196
Φθιώτιδα	2.815	2.925	2.961	3.030	3.028	3.076	2.951	3.037	3.093	2.923	2.698	2.407	2.226	2.074	2.113	2.135	2.197	2.235
Φωκίδα	539	573	576	640	658	624	629	637	662	636	582	500	443	436	431	439	447	451
Αργολίδα	1.525	1.639	1.773	1.804	1.794	1.808	1.948	2.062	2.070	1.998	1.811	1.549	1.421	1.379	1.393	1.437	1.451	1.439
Αρκαδία	1.568	1.612	1.649	1.740	1.807	1.769	1.863	1.864	1.743	1.756	1.611	1.461	1.335	1.324	1.342	1.382	1.341	1.392
Κορινθία	2.416	2.514	2.460	2.529	2.516	2.484	2.584	2.700	2.790	2.609	2.342	2.121	1.995	1.902	1.839	1.900	2.007	1.988
Λακωνία	1.233	1.287	1.345	1.353	1.407	1.321	1.382	1.472	1.438	1.432	1.280	1.222	1.117	1.084	1.070	1.101	1.090	1.110
Μεσσηνία	2.109	2.207	2.216	2.292	2.342	2.422	2.584	2.708	2.666	2.585	2.386	2.170	2.018	1.862	1.929	1.950	1.993	2.022
Αττική	88.829	92.378	97.506	103.019	110.215	110.220	118.499	123.636	123.697	121.468	110.462	97.718	88.359	84.340	83.906	83.868	83.924	84.882
Λέσβος, Λήμνος	1.359	1.420	1.412	1.655	1.632	1.713	1.812	1.872	1.905	1.834	1.648	1.474	1.303	1.305	1.311	1.322	1.280	1.304
Ικαρία, Σάμος	554	588	582	633	694	746	782	826	865	799	698	617	539	539	533	523	532	518
Χίος	713	713	743	822	876	820	859	949	954	922	839	759	712	633	645	640	645	632
Δωδεκάνησα	3.905	3.998	3.842	4.107	4.245	4.213	4.557	4.643	4.794	4.346	3.920	3.501	3.309	3.092	3.227	3.335	3.232	3.330
Κυκλάδες	2.744	2.796	2.827	3.116	3.400	3.595	3.595	3.838	3.879	3.612	3.316	2.889	2.487	2.666	2.665	2.739	2.753	2.750
Ηράκλειο	4.554	4.929	5.118	5.391	5.706	5.568	5.997	6.124	6.267	5.945	5.405	4.615	4.027	4.004	4.133	4.204	4.218	4.316
Λασιότι	1.169	1.246	1.251	1.312	1.389	1.436	1.485	1.519	1.504	1.487	1.299	1.108	1.042	1.052	1.100	1.157	1.116	1.159
Ρέθυμνο	1.434	1.445	1.450	1.507	1.636	1.631	1.550	1.552	1.559	1.526	1.386	1.239	1.117	1.104	1.136	1.182	1.174	1.213
Χανιά	2.399	2.497	2.628	2.781	3.016	2.929	3.112	3.169	3.184	3.093	2.770	2.441	2.248	2.082	2.194	2.270	2.229	2.312
ΕΛΛΑΔΑ	195.631	203.912	211.337	223.416	235.098	233.526	247.441	256.851	256.463	248.729	226.031	200.357	182.306	173.848	174.211	175.902	176.596	178.327

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
*2011-2017 προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.13. Η ετήσια μεταβολή του ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2001 - 2000	2002 - 2001	2003 - 2002	2004 - 2003	2005 - 2004	2006 - 2005	2007 - 2006	2008 - 2007	2009 - 2008	2010 - 2009	2011 - 2010	2012 - 2011	2013 - 2012	2014 - 2013	2015 - 2014	2016 - 2015	2017 - 2016	+% 2000 - 2008	+% 2009 - 2017
Έβρος	1,2%	3,5%	6,4%	3,9%	1,3%	0,0%	9,2%	0,9%	0,3%	-0,6%	-13,2%	-10,0%	-7,6%	0,7%	2,0%	2,7%	-2,0%	26,5%	-27,6%
Ξάνθη	5,0%	-1,7%	6,8%	3,2%	-2,7%	5,0%	-0,5%	3,9%	-5,0%	-2,5%	-16,4%	-9,0%	-2,5%	-8,5%	0,6%	4,4%	-3,4%	19,0%	-42,2%
Ροδόπη	8,9%	-2,0%	8,8%	-3,5%	-2,7%	0,2%	6,5%	1,9%	-4,0%	-10,3%	-10,9%	-10,8%	-7,5%	-5,2%	-0,1%	4,8%	-2,1%	18,1%	-46,1%
Δράμα	7,8%	2,4%	-2,7%	1,4%	-1,3%	2,5%	2,4%	-2,7%	-0,9%	-6,7%	-12,7%	-8,2%	-4,3%	2,6%	2,6%	-2,1%	-1,1%	9,8%	-30,7%
Θάσος, Καβάλα	-2,6%	9,3%	1,2%	6,7%	2,7%	-3,7%	10,5%	4,0%	-4,0%	-8,5%	-16,9%	-4,7%	-9,4%	5,0%	0,3%	0,1%	4,2%	28,0%	-33,9%
Ημαθία	5,2%	-1,2%	1,2%	3,8%	-0,5%	3,2%	3,9%	-2,6%	-3,6%	-11,6%	-7,4%	-7,7%	-8,0%	1,3%	-1,5%	0,7%	-2,0%	13,1%	-40,0%
Θεσσαλονίκη	5,2%	2,4%	5,9%	6,0%	-3,5%	8,9%	4,0%	0,8%	-3,4%	-11,5%	-11,1%	-10,6%	-6,0%	-1,1%	3,3%	2,1%	1,7%	29,8%	-36,5%
Κιλκίς	8,4%	-0,5%	0,2%	9,1%	-3,5%	-0,2%	15,2%	-4,3%	-7,2%	-10,3%	-9,9%	-8,3%	-4,5%	7,9%	-0,9%	-0,9%	0,0%	24,3%	-34,1%
Πέλλα	7,7%	2,3%	-5,5%	10,3%	-2,9%	1,2%	13,6%	-0,7%	-5,9%	-9,9%	-11,2%	-4,9%	-4,4%	2,5%	-1,6%	1,2%	0,6%	25,9%	-33,5%
Πιερία	2,8%	-0,2%	7,8%	2,2%	2,1%	1,6%	5,0%	4,1%	-2,7%	-9,2%	-7,9%	-9,5%	-2,2%	-2,4%	3,2%	0,4%	1,7%	25,4%	-28,7%
Σέρρες	1,7%	-3,2%	5,5%	4,5%	-3,5%	-0,5%	7,3%	-4,6%	-3,2%	-5,7%	-10,2%	-6,9%	-2,9%	-1,5%	3,9%	0,9%	2,8%	7,1%	-22,9%
Χαλκιδική	2,1%	1,8%	7,3%	3,9%	0,9%	6,2%	1,5%	0,5%	-5,3%	-7,1%	-8,6%	-7,9%	-4,9%	1,1%	1,0%	10,5%	-5,4%	24,4%	-26,6%
Γρεβενά	4,0%	-1,8%	-1,6%	10,3%	-3,9%	-0,4%	2,5%	1,2%	-8,5%	-1,8%	-10,1%	-5,1%	-7,7%	3,7%	0,2%	-1,3%	-1,1%	10,4%	-31,6%
Κοζάνη	5,8%	7,1%	7,9%	1,5%	1,9%	-0,3%	-2,9%	-8,9%	6,2%	-4,6%	-9,1%	-1,5%	-6,0%	4,2%	-2,6%	-12,7%	-0,1%	12,1%	-26,1%
Καστοριά	5,0%	9,2%	3,9%	-1,2%	-2,9%	5,6%	6,0%	-0,6%	-3,4%	-7,8%	-5,5%	-6,8%	-5,2%	-3,5%	-1,7%	1,8%	-4,4%	25,0%	-36,5%
Φλώρινα	4,4%	5,8%	11,1%	5,6%	0,9%	-0,7%	-4,7%	-10,6%	6,6%	-8,6%	3,1%	-6,1%	-6,1%	9,9%	-3,9%	-7,1%	3,9%	11,7%	-8,4%
Άρτα	2,6%	11,0%	5,0%	-4,0%	2,1%	3,4%	-0,6%	-3,8%	-0,1%	-3,5%	-11,0%	-8,5%	-1,0%	-3,6%	0,1%	0,0%	1,6%	15,7%	-25,9%
Πρέβεζα	-0,3%	0,9%	7,5%	-3,6%	-4,4%	5,4%	3,8%	-1,2%	-1,6%	-5,4%	-7,9%	-10,4%	5,9%	-5,4%	2,8%	0,1%	-2,5%	8,1%	-24,3%
Θεσπρωτία	4,3%	3,5%	5,5%	-1,7%	-11,8%	-5,2%	3,7%	3,9%	-10,7%	-4,3%	-12,0%	-7,1%	-8,6%	0,4%	1,1%	-3,3%	5,7%	2,1%	-38,8%
Ιωάννινα	5,3%	5,3%	3,5%	3,1%	2,0%	4,3%	2,0%	-2,4%	-3,6%	-8,1%	-8,7%	-12,3%	-6,9%	4,5%	0,7%	4,3%	-2,6%	23,1%	-32,7%
Καρδίτσα	5,2%	5,6%	6,0%	3,4%	-6,9%	-1,3%	4,6%	-1,2%	0,6%	-12,4%	-12,1%	-7,5%	-2,6%	1,4%	0,0%	1,4%	0,7%	15,4%	-30,5%
Τρίκαλα	8,7%	-0,4%	7,8%	2,8%	-4,1%	2,2%	5,2%	-2,8%	-0,4%	-11,2%	-12,8%	-2,8%	-2,1%	5,7%	-4,3%	1,5%	1,6%	19,4%	-24,7%
Λάρισα	2,8%	2,8%	12,4%	2,5%	-6,8%	7,1%	2,6%	-0,7%	-3,9%	-12,1%	-12,4%	-4,8%	-3,5%	2,1%	3,4%	2,8%	-0,1%	22,5%	-28,5%
Μαγνησία	5,8%	6,3%	9,4%	1,1%	-1,8%	10,2%	-1,7%	1,4%	-8,4%	-13,6%	-7,8%	-8,0%	-5,9%	-0,5%	5,3%	-0,5%	0,1%	30,6%	-39,3%
Ζάκυνθος	7,2%	-4,7%	12,5%	-0,5%	1,8%	2,4%	5,3%	0,4%	-7,4%	-10,2%	-19,3%	-3,6%	-4,4%	0,5%	3,0%	3,4%	-0,6%	24,4%	-38,6%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	4,8%	-2,2%	10,1%	2,6%	0,8%	2,1%	1,8%	3,4%	-9,9%	-11,8%	-12,3%	-9,2%	-4,5%	4,4%	2,8%	0,4%	-0,1%	23,4%	-40,3%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	6,1%	-0,4%	10,4%	8,2%	1,0%	5,1%	6,1%	-1,0%	-9,6%	-7,3%	-19,6%	-7,1%	-8,1%	3,2%	1,3%	-1,2%	2,8%	35,5%	-45,7%
Λευκάδα	8,2%	0,3%	5,9%	5,7%	4,6%	6,1%	0,7%	-2,6%	3,8%	3,4%	-15,6%	-10,3%	-3,1%	0,0%	0,2%	-0,6%	0,5%	28,8%	-21,8%
Αιτωλοακαρνανία	5,2%	4,4%	5,7%	8,6%	-0,1%	2,3%	0,6%	-2,5%	-4,0%	-7,4%	-9,6%	-7,1%	-4,6%	-1,1%	0,4%	-0,8%	-2,9%	24,1%	-37,1%
Αχαΐα	3,3%	5,0%	5,1%	5,8%	-1,9%	10,7%	1,6%	-3,5%	-6,3%	-6,5%	-15,0%	-8,0%	-8,9%	1,5%	0,4%	-0,9%	-0,2%	26,0%	-43,9%
Ηλεία	5,0%	5,1%	4,5%	-2,1%	0,8%	4,0%	4,6%	-2,1%	-4,6%	-4,9%	-11,8%	-10,1%	-4,7%	-0,2%	4,6%	-0,2%	2,3%	19,8%	-29,4%
Βοιωτία	4,4%	-4,7%	4,1%	-2,3%	-3,9%	1,2%	-2,6%	-2,3%	-2,2%	-8,9%	-2,9%	-7,4%	-4,8%	-5,8%	3,5%	6,7%	3,6%	-6,0%	-18,1%
Εύβοια	2,0%	1,0%	3,3%	0,9%	3,8%	3,4%	3,8%	-3,6%	-8,5%	-10,4%	-12,5%	-9,1%	-5,9%	2,0%	2,6%	2,1%	1,6%	14,5%	-38,1%
Ευρυτανία	1,9%	2,4%	5,3%	-4,1%	-2,8%	5,1%	-0,5%	10,5%	-0,8%	-9,5%	-11,6%	-10,6%	-4,5%	-2,2%	1,9%	2,6%	-1,0%	17,9%	-35,7%
Φθιώτιδα	3,9%	1,2%	2,3%	0,0%	1,6%	-4,1%	2,9%	1,8%	-5,5%	-7,7%	-10,8%	-7,5%	-6,8%	1,9%	1,0%	2,9%	1,7%	9,7%	-30,8%
Φωκίδα	6,2%	0,5%	11,2%	2,9%	-5,3%	0,8%	1,4%	3,8%	-3,9%	-8,4%	-14,2%	-11,5%	-1,4%	-1,2%	1,9%	1,7%	0,9%	21,5%	-36,1%
Αργολίδα	7,4%	8,2%	1,7%	-0,6%	0,8%	7,8%	5,9%	0,4%	-3,5%	-9,3%	-14,5%	-8,2%	-2,9%	1,0%	3,1%	1,0%	-0,8%	31,6%	-34,2%
Αρκαδία	2,8%	2,3%	5,5%	3,8%	-2,1%	5,3%	0,0%	-6,5%	0,7%	-8,3%	-9,3%	-8,6%	-0,8%	1,3%	3,0%	-2,9%	3,8%	11,3%	-21,1%
Κορινθία	4,1%	-2,2%	2,8%	-0,5%	-1,3%	4,0%	4,5%	3,3%	-6,5%	-10,2%	-9,4%	-6,0%	-4,7%	-3,3%	3,4%	5,6%	-1,0%	14,8%	-32,1%
Λακωνία	4,4%	4,5%	0,6%	4,0%	-6,1%	4,7%	6,5%	-2,3%	-0,4%	-10,6%	-4,6%	-8,6%	-3,0%	-1,3%	2,9%	-1,0%	1,8%	16,2%	-24,7%
Μεσσηνία	4,7%	0,4%	3,4%	2,2%	3,4%	6,7%	4,8%	-1,6%	-3,0%	-7,7%	-9,0%	-7,0%	-7,7%	3,6%	1,1%	2,2%	1,5%	24,0%	-26,2%
Αττική	4,0%	5,6%	5,7%	7,0%	0,0%	7,5%	4,3%	0,0%	-1,8%	-9,1%	-11,5%	-9,6%	-4,5%	-0,5%	0,0%	0,1%	1,1%	34,1%	-35,9%
Λέσβος, Λήμνος	4,4%	-0,6%	17,2%	-1,4%	5,0%	5,8%	3,3%	1,8%	-3,7%	-10,2%	-10,6%	-11,6%	0,2%	0,5%	0,8%	-3,1%	1,9%	35,5%	-35,9%
Ικαρία, Σάμος	6,1%	-1,1%	8,8%	9,6%	7,4%	4,9%	5,6%	4,7%	-7,6%	-12,7%	-11,7%	-12,6%	-0,1%	-1,0%	-1,9%	1,7%	-2,7%	46,1%	-48,4%
Χίος	0,0%	4,1%	10,7%	6,5%	-6,4%	4,8%	10,4%	0,5%	-3,3%	-9,0%	-9,5%	-6,2%	-11,1%	1,9%	-0,7%	0,7%	-2,0%	30,7%	-39,3%
Δωδεκάνησα	2,4%	-3,9%	6,9%	3,3%	-0,7%	8,2%	1,9%	3,3%	-9,3%	-9,8%	-10,7%	-5,5%	-6,6%	4,4%	3,3%	-3,1%	3,0%	21,3%	-34,2%
Κυκλάδες	1,9%	1,1%	10,2%	9,1%	5,7%	0,0%	6,8%	1,0%	-6,9%	-8,2%	-12,9%	-13,9%	7,2%	0,0%	2,8%	0,5%	-0,1%	35,9%	-31,5%
Ηράκλειο	8,2%	3,8%	5,3%	5,8%	-2,4%	7,7%	2,1%	2,3%	-5,1%	-9,1%	-14,6%	-12,7%	-0,6%	3,2%	1,7%	0,3%	2,3%	33,0%	-34,5%
Λασιθί	6,5%	0,4%	4,9%	5,9%	3,4%	3,4%	2,3%	-1,0%	-1,1%	-12,7%	-14,7%	-6,0%	0,9%	4,6%	5,1%	-3,5%	3,8%	25,8%	-23,4%
Ρέθυμνο	0,8%	0,4%	3,9%	8,6%	-0,3%	-4,9%	0,1%	0,4%	-2,1%	-9,2%	-10,6%	-9,9%	-1,2%	2,9%	4,1%	-0,7%	3,3%	8,9%	-23,3%
Χανιά	4,1%	5,2%	5,8%	8,5%	-2,9%	6,2%	1,8%	0,5%	-2,9%	-10,5%	-11,9%	-7,9%	-7,4%	5,4%	3,5%	-1,8%	3,7%	29,3%	-29,7%
ΕΛΛΑΔΑ	4,2%	3,6%	5,7%	5,2%	-0,7%	6,0%	3,8%	-0,2%	-3,0%	-9,1%	-11,4%	-9,0%	-4,6%	0,2%	1,0%	0,4%	1,0%	27,8%	-34,6%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.14. Ο μέσος όρος του ΑΕΠ και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) σε επίπεδο νομού στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Δείκτες	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	% Μεταβολής	% Μεταβολής Μ.Ο περιόδων
Περίοδος	2000 - 2017		2000 - 2008		2000 - 2004		2005 - 2008		2009 - 2017		2009 - 2012		2013 - 2017		2017 vs 2008	2009 - 2017 vs 2000 - 2008
Έβρος	2.046	12,0%	2.126	9,4%	1.990	6,4%	2.296	5,4%	1.966	13,9%	2.198	11,9%	1.781	2,2%	-25,5%	-7,5%
Ξάνθη	1.407	16,2%	1.565	6,0%	1.507	5,1%	1.638	3,4%	1.249	17,0%	1.428	14,1%	1.106	3,8%	-36,2%	-20,2%
Ροδόπη	1.466	18,5%	1.671	5,2%	1.640	5,6%	1.709	4,3%	1.260	18,4%	1.462	14,5%	1.099	2,5%	-38,5%	-24,6%
Δράμα	1.233	14,1%	1.370	3,3%	1.352	3,8%	1.392	2,0%	1.096	12,8%	1.203	13,0%	1.010	1,9%	-27,7%	-20,0%
Θάσος, Καβάλα	2.171	14,8%	2.351	9,8%	2.197	6,5%	2.544	6,2%	1.991	15,4%	2.223	15,3%	1.805	3,3%	-30,8%	-15,3%
Ημαθία	1.933	15,9%	2.174	4,8%	2.102	3,1%	2.263	2,9%	1.692	14,3%	1.899	12,1%	1.526	1,0%	-34,1%	-22,2%
Θεσσαλονίκη	18.742	15,9%	20.558	10,2%	19.174	7,4%	22.289	5,9%	16.925	15,8%	19.014	15,1%	15.254	2,9%	-32,2%	-17,7%
Κιλκίς	1.089	14,3%	1.202	8,3%	1.144	5,9%	1.274	7,1%	976	11,7%	1.056	13,0%	913	2,9%	-30,4%	-18,8%
Πέλλα	1.842	13,1%	1.998	8,4%	1.900	5,3%	2.121	7,5%	1.685	11,8%	1.834	12,4%	1.566	1,1%	-29,7%	-15,7%
Πιερία	1.620	11,6%	1.715	8,6%	1.612	5,4%	1.844	4,8%	1.524	11,8%	1.663	11,9%	1.412	1,9%	-26,0%	-11,2%
Σέρρες	1.958	12,3%	2.150	4,0%	2.111	3,8%	2.199	3,3%	1.766	10,2%	1.901	10,6%	1.659	2,9%	-21,4%	-17,8%
Χαλκιδική	1.659	11,9%	1.774	9,2%	1.658	6,4%	1.920	3,6%	1.544	10,6%	1.661	10,6%	1.451	5,1%	-24,8%	-13,0%
Γρεβενά	367	12,6%	405	3,8%	397	4,2%	414	1,8%	329	10,1%	358	8,4%	306	1,6%	-28,2%	-18,6%
Κοζάνη	2.881	12,6%	3.114	8,2%	3.013	9,2%	3.240	5,7%	2.648	11,5%	2.898	7,6%	2.448	7,7%	-24,4%	-15,0%
Καστοριά	611	12,5%	658	7,9%	630	7,5%	693	5,2%	564	12,3%	627	8,8%	514	2,9%	-31,3%	-14,2%
Φλώρινα	984	10,3%	1.041	10,0%	1.001	11,0%	1.092	7,5%	927	6,5%	973	5,3%	891	4,6%	-9,8%	-11,0%
Άρτα	860	12,8%	937	6,7%	906	7,6%	976	2,1%	783	11,8%	859	10,9%	722	1,6%	-23,7%	-16,4%
Πρέβεζα	793	10,0%	852	3,8%	841	3,6%	865	3,9%	734	9,4%	782	10,6%	696	2,2%	-22,7%	-13,8%
Θεσπρωτία	737	20,7%	869	6,7%	907	5,2%	822	3,1%	605	13,9%	679	11,2%	547	2,0%	-33,7%	-30,3%
Ιωάννινα	2.350	14,7%	2.586	8,4%	2.436	6,7%	2.774	2,6%	2.114	13,6%	2.341	12,9%	1.932	3,4%	-29,4%	-18,3%
Καρδίτσα	1.305	15,3%	1.458	5,9%	1.439	8,0%	1.481	2,0%	1.152	13,7%	1.264	15,1%	1.063	1,4%	-27,7%	-20,9%
Τρίκαλα	1.708	12,4%	1.859	6,5%	1.799	7,1%	1.936	3,1%	1.557	10,9%	1.662	13,4%	1.474	2,3%	-23,4%	-16,2%
Λάρισα	4.650	14,2%	5.119	8,3%	4.902	8,9%	5.390	4,2%	4.182	11,9%	4.487	14,2%	3.938	3,6%	-26,3%	-18,3%
Μαγνησία	3.171	16,9%	3.559	10,3%	3.329	9,4%	3.846	4,5%	2.784	13,3%	3.066	13,5%	2.558	2,5%	-34,1%	-21,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	874	17,3%	987	8,2%	933	6,3%	1.055	3,9%	762	15,3%	840	17,3%	699	3,1%	-34,2%	-22,8%
Κέρκυρα	1.894	17,2%	2.147	7,8%	2.033	6,4%	2.289	3,0%	1.641	14,0%	1.799	15,5%	1.514	3,2%	-35,0%	-23,6%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	733	19,8%	828	12,9%	752	9,4%	923	5,0%	638	17,8%	725	17,4%	568	2,2%	-39,0%	-22,9%
Λευκάδα	327	12,1%	335	10,8%	308	7,3%	369	2,9%	318	13,5%	353	12,6%	290	0,2%	-21,3%	-5,3%
Αιτωλοακαρνανία	2.872	14,8%	3.162	9,4%	2.970	9,0%	3.402	1,4%	2.582	12,7%	2.860	11,1%	2.360	1,7%	-31,9%	-18,3%
Αχαΐα	5.104	18,2%	5.747	10,2%	5.347	7,5%	6.246	5,1%	4.461	16,7%	5.089	14,3%	3.959	0,7%	-37,1%	-22,4%
Ηλεία	2.046	13,8%	2.246	6,7%	2.153	5,7%	2.362	3,6%	1.845	12,8%	2.030	12,5%	1.697	2,9%	-26,8%	-17,8%
Βοιωτία	2.972	14,7%	3.352	3,5%	3.433	2,1%	3.250	2,1%	2.593	9,9%	2.796	8,3%	2.430	5,3%	-17,7%	-22,6%
Εύβοια	3.562	18,2%	4.092	6,2%	3.899	3,0%	4.333	2,9%	3.033	14,5%	3.358	14,9%	2.773	3,4%	-33,4%	-25,9%
Ευρυτανία	236	13,8%	256	5,2%	251	3,6%	263	6,2%	215	15,5%	242	14,5%	194	1,7%	-31,4%	-16,0%
Φθιώτιδα	2.662	14,9%	2.991	2,9%	2.952	3,0%	3.039	2,1%	2.334	12,5%	2.563	12,0%	2.151	3,0%	-27,7%	-21,9%
Φωκίδα	550	16,2%	615	6,9%	597	8,4%	638	2,6%	485	15,3%	540	15,9%	441	1,8%	-31,9%	-21,2%
Αργολίδα	1.683	14,4%	1.825	9,9%	1.707	7,1%	1.972	6,2%	1.542	14,0%	1.695	15,3%	1.420	2,2%	-30,5%	-15,5%
Αρκαδία	1.587	12,5%	1.735	6,1%	1.675	5,8%	1.810	3,5%	1.438	10,4%	1.541	11,8%	1.356	2,1%	-20,1%	-17,1%
Κορινθία	2.316	13,4%	2.555	4,7%	2.487	1,9%	2.639	5,1%	2.078	11,9%	2.267	11,9%	1.927	3,6%	-28,7%	-18,7%
Λακωνία	1.264	11,0%	1.360	5,5%	1.325	5,0%	1.403	4,7%	1.167	10,4%	1.263	10,4%	1.091	1,4%	-22,8%	-14,2%
Μεσσηνία	2.248	11,9%	2.394	9,0%	2.233	4,0%	2.595	4,9%	2.102	11,3%	2.290	10,8%	1.951	3,2%	-24,1%	-12,2%
Αττική	100.385	15,0%	107.555	12,1%	98.389	8,6%	119.013	5,3%	93.214	14,9%	104.502	13,9%	84.184	0,5%	-31,4%	-13,3%
Λέσβος, Λήμνος	1.531	14,8%	1.642	12,5%	1.495	9,2%	1.825	4,6%	1.420	13,8%	1.565	14,6%	1.304	1,2%	-31,6%	-13,5%
Ικαρία, Σάμος	643	18,3%	697	16,4%	610	9,0%	805	6,4%	589	16,7%	663	16,8%	529	1,6%	-40,1%	-15,5%
Χίος	771	14,6%	828	11,1%	773	9,4%	895	7,4%	714	14,8%	808	11,4%	639	1,0%	-33,7%	-13,7%
Δωδεκάνησα	3.866	13,9%	4.256	7,9%	4.019	4,0%	4.552	5,4%	3.477	11,6%	3.769	12,2%	3.243	3,1%	-30,5%	-18,3%
Κυκλάδες	3.093	14,7%	3.310	13,6%	2.977	9,3%	3.727	4,1%	2.875	12,4%	3.076	16,0%	2.714	1,7%	-29,1%	-13,1%
Ηράκλειο	5.029	15,7%	5.517	10,4%	5.140	8,5%	5.989	5,0%	4.541	15,0%	4.998	17,0%	4.175	2,8%	-31,1%	-17,7%
Λασιθί	1.268	13,1%	1.368	9,4%	1.273	6,4%	1.486	2,4%	1.169	12,1%	1.234	16,3%	1.117	4,0%	-22,9%	-14,5%
Ρέθυμνο	1.380	13,6%	1.529	5,0%	1.494	5,6%	1.573	2,5%	1.231	11,3%	1.317	13,5%	1.162	3,7%	-22,2%	-19,5%
Χανιά	2.631	14,5%	2.857	10,3%	2.664	9,1%	3.099	3,8%	2.404	13,5%	2.638	14,1%	2.217	3,9%	-27,4%	-15,9%
ΕΛΛΑΔΑ	211.110	14,5%	229.297	9,8%	213.879	7,3%	248.570	4,4%	192.923	14,0%	214.356	13,6%	175.777	1,0%	-30,5%	-15,9%

*Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία*

Οι Πίνακες 4.15 και 4.16 παρουσιάζουν το ποσοστό συμμετοχής κάθε νομού στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ. Ο πρώτος πίνακας δείχνει το ποσοστό συμμετοχής τους ανά έτος. Με εξαίρεση τους νομούς που φιλοξενούν τις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας και συγκεντρώνουν μεγάλο όγκο οικονομικών δραστηριοτήτων, ο αριθμός των νομών που παρουσιάζουν ποσοστό συμμετοχής πάνω από 1% ανά έτος στην περίοδο 2000-2017 ή σε αρκετά έτη από αυτήν είναι σχεδόν μονοψήφιος (νομοί Έβρου, Ημαθίας, Σερρών, Ιωαννίνων, Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας, Φθιώτιδας, Κορινθίας, Μεσσηνίας, Χανίων). Ο δεύτερος Πίνακας (4.16) παρουσιάζει τον μέσο όρο των ποσοστών των νομών ανά περίοδο και υποπερίοδο ενώ παρουσιάζονται και οι μεταβολές του ποσοστού συμμετοχής κάθε νομού σε ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ των δύο βασικών περιόδων και των συνεχόμενων υποπεριόδων, όπως και την μεταβολή στο έτος 2017 προς το έτος 2008.

Ο πρωτεύον νομός-πόλος ανάπτυξης στην Ελλάδα αποτελεί η Αττική με θετική μεταβολή του ποσοστού της στις περιόδους της έρευνας, με εξαίρεση την υποπερίοδο 2013-2017. Ο νομός Θεσσαλονίκης αποτελεί τον δεύτερο μεγαλύτερο νομό, ωστόσο το ποσοστό συμμετοχής του σε αντίθεση με την Αττική, μειώνεται από το 9% την περίοδο 2000-2008 σε 8,8% την περίοδο 2009-2017 και 8,7% την υποπερίοδο 2013-2017. Ακολουθούν οι νομοί με τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας. Οι νομοί Αχαΐας, Ηρακλείου, Λάρισας με ποσοστά συμμετοχής πάνω από 2% και στις δύο περιόδους αναφοράς και στη συνέχεια οι νομοί Δωδεκανήσων (1,9% την περίοδο 2000-2008 και 1,8% την περίοδο 2009-2017), Εύβοιας (1,8% και 1,6%), Μαγνησίας (1,6% και 1,4%), Βοιωτίας (1,5% και 1,4%), Κοζάνης (1,4% και στις δύο περιόδους), Αιτωλοακαρνανίας (1,4% και 1,3%) και Κυκλάδων (1,4% και 1,4%).

Από τις μεταβολές στα ποσοστά συμμετοχής εμφανίζεται μία μάλλον σταθερή κατάσταση για όλους τους νομούς της χώρας, με εξαίρεση την Αττική που αυξάνει συστηματικά το μερίδιό της και μία μικρή αποδυνάμωση που παρατηρείται σε ορισμένα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Θεσσαλονίκης, Αχαΐας, Εύβοιας). Συνεπώς ο έντονος μητροπολιτικός χαρακτήρας της χώρας στο χωρικό πρότυπο ανάπτυξης επιβεβαιώνεται, με αυξανόμενη τάση. Το μεγάλο ειδικό βάρος που διαθέτει ο νομός Αττικής της επέτρεψε να παρουσιάσει ρυθμό μεγέθυνσης μεγαλύτερο από το συνολικό ρυθμό ανάπτυξης της χώρας στη φάση της ανάπτυξης και ρυθμό ύφεσης μικρότερο συνολικά από τον εθνικό μέσο όρο την περίοδο μετά την κρίση (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.15. Το ποσοστό συμμετοχής των νομών στο ΑΕΠ της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%
Ξάνθη	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Ροδόπη	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Δράμα	0,6%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,5%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Θάσος, Καβάλα	1,1%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%
Ημαθία	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,8%
Θεσσαλονίκη	8,9%	9,0%	8,9%	8,9%	9,0%	8,7%	9,0%	9,0%	9,1%	9,1%	8,8%	8,8%	8,7%	8,6%	8,5%	8,7%	8,8%	8,9%
Κιλκίς	0,5%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
Πέλλα	0,9%	0,9%	0,9%	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%
Πιερία	0,8%	0,8%	0,7%	0,8%	0,7%	0,8%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%
Σέρρες	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%
Χαλκιδική	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,9%	0,8%
Γρεβενά	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
Κοζάνη	1,4%	1,4%	1,4%	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,2%	1,3%	1,3%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,3%	1,3%
Καστοριά	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Φλώρινα	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
Άρτα	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Πρέβεζα	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Θεσπρωτία	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Ιωάννινα	1,1%	1,1%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Καρδίτσα	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Τρίκαλα	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%
Λάρισα	2,3%	2,3%	2,2%	2,4%	2,3%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,1%	2,1%	2,0%	2,1%	2,2%	2,2%	2,3%	2,3%	2,3%
Μαγνησία	1,5%	1,5%	1,6%	1,6%	1,6%	1,5%	1,6%	1,5%	1,5%	1,5%	1,4%	1,4%	1,5%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%
Ζάκυνθος	0,4%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Κέρκυρα	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ιθάκη, Κεφαλληνία	0,3%	0,4%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Λευκάδα	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	0,2%	0,1%	0,1%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
Αιτωλοακαρνανία	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%
Αχαΐα	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	2,6%	2,5%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,4%	2,3%	2,3%	2,3%	2,2%	2,2%
Ηλεία	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%
Βοιωτία	1,7%	1,7%	1,6%	1,6%	1,5%	1,4%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,4%	1,5%
Εύβοια	1,9%	1,9%	1,8%	1,8%	1,7%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,6%	1,6%	1,5%	1,5%	1,5%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%
Ευρυτανία	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%
Φθιώτιδα	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%
Φωκίδα	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,2%	0,2%	0,3%	0,2%	0,2%	0,3%	0,3%
Αργολίδα	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%
Αρκαδία	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%
Κορινθία	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Λακωνία	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Μεσσηνία	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Αττική	45,4%	45,3%	46,1%	46,1%	46,9%	47,2%	47,9%	48,1%	48,2%	48,8%	48,9%	48,8%	48,5%	48,5%	48,2%	47,7%	47,5%	47,6%
Λέσβος, Λήμνος	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%
Ικαρία, Σάμος	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Χίος	0,4%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Δωδεκάνησα	2,0%	2,0%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,9%	1,7%	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,9%	1,9%	1,8%	1,9%
Κυκλάδες	1,4%	1,4%	1,3%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,6%	1,6%	1,5%
Ηράκλειο	2,3%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,2%	2,3%	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%
Λασιθί	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,6%	0,6%
Ρέθυμνο	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%
Χανιά	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.16. Ο μέσος όρος του ποσοστού συμμετοχής των νομών στο ΑΕΠ της χώρας και η μεταβολή του στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Περίοδος						Μεταβολή ποσοστού συμμετοχής (σε ποσοστιαίες μονάδες)				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009 - 2017	2005 - 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2000	vs 2000 - 2008	vs 2000 - 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Έβρος	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0
Ξάνθη	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,7%	0,6%	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Ροδόπη	0,7%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	-0,2	-0,1	-0,1	0,0	-0,1
Δράμα	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0
Θάσος, Καβάλα	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ημαθία	1,0%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	-0,2	-0,1	-0,1	0,0	0,0
Θεσσαλονίκη	9,0%	9,0%	9,0%	8,8%	8,9%	8,7%	-0,1	-0,2	0,0	-0,1	-0,2
Κιλκίς	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Πέλλα	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Πιερία	0,7%	0,8%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Σέρρες	0,9%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,1
Χαλκιδική	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Γρεβενά	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Κοζάνη	1,4%	1,4%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	-0,1	0,0	-0,1	0,1	0,0
Καστοριά	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Φλώρινα	0,5%	0,5%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Άρτα	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Πρέβεζα	0,4%	0,4%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Θεσπρωτία	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-0,1	-0,1	-0,1	0,0	0,0
Ιωάννινα	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Καρδίτσα	0,6%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0
Τρίκαλα	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,1
Λάρισα	2,2%	2,3%	2,2%	2,2%	2,1%	2,2%	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	0,1
Μαγνησία	1,6%	1,6%	1,5%	1,4%	1,4%	1,5%	0,0	-0,1	0,0	-0,1	0,0
Ζάκυνθος	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	0,9%	1,0%	0,9%	0,9%	0,8%	0,9%	-0,1	-0,1	0,0	-0,1	0,0
Ιθάκη, Κεφαλληνία	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Λευκάδα	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	0,2%	0,2%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Αιτωλοακαρνανία	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,3%	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Αχαΐα	2,5%	2,5%	2,5%	2,3%	2,4%	2,3%	-0,3	-0,2	0,0	-0,1	-0,1
Ηλεία	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,0
Βοιωτία	1,5%	1,6%	1,3%	1,4%	1,3%	1,4%	-0,3	-0,1	-0,3	0,0	0,1
Εύβοια	1,8%	1,8%	1,7%	1,6%	1,6%	1,6%	-0,3	-0,2	-0,1	-0,2	0,0
Ευρυτανία	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Φθιώτιδα	1,3%	1,4%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	-0,2	-0,1	-0,2	0,0	0,0
Φωκίδα	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Αργολίδα	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Αρκαδία	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,1
Κορινθία	1,1%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0
Λακωνία	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,0
Μεσσηνία	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Αττική	46,8%	46,0%	47,9%	48,3%	48,7%	47,9%	2,2	1,5	1,9	0,9	-0,8
Λέσβος, Λήμνος	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ικαρία, Σάμος	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Χίος	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Δωδεκάνησα	1,9%	1,9%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	0,1
Κυκλάδες	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,4%	1,5%	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,1
Ηράκλειο	2,4%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,4%	0,1	-0,1	0,0	-0,1	0,1
Λασιότι	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1
Ρέθυμνο	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0
Χανιά	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Στον Πίνακα 4.17 που ακολουθεί απεικονίζονται οι μέσοι όροι του κ.κ. ΑΕΠ των νομών στις περιόδους και στις υποπεριόδους αναφοράς⁷³. Κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ εμφάνισαν οι νομοί Βοιωτίας με 28.283 ευρώ, Αττικής με 27.212 ευρώ, Κυκλάδων με 27.113 ευρώ, Ζακύνθου με 24.500 ευρώ, Κεφαλληνίας με 21.822 ευρώ και Δωδεκανήσων με 21.187. Οι νομοί Φλώρινας, Κέρκυρας, Θεσπρωτίας και Κοζάνης συμπλήρωναν την πρώτη δεκάδα.

Αν και η θέση της Βοιωτίας είναι περισσότερο πλασματική καθώς οφείλεται στο μεγαλύτερο βαθμό στη γεωγραφική της θέση και στη συγκέντρωση επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την πρωτεύουσα, αντίθετα η ύπαρξη των πέντε νησιωτικών νομών στις πρώτες οχτώ θέσεις της σχετικής κατάταξης, μαζί με τους νομούς Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου που βρίσκονται στην 12^η, 15^η και 16^η θέση αντίστοιχα, εκφράζει την πραγματική μεγέθυνση της νησιωτικής χώρας στην περίοδο 2000-2008 και την ύπαρξη ενός θαλάσσιου αναπτυξιακού άξονα που περιλαμβάνει τα Ιόνια Νησιά, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη. Το γεγονός αυτό οφείλεται πιθανόν στη θετική επίδραση που είχε ο τουριστικός κλάδος και άλλοι κλάδοι του τριτογενούς τομέα στον οποίο δραστηριοποιούνταν οι συγκεκριμένοι νομοί, καθώς και ρόλο των συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων στη φάση ανάπτυξης της χώρας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως νομοί με μεγάλα αστικά κέντρα όπως ο νομός Ηρακλείου (16^{ος} με 18.609 ευρώ), ο νομός Θεσσαλονίκης (17^{ος} με 18.496 ευρώ), ο νομός Αχαΐας (21^{ος} με 18.072 ευρώ) και ο νομός Λαρίσης (22^{ος} με 17.773 ευρώ) βρίσκονται εκτός των πρώτων 15 θέσεων της κατάταξης των νομών με το υψηλότερο κ.κ. ΑΕΠ. Στο τέλος της σχετικής λίστας από την 51^η έως την 46^η θέση, βρίσκεται ο νομός Σερρών (11.798 ευρώ), ο νομός Καρδίτσας (12.278 ευρώ), ο νομός Ευρυτανίας (12.708), ο νομός Γρεβενών (12.806 ευρώ), ο νομός Καστοριάς (12.860 ευρώ) και ο νομός Άρτας (12.833 ευρώ). Όπως και οι περιοχές που ακολουθούν (Τρίκαλα, Πιερία, Δράμα, Πέλλα) και με εξαίρεση τον νομό Ηλείας (45^{ος}), πρόκειται για ηπειρωτικούς νομούς της κεντρικής και της βόρειας Ελλάδας.

Την περίοδο 2009-2017 ο εθνικός μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ μειώθηκε από 20.876 ευρώ σε 17.622 ευρώ. Οι νομοί που καταλάμβαναν τις τέσσερες πρώτες θέσεις με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ στην προηγούμενη φάση του οικονομικού κύκλου, παρέμειναν οι ίδιοι με τη σειρά κατάταξης τους εντούτοις να μεταβάλλεται. Η Αττική παρουσίασε το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ με 24.004 ευρώ, ακολούθησαν οι Κυκλάδες με 22.628 ευρώ

⁷³ Το ανά έτος κ.κ. ΑΕΠ των νομών βρίσκεται στον Πίνακα Δ1 του Παραρτήματος.

και στη συνέχεια η Βοιωτία με 21.501 ευρώ και η Ζάκυνθος με 18.824. Μαζί με τους νομούς Φλώρινας (18.166 ευρώ και Κοζάνης (17.958 ευρώ) πρόκειται για τους μόνους νομούς της χώρας που ξεπέρασαν τον εθνικό μέσο όρο. Οι νομοί Αρκαδίας, Δωδεκανήσων, Κεφαλληνίας και Κέρκυρας συμπλήρωναν τις υπόλοιπες θέσεις της πρώτης δεκάδας με το υψηλότερο κ.κ. ΑΕΠ. Όπως και στην προηγούμενη περίοδο, οι νομοί με τις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας παρέμειναν εκτός των πρώτων δέκα θέσεων αλλά υψηλά συγκριτικά στο σύνολο των νομών της χώρας, Συγκεκριμένα οι νομοί Θεσσαλονίκης (14^{ος}), Ηρακλείου (15^{ος}), Λάρισας (16^{ος}) και Αχαΐας (19^{ος}) βελτίωσαν έστω οριακά τη θέση τους στην κατάταξη.

Όπως και στους νομούς στο πάνω μέρος της σχετικής κατάταξης, οι τελευταίοι τέσσερις νομοί ήταν οι ίδιοι με εκείνους της περιόδου 2000-2008. Το χαμηλότερο κ.κ. ΑΕΠ εμφάνισε και πάλι ο νομός Σερρών με 10.097 ευρώ και στη συνέχεια ακολούθησαν οι νομοί Καρδίτσας (10.281 ευρώ), Γρεβενών (10.565 ευρώ), Ευρυτανίας (10.777 ευρώ) και έπονταν οι νομοί Ξάνθης, Δράμας, Ροδόπης, Καστοριάς. Συνεπώς το γεωγραφικό πρότυπο των πλέον φτωχότερων σε όρους κ.κ. ΑΕΠ νομών παρέμεινε σταθερό. Όσον αφορά στις επιμέρους υποπεριόδους δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές μεταβολές στις πρώτες και στις τελευταίες θέσεις, με εξαίρεση τον νομό Λασιθίου που την υποπερίοδο 2013-2017 ανέβηκε στην 10^η θέση από την 22^η της υποπεριόδου 2000-2004.

Στον ίδιο Πίνακα εμφανίζεται και το ποσοστό μεταβολής μεταξύ των περιόδων και των υποπεριόδων. Όπως στο επίπεδο της περιφέρειας, όλοι οι νομοί εμφάνισαν αρνητικό πρόσημο μεταξύ των περιόδων. Εστιάζοντας στη σύγκριση 2009-2017 και 2000-2008, συνολικά 20 νομοί είχαν ποσοστό αρνητικής μεταβολής μικρότερο από του εθνικού μέσου όρου (-15,6%). Οι μοναδικοί νομοί με μονοψήφιο αρνητικό ποσοστό μεταβολής ήταν ο νομός Λευκάδας (-6,9%) και ο νομός Έβρου (-8,8%). Στις υπόλοιπες θέσεις της 20αδας βρίσκονται νομοί από διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας. Στις τελευταίες θέσεις της λίστας βρίσκονται οι νομοί Θεσπρωτίας (-33,5%), Ροδόπης (-27,1%), Εύβοιας (-25,4%), Κεφαλληνίας (-25,2%) και ακολουθούν οι νομοί Ρεθύμνου, Βοιωτίας, Ξάνθης, Ημαθίας, Φωκίδας και Ζακύνθου. Ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτές τις θέσεις βρίσκονται νομοί που κατατάσσονταν ψηλά σε όρους κ.κ. ΑΕΠ στην περίοδο 2000-2008 (Θεσπρωτία 9^{ος}, Εύβοια 13^{ος}) ή και στις δύο περιόδους (Βοιωτία, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος) αλλά όχι κάποιος νομός που βρισκόταν στις τελευταίες δέκα θέσεις του κ.κ. ΑΕΠ στην ίδια περίοδο. Συγκεκριμένα νομοί με χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ κατά τη διάρκεια της φάσης ανάπτυξης της χώρας κατατάσσονταν

σε θέσεις πάνω από το μέσο στη συγκεκριμένη λίστα της περιόδου ύφεσης (Άρτα 3^{ος}, Καστοριά 6^{ος}, Σέρρες 13^{ος}, Ευρυτανία 17^{ος}, Πέλλα 18^{ος}, Ηλεία 19^{ος}, Τρίκαλα 21^{ος}, Καρδίτσα 23^{ος}, Πιερία 26^{ος}). Σε αντίθεση με νομούς όπως της Λάρισας (29^{ος}), της Θεσσαλονίκης (30^{ος}), της Αχαΐας (34^{ος}) και του Ηρακλείου (37^{ος}). Αυτό μπορεί να οδηγεί στην υπόθεση ότι σε όρους κ.κ. ΑΕΠ οι νομοί που ήταν περισσότερο ανεπτυγμένοι (με εξαίρεση την Αττική λόγω της ειδικής θέσης της) ή με μεγάλα αστικά κέντρα, παρουσίασαν μεγαλύτερες απώλειες συγκριτικά με νομούς που εμφάνιζαν μικρότερο αναπτυξιακό μέγεθος πριν την εμφάνιση της κρίσης. Αυτό με τη σειρά του, μπορεί να υποδηλώνει και μία άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων στην περίοδο της ύφεσης η οποία βέβαια οφείλεται στην αρνητική μεταβολή του εθνικού ΑΕΠ και όχι εξαιτίας της βελτίωσης των ρυθμών ανάπτυξης των περισσότερο αδύναμων περιφερειών.

Δυο ακόμα στοιχεία θα πρέπει να επισημανθούν για το συγκεκριμένο πίνακα. Το πρώτο αφορά στην ύπαρξη μόνο νησιωτικών νομών (Σάμου, Κυκλάδων, Λέσβου, Λευκάδας, Κεφαλληνίας) στην πρώτη πεντάδα εκείνων που εμφάνισαν τις μεγαλύτερες θετικές μεταβολές του δείκτη μεταξύ των υποπεριοδών 2005-2008 προς 2000-2004, ενώ αξιοσημείωτη είναι η 50^η θέση στην οποία κατατάσσεται ο νομός Βοιωτίας στη σύγκριση των συγκεκριμένων υποπεριοδών. Το δεύτερο στοιχείο που ξεχωρίζει αφορά στην μεταβολή 2009-2012 προς 2005-2008. Στις θέσεις των νομών με τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στο κ.κ. ΑΕΠ υπάρχουν κυρίως νησιωτικοί νομοί (Κεφαλληνίας, Κέρκυρας, Ζακύνθου, Κυκλάδων, Ρεθύμνου, Σάμου και Ηρακλείου). Φαίνεται συνεπώς ότι οι νομοί που κατέγραφαν τις καλύτερες επιδόσεις στη δεύτερη υποπερίοδο της ανάπτυξης, είχαν αντίστοιχα τις μεγαλύτερες απώλειες στη αρχή της κρίσης τουλάχιστον έως το 2011⁷⁴. Ωστόσο στη συνέχεια η κατάταξη διαφοροποιείται καθώς η εξειδίκευση των νησιωτικών περιοχών στον κλάδο του τουρισμού, φαίνεται να τις κατέστησαν περισσότερο ανθεκτικές στο σύνολο της περιόδου της ύφεσης σε σύγκριση με άλλες περιοχές.

Στον επόμενο Πίνακα (4.18) καταγράφεται η ετήσια μεταβολή του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς. Αν και ορισμένες ετήσιες μεταβολές μπορεί να οφείλονται σε σφάλματα της μεθόδου καταγραφής του

⁷⁴ Την υποπερίοδο 2013-2017 και σε σχέση με την υποπερίοδο 2009-2012, στους πρώτους 10 νομούς με τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στο κ.κ ΑΕΠ, υπάρχουν πλέον 3 νησιωτικοί. Ο νομός Χίου (3^{ος} με -22%), ο νομός Κεφαλληνίας (4^{ος} με -21,6%) και ο νομός Σάμου (-20,7%).

ΑΕΠ καθώς είναι δύσκολο να ερμηνευτούν⁷⁵, παρατηρείται ότι την περίοδο 2000-2008 τις μεγαλύτερες αθροιστικές μεταβολές εμφανίζουν και πάλι νησιωτικές περιοχές κατά κύριο λόγο (επτά από τους 10 πρώτους νομούς της χώρας). Από τους νομούς που διέθεταν μεγάλες πόλεις εκτός της Αττικής, ο νομός Αχαΐας βρίσκεται στην 11^η θέση, ο νομός Θεσσαλονίκης στην 16^η θέση και ο νομός Λάρισας στην 26^η θέση. Στο τέλος της κατάταξης βρίσκονταν οι νομοί Βοιωτίας και Θεσπρωτίας, οι μόνες περιοχές με αρνητικό αθροιστικό ποσοστό, και στη συνέχεια ακολουθούσαν οι νομοί Ρεθύμνου, Φλώρινας, Δράμας, Σερρών και Πρέβεζας με μονοψήφιο αθροιστικό θετικό ποσοστό. Την περίοδο 2009-2017 τις μικρότερες αθροιστικές απώλειες είχαν οι νομοί Φλώρινας, Αρκαδίας, Άρτας, Σερρών, Κοζάνης, Βοιωτίας ενώ οι νομοί με μεγάλες πληθυσμιακά πόλεις κατατάσσονταν κάτω από τις μεσαίες θέσεις (Αττικής 25^η, Θεσσαλονίκης 35^η, Ηρακλείου 39^η, Αχαΐας 42^η) με τον νομό Λάρισας μόνο να βρίσκεται στην 14^η θέση. Τέλος, οι νομοί Σάμου, Κεφαλληνίας, Ροδόπης, Χίου, Ξάνθης, Φωκίδας και Θεσπρωτίας βρίσκονταν στις θέσεις με τις μεγαλύτερες αθροιστικές αρνητικές μεταβολές στο δείκτη (πάνω από -40%).

⁷⁵ Παράδειγμα η ετήσια θετική μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ του Κιλκίς κατά 15,2% και της Πέλλας κατά 13,3% το 2017.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.17. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2000	2005	2009	2019	2013	2017	2009 - 2017	2005 – 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2017	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2000	vs 2000 - 2008	vs 2000 – 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Έβρος	13.954	14.592	13.759	15.634	13.315	14.894	12.051	-5,9%	-8,8%	13,6%	-4,7%	-19,1%
Ξάνθη	12.849	14.583	14.298	14.938	11.114	12.699	9.847	-28,6%	-23,8%	4,5%	-15,0%	-22,5%
Ροδόπη	13.287	15.368	15.302	15.451	11.205	12.943	9.815	-30,4%	-27,1%	1,0%	-16,2%	-24,2%
Δράμα	12.668	14.131	14.021	14.269	11.205	12.215	10.397	-21,1%	-20,7%	1,8%	-14,4%	-14,9%
Θάσος, Καβάλα	15.685	16.878	15.811	18.213	14.491	15.936	13.334	-6,3%	-14,1%	15,2%	-12,5%	-16,3%
Ημαθία	13.727	15.578	15.193	16.058	11.876	13.271	10.760	-27,1%	-23,8%	5,7%	-17,4%	-18,9%
Θεσσαλονίκη	16.774	18.496	17.470	19.779	15.051	16.728	13.709	-11,0%	-18,6%	13,2%	-15,4%	-18,0%
Κιλκίς	13.471	14.897	14.212	15.754	12.045	12.942	11.327	-13,5%	-19,1%	10,9%	-17,9%	-12,5%
Πέλλα	13.074	14.156	13.499	14.977	11.992	12.915	11.253	-8,9%	-15,3%	10,9%	-13,8%	-12,9%
Πιερία	12.886	14.067	13.465	14.820	11.706	12.887	10.761	-14,5%	-16,8%	10,1%	-13,0%	-16,5%
Σέρρες	10.948	11.798	11.546	12.113	10.097	10.600	9.695	-8,8%	-14,4%	4,9%	-12,5%	-8,5%
Χαλκιδική	15.442	16.830	15.850	18.054	14.054	15.192	13.143	-9,8%	-16,5%	13,9%	-15,9%	-13,5%
Γρεβενά	11.685	12.806	12.494	13.196	10.565	11.367	9.923	-17,1%	-17,5%	5,6%	-13,9%	-12,7%
Κοζάνη	19.075	20.193	19.430	21.146	17.958	19.222	16.946	-7,3%	-11,1%	8,8%	-9,1%	-11,8%
Καστοριά	12.147	12.860	12.324	13.532	11.434	12.402	10.659	-5,8%	-11,1%	9,8%	-8,3%	-14,1%
Φλώρινα	19.414	20.662	20.065	21.408	18.166	18.818	17.644	-1,7%	-12,1%	6,7%	-12,1%	-6,2%
Αρτα	12.233	12.883	12.298	13.614	11.582	12.310	11.000	2,8%	-10,1%	10,7%	-9,6%	-10,6%
Πρέβεζα	13.622	14.656	14.465	14.895	12.588	13.324	11.999	-15,9%	-14,1%	3,0%	-10,5%	-9,9%
Θεσπρωτία	16.884	20.278	21.356	18.930	13.491	15.207	12.118	-37,4%	-33,5%	-11,4%	-19,7%	-20,3%
Ιωάννινα	13.842	15.268	14.498	16.230	12.416	13.596	11.471	-11,6%	-18,7%	11,9%	-16,2%	-15,6%
Καρδίτσα	11.279	12.278	11.982	12.648	10.281	10.968	9.732	-5,0%	-16,3%	5,6%	-13,3%	-11,3%
Τρίκαλα	12.879	13.974	13.494	14.574	11.783	12.453	11.248	-4,9%	-15,7%	8,0%	-14,6%	-9,7%
Λάρισα	16.178	17.773	17.065	18.658	14.584	15.484	13.863	-7,1%	-17,9%	9,3%	-17,0%	-10,5%
Μαγνησία	15.477	17.459	16.402	18.779	13.496	14.790	12.461	-12,1%	-22,7%	14,5%	-21,2%	-15,7%
Ζάκυνθος	21.662	24.500	23.335	25.956	18.824	20.567	17.430	-17,1%	-23,2%	11,2%	-20,8%	-15,3%
Κέρκυρα	18.045	20.315	19.162	21.757	15.774	17.123	14.694	-14,8%	-22,4%	13,5%	-21,3%	-14,2%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ιθάκη, Κεφαλληνία	19.073	21.822	19.956	24.154	16.324	18.548	14.545	-16,5%	-25,2%	21,0%	-23,2%	-21,6%
Λευκάδα	13.780	14.271	13.050	15.798	13.288	14.781	12.094	4,1%	-6,9%	21,1%	-6,4%	-18,2%
Αιτωλοακαρνανία	13.459	14.592	13.634	15.789	12.326	13.402	11.464	-6,9%	-15,5%	15,8%	-15,1%	-14,5%
Αχαΐα	16.237	18.072	16.757	19.717	14.402	16.191	12.970	-14,2%	-20,3%	17,7%	-17,9%	-19,9%
Ηλεία	12.644	13.696	12.997	14.570	11.593	12.600	10.787	-4,8%	-15,4%	12,1%	-13,5%	-14,4%
Βοιωτία	24.892	28.283	28.961	27.435	21.501	23.238	20.111	-24,4%	-24,0%	-5,3%	-15,3%	-13,5%
Εύβοια	16.510	18.915	17.961	20.106	14.106	15.507	12.986	-21,3%	-25,4%	11,9%	-22,9%	-16,3%
Ευρυτανία	11.743	12.708	12.571	12.880	10.777	11.816	9.946	-15,3%	-15,2%	2,5%	-8,3%	-15,8%
Φθιώτιδα	16.447	18.439	18.137	18.817	14.456	15.795	13.385	-18,7%	-21,6%	3,8%	-16,1%	-15,3%
Φωκίδα	13.437	15.238	14.603	16.031	11.636	13.143	10.430	-17,4%	-23,6%	9,8%	-18,0%	-20,6%
Αργολίδα	17.098	18.490	17.281	20.002	15.706	17.145	14.555	-3,6%	-15,1%	15,7%	-14,3%	-15,1%
Αρκαδία	17.882	19.036	18.152	20.140	16.728	17.478	16.127	0,4%	-12,1%	10,9%	-13,2%	-7,7%
Κορινθία	15.761	17.518	17.036	18.121	14.005	15.298	12.970	-18,5%	-20,1%	6,4%	-15,6%	-15,2%
Λακωνία	14.053	15.250	14.891	15.700	12.855	13.906	12.014	-11,1%	-15,7%	5,4%	-11,4%	-13,6%
Μεσσηνία	13.832	14.628	13.553	15.973	13.035	14.082	12.197	0,4%	-10,9%	17,9%	-11,8%	-13,4%
Αττική	25.608	27.212	25.097	29.854	24.004	26.311	22.159	-0,9%	-11,8%	19,0%	-11,9%	-15,8%
Λέσβος, Λήμνος	14.732	15.812	14.427	17.543	13.652	15.048	12.535	-8,4%	-13,7%	21,6%	-14,2%	-16,7%
Ικαρία, Σάμος	15.044	16.447	14.375	19.036	13.642	15.420	12.220	-14,4%	-17,1%	32,4%	-19,0%	-20,7%
Χίος	14.477	15.652	14.545	17.035	13.303	15.152	11.823	-16,2%	-15,0%	17,1%	-11,1%	-22,0%
Δωδεκάνησα	18.939	21.187	20.371	22.207	16.690	18.218	15.468	-22,1%	-21,2%	9,0%	-18,0%	-15,1%
Κυκλάδες	24.871	27.113	24.662	30.177	22.628	24.214	21.360	-5,0%	-16,5%	22,4%	-19,8%	-11,8%
Ηράκλειο	16.637	18.609	17.542	19.942	14.666	16.233	13.411	-11,6%	-21,2%	13,7%	-18,6%	-17,4%
Λασιθί	16.882	18.212	16.989	19.741	15.552	16.307	14.949	0,1%	-14,6%	16,2%	-17,4%	-8,3%
Ρεθύμνο	16.513	18.844	18.771	18.934	14.182	15.271	13.312	-23,9%	-24,7%	0,9%	-19,3%	-12,8%
Χανιά	17.161	19.110	18.163	20.293	15.212	16.775	13.961	-12,4%	-20,4%	11,7%	-17,3%	-16,8%
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο.)	19.249	20.876	19.582	22.495	17.622	19.332	16.254	-7,6%	-15,6%	14,9%	-14,1%	-15,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.18. Η ετήσια μεταβολή του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και η αθροιστική μεταβολή των περιόδων αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2001 - 2000	2002 - 2001	2003 - 2002	2004 - 2003	2005 - 2004	2006 - 2005	2007 - 2006	2008 - 2007	2009 - 2008	2010 - 2009	2011 - 2010	2012 - 2011	2013 - 2012	2014 - 2013	2015 - 2014	2016 - 2015	2017 - 2016	+% 2000 - 2008	+% 2009 - 2017
Έβρος	1,2%	3,2%	6,2%	3,5%	0,9%	-0,4%	8,8%	0,4%	0,7%	-0,7%	-13,6%	-9,9%	-7,6%	0,8%	2,1%	2,7%	-1,8%	23,8%	-27,3%
Ξάνθη	5,0%	-2,8%	5,8%	2,1%	-3,6%	4,1%	-1,2%	3,1%	-5,8%	-3,1%	-16,6%	-8,9%	-2,4%	-8,4%	0,8%	4,6%	-3,2%	12,5%	-43,0%
Ροδόπη	8,9%	-2,7%	8,0%	-4,2%	-3,4%	-0,6%	5,8%	1,1%	-4,7%	-10,8%	-11,0%	-10,5%	-7,3%	-4,9%	0,1%	5,2%	-1,7%	13,0%	-45,6%
Δράμα	7,8%	2,1%	-2,8%	1,2%	-1,5%	2,0%	2,1%	-3,2%	-1,2%	-6,9%	-12,6%	-7,8%	-4,0%	2,9%	3,1%	-1,9%	-1,0%	7,8%	-29,3%
Θάσος, Καβάλα	-2,6%	9,2%	1,1%	6,6%	2,5%	-3,8%	10,4%	3,8%	-4,0%	-8,5%	-16,5%	-4,0%	-8,6%	5,7%	1,0%	0,8%	4,7%	27,2%	-29,6%
Ημαθία	5,2%	-1,6%	0,8%	3,5%	-0,9%	2,6%	3,4%	-3,1%	-4,2%	-11,9%	-7,4%	-7,5%	-7,8%	1,6%	-1,1%	0,6%	-1,9%	10,0%	-39,5%
Θεσσαλονίκη	5,2%	1,6%	5,2%	5,3%	-4,2%	8,3%	3,6%	0,3%	-3,8%	-11,6%	-10,9%	-10,0%	-5,4%	-0,5%	4,0%	2,3%	1,9%	25,5%	-34,0%
Κιλκίς	8,4%	-1,3%	0,1%	9,0%	-3,5%	-0,3%	15,2%	-4,1%	-7,9%	-10,7%	-9,9%	-7,9%	-4,1%	8,4%	-0,4%	-1,6%	0,3%	23,4%	-33,8%
Πέλλα	7,7%	2,1%	-5,6%	10,2%	-3,1%	1,0%	13,3%	-1,0%	-6,0%	-9,9%	-10,9%	-4,4%	-4,0%	3,0%	-1,1%	1,6%	1,1%	24,7%	-30,6%
Πιερία	2,8%	-1,0%	7,0%	1,5%	1,1%	0,5%	4,0%	2,9%	-3,7%	-10,1%	-8,5%	-9,8%	-2,6%	-2,6%	3,0%	0,3%	1,5%	18,9%	-32,6%
Σέρρες	1,7%	-3,1%	5,8%	4,7%	-3,4%	-0,5%	7,5%	-4,6%	-3,0%	-5,3%	-9,5%	-5,8%	-1,9%	-0,5%	5,1%	1,9%	3,4%	8,2%	-15,6%
Χαλκιδική	2,1%	1,9%	7,2%	3,7%	0,6%	5,5%	0,8%	-0,3%	-6,0%	-7,9%	-9,1%	-8,0%	-5,1%	1,0%	0,9%	10,4%	-5,5%	21,5%	-29,2%
Γρεβενά	4,0%	-0,7%	-1,0%	10,6%	-3,4%	-0,5%	2,5%	1,1%	-8,8%	-2,0%	-9,9%	-4,6%	-7,2%	4,2%	1,0%	-0,7%	-1,1%	12,5%	-29,1%
Κοζάνη	5,8%	7,4%	8,2%	1,8%	2,2%	-0,1%	-2,6%	-8,7%	6,5%	-4,2%	-8,4%	-0,4%	-4,9%	5,2%	-1,6%	-11,8%	0,9%	14,1%	-18,8%
Καστοριά	5,0%	8,6%	3,7%	-1,3%	-2,9%	5,6%	6,2%	-0,4%	-3,2%	-7,4%	-4,7%	-5,8%	-4,2%	-2,5%	-0,6%	2,9%	-3,2%	24,5%	-28,7%
Φλώρινα	4,4%	4,0%	10,5%	4,9%	0,7%	-0,7%	-5,4%	-11,3%	6,1%	-8,9%	3,5%	-5,5%	-5,6%	10,5%	-3,3%	-6,6%	4,5%	7,1%	-5,2%
Άρτα	2,6%	11,8%	5,7%	-3,2%	2,9%	3,8%	-0,1%	-3,3%	0,5%	-2,7%	-10,1%	-7,1%	0,5%	-2,4%	1,6%	1,4%	3,0%	20,2%	-15,4%
Πρέβεζα	-0,3%	1,4%	7,8%	-3,4%	-4,3%	5,1%	3,6%	-1,6%	-2,0%	-6,0%	-7,7%	-10,0%	6,3%	-5,1%	3,3%	0,1%	-2,4%	8,3%	-23,6%
Θεσπρωτία	4,3%	3,2%	5,3%	-2,2%	-12,2%	-5,8%	2,9%	3,0%	-11,5%	-5,1%	-12,3%	-7,2%	-8,8%	0,0%	1,1%	-3,3%	5,7%	-1,6%	-41,3%
Ιωάννινα	5,3%	4,9%	3,2%	2,7%	1,5%	3,9%	1,7%	-2,7%	-3,9%	-8,3%	-8,5%	-11,8%	-6,3%	5,1%	1,3%	4,8%	-2,6%	20,4%	-30,2%
Καρδίτσα	5,2%	6,3%	6,9%	4,2%	-6,3%	-1,0%	5,0%	-1,0%	0,9%	-12,1%	-11,2%	-6,3%	-1,4%	2,6%	1,2%	2,7%	2,1%	19,3%	-21,7%
Τρίκαλα	8,7%	0,1%	8,2%	3,1%	-4,1%	2,0%	5,0%	-3,1%	-0,6%	-11,3%	-12,7%	-2,3%	-1,7%	6,2%	-3,8%	1,9%	2,2%	20,0%	-22,1%
Λάρισα	2,8%	2,8%	12,3%	2,4%	-7,0%	6,8%	2,4%	-0,9%	-4,1%	-12,1%	-12,3%	-4,4%	-3,0%	2,7%	4,0%	3,3%	0,2%	21,6%	-25,7%
Μαγνησία	5,8%	6,4%	9,3%	1,0%	-2,1%	9,7%	-2,0%	1,0%	-8,7%	-14,0%	-7,8%	-7,7%	-5,6%	-0,2%	5,6%	-0,2%	0,4%	29,1%	-38,2%
Ζάκυνθος	7,2%	-5,1%	12,3%	-1,0%	1,4%	1,9%	5,0%	0,0%	-7,5%	-10,2%	-19,0%	-3,0%	-4,0%	0,8%	3,5%	3,7%	-0,3%	21,8%	-36,1%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	4,8%	-1,8%	10,5%	2,9%	1,0%	2,1%	1,8%	3,4%	-9,9%	-11,9%	-12,1%	-8,7%	-4,1%	4,8%	3,4%	0,9%	0,4%	24,8%	-37,3%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	6,1%	-0,2%	10,5%	8,0%	0,7%	4,4%	5,6%	-1,9%	-10,3%	-8,0%	-19,6%	-7,0%	-8,1%	3,3%	1,6%	-1,0%	3,2%	33,1%	-46,0%
Λευκάδα	8,2%	1,5%	6,8%	6,2%	5,0%	5,7%	0,4%	-3,2%	3,0%	2,8%	-16,1%	-10,2%	-3,3%	0,0%	0,3%	-0,5%	0,7%	30,6%	-23,3%
Αιτωλοακαρνανία	5,2%	4,8%	6,1%	8,9%	0,2%	2,4%	0,8%	-2,4%	-3,9%	-7,1%	-9,1%	-6,3%	-3,8%	-0,3%	1,3%	0,0%	-2,0%	26,0%	-31,2%
Αχαΐα	3,3%	5,3%	5,3%	6,0%	-1,8%	10,9%	1,8%	-3,4%	-6,2%	-6,3%	-14,7%	-7,3%	-8,2%	2,1%	1,1%	-0,2%	0,4%	27,3%	-39,3%
Ηλεία	5,0%	6,0%	5,3%	-1,4%	1,4%	4,3%	4,8%	-2,0%	-4,5%	-4,8%	-11,5%	-9,5%	-4,1%	0,3%	5,3%	0,2%	2,7%	23,3%	-25,8%
Βοιωτία	4,4%	-4,1%	4,4%	-2,1%	-3,9%	0,9%	-2,8%	-2,8%	-2,7%	-9,3%	-3,1%	-7,3%	-4,8%	-5,8%	3,6%	6,2%	3,2%	-6,1%	-20,0%
Εύβοια	2,0%	1,5%	3,7%	1,2%	3,9%	3,3%	3,8%	-3,8%	-8,8%	-10,6%	-12,3%	-8,7%	-5,6%	2,5%	3,1%	2,2%	1,6%	15,6%	-36,6%
Ευρυτανία	1,9%	1,8%	4,8%	-4,7%	-2,8%	4,3%	-0,9%	10,1%	-1,3%	-9,6%	-10,7%	-9,4%	-3,2%	-1,2%	3,0%	3,8%	0,2%	14,5%	-28,5%
Φθιώτιδα	3,9%	1,8%	2,6%	0,2%	1,6%	-3,9%	3,0%	1,7%	-5,8%	-7,9%	-10,8%	-7,2%	-6,7%	2,3%	1,5%	3,1%	2,0%	11,0%	-29,7%
Φωκίδα	6,2%	3,1%	13,0%	4,0%	-4,7%	0,6%	0,9%	3,0%	-4,9%	-9,5%	-14,9%	-11,9%	-2,2%	-1,7%	1,5%	1,4%	0,9%	26,2%	-41,4%
Αργολίδα	7,4%	8,5%	1,8%	-0,4%	0,9%	7,7%	5,7%	0,3%	-3,6%	-9,5%	-14,4%	-7,9%	-2,6%	1,3%	3,4%	1,3%	-0,5%	31,9%	-32,4%
Αρκαδία	2,8%	3,1%	6,5%	4,6%	-1,4%	5,7%	0,5%	-6,1%	1,1%	-7,8%	-8,6%	-7,5%	0,4%	2,3%	4,0%	-1,9%	4,8%	15,6%	-13,2%
Κορινθία	4,1%	-1,6%	3,2%	-0,3%	-1,2%	3,8%	4,2%	2,7%	-7,1%	-10,7%	-9,7%	-6,0%	-4,8%	-3,3%	3,5%	5,7%	-0,7%	14,9%	-33,0%
Λακωνία	4,4%	5,1%	0,8%	4,0%	-6,3%	4,3%	6,1%	-2,8%	-1,0%	-11,0%	-4,7%	-8,5%	-3,1%	-1,2%	3,1%	-0,9%	2,0%	15,5%	-25,2%
Μεσσηνία	4,7%	1,2%	4,1%	2,7%	3,7%	6,8%	4,8%	-1,7%	-3,1%	-7,9%	-8,9%	-6,6%	-7,4%	4,0%	1,6%	2,5%	1,9%	26,3%	-23,8%
Αττική	4,0%	4,9%	5,2%	6,5%	-0,5%	7,2%	4,1%	-0,2%	-1,9%	-8,8%	-10,9%	-8,4%	-3,3%	0,5%	1,1%	0,3%	1,6%	31,3%	-29,9%
Λέσβος, Λήμνος	4,4%	-0,5%	17,4%	-1,5%	4,5%	5,9%	3,3%	1,6%	-3,7%	-10,3%	-10,3%	-10,9%	0,9%	1,0%	1,4%	-7,5%	-0,4%	4,4%	-0,5%
Ικαρία, Σάμος	6,1%	-1,5%	8,6%	9,6%	8,0%	6,0%	4,9%	3,9%	-8,3%	-13,3%	-11,5%	-12,0%	0,3%	-0,3%	-1,2%	-1,7%	-8,4%	6,1%	-1,5%
Χίος	0,0%	4,3%	11,0%	6,8%	-6,0%	5,8%	9,9%	-0,1%	-3,9%	-9,4%	-9,7%	-6,2%	-11,1%	2,1%	-0,5%	-0,8%	-6,1%	0,0%	4,3%
Δωδεκάνησα	2,4%	-4,5%	6,3%	2,1%	-1,9%	7,2%	1,4%	2,8%	-9,2%	-10,0%	-11,0%	-5,5%	-6,6%	4,3%	3,3%	-4,8%	1,8%	2,4%	-4,5%
Κυκλάδες	1,9%	0,9%	9,9%	8,7%	5,2%	-0,7%	5,9%	0,0%	-7,7%	-8,9%	-13,0%	-13,8%	7,1%	0,1%	2,9%	0,6%	0,0%	1,9%	0,9%
Ηράκλειο	8,2%	3,4%	4,9%	5,2%	-3,0%	7,0%	1,5%	1,5%	-5,9%	-9,6%	-15,0%	-12,9%	-0,8%	3,1%	1,6%	0,2%	2,0%	8,2%	3,4%
Λασιότι	6,5%	0,3%	5,0%	5,8%	3,4%	3,1%	2,1%	-1,4%	-1,3%	-12,8%	-14,5%	-5,6%	1,2%	4,9%	5,6%	-3,2%	4,2%	6,5%	0,3%
Ρέθυμνο	0,8%	-0,5%	2,9%	7,4%	-1,3%	-6,0%	-0,9%	-0,8%	-3,2%	-10,1%	-11,0%	-10,0%	-1,3%	2,7%	3,9%	-0,9%	3,3%	0,8%	-0,5%
Χανιά	4,1%	4,2%	4,9%	7,3%	-3,8%	5,3%	1,0%	-0,4%	-3,7%	-11,1%	-12,2%	-8,0%	-7,5%	5,2%	3,3%	-2,0%	3,6%	4,1%	4,2%
ΕΛΛΑΔΑ	4,2%	3,4%	5,5%	4,9%	-1,0%	5,7%	3,6%	-0,5%	-3,2%	-9,2%	-11,1%	-8,3%	-4,0%	0,8%	1,7%	0,5%	1,2%	25,8%	-31,5%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Στη συνέχεια, ορίζοντας τον ετήσιο εθνικό σταθμισμένο μέσο όρο κάθε έτους ως την τιμή 100 (%), γίνεται η σύγκρισή του με το κ.κ. ΑΕΠ κάθε νομού (Πίνακας 4.19). Παρουσιάζεται επίσης ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού στις περιόδους αναφοράς και η μεταβολή του ποσοστού με την μορφή ποσοστιαίων μονάδων (Πίνακας 4.20). Όπως και στο επίπεδο της περιφέρειας, εφόσον το ποσοστό του νομού ξεπερνάει το 100%, το παραγόμενο κ.κ. ΑΕΠ της περιοχής ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο.

Οι νομοί Αττικής, Κυκλάδων και Βοιωτίας σε όλα τα έτη της περιόδου 2000-2017 όπως και ο νομός Ζακύνθου (εκτός από το 2011) εμφάνιζαν ποσοστά μεγαλύτερα του εθνικού μέσου όρου. Όπως αναφέρθηκε για το χωρικό επίπεδο των περιφερειών, η Αττική εμφανίζει ένα σταθερό και αυξανόμενο ποσοστό σε όλα σχεδόν τα έτη, σε αντίθεση με τους νομούς Βοιωτίας στην οποία το ποσοστό μειώνεται συνεχώς από το 2001 έως και το 2010 (από 157,6% σε 115,2%), Ζακύνθου όπου το ποσοστό μειώνεται από την αρχή της κρίσης έως το 2014 (από 115,6% σε 105%) χωρίς να επανέρχεται στα επίπεδα της πρώτης περιόδου και Κυκλάδων όπου την περίοδο 2009-2012 καταγράφηκε μία μικρή υποχώρηση του ποσοστού της (από 134% το 2008 στο 117,9% το 2012), το οποίο πάντως στη συνέχεια σταθεροποιείται. Από τους υπόλοιπους νομούς, τον εθνικό μέσο όρο ξεπερνούν οριακά ή έως το 110%, δυο νομοί της Δυτ. Μακεδονίας, ίσως οι περισσότεροι δυναμικοί της συγκεκριμένης περιφέρειας. Είναι ο νομός Κοζάνης σε τέσσερα έτη (2002-2005) την πρώτη περίοδο και σε πέντε έτη τη δεύτερη περίοδο (2011-2015) και ο νομός Φλώρινας για την περίοδο 2001-2006 και 2011-2017. Άλλοι τρεις νομοί της χώρας εμφάνισαν ποσοστό πάνω από τον εθνικό μέσο όρο σε ορισμένα έτη της πρώτης περιόδου. Ο νομός Θεσπρωτίας (2000-2004), ο νομός Κεφαλλονιάς σε όλη την πρώτη περίοδο με εξαίρεση το 2002 (όπως και το 2010 στη δεύτερη περίοδο) καθώς και ο νομός Δωδεκανήσου (2000-2003 και το 2008). Τέλος, άλλοι δύο νομοί, το Ρέθυμνο το 2000 και η Αρκαδία το 2015 και 2017, συμπληρώνουν τη λίστα των νομών που παρουσίασαν είτε σε όλη την διάρκεια των 18 ετών (4 νομοί) ή για ορισμένα έτη (7 νομοί) ποσοστό κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο.

Στον επόμενο πίνακα (4.20) όπου παρουσιάζονται οι μέσοι όροι των περιόδων και των υποπεριόδων, το διάστημα 2000-2008 οι νομοί Βοιωτίας, Αττικής, Κυκλάδες, Ζακύνθου, Κεφαλλονιάς και Δωδεκανήσων ξεπέρασαν τον μέσο όρο της χώρας. Στις τελευταίες θέσεις βρίσκονταν οι νομοί Σερρών, Καρδίτσας, Ευρυτανίας, Γρεβενών, Καστοριάς και Άρτας με ποσοστά περίπου στο 60% του εθνικού μέσου όρου.

Πρόκειται για νομούς της Στ. Ελλάδας, της Θεσσαλίας, της Κεντ. Μακεδονίας και της Δυτ. Μακεδονίας. Στη δεύτερη περίοδο οι νομοί Αττικής, Κυκλάδων, Βοιωτίας, Ζακύνθου, Φλώρινας και Κοζάνης εμφάνισαν ποσοστά πάνω από το 100% της χώρας ενώ οι νομοί Σερρών, Καρδίτσας, Γρεβενών, Ευρυτανίας, Ξάνθης, Ροδόπης, Δράμας και Καστοριάς βρίσκονταν στο τέλος της σχετικής λίστας. Όσον αφορά στην μεταβολή σε ποσοστιαίες μονάδες, στη σύγκριση των δύο βασικών περιόδων, 31 νομοί παρουσίασαν μείωση του ποσοστού τους σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο. Αν συνεκτιμηθεί και η μείωση του κ.κ. ΑΕΠ σε εθνικό επίπεδο η μεταβολή αυτή ήταν στην πραγματικότητα μεγαλύτερη, ειδικότερα για τις περιοχές με διψήφια αρνητική μεταβολή (Θεσπρωτίας, Βοιωτίας, Κεφαλλονιάς, Ζακύνθου, Εύβοιας, Ροδόπης και Ρεθύμνου). Περισσότερο ανθεκτικοί παρουσιάστηκαν οι νομοί Λευκάδας, Αττικής, Έβρου, Κοζάνης, Φλώρινας, Άρτας, Μεσσηνίας και Αρκαδίας.

Εξετάζοντας περισσότερο τα δεδομένα, προκαλεί αίσθηση η μείωση⁷⁶ κατά 26,2 ποσοστιαίες μονάδες στο νομό Βοιωτίας στη σύγκριση των δύο υποπεριόδων της ανάπτυξης, όπως και το αρχικά υψηλό ποσοστό του 148,4% που εμφάνιζε η περιοχή στην υποπερίοδο 2000-2004. Η υποχώρηση του πιο δυναμικού νομού της Στ. Ελλάδας με βάση τη συγκεκριμένη σύγκριση, μάλλον καταγράφει την αδυναμία της περιφέρειας να εκμεταλλευτεί την περίοδο μεγέθυνσης της χώρας. Επιπρόσθετα, υποδηλώνει και μία συνθήκη ύφεσης για την περιοχή η οποία είχε ήδη ξεκινήσει πριν την εμφάνιση της κρίσης στην Ελλάδα το 2009.

Ένα δεύτερο σημείο ενδιαφέροντος αποτελεί επίσης το χαμηλό ποσοστό του νομού Θεσσαλονίκης, της δεύτερης μεγαλύτερης πόλης της χώρας όπως και των άλλων μεγάλων πληθυσμιακά νομών. Την περίοδο 2000-2008 ο νομός κατατάσσεται στη 17^η θέση (88,6%) στο σύνολο και την περίοδο 2009-2017 στην 14^η (85,2%). Σε παραπλήσιες θέσεις και με χαμηλότερα ποσοστά από το μέσο όρο της χώρας, βρίσκονταν οι υπόλοιπες περιοχές της χώρας που διαθέτουν μεγάλα αστικά κέντρα. Το Ηράκλειο (89,1% και 83%, 15^η θέση και στις δύο περιόδους), η Λάρισα (85,2% - 21^η, 82,9% - 16^η) και η Αχαΐα (86,5% - 20^η, 81,5% - 19^η). Αν και οι συγκεκριμένοι νομοί κερδίζουν ορισμένες θέσεις στη σχετική κατάταξη, αυτό δεν προέρχεται από την αύξηση στο κ.κ. ΑΕΠ τους αλλά από τη μεγάλη ποσοστιαία μείωση που παρουσίασαν νομοί που βρίσκονταν σε υψηλότερη θέση στην πρώτη περίοδο. Στην πραγματικότητα

⁷⁶ Αντίστοιχα μεγάλη μείωση (-24,9%) παρουσίασε ο νομός Θεσπρωτίας, αλλά το ειδικό βάρος του νομού για το σύνολο της περιφέρειας της Ηπείρου, είναι σαφώς μικρότερο.

το ποσοστό τους απομακρύνεται από τον εθνικό μέσο όρο, ο οποίος επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, υποχωρεί ως απόλυτο μέγεθος στη συγκεκριμένη φάση του οικονομικού κύκλου.

Ένα ακόμα σημείο που ξεχωρίζει στο συγκεκριμένο δείκτη αφορά στην περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας. Η μείωση του δείκτη σε νομούς όπως του Κιλκίς και της Πιερίας, οι οποίοι αποτελούν προέκταση του παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης, για λόγους που συνδέονται με την υποχώρηση συγκεκριμένων κλάδων οικονομίας, αντανακλά την υποχώρηση της περιφέρειας στο σύνολο της (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Τέλος, στην περίοδο της ύφεσης, οι νομοί που βρίσκονταν στις τελευταίες θέσεις της κατάταξης επιβεβαιώνουν μία συγκεκριμένη γεωγραφική σύνθεση των περιοχών με τις χειρότερες επιδόσεις. Συγκεκριμένα, από την 51^η έως την 33^η θέση βρίσκονται πέντε νομοί της περιφέρειας της Κεντ. Μακεδονίας (Ημαθίας, Κιλκίς, Πέλλας, Πιερίας, Σερρών), τρεις νομοί της περιφέρειας Αν. Μακεδονίας και Θράκης (Δράμας, Ροδόπης, Ξάνθης), τρεις νομοί της περιφέρειας Ηπείρου (Πρέβεζας, Ιωαννίνων, Άρτας) δύο νομοί των περιφερειών Δυτ. Μακεδονίας (Γρεβενών και Καστοριάς), Στ. Ελλάδας (νομοί Φωκίδας και Ευρυτανίας), Δυτ. Ελλάδας (Αιτωλοακαρνανίας και Ηλείας) και ένας νομός της περιφέρειας Θεσσαλίας (Καρδίτσας). Πρόκειται για νομούς που ανήκουν κυρίως στο βόρειο τμήμα της χώρας αλλά και στο κεντρικό.

Η διασπορά του κ.κ. ΑΕΠ των νομών στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 απεικονίζεται στο Διάγραμμα 4.5. Ο οριζόντιος άξονας αντιπροσωπεύει τους 51 νομούς της χώρας και ο κάθετος άξονας το ποσοστό τους σε σύγκριση με τον μέσο όρο της χώρας (100%). Οι ανισορροπίες στο κ.κ. ΑΕΠ είναι ευδιάκριτες καθώς μόνο μία μικρή μειοψηφία νομών βρίσκεται πάνω από τη γραμμή που σηματοδοτεί τον εθνικό μέσο όρο (100%). Το ίδιο εμφανής είναι και η ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει το δείκτη καθώς η διασπορά των νομών που βρίσκονταν κάτω από αυτό το όριο είναι μεγάλη. Τα συμπεράσματα αυτά ίσχυαν και για τις δύο περιόδους αναφοράς.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.19. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (Μ.Ο χώρας = 100%)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	72,1%	69,9%	69,8%	70,3%	69,4%	70,7%	66,7%	70,0%	70,6%	73,5%	80,4%	78,1%	76,7%	73,8%	73,7%	74,1%	75,7%	73,4%
Ξάνθη	75,7%	76,3%	71,8%	71,9%	70,0%	68,2%	67,2%	64,1%	66,4%	64,6%	69,0%	64,7%	64,2%	65,3%	59,3%	58,8%	61,2%	58,5%
Ροδόπη	79,0%	82,5%	77,7%	79,6%	72,6%	70,9%	66,7%	68,1%	69,2%	68,1%	66,9%	67,0%	65,4%	63,1%	59,5%	58,6%	61,3%	59,5%
Δράμα	73,2%	75,7%	74,8%	68,9%	66,4%	66,1%	63,8%	62,9%	61,2%	62,5%	64,1%	62,9%	63,3%	63,3%	64,6%	65,5%	63,9%	62,5%
Θάσος, Καβάλα	83,7%	78,2%	82,6%	79,1%	80,3%	83,2%	75,7%	80,8%	84,2%	83,5%	84,1%	79,0%	82,7%	78,7%	82,5%	81,9%	82,1%	84,9%
Ημαθία	81,1%	81,9%	77,9%	74,5%	73,5%	73,5%	71,4%	71,3%	69,5%	68,8%	66,7%	69,4%	70,1%	67,3%	67,8%	66,0%	66,0%	64,0%
Θεσσαλονίκη	89,5%	90,4%	88,8%	88,6%	88,9%	86,0%	88,2%	88,3%	89,0%	88,5%	86,1%	86,3%	84,7%	83,4%	82,3%	84,1%	85,6%	86,2%
Κυκλός	73,4%	76,3%	72,8%	69,1%	71,7%	69,9%	66,0%	73,4%	70,7%	67,3%	66,2%	67,0%	67,3%	67,3%	72,3%	70,8%	69,3%	68,7%
Πέλλα	70,1%	72,4%	71,5%	64,1%	67,2%	65,8%	62,9%	68,9%	68,5%	66,5%	66,0%	66,1%	68,9%	68,9%	70,4%	68,5%	69,2%	69,2%
Πιερία	71,5%	70,5%	67,6%	68,5%	66,3%	67,7%	64,4%	64,7%	66,9%	66,6%	65,9%	67,7%	66,6%	67,6%	65,3%	66,1%	66,0%	66,1%
Σέρρες	62,5%	61,0%	57,2%	57,4%	57,3%	55,9%	52,6%	54,6%	52,4%	52,5%	54,7%	55,7%	57,2%	58,5%	57,7%	59,7%	60,5%	61,8%
Χαλκιδική	82,7%	81,0%	79,9%	81,2%	80,2%	81,5%	81,3%	79,1%	79,3%	77,0%	78,1%	79,8%	80,1%	79,2%	79,3%	78,7%	86,4%	80,7%
Γρεβενά	66,6%	66,4%	63,7%	59,9%	63,1%	61,5%	57,9%	57,3%	58,2%	54,9%	59,2%	60,0%	62,4%	60,3%	62,3%	61,9%	61,1%	59,7%
Κοζάνη	95,2%	96,7%	100,4%	103,1%	100,0%	103,2%	97,6%	91,8%	84,2%	92,7%	97,7%	100,6%	109,4%	108,2%	112,9%	109,3%	95,8%	95,5%
Καστοριά	61,9%	62,3%	65,5%	64,4%	60,6%	59,4%	59,4%	60,9%	60,9%	60,9%	62,1%	66,6%	68,4%	68,3%	66,0%	64,5%	66,0%	63,1%
Φλώρινα	99,9%	100,1%	100,7%	105,5%	105,5%	107,2%	100,7%	92,0%	82,0%	89,8%	90,1%	104,9%	108,1%	106,3%	116,5%	110,9%	103,0%	106,3%
Άρτα	61,6%	60,6%	65,5%	65,7%	60,6%	62,9%	61,8%	59,6%	57,9%	60,2%	64,4%	65,1%	66,0%	69,0%	66,8%	66,7%	67,3%	68,5%
Πρέβεζα	78,1%	74,8%	73,3%	74,9%	69,0%	66,7%	66,3%	66,3%	65,6%	66,4%	68,7%	71,3%	70,0%	77,5%	72,9%	74,1%	73,8%	71,1%
Θεσπρωτία	110,9%	110,9%	110,7%	110,5%	103,0%	91,3%	81,4%	80,8%	83,6%	76,5%	79,9%	78,8%	79,8%	75,8%	75,2%	74,8%	71,9%	75,1%
Ιωάννινα	73,8%	74,5%	75,6%	74,0%	72,4%	74,2%	72,9%	71,6%	70,0%	69,6%	70,2%	72,2%	69,5%	67,8%	70,6%	70,4%	73,4%	70,6%
Καρδίτσα	59,4%	60,0%	61,7%	62,5%	62,1%	58,7%	55,0%	55,8%	55,5%	57,8%	56,0%	55,9%	57,1%	58,6%	59,6%	59,4%	60,6%	61,1%
Τρίκαλα	67,5%	70,3%	68,1%	69,9%	68,7%	66,5%	64,2%	65,1%	63,4%	65,1%	63,6%	62,5%	66,6%	68,1%	71,8%	67,9%	68,8%	69,4%
Λάρισα	86,6%	85,4%	84,9%	90,4%	88,2%	82,8%	83,7%	82,8%	82,4%	81,7%	79,1%	78,0%	81,4%	82,2%	83,7%	85,6%	87,9%	87,0%
Μαγνησία	80,7%	81,9%	84,3%	87,3%	84,1%	83,1%	86,3%	81,7%	82,9%	78,1%	74,0%	76,7%	77,2%	75,9%	75,1%	78,0%	77,4%	76,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	121,1%	124,6%	114,3%	121,7%	114,8%	117,6%	113,4%	115,0%	115,6%	110,4%	109,2%	99,4%	105,1%	105,1%	105,0%	107,0%	110,3%	108,6%
Κέρκυρα	99,0%	99,5%	94,6%	99,1%	97,2%	99,2%	95,9%	94,2%	97,8%	91,1%	88,3%	87,3%	86,9%	86,8%	90,2%	91,7%	92,0%	91,3%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	100,0%	101,8%	98,3%	102,9%	105,9%	107,7%	106,4%	108,5%	106,9%	99,1%	100,4%	90,7%	92,0%	88,1%	90,2%	90,1%	88,7%	90,4%
Λευκάδα	64,9%	67,3%	66,1%	66,9%	67,7%	71,8%	71,9%	69,7%	67,8%	72,1%	81,6%	77,0%	75,4%	75,9%	75,3%	74,3%	73,5%	73,1%
Αιτωλοακαρνανία	67,8%	68,4%	69,3%	69,7%	72,4%	73,2%	71,0%	69,1%	67,7%	67,2%	68,7%	70,3%	71,8%	72,0%	71,1%	70,9%	70,5%	68,3%
Αχαΐα	85,1%	84,3%	85,9%	85,8%	86,6%	85,9%	90,1%	88,6%	85,9%	83,3%	85,9%	82,4%	83,3%	79,6%	80,6%	80,2%	79,6%	79,0%
Ηλεία	65,9%	66,4%	68,1%	67,9%	63,8%	65,3%	64,5%	65,2%	64,2%	63,3%	66,4%	66,0%	65,2%	65,1%	64,8%	67,1%	66,9%	67,8%
Βοιωτία	157,6%	157,9%	146,5%	144,9%	135,2%	131,2%	125,3%	117,5%	114,8%	115,4%	115,2%	125,5%	126,9%	125,8%	117,5%	119,7%	126,5%	128,9%
Εύβοια	95,8%	93,8%	92,1%	90,6%	87,3%	91,6%	89,6%	89,8%	86,7%	81,7%	80,4%	79,3%	78,9%	77,6%	78,8%	80,0%	81,3%	81,6%
Ευρυτανία	67,5%	66,0%	65,0%	64,6%	58,7%	57,6%	56,9%	54,4%	60,2%	61,4%	61,1%	61,3%	60,6%	61,1%	59,8%	60,6%	62,5%	61,9%
Φθιώτιδα	95,8%	95,4%	94,0%	91,5%	87,3%	89,6%	81,5%	81,1%	82,8%	80,6%	81,7%	81,9%	82,9%	80,6%	81,7%	81,5%	83,6%	84,2%
Φωκίδα	71,5%	72,9%	72,7%	77,9%	77,2%	74,3%	70,7%	68,9%	71,3%	70,1%	69,8%	66,8%	64,2%	65,4%	63,7%	63,6%	64,2%	63,9%
Αργολίδα	85,7%	88,4%	92,8%	89,6%	85,0%	86,5%	88,2%	90,0%	90,7%	90,3%	90,0%	86,6%	87,0%	88,3%	88,7%	90,3%	90,9%	89,4%
Αρκαδία	93,6%	92,3%	92,1%	93,0%	92,6%	92,2%	92,2%	89,5%	84,4%	88,2%	89,5%	92,0%	92,8%	97,0%	98,4%	100,7%	98,2%	101,7%
Κορινθία	91,6%	91,5%	87,0%	85,2%	80,9%	80,8%	79,3%	79,8%	82,3%	79,1%	77,8%	79,0%	81,0%	80,3%	77,0%	78,4%	82,4%	80,8%
Λακωνία	76,8%	76,9%	78,2%	74,7%	74,0%	70,0%	69,1%	70,8%	69,1%	70,8%	69,3%	74,3%	74,1%	74,8%	73,3%	74,3%	73,3%	73,9%
Μεσσηνία	70,6%	70,9%	69,4%	68,5%	67,0%	70,2%	71,0%	71,8%	70,9%	71,0%	72,0%	73,8%	75,2%	72,5%	74,8%	74,8%	76,2%	76,8%
Αττική	127,0%	126,7%	128,6%	128,2%	130,1%	130,8%	132,7%	133,4%	133,8%	135,7%	136,1%	136,4%	136,3%	137,2%	136,8%	136,0%	135,6%	136,1%
Λέσβος, Λήμνος	72,9%	73,1%	70,4%	78,3%	73,5%	77,6%	77,7%	77,5%	79,1%	78,7%	77,8%	78,4%	76,2%	80,0%	80,1%	79,9%	73,5%	72,3%
Ικαρία, Σάμος	72,9%	74,2%	70,7%	72,8%	76,1%	82,9%	83,2%	84,3%	87,9%	83,3%	79,5%	79,1%	76,0%	79,4%	78,5%	76,3%	74,6%	67,5%
Χίος	74,5%	71,4%	72,1%	75,8%	77,2%	73,3%	73,4%	77,9%	78,1%	77,6%	77,4%	78,6%	80,4%	74,4%	75,3%	73,8%	72,8%	67,5%
Δωδεκάνησα	111,1%	109,1%	100,8%	101,6%	98,8%	97,9%	99,3%	97,2%	100,4%	94,2%	93,3%	93,4%	96,3%	93,7%	96,9%	98,4%	93,2%	93,7%
Κυκλάδες	127,0%	124,1%	121,2%	126,2%	130,7%	138,9%	130,5%	133,4%	134,0%	127,8%	128,2%	125,5%	117,9%	131,6%	130,6%	132,2%	132,2%	130,6%
Ηράκλειο	87,0%	90,3%	90,4%	89,9%	90,1%	88,3%	89,4%	87,6%	89,3%	86,9%	86,4%	82,6%	78,5%	81,1%	82,9%	82,8%	82,5%	83,2%
Λασιθι	86,9%	88,8%	86,2%	85,7%	86,5%	90,3%	88,1%	86,9%	86,1%	87,8%	84,3%	81,0%	83,4%	87,9%	91,4%	94,9%	91,4%	94,1%
Ρέθυμνο	101,4%	98,0%	94,4%	92,1%	94,3%	94,0%	83,6%	80,1%	79,8%	79,8%	79,1%	79,1%	77,6%	79,7%	81,2%	83,1%	81,8%	83,5%
Χανιά	92,2%	92,1%	92,8%	92,2%	94,3%	91,6%	91,3%	89,0%	89,0%	88,6%	86,7%	85,5%	85,8%	82,7%	86,2%	87,6%	85,4%	87,4%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.20. Ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και οι μεταβολές στις περιόδους αναφοράς, ως ποσοστό σε σύγκριση με το εθνικό κ.κ. ΑΕΠ

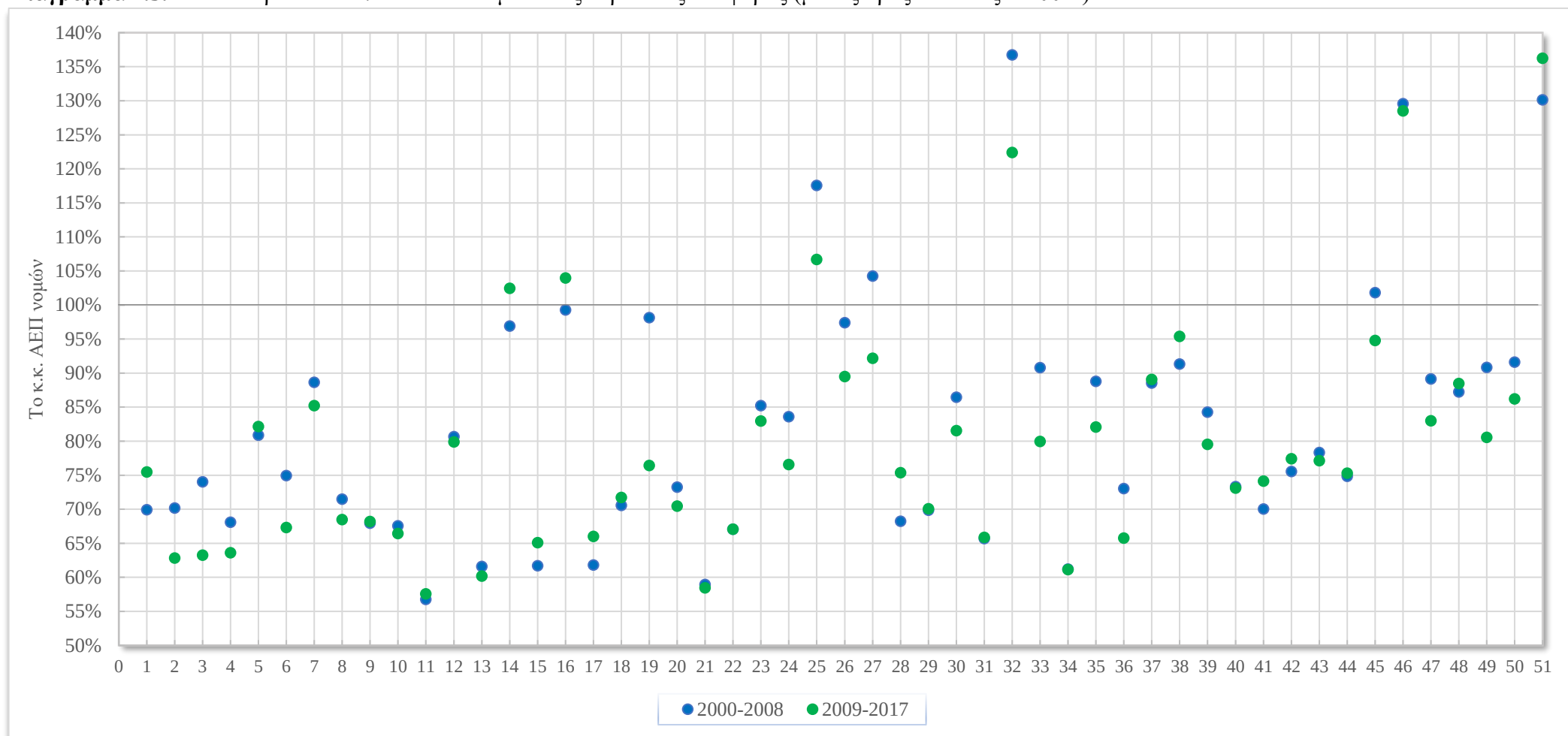
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (εθνικό κ.κ. ΑΕΠ = 100%)	Μ.Ο περιόδων						Μεταβολή ποσοστού (σε ποσοστιαίες μονάδες)				
	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012
Έβρος	70,0%	70,3%	69,5%	75,5%	77,1%	74,1%	1,3	5,5	-0,8	7,6	-3,0
Ξάνθη	70,2%	73,2%	66,5%	62,8%	65,6%	60,6%	-17,2	-7,3	-6,7	-0,8	-5,0
Ροδόπη	74,0%	78,3%	68,7%	63,3%	66,8%	60,4%	-19,5	-10,8	-9,6	-1,9	-6,5
Δράμα	68,1%	71,8%	63,5%	63,6%	63,2%	64,0%	-10,7	-4,5	-8,3	-0,3	0,8
Θάσος, Καβάλα	80,9%	80,8%	81,0%	82,1%	82,3%	82,0%	1,2	1,3	0,2	1,4	-0,3
Ημαθία	75,0%	77,8%	71,4%	67,3%	68,7%	66,2%	-17,2	-7,6	-6,4	-2,7	-2,5
Θεσσαλονίκη	88,6%	89,2%	87,9%	85,2%	86,4%	84,3%	-3,3	-3,4	-1,4	-1,5	-2,1
Κιλκίς	71,5%	72,7%	70,0%	68,5%	67,0%	69,7%	-4,7	-3,0	-2,7	-3,0	2,7
Πέλλα	67,9%	69,1%	66,5%	68,2%	66,9%	69,2%	-1,0	0,3	-2,5	0,4	2,3
Πιερία	67,6%	68,9%	65,9%	66,4%	66,7%	66,2%	-5,4	-1,1	-3,0	0,8	-0,5
Σέρρες	56,8%	59,1%	53,9%	57,6%	55,0%	59,6%	-0,8	0,8	-5,2	1,1	4,6
Χαλκιδική	80,7%	81,0%	80,3%	79,9%	78,7%	80,8%	-2,0	-0,8	-0,7	-1,6	2,1
Γρεβενά	61,6%	63,9%	58,7%	60,2%	59,1%	61,1%	-6,8	-1,4	-5,2	0,4	2,0
Κοζάνη	96,9%	99,1%	94,2%	102,5%	100,1%	104,4%	0,3	5,5	-4,9	5,9	4,3
Καστοριά	61,7%	62,9%	60,1%	65,1%	64,5%	65,6%	1,2	3,4	-2,8	4,4	1,1
Φλώρινα	99,3%	102,3%	95,5%	104,0%	98,2%	108,6%	6,4	4,7	-6,9	2,8	10,3
Άρτα	61,8%	62,8%	60,6%	66,0%	63,9%	67,7%	6,9	4,2	-2,2	3,3	3,8
Πρέβεζα	70,6%	74,0%	66,2%	71,7%	69,1%	73,8%	-7,1	1,2	-7,8	2,9	4,7
Θεσπρωτία	98,1%	109,2%	84,3%	76,4%	78,8%	74,6%	-35,8	-21,7	-24,9	-5,5	-4,2
Ιωάννινα	73,2%	74,1%	72,2%	70,5%	70,4%	70,6%	-3,2	-2,8	-1,9	-1,8	0,2
Καρδίτσα	59,0%	61,1%	56,3%	58,5%	56,7%	59,9%	1,7	-0,5	-4,9	0,4	3,2
Τρίκαλα	67,1%	68,9%	64,8%	67,1%	64,4%	69,2%	2,0	0,0	-4,1	-0,4	4,8
Λάρισα	85,2%	87,1%	82,9%	82,9%	80,1%	85,3%	0,4	-2,3	-4,1	-2,9	5,2

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μαγνησία	83,6%	83,7%	83,5%	76,6%	76,5%	76,7%	-3,9	-7,0	-0,2	-7,0	0,2
Ζάκυνθος	117,6%	119,3%	115,4%	106,7%	106,0%	107,2%	-12,4	-10,9	-3,9	-9,4	1,2
Κέρκυρα	97,4%	97,9%	96,8%	89,5%	88,4%	90,4%	-7,8	-7,9	-1,1	-8,4	2,0
Ιθάκη, Κεφαλληνία	104,3%	101,8%	107,4%	92,2%	95,5%	89,5%	-9,7	-12,1	5,6	-11,8	-6,1
Λευκάδα	68,2%	66,6%	70,3%	75,4%	76,5%	74,4%	8,2	7,1	3,7	6,3	-2,1
Αιτωλοακαρνανία	69,9%	69,5%	70,3%	70,1%	69,5%	70,6%	0,5	0,2	0,7	-0,7	1,0
Αχαΐα	86,5%	85,5%	87,6%	81,5%	83,7%	79,8%	-6,1	-4,9	2,1	-3,9	-3,9
Ηλεία	65,7%	66,4%	64,8%	65,9%	65,2%	66,4%	2,0	0,2	-1,6	0,5	1,1
Βοιωτία	136,8%	148,4%	122,2%	122,4%	120,8%	123,7%	-28,7	-14,3	-26,2	-1,4	2,9
Εύβοια	90,8%	91,9%	89,4%	80,0%	80,1%	79,9%	-14,2	-10,8	-2,5	-9,3	-0,2
Ευρυτανία	61,2%	64,4%	57,3%	61,1%	61,1%	61,2%	-5,6	-0,1	-7,1	3,8	0,1
Φθιώτιδα	88,8%	92,8%	83,8%	82,1%	81,8%	82,3%	-11,5	-6,7	-9,0	-2,0	0,5
Φωκίδα	73,0%	74,4%	71,3%	65,8%	67,7%	64,2%	-7,6	-7,3	-3,1	-3,6	-3,6
Αργολίδα	88,5%	88,3%	88,9%	89,1%	88,5%	89,5%	3,7	0,5	0,6	-0,4	1,0
Αρκαδία	91,3%	92,7%	89,6%	95,4%	90,6%	99,2%	8,1	4,1	-3,1	1,0	8,6
Κορινθία	84,3%	87,2%	80,6%	79,5%	79,2%	79,8%	-10,8	-4,7	-6,7	-1,3	0,6
Λακωνία	73,3%	76,1%	69,8%	73,1%	72,1%	73,9%	-2,9	-0,2	-6,3	2,3	1,8
Μεσσηνία	70,0%	69,3%	71,0%	74,1%	73,0%	75,0%	6,1	4,1	1,7	2,0	2,0
Αττική	130,1%	128,1%	132,7%	136,2%	136,1%	136,3%	9,1	6,1	4,6	3,5	0,2
Λέσβος, Δήμος	75,6%	73,6%	78,0%	77,4%	77,8%	77,2%	-0,6	1,9	4,4	-0,2	-0,6
Ικαρία, Σάμος	78,3%	73,4%	84,6%	77,1%	79,5%	75,2%	-5,4	-1,2	11,2	-5,1	-4,2
Χίος	74,8%	74,2%	75,7%	75,3%	78,5%	72,8%	-6,9	0,5	1,5	2,8	-5,7
Δωδεκάνησα	101,8%	104,3%	98,7%	94,8%	94,3%	95,2%	-17,4	-7,0	-5,6	-4,4	0,9
Κυκλάδες	129,6%	125,8%	134,2%	128,5%	124,9%	131,4%	3,6	-1,1	8,4	-9,4	6,6
Ηράκλειο	89,1%	89,5%	88,7%	83,0%	83,6%	82,5%	-3,8	-6,2	-0,9	-5,0	-1,1
Λασιότι	87,2%	86,8%	87,8%	88,5%	84,1%	91,9%	7,2	1,2	1,0	-3,7	7,8
Ρέθυμνο	90,9%	96,0%	84,4%	80,6%	78,9%	81,9%	-17,9	-10,3	-11,7	-5,5	3,0
Χανιά	91,6%	92,7%	90,2%	86,2%	86,6%	85,9%	-4,8	-5,4	-2,5	-3,6	-0,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.5. Η διασπορά του κ.κ. ΑΕΠ των νομών στις περιόδους αναφοράς (μέσος όρος Ελλάδα = 100%)⁷⁷

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

⁷⁷ 1-Εβρος, 2-Ξάνθη, 3-Ροδόπη, 4-Δράμα, 5-Κάβαλα, 6-Ημαθία, 7-Θεσ/κη, 8-Κιλκίς, 9-Πέλλα, 10-Πιερία, 11-Σέρρες, 12-Χαλκιδική, 13-Γρεβενά, 14-Κοζάνη, 15-Καστοριά, 16-Φλώρινα, 17-Αρτα, 18-Πρέβεζα, 19-Θεσπρωτία, 20-Ιωάννινα, 21-Καρδίτσα, 22-Τρίκαλα, 23-Λάρισα, 24-Μαγνησία, 25-Ζάκυνθος, 26-Κέρκυρα, 27-Κεφαλληνία, 28-Λευκάδα, 29-Αιτωλοακαρνανία, 30-Αχαΐα, 31-Ηλεία, 32-Βοιωτία, 33-Εύβοια, 34-Ευρυτανία, 35-Φθιώτιδα, 36-Φωκίδα, 37-Αργολίδα, 38-Αρκαδία, 39-Κορινθία, 40-Λακωνία, 41-Μεσσηνία, 42-Λέσβος, 43-Σάμος, 44-Χίος, 45-Δωδεκάνησα, 46-Κυκλάδες, 47-Ηράκλειο, 48-Λασιθί, 49-Ρέθυμνο, 50-Χανιά, 51-Αττική

Όπως και για τις περιφέρειες, στον πίνακα που ακολουθεί (4.21) παρουσιάζεται η κατάταξη των νομών για την περίοδο 2000-2008 και την περίοδο 2009-2017 στους δείκτες ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ, καθώς και η μεταβολή του δεύτερου δείκτη μεταξύ των περιόδων αναφοράς, όπως παρουσιάστηκε στον Πίνακα 4.17, με την κατάταξη να γίνεται από τη μικρότερη αρνητική μεταβολή (1), στη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή (51).

Πίνακας 4.21. Η κατάταξη των νομών σε επίπεδο ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος ^{ος}	ΑΕΠ			κ.κ. ΑΕΠ			
	2000-2008	2009-2017	Μεταβολή θέσης	2000-2008	2009-2017	Μεταβολή θέσης	Μτβ. % 2009-2017 προς 2000-2008
Έβρος	23	19	↑ / + 4	37	28	↑ / + 9	2
Ξάνθη	32	32	–	39	47	↓ / - 8	45
Ροδόπη	30	31	↓ / - 1	30	45	↓ / - 15	50
Δράμα	35	37	↓ / - 2	42	46	↓ / - 4	36
Θάσος, Καβάλα	18	18	–	24	17	↑ / + 7	12
Ημαθία	20	22	↓ / - 2	29	38	↓ / - 9	44
Θεσσαλονίκη	2	2	–	16	14	↑ / + 2	30
Κιλκίς	38	38	–	34	36	↓ / - 2	32
Πέλλα	24	23	↑ / + 1	41	37	↑ / + 4	18
Πιερία	29	28	↑ / + 1	43	40	↑ / + 3	26
Σέρρες	21	21	–	51	51	–	13
Χαλκιδική	27	26	↑ / + 1	25	22	↑ / + 3	24
Γρεβενά	49	49	–	48	49	↓ / - 1	28
Κοζάνη	12	10	↑ / + 2	10	6	↑ / - 4	5
Καστοριά	47	47	–	47	44	↑ / + 3	6
Φλώρινα	39	39	–	7	5	↑ / + 2	8
Άρτα	41	40	↑ / + 1	46	43	↑ / + 3	3
Πρέβεζα	43	42	↑ / + 1	35	33	↑ / + 2	11
Θεσπρωτία	42	45	↓ / - 3	9	27	↓ / - 18	51
Ιωάννινα	15	15	–	31	34	↓ / - 3	31
Καρδίτσα	34	36	↓ / - 2	50	50	–	23
Τρίκαλα	25	25	–	44	39	↑ / + 5	21
Λάρισα	5	5	–	21	16	↑ / + 5	29
Μαγνησία	8	9	↓ / - 1	23	26	↓ / - 3	41
Ζάκυνθος	40	41	↓ / - 1	4	4	–	42
Κέρκυρα	22	24	↓ / - 2	8	10	↓ / - 2	40

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ιθάκη, Κεφαλληνία	44	44	—	5	9	↓ / - 4	48
Λευκάδα	50	50	—	40	30	↑ / + 10	1
Αιτωλοακαρνανία	11	12	↓ / - 1	38	35	↑ / + 3	20
Αχαΐα	3	4	↓ / - 1	20	19	↑ / + 1	34
Ηλεία	19	20	↓ / - 1	45	42	↑ / + 3	19
Βοιωτία	9	11	↓ / - 2	1	3	↓ / - 2	46
Εύβοια	7	7	—	13	21	↓ / - 8	49
Ευρυτανία	51	51	—	49	48	↑ / + 1	17
Φθιώτιδα	13	14	↓ / - 1	18	18	—	39
Φωκίδα	48	48	—	33	41	↓ / - 8	43
Αργολίδα	26	27	↓ / - 1	17	11	↑ / + 6	16
Αρκαδία	28	29	↓ / - 1	12	7	↑ / + 5	9
Κορινθία	16	17	↓ / - 1	22	23	↓ / - 1	33
Λακωνία	37	35	↑ / + 2	32	32	—	22
Μεσσηνία	17	16	↑ / + 1	36	31	↑ / + 5	4
Αττική	1	1	—	2	1	↑ / + 1	7
Λέσβος, Λήμνος	31	30	↑ / + 1	27	24	↑ / + 3	10
Ικαρία, Σάμος	46	46	—	26	25	↑ / + 1	27
Χίος	45	43	↑ / + 2	28	29	↓ / - 1	15
Δωδεκάνησα	6	6	—	6	8	↓ / - 2	38
Κυκλάδες	10	8	↑ / + 2	3	2	↑ / + 1	25
Ηράκλειο	4	3	↑ / + 1	15	15	—	37
Λασιθί	36	34	↑ / + 2	19	12	↑ / + 7	14
Ρέθυμνο	33	33	—	14	20	↓ / - 6	47
Χανιά	14	13	↑ / + 1	11	13	↓ / - 2	35

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Με βάση το ΑΕΠ δεν εμφανίζονται σημαντικές διαφορές στην κατάταξη των νομών στις δύο περιόδους αναφοράς, καθώς η μεγαλύτερη μεταβολή αφορά στον νομό Έβρου (4 θέσεις), ο οποίος από 23^{ος} την πρώτη περίοδο ανέβηκε 19^{ος} τη δεύτερη και στη συνέχεια ακολουθεί η υποχώρηση του νομού Θεσπρωτίας κατά 3 θέσεις, από την 42^η θέση στην 45^η. Οι άλλες μεταβολές δεν ξεπερνούν τις 2 (+/-) θέσεις. Συνολικά 15 νομοί βελτιώνουν τη θέση τους, 16 νομοί υποχωρούν και 20 νομοί παραμένουν στάσιμοι.

Όπως και στις περιφέρειες, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον προκύπτει από την ανάγνωση της κατάταξης των νομών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ. Σε αντίθεση με το ΑΕΠ, στο

κ.κ. ΑΕΠ μόνο 6 νομοί διατήρησαν τη θέση τους στη δεύτερη περίοδο. Τη μεγαλύτερη υποχώρηση παρουσίασε ο νομός Θεσπρωτίας ο οποίος από την 9^η θέση βρέθηκε στην 27^η θέση (-18 θέσεις). Ακολούθησε ο νομός Ροδόπης που από την 30^η θέση μετακινήθηκε στην 45^η θέση (-15 θέσεις) και στη συνέχεια οι νομοί Ημαθίας, 38^{ος} από 29^{ος} (-9 θέσεις), Ξάνθης στην 47^η θέση από την 39^η, Εύβοιας στην 21^η θέση από την 13^η και Φωκίδας στην 41^η θέση από την 33^η (-8 θέσεις). Αντίθετα στις πρώτες πέντε θέσεις με τη μεγαλύτερη μεταβολή προς τα πάνω στην κατάταξη, βρίσκονται οι νομοί Λευκάδας στην 30^η θέση από την 40^η θέση, Έβρου στην 28^η θέση από την 37^η, Καβάλας στην 17^η θέση από 24^η θέση, Λασιθίου στην 12^η θέση από 19^η θέση και Αργολίδας στην 11^η θέση από 17^η.

Συνεχίζοντας με τη σύγκριση των κατατάξεων μεταξύ των δύο δεικτών προκύπτουν μεγάλες διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα οι νομοί Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Εύβοιας, Ηλείας, Αχαΐας, Αιτωλοακαρνανίας, Τρικάλων, Λάρισας, Μαγνησίας, Καρδίτσας, Ιωαννίνων, Πιερίας, Πέλλας, Εύβοιας, Ημαθίας, Ξάνθης και Σερρών, κατατάσσονται αρκετά έως πολύ χαμηλότερα σε όρους κ.κ. ΑΕΠ σε σχέση με την κατάταξη τους σε όρους ΑΕΠ. Οι νομοί Φλώρινας, Θεσπρωτίας, Ζακύνθου, Κεφαλλονιάς, Κέρκυρας, Λευκάδας, Φωκίδας, Αργολίδας, Αρκαδίας, Σάμου, Χίου, Λασιθίου και Ρεθύμνου ανεβαίνουν μερικές ή πολλές θέσεις στην κατάταξη με βάση το κ.κ. ΑΕΠ. Συνεπώς ακόμα και εάν οι νομοί με μεγάλα αστικά κέντρα (με εξαίρεση την Αττική) και μεγαλύτερο πληθυσμό συγκέντρωσαν μεγάλο μέρος του ΑΕΠ, σε όρους κ.κ. ΑΕΠ παρουσιάστηκαν περισσότερο ανθεκτικοί καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 2000-2017 νησιωτικοί νομοί καθώς και νομοί της ηπειρωτικής Ελλάδας με μικρότερο πληθυσμό. Στο τρίτο μέρος του Πίνακα 4.21 παρουσιάζεται η κατάταξη των νομών με βάση το ποσοστό μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης, από τον νομό που επηρεάστηκε λιγότερο (Λευκάδα) μέχρι τον νομό με την μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή (51^η η Θεσπρωτία).

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο ΑΕΠ, στον επόμενο Πίνακα (4.22) παρουσιάζεται η ελάχιστη και η μέγιστη τιμή του κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και σε επίπεδο νομού ανά έτος για την περίοδο 2000-2017 μαζί με το εύρος της διαφοράς μεταξύ μέγιστης και ελάχιστης τιμής.

Σε επίπεδο περιφέρειας ο λόγος ελάχιστης/(3) ελάχιστων- μέγιστης/(3) μέγιστων τιμής/τιμών είναι μικρότερος από την τιμή 2 για όλη σχεδόν την πρώτη περίοδο και αγγίζει το 2 στη δεύτερη περίοδο. Παρατηρείται δηλαδή μία ελάχιστη αύξηση του επιπέδου ανισοτήτων στην περίοδο της ύφεσης. Η περιφέρεια Αττικής σε όλα τα έτη

παρουσιάζει το υψηλότερο κ.κ. ΑΕΠ και η περιφέρεια της Αν. Μακεδονίας και Θράκης το χαμηλότερο κ.κ ΑΕΠ στα 10 από τα 18 έτη της έρευνας, ανεξαρτήτως της φάσης του εθνικού οικονομικού κύκλου. Σε 5 έτη την τελευταία θέση κατείχε η περιφέρεια Ηπείρου και σε 3 έτη (2000-2002) η περιφέρεια του Β. Αιγαίου.

Σε επίπεδο νομού ο λόγος ελάχιστης/(10) ελάχιστων - μέγιστης/(10) μέγιστων τιμής /τιμών παρουσιάζεται μεγαλύτερος για όλα τα έτη της έρευνας σε σύγκριση με τον αντίστοιχο των περιφερειών και κυμαίνεται από το 2,7 (το 2000) στο 2,2-2,3 στα τελευταία έτη της ύφεσης. Εμφανίζεται δηλαδή μια μικρή τάση περιορισμού της ανισότητας στην περίοδο της ύφεσης. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως ενώ στην περίοδο της ανάπτυξης τις καλύτερες επιδόσεις παρουσίαζαν ο νομός Βοιωτίας (σε 5 έτη) από την περιφέρεια Στ. Ελλάδας και ο νομός Κυκλάδων (σε 3 έτη) από την περιφέρεια Ν. Αιγαίου, στην περίοδο ύφεσης ο νομός Αττικής καταλαμβάνει την πρώτη θέση σε όλα τα έτη. Αντίθετα ο νομός Σερρών (Κεντ. Μακεδονία) κατατάσσεται τελευταίος στα 12 από τα 18 έτη και στις δύο περιόδους αναφοράς. Τη θέση αυτή στα υπόλοιπα έτη καταλαμβάνει ο νομός Καρδίτσας (Θεσσαλία) σε τρία έτη (2000-2001 και 2012) και οι νομοί Ευρυτανίας το 2007 (Στ. Ελλάδας), Ροδόπης το 2015 και Ξάνθης το 2017 (Αν. Μακεδονίας και Θράκης). Τέλος, εξετάζοντας την ελάχιστη-μέγιστη τιμή του αθροίσματος των 10 νομών με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ και του αθροίσματος των 10 νομών με το μικρότερο κ.κ. ΑΕΠ (Πίνακας Δ2, Παράρτημα), διαπιστώνεται πως ο λόγος του εύρους της διαφοράς τους στην περίοδο 2000-2008 βρίσκεται στο 1,8 (1,76) και στην περίοδο 2009-2017 στο 1,7 (1,72). Κατά συνέπεια το επίπεδο χωρικής ανισότητας μεταξύ των δύο περιόδων σε γενικές γραμμές και σε όρους ΑΕΠ παρέμεινε σταθερό.

Το σύνθετο Διάγραμμα 4.6 που ακολουθεί τους πίνακες, παρουσιάζει το εύρος ελάχιστης και μέγιστης τιμής και τις μέγιστες και ελάχιστες τιμές σε επίπεδο περιφέρειας και νομού. Ο δεξιός κάθετος άξονας αντιπροσωπεύει το λόγο των τιμών και ο αριστερός άξονας το ύψος του κ.κ. ΑΕΠ. Η γραμμή που αντιπροσωπεύει τη μέγιστη τιμή σε επίπεδο NUTS 2 συμπίπτει με την αντίστοιχη του NUTS 3 από το 2009 και ύστερα (Αττική).

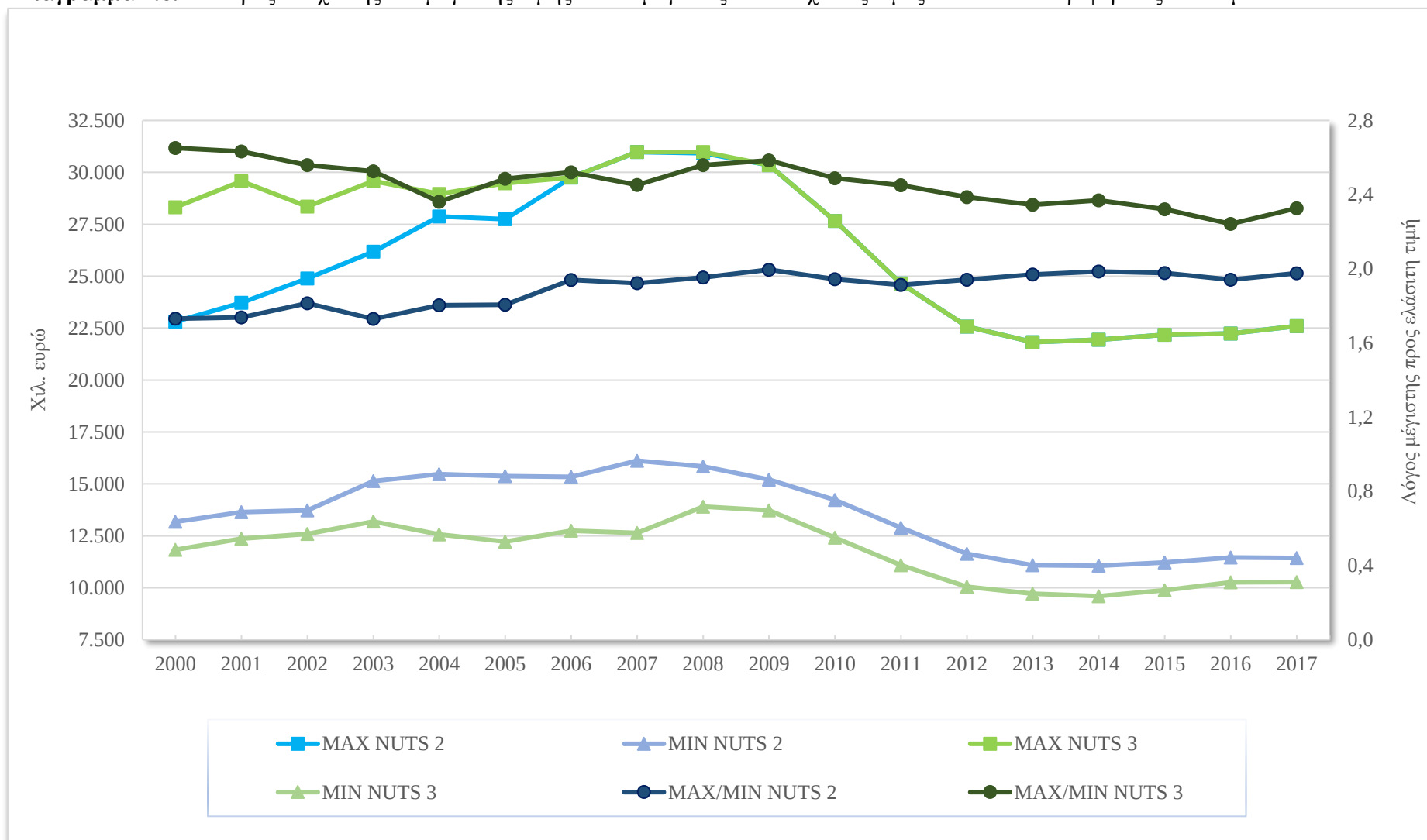
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.22. Το εύρος ελάχιστης και μέγιστης τιμής του κ.κ ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας και νομού (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα	NUTS 2																	
Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
MAX	22.810	23.722	24.894	26.178	27.883	27.753	29.754	30.981	30.928	30.345	27.665	24.652	22.582	21.829	21.949	22.180	22.240	22.596
MIN	13.177	13.648	13.725	15.137	15.465	15.369	15.335	16.116	15.837	15.208	14.228	12.886	11.635	11.083	11.058	11.213	11.456	11.433
MAX/MIN (ΕΥΡΟΣ)	1,7	1,7	1,8	1,7	1,8	1,8	1,9	1,9	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	1,9	2,0
MAX 3/MIN 3 (-//-)	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
NUTS 2 MAX	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ
NUTS 2 MIN	Β.ΑΙΓΑΙΟ	Β.ΑΙΓΑΙΟ	Β.ΑΙΓΑΙΟ	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.	ΑΝ.ΜΑΚ. & ΘΡΑΚ.
Γεωγραφική Ενότητα	NUTS 3																	
Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
MAX	28.319	29.569	28.354	29.591	28.971	29.478	29.754	30.983	30.986	30.345	27.665	24.652	22.582	21.829	21.949	22.180	22.240	22.596
MIN	10.680	11.233	11.078	11.717	12.270	11.857	11.803	12.636	12.106	11.740	11.116	10.061	9.463	9.306	9.264	9.556	9.919	9.713
MAX/MIN (ΕΥΡΟΣ)	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,5	2,5	2,4	2,3	2,4	2,3	2,2	2,3
MAX 10/MIN 10 (-//-)	1,8	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7
NUTS 3 MAX	ΒΙΟΙΩΤ.	ΒΙΟΙΩΤ.	ΒΙΟΙΩΤ.	ΒΙΟΙΩΤ.	ΒΙΟΙΩΤ.	ΚΥΚΛ.	ΑΤΤΙΚΗ	ΚΥΚΛ.	ΚΥΚΛ.	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ	ΑΤΤΙΚΗ
NUTS 3 MIN	ΚΑΡΔ.	ΚΑΡΔ.	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΕΥΡΥΤ.	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΚΑΡΔ.	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΡΟΔΟΠ.	ΣΕΡΡΩΝ	ΞΑΝΘΗΣ

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.6. Το εύρος ελάχιστης και μέγιστης τιμής και οι μέγιστες και ελάχιστες τιμές σε επίπεδο περιφέρειας και νομού

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία σε επίπεδο περιφέρειας

Στον Πίνακα 4.23 παρουσιάζονται τα δεδομένα της ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας με τη μορφή μέσων όρων των τιμών του δείκτη στις περιόδους και στις υποπεριόδους καθώς και των μεταβολών τους. Οι μεταβολές της περιόδου 2009-2017 προς 2000-2008 είναι ίδιες με τη μεταβολή του ΑΕΠ στην αντίστοιχη περίοδο (Πίνακας 4.3) με την διαφορά ότι εδώ τα ποσοστά της (αρνητικής) μεταβολής είναι αυξημένα κατά 0,8 (+/- 0,1). Ακόμα, στη σύγκριση του πρώτου έτους της περιόδου 2000-2008 και του τελευταίου έτους της περιόδου 2009-2017 διαπιστώνεται πως στο τέλος (σχεδόν) της ύφεσης τα μεγέθη της ΑΠΑ για όλες τις περιφέρειες ήταν μικρότερα πλέον από τα αντίστοιχα τους στις αρχές του 21ου αιώνα, με τη διακύμανση τους να είναι μεταξύ -6,5% (περιφέρεια Αττικής) έως -23,7% (Στ. Ελλάδα). Η ελληνική οικονομία είχε επανέρθει δηλαδή σε επίπεδα αξίας παραγωγής σχεδόν παρόμοια με εκείνα που κατέγραφε πριν την είσοδο της στην ΟΝΕ.

Στον ίδιο Πίνακα χρησιμοποιείται και ένας δείκτης ευαισθησίας (sensitivity index) αντίστοιχος με αυτόν του Martin (2012) για το ΑΕΠ και την απασχόληση. Ο τρόπος υπολογισμού του δείκτη παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο⁷⁸. Οι περιφέρειες της Αττικής κατά κύριο λόγο (0,971) και Β. Αιγαίου (0,978), Δυτ. Μακεδονίας (0,983) και στη συνέχεια η περιφέρεια Πελοποννήσου (0,997) επέδειξαν μικρότερη ευαισθησία στη μεταβολή του μεγέθους της ΑΠΑ σε σύγκριση με τον εθνικό μ.ο (1,000). Στον αντίποδα η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας εμφάνισε τη χαμηλότερη αντίσταση μεταξύ των περιόδων έχοντας τον μεγαλύτερο δείκτη (1,099). Ακολούθησαν οι περιφέρειες των Ιόνιων Νήσων (1,077), της Δυτ. Ελλάδας (1,056), της Θεσσαλίας (1,043) και της Ηπείρου (1,042). Φαίνεται δηλαδή ότι η δυτική πλευρά της Ελλάδας αποδείχθηκε περισσότερο ευαίσθητη στη μεταβολή του δείκτη. Χαμηλότερο δείκτη ευαισθησίας αλλά παράλληλα και υψηλότερο από της χώρας παρουσίασαν και οι περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας (1,017), της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (1,011), της Κρήτης (1,015) και του Ν. Αιγαίου που βρέθηκε περισσότερο κοντά στο μέσο όρο χώρας (1,002).

Στο Διάγραμμα 4.7 ο αριστερός κάθετος άξονας παρουσιάζει το ύψος των ποσοστών μεταβολής των περιφερειών στη σύγκριση των περιόδων, με τις μεταβολές να απεικονίζονται με τη χρήση στηλών και ο δεξιός κάθετος άξονας το ύψος του δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index), ο οποίος απεικονίζεται με τη χρήση γραμμής.

⁷⁸ Στον Πίνακα Δ3 του Παραρτήματος παρουσιάζεται το ΔΑΠΑγ/ΑΠΑγ των νομών και των περιφερειών.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.23. Ο μέσος όρος της ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας, οι μεταβολές των περιόδων αναφοράς και ο δείκτης ευαισθησίας

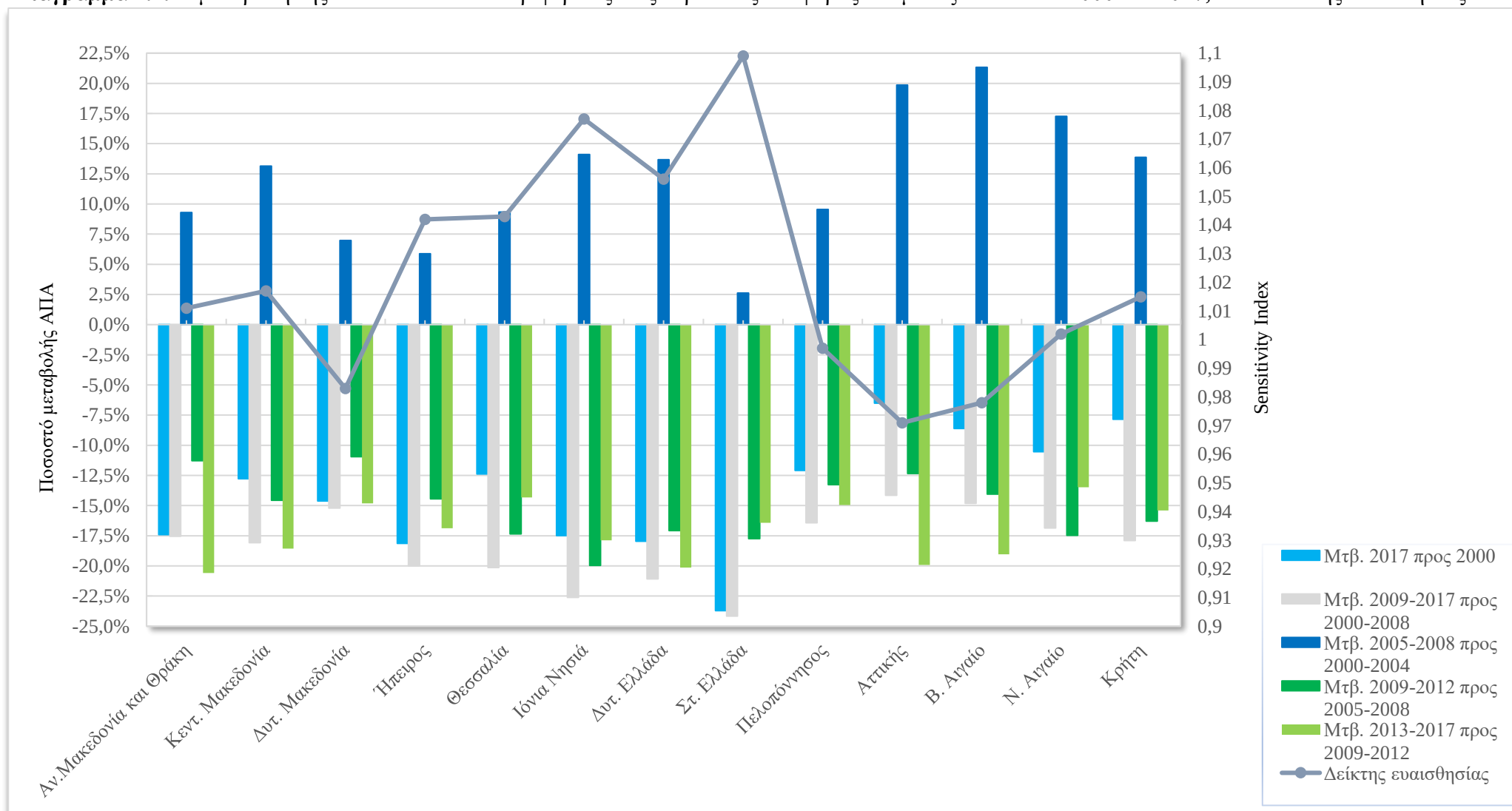
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Sensitivity Index*	
	2000 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs	2009 - 2017 vs	
	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012	2000 - 2008	
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	7.386	8.097	7.776	8.498	6.676	7.538	5.986	-17,4%	-17,5%	9,3%	-11,3%	-20,6%	1,011	LR
Κεντρική Μακεδονία	25.596	28.140	26.588	30.081	23.052	25.703	20.931	-12,8%	-18,1%	13,1%	-14,6%	-18,6%	1,017	LR
Δυτική Μακεδονία	4.299	4.652	4.513	4.827	3.945	4.299	3.662	-14,6%	-15,2%	7,0%	-10,9%	-14,8%	0,983	HR
Ήπειρος	4.208	4.675	4.556	4.824	3.740	4.127	3.431	-18,1%	-20,0%	5,9%	-14,4%	-16,9%	1,042	LR
Θεσσαλία	9.617	10.693	10.267	11.225	8.541	9.279	7.950	-12,4%	-20,1%	9,3%	-17,3%	-14,3%	1,043	LR
Ιόνια Νησιά	3.397	3.830	3.604	4.112	2.964	3.291	2.703	-17,5%	-22,6%	14,1%	-20,0%	-17,9%	1,077	LR
Δυτική Ελλάδα	8.895	9.942	9.373	10.654	7.847	8.835	7.057	-18,0%	-21,1%	13,7%	-17,1%	-20,1%	1,056	LR
Στερεά Ελλάδα	8.862	10.079	9.964	10.224	7.644	8.411	7.030	-23,7%	-24,2%	2,6%	-17,7%	-16,4%	1,099	LR
Πελοπόννησος	8.073	8.796	8.438	9.243	7.350	8.017	6.817	-12,1%	-16,4%	9,5%	-13,3%	-15,0%	0,997	HR
Αττική	89.075	95.856	88.083	105.571	82.294	92.532	74.103	-6,5%	-14,1%	19,9%	-12,4%	-19,9%	0,971	HR
Βόρειο Αιγαίο	2.613	2.822	2.578	3.128	2.404	2.688	2.176	-8,6%	-14,8%	21,3%	-14,1%	-19,0%	0,978	HR
Νότιο Αιγαίο	6.175	6.743	6.263	7.344	5.607	6.061	5.244	-10,5%	-16,9%	17,3%	-17,5%	-13,5%	1,002	LR
Κρήτη	9.148	10.047	9.463	10.776	8.249	9.021	7.631	-7,8%	-17,9%	13,9%	-16,3%	-15,4%	1,015	LR

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

*LR: Low resistance, HR: High resistance (1,000 = εθνικός μέσος όρος)

2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.7. Η μεταβολή της ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς και μεταξύ των ετών 2000 και 2017, και ο δείκτης ευαισθησίας

Πηγή: Ιδία επεξεργασία (*1,0 = μέσος όρος χώρας)

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία σε επίπεδο νομού

Στον Πίνακα 4.24 παρουσιάζονται δεδομένα ΑΠΑ σε επίπεδο νομού με τη μορφή μέσου όρου για τις περιόδους και τις υποπεριόδους που εξετάζονται, οι μεταβολές των περιόδων κατά νομό καθώς και ο δείκτης ευαισθησίας (sensitivity index).

Στις μεταβολές των επιμέρους περιόδων παρατηρείται πως υπάρχουν συγκεκριμένες περιοχές που καταλαμβάνουν τις χαμηλότερες θέσεις στη σχετική κατάταξη. Πρόκειται για τους νομούς Ροδόπης, Ξάνθης, Κεφαλληνίας, Θεσπρωτίας και Εύβοιας. Στην αντίθετη θέση βρίσκονται οι νομοί Λευκάδας και ο νομός Κυκλάδων και ακολουθούν ο νομός Έβρου και ο νομός Φλώρινας.

Η κατάταξη των νομών που παρουσιάζουν μεγαλύτερο δείκτη ευαισθησίας από τον μέσο όρο της χώρας είναι ίδια με αυτή που αφορούσε το ΑΕΠ των νομών. Συνολικά 31 νομοί παρουσίασαν χαμηλότερη ανθεκτικότητα στο δείκτη σε σύγκριση με την επίδοση της χώρας. Από τον νομό Θεσπρωτίας (1,208) τον λιγότερο ανθεκτικό σε όρους ΑΠΑ νομό της χώρας, έως τον νομό Ευρυτανίας (1,002). Ανάμεσα στους νομούς της χώρας που φιλοξενούν μεγάλες πόλεις, περισσότερο ευαίσθητος αποδείχθηκε ο νομός Αχαΐας (1,084), ακολούθησε ο νομός Λάρισας (1,030) και στη συνέχεια οι νομοί Θεσσαλονίκης και Ηρακλείου (1,022).

Από τους 20 νομούς που αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικοί από τον εθνικό μέσο όρο, λιγότεροι ευαίσθητοι αποδείχθηκαν οι περιοχές της Λευκάδας (0,888) και του Έβρου (0,910) με απόσταση μάλιστα από τους υπόλοιπους 18 νομούς. Ο νομός Αττικής ήταν 8^{ος} στη συγκεκριμένη κατάταξη και στην 20^η θέση με την ίδια επίδοση με το μέσο όρο της χώρας (1,000), βρισκόταν ο νομός Χανίων.

Το Διάγραμμα 4.8 απεικονίζει τη διασπορά του δείκτη ευαισθησίας των νομών στη μεταβολή των ετών 2009-2017 προς 2000-2008. Στον κάθετο άξονα βρίσκονται οι τιμές του δείκτη και οι αριθμοί στον οριζόντιο άξονα, αντιπροσωπεύουν τους νομούς της χώρας. Οι αντιστοιχίες αριθμών και νομών εμφανίζονται στην υποσημείωση του διαγράμματος.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.24. Ο μέσος όρος της ΑΠΑ σε επίπεδο νομού, οι μεταβολές των περιόδων και ο δείκτης ευαισθησίας

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Sensitivity Index*	
	2000 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs	2009 - 2017 vs	2000 - 2008
	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012		
Έβρος	1.815	1.895	1.782	2.037	1.736	1.946	1.567	-5,8%	-8,4%	14,3%	-4,5%	-19,4%	0,910	HR
Ξάνθη	1.249	1.395	1.349	1.453	1.103	1.264	973	-24,9%	-21,0%	7,7%	-13,0%	-23,0%	1,054	LR
Ροδόπη	1.301	1.489	1.468	1.516	1.113	1.294	968	-28,7%	-25,3%	3,2%	-14,6%	-25,2%	1,115	LR
Δράμα	1.094	1.221	1.210	1.235	967	1.065	889	-22,3%	-20,8%	2,1%	-13,8%	-16,5%	1,052	LR
Θάσος, Καβάλα	1.927	2.096	1.967	2.257	1.758	1.969	1.588	-11,6%	-16,1%	14,8%	-12,8%	-19,3%	0,994	HR
Ημαθία	1.716	1.938	1.882	2.008	1.493	1.681	1.343	-26,8%	-22,9%	6,7%	-16,3%	-20,1%	1,081	LR
Θεσσαλονίκη	16.633	18.323	17.165	19.771	14.942	16.837	13.426	-11,5%	-18,5%	15,2%	-14,8%	-20,3%	1,022	LR
Κιλκίς	967	1.071	1.024	1.130	862	935	804	-14,8%	-19,5%	10,4%	-17,3%	-14,0%	1,036	LR
Πέλλα	1.634	1.781	1.701	1.882	1.487	1.624	1.378	-12,5%	-16,5%	10,6%	-13,7%	-15,1%	0,998	HR
Πιερία	1.437	1.529	1.443	1.636	1.345	1.473	1.243	-7,2%	-12,0%	13,3%	-10,0%	-15,6%	0,947	HR
Σέρρες	1.738	1.917	1.889	1.951	1.559	1.683	1.460	-18,1%	-18,6%	3,3%	-13,7%	-13,2%	1,024	LR
Χαλκιδική	1.472	1.582	1.484	1.703	1.363	1.470	1.277	-6,7%	-13,8%	14,8%	-13,7%	-13,1%	0,967	HR
Γρεβενά	326	361	355	367	291	317	270	-22,6%	-19,4%	3,4%	-13,7%	-15,0%	1,034	LR
Κοζάνη	2.557	2.776	2.697	2.876	2.338	2.566	2.155	-17,5%	-15,8%	6,6%	-10,8%	-16,0%	0,990	HR
Καστοριά	542	587	564	615	498	555	453	-14,6%	-15,1%	9,1%	-9,8%	-18,4%	0,981	HR
Φλώρινα	874	929	896	969	818	861	784	-2,4%	-11,9%	8,1%	-11,1%	-8,9%	0,946	HR
Άρτα	764	836	811	866	691	761	636	-13,5%	-17,3%	6,8%	-12,2%	-16,4%	1,007	LR
Πρέβεζα	704	759	753	767	648	692	613	-18,5%	-14,6%	1,9%	-9,7%	-11,5%	0,976	HR
Θεσπρωτία	655	775	812	729	535	601	481	-34,7%	-31,0%	-10,2%	-17,5%	-20,0%	1,208	LR
Ιωάννινα	2.086	2.305	2.180	2.461	1.866	2.073	1.701	-13,4%	-19,0%	12,9%	-15,8%	-17,9%	1,029	LR
Καρδίτσα	1.158	1.300	1.288	1.314	1.017	1.119	936	-18,3%	-21,7%	2,1%	-14,9%	-16,4%	1,065	LR
Τρίκαλα	1.516	1.658	1.610	1.717	1.375	1.472	1.298	-9,8%	-17,1%	6,7%	-14,3%	-11,8%	1,005	LR
Λάρισα	4.127	4.563	4.389	4.782	3.691	3.973	3.465	-10,9%	-19,1%	9,0%	-16,9%	-12,8%	1,030	LR
Μαγνησία	2.815	3.172	2.980	3.412	2.457	2.715	2.251	-13,5%	-22,5%	14,5%	-20,4%	-17,1%	1,076	LR

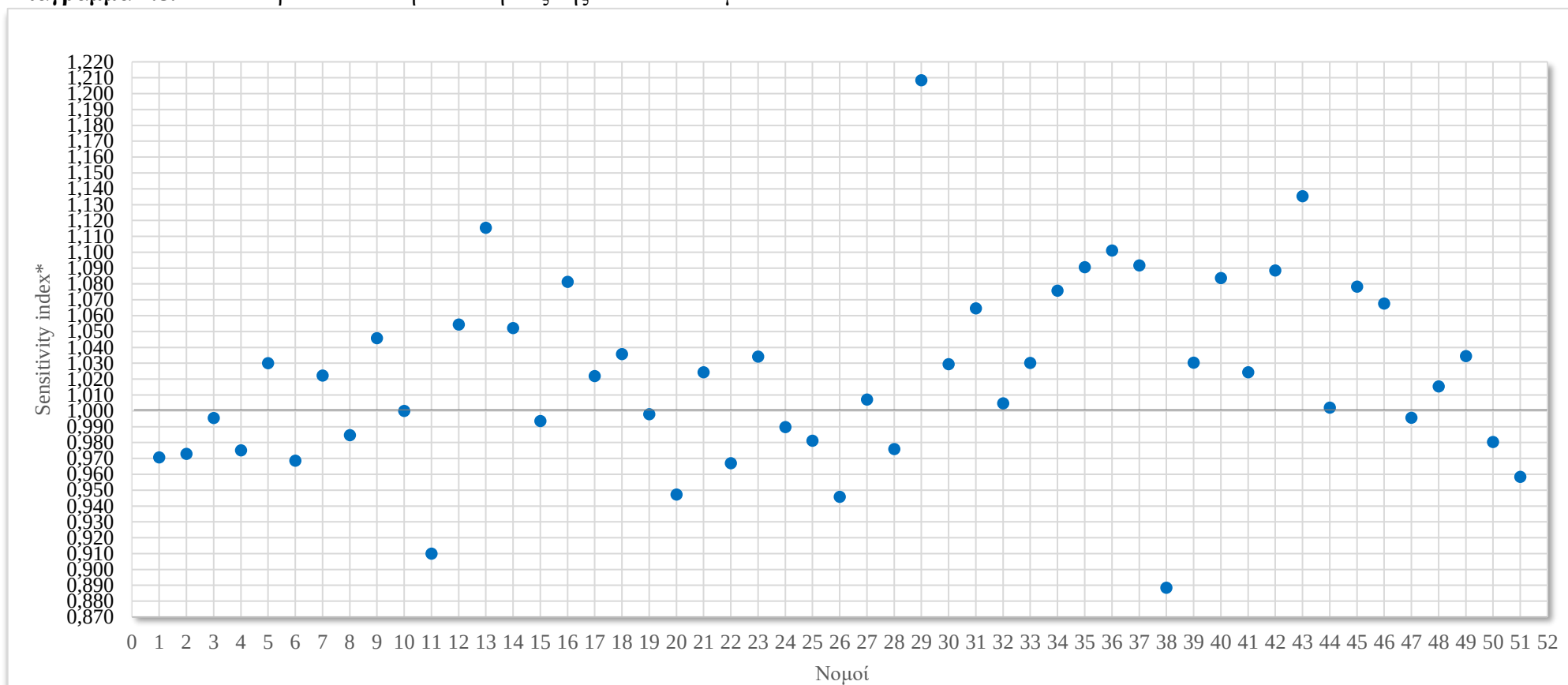
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	776	880	835	936	672	744	615	-18,9%	-23,6%	12,1%	-20,5%	-17,3%	1,091	LR
Κέρκυρα	1.681	1.914	1.820	2.031	1.448	1.593	1.333	-20,2%	-24,3%	11,6%	-21,6%	-16,3%	1,101	LR
Ιθάκη, Κεφαλληνία	650	738	673	818	563	642	500	-15,9%	-23,7%	21,6%	-21,5%	-22,2%	1,092	LR
Λευκάδα	290	299	276	328	280	312	255	1,8%	-6,2%	18,6%	-4,7%	-18,3%	0,888	HR
Αιτωλοακαρνανία	2.549	2.819	2.659	3.018	2.280	2.532	2.078	-15,8%	-19,1%	13,5%	-16,1%	-17,9%	1,030	LR
Αχαΐα	4.530	5.122	4.787	5.540	3.939	4.506	3.485	-21,1%	-23,1%	15,7%	-18,7%	-22,7%	1,084	LR
Ηλεία	1.815	2.002	1.927	2.096	1.629	1.797	1.494	-13,1%	-18,6%	8,7%	-14,2%	-16,9%	1,024	LR
Βοιωτία	2.638	2.989	3.072	2.884	2.288	2.475	2.138	-24,6%	-23,4%	-6,1%	-14,2%	-13,6%	1,089	LR
Εύβοια	3.162	3.647	3.490	3.844	2.677	2.973	2.440	-24,9%	-26,6%	10,2%	-22,7%	-17,9%	1,135	LR
Ευρυτανία	209	229	225	233	190	214	171	-20,5%	-16,8%	3,5%	-8,0%	-20,4%	1,002	LR
Φθιώτιδα	2.363	2.666	2.642	2.697	2.060	2.270	1.893	-22,3%	-22,7%	2,1%	-15,8%	-16,6%	1,078	LR
Φωκίδα	488	549	535	566	428	478	388	-18,2%	-21,9%	5,9%	-15,5%	-18,9%	1,068	LR
Αργολίδα	1.494	1.626	1.528	1.749	1.361	1.501	1.250	-7,7%	-16,3%	14,5%	-14,2%	-16,7%	0,996	HR
Αρκαδία	1.408	1.547	1.499	1.606	1.269	1.364	1.194	-13,1%	-17,9%	7,1%	-15,1%	-12,5%	1,015	LR
Κορινθία	2.056	2.277	2.226	2.341	1.834	2.007	1.696	-19,5%	-19,4%	5,2%	-14,3%	-15,5%	1,035	LR
Λακωνία	1.121	1.212	1.186	1.245	1.030	1.118	960	-11,9%	-15,0%	5,0%	-10,2%	-14,1%	0,980	HR
Μεσσηνία	1.994	2.134	1.999	2.302	1.855	2.027	1.717	-6,2%	-13,1%	15,2%	-11,9%	-15,3%	0,958	HR
Αττική	89.075	95.856	88.083	105.571	82.294	92.532	74.103	-6,5%	-14,1%	19,9%	-12,4%	-19,9%	0,971	HR
Λέσβος, Λήμνος	1.359	1.464	1.339	1.619	1.254	1.385	1.148	-6,2%	-14,3%	21,0%	-14,4%	-17,1%	0,973	HR
Ικαρία, Σάμος	570	621	546	714	520	587	466	-8,6%	-16,3%	30,7%	-17,8%	-20,7%	0,996	HR
Χίος	684	738	692	794	630	715	562	-13,4%	-14,5%	14,7%	-9,9%	-21,4%	0,975	HR
Δωδεκάνησα	3.431	3.793	3.598	4.038	3.069	3.337	2.854	-16,6%	-19,1%	12,2%	-17,3%	-14,5%	1,030	LR
Κυκλάδες	2.744	2.950	2.665	3.306	2.538	2.724	2.389	-1,9%	-14,0%	24,1%	-17,6%	-12,3%	0,969	HR
Ηράκλειο	4.463	4.917	4.601	5.313	4.008	4.426	3.675	-7,3%	-18,5%	15,5%	-16,7%	-17,0%	1,022	LR
Λασιθί	1.125	1.219	1.140	1.318	1.032	1.093	983	-3,0%	-15,4%	15,7%	-17,1%	-10,1%	0,985	HR
Ρέθυμνο	1.225	1.364	1.338	1.396	1.086	1.166	1.023	-17,2%	-20,3%	4,4%	-16,5%	-12,3%	1,046	LR
Χανιά	2.335	2.547	2.385	2.749	2.122	2.336	1.952	-5,7%	-16,7%	15,3%	-15,0%	-16,5%	1,000	HR

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

*LR: Low resistance, HR: High resistance (1,000 = εθνικός μέσος όρος)
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.8. Η διασπορά του δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ των νομών⁷⁹

Πηγή: Ιδία επεξεργασία (*1,0 = μέσος όρος χώρας)

⁷⁹ 1-Αττική, 2-Λέσβος, 3-Σάμος, 4-Χίος, 5-Δωδεκάνησα, 6-Κυκλάδες, 7-Ηράκλειο, 8-Λασιθί, 9-Ρέθυμνο, 10-Χανιά, 11-Έβρος, 12-Ξάνθη, 13-Ροδόπη, 14-Δράμα, 15-Κάβαλα, 16-Ημαθία, 17-Θεσ/κη, 18-Κιλκίς, 19-Πέλλα, 20-Πιερία, 21-Σέρρες, 22-Χαλκιδική, 23-Γρεβενά, 24-Κοζάνη, 25-Καστοριά, 26-Φλώρινα, 27-Άρτα, 28-Πρέβεζα, 29-Θεσπρωτία, 30-Ιωάννινα, 31-Καρδίτσα, 32-Τρίκαλα, 33-Λάρισα, 34-Μαγνησία, 35-Ζάκυνθος, 36-Κέρκυρα, 37-Κεφαλληνία, 38-Λευκάδα, 39-Αιτωλοακαρνανία, 40-Αχαΐα, 41-Ηλεία, 42-Βοιωτία, 43-Εύβοια, 44-Ευρυτανία, 45-Φθιώτιδα, 46-Φωκίδα, 47-Αργολίδα, 48-Αρκαδία, 49-Κορινθία, 50-Λακωνία, 51-Μεσσηνία.

Συμμετοχή των τομέων παραγωγής στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία της χώρας

Πριν παρουσιαστεί η χωρική κατανομή της ΑΠΑ σε κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας (regional concentration) και η κατανομή της ΑΠΑ των περιφερειών και των νομών στους τρεις τομείς παραγωγής (regional specialization), είναι χρήσιμη η παρουσίαση της εξέλιξης του ποσοστού συμμετοχής των τομέων παραγωγής στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ της χώρας στις περιόδους και υποπεριόδους της έρευνας. Επιπλέον θα παρουσιαστεί το ποσοστό μεταβολής της μεταξύ των υποπεριόδων και των δύο βασικών περιόδων αναφοράς όπως και μεταξύ των ετών 2000 και 2017. Ο Πίνακας 4.25 και τα Διαγράμματα 4.9 και 4.10 παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα δεδομένα.

Μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017 ο πρωτογενής τομέας παρουσίασε μείωση στο ποσοστό συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ από 4,8% σε 3,7%. Η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή εμφανίστηκε μεταξύ των υποπεριόδων 2005-2008 προς 2000-2004 (-1,8%) και το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής του τομέα καταγράφηκε στη πρώτη υποπερίοδο της ανάπτυξης (5,6%). Σε γενικές γραμμές η συμμετοχή του πρωτογενούς παρέμεινε σε όλη την περίοδο αναφοράς περιορισμένη και με μειούμενα ποσοστά (εξαίρεση το διάστημα 2013-2017).

Το μερίδιο του δευτερογενούς τομέα κατά τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα και ειδικότερα στην περίοδο 2009-2017 περιορίστηκε σημαντικά. Παρά το γεγονός πως οι περιοχές που ειδικεύονταν στον δευτερογενή τομέα, παρουσιάζονταν περισσότερο ανθεκτικές έως το 2011 (Psycharis et al., 2014b), η κρίση επέφερε πλήγμα στον κλάδο της μεταποίησης και κυρίως στον κλάδο των κατασκευών. Επακόλουθα, το ποσοστό συμμετοχής του από το 21,2% την περίοδο 2000-2008 μειώθηκε στο 16,4% στην δεύτερη περίοδο (-4,8%). Το μεγαλύτερο ποσοστό καταγράφηκε στην υποπερίοδο 2000-2004 με 22% και το χαμηλότερο στην υποπερίοδο 2009-2012 (16,1%).

Η Ελλάδα στο διάστημα της μεγέθυνσης της οικονομίας της, στηρίχτηκε στους κλάδους του τριτογενούς τομέα. με το μερίδιο του πάντως να αυξάνεται ακόμα περισσότερο στην περίοδο 2009-2017 (79,9%) από το 74,1% της περιόδου 2000-2008. Μάλιστα στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης, πάνω από τα 4/5 της εθνικής ΑΠΑ προήλθε από τον συγκεκριμένο τομέα (80,5%). Άξιο αναφοράς εντούτοις αποτελεί το γεγονός πως στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης, το ποσοστό συμμετοχής του τομέα στην εθνική ΑΠΑ μειώθηκε κατά -1,1%, ποσοστό που επιμερίστηκαν οι άλλοι δύο τομείς εξ ημισείας.

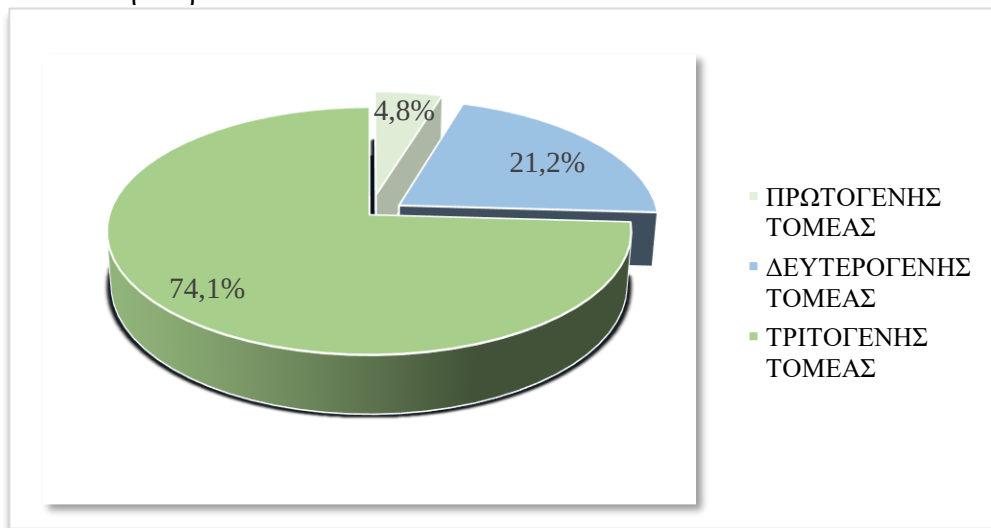
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.25. Το ποσοστό συμμετοχής, ως μέσος όρος, των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Περίοδος	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Εθνικό Ποσοστό	4,8%	5,6%	3,8%	3,7%	3,4%	4,0%	21,2%	22,0%	20,1%	16,4%	16,1%	16,6%	74,1%	72,5%	76,1%	79,9%	80,5%	79,4%
Περίοδος	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012		2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012		2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	
Εθνικό Ποσοστό	-1,8%	-1,1%	-1,8%	-0,4%	0,6%		-3,8%	-4,8%	-1,9%	-4,0%	0,5%		5,6%	5,8%	3,6%	4,4%	-1,1%	

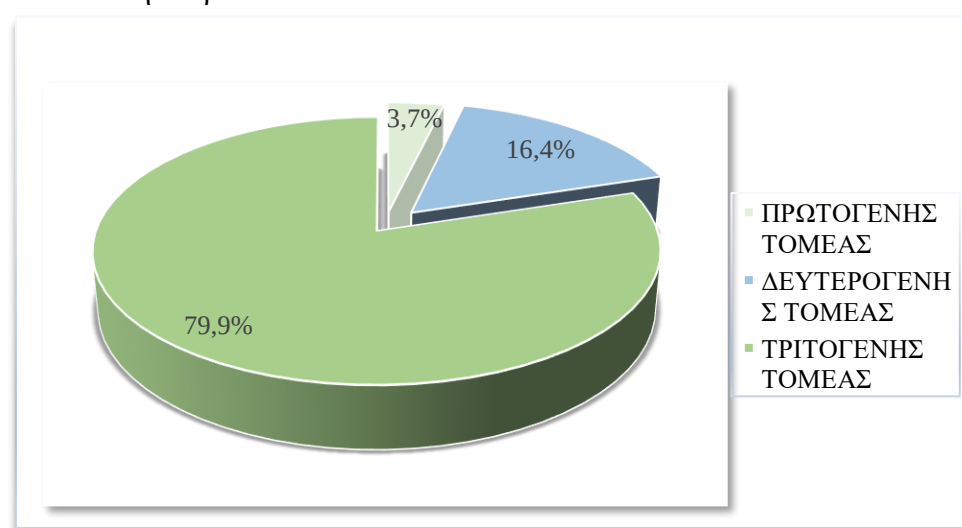
Πηγή: ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.9 Η συμμετοχή των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στην περίοδο 2000-2008

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.10 Η συμμετοχή των τομέων οικονομίας στο σύνολο της ΑΠΑ στην περίοδο 2009-2017

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο περιφέρειας

Ο Πίνακας 4.26 παρουσιάζει την κατανομή της ΑΠΑ του πρωτογενούς, του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα στις περιφέρειες της χώρας, ως ποσοστό στο σύνολο της εθνικής ΑΠΑ για τις δύο βασικές περιόδους έρευνας (2000-2008 και 2009-2017), το ποσοστό μεταβολής του κάθε τομέα παραγωγής ανά περιφέρεια σε αυτές τις δύο περιόδους καθώς και το ποσοστό κάθε περιφέρειας στις υποπεριόδους.

Στον πρωτογενή τομέα το μεγαλύτερο μερίδιο κατείχε ο νομός της Κεντ. Μακεδονίας για όλο το διάστημα της έρευνας. Στην πρώτη περίοδο το ποσοστό ανερχόταν στο 20% του συνόλου του τομέα και στη δεύτερη στο 19,6%, μείωση που προήλθε από την περίοδο 2013-2017. Ακολούθησε η περιφέρεια της Θεσσαλίας με 13% και 14% στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 αντίστοιχα (η μεγαλύτερη αύξηση στον τομέα), η Δυτ. Ελλάδα με 11,3% και 11,6% και η Στ. Ελλάδα με 10,5% και 9,3%. Η υποχώρηση του ποσοστού συμμετοχής της Στ. Ελλάδας ήταν η μεγαλύτερη στον τομέα και η δεύτερη μεγαλύτερη ανάμεσα στους τρεις τομείς παραγωγής. Οι συγκεκριμένες περιφέρειες κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου παρήγαγαν περίπου το 55% του συνόλου της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα και μαζί με την Πελοπόννησο (9,4% και 9,6%), την Κρήτη (9,4% και 8,5%) καθώς και την Αν. Μακεδονία και Θράκη (8% και 7,5%) τα 4/5 της εθνικής ΑΠΑ του τομέα. Από την άλλη πλευρά, τη μικρότερη συμμετοχή είχαν οι περιφέρειες των Ιόνιων Νήσων (1,7% και 1,8%), του Ν. Αιγαίου (2% και 2,3%) και του Β. Αιγαίου (2,2% και 1,9%), ενώ οι υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας (Δυτ. Μακεδονίας, Ηπείρου και Αττικής) είχαν ποσοστό συμμετοχής που κυμαινόταν στο 4% με 5%.

Στον δευτερογενή τομέα, η Αττική συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής, ωστόσο η τάση μεταξύ των περιόδων ήταν μειωτική καθώς από το 39,6% μετακινήθηκε στο 37,2%, η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή μεταξύ των περιφερειών και για τους τρεις τομείς παραγωγής. Στον τομέα ακολούθησε η Κεντ. Μακεδονία με σταθερό σχετικά ποσοστό (14,8% και 15%) στις δύο περιόδους. Καθώς τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας παρήγαγαν τη μισή αξία του τομέα, από τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, μόνο η Στ. Ελλάδα πλησίαζε το όριο του 10%, με 9,4% το διάστημα 2000-2008 και 9,8% το 2009-2017⁸⁰. Το αυξημένο ποσοστό της Στ. Ελλάδας βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στο ποσοστό συμμετοχής στο τομέα των

⁸⁰ Η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας έφτασε στο 10% συμμετοχής στο δευτερογενή τομέα στην υποπερίοδο 2000-2004 και το 10,2% στην υποπερίοδο 2013-2017.

γειτονικών νομών-δορυφόρων της Αττικής, δηλαδή της Βοιωτίας και της Εύβοιας, οι οποίοι αποτελούν σε μεγάλο βαθμό, μέρος του παραγωγικού συστήματός της (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Ακολούθησαν οι περιφέρειες της Πελοποννήσου με αυξητική τάση από 5,6% σε 6,4%, Θεσσαλίας με 5,7% και 5,8% και Δυτ. Μακεδονίας με 5% και 6,4%, με το +1,4% της περιφέρειας της Μακεδονίας να είναι και η μεγαλύτερη αύξηση ποσοστού και για τους τρεις τομείς. Τη μικρότερη συμμετοχή είχαν και εδώ οι περιφέρειες του Β. Αιγαίου (0,9% και στις δύο περιόδους) και των Ιόνιων Νήσων (1,1% και 0,9%) με τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας να έχουν ποσοστά συμμετοχής μεταξύ 2,5% και 5%.

Στον τριτογενή τομέα, η περιφέρεια της Αττικής συμμετείχε σε ποσοστό 51,7% και 52,6% στις δύο περιόδους. Μαζί με τη Κεντ. Μακεδονία (13%) συγκέντρωναν σχεδόν τα 2/3 της τομεακής ΑΠΑ της χώρας. Το τρίτο μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής είχε η περιφέρεια Κρήτης (4,9% και στις δύο περιόδους) και ακολούθησαν η περιφέρεια Θεσσαλίας (4,6% και 4,4%) και η περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας (4,4% και 4,3%). Τη μικρότερη συμμετοχή στο τομέα παρουσίασε η περιφέρεια Δυτ. Μακεδονίας (1,4%) και η περιφέρεια του Β. Αιγαίου (1,5%). Με εξαίρεση την Αττική που αύξησε το ποσοστό συμμετοχής της κατά 0,8%, η μεταβολή μεταξύ των περιόδων στις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας ήταν είτε πολύ μικρή και αρνητική (6 περιφέρειες) είτε μηδενική (6 περιφέρειες).

Παρατηρώντας ξεχωριστά κάθε τομέα παραγωγής, αρχικά στον πρωτογενή τομέα παρουσιάζεται μεγαλύτερη διασπορά (μικρότερη συγκέντρωση) της ΑΠΑ μεταξύ των περιφερειών. Ωστόσο η συμμετοχή του στη συνολική ΑΠΑ της χώρας όπως επισημάνθηκε ήταν πολύ μικρή. Ο δευτερογενής τομέας με φθίνουσα τάση στο ποσοστό συμμετοχής του και ο τριτογενής τομέας με αύξουσα τάση, παρουσιάζουν μεγάλο δείκτη συγκέντρωσης στις δύο μεγαλύτερες πληθυσμιακά περιφέρειες της χώρας. Ωστόσο η απόσταση της Αττικής από την περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας και από τις υπόλοιπες περιοχές είναι κάτι παραπάνω από εμφανής και αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 4.11, το οποίο παρουσιάζει με τη μορφή ποσοστού (κάθετος άξονας), και για κάθε περιφέρεια, το μέγεθος του δείκτη για τους τρεις τομείς οικονομικής δραστηριότητας στις δύο περιόδους αναφοράς.

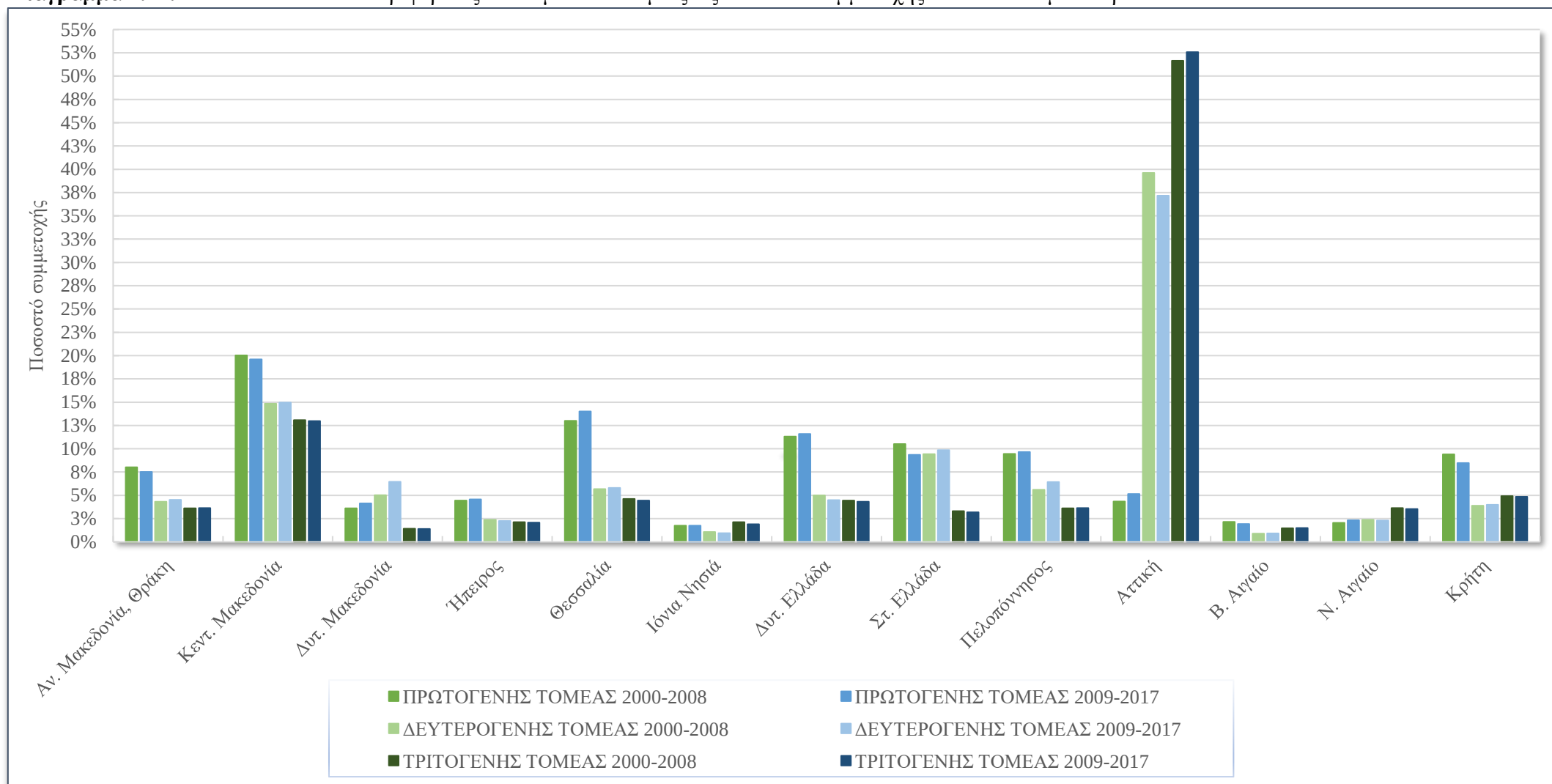
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.26. Η ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ της χώρας, στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας							Δευτερογενής Τομέας							Τριτογενής Τομέας						
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009 - 2017 vs 2000 - 2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8,0%	8,2%	7,7%	7,5%	7,6%	7,4%	-0,5%	4,3%	4,4%	4,2%	4,5%	4,5%	4,5%	0,2%	3,6%	3,6%	3,6%	3,6%	3,7%	3,6%	-
Κεντρική Μακεδονία	20,0%	19,9%	20,2%	19,6%	19,9%	19,4%	-0,4%	14,8%	14,7%	15,0%	15,0%	15,0%	14,9%	0,2%	13,1%	13,2%	13,0%	13,0%	13,0%	12,9%	-0,1%
Δυτική Μακεδονία	3,6%	3,6%	3,7%	4,1%	3,7%	4,5%	0,5%	5,0%	5,1%	5,0%	6,4%	6,2%	6,7%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	-
Ήπειρος	4,4%	4,5%	4,3%	4,6%	4,5%	4,6%	0,2%	2,4%	2,4%	2,4%	2,2%	2,3%	2,2%	-0,2%	2,1%	2,2%	2,0%	2,1%	2,1%	2,1%	-
Θεσσαλία	13,0%	13,4%	12,4%	14,0%	13,2%	14,6%	1,0%	5,7%	5,5%	5,9%	5,8%	5,7%	5,9%	0,1%	4,6%	4,7%	4,5%	4,4%	4,4%	4,5%	-0,2%
Ιόνια Νησιά	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,8%	1,7%	0,1%	1,1%	1,0%	1,1%	0,9%	1,1%	0,8%	-0,2%	2,1%	2,2%	2,1%	1,9%	1,9%	1,9%	-0,2%
Δυτική Ελλάδα	11,3%	11,4%	11,2%	11,6%	11,5%	11,7%	0,3%	5,0%	4,9%	5,1%	4,5%	4,7%	4,3%	-0,5%	4,4%	4,4%	4,4%	4,3%	4,4%	4,3%	-0,1%
Στερεά Ελλάδα	10,5%	10,8%	10,0%	9,3%	9,7%	9,1%	-1,2%	9,4%	10,0%	8,8%	9,8%	9,5%	10,2%	0,4%	3,3%	3,3%	3,3%	3,2%	3,2%	3,1%	-0,1%
Πελοπόννησος	9,4%	9,2%	9,8%	9,6%	9,5%	9,8%	0,2%	5,6%	5,7%	5,5%	6,4%	6,2%	6,6%	0,8%	3,6%	3,7%	3,6%	3,6%	3,6%	3,7%	-
Αττική	4,3%	3,9%	5,0%	5,1%	5,7%	4,7%	0,8%	39,6%	39,3%	40,0%	37,2%	37,6%	36,8%	-2,4%	51,7%	51,3%	52,1%	52,6%	52,8%	52,4%	0,9%
Βόρειο Αιγαίο	2,2%	2,3%	2,0%	1,9%	2,0%	1,9%	-0,3%	0,9%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	-	1,5%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	-
Νότιο Αιγαίο	2,0%	1,9%	2,3%	2,3%	2,4%	2,2%	0,3%	2,4%	2,5%	2,2%	2,3%	2,3%	2,2%	-0,1%	3,6%	3,6%	3,7%	3,5%	3,4%	3,7%	-0,1%
Κρήτη	9,4%	9,3%	9,6%	8,5%	8,6%	8,4%	-0,9%	3,9%	3,8%	4,0%	4,0%	4,1%	3,9%	0,1%	4,9%	5,0%	4,9%	4,9%	4,7%	5,0%	-

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.11. Η ΑΠΑ σε επίπεδο περιφέρειας και τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στον εθνικό μέσο όρο

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) στους τομείς οικονομίας ανά νομό

Η συμμετοχή των νομών στην ΑΠΑ του πρωτογενούς, του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα ως ποσοστό στο σύνολο της εθνικής ΑΠΑ εμφανίζεται στον Πίνακα 4.27. Όπως και για τις περιφέρειες, παρουσιάζεται το ποσοστό μεταβολής κάθε τομέα στους νομούς μεταξύ των ετών 2009-2017 και 2000-2008.

Στη διαμόρφωση του ΑΕΠ του πρωτογενούς τομέα ο νομός Λάρισας είχε το μεγαλύτερο ποσοστό την περίοδο 2000-2008 με 7,1% και ακολούθησαν οι νομοί Ηλείας με 4,5%, Αττικής με 4,3%, Θεσσαλονίκης με 4,2%, Φθιώτιδας με 4% και οι νομοί Πέλλας και Αιτωλοακαρνανίας με 3,9%. Στη συνέχεια με ποσοστό πάνω από 3% βρίσκονταν οι νομοί Ηρακλείου, Ημαθίας, Σερρών και Βοιωτίας. Το χαμηλότερο μερίδιο συμμετοχής είχαν κυρίως νησιωτικοί νομοί (Λευκάδας, Σάμου, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Κέρκυρας, Χίου, Δωδεκανήσων και Κυκλάδων) καθώς και δύο νομοί της περιφέρειας Στ. Ελλάδας, ο νομός Ευρυτανίας (0,2%) και ο νομός Φωκίδας (0,5), δύο νομοί της περιφέρειας Δυτ. Μακεδονίας, ο νομός Γρεβενών (0,5%) και ο νομός Καστοριάς (0,7%) και ο νομός Θεσπρωτίας (0,6%) της περιφέρειας Ηπείρου. Την περίοδο 2009-2017 ο νομός Λάρισας διατήρησε την πρωτοκαθεδρία του στον τομέα με 8,4% (αύξηση 1,3%) ενώ δεύτερος ήταν ο νομός Αττικής με 5,1%, με τους νομούς Ηλείας με 4,9%, Πέλλας με 4,2% και Θεσσαλονίκης με 4,1% να ακολουθούν. Μεγάλα ποσοστά (συγκριτικά) παρουσίασαν και οι νομοί Ημαθίας, Ηρακλείου, Αιτωλοακαρνανίας, Φθιώτιδας, Αχαΐας, Σερρών και Βοιωτίας με πάνω από 3%. Στο τέλος της λίστας βρίσκονταν εκ νέου νησιωτικοί νομοί (Λευκάδας, Σάμου, Ζακύνθου, Κέρκυρας, Χίου και Κεφαλληνίας) όπως και οι νομοί που αναφέρθηκαν για την προηγούμενη περίοδο (Ευρυτανίας, Γρεβενών, Φωκίδας, Θεσπρωτίας και Καστοριάς). Οι μεγαλύτερες θετικές μεταβολές μεταξύ των περιόδων σημειώθηκαν στους νομούς Λάρισας, Αττικής (από 0,8%) και Ηλείας (0,5%) και οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στους νομούς Ρεθύμνου και Φθιώτιδας (-0,7%).

Την περίοδο 2000-2008 ο νομός Αττικής είχε το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στον δευτερογενή τομέα (39,6%). Μαζί με τον νομό Θεσσαλονίκης (9,8%) συγκέντρωναν σχεδόν το 50% της αξίας του τομέα. Αν προστεθούν και οι νομοί Βοιωτίας, Εύβοιας, Κορινθίας καθώς και οι νομοί Κιλκίς, Πιερίας, περιοχές δηλαδή που ανήκουν στον παραγωγικό κύκλο των δύο μεγαλύτερων πόλεων της χώρας, το ποσοστό αγγίζει στο 60%. Ο νομός Βοιωτίας ήταν τρίτος στην κατάταξη (4,0%) και έπονταν οι νομοί Κοζάνης (3,5%), Εύβοιας (3,2%), Αχαΐας (2,7%) και Λάρισας (2,5%). Αντίθετα, στις τελευταίες θέσεις της κατάταξης βρέθηκε η πλειοψηφία των νομών που

καταλάμβαναν τις τελευταίες θέσεις και στον πρωτογενή τομέα (Ευρυτανία, Λευκάδα, Γρεβενά, Σάμος, Κεφαλλονιά, Χίος, Ζάκυνθος, Καστοριά, Φωκίδα και Θεσπρωτία) μαζί με το νομό Πρέβεζας.

Την περίοδο της ύφεσης οι νομοί Αττικής (37,2%) και Θεσσαλονίκης (9,8%) βρίσκονταν στην πρώτες θέσεις της κατάταξης, με τους νομούς Κοζάνης και Βοιωτίας (4,6%) να ακολουθούν αυξάνοντας τα ποσοστά τους. Οι νομοί Εύβοιας, Λάρισας, Αχαΐας και Φθιώτιδας ακολουθούσαν με ποσοστό 2% και πάνω. Στο τέλος της κατάταξης η κατάσταση δεν διαφοροποιήθηκε καθώς οι νομοί με τη χαμηλότερη συμμετοχή παρέμειναν αυτοί των Γρεβενών, Ευρυτανίας, Λευκάδας, Σάμου, Κεφαλλονιάς, Θεσπρωτίας, Ζακύνθου, Φωκίδας, Χίου, Πρέβεζας και Καστοριάς. Τη μεγαλύτερη συνολικά θετική μεταβολή μεταξύ των περιόδων παρουσίασε ο νομός Κοζάνης με 1,1% και στη συνέχεια ο νομός Βοιωτίας με 0,5% ενώ τη μεγαλύτερη μείωση όπως έχει αναφερθεί είχε ο νομός Αττικής με -2,4% και στη συνέχεια ο νομός Αχαΐας με -0,7%.

Στον τριτογενή τομέα, στην πρώτη περίοδο αναφοράς το μεγαλύτερο μερίδιο απαντάται στον νομό Αττικής με 51,6%. Ακολουθούσαν οι νομοί με τα μεγάλα αστικά κέντρα και συγκεκριμένα οι νομοί Θεσσαλονίκης (9%), Ηρακλείου (2,5%), Αχαΐας (2,4%) και Λάρισας (1,9%) Σημαντικό ποσοστό συμμετοχής συγκριτικά με τους υπόλοιπους νομούς της χώρας (εκτός Αττικής και Θεσσαλονίκης), είχαν και οι νησιωτικοί νομοί των Δωδεκάνησων (2%) και των Κυκλάδων (1,6%). Στο τέλος της συγκεκριμένης κατάταξης εντοπίζονταν 8 ηπειρωτικοί νομοί (Ευρυτανίας, Γρεβενών, Φωκίδας, Φλώρινας, Καστοριάς, Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρέβεζας) και οι νομοί Λευκάδας και Σάμου. Την περίοδο 2009-2017 η σειρά των νομών στην κορυφή της σχετικής λίστας ήταν αντίστοιχη με την περίοδο 2000-2008, με εξαίρεση την αμοιβαία αλλαγή θέσεων μεταξύ Δωδεκανήσων και Λάρισας. Η κατάταξη στις τελευταίες 10 θέσεις επίσης δεν διαφοροποιήθηκε. Τέλος, με εξαίρεση τη μεταβολή στη συμμετοχή του νομού Αττικής (0,9%) και του νομού Θεσσαλονίκης (0,2%) μεταξύ των περιόδων, όλες οι υπόλοιπες μεταβολές στον τριτογενή τομέα δεν ξεπέρασαν το +/- 1%

Τα δεδομένα του πίνακα μπορούν να οδηγήσουν σε ορισμένες υποθέσεις και συμπεράσματα τα οποία σχετίζονται με τη συμμετοχή των νομών στη διαμόρφωση της ΑΠΑ των τομέων. Αναφορικά με τον πρωτογενή τομέα, καταρχάς φαίνεται πως οι νησιωτικοί νομοί δεν έχουν σημαντικό ποσοστό συμμετοχής σε αυτόν. Δεύτερον, ανάμεσα στις περιοχές με τα μεγαλύτερα μερίδια στη διαμόρφωσή του αντίθετα, βρέθηκαν νομοί με αστικά κέντρα. Τρίτον, στις πρώτες θέσεις κατατάσσονταν οι

περισσότεροι νομοί της Κεντ. Μακεδονίας καθώς και νομοί της Στ. Ελλάδας (Βοιωτία, Φθιώτιδα) και της Δυτ. Ελλάδας (Αιτωλοακαρνανία, Ηλεία).

Στον δευτερογενή τομέα, η περιφέρεια Αττικής υποχώρησε αρκετά ως προς το ποσοστό συμμετοχής της, απόρροια της φθίνουσας πορείας του τομέα, όχι όμως και οι γειτονικοί νομοί της, οι περιοχές της Εύβοιας και της Κορίνθου. Επιπλέον, ο σημαντικός ρόλος που έχουν συγκεκριμένοι νομοί για τον τομέα μπορεί να ερμηνεύεται είτε εν πολλοίς από τη γεωγραφική τους εγγύτητα με τον νομό Αττικής (νομοί Βοιωτίας και Εύβοιας), είτε εξαιτίας της ειδίκευσης τους στους κλάδους της παραγωγής και διακίνησης ενέργειας του τομέα (νομός Κοζάνης), οι οποίοι δεν επηρεάστηκαν στον ίδιο βαθμό με τη βιομηχανική δραστηριότητα (Πετράκος & Ψυχάρης 2016).

Στον τριτογενή τομέα, ο νομός Αττικής κατά κύριο λόγο, μαζί με τους νομούς Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Αχαΐας και Λάρισας ξεπερνούσαν συνδυαστικά τα 2/3 της συνολικής εθνικής ΑΠΑ, επιβεβαιώνοντας τον αστικό χαρακτήρα του αλλά και της χώρας, όπως διαπιστώθηκε και στα Διαγράμματα 4.9 και 4.10. Επιπλέον, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του επιβεβαιώνεται από το γεγονός πως συνολικά 35 νομοί της χώρας εμφάνισαν ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση της συνολικής εθνικής ΑΠΑ του τομέα, που δεν υπερέβαινε το 1%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.27. Η ΑΠΑ σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας ως ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ της χώρας, στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας							Δευτερογενής Τομέας							Τριτογενής Τομέας						
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009- 2017 vs 2000- 2008	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009- 2017 vs 2000- 2008	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2009- 2017 vs 2000- 2008
Έβρος	2,0%	2,2%	1,9%	1,8%	1,8%	1,8%	-0,2%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-0,1%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,1%	1,0%	0,1%
Ξάνθη	1,3%	1,3%	1,2%	1,1%	1,2%	1,1%	-0,2%	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	-	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	-
Ροδόπη	1,7%	1,8%	1,4%	1,5%	1,5%	1,4%	-0,2%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	-	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,5%	-
Δράμα	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,6%	0,1%	0,8%	0,8%	0,7%	0,8%	0,8%	0,9%	-	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-
Θάσος, Καβάλα	1,6%	1,6%	1,7%	1,6%	1,7%	1,6%	-	1,0%	1,0%	1,0%	1,3%	1,3%	1,3%	0,3%	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	0,9%	-0,1
Ημαθία	3,7%	3,5%	3,9%	3,9%	4,1%	3,8%	0,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	-	0,7%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-
Θεσσαλονίκη	4,2%	4,2%	4,3%	4,1%	4,0%	4,1%	-0,1%	9,8%	9,8%	9,8%	9,8%	9,9%	9,7%	-	9,0%	9,1%	9,0%	8,8%	8,9%	8,7%	-0,2%
Κιλκίς	1,7%	1,7%	1,7%	1,3%	1,4%	1,2%	-0,4%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,1%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	-
Πέλλα	3,9%	3,7%	4,3%	4,2%	4,3%	4,2%	0,3%	0,9%	0,8%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	0,1%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-
Περιία	1,6%	1,7%	1,6%	1,7%	1,8%	1,6%	-	0,7%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,1%
Σέρρες	3,4%	3,6%	3,1%	3,0%	3,0%	3,1%	-0,4%	0,9%	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,9%	-0,1%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	-
Χαλκιδική	1,5%	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	-0,1%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	-	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,1%
Γρεβενά	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	-0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	-	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-
Κοζάνη	1,3%	1,3%	1,3%	1,6%	1,3%	1,9%	0,3%	3,5%	3,6%	3,5%	4,6%	4,4%	4,8%	1,1%	0,7%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-
Καστοριά	0,7%	0,7%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,4%	0,3%	0,4%	-	0,3%	0,3%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	-
Φλώρινα	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,1%	1,3%	0,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,4%	1,3%	1,5%	0,4%	0,2%	0,2%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	-0,1
Άρτα	1,2%	1,3%	1,1%	1,2%	1,2%	1,3%	-	0,5%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-	0,3%	0,4%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	-0,1
Πρέβεζα	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	-	0,3%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-	0,3%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,4%	-
Θεσπρωτία	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,8%	0,7%	0,1%	0,4%	0,6%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-0,2%	0,3%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-
Ιωάννινα	1,4%	1,5%	1,3%	1,3%	1,3%	1,4%	-0,1%	1,2%	1,1%	1,3%	1,2%	1,3%	1,2%	-	1,1%	1,1%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	-
Καρδίτσα	2,3%	2,7%	1,8%	2,1%	1,8%	2,3%	-0,2%	0,5%	0,5%	0,5%	0,6%	0,6%	0,5%	0,1%	0,6%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-0,1%
Τρίκαλα	1,6%	1,7%	1,5%	1,6%	1,5%	1,7%	-	0,9%	0,8%	1,0%	0,9%	0,9%	1,0%	-	0,7%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	-
Λάρισα	7,1%	7,1%	7,1%	8,4%	8,0%	8,7%	1,3%	2,5%	2,4%	2,5%	2,5%	2,4%	2,6%	-	1,9%	1,9%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	-0,1%
Μαγνησία	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	2,0%	1,9%	-	1,8%	1,7%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	-	1,5%	1,5%	1,5%	1,3%	1,3%	1,4%	-0,2%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	0,6%	0,6%	0,5%	0,4%	0,4%	0,3%	-0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	-0,1%
Κέρκυρα	0,6%	0,6%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	-0,1%	0,4%	0,4%	0,5%	0,4%	0,4%	0,3%	-	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	0,9%	1,0%	-0,1%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	0,5%	0,4%	0,6%	0,8%	0,8%	0,8%	0,3%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	-0,1%
Λευκάδα	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	-	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	0,1%	-	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-
Αιτωλοακαρνανία	3,9%	4,1%	3,6%	3,4%	3,4%	3,4%	-0,5%	1,4%	1,3%	1,5%	1,7%	1,7%	1,7%	0,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	-
Αχαΐα	2,9%	2,8%	3,1%	3,2%	3,4%	3,1%	0,3%	2,7%	2,7%	2,7%	2,0%	2,2%	1,9%	-0,7%	2,4%	2,4%	2,4%	2,3%	2,4%	2,3%	-0,1%
Ηλεία	4,5%	4,5%	4,5%	4,9%	4,7%	5,2%	0,4%	0,8%	0,8%	0,9%	0,8%	0,8%	0,7%	-	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	-
Βοιωτία	3,4%	3,4%	3,4%	3,0%	3,3%	2,8%	-0,4%	4,0%	4,3%	3,6%	4,6%	4,3%	4,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	-
Εύβοια	2,5%	2,4%	2,5%	2,3%	2,4%	2,1%	-0,2%	3,2%	3,4%	3,1%	2,9%	2,8%	3,1%	-0,3%	1,3%	1,3%	1,4%	1,3%	1,3%	1,2%	-
Ευρυτανία	0,2%	0,2%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%	-0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	-	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	-
Φθιώτιδα	4,0%	4,3%	3,4%	3,3%	3,3%	3,4%	-0,7%	1,8%	1,8%	1,7%	2,0%	1,9%	2,0%	0,2%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	-
Φωκίδα	0,5%	0,5%	0,5%	0,6%	0,5%	0,6%	0,1%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-
Αργολίδα	2,2%	2,1%	2,4%	2,3%	2,5%	2,2%	0,1%	0,9%	0,9%	1,0%	1,1%	1,1%	1,2%	0,2%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	-
Αρκαδία	1,3%	1,2%	1,3%	1,3%	1,4%	1,2%	-	1,4%	1,4%	1,4%	1,7%	1,5%	1,8%	0,3%	0,5%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-
Κορινθία	1,8%	1,8%	1,7%	1,5%	1,5%	1,5%	-0,3%	1,7%	1,8%	1,6%	1,8%	1,6%	1,9%	0,1%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	-
Λακωνία	1,8%	1,7%	1,9%	2,0%	1,8%	2,1%	0,2%	0,5%	0,6%	0,5%	0,7%	0,7%	0,7%	0,2%	0,5%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-
Μεσσηνία	2,4%	2,3%	2,5%	2,6%	2,3%	2,8%	0,2%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,2%	1,1%	0,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	-
Αττική	4,3%	3,9%	5,0%	5,1%	5,7%	4,7%	0,8%	39,6%	39,3%	40,0%	37,2%	37,6%	36,8%	-2,4%	51,7%	51,3%	52,1%	52,6%	52,8%	52,4%	0,9%
Λέσβος, Λήμνος	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,2%	-	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	--	0,8%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	-
Ικαρία, Σάμος	0,3%	0,2%	0,3%	0,2%	0,3%	0,2%	-0,1%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	-	0,3%	0,3%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	-
Χίος	0,7%	0,8%	0,5%	0,5%	0,6%	0,5%	-0,2%	0,2%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	-0,1%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	-
Δωδεκάνησα	1,0%	1,0%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	0,2%	1,4%	1,4%	1,4%	1,2%	1,3%	1,2%	-0,2%	2,0%	2,1%	2,0%	1,9%	1,9%	2,0%	-0,1%
Κυκλάδες	1,0%	0,9%	1,2%	1,1%	1,2%	1,0%	0,1%	1,0%	1,1%	0,8%	1,1%	1,1%	1,0%	-%	1,6%	1,5%	1,7%	1,6%	1,5%	1,7%	-
Ηράκλειο	3,7%	3,7%	3,8%	3,6%	4,1%	3,3%	-0,1%	1,8%	1,8%	1,8%	1,9%	1,9%	1,9%	0,1%	2,5%	2,5%	2,5%	2,4%	2,3%	2,4%	-0,1%
Λασιθί	1,6%	1,4%	2,0%	1,9%	1,6%	2,1%	0,3%	0,6%	0,5%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	-	0,5%	0,6%	0,5%	0,6%	0,5%	0,6%	0,1%
Ρέθυμνο	1,8%	2,0%	1,7%	1,1%	1,1%	1,1%	-0,7%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	-	0,6%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	-
Χανιά	2,2%	2,1%	2,2%	1,9%	1,8%	1,9%	-0,3%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	0,9%	-	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,2%	1,3%	0,1%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο περιφέρειας ανά τομέα οικονομίας

Στις δύο επόμενες κατηγορίες δεικτών καταγράφεται το επίπεδο εξειδίκευσης περιφερειών και νομών σε κάθε τομέα παραγωγής. Τα αποτελέσματα τους είναι δυνατόν να συσχετιστούν στη συνέχεια με το ποσοστό συμμετοχής των περιφερειών στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε τομέα. Ο Πίνακας 4.28 παρουσιάζει το ποσοστό συμμετοχής κάθε τομέα παραγωγής στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε περιφέρειας και ο Πίνακας 4.29 τις διαφορές στις περιόδους και υποπεριόδους αναφοράς όπως και την μεταβολή μεταξύ των ετών 2000 και 2017.

Στην πρώτη περίοδο (2000-2008) όλες οι περιφέρειες της χώρας εξειδικεύονταν στον τριτογενή τομέα, με εξαίρεση την περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας. Μάλιστα είναι η μία από τις δύο περιφέρειες της χώρας στις οποίες το ποσοστό της ΑΠΑ τους σχηματίζεται στην πραγματικότητα από δυο τομείς παραγωγής καθώς σε αυτή την περίοδο το 46,4% προέρχεται από τον δευτερογενή τομέα (αναφέρθηκε ήδη η σημασία του κλάδου της ενέργειας) και το 46,1% από τον τριτογενή τομέα. Στο σύνολο των περιφερειών, το ποσοστό της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα κυμαίνεται από το χαμηλότερο 46,1% της Δυτ. Μακεδονίας έως το 83,7% των Ι. Νήσων. Πολύ μεγάλα ποσοστά εξειδίκευσης παρουσιάζουν και οι υπόλοιπες νησιωτικές περιφέρειες (Ν. Αιγαίο 81,8%, Β. Αιγαίο 79,1% και Κρήτη 74,3%) όπως και η περιφέρεια Αττικής με 81,7% (δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό). Αντίθετα, η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας παρουσιάζει το δεύτερο χαμηλότερο ποσοστό στον τομέα (49,6%), καθώς το 11,5% προέρχεται από τον πρωτογενή τομέα και το 40,4% από τον δευτερογενή τομέα, εξαιτίας της εξειδίκευσής της στο σύνολό της στον τομέα της μεταποίησης⁸¹ και οικονομικών δραστηριοτήτων νομών της γειτονικών στην Αττική.

Συγκρίνοντας τα ποσοστά των περιφερειών στη δεύτερη περίοδο (2009-2017), όπως διαπιστώνεται και στον Πίνακα 4.29, σε όλες τις περιφέρειες της χώρας το ποσοστό της ΑΠΑ του τομέα αυξήθηκε από 1,6% (Δυτ. Μακεδονία) έως 7,4% (Δυτ. Ελλάδας), με τον μέσο όρο της μεταβολής να ανέρχεται στο 5,8%. Το μεγαλύτερο ποσοστό μεταβολής μετά τη Δυτ. Μακεδονία παρουσιάστηκε στην περιφέρεια της Στ. Ελλάδας (6,7%) και σε περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας (Αν. Μακεδονία με 6,6%, Ήπειρος με 6,5% και Κεντ. Μακεδονία με 6,2%). Δύο ακόμα στοιχεία θα πρέπει επίσης να επισημανθούν. Το πρώτο αφορά στο γεγονός πως η συνεχής διόγκωση του τομέα

⁸¹ Ο μέσος όρος της συμμετοχής στον κλάδο της μεταποίησης την περίοδο 2000-2017 ήταν 13,3% και στον κλάδο των κατασκευών 5,1%.

των υπηρεσιών στη φάση της ύφεσης ίσχυε μόνο για την περίοδο 2009-2012. Την επόμενη περίοδο αντίθετα συγκριτικά, σε 10 από τις 13 περιφέρειες της χώρας το μερίδιο του τριτογενούς τομέα είχε μειωθεί. Η δεύτερη επισημάνση αφορά στο ότι σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου του τριτογενούς τομέα για την ελληνική οικονομία, είχε η καθοδική πορεία των κλάδων της βιομηχανίας και των κατασκευών και δευτερευόντως του πρωτογενούς τομέα, κυρίως για την πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης.

Στην περίοδο 2009-2017 το μεγαλύτερο μερίδιο του τριτογενούς τομέα στις περιφέρειες καταγράφηκε εκ νέου στην περιφέρεια των Ιόνιων Νήσων με 87,6%, ακολουθούμενη από το 87% της Αττικής, το 86% του Ν. Αιγαίου, το 84,4% του Β. Αιγαίου και το 80,1% της Κρήτης. Μετά τις περιφέρειες της Δυτ. Μακεδονίας (47,7%) και της Στ. Ελλάδας (56,3%), το χαμηλότερο ποσοστό εξειδίκευσης είχε η περιφέρεια Πελοποννήσου με 67,3% η οποία αντίθετα εμφάνισε μεγάλο ποσοστό εξειδίκευσης στον δευτερογενή τομέα και συγκεκριμένα στην παραγωγή ενέργειας. Όσον αφορά στην εξειδίκευση των νησιωτικών περιφερειών στον τριτογενή τομέα, αυτό θεωρείται πως είναι το αποτέλεσμα της έντονης δραστηριότητάς τους στον κλάδο του τουρισμού⁸². Για αυτό το λόγο το ποσοστό συμμετοχής τους στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς και δευτερογενή τομέα ήταν ελάχιστο, με εξαίρεση την περιφέρεια Κρήτης. Παρά ταύτα εμφάνιζαν χαμηλό ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα αποδεικνύοντας πως ο δείκτης συγκέντρωσης και ο δείκτης εξειδίκευσης μίας περιφέρειας δεν συμβαδίζει απαραίτητα. Δύο αντίστοιχα ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Η πρώτη παρουσίασε το 2^ο μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωσή της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα αλλά το 6^ο μεγαλύτερο ποσοστό εξειδίκευσης στο τομέα (και στις δύο περιόδους), ενώ η Θεσσαλία που είχε τον 4^ο μεγαλύτερο δείκτη συγκέντρωσης παρουσίασε μόλις το 10^ο μεγαλύτερο ποσοστό εξειδίκευσης.

Η διαφορά μεταξύ των δεικτών συμμετοχής ή συγκέντρωσης και εξειδίκευσης είναι ωστόσο εντονότερη στην περίπτωση του δευτερογενούς τομέα της Αττικής. Αν και η περιφέρεια είχε το μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής στη διαμόρφωσή της ΑΠΑ

⁸² Ο μέσος όρος συμμετοχής στον κλάδο «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, μεταφορές και αποθήκευση, δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης» την περίοδο 2000-2017 ήταν 6,4% για το Ν. Αιγαίο και 6% στην Κρήτη.

και στις δύο περιόδους παρουσίασε περιορισμένο δείκτη εξειδίκευσης. Την πρώτη περίοδο (2000-2008) ανήλθε στο 17,3%, ούσα 9^η στην κατάταξη των περιφερειών και στη δεύτερη περίοδο αναφοράς είχε ακόμα μικρότερο ποσοστό, μόλις 12,6% (10^η στην κατάταξη), έχοντας παράλληλα την δεύτερη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή (-5,3%) μεταξύ όλων των περιφερειών στις δύο περιόδους.

Στον δευτερογενή τομέα όπως αναφέρθηκε οι περιφέρειες της Δυτ. Μακεδονίας και της Στ. Ελλάδας είχαν τον μεγαλύτερο βαθμό εξειδίκευσης. Την περίοδο 2000-2008 ακολούθησαν οι περιφέρειες Πελοποννήσου με 27,5%, Αν. Μακεδονίας και Θράκης με 23% και Κεντ. Μακεδονίας και Θεσσαλίας με 22,8%. Αντίθετα, τη μικρότερη εξειδίκευση παρουσίασαν οι νησιωτικές περιοχές της χώρας. Η μείωση των οικονομικών δραστηριοτήτων του τομέα κατά την περίοδο 2009-2017 είχε αντίκτυπο σε όλη τη χώρα και το ποσοστό της μεταβολής της συμμετοχής της ΑΠΑ του τομέα στην περιφερειακή ΑΠΑ κυμάνθηκε από το μέγιστο -5,7% της Δυτ. Ελλάδας έως το -0,8 της Δυτ. Μακεδονίας (Πίνακας 4.29). Πάντως στην υποπερίοδο 2013-2017 και σε σύγκριση με το 2009-2012, η πτώση του τομέα φαίνεται να περιορίστηκε. Συνολικά, κατά τη διάρκεια της περιόδου της ύφεσης εκτός από την περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας (45,6%), της Στ. Ελλάδας (36,0%) και της Πελοποννήσου (24,4%), καμία άλλη περιφέρεια δεν εμφάνισε ποσοστό εξειδίκευσης μεγαλύτερο από το 20%, με τις νησιωτικές περιοχές να παρουσιάζουν εκ νέου το μικρότερο ποσοστό. Τέλος, για το σύνολο των 18 ετών της έρευνας, ενδιαφέρον προκαλεί η διαπίστωση πως η ύφεση στον τομέα φαίνεται πως είχε ξεκινήσει πριν την εκδήλωση της κρίσης στην Ελλάδα. Αυτό αποδεικνύεται από το αρνητικό ποσοστό μεταβολής του ποσοστού εξειδίκευσης στον τομέα όπως καταγράφηκε σε 10 από τις 13 περιφέρειες της χώρας στην υποπερίοδο 2005-2008.

Αναφορικά με τον πρωτογενή τομέα η συμμετοχή του στη διαμόρφωση των περιφερειακών ΑΠΑ και στις δύο περιόδους ήταν μικρή, με τις μεταβολές των ποσοστών μετά το 2008 να είναι αρνητικές για όλες τις περιφέρειες της χώρας εκτός της Αττικής. Η μεγαλύτερη μείωση καταγράφηκε στην περιφέρεια Κρήτης (-2,6%) και η μικρότερη στο Ν. Αιγαίο (-0,3%). Όπως και στον δευτερογενή τομέα, στη σύγκριση μεταξύ των δυο υποπεριόδων των ετών 2009-2017, η τάση μείωσης της ΑΠΑ ως ποσοστό συμμετοχής στη συνολική ΑΠΑ των περιφερειών, περιορίζεται το διάστημα 2013-2017. Αντίστοιχα πάλι με τον δευτερογενή τομέα, η πτώση του πρωτογενούς τομέα φαίνεται να έχει ξεκινήσει από την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας, καθώς στη σύγκριση μεταξύ των περιόδων 2005-2008 και 2000-2004 η μεταβολή έχει αρνητικό

πρόσημο για όλες τις περιφέρειες. Μάλιστα οι μεγαλύτερες μειώσεις στο διάστημα της ύφεσης και μεταξύ των υποπεριοδών της, καταγράφηκαν στις περιφέρειες με τα μεγαλύτερα ποσοστά εξειδίκευσης (συγκριτικά στη χώρα) στον τομέα. Από τις περιφέρειες της χώρας, οι περιοχές της Θεσσαλίας (11,8% και 10,4% στις δύο περιόδους), Δυτ. Ελλάδας (11% και 9,4%), Στ. Ελλάδας (10% και 7,7%) και Πελοποννήσου (10,3% και 8,3%) εμφάνισαν διψήφιο ποσοστό συμμετοχής του τομέα στην συνολική ΑΠΑ τους σε μία τουλάχιστον από τις δύο περιόδους αναφοράς. Σημαντικός ήταν ο τομέας και για τις νησιωτικές περιοχές της Κρήτης και του Β. Αιγαίου, παρότι η δεύτερη κατατασσόταν 11^η και 12^η αντίστοιχα στις δύο περιόδους αναφοράς στον δείκτη συμμετοχής των περιφερειών στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τομέα. Αντίθετα, αναμενόμενα πολύ μικρό ρόλο είχε ο τομέας για το σύνολο της ΑΠΑ της Αττικής (0,4%), αν και η περιφέρεια κατατασσόταν 8^η στον σχετικό δείκτη συγκέντρωσης.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.28. Το ποσοστό συμμετοχής των τομέων οικονομίας στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	9,6%	11,2%	7,5%	7,2%	6,5%	7,7%	23,0%	23,9%	21,8%	18,8%	18,2%	19,4%	67,4%	64,8%	70,7%	74,0%	75,3%	72,9%
Κεντρική Μακεδονία	6,9%	8,0%	5,6%	5,4%	4,9%	5,8%	22,8%	23,2%	22,2%	18,1%	17,8%	18,3%	70,3%	68,8%	72,3%	76,5%	77,2%	76,0%
Δυτική Μακεδονία	7,5%	8,5%	6,2%	6,7%	5,4%	7,7%	46,4%	47,2%	45,5%	45,6%	44,1%	46,8%	46,1%	44,3%	48,2%	47,7%	50,4%	45,5%
Ήπειρος	9,2%	10,6%	7,4%	7,7%	6,9%	8,4%	21,8%	21,7%	21,9%	16,7%	16,9%	16,6%	69,0%	67,7%	70,7%	75,5%	76,2%	75,0%
Θεσσαλία	11,8%	13,8%	9,1%	10,4%	9,1%	11,4%	22,8%	22,4%	23,2%	18,9%	18,7%	19,0%	65,5%	63,8%	67,6%	70,7%	72,2%	69,5%
Ιόνια Νησιά	4,4%	5,1%	3,5%	3,8%	3,5%	4,0%	11,9%	11,9%	11,9%	8,6%	9,9%	7,6%	83,7%	83,0%	84,5%	87,6%	86,6%	88,4%
Δυτική Ελλάδα	11,0%	12,9%	8,7%	9,4%	8,3%	10,3%	21,6%	21,8%	21,3%	15,9%	16,3%	15,5%	67,4%	65,3%	70,0%	74,7%	75,4%	74,2%
Στερεά Ελλάδα	10,0%	11,5%	8,1%	7,7%	7,3%	8,0%	40,4%	42,3%	38,0%	36,0%	34,6%	37,2%	49,6%	46,2%	53,9%	56,3%	58,1%	54,8%
Πελοπόννησος	10,3%	11,6%	8,8%	8,3%	7,5%	8,9%	27,5%	28,4%	26,3%	24,4%	23,8%	24,9%	62,2%	60,0%	64,9%	67,3%	68,7%	66,2%
Αττική	0,4%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	17,9%	18,8%	16,8%	12,6%	12,4%	12,7%	81,7%	80,8%	82,8%	87,0%	87,2%	86,9%
Βόρειο Αιγαίο	7,5%	9,3%	5,3%	5,1%	4,7%	5,3%	13,4%	13,8%	12,9%	10,6%	10,5%	10,7%	79,1%	76,9%	81,8%	84,4%	84,8%	84,0%
Νότιο Αιγαίο	2,9%	3,2%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	15,3%	16,7%	13,5%	11,4%	11,9%	11,0%	81,8%	80,1%	83,9%	86,0%	85,5%	86,4%
Κρήτη	9,0%	10,4%	7,4%	6,5%	6,0%	6,8%	16,7%	17,0%	16,3%	13,4%	14,0%	12,9%	74,3%	72,6%	76,3%	80,1%	80,0%	80,2%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.29. Οι διαφορές των ποσοστών συμμετοχής των τομέων στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας					Δευτερογενής Τομέας					Τριτογενής Τομέας				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	-4,1%	-2,4%	-3,8%	-1,0%	1,3%	-3,4%	-4,1%	-2,1%	-3,7%	1,2%	7,6%	6,6%	5,9%	4,7%	-2,4%
Κεντρική Μακεδονία	-2,9%	-1,5%	-2,4%	-0,6%	0,8%	-3,6%	-4,7%	-1,1%	-4,3%	0,4%	6,5%	6,2%	3,5%	4,9%	-1,2%
Δυτική Μακεδονία	-0,3%	-0,8%	-2,3%	-0,8%	2,3%	-1,5%	-0,8%	-1,7%	-1,4%	2,7%	1,8%	1,6%	3,9%	2,2%	-4,9%
Ήπειρος	-2,6%	-1,4%	-3,2%	-0,5%	1,5%	-3,9%	-5,1%	0,2%	-5,0%	-0,3%	6,5%	6,5%	3,1%	5,5%	-1,2%
Θεσσαλία	-3,4%	-1,4%	-4,7%	-0,1%	2,4%	-0,3%	-3,9%	0,8%	-4,5%	0,3%	3,7%	5,2%	3,9%	4,6%	-2,7%
Ιόνια Νησιά	-1,0%	-0,6%	-1,6%	-0,1%	0,5%	-2,8%	-3,3%	0,0%	-2,0%	-2,3%	3,8%	3,9%	1,6%	2,1%	1,8%
Δυτική Ελλάδα	-2,6%	-1,7%	-4,2%	-0,4%	2,0%	-3,6%	-5,7%	-0,4%	-5,0%	-0,8%	6,2%	7,4%	4,6%	5,4%	-1,2%
Στερεά Ελλάδα	-5,0%	-2,3%	-3,4%	-0,8%	0,7%	-3,8%	-4,4%	-4,3%	-3,4%	2,5%	8,8%	6,7%	7,7%	4,2%	-3,3%
Πελοπόννησος	-1,7%	-2,0%	-2,8%	-1,3%	1,4%	-3,0%	-3,1%	-2,1%	-2,5%	1,1%	4,7%	5,1%	4,8%	3,8%	-2,5%
Αττική	-0,2%	0,0%	-0,1%	0,0%	0,0%	-4,0%	-5,3%	-1,9%	-4,4%	0,3%	4,2%	5,3%	2,0%	4,4%	-0,3%
Βόρειο Αιγαίο	-3,9%	-2,5%	-4,0%	-0,6%	0,6%	-1,3%	-2,8%	-0,9%	-2,5%	0,2%	5,2%	5,3%	4,9%	3,0%	-0,9%
Νότιο Αιγαίο	-0,8%	-0,3%	-0,6%	0,0%	0,1%	-4,8%	-3,9%	-3,2%	-1,6%	-0,9%	5,6%	4,2%	3,8%	1,6%	0,9%
Κρήτη	-3,8%	-2,6%	-3,0%	-1,3%	0,8%	-2,3%	-3,3%	-0,7%	-2,3%	-1,0%	6,2%	5,9%	3,7%	3,7%	0,2%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας

Ο Πίνακας 4.30 παρουσιάζει την τομεακή σύνθεση των νομών στο διάστημα 2000-2017 με βάση τον δείκτη της ΑΠΑ και ο Πίνακας 4.31 τις διαφορές των ποσοστών συμμετοχής τους σε όλες τις υποπεριόδους καθώς και μεταξύ του αρχικού και του τελικού έτους της έρευνας.

Στην περίοδο της ανάπτυξης ο πρωτογενής τομέας ξεπερνούσε το 10% της συμμετοχής σχεδόν στους μισούς νομούς της χώρας, ωστόσο μόνο σε 7 εξ αυτών το ποσοστό του υπερέβαινε το 15% και μόνο στους νομούς Ηλείας (21,6%) και Πέλλας (21,3%) το ποσοστό του ήταν πάνω από το 20%. Τέσσερις νομοί της Κεντ. Μακεδονίας βρίσκονταν στις πρώτες έξι θέσεις της κατάταξης, καθώς μαζί με τον νομό Πέλλας υψηλά ποσοστά κατέγραψαν και οι νομοί Ημαθίας (18,1%), Σερρών (17,1%) και Κιλκίς (15,5%). Δύο νομοί της Θεσσαλίας, της περιφέρειας με τη μεγαλύτερη εξειδίκευση στον τομέα, συμπλήρωναν τις πρώτες θέσεις, οι νομοί Καρδίτσας (17,4%) και Λάρισας (15,1%). Τη μικρότερη εξειδίκευση μετά την Αττική (0,4%), παρουσίασαν νομοί που διέθεταν μεγάλα αστικά κέντρα και συγκεκριμένα ο νομός Θεσσαλονίκης (2,2%) και ο νομός Αχαΐας (5,5%), ορισμένοι νησιωτικοί νομοί (Δωδεκάνησα, Κέρκυρα, Κυκλάδες, Λευκάδα, Σάμος) καθώς και ο νομός Κοζάνης με ποσοστά που κυμαίνονταν από 2,5% έως 5%.

Στην περίοδο της ύφεσης μόνο σε 13 νομούς (από 24 της περιόδου ανάπτυξης) ο πρωτογενής τομέας συμμετείχε με ποσοστό πάνω από 10% στο σχηματισμό της ΑΠΑ τους και μόλις 3 ξεπέρασαν το όριο του 15% (Ηλείας 17,8%, Πέλλας 18% και Ημαθίας 16,7%). Ακολούθησαν οι νομοί Λάρισας και Καρδίτσας με 14,3% και 13,2% αντίστοιχα και στη συνέχεια οι νομοί Σερρών, Πρέβεζας και Λακωνίας με ποσοστά μεταξύ 12% και 13%, Λασιθίου, Άρτας και Καστοριάς με ποσοστά 11% έως 12% και Αργολίδας, Φθιώτιδας και Δράμας με ποσοστά 10% έως 11%. Ενδιαφέρον είναι πως με εξαίρεση κυρίως τον νομό Κεφαλλονιάς (+2,6%) και τους νομούς Θεσπρωτίας (+0,9%), Φωκίδας (+0,4%), Κοζάνης (+0,1%) και Αττικής (0%), οι υπόλοιποι νομοί της χώρας εμφάνισαν αρνητικό πρόσημο στη μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στο σύνολο της οικονομίας τους (Πίνακας 4.31). Οι νομοί Ρεθύμνου (-6,4%), Κιλκίς (-6,3%) και Σερρών (-4,7%) κατέγραψαν τις μεγαλύτερες μειώσεις. Ίσως ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον έχει πάντως το γεγονός ότι το διάστημα 2005-2008 και στους 51 νομούς της χώρας σε σύγκριση με την περίοδο 2000-2004, η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην ΑΠΑ τους είχε περιοριστεί. Αντίθετα την περίοδο 2013-2017 και συγκριτικά με την προηγούμενη τετραετία (2009-2012) οι 45

από τους 51 νομούς της χώρας παρουσίασαν είτε στάσιμο ποσοστό συμμετοχή (3 νομοί), είτε αύξηση του έως 1% (15 νομοί) ή μεταξύ 1,1% και 2% (16 νομοί), ή πάνω από 2% (11 νομοί). Μάλιστα η τελευταία ομάδα νομών περιλάμβανε κυρίως περιοχές που παρουσιάζονταν ως περισσότερο εξειδικευμένες στον συγκεκριμένο τομέα στην περίοδο 2000-2008. Η συγκεκριμένη πάντως περίοδος (2013-2017) είναι ο λόγος για τον οποίο ο πρωτογενής τομέας μετρίασε σε μεγαλύτερο βαθμό τις απώλειες που παρουσίασε στα πρώτα έτη της κρίσης.

Στον δευτερογενή τομέα στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας κυριάρχησαν είτε συγγενείς νομοί της Αττικής και συγκεκριμένα οι νομοί Βοιωτίας (1^{ος} με 57,8%), Εύβοιας (5^{ος} με 38,4%) και Κορινθίας (7^{ος} με 32,1%) που εκμεταλλεύτηκαν τη γεωγραφική τους θέση για να φιλοξενήσουν επιχειρήσεις και βιομηχανίες που δραστηριοποιούνταν στην πρωτεύουσα, είτε νομοί που εξειδικεύονταν στην ενέργεια διαθέτοντας μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, δηλαδή οι νομοί Κοζάνης (2^{ος} με 54,8%), Φλώρινας (3^{ος} με 48%) και Αρκαδίας (4^{ος} με 38,7%). Αντίστοιχα ψηλά στην κατάταξη βρισκόταν και ο νομός Κιλκίς (6^{ος} με 33,2%) εξαιτίας της γεωγραφικής του θέσης και της εγγύτητας που έχει τόσο στην αγορά της Θεσσαλονίκης όσο και στα βόρεια σύνορα της χώρας. Τη λίστα των νομών που παρουσίασαν ποσοστό πάνω από 25% συμμετοχής του τομέα, συμπληρώνουν νομοί της Στ. Ελλάδας (Φθιώτιδας, 8^η με 28,8% και Φωκίδας, 12^η με 25,1%) και νομοί της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (Ροδόπης, 9^η με 27,3%, Δράμας, 10^η με 26,6% και Ξάνθης 11^η με 26,2%). Τη μικρότερη δραστηριότητα στον τομέα παρουσίαζαν οι νησιωτικοί νομοί και ο νομός Πρέβεζας. Επιπρόσθετα, άξιο αναφοράς είναι ότι στη σύγκριση των υποπεριόδων της ανάπτυξης (2005-2008 με 2000-2004), στα 2/3 των νομών η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα είχε μειωθεί ενώ από τους 17 νομούς που είχαν θετική μεταβολή, οι 7 εξ αυτών είχαν ποσοστό που δεν ξεπερνούσε το 1%.

Στην περίοδο της ύφεσης τις πρώτες θέσεις καταλαμβάνουν οι πρώτοι 8 νομοί της αναπτυξιακής περιόδου ωστόσο με μικρότερα ποσοστά (κυρίως οι νομοί Εύβοιας, Κιλκίς και Κορινθίας). Αντίθετα στις τελευταίες θέσεις της κατάταξης στις νησιωτικές περιοχές έχουν προστεθεί και νομοί της ηπειρωτικής χώρας όπως των Γρεβενών (51^{ος} με 8,3%), της Θεσπρωτίας (45^{ος} με 11,1%) και του Έβρου (43^{ος} με 11,3%). Η μείωση του ποσοστού συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στην ΑΠΑ των νομών αποτυπώνεται στο γεγονός ότι σε μόλις 4 νομούς η μεταβολή μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017 δεν ήταν αρνητική, εκ των οποίων οι 2 είχαν μηδενικό ποσοστό μεταβολής (νομοί Καβάλας και Κοζάνης) και 2 ποσοστό κάτω από 1%

θετικής μεταβολής (νομοί Φλώρινας 0,1% και Λακωνίας 0,5%). Την μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή είχε ο νομός Θεσπρωτίας με -13% και ακολούθησε ο νομός Αχαΐας με -8,9%, Εύβοιας με -7,7% και Γρεβενών με -7,5%. Όσο αφορά στους νομούς με αστικά κέντρα, η σημαντική μείωση στο ποσοστό εξειδίκευσης τους οφείλεται στην υποχώρηση των κλάδων της βιομηχανίας και των κατασκευών, ενώ από τους νομούς-δορυφόρους της Αττικής, η Βοιωτία παρουσίασε την μικρότερη μεταβολή μεταξύ των περιόδων (-2,2%). Πάντως όπως και στον πρωτογενή τομέα, στο διάστημα 2013-2017 φαίνονται να μετριάζονται οι απώλειες του δευτερογενούς τομέα σε πάνω από τους μισούς νομούς της χώρας.

Αναμενόμενα το ποσοστό εξειδίκευσης των νομών στον τριτογενή τομέα υπερέβη το 50% για τη συντριπτική πλειοψηφία των νομών (σε 48 νομούς και για τις δύο περιόδους αναφοράς) και το 70% για μεγάλο αριθμό εξ' αυτών (23 την περίοδο 2000-2008 και 33 την περίοδο 2009-2017). Στην αναπτυξιακή περίοδο, νομοί που διαθέτουν μεγάλες πόλεις (Αττικής, Ηρακλείου, Θεσσαλονίκης, Χανίων, Ιωαννίνων και Αχαΐας) με έντονη εμπορική δραστηριότητα είχαν ποσοστά συμμετοχής του τομέα μεταξύ 70% και 80% και νησιωτικές περιοχές (Κέρκυρα, Σάμος, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες, Ιθάκη, Ζάκυνθος, Λευκάδα, Λέσβος) ποσοστά εξειδίκευσης που έφταναν και ξεπερνούσαν το 80%, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να σημειώνονται στον νομό Κέρκυρας (87%) και στον νομό Σάμου (83,1%). Μεγάλα ποσοστά καταγράφηκαν και στους ηπειρωτικούς νομούς Ευρυτανίας (75,1%), Έβρου (71,9%), Πιερίας (71,2%) και Γρεβενών (71%). Λόγω της εξειδίκευσής τους στον δευτερογενή τομέα, τη μικρότερη εξειδίκευση στον τομέα των υπηρεσιών είχαν οι νομοί Βοιωτίας (31,4%), Φλώρινας (40,5%), Κοζάνης (40,7%), Κιλκίς (51,3%), Αρκαδίας (53,4%), Εύβοιας (55%), Φθιώτιδας (56,9%), Πέλλας (57,1%) και Ημαθίας (57,6%). Η τάση ενασχόλησης με δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα ήταν επίσης μεγάλη στην υποπερίοδο 2005-2008 σε σύγκριση με το διάστημα 2000-2004, καθώς 47 νομοί παρουσίασαν αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής του τομέα (3,7% κατά μέσο όρο στην χώρα).

Η εξειδίκευση των νομών της χώρας στο εμπόριο και στις υπηρεσίες έγινε ακόμα εντονότερη την περίοδο της ύφεσης. Η υποχώρηση κλάδων του δευτερογενούς τομέα οδήγησε στην αύξηση οικονομικών δραστηριοτήτων στον τριτογενή τομέα κατά 5,8%. Οι 50 από τους 51 νομούς της χώρας παρουσίασαν αύξηση στο ποσοστό εξειδίκευσης τους μεταξύ των δύο βασικών περιόδων αναφοράς καθώς μόνο η Κοζάνη εμφάνισε μία ελάχιστη μείωση του σχετικού ποσοστού (-0,1%). Από τον σύνολο των υπόλοιπων νομών, 4 είχαν θετική μεταβολή που ξεπερνούσε το 10% και συγκεκριμένα οι νομοί

Θεσπρωτίας με 12,1%, Κιλκίς 11,5%, Γρεβενών 11,4% και Έβρου 10,3%. Μαζί με τους νομούς Αχαΐας (9,2%), Ρεθύμνου και Σερρών (9,1%), Εύβοιας (8,9%), Ξάνθης (8,6%) και Χαλκιδικής (8,5%), πρόκειται για τις περιοχές που αύξησαν περισσότερο τις δραστηριότητες τους στον τομέα μετά το 2009. Συνολικά για την περίοδο 2009-2017 υπήρχαν 20 νομοί με μεγαλύτερο ποσοστό εξειδίκευσης από αυτό του εθνικού μέσου όρου (έναντι 14 στην πρώτη περίοδο) με την Κέρκυρα να φτάνει το 90,8% και τους νομούς Λευκάδας με 87,6%, Αττικής και Σάμου με 87%, Δωδεκανήσων με 86,3%, Ζακύνθου με 85,7% και Κυκλάδων 85,6% να ακολουθούν. Τελευταίοι στην κατάταξη ήταν οι ίδιοι νομοί με εκείνους της αναπτυξιακής περιόδου με μικρές διαφοροποιήσεις στη σειρά τους και με αυξήσεις (εκτός της Κοζάνης) που κυμαίνονταν από 2,2% (Φλώρινας) έως 11,5% (Κιλκίς).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.30. Το ποσοστό συμμετοχής των τομέων οικονομίας στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε νομού στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017
Έβρος	10,5%	12,9%	7,6%	6,4%	5,7%	7,0%	17,5%	18,6%	16,1%	11,3%	11,0%	11,6%	71,9%	68,5%	76,3%	82,3%	83,3%	81,4%
Ξάνθη	8,9%	10,4%	7,0%	6,6%	6,0%	7,2%	26,2%	26,8%	25,3%	19,8%	19,1%	20,4%	64,9%	62,7%	67,6%	73,5%	74,9%	72,4%
Ροδόπη	10,7%	13,0%	7,7%	8,4%	7,4%	9,2%	27,2%	27,0%	27,3%	22,9%	21,9%	23,7%	62,1%	59,9%	64,9%	68,7%	70,8%	67,1%
Δράμα	11,1%	12,2%	9,8%	10,1%	9,1%	10,9%	26,6%	27,9%	24,8%	23,2%	21,6%	24,5%	62,3%	59,8%	65,4%	66,6%	69,2%	64,5%
Θάσος, Καβάλα	7,4%	8,4%	6,2%	5,8%	5,4%	6,1%	20,7%	21,8%	19,3%	20,7%	20,4%	20,9%	71,9%	69,8%	74,5%	73,5%	74,1%	73,1%
Ημαθία	18,1%	19,8%	16,0%	16,7%	15,5%	17,6%	24,3%	24,6%	23,8%	19,8%	19,6%	19,9%	57,6%	55,6%	60,1%	63,5%	64,9%	62,5%
Θεσσαλονίκη	2,2%	2,6%	1,8%	1,7%	1,5%	1,9%	23,1%	24,0%	21,9%	18,3%	18,0%	18,5%	74,7%	73,4%	76,3%	80,0%	80,5%	79,6%
Κιλκίς	15,5%	18,1%	12,3%	9,2%	9,3%	9,2%	33,2%	31,6%	35,2%	28,0%	27,9%	28,0%	51,3%	50,3%	52,5%	62,8%	62,8%	62,8%
Πέλλα	21,3%	23,3%	18,8%	18,0%	16,8%	19,0%	21,6%	20,7%	22,8%	19,6%	19,2%	19,9%	57,1%	56,0%	58,4%	62,4%	64,0%	61,1%
Πιερία	10,3%	12,2%	8,0%	7,8%	7,6%	8,0%	18,5%	18,2%	18,7%	14,0%	13,8%	14,2%	71,2%	69,6%	73,3%	78,2%	78,7%	77,8%
Σέρρες	17,1%	20,3%	13,1%	12,3%	11,4%	13,0%	19,3%	18,7%	20,2%	15,0%	14,3%	15,6%	63,6%	61,1%	66,8%	72,7%	74,2%	71,4%
Χαλκιδική	8,9%	10,6%	6,7%	6,4%	6,1%	6,7%	19,6%	20,1%	19,1%	13,6%	14,6%	12,8%	71,4%	69,3%	74,2%	80,0%	79,3%	80,5%
Γρεβενά	13,2%	15,9%	9,8%	9,3%	8,4%	10,1%	15,8%	17,0%	14,2%	8,3%	7,8%	8,7%	71,0%	67,1%	75,9%	82,4%	83,8%	81,2%
Κοζάνη	4,5%	5,1%	3,7%	4,5%	3,2%	5,6%	54,8%	55,7%	53,8%	54,8%	53,0%	56,3%	40,7%	39,2%	42,6%	40,6%	43,8%	38,1%
Καστοριά	12,0%	13,1%	10,5%	11,1%	9,8%	12,1%	22,9%	22,9%	22,8%	19,7%	19,4%	19,9%	65,2%	64,0%	66,7%	69,2%	70,8%	67,9%
Φλώρινα	11,5%	12,8%	9,8%	9,3%	8,2%	10,1%	48,0%	48,7%	47,2%	48,1%	46,9%	49,0%	40,5%	38,5%	43,0%	42,6%	44,9%	40,9%
Άρτα	13,9%	16,5%	10,8%	11,3%	9,9%	12,4%	23,7%	22,8%	24,8%	19,0%	18,9%	19,0%	62,4%	60,7%	64,4%	69,8%	71,2%	68,6%
Πρέβεζα	14,9%	16,9%	12,4%	12,1%	11,2%	12,9%	15,6%	13,2%	18,5%	14,4%	14,2%	14,5%	69,5%	69,8%	69,1%	73,5%	74,5%	72,7%
Θεσπρωτία	7,9%	8,0%	7,8%	8,8%	8,4%	9,1%	24,1%	31,7%	14,7%	11,1%	11,7%	10,6%	68,0%	60,4%	77,5%	80,1%	79,9%	80,3%
Ιωάννινα	6,0%	7,2%	4,5%	4,6%	3,9%	5,1%	22,1%	20,6%	24,1%	18,3%	18,5%	18,1%	71,9%	72,2%	71,5%	77,1%	77,6%	76,8%
Καρδίτσα	17,4%	22,0%	11,6%	13,2%	10,4%	15,5%	16,6%	15,1%	18,5%	15,2%	16,5%	14,1%	66,1%	62,9%	69,9%	71,6%	73,1%	70,4%
Τρίκαλα	9,3%	11,0%	7,2%	7,4%	6,3%	8,2%	23,4%	21,6%	25,5%	18,9%	19,1%	18,8%	67,3%	67,4%	67,2%	73,7%	74,6%	73,0%
Λάρισα	15,1%	17,2%	12,4%	14,3%	12,8%	15,5%	23,3%	23,3%	23,3%	18,9%	18,5%	19,2%	61,6%	59,4%	64,4%	66,8%	68,7%	65,2%
Μαγνησία	5,9%	6,9%	4,6%	5,0%	4,6%	5,3%	24,3%	24,6%	23,9%	20,4%	19,8%	20,9%	69,8%	68,5%	71,5%	74,6%	75,5%	73,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	6,1%	7,4%	4,5%	3,5%	3,8%	3,2%	13,9%	14,0%	13,7%	10,8%	10,9%	10,6%	80,0%	78,5%	81,8%	85,7%	85,2%	86,1%
Κέρκυρα	3,1%	3,5%	2,5%	2,3%	1,9%	2,5%	9,9%	9,8%	10,0%	7,0%	8,1%	6,1%	87,0%	86,7%	87,5%	90,8%	90,0%	91,4%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	6,2%	6,8%	5,6%	8,8%	7,7%	9,7%	12,8%	12,9%	12,7%	9,5%	11,0%	8,2%	80,9%	80,3%	81,7%	81,7%	81,3%	82,1%
Λευκάδα	3,5%	4,3%	2,5%	2,1%	2,1%	2,1%	16,8%	17,0%	16,5%	10,3%	14,5%	7,0%	79,7%	78,7%	81,0%	87,6%	83,4%	90,9%
Αιτωλοακαρνανία	13,5%	16,5%	9,8%	9,4%	8,6%	10,1%	21,4%	20,5%	22,5%	21,0%	21,2%	20,8%	65,1%	63,0%	67,7%	69,6%	70,2%	69,1%
Αχαΐα	5,5%	6,2%	4,6%	5,2%	4,8%	5,5%	23,0%	24,1%	21,7%	14,2%	14,5%	13,9%	71,5%	69,7%	73,7%	80,6%	80,7%	80,6%
Ηλεία	21,6%	24,6%	17,8%	19,3%	16,5%	21,5%	18,1%	17,7%	18,6%	12,8%	13,9%	11,9%	60,3%	57,7%	63,6%	67,9%	69,6%	66,6%
Βοιωτία	10,8%	11,6%	9,7%	8,3%	8,5%	8,2%	57,8%	59,6%	55,6%	55,6%	54,1%	56,8%	31,4%	28,8%	34,6%	36,0%	37,4%	34,9%
Εύβοια	6,5%	7,4%	5,4%	5,3%	5,2%	5,5%	38,4%	41,1%	35,2%	30,7%	28,9%	32,2%	55,0%	51,5%	59,4%	63,9%	65,9%	62,3%
Ευρυτανία	7,4%	9,0%	5,5%	4,0%	3,8%	4,1%	17,5%	18,3%	16,5%	14,3%	14,4%	14,2%	75,1%	72,8%	78,1%	81,7%	81,8%	81,6%
Φθιώτιδα	14,3%	17,4%	10,4%	10,2%	9,2%	11,0%	28,8%	29,2%	28,2%	26,6%	25,9%	27,2%	56,9%	53,4%	61,3%	63,2%	64,9%	61,8%
Φωκίδα	8,5%	9,3%	7,4%	8,9%	7,1%	10,2%	25,1%	26,5%	23,3%	18,6%	18,8%	18,5%	66,4%	64,1%	69,3%	72,5%	74,0%	71,3%
Αργολίδα	13,1%	14,5%	11,4%	10,7%	10,5%	10,9%	24,8%	24,8%	24,9%	23,5%	23,1%	23,8%	62,0%	60,7%	63,7%	65,8%	66,4%	65,3%
Αρκαδία	7,9%	8,8%	6,8%	6,4%	6,4%	6,4%	38,7%	39,6%	37,7%	36,5%	34,5%	38,0%	53,4%	51,7%	55,5%	57,1%	59,1%	55,5%
Κορινθία	7,6%	8,8%	6,1%	5,2%	4,7%	5,5%	32,1%	33,8%	29,9%	27,2%	25,3%	28,7%	60,4%	57,4%	64,1%	67,7%	70,0%	65,9%
Λακωνία	14,2%	15,5%	12,6%	12,1%	10,3%	13,5%	18,9%	19,7%	17,9%	19,3%	20,3%	18,5%	66,9%	64,9%	69,5%	68,6%	69,4%	67,9%
Μεσσηνία	10,7%	12,2%	8,9%	8,8%	7,2%	10,0%	21,2%	21,9%	20,4%	16,9%	17,5%	16,4%	68,1%	65,9%	70,7%	74,4%	75,3%	73,6%
Αττική	0,4%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	17,9%	18,8%	16,8%	12,6%	12,4%	12,7%	81,7%	80,8%	82,8%	87,0%	87,2%	86,9%
Λέσβος, Λήμνος	8,1%	9,5%	6,3%	5,8%	5,2%	6,3%	13,1%	13,9%	12,1%	9,6%	9,0%	10,0%	78,8%	76,6%	81,6%	84,6%	85,8%	83,7%
Ικαρία, Σάμος	4,1%	4,7%	3,3%	3,0%	3,1%	2,9%	12,8%	12,9%	12,7%	10,1%	9,7%	10,3%	83,1%	82,4%	84,0%	87,0%	87,2%	86,8%
Χίος	9,2%	12,6%	5,0%	5,2%	5,0%	5,3%	14,4%	14,2%	14,7%	13,0%	13,8%	12,4%	76,3%	73,1%	80,3%	81,8%	81,1%	82,3%
Δωδεκάνησα	2,7%	2,9%	2,3%	2,5%	2,3%	2,6%	15,6%	15,8%	15,3%	11,2%	11,8%	10,7%	81,8%	81,3%	82,4%	86,3%	85,9%	86,7%
Κυκλάδες	3,3%	3,6%	2,9%	2,8%	2,9%	2,7%	15,0%	18,0%	11,3%	11,6%	12,1%	11,2%	81,7%	78,5%	85,8%	85,6%	85,0%	86,1%
Ηράκλειο	7,4%	8,6%	5,9%	5,7%	5,9%	5,5%	16,1%	16,8%	15,1%	13,4%	13,4%	13,5%	76,5%	74,6%	79,0%	80,9%	80,7%	81,0%
Λασιθί	12,8%	13,3%	12,2%	11,3%	9,1%	13,1%	19,4%	18,2%	21,0%	15,7%	16,4%	15,0%	67,7%	68,5%	66,8%	73,0%	74,5%	71,8%
Ρέθυμνο	12,9%	15,5%	9,6%	6,5%	6,1%	6,9%	15,2%	15,0%	15,4%	12,5%	13,2%	11,9%	71,9%	69,5%	75,0%	81,0%	80,7%	81,2%
Χανιά	8,3%	9,6%	6,7%	5,5%	4,9%	6,0%	17,4%	17,9%	16,7%	12,6%	14,2%	11,4%	74,3%	72,5%	76,6%	81,8%	80,9%	82,6%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.31. Οι διαφορές των ποσοστών συμμετοχής των τομέων στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε νομού στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας					Δευτερογενής Τομέας					Τριτογενής Τομέας				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	2017 vs 2000	2009- 2017 vs 2000- 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012
Έβρος	-7,1%	-4,1%	-5,3%	-1,9%	1,3%	-5,1%	-6,2%	-2,5%	-5,2%	0,6%	12,2%	10,3%	7,8%	7,0%	-1,9%
Ξάνθη	-3,9%	-2,3%	-3,4%	-1,0%	1,2%	-6,8%	-6,3%	-1,5%	-6,2%	1,3%	10,7%	8,6%	4,9%	7,3%	-2,4%
Ροδόπη	-5,6%	-2,3%	-5,3%	-0,4%	1,8%	1,5%	-4,3%	0,3%	-5,5%	1,8%	4,1%	6,6%	5,0%	5,8%	-3,7%
Δράμα	-0,6%	-1,0%	-2,5%	-0,6%	1,8%	-4,4%	-3,3%	-3,1%	-3,2%	2,9%	4,9%	4,3%	5,6%	3,9%	-4,7%
Θάσος, Καβάλα	-2,3%	-1,6%	-2,2%	-0,8%	0,6%	-1,0%	0,0%	-2,4%	1,1%	0,4%	3,4%	1,6%	4,6%	-0,4%	-1,0%
Ημαθία	-3,4%	-1,4%	-3,7%	-0,5%	2,0%	-5,9%	-4,5%	-0,8%	-4,2%	0,3%	9,3%	5,9%	4,5%	4,7%	-2,4%
Θεσσαλονίκη	-0,8%	-0,5%	-0,8%	-0,3%	0,4%	-3,8%	-4,8%	-2,1%	-4,0%	0,6%	4,7%	5,3%	2,9%	4,3%	-1,0%
Κιλκίς	-10,3%	-6,3%	-5,8%	-3,0%	-0,1%	-1,2%	-5,2%	3,6%	-7,3%	0,1%	11,4%	11,5%	2,2%	10,3%	0,0%
Πέλλα	-5,2%	-3,2%	-4,5%	-2,0%	2,2%	-1,2%	-2,0%	2,1%	-3,6%	0,7%	6,4%	5,3%	2,4%	5,6%	-2,9%
Πιερία	-4,3%	-2,5%	-4,2%	-0,4%	0,4%	-2,8%	-4,5%	0,5%	-5,0%	0,4%	7,1%	7,0%	3,7%	5,4%	-0,9%
Σέρρες	-9,4%	-4,7%	-7,2%	-1,6%	1,6%	-1,1%	-4,3%	1,5%	-5,8%	1,2%	10,5%	9,1%	5,7%	7,5%	-2,8%
Χαλκιδική	-4,5%	-2,5%	-3,9%	-0,7%	0,6%	-5,7%	-6,1%	-1,0%	-4,5%	-1,9%	10,2%	8,5%	4,9%	5,1%	1,2%
Γρεβενά	-7,3%	-3,9%	-6,1%	-1,4%	1,7%	-9,5%	-7,5%	-2,8%	-6,4%	0,9%	16,8%	11,4%	8,9%	7,9%	-2,6%
Κοζάνη	1,6%	0,1%	-1,5%	-0,5%	2,4%	-1,5%	0,0%	-1,9%	-0,8%	3,3%	-0,1%	-0,1%	3,4%	1,2%	-5,7%
Καστοριά	-1,3%	-0,9%	-2,6%	-0,7%	2,3%	-4,0%	-3,2%	-0,1%	-3,4%	0,6%	5,3%	4,0%	2,7%	4,2%	-2,9%
Φλώρινα	-2,9%	-2,2%	-3,1%	-1,6%	1,9%	2,3%	0,1%	-1,5%	-0,2%	2,1%	0,5%	2,2%	4,6%	1,8%	-4,0%
Αρτα	-4,9%	-2,7%	-5,7%	-0,9%	2,5%	-1,0%	-4,7%	2,0%	-5,9%	0,1%	5,9%	7,4%	3,7%	6,8%	-2,6%
Πρέβεζα	-5,0%	-2,8%	-4,6%	-1,1%	1,6%	0,3%	-1,2%	5,3%	-4,3%	0,3%	4,7%	4,0%	-0,7%	5,4%	-1,9%
Θεσπρωτία	2,1%	0,9%	-0,2%	0,6%	0,7%	-18,2%	-13,0%	-17,0%	-2,9%	-1,1%	16,1%	12,1%	17,2%	2,3%	0,4%
Ιωάννινα	-2,4%	-1,4%	-2,7%	-0,6%	1,2%	-1,5%	-3,9%	3,5%	-5,5%	-0,5%	4,0%	5,2%	-0,8%	6,1%	-0,7%
Καρδίτσα	-7,7%	-4,2%	-10,4%	-1,2%	5,1%	0,5%	-1,4%	3,4%	-2,0%	-2,4%	7,2%	5,6%	7,0%	3,2%	-2,7%
Τρίκαλα	-3,9%	-1,9%	-3,8%	-0,9%	1,9%	2,5%	-4,5%	3,9%	-6,5%	-0,3%	1,5%	6,4%	-0,1%	7,4%	-1,6%
Λάρισα	-1,9%	-0,8%	-4,9%	0,4%	2,7%	-1,2%	-4,4%	-0,1%	-4,8%	0,8%	3,1%	5,2%	4,9%	4,4%	-3,5%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μαγνησία	-3,5%	-0,9%	-2,3%	0,0%	0,7%	-1,1%	-3,9%	-0,7%	-4,1%	1,0%	4,6%	4,7%	3,0%	4,0%	-1,7%
Ζάκυνθος	-5,3%	-2,6%	-3,0%	-0,6%	-0,6%	-3,0%	-3,1%	-0,3%	-2,8%	-0,3%	8,2%	5,7%	3,3%	3,4%	0,9%
Κέρκυρα	-1,1%	-0,8%	-1,1%	-0,6%	0,7%	-2,0%	-2,9%	0,2%	-1,9%	-2,1%	3,1%	3,7%	0,8%	2,5%	1,4%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	5,0%	2,6%	-1,2%	2,1%	2,0%	-4,0%	-3,4%	-0,2%	-1,7%	-2,8%	-1,0%	0,8%	1,4%	-0,4%	0,8%
Λευκάδα	-1,9%	-1,4%	-1,8%	-0,4%	0,0%	-4,6%	-6,4%	-0,5%	-2,0%	-7,5%	6,5%	7,9%	2,3%	2,4%	7,5%
Αιτωλοακαρνανία	-7,2%	-4,0%	-6,7%	-1,2%	1,5%	2,8%	-0,4%	2,0%	-1,3%	-0,4%	4,4%	4,5%	4,7%	2,5%	-1,2%
Αχαΐα	-1,0%	-0,3%	-1,6%	0,2%	0,7%	-7,2%	-8,9%	-2,4%	-7,2%	-0,6%	8,2%	9,2%	4,0%	7,0%	-0,1%
Ηλεία	-1,7%	-2,3%	-6,8%	-1,3%	5,0%	-3,4%	-5,3%	0,9%	-4,7%	-2,0%	5,1%	7,6%	5,9%	6,0%	-3,0%
Βοιωτία	-5,3%	-2,4%	-1,8%	-1,2%	-0,3%	-1,1%	-2,2%	-3,9%	-1,5%	2,7%	6,3%	4,6%	5,8%	2,8%	-2,5%
Εύβοια	-3,4%	-1,2%	-2,0%	-0,2%	0,3%	-8,8%	-7,7%	-5,9%	-6,3%	3,4%	12,2%	8,9%	7,9%	6,5%	-3,6%
Ευρυτανία	-5,8%	-3,4%	-3,5%	-1,7%	0,3%	-4,5%	-3,2%	-1,8%	-2,1%	-0,2%	10,3%	6,6%	5,3%	3,7%	-0,2%
Φθιώτιδα	-7,9%	-4,1%	-7,0%	-1,3%	1,8%	0,8%	-2,1%	-0,9%	-2,3%	1,3%	7,1%	6,3%	7,9%	3,6%	-3,1%
Φωκίδα	1,2%	0,4%	-1,9%	-0,3%	3,1%	-6,6%	-6,5%	-3,3%	-4,4%	-0,4%	5,4%	6,1%	5,2%	4,7%	-2,7%
Αργολίδα	-2,3%	-2,4%	-3,2%	-0,9%	0,4%	0,4%	-1,3%	0,2%	-1,8%	0,7%	1,9%	3,7%	3,0%	2,7%	-1,1%
Αρκαδία	-3,3%	-1,5%	-1,9%	-0,5%	0,0%	2,6%	-2,2%	-1,9%	-3,2%	3,5%	0,7%	3,8%	3,8%	3,6%	-3,6%
Κορινθία	-3,5%	-2,4%	-2,7%	-1,3%	0,7%	-4,3%	-4,9%	-4,0%	-4,6%	3,4%	7,8%	7,3%	6,7%	5,9%	-4,1%
Λακωνία	1,3%	-2,1%	-2,8%	-2,3%	3,2%	-4,2%	0,5%	-1,8%	2,5%	-1,8%	2,9%	1,6%	4,7%	-0,2%	-1,4%
Μεσσηνία	-0,4%	-2,0%	-3,2%	-1,7%	2,8%	-6,3%	-4,3%	-1,6%	-2,8%	-1,1%	6,7%	6,3%	4,8%	4,6%	-1,7%
Αττική	-0,2%	0,0%	-0,1%	0,0%	0,0%	-4,0%	-5,3%	-1,9%	-4,4%	0,3%	4,2%	5,3%	2,0%	4,4%	-0,3%
Λέσβος, Λήμνος	-1,8%	-2,2%	-3,2%	-1,0%	1,1%	-2,7%	-3,6%	-1,8%	-3,1%	1,0%	4,6%	5,8%	5,0%	4,2%	-2,1%
Ικαρία, Σάμος	-2,5%	-1,1%	-1,4%	-0,2%	-0,2%	-0,7%	-2,7%	-0,1%	-3,0%	0,6%	3,2%	3,8%	1,5%	3,2%	-0,4%
Χίος	-9,0%	-4,0%	-7,6%	0,0%	0,3%	1,1%	-1,4%	0,4%	-0,9%	-1,5%	7,9%	5,5%	7,2%	0,8%	1,2%
Δωδεκάνησα	-0,5%	-0,2%	-0,6%	0,0%	0,3%	-4,6%	-4,4%	-0,5%	-3,5%	-1,0%	5,1%	4,6%	1,1%	3,5%	0,7%
Κυκλάδες	-1,2%	-0,5%	-0,7%	0,0%	-0,2%	-5,1%	-3,4%	-6,6%	0,8%	-0,9%	6,3%	3,9%	7,3%	-0,8%	1,1%
Ηράκλειο	-3,9%	-1,7%	-2,8%	0,0%	-0,4%	-2,4%	-2,6%	-1,7%	-1,7%	0,1%	6,4%	4,3%	4,4%	1,7%	0,3%
Λασιθί	0,8%	-1,5%	-1,1%	-3,1%	4,0%	-1,1%	-3,8%	2,8%	-4,6%	-1,4%	0,4%	5,3%	-1,8%	7,7%	-2,7%
Ρέθυμνο	-7,0%	-6,4%	-5,8%	-3,6%	0,8%	-1,8%	-2,7%	0,4%	-2,2%	-1,3%	8,8%	9,1%	5,5%	5,8%	0,5%
Χανιά	-4,1%	-2,8%	-2,8%	-1,8%	1,1%	-3,0%	-4,7%	-1,2%	-2,4%	-2,8%	7,1%	7,5%	4,1%	4,3%	1,7%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (Α.Π.Α) ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Στη συγκεκριμένη ενότητα παρουσιάζεται η εξέλιξη των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα για την περίοδο 2000-2017⁸³ και δίνεται η δυνατότητα να προσδιοριστούν οι κλάδοι που ώθησαν την ανάπτυξη την περίοδο 2000-2008, οι κλάδοι που αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικοί στην περίοδο 2009-2017 όπως και εκείνοι που επηρεάστηκαν περισσότερο από τις νέες οικονομικές συνθήκες. Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να ερμηνευτεί η επίδοση περιφερειών και νομών και η διαφοροποίηση των χωρικών επιπτώσεων της ύφεσης (εάν υφίστανται), λαμβάνοντας υπόψη το ποσοστό συμμετοχής τους στη διαμόρφωση της ΑΠΑ κάθε τομέα όπως και το ποσοστό συμμετοχής κάθε τομέα στη σύνθεση της περιφερειακής ΑΠΑ.

Συγκεκριμένα αρχικά στον Πίνακα 4.32 παρουσιάζεται η ετήσια ΑΠΑ ανά κλάδο και ανά τομέα παραγωγής, σε εκ. ευρώ, η ετήσια μεταβολή σε κάθε κλάδο καθώς και το ετήσιο ποσοστό συμμετοχής κάθε κλάδου στο σύνολο της ΑΠΑ της χώρας. Στη συνέχεια ο Πίνακας 4.33 παρουσιάζει τον μέσο όρο της ΑΠΑ των κλάδων μαζί με τον συντελεστή μεταβλητότητας (CV) της ΑΠΑ, στις περιόδους και στις υποπεριόδους.

Ο κλάδος «Γεωργία, δασοκομία και αλιεία» αποτελεί τον πρωτογενή τομέα και όπως αναφέρθηκε η περιφέρεια Κεντ. Μακεδονίας κατά κύριο λόγο και οι περιφέρειες Θεσσαλίας, η Δυτ. Ελλάδα, η Στ. Ελλάδα μαζί με την περιφέρεια Πελοποννήσου είχαν στο σύνολο της χώρας την μεγαλύτερη εξειδίκευση σε αυτόν. Σε επίπεδο αξίας παρατηρείται ότι η αξία του κλάδου μειώνεται κάθε έτος από το 2000 έως το 2013. Αντίστοιχα το ποσοστό συμμετοχής του κλάδου στο σύνολο της εθνικής ΑΠΑ επίσης μειωνόταν από το 2000 (6,1%) έως το 2009 (το 3,1%) όπου κατέγραψε και το μικρότερο ποσοστό του. Παρά τη μείωση του μεγέθους της αξίας του έως το 2013, το ποσοστό συμμετοχής του αυξήθηκε στο 4,3% το 2011, καθώς η αρνητική μεταβολή του τομέα ήταν μικρότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη μείωση της εθνικής ΑΠΑ. Μία πιθανή ερμηνεία για αυτό είναι πως ο κλάδος λειτούργησε (τουλάχιστον προσωρινά) ως ένα είδους αναχώματος στην επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών στη χώρα (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016). Ωστόσο δεν κατάφερε να αντιστρέψει την μειούμενη βαρύτητά που είχε για την ελληνική οικονομία από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, ούτε να περιορίσει τις συνέπειες της κρίσης λόγω της χαμηλής δυναμικής και παραγωγικής αξίας του κλάδου. Αντίστοιχα μάλιστα διαπιστώνονται πως ήταν τα

⁸³ Οι πλήρεις ονομασίες των κλάδων παρατίθενται στο Παράρτημα (Πίνακας Δ4).

ευρήματα για την ανθεκτικότητα του κλάδου/τομέα στον τομέα της απασχόλησης στα πρώτα έτη της ύφεσης.

Στον κλάδο «Όρυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης» του δευτερογενούς τομέα, η ΑΠΑ είχε ανοδική πορεία μέχρι το 2007, η οποία αντιστρέφεται όμως έως το 2012 με τη μεγαλύτερη πτώση να καταγράφεται μεταξύ των ετών 2009-2010. Ωστόσο με βάση το ποσοστό συμμετοχής του στο σύνολο της εθνικής ΑΠΑ, ο κλάδος αποδείχθηκε μάλλον σταθερός αυξάνοντας μάλιστα στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου το ποσοστό του στο 14,9%, από 14% το 2000. Στη διαμόρφωση της αξίας του κλάδου, μεγαλύτερη συνεισφορά εκτός από την Αττική και την Κεντ. Μακεδονία, έχουν οι περιφέρειες Πελοποννήσου, Δυτ. Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Σε επίπεδο νομών η αντίστοιχη κατάταξη μετά τους δύο μητροπολιτικούς νομούς είχε κατά φθίνοντα ποσοστό, τους νομούς Βοιωτίας, Εύβοιας, Κοζάνης, Λάρισας, Κορινθίας και Αρκαδίας κυρίως λόγω δραστηριοτήτων που σχετίζονται είτε με την μεταποίηση είτε με την παραγωγή ενέργειας. Εστιάζοντας στη συνέχεια στη δραστηριότητα της μεταποίησης, η συγκεκριμένη κατηγορία οικονομικής ενασχόλησης παρουσίασε μεγάλες απώλειες στην περίοδο της ύφεσης, ενισχύοντας και το έλλειμα ανταγωνιστικότητας που χαρακτήριζε τον κλάδο μετά την είσοδο της χώρας στην ευρωζώνη. Στη συγκεκριμένη δραστηριότητα το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής παρουσίαζαν σε επίπεδο περιφέρειες μαζί με τις μητροπολιτικές, οι περιφέρειες της Στ. Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Σε επίπεδο νομών μεγάλη δραστηριότητα παρουσίαζαν οι νομοί Αττικής, Θεσσαλονίκης, Βοιωτίας, Εύβοιας, Κορινθίας, Λάρισας, Φθιώτιδας, Αχαΐας, Μαγνησίας και Μεσσηνίας.

Στον κλάδο «Κατασκευές» οι επιπτώσεις της κρίσης ήταν ίσως οι περισσότερες σφοδρές στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ο συγκεκριμένος κλάδος είχε στηρίξει και την εθνική και τις τοπικές οικονομίες σε όρους απασχόλησης ενώ το τελικό αποτέλεσμά του (ακίνητα) αποτελούσε σημαντικό πεδίο επενδύσεων (Stamou, Mimis & Ronolis, 2017). Ο κλάδος είχε ευνοηθεί από το αναπτυξιακό περιβάλλον της χώρας μετά το 2000 και ιδιαίτερα στην προ-ολυμπιακή περίοδο, φτάνοντας το 2004 τα 19.487 εκ. ευρώ και αυξάνοντας το ποσοστό συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ από το 7% του 2000, στο 9,2%. Στο επόμενο έτος η ΑΠΑ του κλάδου μειώθηκε σε 13.333 εκ. ευρώ (-31,6%) λόγω της ολοκλήρωσης μεγάλων έργων υποδομών και ακινήτων, ωστόσο το 2006 ανέκαμψε προσωρινά και εκτοξεύτηκε στα 20.541 εκ. ευρώ (το

υψηλότερο της περιόδου 2000-2017) με το ποσοστό αύξησης να ανέρχεται στο 54,1%. Η συνέχεια ωστόσο ήταν διαφορετική. Από το 2007 το ποσοστό συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ μειώνεται, καθώς από το 9,4% το 2006 έφτασε στο 2,1% το 2015 (3.299 εκ. ευρώ) παραμένοντας κάτω από το 2,5% και για την επόμενη διετία. Η κατακόρυφη πτώση του κλάδου μαζί με αυτή της μεταποίησης, όπως έχει καταγραφεί και στην απασχόληση (Giannakis & Bruggeman, 2015), μείωσε δραστικά τη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στη συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παραγωγής της χώρας. Στον κλάδο με φθίνουσα σειρά το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής είχαν οι περιφέρειες της Αττικής, Κεντ. Μακεδονίας, Δυτ. Ελλάδας, Κρήτης, Θεσσαλίας και Στ. Ελλάδας και σε επίπεδο νομού, μετά την Αττική και την Θεσσαλονίκη, οι νομοί Αχαΐας, Βοιωτίας, Ηρακλείου, Δωδεκανήσων και Λάρισας. Επιπλέον, στην αρχή της κρίσης ο κλάδος θεωρούνταν σημαντικός σε μικρότερο βαθμό και για τις περιφέρειες του Ν. Αιγαίου και των Ι. Νήσων (Κατσανέβας, 2009).

Για τον δευτερογενή τομέα ενδεικτικός είναι ο Πίνακας Δ5 (Παράρτημα) ο οποίος παρουσιάζει την πτώση του κατασκευαστικού κλάδου και τις μεταβολές της βιομηχανικής παραγωγής και των επί μέρους δραστηριοτήτων της. Συγκεκριμένα, με έτος βάσης το 2015 παρουσιάζεται η εξέλιξη του εποχικά διορθωμένου Δείκτη Παραγωγής στις Κατασκευές και της Παραγωγής Οικοδομικών Έργων ανά έτος (μέσος όρος των τριμήνων), οι ετήσιες μεταβολές τους καθώς και η εξέλιξη του εποχικά διορθωμένου Δείκτη Βιομηχανικής Παραγωγής όπως και των τομέων της Βιομηχανίας, ανά έτος (μέσος ετήσιος δείκτης) και των ετήσιων μεταβολών. Στους δείκτες που αφορούν τις κατασκευές είναι εμφανής η καθοδική διαδρομή του κλάδου, η οποία είχε ξεκινήσει από τα μέσα της περιόδου ανάπτυξης και εντάθηκε δραματικά μετά το 2009. Χαρακτηριστικά ο Δείκτης Παραγωγής στις Κατασκευές από το 618,7 του 2003 βρέθηκε το 2013 στο 83,54, το χαμηλότερο των 18 ετών. Αντίστοιχα για τα ίδια έτη, ο Δείκτης Παραγωγής Οικοδομικών Έργων ήταν 934,56 και 89,07. Η πτώση του δευτερογενούς τομέα παρουσιάζεται και μέσα από τον Δείκτη Βιομηχανικής Παραγωγής. Η πτώση του δείκτη ξεκίνησε το 2008 και εντάθηκε στη διάρκεια της ύφεσης μέχρι και το 2014 για να ακολουθήσει μία μικρή άνοδος από το επόμενο έτος. Στους επιμέρους δείκτες τομέων της βιομηχανίας, ο τομέας παροχής νερού και ο τομέας παροχής ηλεκτρικού ρεύματος, που όπως αναφέρθηκε είναι σημαντικός για συγκεκριμένες περιφέρειες και νομούς, εμφανίστηκαν περισσότερο ανθεκτικοί στις μεταβολές μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης, σε σύγκριση με τους δείκτες

των τομέων των ορυχείων-λατομείων και της μεταποίησης, με εξαίρεση τα έτη 2010 και 2014.

Προχωρώντας στη συνέχεια στον τριτογενή τομέα, ο πρώτος κλάδος του «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και μοτοσικλετών, μεταφορά και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης» αποτελεί τον μεγαλύτερο της χώρας. Ενδεικτικό είναι ότι και ως ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο της χώρας και σε εκατομμύρια ευρώ ανά έτος, είναι μεγαλύτερος από τα αντίστοιχα σύνολα του δευτερογενούς τομέα. Στον κλάδο με βάση την ταξινόμηση των οικονομικών δραστηριοτήτων δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός των τουριστικών δραστηριοτήτων και του εμπορίου καθώς και των υπόλοιπων δραστηριοτήτων. Αυτό δεν επιτρέπει να διευκρινιστεί σε απόλυτο βαθμό ο ρόλος συγκεκριμένων κατηγοριών οικονομικής ενασχόλησης, όπως ο τουρισμός, ως παράγοντας ανάσχεσης των επιδράσεων της κρίσης. Αναμφίβολα πάντως για πλήθος νησιωτικών και παραθαλάσσιων νομών αποτέλεσε βασικό παράγοντα οικονομικής δραστηριότητας ενώ η θετική συνεισφορά του στον τομέα της απασχόλησης επισημαίνεται από το σύνολο της ελληνικής βιβλιογραφίας. Αντίθετα η δεύτερη σημαντική οικονομική δραστηριότητα του τομέα, το χονδρικό και το λιανικό εμπόριο, περιορίστηκε από την ύφεση και την επακόλουθη μείωση της ρευστότητας επενδυτών, τραπεζών και καταναλωτών, όπως έγινε εμφανές για τις περιφέρειες της Αττικής και της Στ. Ελλάδας. Στην δεύτερη μάλιστα περιφέρεια, οι εργασίες του εμπορίου απασχολούσαν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της πριν την έναρξη της κρίσης (Κατσανέβας, 2009).

Το μέγιστο της αξίας του κλάδου καταγράφηκε το 2008 με 60.321 εκ. ευρώ και το μέγιστο ποσοστό συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ το 2000 με 27,6%. Σε όλα τα έτη της αναπτυξιακής περιόδου το ποσοστό ξεπερνούσε το 25% και την περίοδο ύφεσης το χαμηλότερο ποσοστό καταγράφηκε το 2012 με 22,3%. Παρ' ότι στην συνέχεια η πορεία του κλάδου ήταν ανοδική μέχρι και το 2017, φτάνοντας το ποσοστό συμμετοχής του στο 1/4 της συνολικής ΑΠΑ της χώρας, δηλαδή στο 24,3%, η αξία του ήταν μόλις 37.845 εκ. ευρώ. Το μέγεθος αυτό ήταν πολύ μικρότερο από τα αντίστοιχα του κλάδου την περίοδο της ανάπτυξης καθώς το συνολικό επίπεδο της εθνικής ΑΠΑ είχε μειωθεί σημαντικά. Είναι χαρακτηριστικό πως μεταξύ των ετών 2008-2013 η αξία του περιορίστηκε κατά 42%. Σε επίπεδο περιφέρειας, εκτός από τις δύο μητροπολιτικές, στον κλάδο συμμετείχαν σε μεγαλύτερο βαθμό οι περιφέρειες Κρήτης, Ν. Αιγαίου, Δυτ. Ελλάδας και Θεσσαλίας και σε επίπεδο νομού οι νομοί Αττικής,

Θεσσαλονίκης, Δωδεκανήσων, Κυκλάδων, Ηρακλείου και Αχαΐας. Ενδιαφέρον είναι πως στο συγκεκριμένο κλάδο η Αττική είχε το μικρότερο ποσοστό συμμετοχής της σε σύγκριση με τις υπόλοιπες δραστηριότητες του τομέα.

Στον επόμενο κλάδο «Ενημέρωση και επικοινωνία» και στις δύο περιόδους αναφοράς τα ποσοστά συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ κυμαίνονταν 3,5% με 4%, με το μεγαλύτερο ποσοστό να είναι το 4,2% το 2001 και το μικρότερο το 3,3% το 2012. Ο μέσος όρος της αξίας του συνόλου της ΑΠΑ στο διάστημα 2009-2017 ωστόσο μειώθηκε σε 6.113 εκ. ευρώ από 8.019 εκ. ευρώ την περίοδο 2000-2008. Λόγω της φύσης της κλάδου, στη διαμόρφωσή της συνείσφερε κατά 3/4 ο νομός Αττικής και ακολουθούν με μονοψήφια ποσοστά τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας (η Θεσσαλονίκη με μέσο όρο το 6,9% και οι νομοί Αχαΐας, Ηρακλείου και Λάρισας με πάνω από 1% μέσο όρο). Οι αντίστοιχοι νομοί μαζί με τον νομό Δωδεκανήσων (0,9% μέσο όρο) βρίσκονται και στον κλάδο «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες». Εδώ η συμμετοχή του νομού Αττικής ήταν μικρότερη από τον κλάδο «Ενημέρωση και επικοινωνία», λίγο πάνω από τα 2/3 της χώρας και η συμμετοχή των υπόλοιπων νομών που φιλοξενούν μεγάλα αστικά κέντρα ελαφρώς αυξημένη, με εξαίρεση τον νομό Αχαΐας. Ο κλάδος διατηρούσε ή και αύξανε το ποσοστό συμμετοχής του στη συνολική ΑΠΑ της χώρας καθ' όλη την διάρκεια της περιόδου ύφεσης, με εξαίρεση το 2017, και σε όλη την περίοδο της έρευνας παρουσίαζε ποσοστά συμμετοχής περίπου 4% με 5%, με μέγιστο το 5,2% του 2013. Αν και το ποσοστό δεν παρέμενε το ίδιο υψηλό έως το 2017, φαίνεται πως αποτέλεσε οικονομική δραστηριότητα με ανθεκτικό χαρακτήρα.

Ο κλάδος «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» παρουσίασε σε όλα τα έτη μεταξύ 2009-2017 αυξημένα ποσοστά συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ σε σύγκριση με την περίοδο 2000-2008. Είναι χαρακτηριστικό πως το τμήμα του κλάδου που αφορούσε την αγορά ακινήτων στη χώρα παρουσίαζε πριν την κρίση τουλάχιστον, ορισμένα ιδιαίτερα θετικά χαρακτηριστικά όπως υψηλό βαθμό ιδιοκτησίας ιδιοκατοίκησης και χαμηλό στεγαστικό χρέος σε σύγκριση με το ΑΕΠ (Stamou et al., 2017). Η δυναμική του κλάδου αποδεικνύεται ιδιαίτερα στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης, καθώς το διάστημα 2009-2012 η αξία του κλάδου ήταν κατά μέσο όρο 31.407 εκ. ευρώ, αξία που ξεπερνούσε την αντίστοιχη των μέσων όρων του 2000-2004 (20.812 εκ ευρώ) και 2005-2008 (25.993 εκ. ευρώ). Αν και στη συνέχεια η αξία του περιορίζεται έως το 2017 (26.704 εκ ευρώ από 30.819 το 2012) παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα (3^{ος} μεγαλύτερος της χώρας). Μετά την περιφέρεια Αττικής, μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στη

σύνθεση της ΑΠΑ του κλάδου είχε η περιφέρεια Κεντ. Μακεδονίας και στη συνέχεια (με απόσταση) οι περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας, Πελοποννήσου, Θεσσαλίας και Κρήτης. Σε επίπεδο νομών, η σειρά κατάταξης σε ποσοστό συμμετοχής ήταν κατά κύριο λόγο οι νομοί Αττικής, Θεσσαλονίκης, Αχαΐας, Λάρισας, Ηρακλείου και ακολούθησαν οι νομοί Δωδεκανήσων, Κυκλάδων, Αιτωλοακαρνανίας, Μεσσηνίας, Εύβοιας και Κορινθίας, με παρόμοια ποσοστά.

Ο κλάδος «Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες» μετά το 2007 όπου καταγράφηκε η μέγιστη αξία του (14.726 εκ. ευρώ), ακολουθεί καθοδική πορεία ως και το 2013 (7.361 εκ. ευρώ) και αντίστοιχα περιορίζεται το ποσοστό συμμετοχής του στη διαμόρφωση του συνόλου της ΑΠΑ (από 6,5% σε 4,8%). Οι περιφέρειες της Κρήτης και της Θεσσαλίας και οι νομοί Ηρακλείου, Αχαΐας, Λάρισας, Χανίων, Μαγνησίας με μεγάλα αστικά κέντρα ακολουθούν τις περιφέρειες Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας και τους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης στο ποσοστό συμμετοχής στον κλάδο. Ο επόμενος κλάδος, «Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα» παρουσιάζει στην περίοδο της ύφεσης μικρή αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής του στην εθνική ΑΠΑ, φτάνοντας το 2012 το μέγιστο (22,2%) και μένοντας σχετικά σταθερός μετά το 2013 στο 20,5%. Σε επίπεδο αξίας, εμφάνισε την μέγιστη τιμή του το 2009 (48.917 εκ. ευρώ) και την ελάχιστη το 2013 (31.621 εκ. ευρώ). Μαζί με τις περιφέρειες Αττικής (και ως νομός) και Κεντ. Μακεδονίας (και ο νομός Θεσσαλονίκης), οι περιφέρειες Θεσσαλίας, Δυτ. Ελλάδας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης και Κρήτης και οι νομοί Αχαΐας, Λάρισας και Ηρακλείου κατά κύριο λόγο καθώς και οι νομοί Δωδεκανήσων, Μαγνησίας, Ιωαννίνων, Αιτωλοακαρνανίας και Χανίων είχαν την μεγαλύτερη συνεισφορά στον κλάδο.

Στον κλάδο «Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, επισκευές ειδών νοικοκυριού και άλλες υπηρεσίες» τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής πέρα των δύο μεγαλύτερων περιφερειών έχουν οι περιφέρειες Θεσσαλίας, Δυτ. Ελλάδας, Κρήτης και Πελοποννήσου. Αντίστοιχα σε επίπεδο νομού, οι περιοχές με τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας καθώς και οι νομοί Μαγνησίας, Δωδεκανήσων, Χανίων, Τρικάλων, Κέρκυρας, Αιτωλοακαρνανίας, Μεσσηνίας, Ηλείας, Εύβοιας και Κορινθίας. Το ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ της χώρας παρέμεινε κοντά στο 4% σε όλη την περίοδο της έρευνας, με μέγιστο το 4,6% (10.333 εκ. ευρώ) το 2009 και ελάχιστο το 3,7% (6.596 εκ. ευρώ) το 2011.

Όσον αφορά στην ετήσια μεταβολή των κλάδων, οι αρνητικές μεταβολές ήταν περισσότερο έντονες στα έτη 2009-2011 σε όλη την περίοδο έρευνας για τους κλάδους με ορισμένες εξαιρέσεις⁸⁴. Την περίοδο της ύφεσης οι μεγαλύτερες ετήσιες μεταβολές σημειώθηκαν στον κλάδο των «Κατασκευών» (-31,3%, 2011), στον τομέα των «Επαγγελματικών δραστηριοτήτων κ.α.» (-24,9%, 2010), «Τεχνών κ.α.» (-24,3%, 2010) και «Ενημέρωσης και επικοινωνίας» (-20%, 2011). Άξιο αναφοράς είναι επίσης πως στην περίοδο 2013-2017 κατά την οποία οι μεταβολές στην ΑΠΑ των κλάδων ήταν ηπιότερες, στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες καθώς και σε αυτές της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας, οι ετήσιες μεταβολές ήταν αρνητικές όπως και στον κλάδο των κατασκευών.

Με τον Πίνακα 4.33 δίνεται επίσης και η δυνατότητα να διαπιστωθεί ποιοι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας παρουσίασαν μεγαλύτερες αυξομειώσεις μεταξύ των ετών αλλά και συγκριτικά μεταξύ των κλάδων. Παρατηρείται ότι και στις δύο βασικές περιόδους της έρευνας εμφανίζεται σε ετήσια βάση μεγάλη ανομοιογένεια και διακυμάνσεις στην εξέλιξη της αξίας των κλάδων. Στην περίοδο 2000-2008, με εξαίρεση τους κλάδους «Ορυχεία κ.α.», «Εμπόριο κ.α» και «Ενημέρωση και επικοινωνία» και στην περίοδο 2009-2017 με εξαίρεση τους κλάδους «Ορυχεία κ.α.», και «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας», οι υπόλοιπες δραστηριότητες στη χώρα παρουσίαζαν μεγάλες μεταβολές στην διάρκεια των ετών. Μόνο την υποπερίοδο 2013-2017 εμφανίζονται χαμηλά ποσοστά του συντελεστή μεταβλητότητας, με εξαίρεση τον κλάδο των κατασκευών, και δευτερευόντως στην υποπερίοδο 2005-2008. Στην συγκεκριμένη υποπερίοδο μάλιστα, ο ίδιος κλάδος έχει και την μεγαλύτερη τιμή του δείκτη.

Το Διάγραμμα 4.12 μετά τους πίνακες απεικονίζει τους μέσους όρους της ΑΠΑ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (οριζόντιος άξονας) στις περιόδους αναφοράς όσο και στο σύνολο των ετών 2000-2017. Ο αριστερός άξονας εκφράζει το μέγεθος της ΑΠΑ σε εκ. ευρώ και ο δεξιός άξονας τις περιόδους. Οι στήλες παρουσιάζουν το ύψος των οικονομικών δραστηριοτήτων.

⁸⁴ Μεγαλύτερο αρνητικό ποσοστό μεταβολής από την περίοδο 2009-2011 σημειώθηκε για τους κλάδους της γεωργίας το 2006, των ορυχείων κ.α. το 2009, των κατασκευών το 2005, του εμπορίου κ.α. το 2012, των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων κ.α. το 2001 και της δημόσιας διοίκησης κ.α. το 2012. Ο κλάδος της ακίνητης περιουσίας είχε θετική μεταβολή το 2010.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.32. Η ΑΠΑ ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και ως ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο της χώρας (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Κλάδος / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*	2013*	2014*	2015*	2016*	2017*
Γεωργία κ.α	10.633	10.609	10.540	11.170	10.051	10.005	7.921	7.801	7.200	6.977	6.519	5.912	5.903	5.576	5.919	6.679	6.317	6.603
Ετήσια μεταβολή (%)	-	-0,2%	-0,7%	6,0%	-10,0%	-0,5%	-20,8%	-1,5%	-7,7%	-3,1%	-6,6%	-9,3%	-0,2%	-5,5%	6,2%	12,8%	-5,4%	4,5%
% Πρωτογενούς Τομέα	6,1%	5,8%	5,6%	5,6%	4,7%	4,8%	3,6%	3,4%	3,2%	3,1%	3,3%	3,4%	3,7%	3,6%	3,8%	4,3%	4,1%	4,2%
Ορυχεία κ.α	24.433	26.594	27.763	27.959	28.341	28.245	28.915	29.653	28.802	27.042	22.368	21.307	20.567	20.970	20.958	21.668	22.390	23.157
Ετήσια μεταβολή (%)	-	8,8%	4,4%	0,7%	1,4%	-0,3%	2,4%	2,6%	-2,9%	-6,1%	-17,3%	-4,7%	-3,5%	2,0%	-0,1%	3,4%	3,3%	3,4%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	14,0%	14,7%	14,7%	13,9%	13,4%	13,5%	13,2%	13,1%	12,7%	12,2%	11,2%	12,1%	12,8%	13,6%	13,6%	13,9%	14,5%	14,9%
Κατασκευές	12.243	12.828	13.319	17.881	19.487	13.333	20.541	16.576	11.360	11.047	8.888	6.107	5.550	4.523	3.689	3.288	3.847	3.661
Ετήσια μεταβολή (%)	-	4,8%	3,8%	34,3%	9,0%	-31,6%	54,1%	-19,3%	-31,5%	-2,8%	-19,5%	-31,3%	-9,1%	-18,5%	-18,4%	-10,9%	17,0%	-4,8%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	7,0%	7,1%	7,1%	8,9%	9,2%	6,4%	9,4%	7,3%	5,0%	5,0%	4,5%	3,5%	3,4%	2,9%	2,4%	2,1%	2,5%	2,3%
Σύνολο Δευτερογενούς Τομέα	36.676	39.422	41.081	45.839	47.828	41.578	49.457	46.229	40.161	38.089	31.255	27.413	26.117	25.493	24.647	24.956	26.237	26.817
% Δευτερογενούς Τομέα	21,0%	21,7%	21,8%	22,9%	22,5%	19,8%	22,6%	20,4%	17,7%	17,1%	15,7%	15,6%	16,2%	16,5%	16,0%	16,1%	17,0%	17,2%
Εμπόριο κ.α	48.191	48.297	47.117	51.478	53.963	54.065	54.010	57.416	60.321	53.843	49.399	42.885	35.924	34.975	36.740	37.031	36.104	37.845
Ετήσια μεταβολή (%)	-	0,2%	-2,4%	9,3%	4,8%	0,2%	-0,1%	6,3%	5,1%	-10,7%	-8,3%	-13,2%	-16,2%	-2,6%	5,0%	0,8%	-2,5%	4,8%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	27,6%	26,6%	25,0%	25,7%	25,4%	25,8%	24,6%	25,3%	26,6%	24,2%	24,7%	24,4%	22,3%	22,7%	23,9%	23,8%	23,4%	24,3%
Ενημέρωση και επικοινωνία	6.817	7.302	7.793	7.529	8.054	8.144	8.853	9.138	8.543	8.972	7.683	6.150	5.261	5.532	5.381	5.282	5.369	5.390
Ετήσια μεταβολή (%)	-	7,1%	6,7%	-3,4%	7,0%	1,1%	8,7%	3,2%	-6,5%	5,0%	-14,4%	-20,0%	-14,5%	5,2%	-2,7%	-1,8%	1,6%	0,4%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	3,9%	4,0%	4,1%	3,8%	3,8%	3,9%	4,0%	4,0%	3,8%	4,0%	3,8%	3,5%	3,3%	3,6%	3,5%	3,4%	3,5%	3,5%
Χρηματοπιστωτικές δρα/τες κ.α	8.009	7.125	7.614	8.328	10.103	9.954	10.306	10.181	9.958	10.235	9.623	8.373	8.006	7.981	7.326	7.041	6.913	6.399
Ετήσια μεταβολή (%)	-	-11,0%	6,9%	9,4%	21,3%	-1,5%	3,5%	-1,2%	-2,2%	2,8%	-6,0%	-13,0%	-4,4%	-0,3%	-8,2%	-3,9%	-1,8%	-7,4%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	4,6%	3,9%	4,0%	4,2%	4,8%	4,7%	4,7%	4,5%	4,4%	4,6%	4,8%	4,8%	5,0%	5,2%	4,8%	4,5%	4,5%	4,1%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	19.297	19.984	21.732	21.243	21.806	24.355	22.777	26.845	29.996	30.937	33.515	30.356	30.819	29.189	28.148	27.752	27.048	26.704
Ετήσια μεταβολή (%)	-	3,6%	8,7%	-2,3%	2,6%	11,7%	-6,5%	17,9%	11,7%	3,1%	8,3%	-9,4%	1,5%	-5,3%	-3,6%	-1,4%	-2,5%	-1,3%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	11,0%	11,0%	11,5%	10,6%	10,3%	11,6%	10,4%	11,8%	13,2%	13,9%	16,8%	17,2%	19,1%	18,9%	18,3%	17,9%	17,5%	17,1%
Επαγγελματικές δρα/τες κ.α	8.408	8.775	9.898	11.067	12.066	11.937	13.696	14.726	14.465	14.098	10.593	9.262	8.279	7.361	7.410	7.952	7.875	8.117
Ετήσια μεταβολή (%)	-	4,4%	12,8%	11,8%	9,0%	-1,1%	14,7%	7,5%	-1,8%	-2,5%	-24,9%	-12,6%	-10,6%	-11,1%	0,7%	7,3%	-1,0%	3,1%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	4,8%	4,8%	5,3%	5,5%	5,7%	5,7%	6,2%	6,5%	6,4%	6,3%	5,3%	5,3%	5,1%	4,8%	4,8%	5,1%	5,1%	5,2%
Δημόσια διοίκηση κ.α	29.905	32.718	34.928	36.243	39.958	40.777	42.769	44.550	46.598	48.917	43.238	39.100	34.248	31.621	32.113	32.160	31.802	31.606
Ετήσια μεταβολή (%)	-	9,4%	6,8%	3,8%	10,2%	2,0%	4,9%	4,2%	4,6%	5,0%	-11,6%	-9,6%	-12,4%	-7,7%	1,6%	0,1%	-1,1%	-0,6%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	17,1%	18,0%	18,5%	18,1%	18,8%	19,5%	19,5%	19,7%	20,6%	22,0%	21,7%	22,2%	21,3%	20,5%	20,9%	20,7%	20,6%	20,3%
Τέχνες κ.α	6.829	7.274	7.798	7.551	8.278	8.776	9.468	9.689	9.364	10.333	7.820	6.596	6.559	6.472	6.298	6.561	6.473	6.395
Ετήσια μεταβολή (%)	-	6,5%	7,2%	-3,2%	9,6%	6,0%	7,9%	2,3%	-3,4%	10,4%	-24,3%	-15,7%	-0,6%	-1,3%	-2,7%	4,2%	-1,4%	-1,2%
Ποσοστό στην εθνική ΑΠΑ	3,9%	4,0%	4,1%	3,8%	3,9%	4,2%	4,3%	4,3%	4,1%	4,6%	3,9%	3,7%	4,1%	4,2%	4,1%	4,2%	4,2%	4,1%
Σύνολο Τριτογενούς Τομέα	127.455	131.475	136.879	143.439	154.229	158.008	161.879	172.546	179.245	177.335	161.870	142.721	129.095	123.131	123.417	123.780	121.584	122.454
% Τριτογενούς Τομέα	72,9%	72,4%	72,6%	71,6%	72,7%	75,4%	73,8%	76,2%	79,1%	79,7%	81,1%	81,1%	80,1%	79,9%	80,1%	79,6%	78,9%	78,6%
Σύνολο ΑΠΑ	174.764	181.506	188.500	200.449	212.108	209.590	219.257	226.576	226.606	222.401	199.644	176.047	161.115	154.200	153.983	155.415	154.138	155.874
Φόροι μείον επιδοτήσεις στα προϊόντα	20.867	22.407	22.837	22.967	22.989	23.936	28.183	30.275	29.856	26.328	26.388	24.310	21.191	19.648	20.227	20.487	22.457	22.453
ΑΕΠ	195.631	203.912	211.337	223.416	235.098	233.526	247.441	256.851	256.463	248.729	226.031	200.357	182.306	173.848	174.211	175.902	176.596	178.327

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

*2011-2017 προσωρινά στοιχεία

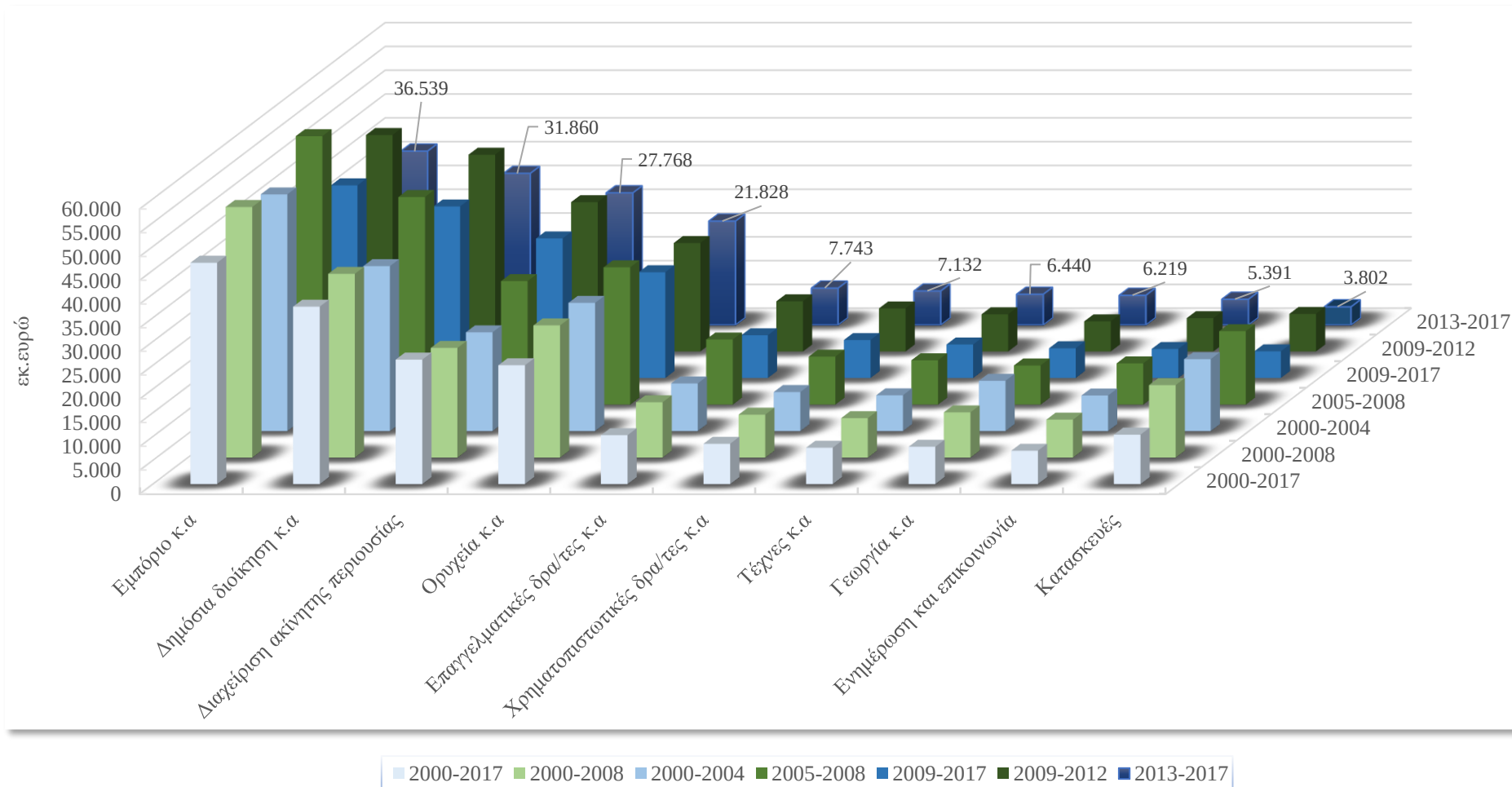
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.33. Ο μέσος όρος και ο συντελεστής μεταβλητότητας (CV) της ΑΠΑ ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς (εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Κλάδοι / Δείκτες / Περίοδος	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV	M.O	CV
	2000		2000		2000		2005		2009		2009		2013	
	-		-		-		-		-		-		-	
	2017		2008		2004		2008		2017		2012		2017	
Γεωργία κ.α (Πρωτογενής Τομέας)	7.907	25,2%	9.548	15,5%	10.601	3,7%	8.232	14,9%	6.267	7,4%	6.328	8,2%	6.219	7,5%
Ορυχεία κ.α	25.063	13,4%	27.856	5,3%	27.018	5,9%	28.904	2,0%	22.269	8,9%	22.821	12,8%	21.828	4,3%
Κατασκευές	10.454	55,4%	15.285	22,7%	15.151	21,8%	15.453	26,0%	5.622	47,8%	7.898	32,4%	3.802	11,9%
Σύνολο Δευτερογενούς Τομέα	35.517	25,0%	43.141	10,2%	42.169	10,9%	44.356	9,6%	27.892	15,4%	30.719	17,5%	25.630	3,5%
Εμπόριο κ.α	46.645	18,0%	52.762	8,0%	49.809	5,7%	56.453	5,4%	40.527	16,7%	45.513	17,2%	36.539	2,9%
Ενημέρωση και επικοινωνία	7.066	20,3%	8.019	9,6%	7.499	6,3%	8.670	4,9%	6.113	21,6%	7.016	23,4%	5.391	1,7%
Χρηματοπιστωτικές δρα/τες κ.α	8.526	15,9%	9.064	13,9%	8.236	13,8%	10.100	1,7%	7.988	15,9%	9.059	11,5%	7.132	8,2%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	26.250	16,3%	23.115	17,6%	20.812	5,4%	25.993	12,1%	29.385	7,5%	31.407	4,5%	27.768	3,5%
Επαγγελματικές δρα/τες κ.α	10.333	25,0%	11.671	20,1%	10.043	15,3%	13.706	9,2%	8.994	24,1%	10.558	24,1%	7.743	4,4%
Δημόσια διοίκηση κ.α	37.403	15,9%	38.716	16,0%	34.750	10,9%	43.673	5,7%	36.089	17,5%	41.376	15,0%	31.860	0,8%
Τέχνες κ.α	7.696	17,2%	8.336	14,0%	7.546	7,2%	9.324	4,2%	7.056	18,6%	7.827	22,6%	6.440	1,5%
Σύνολο Τριτογενούς Τομέα	143.919	14,1%	151.684	12,5%	138.695	7,6%	167.920	5,8%	136.154	15,0%	152.755	13,9%	122.873	0,7%
ΕΛΛΑΔΑ	187.343	14,8%	204.373	9,3%	191.465	7,8%	220.508	3,7%	170.313	14,5%	189.802	14,2%	154.722	0,6%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.12. Ο μέσος όρος των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

Στον Πίνακα 4.34 παρουσιάζονται οι μεταβολές μεταξύ των περιόδων, των υποπεριόδων, του πρώτου και του τελευταίου έτους της έρευνας καθώς και μεταξύ του τελευταίου έτους της φάσης ανάπτυξης του οικονομικού κύκλου (2008) και του τελευταίου έτους της υφεσιακής περιόδου (2017), εκφραζόμενες σε απόλυτες τιμές και ως ποσοστά.

Στη σύγκριση μεταξύ των δύο βασικών περιόδων, 2000-2008 και 2009-2017, ο μέσος όρος της μεταβολής στο σύνολο της ΑΠΑ της χώρας ανήλθε στο -16,7%. Ο μόνος κλάδος οικονομικής δραστηριότητας που παρουσίασε αύξηση (27,1%) ήταν της «Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας», ο περισσότερο ανθεκτικός κλάδος της χώρας. Χαμηλότερο ποσοστό από τον εθνικό μέσο όρο και συνεπώς μεγαλύτερο ποσοστό ανθεκτικότητας συγκριτικά (αντίστοιχα με τον δείκτη ευαισθησίας) εμφάνισαν τρεις κλάδοι. Της «Δημόσιας διοίκησης κ.α. (-6,8%)», των «Χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων κ.α.» (-11,9%) και των «Τεχνών κ.α.» (-15,4%). Σε αντίθεση, τη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή παρουσίασε ο κλάδος «Κατασκευές» με -63,2% και στη συνέχεια ο κλάδος «Γεωργίας κ.α.» με -34,4%. Εξετάζοντας τη μεταβολή μόνο μεταξύ των ετών 2008 και 2017, ο κλάδος «Κατασκευές» παρουσίασε τη μεγαλύτερη μείωση, -67,8%, και στη συνέχεια ο κλάδος «Επαγγελματικών δραστηριοτήτων κ.α.» με -43,9%. Η δραστηριότητα της «Γεωργίας κ.α.» είχε την μικρότερη μεταβολή (-8,3%).

Προχωρώντας στη σύγκριση των μεταβολών της αξίας των κλάδων κατά την ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου (2005-2008 προς 2000-2004), μόνο ο κλάδος της «Γεωργίας κ.α.» είχε αρνητικό πρόσημο μεταβολής με -22,3%. Οι «Επαγγελματικές δραστηριότητες κ.α.» εμφανίζουν το μεγαλύτερο ποσοστό θετικής μεταβολής (36,5%), όπως και ο τριτογενής τομέας στο σύνολο του (21,1%), καθώς με εξαίρεση το «Εμπόριο κ.α.» (13,3%), όλοι οι άλλοι κλάδοι του αναπτύχθηκαν με ρυθμό μεταβολής μεγαλύτερο από τον αντίστοιχο του εθνικού μέσου όρου (15,2%).

Περισσότερο ενδιαφέρον έχει ίσως η σύγκριση των περιόδων 2009-2012 και 2005-2008 ώστε να προσδιοριστούν οι κλάδοι που αποδείχθηκαν περισσότερο εύαλτοι στα πρώτα έτη της ύφεσης, κατά τα οποία οι επιπτώσεις της ήταν σαφώς εντονότερες. Ο μόνος κλάδος που αποδείχθηκε ανθεκτικός στην πρώτη υποπερίοδο ήταν ο κλάδος της «Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας» που παρουσίασε αύξηση 20,8%. Από τις υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες, εκτός του κλάδου της «Δημόσιας διοίκησης κ.α.» που παρουσίασε μείωση κατά -5,3%, καμία άλλη δραστηριότητα δεν είχε μικρότερη μεταβολή από την αντίστοιχη του συνόλου της χώρας (-13,9%). Ο δευτερογενής τομέας και ειδικότερα ο κλάδος των «Κατασκευών» (-48,9%), ο κλάδος

των «Επαγγελματικών δραστηριοτήτων κ.α» (-23%) του τριτογενούς τομέα και ο δεύτερος κλάδος του δευτερογενούς τομέα «Ορυχεία κ.α.» (-21%), εμφάνισαν τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταβολής.

Εντύπωση τέλος προκαλούν τα αποτελέσματα της σύγκρισης των υποπεριόδων της ύφεσης, δηλαδή 2013-2017 προς 2009-2012. Η διάρκεια της ύφεσης στη χώρα αποδεικνύεται από το γεγονός πως σε όλους τους κλάδους ο μέσος όρος της ΑΠΑ στην δεύτερη υποπερίοδο μειώθηκε, παρότι η χώρα αντιμετώπιζε ήδη για τέσσερα χρόνια τις έντονες συνέπειες της κρίσης, καθιστώντας εμφανές και την αδυναμία της χώρας και των κλάδων να ανακάμψουν την πρωτική πορεία τους. Μόνο ο πρωτογενής τομέας (-1,7%) και ο κλάδων των «Ορυχείων κ.α.» (-4,3%) παρουσίασαν μικρές μεταβολές και μαζί με τον κλάδο των «Τεχνών κ.α.» (-17,7%), υπήρξαν οι κλάδοι που υποχώρησαν λιγότερο από τον ρυθμό μεταβολής της Ελλάδας (-18,5%). Αντίθετα, όπως επισημάνθηκε ο τριτογενής τομέας στο σύνολό του υποχωρεί στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης κατά -19,6%.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι το παραγωγικό σύστημα της Ελλάδας μεταβλήθηκε μόνο σε ένα βαθμό λόγω της κρίσης του 2008, καθώς συγκεκριμένοι παραγωγικοί κλάδοι υποχώρησαν σημαντικά στον δευτερογενή τομέα. Αυτό είχε ως συνέπεια να υποχωρήσουν περιφέρειες και νομοί που είχαν μεγάλο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου τομέα ή εξειδικεύονταν σε αυτόν. Παράλληλα ο πρωτογενής τομέας αποδείχθηκε αδύναμος να απορροφήσει ένα μεγάλο μέρος από την ύφεση. Ως συνέπεια αυξήθηκε περισσότερο ο προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας στον τριτογενή τομέα, γεγονός που είχε διαφανεί από την φάση της ανάπτυξης της χώρας. Ανθεκτικοί ή περισσότερο ανθεκτικοί την περίοδο της ύφεσης αποδείχθηκαν οι κλάδοι του «Εμπορίου κ.α.», «Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας» και «Δημόσιας διοίκησης κ.α» οι οποίοι διατήρησαν, αύξησαν ή έχασαν μόνο κατά ένα περιορισμένο ποσοστό (συγκριτικά με τους υπολοίπους κλάδους), τη δυναμική τους.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση του δείκτη της ΑΠΑ, το αραχνοειδές Διάγραμμα 4.13 απεικονίζει τις μεταβολές στις υποπεριόδους καθώς και μεταξύ των ετών 2017 και 2000. Στον εξωτερικό μέρος του αναφέρονται οι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας και ο κάθετος άξονας στον κέντρο του γραφήματος παρουσιάζει το μέγεθος των μεταβολών ως ποσοστό. Κάθε κύρια γραμμή πλέγματος εκφράζει ένα ποσοστό της τάξης του 10% και όσο περισσότερο ο δείκτης μίας υποπεριόδου βρίσκεται εξωτερικά στο γράφημα τόσο μεγαλύτερο θετικό είναι το ποσοστό του.

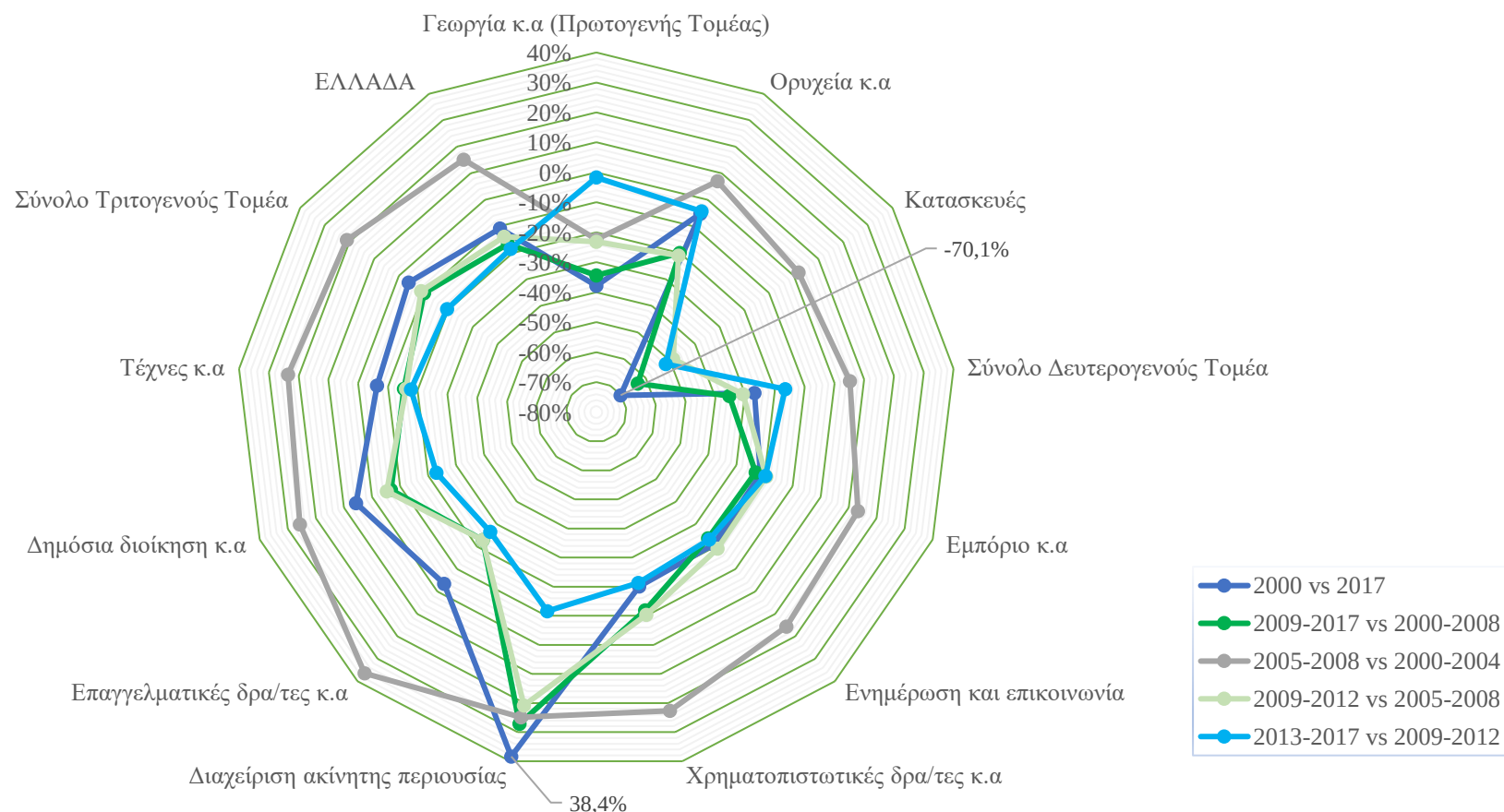
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.34. Οι διαφορές στις περιόδους αναφοράς των μέσων όρων της ΑΠΑ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας σε απόλυτες τιμές και σε ποσοστά (σε εκ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Κλάδοι / Περίοδος	2017 vs 2000	%	2017 vs 2008	%	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	%	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	%	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	%	2013 - 2017 vs 2009 - 2012	%
Γεωργία κ.α (Πρωτογενής Τομέας)	-4.030	-37,9%	-596	-8,3%	-3.281	-34,4%	-2.369	-22,3%	-1.904	-23,1%	-109	-1,7%
Ορυχεία κ.α	-1.276	-5,2%	-5.645	-19,6%	-5.587	-20,1%	1.886	7,0%	-6.083	-21,0%	-992	-4,3%
Κατασκευές	-8.583	-70,1%	-7.699	-67,8%	-9.663	-63,2%	301	2,0%	-7.555	-48,9%	-4.096	-51,9%
Σύνολο Δευτερογενούς Τομέα	-9.859	-26,9%	-13.344	-33,2%	-15.250	-35,3%	2.187	5,2%	-13.638	-30,7%	-5.089	-16,6%
Εμπόριο κ.α	-10.346	-21,5%	-22.476	-37,3%	-12.235	-23,2%	6.644	13,3%	-10.940	-19,4%	-8.973	-19,7%
Ενημέρωση και επικοινωνία	-1.427	-20,9%	-3.153	-36,9%	-1.906	-23,8%	1.170	15,6%	-1.653	-19,1%	-1.626	-23,2%
Χρηματοπιστωτικές δρα/τες κ.α	-1.610	-20,1%	-3.560	-35,7%	-1.076	-11,9%	1.864	22,6%	-1.041	-10,3%	-1.927	-21,3%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	7.407	38,4%	-3.292	-11,0%	6.270	27,1%	5.181	24,9%	5.413	20,8%	-3.639	-11,6%
Επαγγελματικές δρα/τες κ.α	-292	-3,5%	-6.349	-43,9%	-2.677	-22,9%	3.663	36,5%	-3.149	-23,0%	-2.815	-26,7%
Δημόσια διοίκηση κ.α	1.701	5,7%	-14.992	-32,2%	-2.627	-6,8%	8.923	25,7%	-2.297	-5,3%	-9.516	-23,0%
Τέχνες κ.α	-434	-6,4%	-2.969	-31,7%	-1.280	-15,4%	1.778	23,6%	-1.497	-16,1%	-1.387	-17,7%
Σύνολο Τριτογενούς Τομέα	-5.001	-3,9%	-56.792	-31,7%	-15.530	-10,2%	29.224	21,1%	-15.164	-9,0%	-29.882	-19,6%
ΕΛΛΑΔΑ	-18.890	-10,8%	-70.732	-31,2%	-34.060	-16,7%	29.042	15,2%	-30.706	-13,9%	-35.079	-18,5%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία,
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

Διάγραμμα 4.13. Το ποσοστό μεταβολής στην ΑΠΑ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Απασχολούμενοι σε επίπεδο περιφέρειας

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η μεταβλητή της απασχόλησης θεωρείται περισσότερο αντιπροσωπευτική για την αξιολόγηση των συνθηκών που ισχύουν σε μία περιφέρεια ή σε ένα νομό σε σύγκριση με τον δείκτη του ΑΕΠ. Επιπλέον τείνει να επανέρχεται στα επίπεδα που παρουσίαζε πριν την εκδήλωση της απότομης διαταραχής μεταγενέστερα από το επίπεδο της παραγωγής, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τις βαθύτερες επιπτώσεις μίας ύφεσης. Για τη συγκεκριμένη περίοδο ο Monastiriotis (2011) αναφέρει πως η κρίση στην ελληνική αγορά εργασίας προέκυψε ως εξωγενής συνέπεια της δημοσιονομικής κρίσης η οποία επηρέασε σημαντικά τη ρευστότητα και τη ζήτηση αγαθών και εργασίας, χωρίς να φαίνεται πως αυτή σχετίζεται με προγενέστερες διαφοροποιήσεις στη διαθεσιμότητα ή στην ποιότητα της εργασίας.

Στον πρώτο Πίνακα (4.35) παρουσιάζεται το σύνολο των απασχολούμενων στις περιφέρειες ανά έτος. Το μέγιστο του συνόλου των απασχολούμενων της χώρας καταγράφηκε το 2008 (4.856.363) με τις μεγαλύτερες θετικές μεταβολές να καταγράφονται στα έτη 2002 και 2004. Ο μικρότερος αριθμός απασχολούμενων καταγράφηκε το 2013 (3.997.708) και οι μεγαλύτερες ετήσιες αρνητικές μεταβολές το 2011 (-6,9%) και το 2012 (-6,3%). Από το 2014 και έως το 2017 ο συνολικός αριθμός των εργαζομένων παρουσίασε μία (περιορισμένη) αυξητική τάση, παραμένοντας πάντως μικρότερος από κάθε έτος της περιόδου 2000-2011. Σε επίπεδο περιφέρειας, ο μέγιστος αριθμός απασχολούμενων με εξαίρεση την περιφέρεια Πελοποννήσου (2006) καταγράφηκε μεταξύ των ετών 2007-2009, και στις περισσότερες εξ αυτών συγκεκριμένα το 2008. Αντίθετα ο μικρότερος αριθμός απασχολούμενων για τις μισές σχεδόν περιφέρειες (6) καταγράφηκε το 2015 και στην συνέχεια το 2013 (4). Μόνο οι περιφέρειες του Β. Αιγαίου και του Ν. Αιγαίου είχαν τον μικρότερο αριθμό εργαζομένων τους πριν το 2009.

Ο επόμενος Πίνακας (4.36) παρουσιάζει τους απασχολούμενους κάθε περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο των απασχολούμενων της χώρας. Όπως και στο ΑΕΠ (ΑΠΑ), η απασχόληση συγκεντρώνεται στις μεγάλες περιφέρειες με το μεγαλύτερο τμήμα της (37%-39%) να βρίσκεται αναμενόμενα στην περιφέρεια Αττικής και στη συνέχεια στις περιφέρειες Κεντ. Μακεδονίας (15,5-16,5%), Θεσσαλίας, Κρήτης και Δυτ. Ελλάδας (6%-6,5% η κάθε μία). Οι περιφέρειες της Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας συγκεντρώνουν μαζί ποσοστό 54,7% του συνόλου την περίοδο 2000-2008 και 54,5% την περίοδο 2009-2017, εν τούτοις τα μεγέθη αυτά είναι μικρότερα από τα αντίστοιχα τους στο δείκτη του ΑΕΠ (60,6% και 61,8%).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.35. Ο αριθμός των απασχολούμενων στις περιφέρειες

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Αν. Μακεδ., Θράκη	240.372	237.320	242.821	238.369	235.864	236.704	239.997	249.910	243.252	239.764	235.181	218.045	214.398	212.330	212.104	210.204	210.337	211.033
Κ. Μακεδονία	721.387	728.507	728.018	746.895	749.629	757.429	783.697	798.259	802.478	782.859	763.040	697.233	647.946	629.364	641.685	649.403	654.387	669.935
Δ. Μακεδονία	100.502	103.009	105.105	100.302	101.303	99.008	105.253	105.879	108.445	110.272	104.591	98.592	91.772	89.044	90.796	90.510	90.216	90.622
Ήπειρος	128.300	125.313	131.170	128.605	133.565	132.168	137.753	139.246	139.872	142.232	132.782	127.068	122.469	118.281	117.880	116.908	116.084	116.616
Θεσσαλία	279.634	281.895	287.943	297.361	316.719	309.801	309.244	314.280	317.032	314.239	308.052	290.515	275.077	264.996	264.807	261.248	262.965	268.182
Ιόνια Νησιά	85.395	84.982	84.431	90.921	89.966	92.241	91.408	91.586	96.728	96.696	92.286	86.654	87.738	84.785	82.984	83.992	82.791	83.057
Δυτ. Ελλάδα	268.954	269.090	269.023	267.280	261.157	266.462	275.641	283.942	283.637	279.399	274.607	256.544	238.692	228.458	229.666	228.116	229.545	230.822
Στ. Ελλάδα	205.245	198.787	206.131	214.573	213.490	221.220	228.062	226.869	232.488	225.420	224.019	210.564	193.738	192.703	194.839	194.018	193.016	195.723
Πελ/σος	228.967	228.134	235.832	234.017	225.708	241.583	246.496	240.722	244.325	245.453	238.419	227.700	215.349	215.438	215.340	214.898	216.053	218.362
Αττική	1.595.101	1.610.753	1.680.474	1.704.672	1.793.754	1.799.900	1.818.074	1.836.017	1.876.689	1.884.917	1.834.964	1.695.512	1.562.950	1.518.831	1.538.646	1.557.110	1.566.113	1.597.172
Β. Αιγαίο	65.432	65.902	69.186	72.536	76.430	76.304	75.793	77.998	76.732	73.702	74.052	70.907	68.434	69.279	69.464	68.578	68.631	68.982
Ν. Αιγαίο	122.555	123.961	127.476	130.492	133.371	135.584	137.571	144.326	150.811	146.930	144.422	137.111	138.554	132.828	135.796	144.782	145.707	146.594
Κρήτη	270.941	270.726	266.678	269.657	273.136	278.466	282.346	286.034	283.873	287.121	279.066	265.375	248.105	241.372	240.834	244.272	247.182	248.951
ΕΛΛΑΔΑ	4.312.785	4.328.380	4.434.288	4.495.681	4.604.092	4.646.871	4.731.335	4.795.069	4.856.363	4.829.003	4.705.483	4.381.819	4.105.223	3.997.708	4.034.842	4.064.038	4.083.026	4.146.050
Ετήσια Μεταβολή Χώρας	-	0,4%	2,4%	1,4%	2,4%	0,9%	1,8%	1,3%	1,3%	-0,6%	-2,6%	-6,9%	-6,3%	-2,6%	0,9%	0,7%	0,5%	1,5%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.36. Οι απασχολούμενοι στις περιφέρειες ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	5,6%	5,5%	5,5%	5,3%	5,1%	5,1%	5,1%	5,2%	5,0%	5,0%	5,0%	5,0%	5,2%	5,3%	5,3%	5,2%	5,2%	5,1%
Κεντρική Μακεδονία	16,7%	16,8%	16,4%	16,6%	16,3%	16,3%	16,6%	16,6%	16,5%	16,2%	16,2%	15,9%	15,8%	15,7%	15,9%	16,0%	16,0%	16,2%
Δυτική Μακεδονία	2,3%	2,4%	2,4%	2,2%	2,2%	2,1%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%	2,2%	2,3%	2,2%	2,2%	2,3%	2,2%	2,2%	2,2%
Ήπειρος	3,0%	2,9%	3,0%	2,9%	2,9%	2,8%	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	2,8%	2,9%	3,0%	3,0%	2,9%	2,9%	2,8%	2,8%
Θεσσαλία	6,5%	6,5%	6,5%	6,6%	6,9%	6,7%	6,5%	6,6%	6,5%	6,5%	6,5%	6,6%	6,7%	6,6%	6,6%	6,4%	6,4%	6,5%
Ιόνια Νησιά	2,0%	2,0%	1,9%	2,0%	2,0%	2,0%	1,9%	1,9%	2,0%	2,0%	2,0%	2,0%	2,1%	2,1%	2,1%	2,1%	2,0%	2,0%
Δυτική Ελλάδα	6,2%	6,2%	6,1%	5,9%	5,7%	5,7%	5,8%	5,9%	5,8%	5,8%	5,8%	5,9%	5,8%	5,7%	5,7%	5,6%	5,6%	5,6%
Στερεά Ελλάδα	4,8%	4,6%	4,6%	4,8%	4,6%	4,8%	4,8%	4,7%	4,8%	4,7%	4,8%	4,8%	4,7%	4,8%	4,8%	4,8%	4,7%	4,7%
Πελοπόννησος	5,3%	5,3%	5,3%	5,2%	4,9%	5,2%	5,2%	5,0%	5,0%	5,1%	5,1%	5,2%	5,2%	5,4%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%
Αττική	37,0%	37,2%	37,9%	37,9%	39,0%	38,7%	38,4%	38,3%	38,6%	39,0%	39,0%	38,7%	38,1%	38,0%	38,1%	38,3%	38,4%	38,5%
Βόρειο Αιγαίο	1,5%	1,5%	1,6%	1,6%	1,7%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%	1,5%	1,6%	1,6%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%
Νότιο Αιγαίο	2,8%	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	3,0%	3,1%	3,0%	3,1%	3,1%	3,4%	3,3%	3,4%	3,6%	3,6%	3,5%
Κρήτη	6,3%	6,3%	6,0%	6,0%	5,9%	6,0%	6,0%	6,0%	5,8%	5,9%	5,9%	6,1%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%	6,1%	6,0%
Αθροιστικά ποσοστά συμμετοχής περιφερειών Αττικής & Κεντ. Μακεδονίας	53,7%	54,0%	54,3%	54,5%	55,3%	55,0%	55,0%	54,9%	55,1%	55,2%	55,2%	54,6%	53,9%	53,7%	54,0%	54,3%	54,4%	54,7%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Σε ό,τι αφορά στην ετήσια μεταβολή στις περιφέρειες δεν παρατηρούνται μεγάλες διαφοροποιήσεις. Εκτός της περιφέρειας Αττικής οι σημαντικότερες μεταβολές αφορούν αφενός την Δυτ. Ελλάδα όπου υποχωρεί σταδιακά το ετήσιο ποσοστό συμμετοχής της από 6,2% το 2000 σε 5,6% το 2017, αφετέρου την περιφέρεια Ν. Αιγαίου στην οποία το μερίδιό της στο δείκτη προοδευτικά αυξάνει από 2,8% σε 3,5%.

Στον επόμενο Πίνακα (4.37) παρουσιάζονται οι μέσοι όροι του αριθμού των απασχολούμενων στις περιόδους και στις υποπεριόδους της έρευνας καθώς και στο σύνολο των ετών. Αντίστοιχα με τους προηγούμενους δείκτες, παρουσιάζονται και οι μεταβολές των μέσων όρων καθώς και η μεταβολή μεταξύ του αρχικού και του τελικού έτους της έρευνας. Επιπρόσθετα, όπως και στην ανάλυση της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας, χρησιμοποιείται ένας δείκτης ευαισθησίας αντίστοιχος με τον δείκτη ανθεκτικότητας των Giannakis and Bruggeman (2017) για την απασχόληση. Στον συγκεκριμένο δείκτη, για να αξιολογηθεί η αντίσταση της ανθεκτικότητας μίας περιοχής λαμβάνεται υπόψιν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ο λόγος της μείωσης της απασχόλησης σε μία περιφέρεια προς την αντίστοιχη μείωση της απασχόλησης σε εθνικό επίπεδο ($\Delta E_t/E_t$)⁸⁵. Ανάλογα με το εάν ο λόγος είναι μεγαλύτερος ή μικρότερος από την μονάδα τότε θεωρούμε ότι αυτή η περιφέρεια παρουσιάζει αντίστοιχα χαμηλή ή μεγάλη αντίσταση (μεγάλη ή μικρή ευαισθησία) σε μία κατάσταση απότομης διαταραχής.

Βάσει του ποσοστού της μεταβολής του δείκτη ανάμεσα στις δύο βασικές περιόδους μόνο η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου αύξησε τον αριθμό των απασχολούμενων της κατά 5,5%. Μαζί με τις περιφέρειες των Ι. Νήσων (-3,3%) και του Β. Αιγαίου (-3,7%) οι οποίες είχαν τις μικρότερες αρνητικές μεταβολές, πιθανόν λόγω της εξειδίκευσής τους στον τριτογενή τομέα και ιδιαίτερα στον κλάδο του τουρισμού, φαίνεται πως κατάφεραν να περιορίσουν τις απώλειες τους ή και να αυξήσουν τους απασχολούμενους (Ν. Αιγαίο) την περίοδο της ύφεσης. Αντίθετα οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες μειώσεις σημειώθηκαν στις περιφέρειες της Δυτ. Ελλάδας (10,2%) και της Κεντ. Μακεδονίας (10%) και αριθμητικά στις περιφέρειες Αττικής, Κεντ. Μακεδονίας και Δυτ. Ελλάδας. Η τελευταία περιφέρεια μάλιστα παρουσιάζει και τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μεταβολή μεταξύ 2000 και 2017 (-14,2%).

⁸⁵ Στο Παράρτημα παρατίθεται ο Πίνακας Δ6 με το $\Delta E_t/E_t$ των περιφερειών.

Οι επιδόσεις της περιφέρειας του Ν. Αιγαίου στον τομέα της απασχόλησης ήταν αντίστοιχα θετικές κατά τη διάρκεια του αναπτυξιακού διαστήματος της χώρας, καθώς στο διάστημα 2005-2008 εμφάνισε το μεγαλύτερο θετικό ποσοστό μεταβολής (11,4%), ακολουθούμενη από τις περιφέρειες του Β. Αιγαίου (9,7%), Στ. Ελλάδας (9,4%) και Αττικής (9,3%). Αντίθετα στο ίδιο διάστημα, οι δύο από τις τρεις περιφέρειες της Μακεδονίας (Αν. Μακεδονία και Θράκη και Δυτ. Μακεδονία) παρουσίασαν τις μικρότερες ποσοστιαίες αυξήσεις (1,5% και 2,5%), σε μία περίοδο κατά την οποία τα ποσοστά της απασχόλησης αυξήθηκαν και στις 13 περιφέρειες (7,3% στο σύνολο της χώρας).

Αναφορικά με την μεταβολή της απασχόλησης στην υποπερίοδο 2009-2012, με εξαίρεση την περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας στην οποία η απασχόληση μειώθηκε κατά 3,2%, οι μεγαλύτερες μεταβολές στα πρώτα έτη της κρίσης καταγράφονταν στο κεντρικό και στο βόρειο τμήμα της χώρας. Οι μεταβολές της Κεντ. Μακεδονίας (-8%), Αν. Μακεδονίας και Θράκης και Β. Αιγαίου (-6,4%), Στ. Ελλάδας (-6%) και Δυτ. Ελλάδας (-5,4%), ξεπέρασαν τον μέσο όρο της χώρας στην αντίστοιχη περίοδο (-5,3%) ενώ αντίθετα οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου (-0,2%), Ι. Νήσων (-2,3%) και Δυτ. Μακεδονίας είχαν τις μικρότερες απώλειες στον αριθμό των απασχολούμενων.

Στην επόμενη υποπερίοδο (2013-2017) με εξαίρεση την περιφέρεια της Ν. Αιγαίου που παρέμενε στην πρώτη θέση με το χαμηλότερο ποσοστό μεταβολής (-0,4%), η κατάταξη διαφοροποιήθηκε. Την ακολούθησαν οι περιφέρειες Β. Αιγαίου (-3,9%), Πελοποννήσου (-6,8%), Αν. Μακεδονίας και Θράκης (-6,9%), Ι. Νήσων (-8,1%), Στ. Ελλάδας (-9,1%) και Κρήτης (-9,4%). Οι συγκεκριμένες περιφέρειες είχαν ποσοστά μείωσης που βρίσκονταν κάτω από το μέσο όρο της μεταβολής της εθνικής απασχόλησης (-9,8%), με τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές να καταγράφονται στις περιφέρειες Θεσσαλίας (-11%), Δυτ. Μακεδονίας (-10,9%), Αττικής (-10,8%), Ηπείρου (10,7%) και Κεντ. Μακεδονίας (-10,2%).

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως και στις δύο υποπεριόδους της ύφεσης οι περιφέρειες που παρουσίαζαν ποσοστό εξειδίκευσης στον δευτερογενή τομέα την περίοδο ανάπτυξης πάνω από το 20%, με εξαίρεση την Αττική και κυρίως το Β. Αιγαίο, παρουσίασαν μεγάλα ποσοστά μείωσης απασχολούμενων. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το γεγονός πως στο διάστημα 2013-2017 οι αρνητικές μεταβολές του δείκτη εμφανίζονται μεγαλύτερες σε σύγκριση με τις μεταβολές στα έτη 2009-2012 προς 2005-2008. Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνουν την εκτίμηση πως ο δείκτης της απασχόλησης δεν ακολουθεί πάντα ή ακολουθεί με διαφορετικό ρυθμό τις θετικές

μεταβολές του τομέα της παραγωγής, όταν αυτές εμφανίζονται μετά από μία συνθήκη απότομης διαταραχής. Συνεπώς υπάρχει η αίσθηση πως η επίδραση της ύφεσης στην Ελλάδα στον τομέα της απασχόλησης ήταν περισσότερο έντονη από την αντίστοιχη στο ΑΕΠ και στις μεταβολές του.

Τον μικρότερο δείκτη ευαισθησίας ή ενναλακτικά το μεγαλύτερο επίπεδο ανθεκτικότητας στη μεταβολή της απασχόλησης είχε η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου (0,882). Ακολούθησε η περιφέρεια Ι. Νήσων (0,962), σε αντίθεση με τη μικρή ανθεκτικότητα της σε όρους ΑΠΑ (Πίνακας 4.24) και στη συνέχεια οι περιφέρειες Β. Αιγαίου (0,966), Πελοποννήσου (0,986) και Αττικής (0,991). Οι μοναδικές περιφέρειες με μικρή ευαισθησία στους «sensitivity indices» της απασχόλησης και της ΑΠΑ. Την ομάδα των περιφερειών που εμφάνισαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στον δείκτη από το σύνολο της χώρας, συμπληρώνει η περιφέρεια με το μικρότερο βαθμό ανθεκτικότητας σε όρους ΑΠΑ, δηλαδή η Στ. Ελλάδα (0,993). Άλλες δύο περιφέρειες, της Ηπείρου (1,003) και την Κρήτης (1,002) βρίσκονταν κοντά στο μέσο δείκτη της χώρας και έπονταν η Θεσσαλία (1,006) και η Δυτ. Μακεδονία (1,009). Η κατάταξη ολοκληρώνεται με τις περιφέρειες της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (1,026), της Κεντ. Μακεδονίας (1,034) και της Δυτ. Ελλάδας (1,036).

Στα Διαγράμματα 4.14 και 4.15 που ακολουθούν τους πίνακες απεικονίζονται οι μεταβολές στο σύνολο της απασχόλησης για τις δύο βασικές περιόδους καθώς και μεταξύ των υποπεριόδων. Στο πρώτο Διάγραμμα (4.14) εκφράζονται με τη διασπορά τους (κάθετος άξονας) σε συνάρτηση με τη μεταβολή των δύο βασικών περιόδων, δηλαδή της περιόδου 2009-2017 προς 2000-2008 (οριζόντιος άξονας). Ευδιάκριτη είναι η διαφοροποίηση της περιφέρειας του Ν. Αιγαίου (οι δείκτες στα δεξιό μέρος του διαγράμματος) σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα καθώς και η χαμηλή επίδοση της περιφέρειας της Δυτ. Ελλάδας (κάτω αριστερά). Αντίστοιχα ευδιάκριτο είναι το μέγεθος της μεταβολής 2013-2017 προς 2009-2012 σε σύγκριση με τη μεταβολή 2009-2012 προς 2005-2008. Τέλος στο Διάγραμμα 4.15 οι μεταβολές αυτές ως ποσοστό (κάθετος άξονας) απεικονίζονται και με την μορφή στηλών σε όλες τις περιόδους και τις υποπεριόδους της έρευνας καθώς και μεταξύ του αρχικού και του τελικού έτους των ετών.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

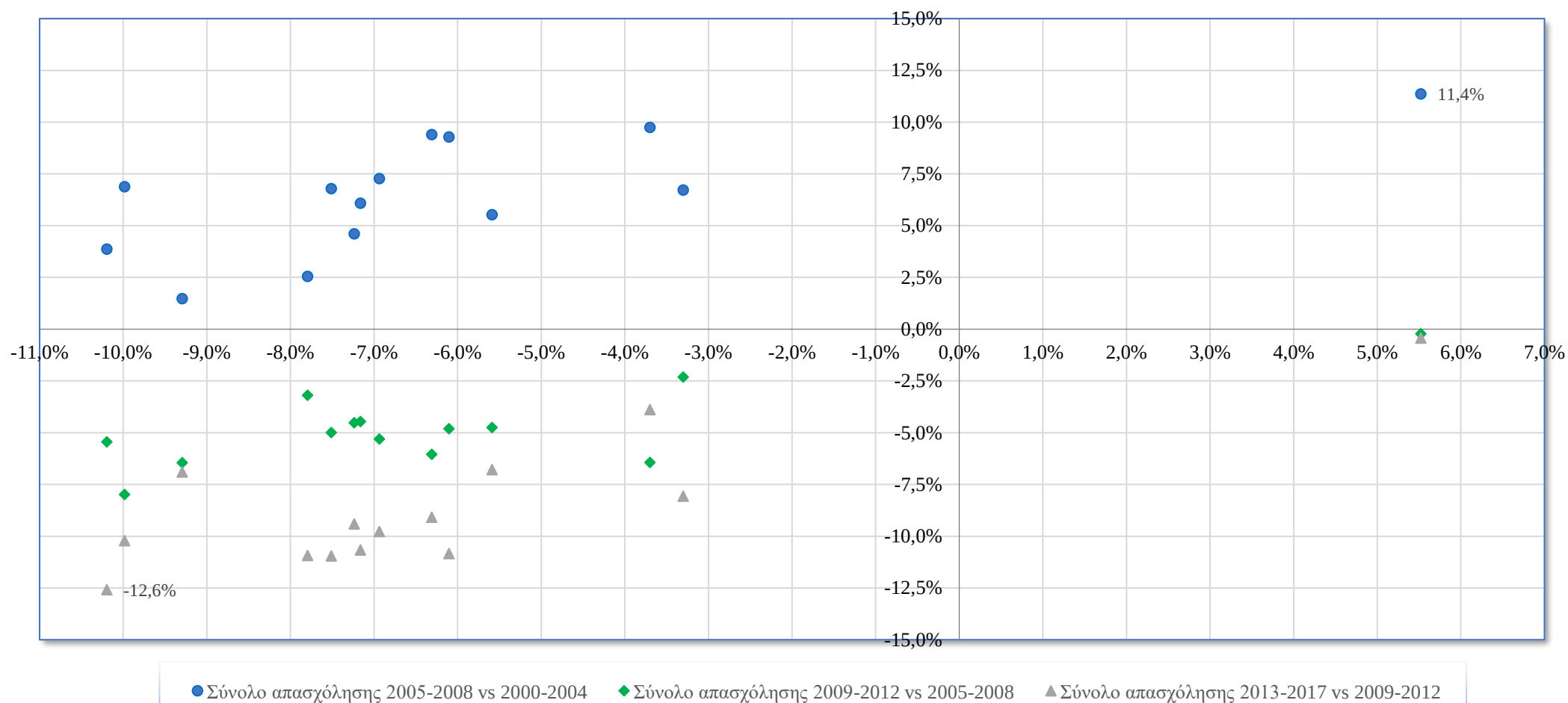
Πίνακας 4.37. Ο μέσος όρος του αριθμού των απασχολούμενων σε επίπεδο περιφέρειας και η μεταβολή τους ανά περίοδο αναφοράς, και ο δείκτης ευαισθησίας

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Sensitivity Index*	
	2000 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs	2009 - 2017 vs	2000 - 2008
	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012	2000 - 2008	
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	229.334	240.512	238.949	242.466	218.155	226.847	211.201	-12,2%	-9,3%	1,5%	-6,4%	-6,9%	1,026	LR
Κεντρική Μακεδονία	719.564	757.367	734.887	785.466	681.761	722.770	648.955	-7,1%	-10,0%	6,9%	-8,0%	-10,2%	1,034	LR
Δυτική Μακεδονία	99.179	103.201	102.044	104.646	95.157	101.307	90.237	-9,8%	-7,8%	2,5%	-3,2%	-10,9%	1,009	LR
Ήπειρος	128.128	132.888	129.391	137.260	123.369	131.138	117.154	-9,1%	-7,2%	6,1%	-4,5%	-10,7%	1,002	LR
Θεσσαλία	290.222	301.546	292.711	312.589	278.898	296.971	264.439	-4,1%	-7,5%	6,8%	-5,0%	-11,0%	1,006	LR
Ιόνια Νησιά	88.258	89.740	87.139	92.991	86.776	90.843	83.522	-2,7%	-3,3%	6,7%	-2,3%	-8,1%	0,962	HR
Δυτική Ελλάδα	257.835	271.687	267.101	277.421	243.983	262.311	229.322	-14,2%	-10,2%	3,9%	-5,4%	-12,6%	1,036	LR
Στερεά Ελλάδα	209.495	216.318	207.645	227.160	202.671	213.435	194.060	-4,6%	-6,3%	9,4%	-6,0%	-9,1%	0,993	HR
Πελοπόννησος	229.600	236.198	230.532	243.281	223.001	231.730	216.018	-4,6%	-5,6%	5,5%	-4,7%	-6,8%	0,986	HR
Αττική	1.692.869	1.746.159	1.676.951	1.832.670	1.639.579	1.744.586	1.555.574	0,1%	-6,1%	9,3%	-4,8%	-10,8%	0,991	HR
Βόρειο Αιγαίο	71.575	72.924	69.897	76.707	70.225	71.774	68.987	5,4%	-3,7%	9,7%	-6,4%	-3,9%	0,966	HR
Νότιο Αιγαίο	137.715	134.016	127.571	142.073	141.414	141.754	141.142	19,6%	5,5%	11,4%	-0,2%	-0,4%	0,882	HR
Κρήτη	265.785	275.762	270.227	282.680	255.809	269.917	244.522	-8,1%	-7,2%	4,6%	-4,5%	-9,4%	1,003	LR
ΕΛΛΑΔΑ	4.419.559	4.578.318	4.435.045	4.757.409	4.260.799	4.505.382	4.065.133	-3,9%	-6,9%	7,3%	-5,3%	-9,8%		

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία

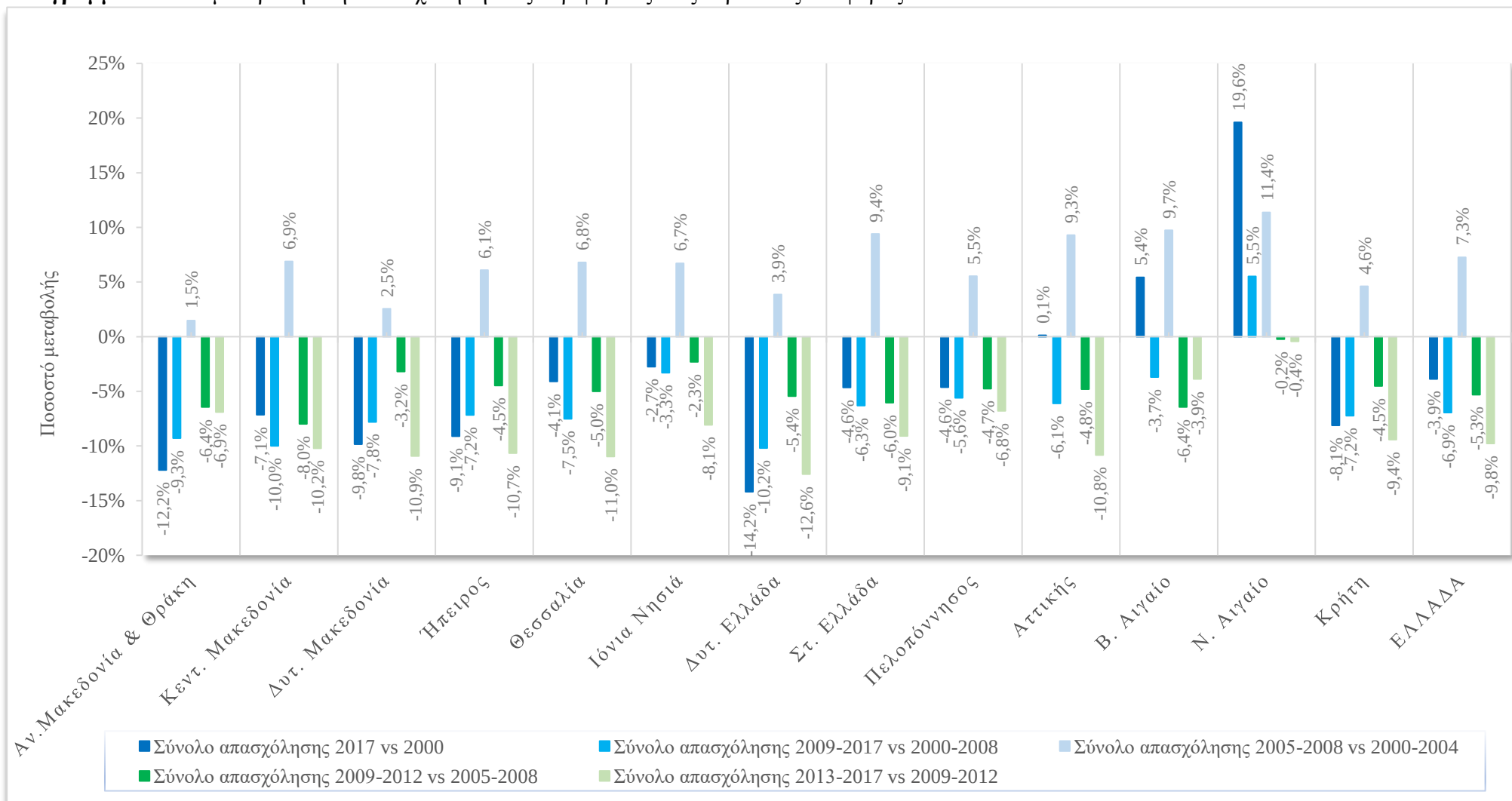
* LR: Low resistance, HR: High resistance (1,000 = εθνικός μέσος όρος)

Διάγραμμα 4.14. Η διασπορά της ποσοστιαίας μεταβολής της απασχόλησης στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.15. Η μεταβολή στην απασχόληση στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Απασχολούμενοι ανά τομέα παραγωγής σε επίπεδο περιφέρειας

Η τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης στις περιφέρειες ίσως έχει περισσότερο ενδιαφέρον και παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.38 με τον μέσο όρο των απασχολούμενων ανά τομέα οικονομίας και τη μεταβολή αυτών στις περιόδους της έρευνας καθώς και μεταξύ των ετών 2017 και 2000.

Στον πρωτογενή τομέα και στην κατάταξη των περιφερειών στις δύο βασικές περιόδους της ανάλυσης δεν εντοπίζονται σημαντικές μεταβολές. Τον μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων είχε η περιφέρεια Κεντ. Μακεδονίας και στη συνέχεια (με απόσταση) οι περιφέρειες Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Δυτ. Ελλάδας και Κρήτης. Τον μικρότερο αριθμό απασχολούμενων παρουσίασαν οι νησιωτικές περιφέρειες και η Αττική. Ωστόσο σε επίπεδο ποσοστών η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο περιόδων ήταν σημαντική, καθώς το συνολικό ποσοστό μειώθηκε κατά 15,8%. Η μερική τάση για μετακίνηση μέρους του αστικού πληθυσμού και συγκεκριμένων περιφερειών (Δυτ. Ελλάδας, Κρήτης, Αττικής) προς τον κλάδο της γεωργίας, αλιείας και δασοκομίας στα έτη 2009 και 2010, δεν είχε συνέχεια όπως φαίνεται και από τις επιμέρους μεταβολές των περιόδων 2009-2013 προς 2005-2008 (-4%) και 2013-2017 προς 2009-2012 (-8,1%). Τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές παρουσίασαν οι νησιωτικές περιφέρειες του Β. Αιγαίου (-27,3%), του Ν. Αιγαίου (-26,7%) και της Κρήτης (-26,1%) ενώ τις μικρότερες μεταβολές οι περιφέρειες Αττικής (-1,6%) και Στ. Ελλάδας (-2,6%). Εν τούτοις οι Giannakis and Bruggeman (2015) αναφέρουν ότι στα πρώτα έτη της κρίσης ο αγροτικός τομέας αποδείχθηκε περισσότερο ανθεκτικός από τους άλλους τομείς, ανατρέποντας την αρνητική τάση του παρελθόντος και καταγράφοντας τις μικρότερες απώλειες ως έκφρασή της τάσης για «επιστροφή στην γη», εξαιτίας και της αύξησης της ανεργίας. Πάντως η τάση για μετακίνηση μέρους του αστικού πληθυσμού και συγκεκριμένων περιφερειών (Δυτ. Ελλάδας, Κρήτης, Αττικής) στα έτη 2009 και 2010 προς τον κλάδο της γεωργίας, της αλιείας και της δασοκομίας, δεν είχε συνέχεια όπως αποδεικνύεται και από τις επιμέρους μεταβολές των περιόδων 2009-2013 προς 2005-2008 (-4%) και 2013-2017 προς 2009-2012 (-8,1%).

Εξετάζοντας στη συνέχεια διακριτά τις δυο υποπεριόδους της ύφεσης, στα έτη 2009-2012 ξεχωρίζει η αύξηση κατά 30,7% των απασχολούμενων στην περιφέρεια της Αττικής, η οποία όμως είναι μικρή αριθμητικά (4.000 περίπου) και δεν συνεχίζεται στην επόμενη υποπερίοδο, όπως και η αύξηση το ίδιο διάστημα στην περιφέρεια Ν. Αιγαίου (κατά 28,5% δηλαδή 2.300 περίπου απασχολούμενους). Στη σύγκριση μεταξύ

του αρχικού και του τελικού έτους της έρευνας, επιβεβαιώνεται η μικρή βαρύτητα του τομέα και στον δείκτη της απασχόλησης (εκτός από τον δείκτη του ΑΕΠ) από την περίοδο της ανάπτυξης, ειδικότερα σε περιφέρειες με μεγάλα αστικά κέντρα και μεγάλο πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστικό το ποσοστό μείωσης της απασχόλησης κατά 13,8% στο διάστημα 2005-2008 προς τα έτη 2000-2004 που είναι μικρότερο πάντως από το αντίστοιχο ποσοστό της μεταβολής της ΑΠΑ του τομέα που ήταν -22,3% (Πίνακας 4.34). Πάρα ταύτα από τη σύγκριση τόσο των ποσοστών των μεταβολών όσο και των αριθμητικών δεδομένων αποδεικνύεται πως ο πρωτογενής τομέας αποδείχθηκε περισσότερο ανθεκτικός από τον δευτερογενή τομέα.

Συγκεκριμένα στον δευτερογενή τομέα μεταξύ των δύο βασικών περιόδων αναφοράς, καταγραφήκαν μεγαλύτερες μεταβολές στην κατάταξη των περιφερειών σε σχέση με τον πρωτογενή τομέα, κυρίως για τις περιφέρειες Κρήτης (από 7^η το 2000-2008 σε 5^η το 2009-2017) και Αν. Μακεδονίας και Θράκης (από 6^η σε 8^η). Όπως και στην αντίστοιχη κατάταξη με βάση την αξία παραγωγής, οι περιφέρειες με μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων στον τομέα είναι εκείνες που διαθέτουν μεγάλα αστικά κέντρα (Αττική, Κεντ. Μακεδονία, Θεσσαλία και Δυτ. Ελλάδα) καθώς και η περιφέρεια Στ. Ελλάδας που είχε σημαντικό βαθμό εξειδίκευση σε όρους παραγωγής. Αντίστοιχη κατάταξη και με τον πρωτογενή τομέα υπάρχει και για τις τελευταίες θέσεις της λίστας, όπου βρίσκονται νησιωτικές περιφέρειες.

Συνολικά η ποσοστιαία αρνητική μεταβολή της χώρας ήταν πολύ μεγάλη καθώς το 1/4 του εργατικού δυναμικού (μ.ο. 220.396 εργαζόμενοι) της πρώτης περιόδου δεν εντοπίζονταν πλέον στις οικονομικές δραστηριότητες του τομέα στην περίοδο της ύφεσης, αποτέλεσμα της αύξησης της ανεργίας, της υποχώρησης συγκεκριμένων κλάδων αλλά και της περαιτέρω στροφής προς οικονομικές δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα. Το διάστημα 2009-2017 οι περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας (-32,2%), Αν. Μακεδονίας και Θράκης (-31,9%) και Αττικής (-27,1%) ξεπέρασαν τον υψηλό αρνητικό εθνικό μέσο όρο μεταβολής του δείκτη, ενώ οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου (-12,1%) και Κρήτης (-14,6%) παρουσίασαν τις μικρότερες απώλειες.

Στις επιμέρους περιόδους το διάστημα 2005-2008 και σε συνάρτηση με την προηγούμενη υποπερίοδο οι απασχολούμενοι του τομέα αυξήθηκαν σε όλες σχεδόν τις περιφέρειες. Στα συγκεκριμένα έτη η αύξηση κατά 8,4% των απασχολούμενων ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αύξηση στην ΑΠΑ του τομέα που ήταν 5,2% (Πίνακας 4.34). Εξάιρεση αποτέλεσε η περιοχή της Δυτ. Μακεδονίας η οποία εμφάνισε μικρή

μείωση απασχολούμενων κατά -4,1%, παρά την εξειδίκευση περιοχών της στον κλάδο της ενέργειας.

Στις υποπεριόδους της ύφεσης ωστόσο η απασχόληση μειώνεται κατά 17,8% το διάστημα 2009-2012 προς 2005-2008 και 22,8% το διάστημα 2013-2017 προς 2009-2012. Οι δύο μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας, η Αττική (-18,2% και -26%) και η Κεντ. Μακεδονίας (-25,6% και -23,8%), παρουσίασαν και στις δυο υποπεριόδους, μεγαλύτερα ποσοστά αρνητικής μεταβολής από τον μέσο όρο της χώρας ενώ οι περιφέρειες Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Δυτ. Ελλάδας σε μία από τις δύο υποπεριόδους. Στη σύγκριση τέλος μεταξύ των ετών 2000 και 2017 μόνο η Κρήτη παρουσίασε μονοψήφιο αρνητικό ποσοστό μεταβολής (-6,9%) ενώ στο αντίθετο άκρο βρέθηκε η περιφέρεια της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (-41,5%).

Η απώλεια θέσεων εργασίας των οικονομικών δραστηριοτήτων των δύο τομέων, δεν αντισταθμίστηκε από αντίστοιχα οφέλη για τον μεγαλύτερο τομέα της χώρας καθώς η διαφορά των μέσων όρων των απασχολούμενων στις δύο περιόδους μελέτης ήταν (οριακά) αρνητική και συγκεκριμένα -0,2%, δηλαδή 4.500 λιγότερους απασχολούμενους. Ο μεγαλύτερος αριθμός απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα καταγράφηκε την περίοδο 2005-2008 και παρέμεινε υψηλός και στην επόμενη τετραετία στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (-2%), παρά την αύξηση της ανεργίας. Ωστόσο στα έτη 2013-2017 ο αριθμός τους μειώθηκε κατά 230.000 σχεδόν, δηλαδή -7%.

Η κατάταξη των περιφερειών με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων στις δύο περιόδους έμεινε σχεδόν αμετάβλητη. Από τα μεγάλα αστικά κέντρα-περιφέρειες της χώρας, μόνο η περιφέρεια Κρήτης αύξησε το ποσοστό της κατά 1,4% καθώς οι περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας (-1,8%) Κεντ. Μακεδονίας (-1,7%), Αττικής (-1%) και Θεσσαλίας (-0,2%) είχαν αρνητικό ποσοστό μεταβολής. Αν και μεγαλύτερες αυξήσεις καταγράφηκαν στις περιφέρειες Ν. Αιγαίου (8,2%), Β. Αιγαίου (5,1%), Πελοποννήσου και Ιονίων Νήσων (3,2%), οι θετικές αυτές μεταβολές μεταφράζονταν αθροιστικά σε λιγότερο από 20.000 απασχολούμενους. Στον τομέα, ο κλάδος του «Εμπορίου-τουρισμού κ.α.» για τις νησιωτικές περιφέρειες και οι κλάδοι των «Επαγγελματικών δραστηριοτήτων κ.α.»⁸⁶ όπως και των «Τεχνών κ.α.», κυρίως στην Πελοπόννησο, ήταν οι δραστηριότητες που αύξησαν τον αριθμό των απασχολούμενων τους.

⁸⁶ Παρ' όλο που ο κλάδος των «Επαγγελματικών δραστηριοτήτων κ.α.» είχε τη δεύτερη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση στην ΑΠΑ μεταξύ των δραστηριοτήτων των τομέων παραγωγής (Πίνακας 4.34).

Στις υποπεριόδους, στο διάστημα 2005-2008 οι 10 από τις 13 περιφέρειες αύξησαν σε διψήφιο ποσοστό τον μέσο όρο της απασχόλησης (11,4%), απόδειξη της ενίσχυσης του τριτογενούς προσανατολισμού της οικονομίας και της εξειδίκευσής τους στον τομέα. Μεγαλύτερες ήταν οι αυξήσεις στην περιφέρεια της Στ. Ελλάδας κατά 15,8% (7,7% η αντίστοιχη αύξηση της ΑΠΑ) και στη συνέχεια στη Δυτ. Ελλάδα με 15,2% (αντίστοιχη αύξηση στην ΑΠΑ 4,6%). Η μικρότερη αύξηση σημειώθηκε στις περιφέρειες της Ηπείρου (6,3%) και της Πελοποννήσου (7,2%).

Στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης, οι μεγαλύτερες μειώσεις καταγράφηκαν στις περιφέρειες Στ. Ελλάδας (-5,9%), Δυτ. Ελλάδας (-3,7%) και Κεντ. Μακεδονίας (-3,1%), οι οποίες είχαν σημαντικές απώλειες και αντίστοιχα στην ΑΠΑ του τομέα. Οι περιφέρειες Δυτ. Μακεδονίας (1,5%) και Πελοποννήσου (1,4%) αύξησαν το ποσοστό απασχόλησης όπως και οριακά η περιφέρεια της Ηπείρου (0,3%). Οι μειώσεις στην δεύτερη υποπερίοδο ήταν μεγαλύτερες, με τις μισές περιφέρειες της χώρας να καταγράφουν αρνητικές μεταβολές που ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσο όρο σε αυτή την περίοδο. Πρόκειται κυρίως για τις περιφέρειες της Θεσσαλίας (-11%) και της Δυτ. Ελλάδας (-9,9%) αλλά και για περιφέρειες στο βόρειο τμήμα της χώρας όπως και για την Αττική. Σε αντίθεση, οι περιφέρειες Β. Αιγαίου και Πελοποννήσου είχαν τις μικρότερες απώλειες (-1,5%).

Το Διάγραμμα 4.16 παρουσιάζει το ποσοστό μεταβολής απασχολούμενων (κάθετος άξονας) στους τομείς οικονομίας στα έτη 2017 και 2000 καθώς και στις περιόδους αναφοράς 2009-2017 προς 2000-2008. Η διαφορά του τριτογενούς τομέα σε σχέση με τον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα είναι ευδιάκριτη. Στο υπόμνημα του διαγράμματος παρατίθενται και τα σχετικά ποσοστά.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.38. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων στις περιφέρειες ανά τομέα οικονομίας και η μεταβολή στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	69.118	75.195	61.521	57.944	58.536	57.469	-32,2%	-16,2%	-18,2%	-4,9%	-1,8%
Κεντρική Μακεδονία	102.615	111.919	90.986	86.995	87.733	86.405	-31,4%	-15,2%	-18,7%	-3,6%	-1,5%
Δυτική Μακεδονία	18.331	18.757	17.797	16.204	17.379	15.263	-19,3%	-11,6%	-5,1%	-2,4%	-12,2%
Ήπειρος	25.820	25.879	25.746	23.019	24.100	22.154	-21,1%	-10,8%	-0,5%	-6,4%	-8,1%
Θεσσαλία	74.438	78.910	68.847	61.714	64.994	59.090	-33,5%	-17,1%	-12,8%	-5,6%	-9,1%
Ιόνια Νησιά	16.257	17.177	15.107	12.943	14.825	11.437	-55,7%	-20,4%	-12,0%	-1,9%	-22,9%
Δυτική Ελλάδα	66.717	74.347	57.178	52.495	55.613	50.001	-42,2%	-21,3%	-23,1%	-2,7%	-10,1%
Στερεά Ελλάδα	39.569	40.022	39.004	38.521	38.894	38.223	-13,4%	-2,6%	-2,5%	-0,3%	-1,7%
Πελοπόννησος	76.744	75.614	78.157	64.776	68.791	61.564	-27,1%	-15,6%	3,4%	-12,0%	-10,5%
Αττική	15.135	17.317	12.407	14.896	16.222	13.835	-43,5%	-1,6%	-28,4%	30,7%	-14,7%
Βόρειο Αιγαίο	11.971	12.066	11.853	8.697	8.824	8.596	-29,5%	-27,3%	-1,8%	-25,6%	-2,6%
Νότιο Αιγαίο	8.016	8.013	8.021	10.153	10.309	10.029	-0,5%	26,7%	0,1%	28,5%	-2,7%
Κρήτη	61.515	69.207	51.901	45.486	50.835	41.207	-46,4%	-26,1%	-25,0%	-2,1%	-18,9%
ΕΛΛΑΔΑ	586.247	624.424	538.526	493.842	517.054	475.273	-33,0%	-15,8%	-13,8%	-4,0%	-8,1%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

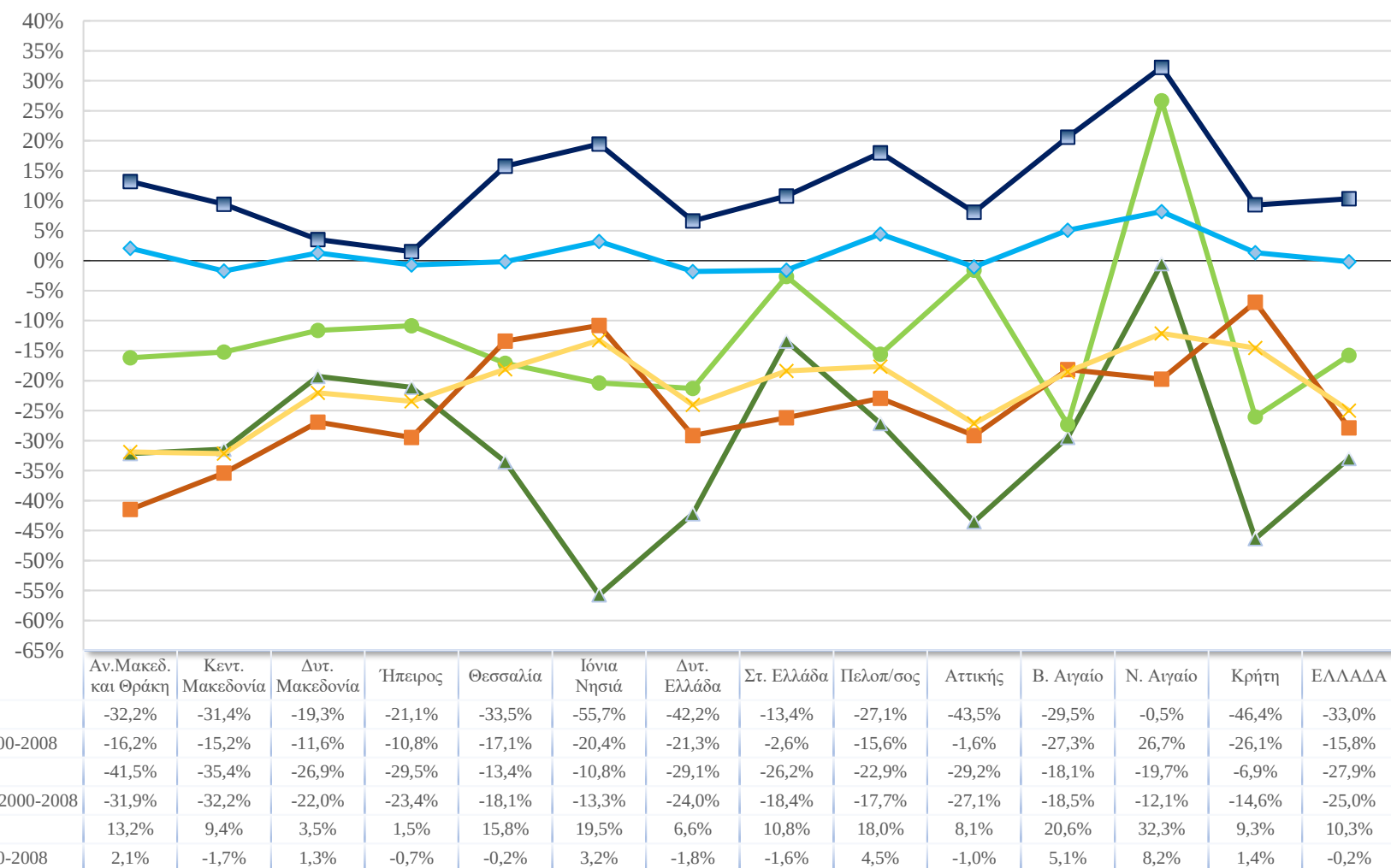
Τομέας	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	43.418	43.173	43.725	29.571	33.478	26.445	-41,5%	-31,9%	1,3%	-23,4%	-21,0%
Κεντρική Μακεδονία	160.209	153.695	168.352	108.663	125.224	95.414	-35,4%	-32,2%	9,5%	-25,6%	-23,8%
Δυτική Μακεδονία	30.110	30.672	29.408	23.481	25.608	21.779	-26,9%	-22,0%	-4,1%	-12,9%	-15,0%
Ήπειρος	26.161	24.802	27.861	20.033	23.149	17.540	-29,5%	-23,4%	12,3%	-16,9%	-24,2%
Θεσσαλία	53.172	49.277	58.040	43.549	47.067	40.734	-13,4%	-18,1%	17,8%	-18,9%	-13,5%
Ιόνια Νησιά	12.171	11.282	13.283	10.556	11.500	9.801	-10,8%	-13,3%	17,7%	-13,4%	-14,8%
Δυτική Ελλάδα	44.080	42.040	46.631	33.484	39.494	28.676	-29,1%	-24,0%	10,9%	-15,3%	-27,4%
Στερεά Ελλάδα	58.460	57.114	60.142	47.709	54.082	42.612	-26,2%	-18,4%	5,3%	-10,1%	-21,2%
Πελοπόννησος	37.710	36.932	38.682	31.051	34.708	28.125	-22,9%	-17,7%	4,7%	-10,3%	-19,0%
Αττικής	338.107	327.156	351.794	246.356	287.870	213.145	-29,2%	-27,1%	7,5%	-18,2%	-26,0%
Βόρειο Αιγαίο	10.719	10.019	11.595	8.736	9.725	7.946	-18,1%	-18,5%	15,7%	-16,1%	-18,3%
Νότιο Αιγαίο	24.919	24.566	25.359	21.897	24.800	19.574	-19,7%	-12,1%	3,2%	-2,2%	-21,1%
Κρήτη	42.878	39.770	46.762	36.633	40.827	33.278	-6,9%	-14,6%	17,6%	-12,7%	-18,5%
ΕΛΛΑΔΑ	882.115	850.500	921.633	661.719	757.532	585.069	-27,9%	-25,0%	8,4%	-17,8%	-22,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τομέας	ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	127.976	120.581	137.221	130.641	134.832	127.287	13,2%	2,1%	13,8%	-1,7%	-5,6%
Κεντρική Μακεδονία	494.542	469.273	526.128	486.103	509.813	467.136	9,4%	-1,7%	12,1%	-3,1%	-8,4%
Δυτική Μακεδονία	54.760	52.615	57.441	55.473	58.320	53.195	3,5%	1,3%	9,2%	1,5%	-8,8%
Ήπειρος	80.907	78.710	83.652	80.317	83.889	77.459	1,5%	-0,7%	6,3%	0,3%	-7,7%
Θεσσαλία	173.936	164.523	185.702	173.635	184.910	164.615	15,8%	-0,2%	12,9%	-0,4%	-11,0%
Ιόνια Νησιά	61.311	58.680	64.601	63.277	64.518	62.283	19,5%	3,2%	10,1%	-0,1%	-3,5%
Δυτική Ελλάδα	160.890	150.714	173.611	158.004	167.203	150.645	6,6%	-1,8%	15,2%	-3,7%	-9,9%
Στερεά Ελλάδα	118.289	110.509	128.014	116.440	120.459	113.225	10,8%	-1,6%	15,8%	-5,9%	-6,0%
Πελοπόννησος	121.744	117.985	126.442	127.175	128.231	126.330	18,0%	4,5%	7,2%	1,4%	-1,5%
Αττική	1.392.918	1.332.477	1.468.469	1.378.328	1.440.494	1.328.595	8,1%	-1,0%	10,2%	-1,9%	-7,8%
Βόρειο Αιγαίο	50.233	47.813	53.259	52.792	53.226	52.445	20,6%	5,1%	11,4%	-0,1%	-1,5%
Νότιο Αιγαίο	101.082	94.992	108.694	109.363	106.646	111.538	32,3%	8,2%	14,4%	-1,9%	4,6%
Κρήτη	171.369	161.250	184.017	173.690	178.255	170.038	9,3%	1,4%	14,1%	-3,1%	-4,6%
ΕΛΛΑΔΑ	3.109.957	2.960.122	3.297.250	3.105.238	3.230.796	3.004.791	10,3%	-0,2%	11,4%	-2,0%	-7,0%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.16. Το ποσοστό μεταβολής των απασχολούμενων στις περιφέρειες στους τομείς οικονομίας στις περιόδους αναφοράς και στα έτη 2017 προς 2000

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Απασχολούμενοι σε επίπεδο νομού

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα δεδομένα των απασχολούμενων σε επίπεδο νομών (Πίνακας 4.39). Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας, με βάση τη διαθεσιμότητα των στοιχείων της Eurostat τα σχετικά δεδομένα για συγκεκριμένους νομούς παρουσιάζονται συνδυαστικά. Συγκεκριμένα αυτό αφορά τους νομούς των Γρεβενών και Κοζάνης, Άρτας και Πρέβεζας, Καρδίτσας και Τρικάλων, Αργολίδας και Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας.

Όπως αναμενόταν η κρίση περιόρισε τον αριθμό των απασχολούμενων στη συντριπτική πλειοψηφία των νομών. Πάρα ταύτα δεν μεταβλήθηκε η γεωγραφική κατανομή τους καθώς οι νομοί με μεγάλες πόλεις διατήρησαν τη δυναμική τους έχοντας μικρές μόνο απώλειες, με εξαίρεση τους νομούς Αττικής και Λάρισας (θετικές μεταβολές) όπως φαίνεται και στον Πίνακα (4.40) όπου παρουσιάζονται οι απασχολούμενοι ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας.

Μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της έρευνας δεν προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα με εξαίρεση ελάχιστους νομούς. Οι δύο μεγαλύτεροι νομοί έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής στη συνολική απασχόληση στη χώρα. Η Αττική παρουσιάζει ποσοστά συμμετοχής 38% με 38,5% κατά μέσο όρο, έχοντας και τη μεγαλύτερη αύξηση μεταξύ των νομών στο διάστημα της ύφεσης (0,4%). Τα ποσοστά αυτά ωστόσο είναι μικρότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής του νομού στο εγχώριο ΑΕΠ, δηλαδή 46,8% την περίοδο 2000-2008 και 48,3% την περίοδο 2009-2017 (Πίνακας 4.16).

Ο νομός Θεσσαλονίκης είχε ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο των απασχολούμενων 10,3% την περίοδο της ανάπτυξης και 10,1% την περίοδο της ύφεσης. Η μικρή μείωση είναι ανάλογη της μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής του νομού στην παραγωγή της χώρας μεταξύ των περιόδων (9% και 8,8% αντίστοιχα). Τις μεγαλύτερες ετήσιες διαφοροποιήσεις μεταξύ των νομών που έχουν μεγάλες πόλεις, παρουσιάζει ο νομός Αχαΐας, με αρνητική μεταβολή -0,4% ενώ από τους υπόλοιπους νομούς ξεχωρίζει η αρνητική μεταβολή στο νομό Εύβοιας (-0,3%).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.39. Ο αριθμός των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	62.580	60.350	65.570	66.810	62.040	58.690	59.870	64.340	61.180	57.120	53.590	48.940	47.290	51.710	51.870	51.380	51.460	51.170
Ξάνθη	40.830	40.750	39.120	39.220	43.820	44.650	43.840	45.170	43.030	41.900	45.290	42.750	42.390	39.990	39.740	39.390	39.310	40.040
Ροδόπη	55.280	53.890	55.570	53.310	46.490	50.170	52.830	54.010	52.340	53.230	51.670	49.300	49.620	50.760	50.150	47.750	47.190	46.860
Δράμα	33.090	33.440	31.890	27.330	30.450	30.090	31.780	32.250	32.280	31.000	28.460	26.080	26.300	23.960	24.210	24.350	24.410	24.670
Θάσος, Καβάλα	48.580	48.890	50.670	51.700	53.070	53.110	51.680	54.150	54.420	56.510	56.170	50.980	48.800	45.910	46.120	47.330	47.960	48.290
Ημαθία	57.120	57.510	52.920	53.640	47.320	51.920	56.860	50.520	50.680	52.220	52.150	51.680	51.130	49.850	49.740	50.050	49.960	50.130
Θεσσαλονίκη	442.020	444.750	443.570	456.980	473.890	480.740	492.680	511.380	518.790	502.850	489.130	440.040	402.780	386.190	397.550	405.870	410.240	424.730
Κυκλές	31.690	34.350	31.960	34.720	31.630	31.970	29.980	30.330	29.990	29.850	31.350	28.900	25.280	25.000	25.530	25.230	25.200	25.090
Πέλλα	60.260	59.030	64.370	65.180	63.750	56.980	57.900	60.600	61.020	58.650	58.270	55.400	53.130	53.230	53.450	52.620	52.470	53.240
Πιερία	50.770	55.010	50.940	53.370	49.390	50.080	54.400	53.510	52.670	50.040	48.370	46.260	42.860	39.760	41.340	41.260	41.120	41.080
Σέρρες	56.210	53.010	54.720	55.610	52.580	54.420	58.870	60.340	59.420	58.760	55.340	49.350	45.250	46.150	44.730	44.990	45.860	45.900
Χαλκιδική	23.330	24.840	29.550	27.400	31.070	31.330	33.010	31.590	29.900	30.490	28.420	25.600	27.500	28.990	29.360	29.370	29.530	29.770
Γρεβενά-Κοζάνη	66.620	68.660	68.040	65.640	63.990	61.020	65.330	65.500	64.510	66.460	63.620	60.070	56.340	55.130	56.810	56.790	56.760	57.390
Καστοριά	17.260	17.320	19.570	18.670	19.450	19.190	19.570	21.890	22.470	23.530	22.350	21.660	19.100	17.350	16.950	16.840	16.580	16.710
Φλώρινα	16.620	17.030	17.490	16.000	17.860	18.800	20.360	18.480	21.470	20.280	18.620	16.860	16.340	16.570	17.040	16.880	16.870	16.520
Άρτα-Πρέβεζα	50.350	48.340	49.990	49.480	48.780	48.460	50.700	50.980	50.940	57.260	54.040	50.980	49.110	46.260	45.900	45.610	45.420	45.080
Θεσπρωτία	19.660	18.620	21.550	19.040	17.450	16.690	16.560	15.780	15.070	14.200	14.900	15.050	16.520	16.580	16.480	16.210	16.000	15.840
Ιωάννινα	58.300	58.350	59.630	60.090	67.340	67.020	70.490	72.480	73.860	70.770	63.840	61.040	56.840	55.450	55.500	55.080	54.660	55.690
Καρδίτσα-Τρίκαλα	95.920	99.100	113.600	112.120	112.010	105.520	100.890	104.950	105.580	107.710	103.290	100.120	97.850	96.860	94.340	88.510	88.410	89.620
Λάρισα	115.070	114.670	106.790	116.780	126.200	127.470	133.410	130.410	134.510	130.360	130.590	120.930	113.920	111.880	113.110	113.460	114.100	116.610
Μαγνησία	68.640	68.130	67.550	68.470	78.510	76.810	74.950	78.920	76.940	76.180	74.170	69.460	63.310	56.260	57.360	59.280	60.450	61.950
Ζάκυνθος	15.550	17.920	17.570	17.610	18.790	21.290	20.520	23.820	26.940	28.240	26.930	26.230	24.750	25.750	24.470	23.780	22.730	22.930
Κέρκυρα	52.540	50.910	49.300	54.040	51.850	51.480	51.150	46.720	48.250	47.300	46.050	43.010	43.680	39.820	39.830	41.740	41.520	41.460
Ιθάκη, Κεφαλληνία	10.940	9.360	10.640	11.410	12.380	12.330	12.620	12.390	12.740	12.880	11.400	10.300	11.380	11.290	11.210	11.130	11.240	11.350
Λευκάδα	6.370	6.790	6.920	7.860	6.950	7.150	7.120	8.650	8.800	8.270	7.910	7.120	7.940	7.930	7.470	7.350	7.300	7.320
Αιτωλοακαρνανία	79.550	74.930	77.130	78.270	76.180	77.550	82.350	84.390	87.170	82.640	78.010	71.830	70.420	70.110	70.150	70.090	70.990	71.210
Αχαΐα	130.370	131.610	126.760	126.940	130.240	132.420	133.100	143.180	138.770	133.080	129.600	121.320	104.600	93.500	94.820	95.070	96.570	97.100

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ηλεία	59.030	62.550	65.130	62.070	54.740	56.480	60.190	56.370	57.700	63.680	67.000	63.400	63.670	64.910	64.690	62.950	61.990	62.510
Βοιωτία	50.700	50.210	55.300	52.830	51.490	51.130	56.720	56.970	54.620	53.440	52.280	50.810	47.130	48.010	48.260	48.650	49.350	50.990
Εύβοια	73.130	68.860	72.580	80.850	81.300	89.450	92.900	89.310	89.090	77.940	74.830	68.890	61.100	57.640	58.030	57.930	58.540	58.930
Ευρυτανία	10.260	10.150	9.660	9.800	8.800	9.180	8.880	8.390	8.720	9.120	8.910	8.810	8.100	8.310	8.030	7.890	7.540	7.430
Φθιώτιδα	59.570	58.650	57.910	60.740	60.480	57.430	55.290	57.270	65.360	68.920	72.850	68.000	64.190	66.190	67.740	66.840	64.760	65.410
Φωκίδα	11.580	10.910	10.680	10.360	11.410	14.030	14.270	14.930	14.710	16.010	15.160	14.060	13.220	12.600	12.780	12.700	12.840	12.970
Αργολίδα-Αρκαδία	78.770	79.020	82.360	77.980	75.280	79.080	79.650	80.150	82.140	78.720	77.620	74.440	69.170	71.270	71.740	71.610	73.110	73.890
Κορινθία	62.750	60.170	59.650	56.090	54.450	59.900	60.640	56.290	55.850	56.760	52.710	53.220	52.170	49.510	48.490	48.130	47.590	48.940
Λακωνία-Μεσσηνία	87.440	88.940	93.810	99.950	95.970	102.600	106.200	104.280	106.340	109.980	108.090	100.040	94.010	94.700	95.110	95.160	95.350	95.530
Αττική	1.595.100	1.610.750	1.680.470	1.704.670	1.793.750	1.799.900	1.818.070	1.836.020	1.876.690	1.884.920	1.834.960	1.695.510	1.562.950	1.518.730	1.538.650	1.557.110	1.566.110	1.597.170
Λέσβος, Λήμνος	35.880	36.290	37.910	38.570	43.330	43.830	42.210	43.880	42.630	39.080	39.060	37.360	34.850	34.700	34.900	34.140	34.370	34.850
Ικαρία, Σάμος	12.330	12.660	13.170	14.180	13.850	13.350	14.460	14.600	14.100	15.350	16.300	15.790	14.440	16.030	15.930	16.140	16.060	16.000
Χίος	17.210	16.950	18.110	19.790	19.260	19.120	19.120	19.520	20.000	19.270	18.690	17.760	19.140	18.570	18.630	18.290	18.200	18.140
Δωδεκάνησα	75.990	77.420	80.800	83.920	78.170	84.520	87.650	95.530	99.840	93.390	91.030	85.440	87.250	83.460	83.880	90.390	90.310	91.650
Κυκλάδες	46.560	46.540	46.670	46.570	55.200	51.070	49.920	48.800	50.970	53.540	53.400	51.670	51.300	49.410	51.920	54.390	55.390	54.950
Ηράκλειο	137.870	141.040	141.060	145.510	150.210	151.210	158.810	158.020	155.290	153.330	143.180	135.270	124.440	124.500	124.950	127.330	129.460	130.580
Λασιθί	38.640	36.170	35.670	34.410	32.560	32.540	31.400	31.320	30.680	30.100	33.750	32.170	30.670	26.540	24.990	24.850	24.380	25.020
Ρέθυμνο	37.110	38.230	36.030	35.720	32.210	33.230	31.080	33.140	32.100	35.790	35.540	35.170	33.640	32.520	31.580	31.880	31.800	31.200
Χανιά	57.330	55.290	53.910	54.020	58.150	61.480	61.060	63.550	65.810	67.890	66.600	62.760	59.350	57.870	59.320	60.210	61.550	62.140
ΕΛΛΑΔΑ	4.312.785	4.328.380	4.434.288	4.495.681	4.604.092	4.646.871	4.731.335	4.795.069	4.856.363	4.829.003	4.705.483	4.381.819	4.105.223	3.997.708	4.034.842	4.064.038	4.083.026	4.146.050

Πηγή: Eurostat

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.40. Οι απασχολούμενοι στους νομούς ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,2%	1,1%	1,1%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,2%
Ξάνθη	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%
Ροδόπη	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Δράμα	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%
Θάσος, Καβάλα	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%
Ημαθία	1,1%	1,2%	1,1%	1,0%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,2%	1,1%	1,0%	1,1%
Θεσσαλονίκη	10,3%	10,4%	10,7%	10,7%	10,4%	10,4%	10,0%	9,8%	9,7%	9,9%	10,0%	10,0%	10,2%	10,3%	10,4%	10,7%	10,7%	10,4%
Κυκλές	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Πέλλα	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,2%
Πιερία	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%
Σέρρες	1,2%	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%
Χαλκιδική	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%
Γρεβενά-Κοζάνη	1,3%	1,4%	1,4%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,4%	1,4%	1,3%	1,4%
Καστοριά	0,4%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%
Φλώρινα	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Άρτα-Πρέβεζα	1,0%	1,1%	1,1%	1,0%	1,2%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	1,1%	1,1%	1,0%	1,2%
Θεσπρωτία	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%
Ιωάννινα	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%
Καρδίτσα-Τρίκαλα	2,3%	2,1%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%	2,4%	2,4%	2,3%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%	2,1%	2,2%	2,2%	2,2%
Λάρισα	2,7%	2,8%	2,7%	2,8%	2,7%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,7%	2,8%	2,7%	2,8%	2,7%
Μαγνησία	1,7%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%	1,5%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,7%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%
Ζάκυνθος	0,5%	0,4%	0,5%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%	0,5%	0,4%	0,5%	0,6%	0,6%
Κέρκυρα	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,0%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,2%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Λευκάδα	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
Αιτωλοακαρνανία	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,7%	1,7%	1,6%	1,7%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,7%
Αχαΐα	2,8%	2,8%	3,0%	2,9%	2,8%	2,8%	2,8%	2,5%	2,3%	2,4%	2,3%	2,4%	2,3%	2,8%	2,8%	3,0%	2,9%	2,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ηλεία	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%	1,3%	1,4%	1,4%	1,6%	1,6%	1,6%	1,5%	1,5%	1,5%	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%	1,3%
Βοιωτία	1,1%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%
Εύβοια	1,9%	2,0%	1,9%	1,8%	1,6%	1,6%	1,6%	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,9%	2,0%	1,9%	1,8%	1,6%
Ευρυτανία	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
Φθιώτιδα	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,4%	1,5%	1,6%	1,6%	1,7%	1,7%	1,6%	1,6%	1,6%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,4%
Φωκίδα	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Αργολίδα-Αρκαδία	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,6%	1,6%	1,7%	1,7%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,6%
Κορινθία	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,2%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,2%
Λακωνία-Μεσσηνία	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%	2,4%	2,4%	2,3%	2,3%	2,3%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%
Αττική	37,0%	37,2%	37,9%	37,9%	39,0%	38,7%	38,4%	38,3%	38,6%	39,0%	39,0%	38,7%	38,1%	38,0%	38,1%	38,3%	38,4%	38,5%
Λέσβος, Δήμος	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%	0,8%	0,8%	0,9%	0,8%	0,9%	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%
Ικαρία, Σάμος	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Χίος	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%
Δωδεκάνησα	1,8%	1,8%	1,8%	1,9%	1,7%	1,8%	1,9%	2,0%	2,1%	1,9%	1,9%	2,0%	2,1%	2,1%	2,1%	2,2%	2,2%	2,2%
Κυκλάδες	1,1%	1,1%	1,1%	1,0%	1,2%	1,1%	1,1%	1,0%	1,0%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,4%	1,3%
Ηράκλειο	3,2%	3,3%	3,2%	3,2%	3,3%	3,3%	3,4%	3,3%	3,2%	3,2%	3,0%	3,1%	3,0%	3,1%	3,1%	3,1%	3,2%	3,1%
Λασιθί	0,9%	0,8%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%	0,6%
Ρέθυμνο	0,9%	0,9%	0,8%	0,8%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%	0,8%
Χανιά	1,3%	1,3%	1,2%	1,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%

Πηγή: ίδια επεξεργασία

Μια περισσότερο συγκεντρωτική απεικόνιση της μεταβολής των απασχολούμενων στους νομούς δίνεται από τον Πίνακα 4.41. Παρουσιάζεται ο μέσος όρος των απασχολούμενων στους νομούς και η μεταβολή τους ανά περίοδο αναφοράς καθώς και μεταξύ του αρχικού και του τελικού έτους της έρευνας. Όπως και για τις περιφέρειες παρουσιάζεται επίσης ο δείκτης ευαισθησίας στις περιόδους 2009-2017 προς 2000-2008 για να διαπιστωθεί ποιοι νομοί παρουσίασαν συγκριτικά με το επίπεδο της χώρας χαμηλή αντίσταση στην περίοδο της ύφεσης και ποιοι νομοί μεγαλύτερη ανθεκτικότητα⁸⁷. Στη σύγκριση των ετών 2000 και 2017 στους «κερδισμένους» κατατάσσονται νησιωτικοί νομοί (Ζακύνθου, Δωδεκάνησων, Κυκλάδων, Σάμου, Λευκάδας) και νομοί που εξειδικεύονταν στον τριτογενή τομέα και κυρίως σε τουριστικές δραστηριότητες (Χαλκιδική, Χανιά). Αυτό ωστόσο δεν ίσχυε σε όλες τις περιπτώσεις όπως αποδεικνύεται από την αρνητική μεταβολή στους υπόλοιπους νομούς της Κρήτης και στον νομό Κέρκυρας. Ωστόσο μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή καταγράφηκε σε νομούς της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως σε νομούς της περιφερειακής ενότητας της Μακεδονίας καθώς και των περιφερειών Ηπείρου (Θεσπρωτία, Άρτα-Πρέβεζα), Δυτ. Ελλάδας (Αιτωλοακαρνανία, Αχαΐα), σε ορισμένους νομούς της Στ. Ελλάδας (Ευρυτανία, Εύβοια) καθώς και στο νομό Κορίνθου.

Στη σύγκριση των μέσων όρων των υποπεριόδων 2005-2008 προς 2000-2004, το 1/3 σχεδόν των νομών της χώρας παρουσίασαν μείωση του αριθμού των απασχολούμενων. Πρόκειται κυρίως για νομούς της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και τους νησιωτικούς νομούς της Κέρκυρας και κυρίως του Λασιθίου και του Ρεθύμνου. Από τους υπόλοιπους νομούς της χώρας ξεχωρίζει η μείωση στον νομό Θεσπρωτίας (-16,8%), την οποία φαίνεται να ισοσταθμίζει αντίστοιχη αύξηση στον όμορο νομό των Ιωαννίνων. Θετικές μεταβολές καταγράφηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας με τους νομούς Ζακύνθου (32,3%) και Φωκίδας (31,8%) να ξεχωρίζουν. Ακολουθεί μία σειρά νομών με αυξητικά ποσοστά κοντά ή πάνω από το 15% όπως οι νομοί Εύβοιας, Φλώρινας, Χαλκιδικής, Κεφαλλονιάς, Δωδεκανήσων και Ιωαννίνων.

Η εικόνα αυτή όμως διαφοροποιείται δραστικά στις επόμενες δύο υποπεριόδους. Την περίοδο 2009-2012 προς 2005-2008 μόνο σε 11 νομούς της χώρας σημειώθηκε αύξηση των απασχολούμενων και την περίοδο 2013-2017 προς 2009-2012 μόλις σε 4. Κανένας από τους νομούς που διέθεταν σημαντικά αστικά κέντρα δεν παρουσίασε

⁸⁷ Στο Παράρτημα παρατίθεται ο Πίνακας Δ6 με το ΔΕr/Er των νομών.

θετικό ρυθμό μεταβολής στις δύο υποπεριόδους, με εξαίρεση τον νομό Χανίων το διάστημα 2009-2012, ενώ μόνο οι νομοί Σάμου (9,4% και 3,7%) και Κυκλάδων (4,6% και 1,4%) κατέγραψαν αυξήσεις και στις δύο αυτές υποπεριόδους.

Αναλυτικά, στην πρώτη υποπερίοδο (2009-2012) 22 νομοί είχαν μεγαλύτερο αρνητικό ποσοστό μεταβολής του ποσοστού απασχόλησής σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο (-5,8%), με τη μεγαλύτερη μείωση να πραγματοποιείται στους νομούς Εύβοιας (-21,6%) και Έβρου (-15,2%). Ιδιαίτερα επιζήμια αποδείχθηκαν τα συγκεκριμένα έτη για 5 από τους 7 νομούς της περιφέρειας της Κεντ. Μακεδονίας, στους οποίους ο αριθμός απασχολούμενων μειώθηκε. Αντίθετα αύξησαν το ποσοστό απασχόλησης οι νομοί Φθιώτιδας, Ζακύνθου (πάνω από 10%) και Ηλείας, Σάμου, Ρεθύμνου (κοντά στο 10%). Στη δεύτερη υποπερίοδο, 18 νομοί εμφάνισαν μεγαλύτερο ποσοστό αρνητικής μεταβολής σε σύγκριση με τον μέσο όρο της χώρας (-9,8%) και άλλοι 29 νομοί μικρότερο αρνητικό ποσοστό. Οι νομοί Καστοριάς, Αχαΐας και Λασιθίου εμφάνισαν τις μεγαλύτερες μεταβολές που ξεπερνούσαν το -20% και οι νομοί Εύβοιας και Μαγνησίας πάνω από -15%. Μαζί με τους νομούς Σάμου και Κυκλάδων που αναφέρθηκαν, οι άλλες δύο περιοχές της χώρας που είχαν θετικό ρυθμό μεταβολής των απασχολούμενων, ήταν οι νομοί Θεσπρωτίας (7%) και Χαλκιδικής (5%).

Συνολικά στην περίοδο 2009-2017, μόνο 10 νομοί είχαν θετικό ρυθμό μεταβολής του αριθμού των απασχολούμενων και κανένας εξ' αυτών δεν άνηκε στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Πρόκειται για τους νομούς της Ζακύνθου (25,4%) και της Λευκάδας (3%) από την περιφέρεια των Ιόνιων Νήσων, ο νομός Ηλείας (7,6%) από την περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας, οι νομοί Φθιώτιδας (13,6%) και Φωκίδας (8,3%) από την περιφέρεια Στ. Ελλάδας, οι νομοί Λακωνίας-Μεσσηνίας (0,3%) από την περιφέρεια Πελοποννήσου, ο νομός Σάμου (15,8%) από την περιφέρεια Β. Αιγαίου, οι νομοί Δωδεκανήσων (4,3%) και Κυκλάδων (7,6%) από την περιφέρεια Ν. Αιγαίου και ο νομός Χανίων (5,1%) από την περιφέρεια Κρήτης. Στις θέσεις με τις μεγαλύτερες μειώσεις συναντάμε 8 νομούς με ποσοστό που ξεπερνούσε το -15% και συγκεκριμένα τους νομούς Εύβοιας (-22,2%), Αχαΐας (-19,1%), Έβρου (-17,3%), Δράμας (-17,4%), Λασιθίου (-16,8%), Πιερίας (-16,6%), Κιλκίς (-15,8%) και Κέρκυρας (-15,7%). Αυτό που μπορεί να ειπωθεί αναφορικά με τις όμορες περιοχές του νομού Θεσσαλονίκης, είναι πως η μείωση των απασχολούμενων τους αντανακλά σε μεγάλο βαθμό και τις επιπτώσεις που επέφερε η ύφεση στον δεύτερο μεγαλύτερο νομό της χώρας.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τον δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index) των νομών, διαπιστώνεται πως σχεδόν οι μισοί νομοί της χώρας παρουσίασαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα από αυτή της χώρας. Από το σύνολο των 24 αυτών νομών, μεταξύ αυτών με σημαντικό αστικό πληθυσμό, μόνο οι νομοί Αττικής (0,991) και Λάρισας (0,966) είχαν δείκτη που δεν υπερέβαινε το μέσο όρο της χώρας. Στους 10 πρώτους νομούς με μεγαλύτερη αντίσταση (μικρότερη ευαισθησία) στην αρνητική μεταβολή της απασχόλησης για το σύνολο της χώρας βρίσκονταν νομοί είτε της νησιωτικής Ελλάδας και συγκεκριμένα οι νομοί Ζακύνθου (0,742) και Σάμου (0,804) που είχαν και τις καλύτερες επιδόσεις, Κυκλάδων (0,865), Χανίων (0,885), Δωδεκάνησων (0,892) και Λευκάδας (0,904) είτε νομοί της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, δηλαδή οι νομοί Φθιώτιδας (0,820), Φωκίδας (0,859), Ηλείας (0,865) που συμπληρώνουν την πρώτη πεντάδα των νομών με τον μεγαλύτερο βαθμό ανθεκτικότητας, καθώς και οι νομοί Λακωνίας-Μεσσηνίας (0,928).

Σε αντίθεση, τις τελευταίες θέσεις της λίστας καταλαμβάνουν νομοί, οι οποίοι με εξαίρεση τους νομούς Λασιθίου (1,118) και Κέρκυρας (1,105), είτε παρουσιάζονται να υστερούν την περίοδο της ύφεσης σε όρους κ.κ. ΑΕΠ όπως ο νομός Αχαΐας (1,150) και/είτε βρίσκονται στις περιφέρειες της Μακεδονίας όπως οι νομοί Δράμας (1,127), Έβρου (1,125), Πιερίας (1,116) και Σερρών (1,077), είτε αποτελούν μέρος του παραγωγικού άξονα της Αττικής όπως ο νομός Κορινθίας (1,070) και Εύβοιας (1,196), ο οποίος βρίσκεται μάλιστα στην 51^η θέση, ούσα η περιοχή με την μικρότερη αντίσταση.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.41. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού και η μεταβολή τους ανά περίοδο αναφοράς, και ο δείκτης ευαισθησίας

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Sensitivity Index*	
	2000 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009 - 2017 vs	2005 - 2008 vs	2009 - 2012 vs	2013 - 2017 vs	2009 - 2017 vs	2000 - 2008
	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2000	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2012	2000 - 2008	
Έβρος	56.998	62.381	63.470	61.020	51.614	51.735	51.518	-18,3%	-17,3%	-3,9%	-15,2%	-0,4%	1,125	LR
Ξάνθη	41.735	42.270	40.748	44.173	41.200	43.083	39.694	-2,0%	-2,5%	8,4%	-2,5%	-7,9%	0,955	HR
Ροδόπη	51.134	52.654	52.908	52.338	49.614	50.955	48.542	-15,2%	-5,8%	-1,1%	-2,6%	-4,7%	0,988	HR
Δράμα	28.669	31.400	31.240	31.600	25.938	27.960	24.320	-25,5%	-17,4%	1,2%	-11,5%	-13,0%	1,127	LR
Θάσος, Καβάλα	50.797	51.808	50.582	53.340	49.786	53.115	47.122	-0,6%	-3,9%	5,5%	-0,4%	-11,3%	0,968	HR
Ημαθία	51.967	53.166	53.702	52.495	50.768	51.795	49.946	-12,2%	-4,5%	-2,2%	-1,3%	-3,6%	0,975	HR
Θεσσαλονίκη	451.343	473.867	452.242	500.898	428.820	458.700	404.916	-3,9%	-9,5%	10,8%	-8,4%	-11,7%	1,028	LR
Κιλκίς	29.336	31.847	32.870	30.568	26.826	28.845	25.210	-20,8%	-15,8%	-7,0%	-5,6%	-12,6%	1,105	LR
Πέλλα	57.753	61.010	62.518	59.125	54.496	56.363	53.002	-11,7%	-10,7%	-5,4%	-4,7%	-6,0%	1,042	LR
Πιερία	47.902	52.238	51.896	52.665	43.566	46.883	40.912	-19,1%	-16,6%	1,5%	-11,0%	-12,7%	1,116	LR
Σέρρες	52.306	56.131	54.426	58.263	48.481	52.175	45.526	-18,3%	-13,6%	7,0%	-10,4%	-12,7%	1,077	LR
Χαλκιδική	28.947	29.113	27.238	31.458	28.781	28.003	29.404	27,6%	-1,2%	15,5%	-11,0%	5,0%	0,941	HR
Γρεβενά-Κοζάνη	62.149	65.479	66.590	64.090	58.819	61.623	56.576	-13,9%	-10,2%	-3,8%	-3,9%	-8,2%	1,036	LR
Καστοριά	19.248	19.488	18.454	20.780	19.008	21.660	16.886	-3,3%	-2,5%	12,5%	4,3%	-22,0%	0,954	HR
Φλώρινα	17.783	18.234	17.000	19.778	17.331	18.025	16.776	-0,6%	-5,0%	16,3%	-8,9%	-6,9%	0,979	HR
Άρτα-Πρέβεζα	49.316	49.780	49.388	50.270	48.851	52.848	45.654	-10,4%	-1,9%	1,8%	5,1%	-13,6%	0,948	HR
Θεσπρωτία	16.789	17.824	19.264	16.025	15.753	15.168	16.222	-19,5%	-11,6%	-16,8%	-5,3%	7,0%	1,053	LR
Ιωάννινα	62.024	65.284	60.742	70.963	58.763	63.123	55.276	-4,5%	-10,0%	16,8%	-11,0%	-12,5%	1,034	LR
Καρδίτσα- Τρίκαλα	100.911	105.521	106.550	104.235	96.301	102.243	91.548	-6,6%	-8,7%	-2,2%	-1,9%	-10,5%	1,020	LR
Λάρισα	120.571	122.812	115.902	131.450	118.329	123.950	113.832	1,3%	-3,7%	13,4%	-5,7%	-8,2%	0,966	HR
Μαγνησία	68.741	73.213	70.260	76.905	64.269	70.780	59.060	-9,7%	-12,2%	9,5%	-8,0%	-16,6%	1,060	LR
Ζάκυνθος	22.546	20.001	17.488	23.143	25.090	26.538	23.932	47,3%	25,4%	32,3%	14,7%	-9,8%	0,742	HR
Κέρκυρα	46.703	50.693	51.728	49.400	42.712	45.010	40.874	-21,1%	-15,7%	-4,5%	-8,9%	-9,2%	1,105	LR
Ιθάκη, Κεφαλληνία	11.499	11.646	10.946	12.520	11.353	11.490	11.244	3,8%	-2,6%	14,4%	-8,3%	-2,2%	0,955	HR
Λευκάδα	7.512	7.401	6.978	7.930	7.623	7.810	7.474	15,1%	3,0%	13,6%	-1,5%	-4,2%	0,904	HR
Αιτωλοακαρνανία	76.276	79.724	77.212	82.865	72.828	75.725	70.510	-10,5%	-8,7%	7,3%	-8,6%	-6,9%	1,019	LR

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Αχαΐα	119.947	132.599	129.184	136.868	107.296	122.150	95.412	-25,5%	-19,1%	6,0%	-10,8%	-21,9%	1,150	LR
Ηλεία	61.614	59.362	60.704	57.685	63.867	64.438	63.410	5,9%	7,6%	-5,0%	11,7%	-1,6%	0,865	HR
Βοιωτία	51.605	53.330	52.106	54.860	49.880	50.915	49.052	0,5%	-6,5%	5,3%	-7,2%	-3,7%	0,995	HR
Εύβοια	72.850	81.941	75.344	90.188	63.759	70.690	58.214	-19,4%	-22,2%	19,7%	-21,6%	-17,7%	1,196	LR
Ευρυτανία	8.777	9.316	9.734	8.793	8.238	8.735	7.840	-27,4%	-11,6%	-9,6%	-0,7%	-10,2%	1,052	LR
Φθιώτιδα	63.200	59.189	59.470	58.838	67.211	68.490	66.188	9,8%	13,6%	-1,1%	16,4%	-3,4%	0,820	HR
Φοκίδα	13.068	12.542	10.988	14.485	13.593	14.613	12.778	12,0%	8,3%	31,8%	0,8%	-12,5%	0,859	HR
Αργολίδα-Αρκαδία	76.444	79.381	78.682	80.255	73.508	74.988	72.324	-6,2%	-7,4%	2,0%	-6,6%	-3,5%	1,005	LR
Κορινθία	54.628	58.421	58.622	58.170	50.836	53.715	48.532	-22,0%	-13,0%	-0,8%	-7,7%	-9,6%	1,070	LR
Λακωνία-Μεσσηνία	98.528	98.392	93.222	104.855	98.663	103.030	95.170	9,3%	0,3%	12,5%	-1,7%	-7,6%	0,928	HR
Αττική	1.692.863	1.746.158	1.676.948	1.832.670	1.639.568	1.744.585	1.555.554	0,1%	-6,1%	9,3%	-4,8%	-10,8%	0,991	HR
Λέσβος, Λήμνος	38.213	40.503	38.396	43.138	35.923	37.588	34.592	-2,9%	-11,3%	12,4%	-12,9%	-8,0%	1,049	LR
Ικαρία, Σάμος	14.708	13.633	13.238	14.128	15.782	15.470	16.032	29,7%	15,8%	6,8%	9,4%	3,7%	0,804	HR
Χίος	18.654	18.787	18.264	19.440	18.521	18.715	18.366	5,5%	-1,4%	6,4%	-3,7%	-1,9%	0,944	HR
Δωδεκάνησα	86.702	84.871	79.260	91.885	88.533	89.278	87.938	20,6%	4,3%	15,9%	-2,8%	-1,5%	0,892	HR
Κυκλάδες	51.015	49.144	48.308	50.190	52.886	52.478	53.212	18,0%	7,6%	3,9%	4,6%	1,4%	0,865	HR
Ηράκλειο	140.670	148.780	143.138	155.833	132.560	139.055	127.364	-5,3%	-10,9%	8,9%	-10,8%	-8,4%	1,045	LR
Λασιότι	30.881	33.710	35.490	31.485	28.052	31.673	25.156	-35,2%	-16,8%	-11,3%	0,6%	-20,6%	1,118	LR
Ρέθυμνο	33.776	34.317	35.860	32.388	33.236	35.035	31.796	-15,9%	-3,1%	-9,7%	8,2%	-9,2%	0,961	HR
Χανιά	60.461	58.956	55.740	62.975	61.966	64.150	60.218	8,4%	5,1%	13,0%	1,9%	-6,1%	0,885	HR
ΕΛΛΑΔΑ	4.419.559	4.578.318	4.435.045	4.757.409	4.260.799	4.505.382	4.065.133	-3,9%	-6,9%	7,3%	-5,3%	-9,8%		

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία,

*= LR: Low resistance, HR: High resistance (1,000 = εθνικός μέσος όρος)

Απασχολούμενοι ανά τομέα παραγωγής σε επίπεδο νομού

Ο επόμενος Πίνακας (4.42) δείχνει τη κατανομή των απασχολούμενων στους τομείς παραγωγής και το Διάγραμμα 4.17 τη διασπορά της μεταβολής του μεγέθους της απασχόλησης.

Εστιάζοντας αρχικά στον πρωτογενή τομέα και στα έτη 2000-2008, οι περισσότεροι απασχολούμενοι προερχόταν από τους νομούς Λακωνίας-Μεσσηνίας και Καρδίτσας (36.000 απασχολούμενους) και έπειτα από τους νομούς Ηρακλείου (32.000), Λάρισας, Ροδόπης, Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας, Αργολίδας-Αρκαδίας και Πέλλας (20.000-30.000). Τον μικρότερο αριθμό απασχολούμενων είχαν νομοί που εξειδικεύονταν κυρίως σε τουριστικές ή/και εμπορικές δραστηριότητες, δηλαδή οι νομοί Λευκάδας, Χίου, Φωκίδας, Ευρυτανίας (οι δύο τελευταίοι εξειδικεύονταν και στον κλάδο της «Δημόσιας διοίκησης κ.α.») με λιγότερους από 2.000 εργαζόμενους και οι νομοί Κεφαλονιάς, Σάμου, Δωδεκανήσων, Καστοριάς και Φλώρινας (οι δύο νομοί της περιφέρειας Δυτ. Μακεδονίας εξειδικεύονταν και στον τομέα των «Ορυχείων κ.α.» και «Δημόσιας διοίκησης κ.α.») με λιγότερους από 4.000. Στην περίοδο της ύφεσης (2009-2017) με εξαίρεση τους νομούς Αργολίδας-Αρκαδίας στις πρώτες θέσεις της λίστας κατατάσσονταν οι ίδιοι νομοί αλλά μόνο οι νομοί Λακωνίας-Μεσσηνίας είχαν περισσότερους από 30.000 απασχολούμενους στον τομέα (σχεδόν 35.000). Στους υπόλοιπους νομούς που κατείχαν και πάλι τις πρώτες θέσεις, οι απασχολούμενοι κυμαίνονταν μεταξύ 20.000 και 30.000 ατόμων. Στο τέλος της κατάταξης, με εξαίρεση τον νομό Δωδεκανήσων, εμφανίζονται και εδώ οι νομοί της πρώτης περιόδου με τη διαφορά πάντως σε αντίθεση με τους νομούς που βρίσκονταν στη κορυφή της κατάταξης ότι στις συγκεκριμένες περιοχές στην περίοδο της ύφεσης, αυξήθηκε ο αριθμός των απασχολούμενων τους.

Εξετάζοντας τα ποσοστά μεταβολής μεταξύ των δύο περιόδων, το ποσοστό της αρνητικής μεταβολής στον αριθμό των απασχολούμενων για το σύνολο της χώρας ανήλθε στο -15,8%. Οι (ελάχιστοι) νομοί με θετικό ποσοστό μεταβολής αποτελούν περιοχές χωρίς εξειδίκευση στον πρωτογενή τομέα. Πρόκειται για νησιωτικούς νομούς ή για νομούς με έμφαση στον δευτερογενή τομέα και συγκεκριμένα οι περιοχές Δωδεκανήσων 41,6%, Φωκίδας 26,1%, Ζακύνθου 18,6%, Καστοριάς 17,3% και Κυκλάδων 14,5%. Αντίθετα στους νομούς με εξειδίκευση στον τομέα, ο δείκτης παρουσιάστηκε ευαίσθητος στο οικονομικό και δημοσιονομικό περιβάλλον της χώρας. Ωστόσο οι σημαντικότερες ποσοτικές μεταβολές σημειώθηκαν στους νομούς που βρίσκονταν μεταξύ 12ης και 35ης θέσης στην κατάταξη με τους περισσότερους

απασχολούμενους στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας. Από τις συγκεκριμένες μεταβολές, ξεχωρίζουν οι μειώσεις στους νομούς Πιερίας (-52%), Κιλκίς (-47%), Κέρκυρας (-41,4%), Εύβοιας (-41%) Θεσπρωτίας (-34,3%), Ηρακλείου (-33,5%), Λέσβου (-32,5%). Συνολικά σε όλες τις περιόδους και υποπεριόδους όπως και στην αντίστοιχη αντιπαραβολή των ετών 2000 και 2017, αντίστοιχα με την ΑΠΑ του τομέα, ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων μειωνόταν σε κάθε επόμενη περίοδο (ή έτος σύγκρισης).

Στον τομέα της μεταποίησης και βιομηχανίας, την περίοδο 2000-2008 στην κορυφή της κατάταξης βρίσκονταν οι νομοί με τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, δηλαδή η Αθήνα⁸⁸ και η Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια οι νομοί Αχαΐας, Ηρακλείου και Λάρισας. Ο νομός Εύβοιας ήταν 6^{ος} στο σύνολο της χώρας, παρουσιάζοντας εξειδίκευση στον κλάδο των «Ορυχείων κ.α.» αλλά και με σημαντική παρουσία στον κλάδο των κατασκευών. Ακολουθούσαν οι νομοί Γρεβενών-Κοζάνης, Βοιωτίας, Μαγνησίας, Καρδίτσας-Τρικάλων και Ιωάννινων. Αρκετοί από τους νομούς που βρίσκονταν στο τέλος της κατάταξης στα έτη 2000-2008 βρέθηκαν σε ανάλογες θέσεις στα έτη 2009-2017 (Λευκάδας, Ευρυτανίας, Κεφαλονιάς, Σάμου και Φωκίδας), με μόνη προσθήκη στη δεύτερη περίοδο τον νομό Χίου στην θέση του νομού Λήμνου, ενώ νομοί που βρέθηκαν λίγο ψηλότερα από τις τελευταίες θέσεις (Θεσπρωτίας, Ζακύνθου, Χίου, Λασιθίου, Φλώρινας και Λήμνου) συνείσφεραν στο παραγωγικό δυναμικό του τομέα λιγότερους από 5.000 απασχολούμενους ο καθένας. Στην περίοδο της ύφεσης πάλι τις πρώτες θέσεις κατείχαν οι νομοί Αττικής, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Λάρισας και Εύβοιας. Ο νομός Αχαΐας υποχώρησε στην 7^η θέση κάτω από τον νομό Βοιωτίας (8^{ος} το διάστημα 2000-2008), όπως και ο νομός Ιωαννίνων στην 15^η θέση (από 11^η). Την πρώτη δεκάδα συμπλήρωσαν εκ νέου οι νομοί Γρεβενών-Κοζάνης, Μαγνησίας και Καρδίτσας-Τρικάλων.

Όσον αφορά στον αριθμό των απασχολούμενων του τομέα για το σύνολο της χώρας, διαπιστώνεται πως οι αρνητικές μεταβολές των περιόδων και υποπεριόδων ήταν μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες του πρωτογενούς τομέα, με εξαίρεση τη μεταβολή στην περίοδο 2005-2008. Συγκεκριμένα από το σύνολο των νομών, την περίοδο 2009-2017 οι 16 εξ αυτών είχαν ποσοστό αρνητικής μεταβολής μεγαλύτερο από το -25% της χώρας. Πάντως οι μεταβολές μόνο τεσσάρων μεγάλων νομών (Αχαΐας

⁸⁸ Ο αριθμός των απασχολούμενων του νομού ήταν ίσος με τον αριθμό των απασχολούμενων των επόμενων 14 νομών στην κατάταξη, αθροιστικά.

με -35,6%, Θεσσαλονίκης με -33,6%, Αττικής με -27,1% και Μαγνησίας με -25,3%) αντιπροσώπευαν το -64% της συνολικής μεταβολής των απασχολούμενων του τομέα (140.914 απασχολούμενοι σε σύνολο 220.413). Σε επίπεδο ποσοστιαίων μεταβολών, οι 5 μεγαλύτερες μεταβολές καταγράφηκαν στους νομούς Ευρυτανίας (-43,9%), Ημαθίας (-39,8%), Χαλκιδικής (-38,9%), Έβρου (-37,8%) και Ξάνθης (-36,5%). Οι επιπτώσεις της ύφεσης στην απασχόληση φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα έντονη στην περιφέρεια της Αν. Μακεδονίας και Θράκης καθώς εκτός από τους νομούς Έβρου και Ξάνθης, στις υψηλότερες θέσεις της λίστας με τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές, βρέθηκαν και οι νομοί Δράμας (8^{ος}) και Ροδόπης (9^{ος}). Αντίστοιχα και στην περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας οι επιπτώσεις της κρίσης στους νομούς ήταν σημαντικές βάσει της σχετικής κατάταξης (Ημαθίας 2^{ος}, Χαλκιδικής 3^{ος}, Θεσσαλονίκης 11^{ος} και Σερρών 12^{ος}).

Στον τομέα των υπηρεσιών κατά την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας, μετά τους πέντε μεγαλύτερους πληθυσμιακά νομούς ακολούθησαν οι νομοί Δωδεκανήσων, Καρδίτσας, Λακωνίας-Μεσσηνίας, Εύβοιας, Μαγνησίας και Ιωαννίνων. Στην αντίστοιχη κατάταξη των ετών 2009-2017, οι πρώτοι 8 νομοί παρέμειναν οι ίδιοι και οι όποιες αλλαγές εντοπίζονται στους νομούς Εύβοιας (14^{ος}) και Ιωαννίνων (13^{ος}) καθώς τη θέση τους έχουν πάρει οι νομοί Λακωνίας-Μεσσηνίας (8^{ος}) και Αργολίδας-Αρκαδίας (10^{ος}). Στις τελευταίες θέσεις της λίστας και στις δύο περιόδους βρίσκονταν οι νομοί Λευκάδας, Ευρυτανίας, Κεφαλονιάς, Φωκίδας, Σάμου, Φλώρινας, Καστοριάς και Θεσπρωτίας.

Παρατηρώντας τις μεταβολές στον αριθμό των απασχολούμενων στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 για τις δύο «κατηγορίες» νομών, διαπιστώνεται καταρχάς ότι στους νομούς που καταγράφονταν περισσότεροι εργαζόμενοι στον τομέα (εκτός των νομών Δωδεκανήσων 5,5% και Λάρισας 3,6%) οι εργαζόμενοι μειώθηκαν, με τις μεγαλύτερες μεταβολές στο σύνολο των νομών να καταγράφονται στις περιοχές Εύβοιας (-17,4%) και Αχαΐας (-15%). Άλλοι νομοί που παρουσίασαν σημαντική αρνητική μεταβολή ήταν αυτοί της Δράμας (-13,8%), των Σερρών (-10,7%), της Κέρκυρας (-10,2%), της Πέλλας (-8,8%), του Λασιθίου (-8,4%) και του Έβρου (-7,7%) ενώ έπονταν άλλοι 11 νομοί με αρνητικά ποσοστά μεταβολών μεταξύ -1% (Αττικής) και -4,8% (Ιωαννίνων). Ελέγχοντας στη συνέχεια εάν υπάρχει συσχέτιση αυτή της μεταβολής με την κατάταξη των νομών σε όρους ΑΕΠ ή κ.κ. ΑΕΠ, στην προσπάθεια να διερευνηθεί ο ρόλος του τομέα στην βελτίωση της παραγωγής και του βιοτικού επιπέδου, διαπιστώνεται πως για την περίοδο 2009-2017 και σε σχέση με την περίοδο

2000-2008, οι περισσότεροι νομοί εξ αυτών υποχωρούν ή παραμένουν στάσιμοι στην κατάταξη σε όρους ΑΕΠ ή κ.κ. ΑΕΠ (νομοί Εύβοιας, Αχαΐας, Σερρών, Δράμας, Κέρκυρας, Καρδίτσας, Γρεβενών, Ημαθίας, Ηρακλείου, Βοιωτίας, Ευρυτανίας, Μαγνησίας, Ιωαννίνων) και μόνο λίγοι νομοί (Πέλλας, Λασιθίου, Έβρου, Λέσβου) παρουσιάζουν ανοδική τάση στην κατάταξη.

Από την άλλη πλευρά, οι νομοί που στα έτη 2000-2008 είχαν τους λιγότερους εργαζόμενους στον τομέα των υπηρεσιών, αύξησαν τον αριθμό των απασχολούμενων τους στο διάστημα 2009-2017, με εξαίρεση τον νομό Ευρυτανίας (-4,2%). Τις μεγαλύτερες ποσοστιαίες αυξήσεις παρουσίασαν οι νομοί Σάμου (30,3%), Λευκάδας (16,4%), Φωκίδας (14,7%), Φλώρινας (12,4%) και Κεφαλονιάς (10%). Συνολικά στη χώρα, την μεγαλύτερη αύξηση απασχολούμενων είχαν οι νομοί Ζακύνθου (35,8%), Ηλείας (32,5%), Σάμου (30,3%), Φθιώτιδας (19,7%), Ξάνθης (18,7%), Χανίων (16,7%), Λευκάδας (16,4%), Φωκίδας και Ροδόπης (14,7%), Κυκλάδων (13,7%), Φλώρινας (12,4%), Χαλκιδικής (12,2%) και Κεφαλλονιάς (10%). Ακολούθησαν 13 νομοί με ποσοστά αύξησης μεταξύ 8,1% (Θεσπρωτίας) και 1,3% (Καστοριάς). Συγκρίνοντας αντίστοιχα με την προηγούμενη «κατηγορία» νομών, εάν συσχετίζεται η μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων στον τομέα με μεταβολές στην κατάταξη των νομών σε όρους ΑΕΠ ή κ.κ. ΑΕΠ, δεν προκύπτουν συγκεκριμένα συμπεράσματα ως προς τον ρόλο του δείκτη της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, στην μεταβολή του επιπέδου παραγωγής. Άλλοι νομοί εξ αυτών παρέμειναν στάσιμοι ή σχεδόν στάσιμοι στην κατάταξη (Ζακύνθου, Φθιώτιδας, Κορινθίας, Λακωνίας, Σάμου, Χίου, Δωδεκανήσων, Χανίων) άλλοι βελτίωσαν τη θέση τους (Καβάλας, Πιερίας, Χαλκιδικής, Καστοριάς, Άρτας, Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας, Αργολίδας, Κυκλάδων) και άλλοι νομοί υποχώρησαν σχετικά ή κατά πολύ (Ξάνθης, Ροδόπης, Θεσπρωτίας, Μαγνησίας, Κεφαλλονιάς, Φωκίδας, Ρεθύμνου).

Στο Διάγραμμα 4.17 παρουσιάζεται η μεταβολή των νομών μεταξύ των βασικών περιόδων στους τρεις τομείς παραγωγής. Για να αποτυπωθεί η διασπορά των μεταβολών των νομών στο μέγεθος της απασχόλησης (κάθετος άξονας), οι διακυμάνσεις παρουσιάζονται σε συνάρτηση με τη μεταβολή μεταξύ των ετών 2017 και 2000 (οριζόντιος άξονας). Στο διάγραμμα αποτυπώνεται ευδιάκριτα η διαφοροποίηση της μεταβολής του τομέα των υπηρεσιών στους νομούς σε σύγκριση με τις μεταβολές στους άλλους δύο τομείς παραγωγής.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.42. Ο μέσος όρος των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας και η μεταβολή στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Έβρος	14.999	17.108	12.363	10.526	10.068	10.892	-46,1%	-29,8%	-27,7%	-18,6%	8,2%
Ξάνθη	12.898	13.498	12.148	11.541	12.123	11.076	-20,6%	-10,5%	-10,0%	-0,2%	-8,6%
Ροδόπη	27.423	29.732	24.538	23.903	23.775	24.006	-33,8%	-12,8%	-17,5%	-3,1%	1,0%
Δράμα	4.884	5.810	3.728	4.682	4.738	4.638	-29,2%	-4,1%	-35,8%	27,1%	-2,1%
Θάσος, Καβάλα	8.912	9.048	8.743	7.294	7.843	6.856	-15,4%	-18,2%	-3,4%	-10,3%	-12,6%
Ημαθία	13.903	14.212	13.518	16.504	17.945	15.352	-17,7%	18,7%	-4,9%	32,8%	-14,4%
Θεσσαλονίκη	16.734	17.986	15.170	14.363	13.333	15.188	-16,3%	-14,2%	-15,7%	-12,1%	13,9%
Κιλκίς	8.710	11.296	5.478	4.618	5.248	4.114	-67,5%	-47,0%	-51,5%	-4,2%	-21,6%
Πέλλα	21.109	24.362	17.043	19.730	19.440	19.962	-29,5%	-6,5%	-30,0%	14,1%	2,7%
Πιερία	17.944	18.594	17.133	8.619	9.015	8.302	-58,9%	-52,0%	-7,9%	-47,4%	-7,9%
Σέρρες	17.957	18.416	17.383	16.568	17.175	16.082	-23,8%	-7,7%	-5,6%	-1,2%	-6,4%
Χαλκιδική	6.257	7.050	5.265	6.592	5.578	7.404	5,8%	5,4%	-25,3%	5,9%	32,7%
Γρεβενά-Κοζάνη	11.513	12.132	10.740	9.973	10.088	9.882	-16,4%	-13,4%	-11,5%	-6,1%	-2,0%
Καστοριά	2.856	2.672	3.085	3.350	4.053	2.788	-14,0%	17,3%	15,5%	31,4%	-31,2%
Φλώρινα	3.962	3.956	3.970	2.878	3.238	2.590	-33,1%	-27,4%	0,4%	-18,5%	-20,0%
Άρτα-Πρέβεζα	13.849	13.386	14.428	13.859	14.868	13.052	-9,9%	0,1%	7,8%	3,0%	-12,2%
Θεσπρωτία	5.276	5.666	4.788	3.467	3.245	3.644	-47,7%	-34,3%	-15,5%	-32,2%	12,3%
Ιωάννινα	6.697	6.830	6.530	5.693	5.988	5.458	-19,3%	-15,0%	-4,4%	-8,3%	-8,8%
Καρδίτσα-Τρίκαλα	36.061	40.362	30.685	28.798	30.505	27.432	-37,3%	-20,1%	-24,0%	-0,6%	-10,1%
Λάρισα	28.489	28.226	28.818	25.678	26.808	24.774	-28,1%	-9,9%	2,1%	-7,0%	-7,6%
Μαγνησία	9.888	10.322	9.345	7.238	7.680	6.884	-36,7%	-26,8%	-9,5%	-17,8%	-10,4%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	5.151	4.752	5.650	6.110	6.668	5.664	-14,0%	18,6%	18,9%	18,0%	-15,1%
Κέρκυρα	7.698	9.406	5.563	4.510	5.405	3.794	-74,5%	-41,4%	-40,9%	-2,8%	-29,8%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	2.050	1.876	2.268	1.353	1.440	1.284	-40,6%	-34,0%	20,9%	-36,5%	-10,8%
Λευκάδα	1.361	1.144	1.633	0.970	1.313	0.696	-42,6%	-28,7%	42,7%	-19,6%	-47,0%
Αιτωλοακαρνανία	27.174	30.534	22.975	19.418	19.120	19.656	-40,9%	-28,5%	-24,8%	-16,8%	2,8%
Αχαΐα	14.732	16.476	12.553	12.099	14.523	10.160	-49,4%	-17,9%	-23,8%	15,7%	-30,0%
Ηλεία	24.811	27.338	21.653	20.981	21.975	20.186	-38,9%	-15,4%	-20,8%	1,5%	-8,1%
Βοιωτία	9.638	9.676	9.590	9.741	9.310	10.086	7,7%	1,1%	-0,9%	-2,9%	8,3%
Εύβοια	12.494	11.258	14.040	7.372	8.705	6.306	-50,5%	-41,0%	24,7%	-38,0%	-27,6%
Ευρυτανία	1.696	1.596	1.820	1.600	1.750	1.480	-26,9%	-5,6%	14,0%	-3,8%	-15,4%
Φθιώτιδα	14.119	16.006	11.760	17.761	17.240	18.178	-2,5%	25,8%	-26,5%	46,6%	5,4%
Φωκίδα	1.624	1.488	1.795	2.048	1.893	2.172	46,5%	26,1%	20,6%	5,4%	14,8%
Αργολίδα-Αρκαδία	22.042	22.434	21.553	17.431	17.513	17.366	-32,8%	-20,9%	-3,9%	-18,7%	-0,8%
Κορινθία	18.108	17.682	18.640	12.431	13.800	11.336	-47,8%	-31,3%	5,4%	-26,0%	-17,9%
Λακωνία-Μεσσηνία	36.596	35.498	37.968	34.913	37.475	32.864	-9,9%	-4,6%	7,0%	-1,3%	-12,3%
Αττική	15.132	17.314	12.405	14.894	16.220	13.834	-43,5%	-1,6%	-28,4%	30,8%	-14,7%
Λέσβος, Λήμνος	8.036	8.244	7.775	5.427	5.270	5.552	-28,3%	-32,5%	-5,7%	-32,2%	5,4%
Ικαρία, Σάμος	2.309	2.096	2.575	1.850	1.918	1.796	-16,2%	-19,9%	22,9%	-25,5%	-6,3%
Χίος	1.628	1.726	1.505	1.420	1.635	1.248	-46,2%	-12,8%	-12,8%	8,6%	-23,7%
Δωδεκάνησα	3.604	3.276	4.015	5.102	5.393	4.870	31,0%	41,6%	22,6%	34,3%	-9,7%
Κυκλάδες	4.411	4.738	4.003	5.051	4.918	5.158	-19,9%	14,5%	-15,5%	22,9%	4,9%
Ηράκλειο	32.460	35.012	29.270	21.572	24.535	19.202	-44,3%	-33,5%	-16,4%	-16,2%	-21,7%
Λασιθί	10.358	12.252	7.990	7.711	9.590	6.208	-60,3%	-25,6%	-34,8%	20,0%	-35,3%
Ρέθυμνο	8.183	9.880	6.063	6.978	7.715	6.388	-46,0%	-14,7%	-38,6%	27,3%	-17,2%
Χανιά	10.513	12.064	8.575	9.226	8.993	9.412	-37,3%	-12,2%	-28,9%	4,9%	4,7%
ΕΛΛΑΔΑ	586.247	624.424	538.526	493.842	517.054	475.273	-33,0%	-15,8%	-13,8%	-4,0%	-8,1%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τομέας	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Έβρος	8.806	8.600	9.063	5.474	5.933	5.108	-44,2%	-37,8%	5,4%	-34,5%	-13,9%
Ξάνθη	9.421	9.934	8.780	5.981	6.343	5.692	-50,3%	-36,5%	-11,6%	-27,8%	-10,3%
Ροδόπη	6.652	6.208	7.208	4.411	4.988	3.950	-31,0%	-33,7%	16,1%	-30,8%	-20,8%
Δράμα	7.813	8.310	7.193	5.130	6.008	4.428	-49,7%	-34,3%	-13,4%	-16,5%	-26,3%
Θάσος, Καβάλα	10.729	10.126	11.483	8.574	10.210	7.266	-28,2%	-20,1%	13,4%	-11,1%	-28,8%
Ημαθία	10.537	11.130	9.795	6.344	6.813	5.970	-46,9%	-39,8%	-12,0%	-30,4%	-12,4%
Θεσσαλονίκη	107.853	103.584	113.190	71.591	82.588	62.794	-36,0%	-33,6%	9,3%	-27,0%	-24,0%
Κιλκίς	7.364	6.888	7.960	6.040	6.573	5.614	-18,4%	-18,0%	15,6%	-17,4%	-14,6%
Πέλλα	10.496	10.228	10.830	7.932	8.820	7.222	-18,8%	-24,4%	5,9%	-18,6%	-18,1%
Πιερία	7.604	7.122	8.208	6.218	7.945	4.836	-36,9%	-18,2%	15,2%	-3,2%	-39,1%
Σέρρες	9.584	8.996	10.320	6.391	7.368	5.610	-37,8%	-33,3%	14,7%	-28,6%	-23,9%
Χαλκιδική	6.766	5.740	8.048	4.137	5.108	3.360	-42,0%	-38,9%	40,2%	-36,5%	-34,2%
Γρεβενά-Κοζάνη	19.821	20.870	18.510	15.317	16.480	14.386	-26,8%	-22,7%	-11,3%	-11,0%	-12,7%
Καστοριά	5.570	5.472	5.693	4.453	5.005	4.012	-26,7%	-20,0%	4,0%	-12,1%	-19,8%
Φλώρινα	4.719	4.328	5.208	3.710	4.118	3.384	-27,6%	-21,4%	20,3%	-20,9%	-17,8%
Άρτα-Πρέβεζα	8.662	8.320	9.090	7.002	8.048	6.166	-26,8%	-19,2%	9,3%	-11,5%	-23,4%
Θεσπρωτία	2.961	3.074	2.820	1.920	2.228	1.674	-38,3%	-35,2%	-8,3%	-21,0%	-24,8%
Ιωάννινα	14.539	13.410	15.950	11.113	12.880	9.700	-29,3%	-23,6%	18,9%	-19,2%	-24,7%
Καρδίτσα-Τρίκαλα	14.546	13.442	15.925	13.470	14.418	12.712	-4,9%	-7,4%	18,5%	-9,5%	-11,8%
Λάρισα	21.868	20.388	23.718	17.559	18.575	16.746	-12,4%	-19,7%	16,3%	-21,7%	-9,8%
Μαγνησία	16.759	15.444	18.403	12.516	14.070	11.272	-22,2%	-25,3%	19,2%	-23,5%	-19,9%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ζάκυνθος	3.040	2.426	3.808	2.944	3.253	2.698	25,0%	-3,1%	56,9%	-14,6%	-17,0%
Κέρκυρα	5.741	5.804	5.663	4.738	5.065	4.476	-27,7%	-17,5%	-2,4%	-10,6%	-11,6%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	2.136	1.756	2.610	1.788	2.058	1.572	9,6%	-16,3%	48,6%	-21,2%	-23,6%
Λευκάδα	1.256	1.294	1.208	1.086	1.130	1.050	-9,1%	-13,5%	-6,7%	-6,4%	-7,1%
Αιτωλοακαρνανία	11.429	10.430	12.678	9.667	11.430	8.256	-14,2%	-15,4%	21,5%	-9,8%	-27,8%
Αχαΐα	24.300	23.750	24.988	15.641	19.445	12.598	-44,7%	-35,6%	5,2%	-22,2%	-35,2%
Ηλεία	8.353	7.862	8.968	8.170	8.615	7.814	-1,4%	-2,2%	14,1%	-3,9%	-9,3%
Βοιωτία	19.338	18.866	19.928	16.662	17.740	15.800	-15,0%	-13,8%	5,6%	-11,0%	-10,9%
Εύβοια	21.930	21.076	22.998	17.116	20.523	14.390	-32,3%	-22,0%	9,1%	-10,8%	-29,9%
Ευρυτανία	1.672	1.788	1.528	0.938	1.110	0.800	-60,8%	-43,9%	-14,6%	-27,3%	-27,9%
Φθιώτιδα	13.093	12.998	13.213	11.184	12.725	9.952	-27,3%	-14,6%	1,7%	-3,7%	-21,8%
Φωκίδα	2.432	2.388	2.488	1.809	1.988	1.666	-28,9%	-25,6%	4,2%	-20,1%	-16,2%
Αργολίδα-Αρκαδία	13.406	12.700	14.288	11.439	12.673	10.452	-16,2%	-14,7%	12,5%	-11,3%	-17,5%
Κορινθία	10.602	11.434	9.563	7.800	8.448	7.282	-39,5%	-26,4%	-16,4%	-11,7%	-13,8%
Λακωνία-Μεσσηνία	13.701	12.798	14.830	11.814	13.593	10.392	-13,6%	-13,8%	15,9%	-8,3%	-23,5%
Αττική	338.107	327.156	351.795	246.357	287.870	213.146	-29,2%	-27,1%	7,5%	-18,2%	-26,0%
Λέσβος, Λήμνος	4.966	4.640	5.373	3.801	4.285	3.414	-29,4%	-23,5%	15,8%	-20,2%	-20,3%
Ικαρία, Σάμος	2.322	2.174	2.508	2.202	2.328	2.102	9,8%	-5,2%	15,3%	-7,2%	-9,7%
Χίος	3.431	3.206	3.713	2.731	3.110	2.428	-18,0%	-20,4%	15,8%	-16,2%	-21,9%
Δωδεκάνησα	13.124	12.684	13.675	11.513	13.220	10.148	-16,9%	-12,3%	7,8%	-3,3%	-23,2%
Κυκλάδες	11.792	11.880	11.683	10.388	11.583	9.432	-22,5%	-11,9%	-1,7%	-0,9%	-18,6%
Ηράκλειο	22.684	20.572	25.325	20.530	22.098	19.276	10,3%	-9,5%	23,1%	-12,7%	-12,8%
Λασιότι	4.131	4.148	4.110	2.740	3.465	2.160	-32,7%	-33,7%	-0,9%	-15,7%	-37,7%
Ρέθυμνο	5.233	5.336	5.105	4.527	4.895	4.232	-30,9%	-13,5%	-4,3%	-4,1%	-13,5%
Χανιά	10.827	9.710	12.223	8.834	10.368	7.608	-15,0%	-18,4%	25,9%	-15,2%	-26,6%
ΕΛΛΑΔΑ	882.115	850.500	921.633	661.719	757.532	585.069	-27,9%	-25,0%	8,4%	-17,8%	-22,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

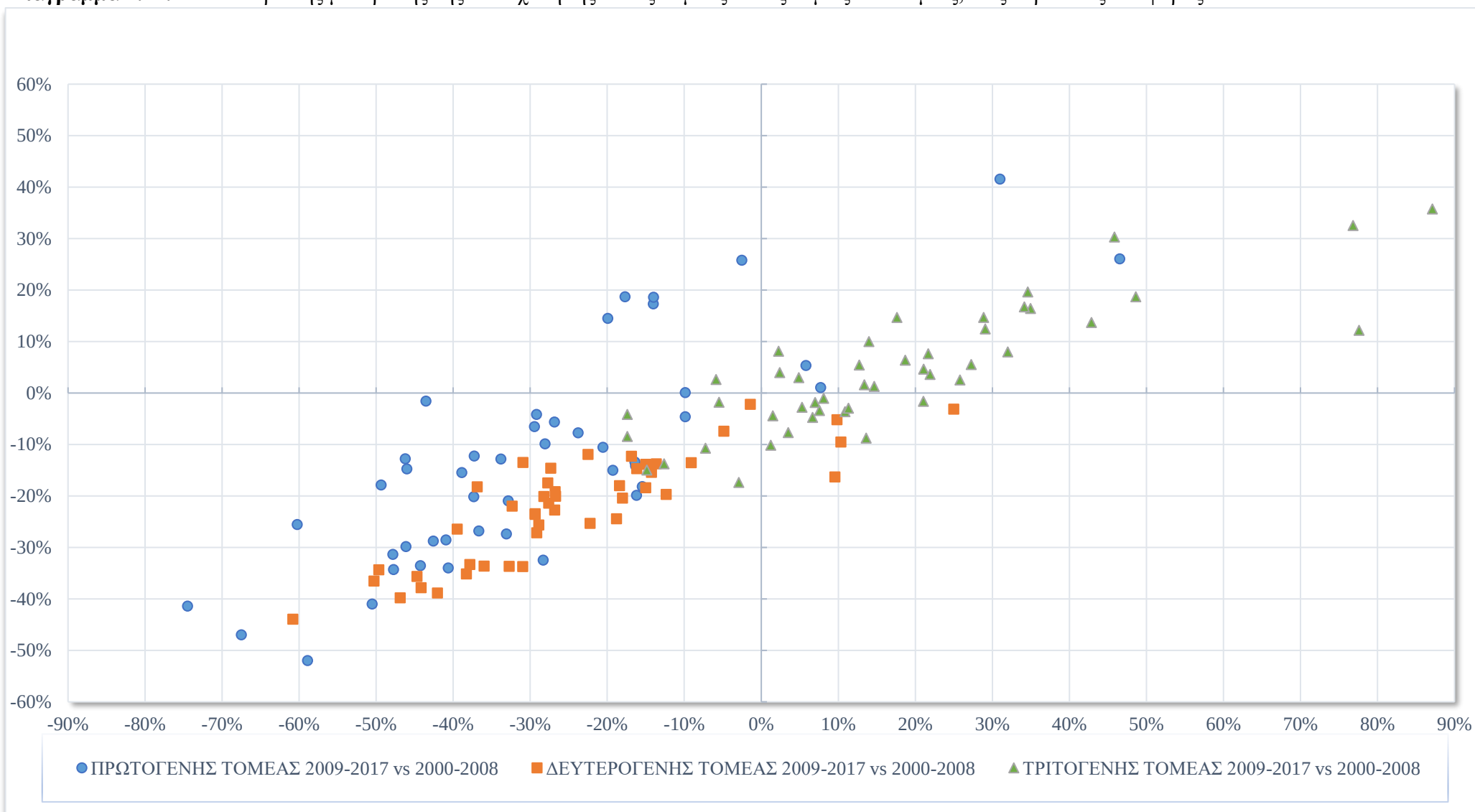
Τομέας	ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ										
	Μ.Ο αριθμού απασχολούμενων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 -2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Έβρος	38.577	37.762	39.595	35.616	35.743	35.514	3,5%	-7,7%	4,9%	-9,7%	-0,6%
Ξάνθη	19.951	17.316	23.245	23.682	24.623	22.930	48,6%	18,7%	34,2%	5,9%	-6,9%
Ροδόπη	18.578	16.970	20.588	21.303	22.193	20.592	28,9%	14,7%	21,3%	7,8%	-7,2%
Δράμα	18.702	17.118	20.683	16.130	17.225	15.254	-12,6%	-13,8%	20,8%	-16,7%	-11,4%
Θάσος, Καβάλα	32.167	31.404	33.120	33.919	35.068	33.000	12,7%	5,4%	5,5%	5,9%	-5,9%
Ημαθία	28.726	28.358	29.185	27.924	27.050	28.624	5,3%	-2,8%	2,9%	-7,3%	5,8%
Θεσσαλονίκη	349.279	330.666	372.545	342.860	362.778	326.926	7,0%	-1,8%	12,7%	-2,6%	-9,9%
Κιλκίς	15.768	14.678	17.130	16.167	17.023	15.482	25,8%	2,5%	16,7%	-0,6%	-9,0%
Πέλλα	29.403	27.930	31.245	26.829	28.095	25.816	13,6%	-8,8%	11,9%	-10,1%	-8,1%
Πιερία	26.686	26.178	27.320	28.724	29.920	27.768	21,7%	7,6%	4,4%	9,5%	-7,2%
Σέρρες	28.587	27.012	30.555	25.522	27.633	23.834	-7,2%	-10,7%	13,1%	-9,6%	-13,7%
Χαλκιδική	16.093	14.448	18.150	18.051	17.318	18.638	77,6%	12,2%	25,6%	-4,6%	7,6%
Γρεβενά-Κοζάνη	34.146	33.588	34.843	33.528	35.050	32.310	-5,5%	-1,8%	3,7%	0,6%	-7,8%
Καστοριά	11.067	10.322	11.998	11.210	12.605	10.094	14,7%	1,3%	16,2%	5,1%	-19,9%
Φλώρινα	9.557	8.720	10.603	10.746	10.670	10.806	29,1%	12,4%	21,6%	0,6%	1,3%
Άρτα-Πρέβεζα	27.271	27.682	26.758	27.993	29.935	26.440	-5,9%	2,6%	-3,3%	11,9%	-11,7%
Θεσπρωτία	9.587	10.526	8.413	10.366	9.693	10.904	2,3%	8,1%	-20,1%	15,2%	12,5%
Ιωάννινα	44.052	40.508	48.483	41.959	44.265	40.114	6,7%	-4,8%	19,7%	-8,7%	-9,4%
Καρδίτσα-Τρίκαλα	54.914	52.744	57.628	54.032	57.320	51.402	21,1%	-1,6%	9,3%	-0,5%	-10,3%
Λάρισα	72.458	67.286	78.923	75.092	78.565	72.314	21,9%	3,6%	17,3%	-0,5%	-8,0%
Μαγνησία	46.563	44.488	49.158	44.512	49.030	40.898	1,5%	-4,4%	10,5%	-0,3%	-16,6%
Ζάκυνθος	11.813	10.312	13.690	16.037	16.620	15.570	87,1%	35,8%	32,8%	21,4%	-6,3%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	37.251	36.514	38.173	33.468	34.545	32.606	1,2%	-10,2%	4,5%	-9,5%	-5,6%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	7.461	7.314	7.645	8.207	7.988	8.382	14,0%	10,0%	4,5%	4,5%	4,9%
Λευκάδα	4.779	4.536	5.083	5.564	5.358	5.730	35,0%	16,4%	12,0%	5,4%	7,0%
Αιτωλοακαρνανία	41.119	36.246	47.210	43.739	45.173	42.592	18,7%	6,4%	30,2%	-4,3%	-5,7%
Αχαΐα	93.567	88.956	99.330	79.552	88.180	72.650	-14,8%	-15,0%	11,7%	-11,2%	-17,6%
Ηλεία	26.197	25.506	27.060	34.721	33.848	35.420	76,8%	32,5%	6,1%	25,1%	4,6%
Βοιωτία	24.358	23.570	25.343	23.477	23.863	23.168	10,9%	-3,6%	7,5%	-5,8%	-2,9%
Εύβοια	47.517	43.006	53.155	39.263	41.458	37.508	-2,9%	-17,4%	23,6%	-22,0%	-9,5%
Ευρυτανία	5.943	6.344	5.443	5.697	5.868	5.560	-17,4%	-4,2%	-14,2%	7,8%	-5,2%
Φθιώτιδα	31.979	30.470	33.865	38.267	38.528	38.058	34,6%	19,7%	11,1%	13,8%	-1,2%
Φωκίδα	8.488	7.114	10.205	9.733	10.728	8.938	17,6%	14,7%	43,4%	5,1%	-16,7%
Αργολίδα-Αρκαδία	43.936	43.556	44.410	44.638	44.800	44.508	13,4%	1,6%	2,0%	0,9%	-0,7%
Κορινθία	29.714	29.506	29.975	30.604	31.465	29.916	4,9%	3,0%	1,6%	5,0%	-4,9%
Λακωνία-Μεσσηνία	48.092	44.922	52.055	51.940	51.968	51.918	32,0%	8,0%	15,9%	-0,2%	-0,1%
Αττική	1.392.912	1.332.472	1.468.463	1.378.321	1.440.500	1.328.578	8,1%	-1,0%	10,2%	-1,9%	-7,8%
Λέσβος, Λήμνος	27.500	25.508	29.990	26.691	28.028	25.622	11,3%	-2,9%	17,6%	-6,5%	-8,6%
Ικαρία, Σάμος	9.001	8.964	9.048	11.728	11.220	12.134	45,8%	30,3%	0,9%	24,0%	8,1%
Χίος	13.728	13.332	14.223	14.366	13.970	14.682	21,1%	4,6%	6,7%	-1,8%	5,1%
Δωδεκάνησα	68.140	63.296	74.195	71.920	70.668	72.922	27,3%	5,5%	17,2%	-4,8%	3,2%
Κυκλάδες	32.937	31.688	34.498	37.453	35.983	38.630	42,9%	13,7%	8,9%	4,3%	7,4%
Ηράκλειο	93.634	87.550	101.240	90.456	92.425	88.880	7,6%	-3,4%	15,6%	-8,7%	-3,8%
Λασιθί	19.221	19.092	19.383	17.601	18.615	16.790	-17,4%	-8,4%	1,5%	-4,0%	-9,8%
Ρέθυμνο	20.898	20.638	21.223	21.731	22.425	21.176	2,4%	4,0%	2,8%	5,7%	-5,6%
Χανιά	37.613	33.960	42.180	43.908	44.793	43.200	34,2%	16,7%	24,2%	6,2%	-3,6%
ΕΛΛΑΔΑ	3.109.957	2.960.122	3.297.250	3.105.238	3.230.796	3.004.791	10,3%	-0,2%	11,4%	-2,0%	-7,0%

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.17. Η διασπορά της μεταβολής της απασχόλησης στους νομούς στους τομείς οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Ιδία επεξεργασία, (οριζόντιος άξονας η μεταβολή 2017 προς 2000)

Απασχολούμενοι σε επίπεδο περιφέρειας και σε επίπεδο νομού ανά τομέα οικονομίας

Στους Πίνακες 4.43 και 4.44 παρουσιάζεται η κατανομή του ποσοστού των απασχολούμενων στις περιφέρειες και στους νομούς στους τομείς της οικονομίας για την περίοδο 2000-2017 στις περιόδους και υποπεριόδους της έρευνας.

Το μεγαλύτερο ποσοστό εξειδίκευσης στον πρωτογενή τομέα είχε η περιφέρεια Πελοποννήσου και ακολούθησαν και στις δύο περιόδους οι περιφέρειες Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλίας και Δυτ. Ελλάδας (Πίνακας 4.43). Σε αντίθεση, οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου και Β. Αιγαίου μαζί με τις δύο μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας βρίσκονταν στο τέλος της σχετικής λίστας. Οι μεγαλύτερες μεταβολές στην κατάταξη σημειώθηκαν στις περιφέρειες Κρήτης (από 5^η στην 7^η θέση) και Στ. Ελλάδας (από την 7^η θέση στην 5^η θέση).

Τη μεγαλύτερη εξειδίκευση στο δευτερογενή τομέα και στις δύο περιόδους είχαν οι περιφέρειες Δυτ. Μακεδονίας, Στ. Ελλάδας, Κεντ. Μακεδονίας και Ηπείρου. Οι μεταβολές στην κατάταξη μεταξύ των βασικών περιόδων ήταν μεγαλύτερες συγκριτικά με τον πρωτογενή τομέα. Η περιφέρεια Αττικής υποχώρησε από την 5^η στην 7^η θέση, η περιφέρεια Κρήτης ανέβηκε από την 11^η στην 8^η θέση, η περιφέρεια Θεσσαλίας μετακινείται από την 8^η στην 5^η θέση όμως η μεγαλύτερη μεταβολή καταγράφεται στην περιφέρεια της Αν. Μακεδονίας και Θράκης η οποία από την 7^η θέση την περίοδο 2000-2008, βρέθηκε στην 11^η την περίοδο της ύφεσης. Οι νησιωτικές περιφέρειες των Ι. Νήσων και του Β. Αιγαίου βρίσκονταν και πάλι στις τελευταίες θέσεις σε όλη την περίοδο της έρευνας. Ακολούθησαν οι περιφέρειες Κρήτης, Πελοποννήσου και Δυτ. Ελλάδας την περίοδο 2000-2008 και μαζί με τις δύο ηπειρωτικές περιφέρειες, η Αν. Μακεδονία και Θράκη την περίοδο 2009-2017. Άξιο αναφοράς είναι επίσης το γεγονός πως στους δύο τομείς της οικονομίας που αναφέρθηκαν και με εξαίρεση την περιφέρεια Πελοποννήσου το 2000-2008, καμία άλλη περιφέρεια δεν παρουσίασε ποσοστό εργασιακής εξειδίκευσης που να ξεπερνούσε το 30%.

Στον τριτογενή τομέα η κατάσταση ήταν διαφορετική. Όλες οι περιφέρειες παρουσίασαν μεγαλύτερα ποσοστά απασχόλησης συγκριτικά με τους άλλους δύο τομείς, με τον μέσο όρο της χώρας στις δύο περιόδους να είναι 67,9% το 2000-2008 και 73% το 2009-2017. Η Αττική και οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου, Β. Αιγαίου και Ιόνιων Νήσων εμφάνισαν ποσοστά εργασιακής εξειδίκευσης που ξεπέρασαν

τους μέσους όρους της χώρας. Τις τελευταίες θέσεις στο σύνολο των ετών της έρευνας είχαν οι περιφέρειες της Πελοποννήσου και στη συνέχεια οι περιφέρειες Δυτ. Μακεδονίας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Στ. Ελλάδας και Θεσσαλίας. Τη σημαντικότερη μεταβολή την περίοδο της ύφεσης εμφάνισε η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας (από την 10^η στην 12^η θέση). Ενδιαφέρον είναι πως σε σχέση με την κατάταξη των περιφερειών με βάση το σταθμισμένο κ.κ. ΑΕΠ τους (Πίνακας 4.11), διαπιστώνεται ότι στις τρεις πρώτες θέσεις κατατάσσονται περιφέρειες που παρουσιάζουν μεγαλύτερη εξειδίκευση σε όρους απασχόλησης στον τριτογενή τομέα (Αττικής, Ν. Αιγαίου και Ιόνιων Νήσων).

Σε επίπεδο νομών (Πίνακας 4.44) την περίοδο της ανάπτυξης στον πρωτογενή τομέα ξεχωρίζει το ποσοστό απασχόλησης του νομού Ροδόπης (52%) και έπονται από απόσταση οι αγροτικοί νομοί Ηλείας (41,6%), Λακωνίας-Μεσσηνίας, Πέλλας, Πιερίας και Αιτωλοακαρνανίας με ποσοστά που κυμαίνονταν μεταξύ 30% και 40%. Την περίοδο 2009-2017 μεγαλύτερη εξειδίκευση εμφάνιζε εκ νέου ο νομός Ροδόπης, με χαμηλότερο ποσοστό εντούτοις (48,2%). Ακολούθησαν νομοί κυρίως της Κεντ. Μακεδονίας και του της Πελοποννήσου (Πέλλας, Λακωνίας-Μεσσηνίας, Σερρών, Ηλείας και Ημαθίας) με ποσοστό εξειδίκευσης μεταξύ 30% έως 36,5%. Αντίθετα οι νομοί με τη μικρότερη εξειδίκευση και στις δύο περιόδους ήταν οι περιοχές της Αττικής, της Θεσσαλονίκης, των Δωδεκανήσων, της Χίου και των Κυκλάδων, οι οποίες μαζί με τον νομό Ιωαννίνων την περίοδο 2009-2017, δεν ξεπέρασαν το 10%.

Στον τομέα της μεταποίησης και των κατασκευών κατατάσσονταν στην περίοδο 2000-2008 με φθίνουσα σειρά οι νομοί Βοιωτίας (36,3%), Γρεβενών-Κοζάνης, Καστοριάς, Εύβοιας, Φλώρινας (μεταξύ 25% και 30%). Η αντίστοιχη κατάταξη την περίοδο 2009-2017 ξεκινούσε πάλι με το νομό Βοιωτίας (33,4%) και στη συνέχεια έπονταν οι νομοί Εύβοιας, Γρεβενών-Κοζάνης, Καστοριάς και Φλώρινας (με πάνω από 20%) μαζί με τον νομό Κιλκίς. Δηλαδή νομοί που ανήκαν στην περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας και δύο νομοί γειτονικοί στην περιφέρεια Αττικής. Τη μικρότερη συμμετοχή είχαν οι νομοί Κέρκυρας, Λασιθίου, Λήμνου και Ροδόπης, Καρδίτσας-Τρικάλων και Λακωνίας-Μεσσηνίας (11%-14%) την περίοδο της ανάπτυξης και στην περίοδο της ύφεσης, οι νομοί Ροδόπης και Λασιθίου (μονοψήφια ποσοστά), Λήμνου, Έβρου, Κέρκυρας και Ευρυτανίας (κοντά στο 11%).

Στον τομέα των υπηρεσιών και για όλο το διάστημα της έρευνας στις πρώτες θέσεις βρίσκονταν νομοί που εξειδικεύονταν και στην παραγωγή του τομέα, με αυξητικά ποσοστά μεταξύ των περιόδων αναφοράς. Πρόκειται για τους νομούς Αττικής, Θεσσαλονίκης, Δωδεκανήσων και Χίου, οι οποίοι μαζί με τους νομούς Κέρκυρας και Αχαΐας κατέγραφαν στην πρώτη περίοδο ποσοστά τομεακής απασχόλησης 70% έως 80% και στην δεύτερη περίοδο 75% έως 83%. Στη δεύτερη περίοδο άλλοι 8 νομοί ξεπέρασαν το 70% (Λήμνου, Σάμου, Λευκάδας, Κεφαλλονιάς, Ιωαννίνων, Φωκίδας, Χανίων, Κυκλάδων) ενώ αντίθετα στο τέλος της λίστας με ποσοστό κάτω του 50% βρέθηκαν και στις δύο περιόδους αναφοράς οι νομοί Ροδόπης, Βοιωτίας, Πέλλας, μαζί με τους νομούς Λακωνίας-Ηλείας, Ξάνθης και Κιλκίς την περίοδο 2000-2008 και Σερρών, Λακωνίας-Μεσσηνίας, Ηλείας, Ημαθίας την περίοδο 2009-2017.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.43. Η κατανομή των απασχολούμενων σε επίπεδο περιφέρειας στους τομείς της οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	28,8%	31,5%	25,4%	26,6%	25,8%	27,2%	18,1%	18,1%	18,0%	13,5%	14,7%	12,5%	53,2%	50,5%	56,6%	59,9%	59,5%	60,3%
Κεντρική Μακεδονία	13,6%	15,2%	11,6%	12,8%	12,2%	13,3%	21,1%	20,9%	21,4%	15,8%	17,2%	14,7%	65,2%	63,8%	67,0%	71,4%	70,6%	72,0%
Δυτική Μακεδονία	17,8%	18,4%	17,0%	17,0%	17,1%	16,9%	29,2%	30,1%	28,1%	24,6%	25,2%	24,1%	53,0%	51,6%	54,9%	58,4%	57,7%	59,0%
Ήπειρος	19,5%	20,0%	18,8%	18,7%	18,4%	18,9%	19,7%	19,2%	20,3%	16,1%	17,6%	15,0%	60,9%	60,8%	60,9%	65,2%	64,0%	66,1%
Θεσσαλία	24,8%	27,0%	22,0%	22,2%	21,9%	22,3%	17,6%	16,8%	18,6%	15,6%	15,8%	15,4%	57,6%	56,1%	59,4%	62,3%	62,3%	62,2%
Ιόνια Νησιά	18,2%	19,8%	16,3%	14,9%	16,3%	13,7%	13,5%	12,9%	14,3%	12,1%	12,6%	11,7%	68,2%	67,3%	69,5%	73,0%	71,1%	74,6%
Δυτική Ελλάδα	24,6%	27,8%	20,6%	21,6%	21,2%	21,8%	16,2%	15,7%	16,8%	13,6%	15,0%	12,5%	59,2%	56,4%	62,5%	64,8%	63,8%	65,7%
Στερεά Ελλάδα	18,4%	19,3%	17,2%	19,0%	18,2%	19,7%	27,1%	27,5%	26,5%	23,4%	25,3%	22,0%	54,6%	53,1%	56,4%	57,5%	56,5%	58,3%
Πελοπόννησος	32,5%	32,8%	32,1%	29,0%	29,7%	28,5%	16,0%	16,0%	15,9%	13,9%	14,9%	13,0%	51,5%	51,2%	52,0%	57,1%	55,4%	58,5%
Αττική	0,9%	1,0%	0,7%	0,9%	0,9%	0,9%	19,4%	19,5%	19,2%	14,9%	16,4%	13,7%	79,7%	79,4%	80,1%	84,2%	82,7%	85,4%
Βόρειο Αιγαίο	16,5%	17,3%	15,5%	12,4%	12,3%	12,5%	14,7%	14,4%	15,1%	12,4%	13,5%	11,5%	68,8%	68,3%	69,4%	75,2%	74,2%	76,0%
Νότιο Αιγαίο	6,0%	6,3%	5,6%	7,2%	7,3%	7,1%	18,7%	19,3%	17,9%	15,5%	17,5%	13,9%	75,3%	74,4%	76,5%	77,3%	75,2%	79,0%
Κρήτη	22,4%	25,6%	18,4%	17,8%	18,9%	16,9%	15,5%	14,7%	16,5%	14,2%	15,0%	13,6%	62,1%	59,7%	65,1%	68,0%	66,1%	69,5%
ΕΛΛΑΔΑ	12,9%	14,1%	11,3%	11,6%	11,5%	11,7%	19,3%	19,2%	19,4%	15,4%	16,7%	14,4%	67,9%	66,7%	69,3%	73,0%	71,8%	73,9%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.44. Η κατανομή των απασχολούμενων σε επίπεδο νομού στους τομείς της οικονομίας, στις περιόδους αναφοράς

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Έβρος	24,0%	27,0%	20,3%	20,4%	19,5%	21,1%	14,1%	13,6%	14,9%	10,6%	11,4%	9,9%	61,9%	59,5%	64,9%	69,0%	69,1%	68,9%
Ξάνθη	30,7%	33,2%	27,5%	28,0%	28,1%	27,9%	22,4%	24,4%	19,9%	14,5%	14,7%	14,3%	46,9%	42,4%	52,6%	57,5%	57,2%	57,8%
Ροδόπη	52,0%	56,0%	46,9%	48,2%	46,7%	49,4%	12,7%	11,8%	13,8%	8,9%	9,8%	8,1%	35,4%	32,2%	39,3%	42,9%	43,5%	42,5%
Δράμα	15,6%	18,6%	11,8%	18,2%	17,0%	19,1%	24,8%	26,4%	22,7%	19,6%	21,3%	18,2%	59,6%	55,0%	65,5%	62,2%	61,6%	62,7%
Θάσος, Καβάλα	17,2%	17,9%	16,4%	14,6%	14,7%	14,5%	20,7%	20,0%	21,5%	17,1%	19,2%	15,4%	62,1%	62,0%	62,1%	68,3%	66,1%	70,0%
Ημαθία	26,1%	26,3%	25,8%	32,5%	34,6%	30,7%	19,8%	20,7%	18,6%	12,5%	13,1%	12,0%	54,1%	53,0%	55,5%	55,0%	52,2%	57,3%
Θεσσαλονίκη	3,6%	4,0%	3,0%	3,4%	2,9%	3,7%	22,8%	22,9%	22,6%	16,6%	17,9%	15,5%	73,7%	73,1%	74,4%	80,1%	79,2%	80,7%
Κιλκίς	27,0%	34,3%	17,8%	17,1%	18,1%	16,3%	23,2%	21,0%	26,1%	22,5%	22,8%	22,3%	49,8%	44,7%	56,1%	60,4%	59,2%	61,4%
Πέλλα	34,5%	39,1%	28,8%	36,3%	34,5%	37,7%	17,2%	16,3%	18,3%	14,5%	15,6%	13,6%	48,3%	44,6%	52,9%	49,2%	49,8%	48,7%
Πιερία	34,4%	35,8%	32,6%	19,8%	19,2%	20,3%	14,6%	13,7%	15,6%	14,1%	16,9%	11,8%	51,1%	50,4%	51,8%	66,1%	64,0%	67,9%
Σέρρες	32,0%	33,8%	29,8%	34,3%	33,0%	35,3%	17,1%	16,5%	17,7%	13,1%	14,0%	12,3%	50,9%	49,7%	52,5%	52,6%	53,0%	52,4%
Χαλκιδική	21,9%	26,1%	16,7%	22,8%	19,9%	25,2%	23,2%	21,2%	25,6%	14,3%	18,0%	11,4%	54,9%	52,7%	57,7%	62,8%	62,1%	63,4%
Γρεβενά-Κοζάνη	17,6%	18,2%	16,8%	16,9%	16,3%	17,5%	30,2%	31,3%	28,9%	26,0%	26,7%	25,4%	52,2%	50,4%	54,3%	57,1%	57,0%	57,1%
Καστοριά	14,6%	14,5%	14,7%	17,5%	18,6%	16,5%	28,7%	29,7%	27,5%	23,4%	23,0%	23,7%	56,7%	55,8%	57,8%	59,1%	58,3%	59,8%
Φλώρινα	21,8%	23,2%	20,0%	16,4%	17,7%	15,4%	25,9%	25,5%	26,3%	21,3%	22,7%	20,2%	52,4%	51,3%	53,7%	62,2%	59,6%	64,4%
Άρτα-Πρέβεζα	27,8%	27,1%	28,7%	28,4%	28,1%	28,6%	17,4%	16,8%	18,1%	14,2%	15,2%	13,5%	54,8%	56,0%	53,2%	57,4%	56,8%	57,9%
Θεσπρωτία	29,5%	29,2%	29,9%	22,0%	21,4%	22,4%	16,7%	16,0%	17,6%	12,3%	14,8%	10,3%	53,8%	54,7%	52,6%	65,7%	63,9%	67,2%
Ιωάννινα	10,4%	11,3%	9,2%	9,7%	9,5%	9,9%	22,3%	22,1%	22,5%	18,8%	20,3%	17,5%	67,4%	66,6%	68,3%	71,5%	70,2%	72,6%
Καρδίτσα-Τρίκαλα	34,2%	38,0%	29,4%	29,9%	29,9%	29,9%	13,8%	12,7%	15,3%	14,0%	14,1%	13,9%	52,0%	49,4%	55,3%	56,1%	56,0%	56,2%
Λάρισα	23,3%	24,4%	21,9%	21,7%	21,6%	21,8%	17,8%	17,6%	18,0%	14,8%	14,9%	14,7%	58,9%	58,0%	60,0%	63,5%	63,5%	63,5%
Μαγνησία	13,6%	14,7%	12,1%	11,3%	10,8%	11,7%	22,8%	22,0%	23,9%	19,4%	19,8%	19,1%	63,6%	63,3%	63,9%	69,3%	69,4%	69,2%
Ζάκυνθος	26,1%	27,3%	24,5%	24,2%	25,2%	23,5%	15,1%	13,9%	16,6%	11,7%	12,2%	11,3%	58,9%	58,9%	58,9%	64,1%	62,6%	65,3%
Κέρκυρα	15,1%	18,2%	11,2%	10,5%	12,1%	9,3%	11,3%	11,2%	11,5%	11,1%	11,2%	11,0%	73,5%	70,6%	77,3%	78,4%	76,7%	79,7%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	17,6%	17,1%	18,1%	11,9%	12,4%	11,4%	18,1%	15,8%	20,8%	15,7%	17,8%	14,0%	64,4%	67,1%	61,0%	72,5%	69,8%	74,6%
Λευκάδα	18,3%	16,4%	20,7%	12,6%	16,8%	9,3%	17,1%	18,6%	15,4%	14,2%	14,5%	14,0%	64,6%	65,0%	64,0%	73,2%	68,8%	76,7%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Αιτωλοακαρνανία	34,3%	39,5%	27,8%	26,7%	25,3%	27,9%	14,3%	13,5%	15,3%	13,2%	15,0%	11,7%	51,4%	46,9%	56,9%	60,1%	59,7%	60,4%
Αχαΐα	11,2%	12,7%	9,2%	11,2%	12,0%	10,7%	18,3%	18,4%	18,3%	14,4%	15,8%	13,2%	70,5%	68,9%	72,6%	74,4%	72,2%	76,1%
Ηλεία	41,6%	44,9%	37,5%	32,8%	34,1%	31,8%	14,1%	13,0%	15,6%	12,8%	13,4%	12,3%	44,2%	42,1%	46,9%	54,4%	52,5%	55,9%
Βοιωτία	18,0%	18,5%	17,4%	19,5%	18,3%	20,6%	36,3%	36,3%	36,4%	33,4%	34,8%	32,2%	45,7%	45,2%	46,2%	47,1%	46,9%	47,2%
Εύβοια	15,3%	15,1%	15,6%	11,4%	12,1%	10,8%	26,9%	28,1%	25,5%	26,6%	28,9%	24,7%	57,8%	56,9%	58,9%	62,0%	58,9%	64,4%
Ευρυτανία	18,3%	16,4%	20,7%	19,4%	20,2%	18,8%	17,9%	18,4%	17,3%	11,3%	12,7%	10,2%	63,8%	65,2%	62,0%	69,3%	67,2%	71,0%
Φθιώτιδα	23,8%	27,0%	19,9%	26,4%	25,2%	27,5%	22,2%	21,9%	22,5%	16,6%	18,5%	15,0%	54,0%	51,2%	57,5%	57,0%	56,3%	57,5%
Φωκίδα	13,0%	13,5%	12,4%	15,2%	13,0%	17,0%	19,7%	21,8%	17,2%	13,3%	13,5%	13,0%	67,3%	64,8%	70,4%	71,5%	73,4%	70,0%
Αργολίδα-Αρκαδία	27,8%	28,5%	26,9%	23,7%	23,4%	24,0%	16,9%	16,1%	17,8%	15,5%	16,9%	14,5%	55,4%	55,4%	55,3%	60,7%	59,8%	61,5%
Κορινθία	30,9%	30,1%	32,0%	24,4%	25,6%	23,4%	18,2%	19,5%	16,5%	15,3%	15,7%	15,0%	50,9%	50,4%	51,5%	60,3%	58,7%	61,6%
Λακωνία-Μεσσηνία	37,3%	38,1%	36,2%	35,3%	36,3%	34,5%	13,9%	13,7%	14,1%	11,9%	13,2%	10,9%	48,8%	48,2%	49,6%	52,8%	50,5%	54,5%
Αττική	0,9%	1,0%	0,7%	0,9%	0,9%	0,9%	19,4%	19,5%	19,2%	14,9%	16,4%	13,7%	79,7%	79,4%	80,1%	84,2%	82,7%	85,4%
Λέσβος, Δήμος	20,0%	21,6%	18,0%	15,2%	14,0%	16,1%	12,3%	12,1%	12,5%	10,5%	11,3%	9,9%	67,7%	66,3%	69,5%	74,3%	74,6%	74,1%
Ικαρία, Σάμος	16,9%	15,7%	18,3%	11,7%	12,4%	11,2%	17,0%	16,4%	17,8%	14,0%	15,0%	13,1%	66,1%	67,8%	64,0%	74,3%	72,6%	75,7%
Χίος	8,7%	9,5%	7,8%	7,7%	8,7%	6,8%	18,3%	17,6%	19,1%	14,7%	16,6%	13,2%	73,0%	72,9%	73,1%	77,6%	74,6%	80,0%
Δωδεκάνησα	4,2%	4,1%	4,3%	5,8%	6,0%	5,5%	15,5%	16,0%	14,9%	13,0%	14,8%	11,6%	80,2%	79,8%	80,7%	81,2%	79,2%	82,9%
Κυκλάδες	9,1%	9,9%	8,0%	9,6%	9,4%	9,7%	24,1%	24,7%	23,3%	19,7%	22,0%	17,7%	66,9%	65,4%	68,7%	70,8%	68,5%	72,5%
Ηράκλειο	22,0%	24,5%	18,8%	16,2%	17,6%	15,1%	15,2%	14,4%	16,2%	15,4%	15,8%	15,1%	62,8%	61,1%	65,0%	68,3%	66,5%	69,8%
Λασιθί	30,3%	34,3%	25,3%	27,1%	30,2%	24,6%	12,3%	11,8%	13,1%	9,6%	10,9%	8,6%	57,3%	53,9%	61,6%	63,3%	58,9%	66,8%
Ρέθυμνο	23,6%	27,4%	18,7%	21,0%	22,1%	20,1%	15,3%	14,9%	15,8%	13,6%	13,9%	13,3%	61,2%	57,7%	65,5%	65,5%	64,0%	66,6%
Χανιά	18,1%	21,6%	13,7%	14,9%	14,0%	15,7%	18,3%	17,4%	19,4%	14,1%	16,0%	12,6%	63,6%	60,9%	66,9%	70,9%	69,9%	71,7%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Απασχολούμενοι ανά τομέα οικονομίας

Ο αριθμός των απασχολούμενων στους τρεις τομείς της οικονομίας ως ποσοστό του συνολικού αριθμού τους στη χώρα παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.45 για κάθε έτος της περιόδου 2000-2017 και εξετάζεται παράλληλα με την εξέλιξη της ΑΠΑ των τομέων και των επιμέρους κλάδων του Πίνακα 4.32. Επιπλέον στο Διάγραμμα 4.18 απεικονίζεται η εξέλιξη του ετήσιου ποσοστού της απασχόλησης και του μέσου όρου των ετών (κάθετος άξονας) για κάθε ένα έτος (οριζόντιος άξονας).

Η σύνοψη επιβεβαιώνει τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί σχετικά με τη φθίνουσα σημασία του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα για την εθνική οικονομία και την ολοένα και μεγαλύτερη κυριαρχία του τριτογενούς τομέα. Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα υποχωρεί σε όλη την διάρκεια της αναπτυξιακής περιόδου καθώς από το 16% το 2000 μειώνεται στο 10,9% το 2008. Αντίστοιχα και η συμμετοχή της ΑΠΑ του τομέα στη διαμόρφωση της εθνικής ΑΠΑ μειώνεται μεταξύ των υποπεριόδων της ανάπτυξης από το 5,6% στο 3,8%. Στα πρώτα έτη της ύφεσης παρατηρείται μία μικρή αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του τομέα το οποίο σταθεροποιείται στα έτη 2013 και 2014 στο 12,2% (μέσος όρος των 18 ετών της έρευνας). Όπως αναφέρθηκε, η προσωρινή αύξηση του ποσοστού εξέφραζε και την τάση μέρους του πληθυσμού, κατά κύριο λόγω νεανικού, να αντιμετωπίσουν την αλματώδη αύξηση των ποσοστών ανεργίας με τη στροφή τους σε γεωργικές δραστηριότητες. Η τάση αυτή φαίνεται ωστόσο πως ήταν παροδική καθώς το 2017 το ποσοστό απασχόλησης στον τομέα ήταν σχεδόν αντίστοιχο του 2007 (11,2%) ενώ η δυναμικότητα της ΑΠΑ του τομέα, το μερίδιο της οποίας στο εθνικό σύνολο άρχισε να μεγαλώνει από το 2010 (3,3%), ήταν πολύ μικρή και η τάση αύξησής της πολύ αργή (4,2% το 2017).

Στον δευτερογενή τομέα το αυξομειούμενο ποσοστό της ΑΠΑ μεταξύ 20%-23% στο διάστημα 2000-2007 συνδέθηκε με μία σταθερή πορεία του ποσοστού απασχόλησης στον τομέα, 19%-19,5%, παρά την πτώση του κατασκευαστικού κλάδου από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Ωστόσο από το 2009 και έως το 2016 η ύφεση επέδρασε ιδιαίτερα έντονα στον τομέα, με το ποσοστό της απασχόλησης από το 19,4% το 2008 να μειωθεί στο 14,1% και το μέσο όρο των 18 ετών της έρευνας να είναι 17,3% (ποσοστό αντίστοιχο του 2010).

Η υποχώρηση των ποσοστών απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα την περίοδο της ανάπτυξης αντισταθμίστηκαν από την άνοδο τους στον κατασκευαστικό κλάδο μέχρι το 2004 αλλά κυρίως από την αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα.

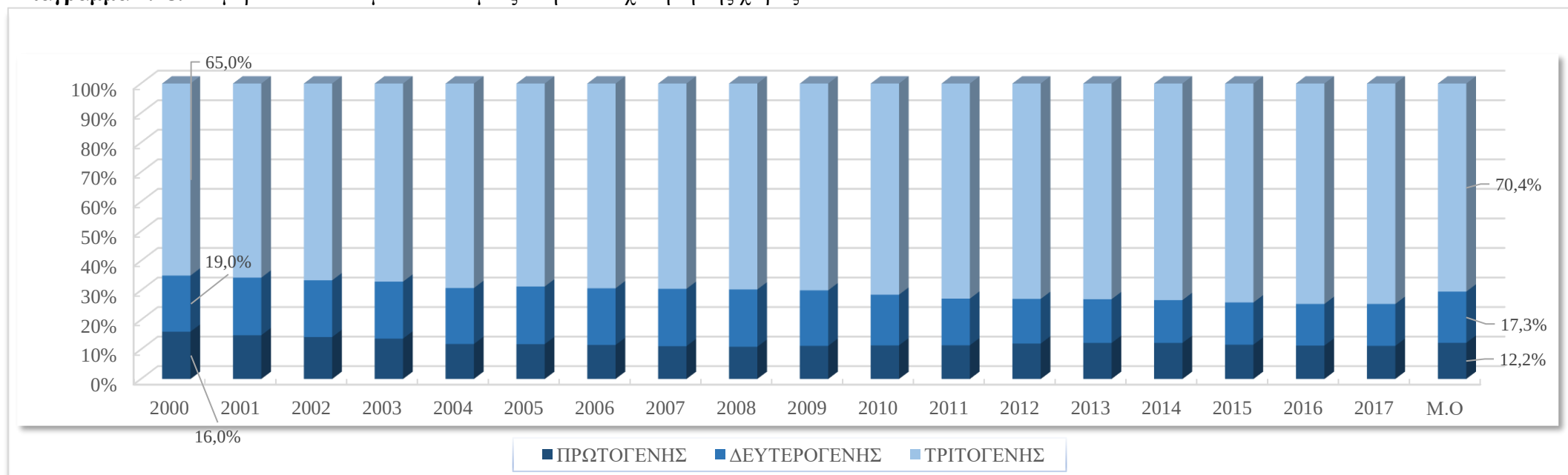
Όπως παρουσιάστηκε, την περίοδο πριν την κρίση η ανάπτυξη της χώρας στηρίχτηκε σχεδόν ολοκληρωτικά σε δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα. Πέρα από την σταθερότητα της ΑΠΑ στον κλάδο του «Εμπορίου κ.α.», η αύξηση της σημασίας των κλάδων «Επαγγελματικές δραστηριότητες κ.α.» και «Δημόσια διοίκηση κ.α.» για το σύνολο της ΑΠΑ της χώρας, συνδυάστηκε με την αύξηση των απασχολούμενων στο τομέα από 65% το 2000 σε 69,7% το 2008 (εξαίρεση το 2004-2005). Η αύξηση του τομεακού ποσοστού συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ύφεσης φτάνοντας στο 74,6% (2016 και 2017). Κινητήρια δύναμη σε αυτή την περίοδο αποτέλεσαν οι κλάδοι που προαναφέρθηκαν, μαζί με την κατηγορία των «Χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων κ.α» και του κλάδου της «Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας».

Πίνακας 4.45. Η διακύμανση του ποσοστού απασχόλησης ανά τομέα οικονομίας

Τομέας Οικονομίας / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Μ.Ο
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	16,0%	14,8%	14,2%	13,7%	11,8%	11,8%	11,5%	11,1%	10,9%	11,2%	11,4%	11,4%	12,0%	12,2%	12,2%	11,6%	11,3%	11,2%	12,2%
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	19,0%	19,5%	19,2%	19,3%	18,9%	19,5%	19,2%	19,4%	19,4%	18,8%	17,2%	15,8%	15,1%	14,8%	14,5%	14,3%	14,1%	14,2%	17,3%
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ	65,0%	65,7%	66,6%	67,1%	69,2%	68,7%	69,3%	69,5%	69,7%	70,0%	71,5%	72,8%	72,9%	73,0%	73,3%	74,1%	74,6%	74,6%	70,4%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Eurostat, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.18. Το μερίδιο κάθε τομέα οικονομίας στην απασχόληση της χώρας

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Eurostat, ίδια επεξεργασία

Η σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο περιφερειών

Η επόμενη υποενότητα αφορά στη σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο NUTS 2 ανά έτος και στις περιόδους αναφοράς. Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας, για τον υπολογισμό του δείκτη διαιρείται η συμμετοχή κάθε περιφέρειας στη διαμόρφωση της εθνικής ΑΠΑ, με τη συμμετοχή της στη συνολική απασχόληση της χώρας.

Στο σύνολο της χώρας, οι περιφέρειες που εμφάνισαν δείκτη παραγωγικότητας που ξεπερνούσε το μέσο όρο της χώρας ήταν τέσσερις (Πίνακας 4.46). Πρόκειται για την περιφέρεια Αττικής που εξειδικεύεται στο τομέα των υπηρεσιών και η οποία σε όλη την διάρκεια των ετών ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο κατά 20,3% (2004) έως 27,7% (2013), την περιφέρεια Ν. Αιγαίου με εξειδίκευση στον τουρισμό και σχετικό δείκτη πάνω από τον μέσο όρο της χώρας από το 2000 έως το 2011 καθώς και το 2014, την περιφέρεια της Στ. Ελλάδας που ξεπερνούσε τη μέση εθνική επίδοση στα πρώτα έτη της έρευνας και έως το 2005 εξαιτίας της εξειδίκευσής της στη βιομηχανία και τέλος την περιφέρεια Δυτ. Μακεδονίας που εξειδικευόταν στον κλάδο της ενέργειας, με ποσοστό πάνω από το 100% της χώρας στις περιόδους 2002-2006 και 2011-2017.

Στον επόμενο Πίνακα (4.47) καταγράφονται οι μέσοι όροι της σχετικής παραγωγικότητας στις περιόδους και στις υποπεριόδους των 18 ετών. Στην περίοδο της ανάπτυξης οι τέσσερις περιφέρειες που ήδη αναφέρθηκαν είχαν ποσοστό πάνω από το 100% που αντιστοιχούσε στον εθνικό μέσο όρο, ενώ στην περίοδο της ύφεσης μόνο η Αττική είχε τιμή στον δείκτη που ξεπερνούσε τη μέση εθνική επίδοση. Το διάστημα 2000-2008 στην κατάταξη βρίσκονταν κατά φθίνουσα σειρά μετά την Αττική, οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου, Στ. Ελλάδας, Δυτ. Μακεδονίας, Ιόνιων Νήσων, Β. Αιγαίου, Πελοποννήσου, Κεντ. Μακεδονίας, Δυτ. Ελλάδας, Κρήτης, Θεσσαλίας, Ηπείρου και τελευταία της Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Το διάστημα 2009-2017 η μεγαλύτερη μεταβολή στην κατάταξη αφορά στην περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας η οποία κατατάχθηκε δεύτερη πίσω από την Αττική. Έπονται οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου, Στ. Ελλάδας, Β. Αιγαίου, Ιόνιων Νήσων, Κεντ. Μακεδονίας, Πελοποννήσου, Κρήτης, Δυτ. Ελλάδας, Θεσσαλίας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης και Ηπείρου.

Τέλος, στο Διάγραμμα 4.19 ο δείκτης της σχετικής παραγωγικότητας που απεικονίζεται με τη μορφή στηλών, παρουσιάζει το ποσοστό (κάθετος άξονας) κάθε περιφέρειας, σε σύγκριση με τον αντίστοιχο της χώρας (μ.ο. =100%) στις περιόδους 2000-2008, 2000-2004, 2005-2008, 2009-2017, 2019-2012 και 2013-2017 (οριζόντιος άξονας).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.46. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος (Ελλάδα = 100)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	74,7	75,3	74,7	76,0	76,7	77,5	73,7	73,4	78,0	78,9	81,4	79,1	75,9	73,0	73,2	74,5	75,9	75,7
Κεντρική Μακεδονία	83,9	84,0	84,2	82,5	84,6	82,8	81,9	82,5	83,3	84,2	82,8	85,3	85,5	85,0	83,7	84,4	85,7	85,0
Δυτική Μακεδονία	98,6	97,5	100,5	108,3	107,1	112,1	101,6	96,9	88,9	92,9	99,1	103,5	110,5	109,3	112,7	109,9	100,4	100,6
Ήπειρος	80,8	82,6	82,0	84,1	78,7	79,6	75,5	74,4	74,0	71,8	77,3	76,8	73,4	74,6	75,8	77,0	78,9	78,5
Θεσσαλία	81,4	81,6	81,8	83,5	78,0	77,0	78,7	77,1	77,1	76,4	73,2	72,5	74,3	75,7	77,7	80,3	81,1	80,2
Ιόνια Νησιά	96,0	98,3	95,6	94,0	95,4	95,8	95,7	96,4	93,8	88,3	90,1	85,0	79,8	80,0	84,7	85,4	87,3	87,8
Δυτική Ελλάδα	78,2	78,4	81,3	82,5	86,2	85,1	84,5	81,6	80,4	79,2	80,9	79,3	80,6	80,2	80,6	82,0	80,9	80,6
Στερεά Ελλάδα	115,2	118,5	112,1	107,2	104,5	102,7	96,3	95,9	93,9	93,8	92,0	93,2	95,6	92,7	91,7	94,1	98,1	99,4
Πελοπόννησος	85,2	86,2	84,0	83,6	85,6	80,7	80,4	83,8	83,0	82,1	82,3	81,9	82,5	80,6	81,4	83,5	84,4	84,7
Αττική	122,8	121,7	121,7	121,6	120,3	121,9	124,6	125,7	124,8	125,1	125,3	126,0	127,3	127,7	126,3	124,4	123,9	123,6
Βόρειο Αιγαίο	88,5	87,6	83,0	86,3	82,0	85,5	87,1	87,3	91,9	93,7	89,5	87,9	84,0	82,2	83,0	83,7	82,8	82,7
Νότιο Αιγαίο	119,6	116,3	109,8	111,4	112,3	114,6	113,3	109,7	108,9	105,1	104,3	101,9	94,2	99,7	100,5	96,9	95,0	96,4
Κρήτη	77,7	79,3	82,2	82,0	84,2	82,6	82,2	80,7	83,5	81,5	81,0	77,5	76,5	78,5	82,3	83,3	81,7	84,0

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Πίνακας 4.47. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών ανά περίοδο αναφοράς (μ.ο)

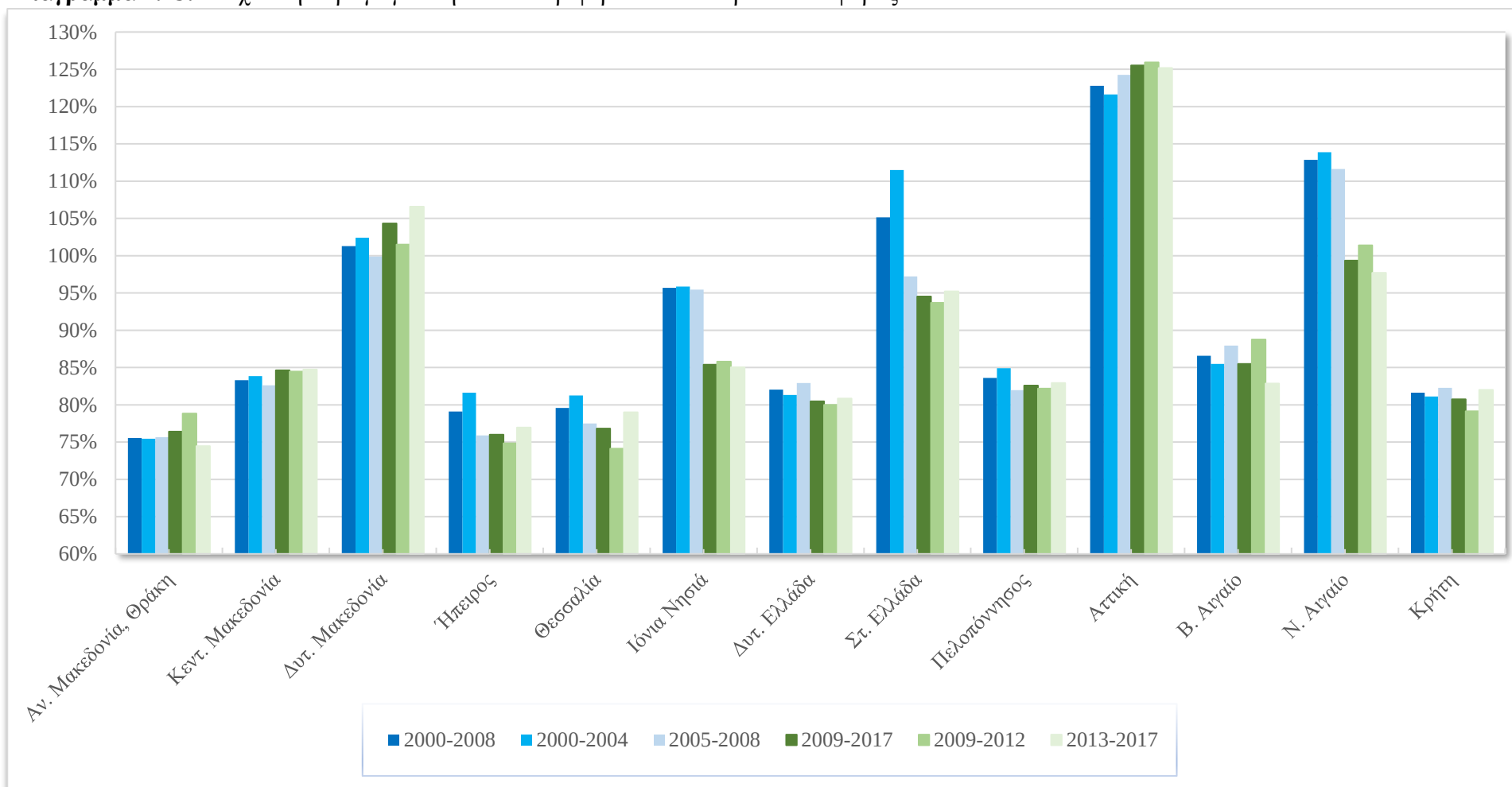
Γεωγραφική Ενότητα / Έτος (Ελλάδα = 100)	2000-2008	2000-2004	2005-2008	2009-2017	2009-2012	2013-2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	75,5	75,5	75,6	76,4	78,8	74,5
Κεντρική Μακεδονία	83,3	83,8	82,6	84,6	84,5	84,7
Δυτική Μακεδονία	101,3	102,4	99,9	104,3	101,5	106,6
Ήπειρος	79,1	81,6	75,9	76,0	74,8	77,0
Θεσσαλία	79,6	81,3	77,5	76,8	74,1	79,0
Ιόνια Νησιά	95,7	95,9	95,4	85,4	85,8	85,0
Δυτική Ελλάδα	82,0	81,3	82,9	80,5	80,0	80,8
Στερεά Ελλάδα	105,2	111,5	97,2	94,5	93,7	95,2
Πελοπόννησος	83,6	84,9	82,0	82,6	82,2	82,9
Αττική	122,8	121,6	124,3	125,5	125,9	125,2
Βόρειο Αιγαίο	86,6	85,5	88,0	85,5	88,8	82,9
Νότιο Αιγαίο	112,9	113,9	111,6	99,3	101,4	97,7
Κρήτη	81,6	81,1	82,3	80,7	79,1	82,0

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Ένα πρώτο συμπέρασμα που απορρέει από τους πίνακες αφορά στο ότι η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών ακολούθησε εν γένει μία πτωτική διαδρομή μετά την εκδήλωση της κρίσης. Παρ' αυτά η περιφέρεια της Αττικής κατά κύριο λόγο και στη συνέχεια της Δυτ. Μακεδονίας, της Κεντ. Μακεδονίας και της Αν. Μακεδονίας και Θράκης αύξησαν τον σχετικό δείκτη σε σύγκριση με την περίοδο 2000-2008. Μάλιστα οι περιφέρειες Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας στις υποπεριόδους της ύφεσης παρουσίασαν μεγαλύτερη σχετική παραγωγικότητα από τις επιδόσεις τους την περίοδο της ανάπτυξης.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα αφορά στο ότι οι περιφέρειες οι οποίες εξειδικεύονταν στην απασχόληση (και στην ΑΠΑ) του πρωτογενούς τομέα, κατατάχθηκαν χαμηλά σε όρους παραγωγικότητας. Αντίθετα περιφέρειες με μεγαλύτερη εξειδίκευση σε όρους ΑΠΑ και απασχόλησης στον τριτογενή τομέα βρίσκονταν στις πρώτες θέσεις της κατάταξης ή έστω υψηλότερα από τις περιφέρειες που έδιναν έμφαση στον πρωτογενή τομέα. Στη συνέχεια, η εξέταση της εξέλιξης του σχετικού δείκτη για κάθε τομέα της οικονομίας, θα οδηγήσει σε περισσότερα ασφαλή συμπεράσματα.

Διάγραμμα 4.19. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών ανά περίοδο αναφοράς*

Πηγή: Ιδία επεξεργασία, *Ελλάδα = 100,0%

Η σχετική παραγωγικότητα ανά τομέα οικονομίας σε επίπεδο περιφερειών

Εξετάζοντας τη σχετική παραγωγικότητα ανά τομέα (Πίνακας 4.48), παρατηρείται έντονη περιφερειακή διαφοροποίηση. Την περίοδο ανάπτυξης 9 περιφέρειες και την περίοδο ύφεσης 8 περιφέρειες (εξαιρέση από την πρώτη ομάδα, η Ήπειρος) παρουσιάζουν στον πρωτογενή τομέα δείκτη παραγωγικότητας πάνω από τον μέσο όρο της χώρας. Στη συγκεκριμένη ομάδα περιφερειών ωστόσο δεν συμπεριλαμβάνονται σημαντικές αγροτικές περιοχές, όπως οι περιφέρειες Πελοποννήσου και Αν. Μακεδονίας και Θράκης που είχαν μεν παρουσιάσει τα υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης στον τομέα (Πίνακας 4.43) αλλά και τις χαμηλότερες τιμές στον δείκτη της παραγωγικότητας. Αντίστοιχα και οι περιφέρειες Θεσσαλίας και Δυτ. Ελλάδας, περιοχές με έντονο αγροτικό στοιχείο, βρέθηκαν οριακά πάνω από τον μέσο όρο της χώρας το διάστημα 2000-2008, αυξάνοντας στη συνέχεια κατά 10% σχεδόν την παραγωγικότητά τους την περίοδο της ύφεσης. Επιπλέον και η περιφέρεια Κρήτης που δραστηριοποιούνταν στον πρωτογενή τομέα σε σημαντικό βαθμό συγκριτικά με το σύνολο της χώρας, παρουσίασε αρκετά χαμηλή επίδοση σχετικής παραγωγικότητας στον τομέα στο σύνολο των 18 ετών.

Στον αντίποδα, περιφέρειες με μικρή εξειδίκευση σε όρους απασχόλησης ή παραγωγής όπως η περιφέρεια Αττικής, η νησιωτική περιφέρεια Ν. Αιγαίου καθώς και η περιοχή της Δυτ. Μακεδονίας, παρουσίασαν υψηλή σχετική παραγωγικότητα στον τομέα. Αυτό μεταφράζεται είτε σε τιμή του δείκτη 70% με 80% πάνω από τον μέσο όρο της χώρας όπως στην περίπτωση της περιφέρειας της Αττικής⁸⁹, είτε με σημαντική υποχώρηση της παραγωγικότητας την περίοδο της ύφεσης (Ν. Αιγαίο), είτε με αύξησή της στο διάστημα 2009-2017 (Δυτ. Μακεδονία).

Στον δευτερογενή τομέα, στην περίοδο της ανάπτυξης υπήρχαν 4 περιφέρειες με τιμές στο δείκτη πάνω από τον μέσο όρο της χώρας. Η Δυτ. Μακεδονία, η Στ. Ελλάδα, η Πελοπόννησος και η Αττική, στις οποίες και η περιφέρεια Αν. Μακεδονίας και Θράκης την περίοδο της ύφεσης. Σε αντίθεση με τον αγροτικό τομέα, οι περιφέρειες που είχαν μεγαλύτερη εξειδίκευση στον τομέα, είτε λόγω της σημαντικής συμμετοχής του στην διαμόρφωση της ΑΠΑ της περιφέρειας (π.χ Στ. Ελλάδα ή σε μικρότερο βαθμό στην Πελοπόννησο), είτε εξαιτίας του αριθμού των απασχολούμενων (Αττική) είτε με βάση το σημαντικό ποσοστό απασχολούμενων στον τομέα στο σύνολο των

⁸⁹ Μία εξήγηση για το υψηλό ποσοστό της Αττικής είναι ο συνδυασμός σημαντικής αδήλωτης εργασίας στην παραγωγή και η επιλογή καλλιεργειών με υψηλότερη προστιθέμενη αξία από τον μέσο όρο του τομέα στην χώρα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

εργαζόμενων της περιφέρειας (Δυτ. Μακεδονία), εμφάνισαν και μεγαλύτερη παραγωγικότητα από τον εθνικό μέσο όρο ή στην περίπτωση της Αττικής, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό με τον μέσο όρο της χώρας. Τη μικρότερη παραγωγικότητα είχαν οι περιφέρειες του Ν. Αιγαίου, Β. Αιγαίου και των Ιόνιων Νήσων, περιοχές με χαμηλή εξειδίκευση σε όρους ΑΠΑ και απασχόλησης στον συγκεκριμένο τομέα.

Κατά συνέπεια τα αποτελέσματα δείχνουν πως η (μη) εξειδίκευση στον τομέα συνδέθηκε με (μη) αυξημένη παραγωγικότητα. Εντούτοις όπως αναφέρθηκε ο τομέας της βιομηχανίας και των κατασκευών επηρεάστηκε περισσότερο από την ύφεση και επιπρόσθετα στη δεύτερη υποπερίοδό της (2013-2017) σε 9 από τις 13 περιφέρειες της χώρας, η παραγωγικότητα μειώνεται. Ανάμεσα ωστόσο στις 4 περιφέρειες στις οποίες αυξήθηκε η τιμή του δείκτη τη συγκεκριμένη 5ετία, υπήρχαν 3 περιφέρειες που είχαν παρουσιάσει στην περίοδο της ανάπτυξης υψηλό δείκτη παραγωγικότητας.

Τέλος στον τριτογενή τομέα, οι περιφέρειες της Αττικής, της Κρήτης και του Ν. Αιγαίου στις τέσσερις υποπεριόδους (εξάριση η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου το διάστημα 2013-2017) και η περιοχή των Ι. Νήσων την περίοδο της ανάπτυξης (2000-2008), παρουσίασαν δείκτη παραγωγικότητας που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας. Μάλιστα με εξαίρεση την Κρήτη, οι άλλες 3 περιφέρειες κατατάσσονταν στις υψηλότερες θέσεις όσον αφορά το κ.κ. ΑΕΠ, ήταν οι μοναδικές στις οποίες ο τομέας συμμετείχε με ποσοστό πάνω από 80% στη διαμόρφωση της περιφερειακής ΑΠΑ τους και στις δύο περιόδους αναφοράς, είχαν τους μικρότερους δείκτες ευαισθησίας στην μεταβολή του μεγέθους της απασχόλησης μεταξύ 2000-2008 και 2009-2017 και βρίσκονταν στις πρώτες τέσσερις θέσεις των περιφερειών με το μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης στον τριτογενή τομέα. Συνεπώς διαφαίνεται μία μάλλον θετική σχέση μεταξύ εξειδίκευσης και παραγωγικότητας, παρότι η σύνδεση τους δεν είναι το ίδιο έντονη όσο με τον δευτερογενή τομέα.

Σε αντίθεση πάντως με τους άλλους δύο τομείς της οικονομίας, η παραγωγικότητα του τριτογενή τομέα στις περιφέρειες της χώρας δεν μειώθηκε κάτω από το 80% του εθνικού μέσου όρου στη δεύτερη περίοδο, με εξαίρεση τη Δυτ. Μακεδονία (77,5%) και τη Θεσσαλία (79,6%). Εντύπωση προκαλεί όμως ο χαμηλός δείκτης παραγωγικότητας της δεύτερης μεγαλύτερης περιφέρειας της χώρας, της Κεντ. Μακεδονίας, μίας περιοχής με σημαντικό μέγεθος οικονομικών δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα. Το ποσοστό της σχετικής παραγωγικότητάς της στον τομέα και στις δύο περιόδους βρέθηκε να ξεπερνάει λίγο μόνο το 80% του εθνικού μέσου όρου. Οι τρεις αυτές περιφέρειες μαζί με την Αν. Μακεδονία και Θράκη και την Ήπειρο

παρουσίασαν τα χαμηλότερα ποσοστά στον τομέα. Επομένως οι επιδόσεις των βόρειων περιοχών στην παραγωγικότητα του βασικού τομέα οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας πριν την εμφάνιση της κρίσης, ενισχύει τα συμπεράσματα για τη γεωγραφική διαφοροποίηση και ίσως και για την αναπτυξιακή υστέρησή τους σε σύγκριση με το νότιο τμήμα της.

Στη συνέχεια, το Διάγραμμα 4.20 παρουσιάζει τη σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών σε επίπεδο τομέων οικονομίας, έχοντας ως σημείο σύγκρισης τον μέσο όρο της χώρας (100). Ο οριζόντιος άξονας αντιπροσωπεύει την τιμή των δεικτών παραγωγικότητας την περίοδο της ανάπτυξης και ο κάθετος την περίοδο της ύφεσης. Όπως αναφέρθηκε, η υψηλή παραγωγικότητα των περισσότερων περιφερειών στον πρωτογενή τομέα καθ' όλη την διάρκεια της χρονικής περιόδου που εξετάζεται, όπως εμφανίζεται και στο διάγραμμα, αφορά κυρίως περιοχές της χώρας που δεν εξειδικεύονταν σε αυτόν.

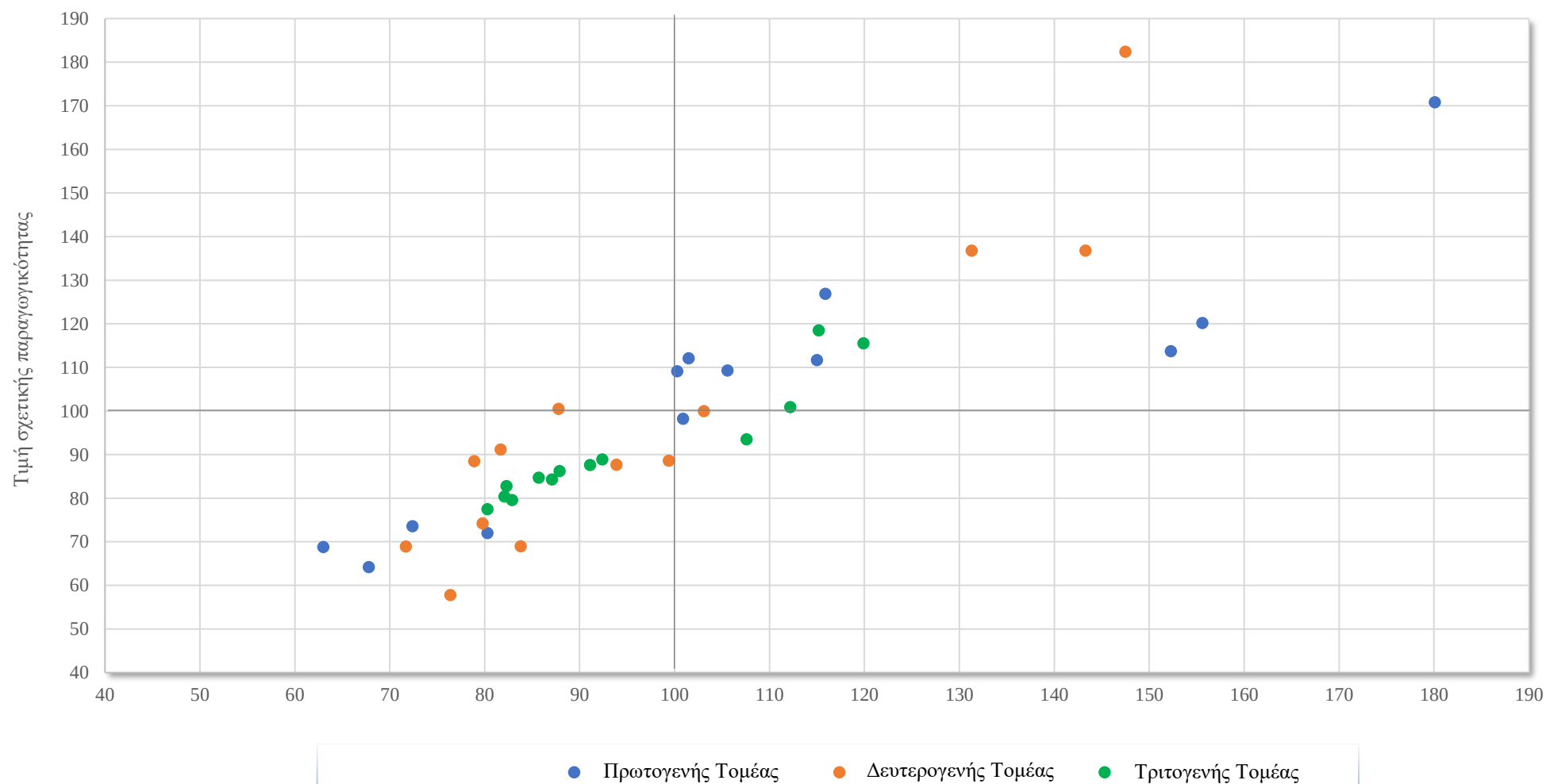
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.48. Η σχετική παραγωγικότητα των τομέων οικονομίας σε επίπεδο περιφέρειας

Τομέας	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (Ελλάδα = 100)	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	67,8	68,4	67,0	64,2	67,5	61,6	87,8	87,3	88,4	100,5	100,9	100,1	87,9	89,3	86,0	86,2	89,1	83,8
Κεντρική Μακεδονία	115,0	111,5	119,4	111,7	117,5	107,0	81,7	81,3	82,3	91,2	90,8	91,4	82,3	83,2	81,2	82,8	82,3	83,3
Δυτική Μακεδονία	115,9	119,7	111,1	126,9	111,8	139,0	147,5	140,4	156,3	182,4	184,1	181,0	80,3	81,0	79,3	77,5	78,9	76,4
Ήπειρος	100,9	109,6	90,0	98,2	96,4	99,6	79,8	80,7	78,6	74,2	74,4	74,1	82,1	83,6	80,1	80,4	79,4	81,3
Θεσσαλία	101,5	105,4	96,7	112,1	105,2	117,6	93,9	94,3	93,5	87,7	91,2	84,8	82,9	85,0	80,3	79,6	76,6	82,1
Ιόνια Νησιά	63,0	63,4	62,6	68,8	62,4	73,9	76,4	76,5	76,3	57,8	70,3	47,8	107,6	109,1	105,8	93,5	93,2	93,8
Δυτική Ελλάδα	100,3	95,8	105,9	109,1	107,0	110,7	99,4	98,0	101,1	88,6	90,5	87,2	85,7	86,7	84,5	84,7	84,3	85,0
Στερεά Ελλάδα	155,6	168,6	139,4	120,2	129,1	113,2	143,3	149,9	135,0	136,8	132,8	140,1	87,1	89,2	84,5	84,3	85,8	83,2
Πελοπόννησος	72,4	75,8	68,0	73,6	71,2	75,4	131,3	131,6	131,0	136,8	135,4	137,8	92,4	91,7	93,2	88,9	90,9	87,3
Αττική	180,1	145,2	223,8	170,8	180,7	162,9	103,1	101,9	104,6	100,0	98,7	101,0	115,2	113,8	116,9	118,5	118,5	118,5
Βόρειο Αιγαίο	105,6	117,3	90,9	109,3	116,6	103,5	71,7	71,6	71,8	68,9	71,3	66,9	91,1	88,6	94,3	87,6	90,5	85,2
Νότιο Αιγαίο	152,3	148,1	157,6	113,7	123,1	106,1	83,8	86,1	80,8	69,0	71,5	67,1	112,2	112,8	111,5	100,9	102,7	99,4
Κρήτη	80,3	77,1	84,4	72,0	75,5	69,1	78,9	75,5	83,1	88,5	92,6	85,3	119,9	121,6	117,9	115,5	112,9	117,6

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.20. Η σχετική παραγωγικότητα των περιφερειών στους τομείς παραγωγής

Πηγή: Ιδία επεξεργασία, μέσος όρος Ελλάδας =100

Η σχετική παραγωγικότητα σε επίπεδο νομών

Όπως και για τις περιφέρειες, για την εξέταση της σχετικής παραγωγικότητας σε επίπεδο NUTS 3 διαιρείται η συμμετοχή της ΑΠΑ ενός νομού στο σύνολο της ΑΠΑ της χώρας, με τη συμμετοχή του νομού στο σύνολο της απασχόλησης της χώρας. Οι σχετικοί δείκτες για κάθε έτος της περιόδου 2000-2017 και ως μέσος όρος των περιόδων και των υποπεριόδων της έρευνας παρουσιάζονται στους δύο επόμενους πίνακες (Πίνακας 4.49 & 4.50).

Από τον πρώτο πίνακα και τη διακύμανση των ετήσιων δεικτών της παραγωγικότητας δύο είναι τα σημεία που ξεχωρίζουν. Το πρώτο αφορά στο γεγονός πως μόνο 5 νομοί εμφάνισαν παραγωγικότητα πάνω από τον μέσο όρο της χώρας σε κάθε έτος της περιόδου έρευνας. Πρόκειται για τους νομούς Κεφαλλονιάς, Κυκλάδων, Αττικής, Χαλκιδικής και Βοιωτίας. Επιπρόσθετα άλλοι τρεις νομοί εμφάνισαν μεγαλύτερη παραγωγικότητα από την αντίστοιχη της χώρας σχεδόν σε όλα τα έτη της εξεταζόμενης περιόδου. Ο νομός Φλώρινας, με εξαίρεση τα έτη 2008-2009 και οι νομοί Γρεβενών-Κοζάνης⁹⁰ με εξαίρεση τα έτη 2001 και 2008.

Το δεύτερο σημείο αφορά στο ότι αν και υπήρχαν άλλοι 10 νομοί που εμφάνισαν τιμή στο δείκτη που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας σε ορισμένα από τα 18 έτη της έρευνας, μετά το 2011 και με εξαίρεση το νομό Εύβοιας την περίοδο 2012-2017 και το νομό Μαγνησίας στα έτη 2013-2015, δεν καταγράφηκε αντίστοιχη επίδοση. Σε αυτούς τους νομούς συγκαταλέγονται στην περίοδο της ύφεσης, η Λευκάδα (2010-2011), η Θεσπρωτία (2009-2010) και ο νομός Σάμου (2009) ενώ στην περίοδο 2000-2008 οι νομοί Χανίων, Δωδεκανήσων, Θεσπρωτίας, Φωκίδας, Φθιώτιδας, Ζακύνθου. Αν και αυτό μπορεί να αποτελεί ένδειξη της φθίνουσας πορείας του δείκτη κατά την διάρκεια της υφεσιακής περιόδου, η πλειοψηφία των νομών της συγκεκριμένης ομάδας παρουσίαζαν χαμηλότερες επιδόσεις από τα τελευταία έτη της περιόδου της ανάπτυξης.

⁹⁰ Η θέση του νομού Γρεβενών, ο οποίος αποτελεί έναν από τους λιγότερο ανεπτυγμένους νομούς της χώρας σε επίπεδο κ.κ. ΑΕΠ (Πίνακας 4.21), θεωρείται πως είναι πλασματική καθώς τα δεδομένα του παρουσιάζονται μαζί με τα αντίστοιχα του νομού Κοζάνης. Ο νομός Κοζάνης όπως έχει αναφερθεί παρουσιάζει μεγάλη εξειδίκευση στον κλάδο της παραγωγής ενέργειας, δηλαδή στον δευτερογενή τομέα, στον οποίο και εμφανίζει τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα στο σύνολο των νομών.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.49. Η σχετική παραγωγικότητα των νομών*

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος (Ελλάδα = 100)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	65,7	66,4	62,6	62,7	68,2	74,2	69,9	69,4	74,7	82,2	93,4	93,3	89,5	77,3	78,1	80,3	82,4	81,7
Ξάνθη	76,5	77,5	78,4	80,1	72,0	69,8	71,8	67,7	74,9	74,9	72,5	67,5	63,7	67,3	62,4	63,1	66,1	63,1
Ροδόπη	60,1	64,7	60,8	66,1	71,2	65,2	59,6	60,7	64,7	62,6	62,0	60,8	55,5	51,3	49,5	51,8	55,0	54,5
Δράμα	84,3	86,6	91,9	100,0	88,6	89,9	83,9	82,6	81,4	86,2	94,0	94,0	88,1	94,5	96,6	98,3	96,2	94,7
Θάσος, Καβάλα	94,7	88,2	92,0	87,5	88,5	92,2	87,7	90,3	94,8	89,9	88,7	85,3	87,4	86,0	90,6	88,3	87,3	90,8
Ημαθία	77,5	77,9	82,7	79,2	90,8	83,6	75,7	86,5	85,2	81,7	77,5	76,0	73,0	70,4	72,0	70,3	70,9	69,6
Θεσσαλονίκη	87,2	87,8	89,1	87,9	87,5	84,6	86,4	84,5	85,1	87,0	84,8	88,1	88,6	88,8	85,9	86,7	87,7	86,6
Κιλκίς	73,4	70,6	74,8	66,1	77,0	74,7	76,4	84,9	83,3	79,7	73,0	74,9	80,8	79,7	84,9	84,8	84,2	85,2
Πέλλα	64,7	68,5	63,5	56,9	62,4	68,9	65,9	69,9	69,8	70,1	68,2	66,9	68,3	66,5	68,4	68,2	69,3	69,1
Πιερία	66,2	60,4	64,4	63,5	68,3	69,9	62,8	65,4	70,2	73,8	74,3	75,1	75,5	81,3	76,9	79,3	79,9	81,8
Σέρρες	80,8	83,9	77,7	77,4	83,2	78,8	69,7	71,2	69,9	70,2	75,4	79,7	83,4	81,0	83,0	85,4	84,6	87,4
Χαλκιδική	146,8	135,6	114,7	127,3	113,6	115,5	111,8	115,8	124,8	118,9	126,9	135,3	119,5	110,0	110,8	111,5	122,6	115,7
Γρεβενά – Κοζάνη*	100,8	99,5	105,1	111,7	114,2	123,2	110,2	104,8	99,6	103,5	110,9	112,0	120,7	118,2	120,3	117,3	104,0	103,2
Καστοριά	72,2	72,8	69,5	72,6	67,0	67,1	66,8	61,8	60,6	57,4	59,8	61,2	66,6	71,0	70,6	69,6	72,0	68,8
Φλώρινα	117,0	114,8	116,8	136,2	125,5	122,1	107,6	110,3	86,0	99,5	106,3	127,2	126,8	119,9	129,1	124,9	116,1	123,8
Άρτα – Πρέβεζα*	71,9	73,0	73,9	76,1	72,2	73,2	70,1	69,1	68,3	61,8	67,1	67,6	65,4	72,6	70,3	71,6	72,0	72,7
Θεσπρωτία	94,5	100,1	88,5	101,6	105,9	99,3	91,0	96,7	106,8	103,6	101,4	92,9	80,9	75,3	76,5	78,5	76,9	82,6
Ιωάννινα	83,8	84,9	86,5	85,2	76,3	79,5	75,7	73,3	71,3	73,5	80,3	80,5	78,1	76,2	80,0	81,0	85,2	81,9
Καρδίτσα – Τρίκαλα*	67,1	67,0	59,0	61,4	61,6	62,9	63,6	62,7	61,9	62,2	61,4	58,2	58,4	58,8	63,2	65,5	66,6	66,9
Λάρισα	85,6	85,0	92,7	91,4	84,3	79,0	77,7	79,6	77,7	79,0	74,4	73,9	76,9	77,1	78,4	80,7	82,5	81,1
Μαγνησία	94,6	97,0	102,8	106,4	91,3	93,1	101,0	92,0	97,1	92,1	87,6	90,6	94,2	101,9	100,2	101,8	99,5	97,6
Ζάκυνθος	122,6	110,0	105,7	113,7	103,2	94,2	96,2	85,2	76,7	69,5	70,3	61,2	64,3	60,3	64,2	67,9	73,5	72,8
Κέρκυρα	79,6	82,9	82,7	79,8	83,0	85,6	84,5	91,9	93,4	87,9	85,4	84,3	77,6	83,0	87,2	85,3	86,2	86,7
Ιθάκη, Κεφαλληνία	136,7	162,7	141,3	139,4	135,3	139,3	137,6	145,3	141,8	130,0	146,0	136,6	118,3	111,8	117,2	119,1	116,6	119,3
Λευκάδα	96,5	94,3	91,9	82,0	95,6	98,7	101,0	81,7	79,4	89,9	104,2	102,6	84,8	84,2	89,9	91,3	91,3	92,0
Αιτωλοακαρνανία	73,9	79,5	79,7	79,5	86,3	86,1	79,7	76,4	73,1	75,9	79,9	82,3	80,3	78,6	78,3	78,5	76,9	74,9

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Αχαΐα	82,8	81,6	87,9	88,4	88,7	87,0	92,0	84,8	85,7	85,8	88,3	84,3	92,6	96,4	97,1	97,0	94,8	94,5
Ηλεία	73,9	70,5	70,4	74,0	80,0	79,4	74,5	81,2	78,8	69,8	67,7	66,3	61,1	58,4	58,9	63,1	64,1	65,3
Βοιωτία	146,7	148,9	127,4	133,1	129,9	127,7	112,0	106,0	109,6	112,4	112,2	117,8	121,1	115,5	109,1	111,7	117,6	118,6
Εύβοια	113,3	118,1	111,9	99,5	97,2	93,1	89,1	93,9	92,0	98,7	98,7	98,6	103,9	105,9	108,1	110,9	112,1	113,8
Ευρυτανία	51,9	51,3	54,7	54,4	56,6	53,5	55,8	57,6	62,1	60,3	59,9	56,3	56,3	53,5	54,6	56,4	60,7	61,3
Φθιώτιδα	104,2	105,8	107,3	100,4	98,0	106,6	102,0	99,0	89,6	82,3	77,1	77,4	78,1	72,0	72,3	73,8	78,4	79,5
Φωκίδα	102,6	111,4	113,0	124,4	112,9	88,4	84,3	79,6	85,2	77,1	80,0	77,8	75,4	79,7	78,1	79,9	80,5	80,8
Αργολίδα – Αρκαδία*	86,6	87,3	87,2	91,4	93,7	90,0	91,5	91,5	87,9	92,6	91,8	88,4	89,7	87,3	88,3	90,9	88,3	89,1
Κορινθία	84,9	88,7	86,5	90,7	90,5	82,5	81,5	89,5	94,6	89,2	92,5	87,2	86,1	88,3	87,8	91,2	97,5	94,4
Λακωνία – Μεσσηνία*	84,3	83,4	79,7	73,4	76,5	72,6	71,4	74,8	73,1	70,9	70,6	74,1	75,1	71,5	73,0	74,1	74,8	76,2
Αττική	122,8	121,7	121,7	121,6	120,3	121,9	124,6	125,7	124,8	125,1	125,3	126,0	127,3	127,7	126,3	124,4	123,9	123,6
Λέσβος, Λήμνος	83,5	83,1	78,2	86,3	73,8	77,7	82,1	79,7	84,6	91,1	87,8	86,3	84,2	86,5	87,0	89,4	86,2	87,0
Ικαρία, Σάμος	99,0	98,6	92,9	89,9	98,1	111,0	103,5	105,7	116,2	101,1	89,2	85,4	84,1	77,3	77,5	74,9	76,7	75,3
Χίος	91,4	89,4	86,0	83,5	89,0	85,3	86,0	90,7	90,2	92,8	93,5	93,5	83,8	78,4	80,2	81,0	81,9	81,0
Δωδεκάνησα	113,3	109,6	99,8	98,5	106,3	99,2	99,4	90,7	90,9	90,3	89,7	89,6	85,4	85,2	89,1	85,2	82,7	84,5
Κυκλάδες	129,9	127,6	127,1	134,7	120,6	140,1	137,7	146,9	144,1	131,0	129,3	122,3	109,2	124,0	118,8	116,3	114,9	116,3
Ηράκλειο	72,8	74,2	76,1	74,6	74,4	73,3	72,2	72,3	76,4	75,3	78,6	74,6	72,9	74,0	76,6	76,3	75,3	76,9
Λασιθί	66,7	73,1	73,6	76,7	83,5	87,8	90,5	90,5	92,8	95,9	80,1	75,3	76,5	91,1	101,9	107,5	105,8	107,7
Ρέθυμνο	85,1	80,2	84,5	84,9	99,5	97,6	95,4	87,4	92,0	82,8	81,2	77,1	74,8	78,1	83,3	85,7	85,4	90,4
Χανιά	92,2	95,9	102,3	103,6	101,6	94,8	97,5	93,1	91,6	88,5	86,6	85,1	85,3	82,7	85,7	87,1	83,8	86,5

Πηγή: Ιδία επεξεργασία, *με βάση την διαθεσιμότητα των στοιχείων, η σχετική παραγωγικότητα στους συγκεκριμένους νομούς παρουσιάζεται συνδυαστικά

Στον Πίνακα 4.50 παρουσιάζεται η σχετική παραγωγικότητα ανά περίοδο και υποπερίοδο⁹¹. Το διάστημα 2000-2008 υπήρξαν 14 νομοί που βρίσκονταν πάνω από τον μέσο όρο της χώρας. Πρώτος ήταν ο νομός Κεφαλλονιάς (142,2) και στη συνέχεια οι νομοί Κυκλάδων, Βοιωτίας, Χαλκιδικής, Αττικής, Φλώρινας, Γρεβενών-Κοζάνης, Σάμου, Φθιώτιδας, Εύβοιας, Δωδεκανήσων, Ζακύνθου και Φωκίδας (100,2). Πρόκειται για νομούς με προσανατολισμό στις τουριστικές δραστηριότητες ή στους κλάδους της ενέργειας και της βιομηχανίας ή συνολικά στον τριτογενή τομέα (νομός Αττικής). Τη χαμηλότερη παραγωγικότητα είχαν οι νομοί Ευρυτανίας (55,3) και οι νομοί Καρδίτσας-Τρικάλων, Ροδόπης, Πέλλας, Πιερίας, Καστοριάς, Έβρου, Άρτας-Πρέβεζας, Ηρακλείου, Ξάνθης (74,3). Οι επιδόσεις τους δεν ξεπέρασαν τα 3/4 του μέσου όρου της χώρας και με εξαίρεση τους νομούς Ευρυτανίας και Ηρακλείου, πρόκειται για νομούς της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας.

Στην περίοδο της ύφεσης το επίπεδο της σχετικής παραγωγικότητας μειώθηκε στους 30 από τους 51 νομούς. Μόνο οι μισοί νομοί σχεδόν από όσους αναφέρθηκαν πως είχαν υψηλή παραγωγικότητα στην περίοδο της ανάπτυξης, ξεπέρασαν τον μέσο όρο της χώρας. Πρόκειται για τους νομούς Αττικής (125,5), Κεφαλλονιάς, Κυκλάδων, Φλώρινας, Χαλκιδικής, Βοιωτίας, Γρεβενών-Κοζάνης και Εύβοιας (105,6). Εξ' αυτών, οι νομοί Αττικής, Φλώρινας, Γρεβενών-Κοζάνης και Εύβοιας αύξησαν τους δείκτες παραγωγικότητάς τους. Ενδιαφέρον είναι πως οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές, αφενός σε επίπεδο τιμών των δείκτη και αφετέρου σε αριθμό νομών, αφορούσαν όσες περιοχές βρίσκονταν στις πρώτες 20 θέσεις της κατάταξης με βάση την παραγωγικότητα στην περίοδο 2000-2008. Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί πιθανόν ένδειξη μικρής ανθεκτικότητάς τους αλλά και μία υποψία σύγκλισής τους με τους υπόλοιπους νομούς της χώρας. Μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές εμφανίστηκαν στους νομούς Ζακύνθου (-33,7), Φθιώτιδας, Φωκίδας, Σάμου και Κεφαλλονιάς. Αντίθετα οι νομοί Λασιθίου και Πιερίας παρουσίασαν αύξηση κατά 11,9 μονάδες και ο νομός Έβρου κατά 16 μονάδες. Συνολικά 14 νομοί δεν ξεπέρασαν το 75% του εθνικού μέσου όρου και συγκεκριμένα οι νομοί Ροδόπης (55,9), Ευρυτανίας, Καρδίτσας-Τρικάλων, Ηλείας, Καστοριάς, Ξάνθης, Ζακύνθου, Πέλλας, Άρτας-Πρέβεζας, Λακωνίας-Μεσσηνίας, Ημαθίας (73,5). Ενδιαφέρον είναι πως όσοι νομοί, ανεξαρτήτως τομέα παραγωγής, εμφάνιζαν στην περίοδο 2000-2008 παραγωγικότητα κάτω από το μέσο όρο της χώρας, με εξαίρεση τον νομό Λασιθίου και οριακά το νομό

⁹¹ Καθώς τα δεδομένα σε επίπεδο νομών προέρχονται από την Eurostat και μετρούν την απασχόληση στον τόπο εργασίας και όχι κατοικίας, ενδέχεται να υπάρχει σε κάποιο βαθμό πρόβλημα αξιοπιστίας.

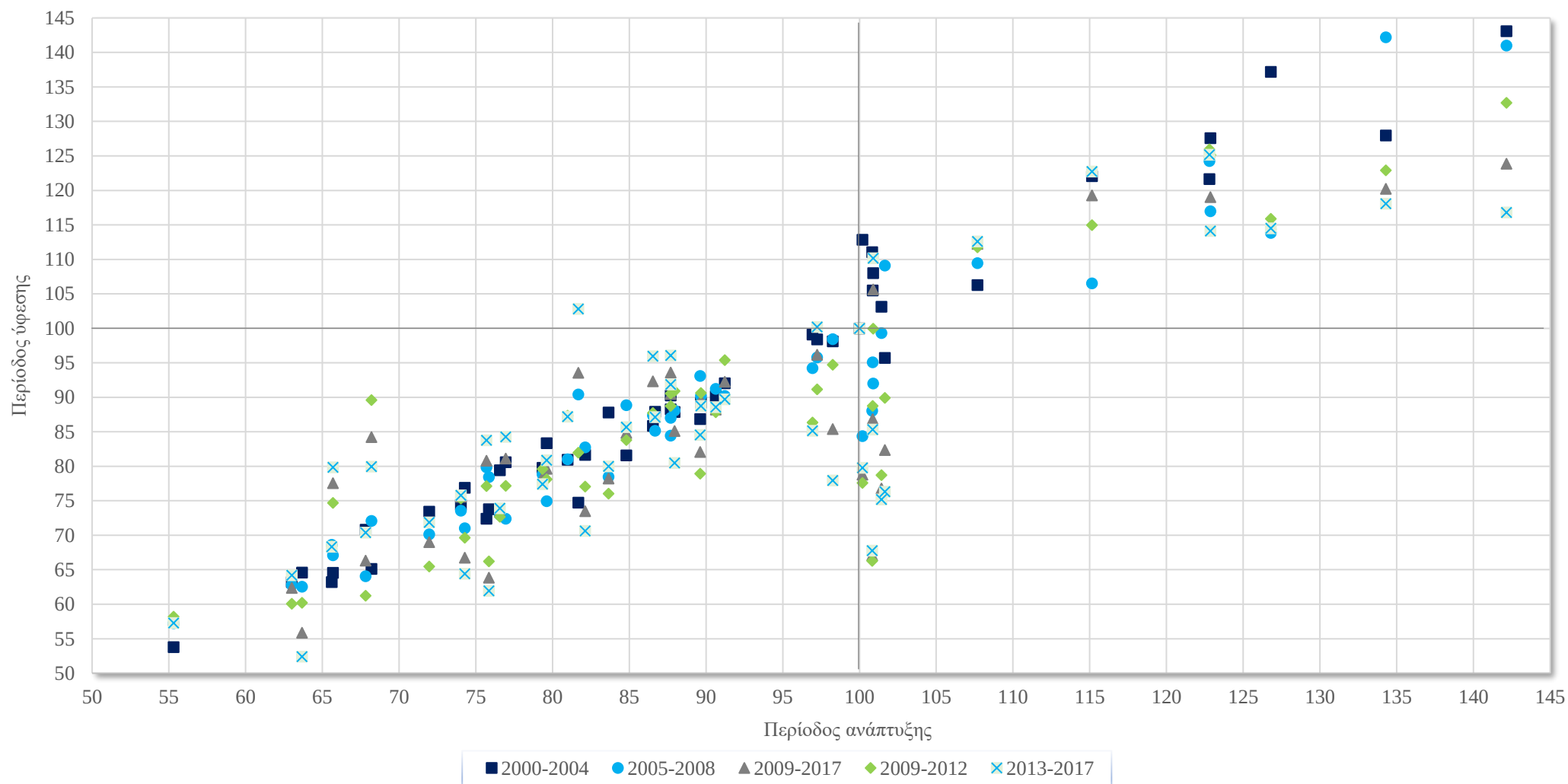
Μαγνησίας την περίοδο 2013-2017, παρέμειναν και στην περίοδο της ύφεσης κάτω από αυτόν.

Πίνακας 4.50. Η σχετική παραγωγικότητα των νομών ανά περίοδο αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (Ελλάδα = 100)	2000-2008	2000-2004	2005-2008	2009-2017	2009-2012	2013-2017
Έβρος	68,2	65,1	72,1	84,2	89,6	80,0
Ξάνθη	74,3	76,9	71,0	66,7	69,6	64,4
Ροδόπη	63,7	64,6	62,6	55,9	60,2	52,4
Δράμα	87,7	90,3	84,5	93,6	90,5	96,1
Θάσος, Καβάλα	90,6	90,2	91,2	88,2	87,8	88,6
Ημαθία	82,1	81,6	82,7	73,5	77,1	70,6
Θεσσαλονίκη	86,7	87,9	85,1	87,1	87,2	87,1
Κιλκίς	75,7	72,4	79,8	80,8	77,1	83,8
Πέλλα	65,6	63,2	68,6	68,4	68,4	68,3
Πιερία	65,7	64,6	67,1	77,6	74,7	79,8
Σέρρες	76,9	80,6	72,4	81,1	77,2	84,3
Χαλκιδική	122,9	127,6	117,0	119,0	125,1	114,1
Γρεβενά – Κοζάνη*	107,7	106,3	109,5	112,2	111,8	112,6
Καστοριά	67,8	70,8	64,1	66,3	61,2	70,4
Φλώρινα	115,2	122,1	106,5	119,3	115,0	122,7
Άρτα – Πρέβεζα*	72,0	73,4	70,2	69,0	65,5	71,9
Θεσπρωτία	98,3	98,1	98,4	85,4	94,7	78,0
Ιωάννινα	79,6	83,3	74,9	79,6	78,1	80,9
Καρδίτσα – Τρίκαλα*	63,0	63,2	62,8	62,4	60,1	64,2
Λάρισα	83,7	87,8	78,5	78,2	76,0	80,0
Μαγνησία	97,2	98,4	95,8	96,2	91,1	100,2
Ζάκυνθος	100,8	111,0	88,1	67,1	66,3	67,8
Κέρκυρα	84,8	81,6	88,9	84,8	83,8	85,7
Ιθάκη, Κεφαλληνία	142,2	143,1	141,0	123,9	132,7	116,8
Λευκάδα	91,2	92,1	90,2	92,2	95,4	89,7
Αιτωλοακαρνανία	79,3	79,8	78,8	78,4	79,6	77,4
Αχαΐα	86,5	85,9	87,4	92,3	87,7	96,0
Ηλεία	75,9	73,8	78,5	63,9	66,2	62,0
Βοιωτία	126,8	137,2	113,8	115,1	115,9	114,5
Εύβοια	100,9	108,0	92,0	105,6	100,0	110,2
Ευρυτανία	55,3	53,8	57,2	57,7	58,2	57,3
Φθιώτιδα	101,4	103,1	99,3	76,8	78,7	75,2
Φωκίδα	100,2	112,9	84,4	78,8	77,6	79,8
Αργολίδα – Αρκαδία*	89,7	89,2	90,2	89,6	90,6	88,8
Κορινθία	87,7	88,3	87,0	90,5	88,8	91,9
Λακωνία – Μεσσηνία*	76,6	79,4	73,0	73,4	72,7	73,9
Αττική	122,8	121,6	124,3	125,5	125,9	125,2
Λέσβος, Λήμνος	81,0	81,0	81,0	87,3	87,4	87,2
Ικαρία, Σάμος	101,7	95,7	109,1	82,4	89,9	76,3
Χίος	88,0	87,9	88,1	85,1	90,9	80,5
Δωδεκάνησα	100,9	105,5	95,1	86,9	88,8	85,3
Κυκλάδες	134,3	128,0	142,2	120,2	122,9	118,1
Ηράκλειο	74,0	74,4	73,6	75,6	75,3	75,8
Λασιθί	81,7	74,7	90,4	93,6	82,0	102,8
Ρέθυμνο	89,6	86,8	93,1	82,1	79,0	84,6
Χανιά	96,9	99,1	94,2	85,7	86,3	85,1

Πηγή: Ιδία επεξεργασία, *η παραγωγικότητα στους συγκεκριμένους νομούς παρουσιάζεται συνδυαστικά

Διάγραμμα 4.21. Η διασπορά της σχετικής παραγωγικότητας των νομών στους τομείς της οικονομίας ανά περίοδο αναφοράς

Στο Διάγραμμα 4.21 παρουσιάζεται η διασπορά της σχετικής παραγωγικότητας των νομών σε όλες τις περιόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση. Το σημείο 100 και στους δύο άξονες εκφράζει τον μέσο όρο της χώρας.

Από το διάγραμμα είναι εμφανής αφενός η μεγάλη συγκέντρωση των νομών, ανεξαρτήτως τομέα οικονομίας και περιόδου ή υποπεριόδου, στο κάτω αριστερά τμήμα του, το οποίο εκφράζει παραγωγικότητα κάτω από τον εθνικό μέσο όρο και αφετέρου μία μικρότερη συγκέντρωση νομών κοντά στον εθνικό μέσο όρο.

Η σχετική παραγωγικότητα ανά τομέα οικονομίας σε επίπεδο νομών

Η τομεακή παραγωγικότητα των νομών παρουσιάζεται στον επόμενο Πίνακα (4.51). Αν και υπάρχουν ορισμένες ενστάσεις που αφορούν τη θέση συγκεκριμένων νομών στην κατάταξη τους λόγω της αδήλωτης ή άτυπης εργασίας⁹², μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα.

Αντίστοιχα με τις περιφέρειες, στις δύο βασικές περιόδους της ανάλυσης εμφανίζεται ένας μεγάλος αριθμός νομών οι οποίοι στον πρωτογενή τομέα ξεπέρασαν τον μέσο όρο της χώρας στο δείκτη παραγωγικότητας, χωρίς όμως να εξειδικεύονταν σε αυτόν. Καθώς συνεπώς το ποσοστό των απασχολούμενων των συγκεκριμένων νομών (Χίου, Κυκλάδων, Κεφαλονιάς, Αττικής, Θεσσαλονίκης, Εύβοιας, Δωδεκανήσων, Φωκίδας, Μαγνησίας) στο σύνολο των απασχολούμενων του τομέα δεν ξεπέρασε το 15%, περιορίστηκε η συνολική παραγωγικότητα του τομέα.

Στον δευτερογενή τομέα, στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης υπήρξαν αντίστοιχα 17 και 20 νομοί που ξεπέρασαν τον εθνικό μέσο όρο, Πρόκειται κυρίως για νομούς με εξειδίκευση στον τομέα της βιομηχανίας και της ενέργειας (Φλώρινας, Γρεβενών-Κοζάνης, Αργολίδας-Αρκαδίας, Βοιωτίας, Κορινθίας) και σημαντικά ποσοστά απασχόλησης στον τομέα της βιομηχανίας και της μεταποίησης (Αττικής, Φθιώτιδας, Εύβοιας, Καβάλας).

Τέλος, οι νομοί που ξεπέρασαν τον εθνικό μέσο όρο σε όρους παραγωγικότητας στον τριτογενή τομέα ήταν οι λιγότεροι συγκριτικά. Μάλιστα από τους 10 νομούς της περιόδου 2000-2008, την περίοδο της ύφεσης μόνο 6 κατέγραψαν αυτή την επίδοση. Οι τουριστικοί νομοί Κεφαλλονιάς, Κυκλάδων, Χαλκιδικής, Λευκάδας μαζί με τον νομό Αττικής βρέθηκαν και στις δύο περιόδους πάνω από τον μέσο όρο της Ελλάδας (μαζί με τον νομό Σερρών το 2009-2017). Άλλοι τρεις νησιωτικοί νομοί (Ζακύνθου, Σάμου και Χανίων) καθώς και δύο νομοί με αγροτικό προσανατολισμό, ο νομός Θεσπρωτίας και κυρίως ο νομός της Ροδόπης με το μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, συμπλήρωναν τις πρώτες δέκα θέσεις στην περίοδο της ανάπτυξης. Ωστόσο κατά τη διάρκεια της ύφεσης οι πέντε τελευταίοι νομοί κατέγραψαν σημαντικές απώλειες στην παραγωγικότητά τους, με τους δύο αγροτικούς νομούς να υποχωρούν παράλληλα σημαντικά σε όρους κ.κ. ΑΕΠ.

⁹² Όπως αναφέρεται και από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016). Σχετικό παράδειγμα εδώ είναι ο νομός Κεφαλλονιάς στον πρωτογενή τομέα καθώς την περίοδο 2009-2017 ο δείκτης εμφάνισε ποσοστό 192% μεγαλύτερο από τον εθνικό μέσο όρο.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.51. Η σχετική παραγωγικότητα των τομέων της οικονομίας σε επίπεδο νομού

Γεωγραφική Ενότητα / Τομέας / Περίοδος (Ελλάδα = 100)	Πρωτογενής Τομέας						Δευτερογενής Τομέας						Τριτογενής Τομέας					
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2000	2000	2005	2009	2009	2013
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Έβρος	79,6	78,8	80,6	83,4	90,8	77,4	77,0	78,3	75,4	84,5	88,7	81,2	72,7	69,1	77,1	91,7	96,4	87,9
Ξάνθη	58,6	61,5	54,9	49,4	50,9	48,2	79,9	74,1	87,2	86,2	94,3	79,7	95,6	105,6	83,1	77,9	81,3	75,1
Ροδόπη	34,8	38,0	30,8	30,2	32,5	28,4	125,5	130,2	119,6	135,8	139,6	132,7	103,3	110,7	94,1	81,6	87,2	77,0
Δράμα	179,8	152,5	213,9	163,4	167,0	160,6	86,4	84,3	89,1	105,1	95,5	112,7	84,7	91,0	76,8	91,4	90,8	92,0
Θάσος, Καβάλα	106,3	107,6	104,7	110,2	112,3	108,5	83,0	85,6	79,7	101,0	97,1	104,2	96,2	93,4	99,6	86,8	87,8	86,0
Ημαθία	157,2	157,3	157,1	118,5	118,3	118,7	92,9	85,0	102,8	109,9	119,0	102,5	80,2	79,0	81,7	77,8	85,4	71,7
Θεσσαλονίκη	150,0	146,8	153,9	142,0	154,9	131,8	80,1	80,4	79,6	90,7	91,1	90,4	80,5	81,2	79,5	79,5	79,0	79,9
Κιλκίς	131,8	97,3	174,8	138,7	140,3	137,4	99,3	95,3	104,3	94,7	98,1	91,9	72,1	75,4	68,0	76,7	72,9	79,7
Πέλλα	114,4	96,6	136,7	106,6	113,9	100,7	75,9	70,5	82,6	87,0	87,3	86,8	71,6	73,6	69,1	79,1	78,3	79,8
Πιερία	52,7	55,8	48,9	96,5	101,9	92,2	76,1	74,9	77,6	74,2	63,0	83,1	84,1	82,2	86,4	83,7	82,0	85,2
Σέρρες	110,8	122,4	96,3	91,1	91,7	90,7	79,4	79,6	79,1	87,5	81,3	92,4	87,9	91,3	83,8	102,3	96,5	106,9
Χαλκιδική	137,9	135,6	140,7	108,2	132,9	88,5	96,6	106,7	84,1	110,2	109,0	111,2	147,6	156,0	137,1	138,2	142,6	134,8
Γρεβενά – Κοζάνη*	90,6	94,1	86,2	101,6	89,6	111,2	164,6	151,6	180,8	203,0	208,3	198,7	83,2	82,3	84,3	80,9	84,1	78,4
Καστοριά	157,2	168,5	143,1	133,6	111,6	151,2	49,5	48,0	51,4	52,2	53,2	51,4	71,5	74,9	67,3	70,8	66,2	74,5
Φλώρινα	166,4	171,3	160,3	213,0	189,3	231,9	195,6	204,8	184,1	254,7	247,6	260,4	80,8	84,1	76,7	74,4	76,9	72,4
Άρτα – Πρέβεζα*	102,1	114,8	86,1	88,7	84,4	92,2	74,6	69,2	81,5	76,4	74,5	78,0	79,1	78,5	79,9	78,6	74,9	81,5
Θεσπρωτία	72,9	68,4	78,4	109,1	130,4	92,1	129,4	170,5	77,9	73,4	77,6	70,0	114,1	99,6	132,1	95,0	105,5	86,6
Ιωάννινα	123,2	135,2	108,3	117,1	110,1	122,6	71,9	67,7	77,1	73,1	73,8	72,5	77,9	83,2	71,4	78,4	76,9	79,6
Καρδίτσα – Τρίκαλα*	62,9	67,1	57,6	64,1	55,7	70,8	84,8	81,3	89,1	72,9	79,4	67,6	74,5	77,5	70,7	73,9	70,7	76,4
Λάρισα	147,7	158,6	134,0	160,8	155,0	165,4	99,8	101,4	97,7	94,0	97,9	90,9	80,1	82,8	76,7	75,1	73,5	76,4
Μαγνησία	114,6	116,2	112,6	134,0	134,5	133,6	94,5	96,4	92,0	95,1	94,8	95,3	97,8	98,0	97,5	94,5	88,5	99,4
Ζάκυνθος	64,2	77,1	48,0	30,7	34,5	27,7	85,9	98,8	69,8	58,3	61,7	55,6	125,7	136,4	112,2	82,0	80,5	83,2

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	49,6	42,8	58,0	58,8	45,7	69,2	67,4	61,9	74,3	51,1	63,5	41,3	92,3	92,8	91,6	89,7	87,6	91,4
Ιθάκη, Κεφαλληνία	143,4	146,7	139,3	292,1	293,8	290,8	95,6	105,5	83,1	71,1	85,2	59,8	164,1	157,9	171,9	127,8	138,1	119,6
Λευκάδα	48,5	61,1	32,9	51,1	41,0	59,1	81,6	72,6	92,9	66,0	100,0	38,9	103,5	102,6	104,6	100,8	103,1	99,0
Αιτωλοακαρνανία	83,4	83,9	82,7	86,9	93,3	81,8	108,3	105,6	111,6	119,0	117,6	120,2	92,8	98,6	85,6	82,8	83,4	82,3
Αχαΐα	120,0	108,0	135,1	135,0	122,1	145,3	98,8	98,0	99,7	85,7	83,4	87,6	80,3	80,0	80,8	91,4	87,4	94,5
Ηλεία	108,2	103,0	114,7	116,6	109,6	122,2	89,0	88,0	90,1	60,8	71,8	52,0	95,3	94,2	96,8	73,0	78,5	68,6
Βοιωτία	209,2	218,3	197,9	157,1	185,0	134,7	184,2	197,0	168,2	180,3	186,3	175,5	79,2	80,4	77,6	80,3	82,3	78,8
Εύβοια	119,2	135,8	98,4	158,0	152,2	162,6	131,4	138,3	122,7	115,4	103,2	125,1	87,7	90,2	84,6	99,4	99,8	99,1
Ευρυτανία	61,2	74,4	44,8	37,8	39,0	36,8	50,1	47,3	53,6	69,1	69,0	69,3	60,0	55,4	65,6	62,2	63,2	61,4
Φθιώτιδα	164,2	170,0	156,8	92,4	98,2	87,8	120,4	120,2	120,7	116,4	113,9	118,3	98,1	99,5	96,4	77,7	81,0	75,1
Φωκίδα	179,7	201,9	152,0	143,3	145,4	141,7	116,1	120,5	110,6	104,5	112,5	98,2	90,7	102,9	75,5	73,0	69,7	75,7
Αργολίδα – Αρκαδία*	93,5	93,1	94,0	102,8	113,7	94,1	153,3	154,6	151,6	161,9	158,9	164,3	85,7	83,5	88,6	82,9	85,0	81,2
Κορινθία	58,5	65,6	49,5	60,1	56,6	62,9	142,2	133,6	153,0	150,3	147,7	152,4	95,2	92,7	98,4	92,7	94,6	91,3
Λακωνία – Μεσσηνία*	67,0	70,7	62,4	64,2	57,0	69,9	102,9	107,6	97,0	103,1	105,8	100,9	97,1	99,4	94,1	91,9	93,9	90,3
Αττική	180,2	145,2	223,9	170,8	180,7	162,9	103,1	101,9	104,6	100,0	98,7	101,0	115,2	113,8	116,9	118,5	118,5	118,5
Λέσβος, Λήμνος	88,6	91,6	84,9	105,5	111,8	100,4	79,0	81,2	76,2	74,9	72,3	77,1	86,4	86,2	86,6	90,7	89,5	91,7
Ικαρία, Σάμος	68,6	76,3	58,9	65,8	76,7	57,2	69,2	65,4	73,9	55,9	60,5	52,3	117,6	107,3	130,5	88,0	96,3	81,4
Χίος	244,8	298,0	178,3	182,1	179,8	183,9	63,1	61,8	64,7	71,3	78,8	65,3	84,3	81,3	88,0	82,1	88,3	77,1
Δωδεκάνησα	177,0	191,3	159,1	117,7	118,1	117,3	92,0	90,9	93,3	70,9	73,2	69,0	94,2	98,8	88,3	84,3	85,9	83,0
Κυκλάδες	136,9	119,4	158,8	115,1	139,1	95,9	74,7	81,5	66,3	67,2	69,7	65,1	150,7	141,9	161,7	132,9	135,9	130,4
Ηράκλειο	68,6	67,0	70,5	83,4	86,1	81,2	71,6	76,2	65,9	62,1	66,3	58,7	82,7	83,8	81,4	81,7	81,5	81,9
Λασιθί	102,5	74,4	137,6	127,8	87,6	160,0	120,2	104,5	139,8	144,3	129,3	156,4	88,3	87,5	89,3	98,0	92,1	102,8
Ρέθυμνο	134,1	129,7	139,6	80,7	75,3	85,1	82,0	78,0	87,0	71,2	77,9	65,8	96,5	96,1	97,0	92,7	88,7	95,9
Χανιά	127,1	112,1	145,8	98,9	103,6	95,1	83,9	88,7	77,8	72,7	80,2	66,6	104,0	108,6	98,4	90,3	89,1	91,3

*Πηγή: Ιδία επεξεργασία,*με βάση την διαθεσιμότητα των στοιχείων, η σχετική παραγωγικότητα στους συγκεκριμένους νομούς παρουσιάζεται ανά δύο.*

Ανεργία σε επίπεδο περιφερειών

Η ανάλυση των κυρίων δεικτών του πρώτου μέρους της έρευνας ολοκληρώνεται με τον δείκτη της ανεργίας ο οποίος συνδέεται με τη μεταβλητή της απασχόλησης. Η διαθεσιμότητα ωστόσο των στοιχείων της Eurostat που χρησιμοποιήθηκαν αφορούν μόνο στο επίπεδο NUTS 2.

Όπως παρουσιάστηκε (Διάγραμμα 2) το ποσοστό των ανέργων σε εθνικό επίπεδο εκτινάχθηκε από το 7,8% το 2008 στο 27,5% το 2013. Ο αριθμός τους (μέσος όρος) την περίοδο 2009-2017 ανήλθε σε 1.017.844 από 466.144 την περίοδο 2000-2008 (Πίνακας Δ.7 στο Παράρτημα). Προστέθηκαν δηλαδή μεταξύ των δύο περιόδων 551.700 άνεργοι. Λαμβάνοντας υπόψη πως η τάση της ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας επηρεάζεται κυρίως από παράγοντες που συνδέονται με την προσφορά και τη ζήτηση της εργασίας και με τον μηχανισμό διαμόρφωσης αμοιβών, τα διαχρονικά προβλήματα του τομέα της απασχόλησης όπως τα υψηλά επίπεδα ανεργίας ορισμένων περιφερειών, δεν διαφοροποιήθηκαν. Παράλληλα οι απολύσεις προσωπικού σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, το κλείσιμο εταιριών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων επαγγελματιών και ο περιορισμός στις προσλήψεις στον δημόσιο τομέα, αφορούσαν στο σύνολο των περιφερειών όπως και όλες τις ηλικιακές ομάδες και όχι μόνο τις πλέον παραγωγικές ηλικίες. Αυτή η μείωση του μέσου όρου των απασχολούμενων μεταξύ των περιόδων αναφοράς αφορούσε όπως αναφέρθηκε σε όλες τις περιοχές της χώρας στον πρωτογενή και στον δευτερογενή τομέα και σε ορισμένες περιφέρειες στον τριτογενή τομέα (Πίνακες 4.37 και 4.38).

Οι πρώτοι δύο Πίνακες (4.52 και 4.53) αποτυπώνουν την ετήσια διακύμανση του ποσοστού ανεργίας στις περιφέρειες και στο σύνολο της χώρας⁹³ καθώς και το ποσοστό συμμετοχής των ανέργων κάθε περιφέρειας στο σύνολο των ανέργων της χώρας. Την περίοδο ανάπτυξης το ποσοστό ανεργίας για τη χώρα κυμάνθηκε περίπου στο 10%, με εξαίρεση το 2007 και 2008, όπου στο δεύτερο έτος καταγράφηκε το χαμηλότερο ποσοστό της στη χώρα για την περίοδο της έρευνας όπως και για αρκετές περιφέρειες, ενώ αντίθετα τα ποσοστά είχαν παρουσιάσει τάσεις αύξησης το 2004 και το 2005.

Από το 2009 η τάση αντιστρέφεται σχεδόν για όλες τις περιφέρειες (με εξαίρεση τη Δυτ. Ελλάδα και τη Δυτ. Μακεδονία). Την περίοδο της ύφεσης οι μεγαλύτερες μεταβολές καταγράφονται μεταξύ των ετών 2010 και 2011 καθώς και

⁹³ Στον Πίνακα 4.52 παρουσιάζονται και τα ετήσια ποσοστά ανεργίας της χώρας σταθμισμένα με βάση τα ποσοστά ανεργίας κάθε περιφέρειας και των ποσοστών συμμετοχής τους στο σύνολο της χώρας. Τα νέα ποσοστά διαφοροποιούνται (αυξητικά) ετησίως 0,2% έως 0,4%.

2011 και 2012, με το μέγιστο ποσοστό αρνητικής μεταβολής στη χώρα όπως και για τις 8 από τις 13 περιφέρειες να καταγράφεται το 2013. Συνολικά η επίσημη ανεργία τριπλασιάστηκε ποσοστιαία μέσα σε πέντε έτη (2008-2012) καταγράφοντας αύξηση 253% το 2013 συγκριτικά με το 2008. Τα υψηλότερα μεμονωμένα ποσοστά ανεργίας στις περιφέρειες παρουσιάστηκαν στη Δυτ. Μακεδονία με 31,6% και στη Κεντ. Μακεδονία με 30,2%. Αντίθετα δύο περιφέρειες εμφάνισαν μονοψήφιο ποσοστό ανεργίας αλλά μόνο στη διετία 2009-2010, η Πελοπόννησος (8% και 9,7%) και το Β. Αιγαίο (6,6% και 9,5%).

Η σταδιακή αποκλιμάκωση του ποσοστού της ανεργίας μετά το 2013 έως το 2017⁹⁴ αποδείχθηκε αρκετά αργή για τις ανάγκες του πληθυσμού και περισσότερο χρονοβόρα από την ανάκαμψη του ΑΕΠ (ΑΠΑ) της χώρας. Συγκεκριμένα πριν την εμφάνιση της πανδημίας, το επίπεδο της ανεργίας της χώρας δεν προβλεπόταν να βρίσκεται κάτω από το 14% το 2021 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2019). Ο αντίκτυπος της στο βιοτικό επίπεδο μεγάλου μέρους του πληθυσμού ήταν σοβαρός και ως απόρροια της επιδείνωσης της ελληνικής οικονομίας και της εκτόξευσης της ανεργίας, σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας βρέθηκε στα όρια ή και κάτω από το επίπεδο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Στον επόμενο πίνακα (4.53) διαπιστώνεται στα έτη της ύφεσης μία αυξητική τάση του ποσοστού συμμετοχής των περιφερειών της Αττικής (κυρίως) και της Κρήτης στην ετήσια ανεργία και ένα μάλλον σταθερό ποσοστό για τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας με ορισμένες μειωτικές τάσεις. Μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί η σύγκριση των ποσοστών των περιφερειών στα έτη με το μικρότερο (2008) και το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας (2013) στη χώρα. Η μεγαλύτερη διαφοροποίηση εντοπίζεται στη μητροπολιτική περιφέρεια, το μερίδιο της οποίας αυξήθηκε κατά 6,8% μεταξύ των ετών και ακολούθησαν άλλες δύο νησιωτικές περιφέρειες, της Κρήτης με 0,6% και του Β. Αιγαίου με 0,5%.

⁹⁴ Η μείωση του ποσοστού ανεργίας συνεχίστηκε το 2018 (19,3%) και το 2019 (17,3%) ωστόσο η πανδημία της Covid-19 αναμενόταν να επηρεάσει το ποσοστό της χώρας για το 2020 και να ανέλθει, απόρροια του μεγάλου ποσοστού αυτοαπασχολούμενων, των πολύ μικρών επιχειρήσεων και του υψηλού αριθμού εποχικών εργαζομένων στην Ελλάδα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020). Εν τέλει το επίσημο ποσοστό ανεργίας της χώρας για το 2020, ανήλθε στο 16,3%.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.52. Το ποσοστό ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8,8%	9,3%	9,7%	10,1%	13,1%	11,9%	11,1%	9,9%	8,8%	11,1%	14,6%	20,2%	22,9%	26,8%	24,3%	23,4%	22,8%	19,5%
Κεντρική Μακεδονία	10,9%	10,9%	10,9%	10,1%	11,9%	11,2%	9,5%	9,1%	8,5%	10,1%	13,7%	19,8%	26,2%	30,2%	28,7%	26,0%	24,5%	22,9%
Δυτική Μακεδονία	15,0%	16,2%	13,8%	15,9%	16,3%	18,1%	14,2%	12,1%	12,5%	12,5%	15,4%	23,1%	29,7%	31,6%	27,6%	30,8%	31,3%	29,1%
Ήπειρος	11,0%	12,6%	11,6%	11,3%	11,5%	11,5%	9,8%	10,0%	9,9%	11,3%	12,7%	16,5%	22,6%	27,4%	26,8%	24,6%	24,4%	24,8%
Θεσσαλία	13,0%	12,2%	10,9%	10,4%	9,8%	9,5%	8,2%	7,8%	8,4%	9,3%	12,1%	16,9%	22,7%	25,5%	25,6%	27,1%	25,5%	20,7%
Ιόνια Νησιά	5,6%	7,3%	6,9%	10,3%	10,4%	8,6%	11,3%	9,0%	8,3%	9,5%	14,6%	14,2%	14,8%	18,1%	21,4%	19,0%	16,0%	19,7%
Δυτική Ελλάδα	10,6%	10,3%	10,8%	9,6%	12,3%	10,7%	9,7%	9,9%	9,9%	9,8%	11,9%	17,6%	25,6%	28,4%	28,7%	28,5%	29,8%	26,3%
Στερεά Ελλάδα	14,4%	14,1%	9,9%	9,5%	12,4%	11,0%	9,2%	9,4%	8,5%	10,5%	12,6%	19,1%	27,9%	28,2%	26,9%	26,0%	25,0%	20,9%
Πελοπόννησος	9,7%	8,4%	7,4%	8,2%	8,5%	8,6%	7,6%	7,4%	7,1%	8,0%	9,7%	13,8%	19,2%	22,0%	23,4%	22,3%	19,2%	16,8%
Αττική	12,3%	10,4%	9,4%	8,9%	9,3%	9,1%	8,5%	7,8%	6,7%	9,1%	12,6%	18,0%	25,8%	28,7%	27,4%	25,2%	23,0%	21,6%
Βόρειο Αιγαίο	7,7%	6,3%	9,8%	7,7%	9,6%	10,7%	9,6%	8,1%	4,7%	6,6%	9,5%	15,0%	21,8%	22,0%	22,4%	18,0%	18,3%	22,5%
Νότιο Αιγαίο	10,5%	9,9%	16,0%	11,2%	8,8%	9,5%	9,0%	9,4%	8,4%	12,3%	14,6%	15,3%	15,5%	21,3%	20,1%	14,9%	17,5%	16,0%
Κρήτη	7,3%	6,3%	6,9%	5,4%	6,1%	7,3%	7,2%	5,4%	6,5%	9,1%	12,0%	15,9%	22,3%	25,0%	24,0%	24,3%	22,6%	17,7%
ΕΛΛΑΔΑ	11,3%	10,5%	10,0%	9,4%	10,3%	10,0%	9,0%	8,4%	7,8%	9,6%	12,7%	17,9%	24,5%	27,5%	26,5%	24,9%	23,6%	21,5%
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο)	11,6%	10,8%	10,3%	9,7%	10,7%	10,3%	9,2%	8,6%	8,0%	9,8%	12,9%	18,1%	24,8%	27,8%	26,7%	25,2%	23,9%	21,8%

Πηγή: Eurostat

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.53. Η ανεργία σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Μτβ % 2013 - 2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	4,5%	4,9%	5,4%	5,9%	6,9%	6,4%	6,5%	6,2%	5,9%	6,0%	6,0%	5,9%	4,9%	5,1%	4,9%	5,0%	5,2%	4,8%	-0,8%
Κεντρική Μακεδονία	16,5%	17,7%	18,3%	18,1%	19,2%	18,7%	17,7%	18,1%	18,1%	17,1%	17,7%	18,1%	17,5%	18,0%	17,8%	17,6%	17,7%	18,1%	-0,1%
Δυτική Μακεδονία	3,4%	4,1%	3,6%	4,3%	3,9%	4,4%	3,8%	3,4%	3,8%	3,1%	2,8%	3,1%	2,8%	2,7%	2,5%	3,0%	3,3%	3,4%	-1,1%
Ήπειρος	2,9%	3,5%	3,5%	3,6%	3,3%	3,3%	3,2%	3,5%	3,8%	3,5%	3,0%	2,7%	2,7%	2,9%	3,0%	2,9%	3,0%	3,4%	-0,9%
Θεσσαλία	7,8%	7,8%	7,2%	7,3%	6,5%	6,4%	6,0%	6,1%	7,1%	6,4%	6,3%	6,1%	6,0%	6,0%	6,2%	7,1%	7,0%	6,3%	-1,1%
Ιόνια Νησιά	1,0%	1,4%	1,3%	2,1%	1,9%	1,6%	2,3%	1,9%	2,1%	1,9%	2,2%	1,5%	1,2%	1,2%	1,5%	1,4%	1,3%	1,7%	-0,9%
Δυτική Ελλάδα	6,1%	6,2%	6,6%	6,1%	7,0%	6,3%	6,2%	6,9%	7,5%	5,9%	5,6%	5,8%	6,1%	6,0%	6,4%	6,9%	7,7%	7,5%	-1,5%
Στερεά Ελλάδα	6,5%	6,5%	4,8%	5,0%	5,6%	5,4%	5,0%	5,5%	5,3%	5,2%	4,8%	5,3%	5,5%	5,0%	5,0%	5,3%	5,3%	4,8%	-0,3%
Πελοπόννησος	5,0%	4,1%	3,8%	4,5%	4,0%	4,3%	4,3%	4,5%	4,7%	4,2%	3,8%	3,9%	3,9%	4,0%	4,5%	4,6%	4,1%	4,0%	-0,7%
Αττική	38,9%	36,6%	35,1%	35,0%	34,3%	34,5%	35,9%	35,3%	32,9%	36,1%	37,6%	38,4%	40,3%	39,7%	39,2%	37,5%	35,9%	36,6%	6,8%
Βόρειο Αιγαίο	1,0%	0,9%	1,6%	1,3%	1,5%	1,7%	1,7%	1,5%	0,9%	1,0%	1,2%	1,3%	1,5%	1,4%	1,4%	1,2%	1,3%	2,0%	0,5%
Νότιο Αιγαίο	2,5%	2,7%	4,8%	3,5%	2,5%	2,8%	2,8%	3,3%	3,2%	4,0%	3,5%	2,7%	2,0%	2,5%	2,4%	1,9%	2,4%	2,4%	-0,7%
Κρήτη	3,9%	3,6%	4,0%	3,2%	3,3%	4,2%	4,7%	3,7%	4,8%	5,5%	5,5%	5,3%	5,4%	5,4%	5,2%	5,6%	5,7%	4,9%	0,6%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Παρατηρώντας στη συνέχεια τον μέσο όρο των ποσοστών ανεργίας των περιφερειών στο σύνολο των ετών 2000-2017 (Πίνακας 4.54) διαπιστώνεται πως η Δυτ. Μακεδονία παρουσίαζε διαχρονικά το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας (20,3%), ακολουθούμενη από περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας και ορισμένες περιοχές της κεντρικής Ελλάδας. Πρόκειται για τις περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας, Κεντ. Μακεδονίας, Στ. Ελλάδας, Ηπείρου, Αν. Μακεδονίας και Θράκης και Θεσσαλίας με ποσοστά που κυμαίνονταν μεταξύ 15,3% δηλαδή στο μέσο όρο της χώρας, έως 16,7%. Οι περιφέρειες με μικρότερο ποσοστό ανεργίας από τον εθνικό μέσο όρο ήταν τα Ιόνια Νησιά, με το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας, η Πελοπόννησος, το Β. Αιγαίο, η Κρήτη και το Ν. Αιγαίο (ποσοστά 12,5%-13,3%). Ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε η Αττική η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στο μέσο όρο της χώρας με ποσοστό 15,2%.

Ο ίδιος πίνακας παρουσιάζει με μορφή ποσοστού (δεξιές στήλες) και τη μεταβολή του αριθμού των ανέργων μεταξύ των περιόδων και των υποπεριοδών της έρευνας. Το αρνητικό πρόσημο που εμφανίζεται στη μεταβολή των ετών 2005-2008 προς τα έτη 2000-2004 για ορισμένες περιφέρειες, υποδηλώνει μείωση του αριθμού των ανέργων, συνεπώς έχει θετικό περιεχόμενο.

Στην περίοδο 2000-2008 η περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας ήταν η μοναδική περιοχή με ποσοστό ανεργίας αντίστοιχο του μέσου όρου της χώρας (14,9%). Με εξαίρεση την περιφέρεια Ν. Αιγαίου, στην περίοδο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας οι περιφέρειες με τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας ήταν όσες αναφέρθηκαν για το σύνολο των ετών της έρευνας. Η Κρήτη παρουσίασε το χαμηλότερο ποσοστό στα έτη 2000-2004 και 2005-2008 (6,4% και 6,6%) και ακολούθησαν οι περιφέρειες Πελοποννήσου και Β. Αιγαίου με ποσοστό περίπου στο 8%. Ενδιαφέρον έχει πως πρόκειται για περιφέρειες στις οποίες το στοιχείο του πρωτογενούς τομέα ήταν έντονο, ειδικότερα στις δύο πρώτες, αλλά και για την περιφέρεια του Β. Αιγαίου συγκριτικά με τις άλλες νησιωτικές περιφέρειες.

Όσον αφορά στην περίοδο της ύφεσης μπορούν να διατυπωθούν οι ακόλουθες τέσσερις παρατηρήσεις. Πρώτον, οι μισές σχεδόν περιφέρειες της χώρας παρουσίασαν ποσοστό ανεργίας (μέσος όρος) που ξεπερνούσε το αντίστοιχο ποσοστό της χώρας. Επιπλέον, από το σύνολο των 13 περιφερειών, οι 8 εξ αυτών παρουσίασαν ποσοστό ανεργίας πάνω από 20%. Δεύτερον, η αύξηση της ανεργίας στη περιφέρεια της Αττικής, καθώς ο μέσος όρος του ποσοστού μετακινείται στις δυο υποπεριόδους της ύφεσης λίγο πάνω από τον αντίστοιχο μέσο όρο της χώρας. Αυτό εκφράζεται και από την αύξηση στο ποσοστό συμμετοχής των ανέργων της περιφέρειας στο σύνολο των

ανέργων της χώρας όπως αναφέρθηκε προγενέστερα. Τρίτον, η διαφοροποίηση του δείκτη της ανεργίας στην Κρήτη, την περιφέρεια με το μικρότερο ποσοστό ανεργίας την περίοδο της ανάπτυξης. Ο μέσος όρος του αριθμού των ανέργων στην περιοχή αυξήθηκε στο διάστημα 2009-2017 από 18.244 σε 54.711 άτομα. Η μεταβολή αυτή ήταν η τρίτη μεγαλύτερη αριθμητικά (36.467) μετά από τις αντίστοιχες της Αττικής (222.833) και της Κεντ. Μακεδονίας (96.944)⁹⁵. Τέλος στην περιφέρεια Ν. Αιγαίου καταγράφηκε η δεύτερη μικρότερη αύξηση ανέργων (κατά 42,7%) μαζί με το χαμηλότερο δείκτη ανεργίας της περιόδου, 16,4% (ίδιο ποσοστό είχαν και τα Ιόνια Νησιά).

Αναφορικά με τις υπόλοιπες περιφέρειες δεν σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στην κατάταξη. Αν και η περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας παρουσίασε τη μικρότερη αρνητική μεταβολή μεταξύ των ετών 2009-2017 προς 2000-2008, κατατάσσεται εκ νέου στην πρώτη θέση των περιφερειών με τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας στις υποπεριόδους της ύφεσης. Η περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας κατατάχθηκε 2^η και 3^η στις δύο υποπεριόδους της ύφεσης με ποσοστό συνολικής μεταβολής σε όλη την περίοδο 2009-2017 κατά 53,6%. Στις μεταβολές του αριθμού των ανέργων μετά την Κρήτη ακολούθησαν ποσοστιαία η Αττική (57,4%) και το Β. Αιγαίο (56,1%), ξεπερνώντας την αντίστοιχη αύξηση των ανέργων της χώρας (54,2%). Στη συνέχεια ακολουθούσαν οι περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας, Κεντ. Μακεδονίας, Στ. Ελλάδας, Θεσσαλίας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Ηπείρου και στο τέλος της κατάταξης βρίσκονταν οι περιοχές των Ιόνιων Νήσων, Ν. Αιγαίου και Δυτ. Μακεδονίας.

Σε σχέση με τις υπόλοιπες μεταβολές παρατηρούνται τα εξής. Στη σύγκριση των ετών 2000 και 2017 και στη σύγκριση των περιόδων 2005-2008 προς 2000-2004 τις μεγαλύτερες αυξήσεις των ποσοστών των ανέργων παρουσίασαν περιφέρειες που δεν ανήκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα (Β. Αιγαίο, Ι. Νησιά, Κρήτη), με την περίοδο μάλιστα 2005-2008 να αφορά διάστημα κατά το οποίο ο συνολικός αριθμός των ανέργων στη χώρα είχε υποχωρήσει κατά 12%. Την ίδια χρονική περίοδο, στις περιφέρειες Θεσσαλίας (-28,7%) και Στ. Ελλάδας (-21%) καθώς και στις περιφέρειες Αττικής, Δυτ. Μακεδονίας και Κεντ. Μακεδονίας ο αριθμός των ανέργων είχε μειωθεί σημαντικά. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως η μείωση στον αριθμό των ανέργων στις συγκεκριμένες περιφέρειες, μετουσιώθηκε σε αύξηση απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα (Πίνακας 4.43), αν και οι συγκεκριμένες περιφέρειες είχαν αυξημένες

⁹⁵ Πίνακας Δ.7 στο Παράρτημα.

οικονομικές δραστηριότητες στον πρωτογενή (Θεσσαλία, Κεντ. Μακεδονία) ή/ και στον δευτερογενή τομέα (Στ. Ελλάδα, Αττική, Κεντ. Μακεδονία, Δυτ. Μακεδονία). Ένας επιπρόσθετος λόγος για τον οποίο ο τριτογενής τομέας αποτέλεσε την «ατμομηχανή» της ανάπτυξης στη συγκεκριμένη περίοδο (Πίνακας 4.34). Ακόμα στις δυο υποπεριόδους της ύφεσης, οι περιφέρειες Κρήτης (56,2%) και Αττικής (50,9%) εμφάνισαν τις μεγαλύτερες αυξήσεις σε αριθμό ανέργων οι οποίες ξεπέρασαν τον εθνικό μέσο όρο (45,4%) στο διάστημα 2009-2012 προς 2005-2008. Όσο αφορά στην τελευταία υποπερίοδο (2013-2017), τις μεγαλύτερες αυξήσεις του αριθμού των ανέργων είχαν οι περιφέρειες της Δυτ. Ελλάδας (42,4%) και η Πελοπόννησος (38,3%), οι οποίες μαζί με τις περιφέρειες Β. Αιγαίου, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Κεντ. Μακεδονία βρέθηκαν πάνω από τον μέσο όρο της περιόδου της μεταβολής των ανέργων για το σύνολο της χώρας.

Στο Διάγραμμα 4.22 παρουσιάζεται ο μέσος όρος του ποσοστού ανεργίας ανά περίοδο (κάθετος άξονας) για τις περιφέρειες και εμφανίζονται οι τιμές του μέσου όρου του δείκτη για έτη 2000-2008 και 2009-2017. Τέλος, στον Πίνακα Δ.8 του Παραρτήματος, παρουσιάζεται σε επίπεδο περιφέρειας και ανά έτος, η ελάχιστη και η μέγιστη τιμή της ανεργίας για την περίοδο 2000-2017, το εύρος της διαφοράς μεταξύ μέγιστης και ελάχιστης τιμής καθώς και ο λόγος μεταξύ των τριών περιφερειών με τις καλύτερες επιδόσεις στον δείκτη και των τριών περιφερειών με τις χειρότερες επιδόσεις. Διαπιστώνεται ότι σε επίπεδο περιφέρειας ο λόγος ελάχιστης-μέγιστης τιμής παραμένει για όλη την περίοδο της ανάπτυξης πάνω από το 2 ενώ αντίθετα στην περίοδο της ύφεσης μόνο το 2015 ο λόγος ξεπερνάει το συγκεκριμένο δείκτη, φτάνοντας μάλιστα ένα έτος πριν (2014) στο 1,4. Στη σύγκριση των τριών περιφερειών με το μέγιστο ποσοστό και αυτών με το ελάχιστο ποσοστό, από το 2003 και ύστερα, με εξαίρεση το 2014 (1,3) το εύρος του λόγου κυμαίνεται μεταξύ 1,4 και 1,8 με μία ελάχιστη τάση μείωσης. Σε όλα τα έτη, τα χαμηλότερα επίπεδα ανεργίας σημείωσαν οι νησιωτικές περιφέρειες, με εξαίρεση το 2011 (Πελοπόννησος).

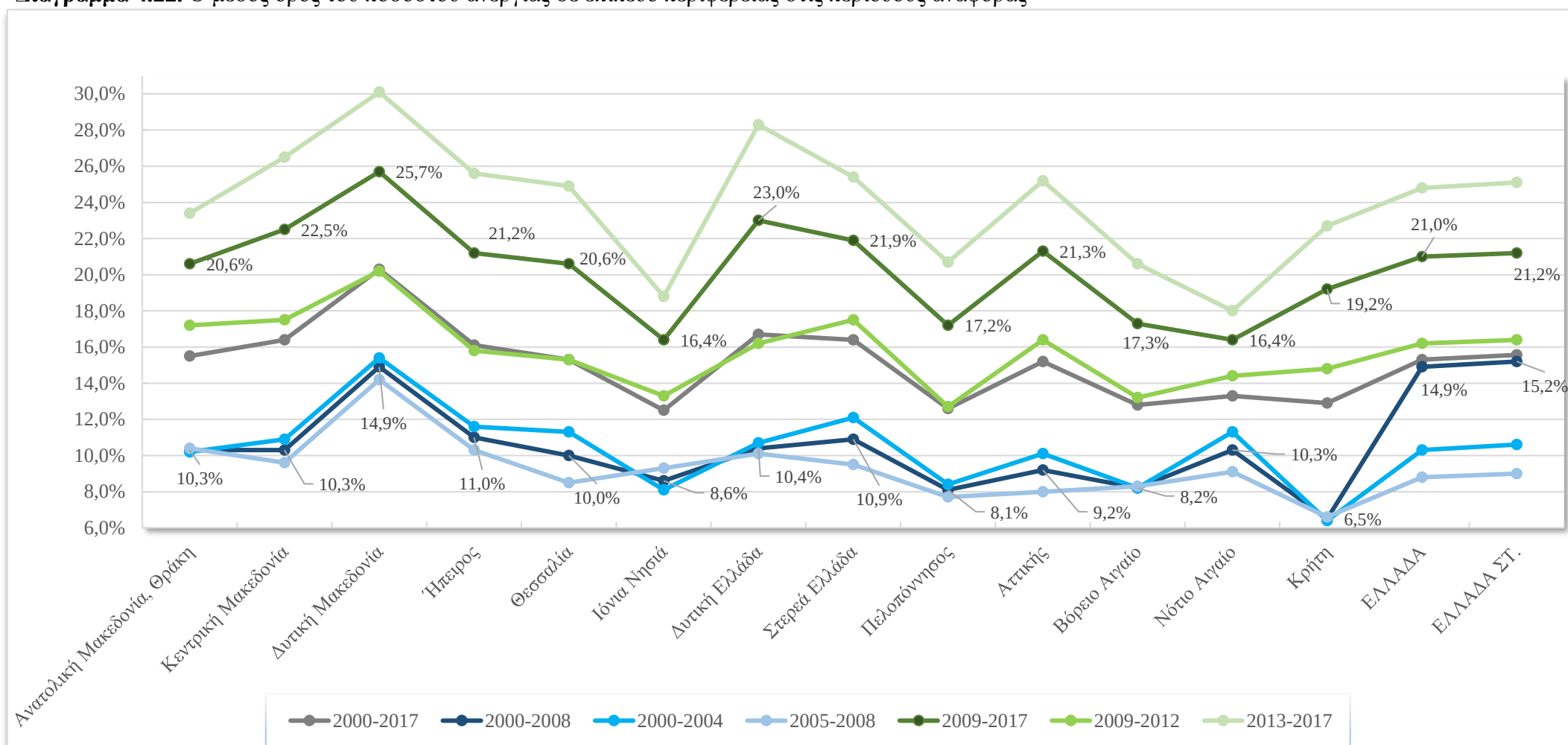
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.54. Ο μέσος όρος του ποσοστού ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας και η μεταβολή του αριθμού των ανέργων στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο του ποσοστού ανεργίας							Μεταβολή (%) του αριθμού των ανέργων στις περιόδους ή σε έτη				
	2000 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2000	2009 - 2017 vs 2000 - 2008	2005 - 2008 vs 2000 - 2004	2009 - 2012 vs 2005 - 2008	2013 - 2017 vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	15,5%	10,3%	10,2%	10,4%	20,6%	17,2%	23,4%	53,6%	49,0%	1,3%	38,7%	25,8%
Κεντρική Μακεδονία	16,4%	10,3%	10,9%	9,6%	22,5%	17,5%	26,5%	54,0%	53,6%	-10,5%	43,8%	33,5%
Δυτική Μακεδονία	20,3%	14,9%	15,4%	14,2%	25,7%	20,2%	30,1%	48,4%	39,8%	-11,5%	28,3%	32,4%
Ήπειρος	16,1%	11,0%	11,6%	10,3%	21,2%	15,8%	25,6%	55,9%	47,5%	-9,5%	34,8%	35,7%
Θεσσαλία	15,3%	10,0%	11,3%	8,5%	20,6%	15,3%	24,9%	37,4%	50,3%	-28,7%	43,5%	36,4%
Ιόνια Νησιά	12,5%	8,6%	8,1%	9,3%	16,4%	13,3%	18,8%	70,9%	47,3%	13,5%	31,7%	26,2%
Δυτική Ελλάδα	16,7%	10,4%	10,7%	10,1%	23,0%	16,2%	28,3%	58,9%	54,1%	-7,4%	37,9%	42,4%
Στερεά Ελλάδα	16,4%	10,9%	12,1%	9,5%	21,9%	17,5%	25,4%	32,3%	50,7%	-21,0%	45,0%	30,6%
Πελοπόννησος	12,6%	8,1%	8,4%	7,7%	17,2%	12,7%	20,7%	37,8%	52,1%	-8,4%	38,5%	38,3%
Αττική	15,2%	9,2%	10,1%	8,0%	21,3%	16,4%	25,2%	46,4%	57,4%	-16,3%	50,9%	31,6%
Βόρειο Αιγαίο	12,8%	8,2%	8,2%	8,3%	17,3%	13,2%	20,6%	73,1%	56,1%	5,5%	39,5%	37,6%
Νότιο Αιγαίο	13,3%	10,3%	11,3%	9,1%	16,4%	14,4%	18,0%	45,9%	42,7%	-18,8%	40,8%	20,3%
Κρήτη	12,9%	6,5%	6,4%	6,6%	19,2%	14,8%	22,7%	60,3%	66,7%	6,2%	56,2%	32,5%
ΕΛΛΑΔΑ	15,3%	14,9%	10,3%	8,8%	21,0%	16,2%	24,8%	49,5%	54,2%	-12,0%	45,4%	32,9%

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 4.22. Ο μέσος όρος του ποσοστού ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Πληθυσμός σε επίπεδο περιφερειών

Στον Πίνακα 4.55 παρουσιάζεται ο μέσος όρος του πληθυσμού των περιφερειών της χώρας στις περιόδους και υποπεριόδους αναφοράς⁹⁶ καθώς και οι αριθμητικές και ποσοστιαίες μεταβολές μεταξύ των περιόδων, όπως και μεταξύ των ετών 2008 και 2017. Αν και τα στοιχεία ίσως να μην ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα λόγω της μεθόδου απογραφής που μπορεί να χρησιμοποιήθηκε καθώς και να μην συνυπολογίζουν τον αριθμό των μεταναστών οι οποίοι συγκεντρώνονται σε αστικά κέντρα της χώρας και ειδικότερα στην περιφέρεια Αττικής, δεν διαφοροποιείται στην πραγματικότητα η πληθυσμιακή διάρθρωση της χώρας με βάση τα όσα είναι γνωστά. Όπως και στα μέσα της δεκαετίας του 1990 (Κόνσολας, 1997) στην περίοδο που εξετάζεται, οι περιφέρειες Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας συγκέντρωναν πάνω από το 50% του πληθυσμού της χώρας, 35,7% και 17,3% αντίστοιχα. Ακολουθούν οι περιφέρειες Θεσσαλίας (6,8%), Δυτ. Ελλάδας (6,3%), Κρήτης (5,6%), Αν. Μακεδονίας και Θράκης (5,5%), Πελοποννήσου (5,4%), Στ. Ελλάδας (5,1%), Ηπείρου (3,1%), Ν. Αιγαίου (3,0%), Δυτ. Μακεδονίας (2,6%) και Β. Αιγαίου (1,8%).

Την περίοδο 2000-2008 στις δυο μεγαλύτερες περιφέρειες ήταν εγκατεστημένο το 53,1% του πληθυσμού και την περίοδο 2009-2017 το 52,8%. Τα ποσοστά αυτά συνάδουν όπως είναι φυσιολογικό με τα αντίστοιχα συνδυασμένα ποσοστά των περιφερειών σε όρους ΑΕΠ (61%, Πίνακας 4.5) και απασχόλησης (55%, Πίνακας 4.36), επιβεβαιώνοντας τη μητροπολιτική δομή της Ελλάδας. Παράλληλα με αυτές τις δύο περιφέρειες, δύο ακόμα γεωγραφικά διαμερίσματα της βόρειας Ελλάδας (Αν. Μακεδονία και Θράκη και Ήπειρος) και δύο της νότιας Ελλάδας (Ν. Αιγαίο και Κρήτη) αύξησαν στο ίδιο διάστημα τον πληθυσμό τους.

Η συγκέντρωση του πληθυσμού σε περιφέρειες με σημαντικά αστικά κέντρα αποτέλεσε προϊόν της δυναμικής που κατέγραφε η ελληνική οικονομία στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ειδικότερα όσον αφορά στις συγκεκριμένες περιφέρειες. Τη δεκαετία του 1970 καταγράφηκαν οι υψηλότεροι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού στις περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας και της Αττικής χωρίς πάντως αυτό να συνεχίζεται την επόμενη δεκαετία (Κόνσολας, 1997). Καθώς υπήρχε μία ομόρροπη σχέση ανάμεσα σε δημογραφικά και οικονομικά στοιχεία (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), από τη στιγμή που οι περιφέρειες που είχαν ενισχυθεί πληθυσμιακά στα έτη μετά τη

⁹⁶ Στο Παράρτημα παρατίθεται Πίνακας (Δ.9) με το ετήσιο ποσοστό συμμετοχής των περιφερειών στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας.

δεκαετία του 1960 ήταν εκείνες που παρουσίαζαν το μεγαλύτερο επίπεδο ανάπτυξης, οι μεγαλύτερες πληθυσμιακές απώλειες καταγράφηκαν σε όσες περιοχές αντιμετώπισαν αναπτυξιακά προβλήματα (lagging regions). Η τάση αυτή φαίνεται να επικρατούσε και στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα με βάση τις πληθυσμιακές μεταβολές στο διάστημα 2005-2008 προς 2000-2004.

Ωστόσο στην περίοδο της ύφεσης ο πίνακας παρουσιάζει κυρίως για την Αττική μία αντίστροφη εικόνα (-1,9% σε σχέση με το 2000-2008), ειδικότερα την δεύτερη υποπερίοδο (-4,2% σε σύγκριση με την περίοδο 2009-2012) μαζί με τη μεγαλύτερη μείωση σε απόλυτους αριθμούς (74.140). Μάλιστα το 68,7% (353.580 άνθρωποι) της μείωσης του πληθυσμού της χώρας μεταξύ των ετών 2008 και 2017 αντιστοιχούσε στη συγκεκριμένη περιφέρεια. Τα ποσοστά αυτά συνάδουν με την αύξηση της ανεργίας στη συγκεκριμένη περιοχή, με την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση να ερμηνεύει σε ένα βαθμό αυτή την μεταβολή. Πάντως μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση εμφανίζεται μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης στις περιφέρειες Δυτ. Μακεδονίας και Δυτ. Ελλάδας (-3,1%) όπως και συνολικά στη χώρα στη δεύτερη υποπερίοδο.

Ο Πίνακας 4.55 παρουσιάζει επιπρόσθετα τη μεταβολή του πληθυσμού από την οποία προκύπτει το συμπέρασμα πως οι «πρωτογενείς» περιφέρειες παρουσιάστηκαν αρκετά ευάλωτες. Στη σύγκριση των ετών 2008 και 2017, τις μεγαλύτερες ποσοτικές μειώσεις μετά την Αττική καταγράφουν οι 3 από τις 4 μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας (Κεντ. Μακεδονία, Δυτ. Ελλάδα, Θεσσαλία). Ωστόσο ποσοστιαία το μεγαλύτερο ποσοστό παρουσίασαν οι περιφέρειες Αττικής και Δυτ. Μακεδονίας (-6,1%) και στη συνέχεια η Δυτ. Ελλάδα με -4,8% , η Θεσσαλία (-3,2%) και η Ήπειρος (-3,1%). Μάλιστα στις τρεις πρώτες περιφέρειες και ιδιαίτερα στη μητροπολιτική περιφέρεια της Αττικής καταγράφηκαν και οι μεγαλύτερες μειώσεις στην πυκνότητα του πληθυσμού της χώρας (Παράρτημα, Πίνακας Δ.10)

Αναφορικά με τις περιοχές που δείχνουν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή δυναμική την περίοδο της ύφεσης, διατηρώντας και αυξάνοντας τον αριθμό του πληθυσμού τους, τις καλύτερες επιδόσεις είχαν οι περιφέρειες της Κρήτης με αύξηση 4,7% (η περιοχή με τη μεγαλύτερη αύξηση και ποσοτικά) και του Ν. Αιγαίου με 4%. Οι δύο δηλαδή περιφέρειες που αύξησαν την πληθυσμιακή πυκνότητα τους στα έτη της ύφεσης (Παράρτημα, Πίνακας Δ.10). Ακολούθησαν οι περιφέρειες Αν. Μακεδονίας και Θράκης με 1,6%, Κεντ. Μακεδονίας με 1,1% (2^η μεγαλύτερη ποσοτική αύξηση), Β. Αιγαίου (0,9%) και Στ. Ελλάδας (0,2%). Μάλιστα οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου, Β.

Αιγαίου και Κρήτης, διατήρησαν θετικό αριθμό αύξησης του πληθυσμού τους και στις δύο υποπεριόδους της ύφεσης ενώ ήταν οι μοναδικές που εμφάνισαν θετική πληθυσμιακή μεταβολή στη σύγκριση των ετών 2008 και 2017.

Ολοκληρώνοντας με τη μείωση του πληθυσμού της χώρας στη δεύτερη περίοδο της έρευνας, αυτή μπορεί να ερμηνευτεί (πέρα από όποια πιθανά ελαττώματα μπορεί να εμφανίζει η μεθοδολογία μέτρησης) με τρεις τρόπους: εξαιτίας της γήρανσης του πληθυσμού⁹⁷, της μετανάστευσης και των επιπτώσεων που προκάλεσε η επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου της χώρας και της ανόδου της φτώχειας σε συνδυασμό με την περικοπή κοινωνικών παροχών και τη μείωση της χρηματοδότησης του εθνικού συστήματος υγείας⁹⁸. Περισσότερο πρόσφατα στοιχεία (ΕΛΣΤΑΤ, 2021a) επιβεβαιώνουν ότι η «ζυγαριά» μεταξύ γεννήσεων και θανάτων μετά το 2010 τείνει όλο και περισσότερο προς τους θανάτους, μετά από μία ισόρροπη «σχέση» 20 περίπου ετών. Μάλιστα το 2020 η διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων ήταν η μεγαλύτερη (αρνητικά) από το 1932 που υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία καθώς οι μεν γεννήσεις ανήρθαν σε 84.767, οι δε θάνατοι σε 131.084 (-46.317).

⁹⁷ Η αύξηση του πληθυσμού στη δεύτερη υποπερίοδο της ανάπτυξης είναι πιθανότερο να οφείλεται στην είσοδο μεταναστών στη χώρα καθώς η διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων στο διάστημα 2005-2010 δεν ήταν αντίστοιχη με την πληθυσμιακή αύξηση κατά 128.582 ανθρώπων (ΕΛΣΤΑΤ, 2019) την περίοδο 2005-2008 .

⁹⁸ Η αύξηση των θανάτων που καταγράφονται μετά το 2011 από την ΕΛΣΤΑΤ (2019) ίσως είναι ενδεικτική.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.55. Ο αριθμός του πληθυσμού σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο							Απόλυτες διαφορές σε περιόδους ή έτη					Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 2017	2009 - 2012	2013 2017	2009 - 2008	2005 vs 2000	2009 vs 2000	2013 vs 2005	2017 vs 2009	2009 vs 2008	2005 vs 2000	2009 vs 2000	2013 vs 2005	2017 vs 2009
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	602.606	597.765	592.567	604.262	607.449	610.965	604.636	-7.464	9.685	11.696	6.703	-6.329	-1,2%	1,6%	2,0%	1,1%	-1,0%
Κεντρική Μακεδονία	1.891.514	1.880.890	1.863.727	1.902.343	1.902.139	1.920.639	1.887.339	-37.984	21.250	38.615	18.297	-33.300	-2,0%	1,1%	2,1%	1,0%	-1,7%
Δυτική Μακεδονία	283.002	287.402	287.836	286.860	278.602	284.434	273.936	-17.450	-8.800	-977	-2.426	-10.497	-6,1%	-3,1%	-0,3%	-0,8%	-3,7%
Ήπειρος	341.962	343.077	342.282	344.070	340.849	345.257	337.322	-10.830	-2.228	1.788	1.187	-7.935	-3,1%	-0,6%	0,5%	0,3%	-2,3%
Θεσσαλία	740.210	743.662	743.700	743.616	736.759	745.525	729.746	-23.504	-6.904	-84	1.909	-15.779	-3,2%	-0,9%	0,0%	0,3%	-2,1%
Ιόνια Νησιά	207.376	207.406	207.426	207.380	207.347	208.817	206.171	-3.599	-58	-46	1.437	-2.646	-1,7%	0,0%	0,0%	0,7%	-1,3%
Δυτική Ελλάδα	688.214	699.054	702.799	694.373	677.375	688.423	668.538	-33.520	-21.679	-8.427	-5.950	-19.885	-4,8%	-3,1%	-1,2%	-0,9%	-2,9%
Στερεά Ελλάδα	558.160	557.733	559.384	555.669	558.588	560.778	556.836	-1.668	855	-3.715	5.109	-3.942	-0,3%	0,2%	-0,7%	0,9%	-0,7%
Πελοπόννησος	586.547	588.703	590.933	585.917	584.391	588.495	581.109	-10.421	-4.312	-5.016	2.578	-7.386	-1,8%	-0,7%	-0,8%	0,4%	-1,3%
Αττική	3.911.559	3.948.630	3.918.688	3.986.057	3.874.490	3.968.130	3.799.578	-243.004	-74.140	67.369	-17.927	-168.551	-6,1%	-1,9%	1,7%	-0,4%	-4,2%
Βόρειο Αιγαίο	200.048	199.115	199.292	198.893	200.983	200.270	201.553	11.620	1.868	-400	1.377	1.284	5,8%	0,9%	-0,2%	0,7%	0,6%
Νότιο Αιγαίο	329.054	322.578	317.936	328.381	335.531	334.017	336.742	9.055	12.953	10.444	5.636	2.725	2,7%	4,0%	3,3%	1,7%	0,8%
Κρήτη	615.832	601.653	593.949	611.283	630.011	627.427	632.079	15.189	28.358	17.333	16.145	4.652	2,5%	4,7%	2,9%	2,6%	0,7%
ΕΛΛΑΔΑ	10.956.091	10.977.667	10.920.520	11.049.102	10.934.515	11.083.176	10.815.586	-353.580	-43.152	128.582	34.074	-267.589	-3,2%	-0,4%	1,2%	0,3%	-2,4%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Πληθυσμός σε επίπεδο νομών

Αντίστοιχα με τις περιφέρειες, στον επόμενο Πίνακα (4.56) παρουσιάζονται τα ποσοτικά και ποσοστιαία μεγέθη των νομών με την προσθήκη και του δείκτη πυκνότητας του πληθυσμού (ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο)⁹⁹. Ο νομός Αττικής και ο νομός Θεσσαλονίκης συγκεντρώνουν πληθυσμό μεταξύ 45,3% και 46,3% του συνόλου της χώρας, δηλαδή χαμηλότερο από το αντίστοιχο των περιφερειών τους αλλά κοντά στο 50%. Ακολούθησαν οι άλλοι τρεις μεγάλοι νομοί με ποσοστά πληθυσμού επί του συνόλου της χώρας 2,5% έως 3%, οι περιοχές Αχαΐας, Ηρακλείου και Λάρισας. Οι επόμενοι 11 νομοί της χώρας είχαν ποσοστό μεταξύ 1,5% και 2% (Σερρών, Κοζάνης, Ιωαννίνων, Μαγνησίας, Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας, Εύβοιας, Φθιώτιδος, Μεσσηνίας, Δωδεκανήσου, Χανίων), 14 νομοί οι οποίοι ανήκουν κατά κύριο λόγο στην Μακεδονία είχαν ποσοστό που κυμαινόταν μεταξύ 1% και 1,5% ενώ 21 νομοί (41% της χώρας) δεν ξεπερνούσαν το ποσοστό του 1% στο συνολικό πληθυσμό.

Η τάση αστικοποίησης που αναφέρθηκε, αντίστοιχη με αυτή των οικονομικών δραστηριοτήτων, είναι εμφανής αν και δεν φαίνεται να συνεχίστηκε στα έτη της υφεσιακής περιόδου και ειδικά για το νομό Αττικής, αφού το ποσοστό της μειώθηκε από το 36,1% το 2007 στο 35% το 2016 και το 2017. Οι Giannakis and Bruggeman (2015) ανέφεραν πως την περίοδο της κρίσης χιλιάδες αστικοί κάτοικοι, κυρίως Αθηναίοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν σε αγροτικές περιοχές εξαιτίας της ύφεσης. Πάντως αν και εμφανίζεται μια τάση σταθεροποίησης του πληθυσμού στην περίοδο που εξετάζουμε σε σύγκριση με τις έντονες μεταβολές των τελευταίων 40 ετών του 20^{ου} αιώνα, οι υπόλοιποι νομοί με (σχετικά) σημαντικά ποσοστά 1,5% έως 3% είτε διέθεταν μεγάλες πόλεις, είτε αποτελούσαν τουριστικούς προορισμούς, είτε βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία του κύριου οδικού άξονα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Σε σχέση με την πληθυσμιακή πυκνότητα των νομών, ο νομός Αττικής διέθετε υπερδωδεκαπλάσια πυκνότητα από τον μέσο όρο της χώρας (80,5) και ο νομός Θεσσαλονίκης πενταπλάσια. Τον εθνικό μέσο όρο ξεπερνούσαν και άλλοι 4 νομοί (Κέρκυρας, Ηρακλείου, Ζακύνθου και Αχαΐας). Αν αφαιρεθεί η πυκνότητα του νομού Αττικής ώστε να υπάρχει μία περισσότερο αντιπροσωπευτική εικόνα της συγκέντρωσης και της διάρθρωσης του πληθυσμού στη χώρα, λιγότεροι από τους

⁹⁹ Σε συγκεκριμένους νομούς η πυκνότητα του πληθυσμού λόγω της διαθεσιμότητας των στοιχείων παρουσιάζεται συνδυαστικά. Οι νομοί αυτοί είναι των Γρεβενών και Κοζάνης, Άρτας και Πρέβεζας, Καρδίτσας και Τρικάλων, Αργολίδας και Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας.

μισούς νομούς (17) ξεπερνούν τον νέο μέσο όρο της πυκνότητάς. Μάλιστα στη σχετική ομάδα βρίσκονται και περιοχές που δεν ανήκουν στις πολυπληθέστερες της χώρας καθώς συμπεριλαμβάνονται οι νομοί Ξάνθης, Καβάλας, Ημαθίας, Πιερίας, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας, Λευκάδας και Κορινθίας.

Συγκρίνοντας το πληθυσμιακό μέγεθος των νομών με το κ.κ. ΑΕΠ της περιόδου 2009-2017 και την μεταβολή της κατάταξής τους μεταξύ των περιόδων ύφεσης και ανάπτυξης του Πίνακα 4.21, δεν παρατηρείται συγκεκριμένο πρότυπο που να σχετίζεται με τον αριθμό του πληθυσμού. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει ενδεχομένως στο συμπέρασμα πως στην περίοδο της ύφεσης το πληθυσμιακό μέγεθος του νομού δεν αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα του βαθμού ύφεσής του.

Εξετάζοντας έπειτα τις μεταβολές μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης, υπήρχαν 30 νομοί που αύξησαν τον πληθυσμό τους έως και 7% (νομοί Πιερίας και Ρεθύμνου). Από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας μόνο ο νομός Ηρακλείου έχει παρουσία στις πρώτες 20 θέσεις της συγκεκριμένης κατάταξης (6^{ος} με αύξηση 4,6%) με την περιφέρεια Κρήτης να παρουσιάζεται περισσότερο δυναμική γενικότερα καθώς στην 2^η και στην 3^η θέση κατατάσσονται οι νομοί Ρεθύμνου και Χανίων, ακολουθούμενοι από τους νομούς Κυκλάδων (8^{ος}) και Δωδεκανήσων (9^{ος}) της περιφέρειας Ν. Αιγαίου. Αντίθετα, τάση πληθυσμιακής στασιμότητας ή και μείωσης εμφάνισαν νομοί των περιφερειών Δυτ. Ελλάδας (Αχαΐας 43^{ος}, Ηλείας 44^{ος} και Αιτωλοακαρνανίας 45^{ος}), Δυτ. Μακεδονίας (Φλώρινας 21^{ος}, Γρεβενών 38^{ος}, Καστοριάς 46^{ος} και Κοζάνης 48^{ος}), και Θεσσαλίας (Μαγνησίας 22^{ος}, Λάρισας 32^{ος}, Τρικάλων 36^{ος}, και Καρδίτσας 49^{ος}). Λαμβάνοντας υπόψη τέλος τη μεταβολή του πληθυσμού και σε συνάρτηση με τον Πίνακα 4.21, διαπιστώνεται ότι οι 14 εκ των 20 νομών της χώρας με τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές αυξήσεις, την περίοδο 2009-2017 υποχώρησαν στην κατάταξη με βάση το κ.κ. ΑΕΠ. Μόνο 6 από τους συνολικά 30 νομούς με θετική πληθυσμιακή μεταβολή μεταξύ των βασικών περιόδων αναφοράς βρίσκονται ανάμεσα στους πρώτους 20 νομούς με τις μικρότερες αρνητικές μεταβολές στο κ.κ. ΑΕΠ το διάστημα της ύφεσης.

Οι παρατηρήσεις αυτές υποδηλώνουν μία αντίστροφη σχέση μεταξύ πυκνότητας πληθυσμού και κ.κ. ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης, η οποία επιβεβαιώνεται και από τους νομούς στους οποίους παρατηρήθηκε μείωση του σχετικού δείκτη. Συγκεκριμένα από τους 21 νομούς της συγκεκριμένης ομάδας, οι 14 ανέβηκαν στην κατάταξη των νομών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ την περίοδο 2009-2017 και μόνο τέσσερις υποχώρησαν.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.56. Ο πληθυσμός και η πληθυσμιακή πυκνότητα σε επίπεδο νομού στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο Πυκνότητας Πληθυσμού (2000-2017)*	Μ.Ο ανά περίοδο							Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
		2000 - 2017	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2008	2009-2017 vs 2000-2008	2005-2008 vs 2000-2004	2009-2012 vs 2005-2008	2013-2017 vs 2009-2012
Έβρος	34,6	146.653	145.606	144.619	146.840	147.700	147.604	147.776	-0,2%	1,4%	1,5%	0,5%	0,1%
Ξάνθη	62,0	109.826	107.266	105.388	109.615	112.385	112.507	112.288	0,9%	4,8%	4,0%	2,6%	-0,2%
Ροδόπη	43,6	110.555	108.683	107.179	110.564	112.427	112.952	112.007	-0,5%	3,4%	3,2%	2,2%	-0,8%
Δράμα	28,1	97.349	96.952	96.449	97.582	97.746	98.463	97.172	-1,4%	0,8%	1,2%	0,9%	-1,3%
Θάσος, Καβάλα	65,9	138.224	139.257	138.932	139.663	137.192	139.440	135.393	-4,4%	-1,5%	0,5%	-0,2%	-2,9%
Ημαθία	83,4	140.935	139.503	138.361	140.931	142.367	143.081	141.796	-0,5%	2,1%	1,9%	1,5%	-0,9%
Θεσσαλονίκη	311,8	1.116.749	1.110.192	1.097.014	1.126.665	1.123.305	1.136.315	1.112.897	-2,5%	1,2%	2,7%	0,9%	-2,1%
Κιλκίς	32,3	80.858	80.670	80.491	80.893	81.046	81.567	80.629	-0,2%	0,5%	0,5%	0,8%	-1,1%
Πέλλα	56,7	140.765	141.130	140.739	141.620	140.399	141.929	139.175	-3,0%	-0,5%	0,6%	0,2%	-1,9%
Πιερία	82,8	126.053	121.786	119.704	124.388	130.320	129.190	131.223	4,2%	7,0%	3,9%	3,9%	1,6%
Σέρρες	45,6	178.496	182.239	182.817	181.517	174.753	179.193	171.202	-7,2%	-4,1%	-0,7%	-1,3%	-4,5%
Χαλκιδική	33,0	107.659	105.368	104.601	106.328	109.950	109.366	110.417	2,8%	4,3%	1,7%	2,9%	1,0%
Γρεβενά	31,7	31.378	31.608	31.790	31.381	31.148	31.504	30.864	-2,5%	-1,5%	-1,3%	0,4%	-2,0%
Κοζάνη		150.719	154.259	155.100	153.207	147.179	150.719	144.348	-7,3%	-4,6%	-1,2%	-1,6%	-4,2%
Καστοριά	29,6	50.210	51.163	51.095	51.250	49.256	50.520	48.244	-7,7%	-3,7%	0,3%	-1,4%	-4,5%
Φλώρινα	27,5	50.695	50.372	49.851	51.023	51.019	51.691	50.481	-3,1%	1,3%	2,4%	1,3%	-2,3%
Άρτα	49,2	70.160	72.827	73.710	71.725	67.493	69.739	65.696	-10,2%	-7,3%	-2,7%	-2,8%	-5,8%
Πρέβεζα		58.216	58.105	58.153	58.046	58.327	58.704	58.025	-0,7%	0,4%	-0,2%	1,1%	-1,2%
Θεσπρωτία	29,0	43.898	42.882	42.462	43.407	44.914	44.678	45.104	2,8%	4,7%	2,2%	2,9%	1,0%
Ιωάννινα	34,1	169.688	169.262	167.958	170.893	170.114	172.137	168.497	-2,5%	0,5%	1,7%	0,7%	-2,1%
Καρδίτσα	41,4	115.339	118.806	120.150	117.126	111.873	115.081	109.306	-8,6%	-5,8%	-2,5%	-1,7%	-5,0%
Τρίκαλα		132.605	133.098	133.331	132.808	132.111	133.422	131.063	-2,6%	-0,7%	-0,4%	0,5%	-1,8%
Λάρισα	53,5	287.290	287.988	287.271	288.885	286.592	289.712	284.097	-2,8%	-0,5%	0,6%	0,3%	-1,9%
Μαγνησία	77,6	204.976	203.770	202.948	204.798	206.183	207.310	205.280	-1,0%	1,2%	0,9%	1,2%	-1,0%
Ζάκυνθος	99,4	40.342	40.263	39.968	40.633	40.420	40.822	40.100	-2,6%	0,4%	1,7%	0,5%	-1,8%
Κέρκυρα	165,0	104.830	105.718	106.137	105.194	103.943	105.011	103.089	-3,0%	-1,7%	-0,9%	-0,2%	-1,8%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ιθάκη, Κεφαλληνία	42,4	38.484	37.900	37.670	38.187	39.068	39.124	39.023	0,5%	3,1%	1,4%	2,5%	-0,3%
Λευκάδα	66,8	23.720	23.525	23.652	23.367	23.916	23.861	23.960	1,6%	1,7%	-1,2%	2,1%	0,4%
Αιτωλοακαρνανία	40,6	212.990	216.815	217.908	215.450	209.165	213.283	205.871	-5,9%	-3,5%	-1,1%	-1,0%	-3,5%
Αχαΐα	96,1	313.656	318.112	319.170	316.790	309.201	314.113	305.271	-4,7%	-2,8%	-0,7%	-0,8%	-2,8%
Ηλεία	62,4	161.568	164.127	165.722	162.134	159.009	161.027	157.396	-3,6%	-3,1%	-2,2%	-0,7%	-2,3%
Βοιωτία	40,7	119.556	118.512	118.541	118.477	120.599	120.352	120.797	1,9%	1,8%	-0,1%	1,6%	0,4%
Εύβοια	51,9	215.633	216.395	217.103	215.510	214.870	216.507	213.561	-1,4%	-0,7%	-0,7%	0,5%	-1,4%
Ευρυτανία	11,0	20.047	20.167	19.995	20.382	19.927	20.468	19.494	-7,2%	-1,2%	1,9%	0,4%	-4,8%
Φθιώτιδα	36,4	161.818	162.214	162.776	161.512	161.422	162.295	160.723	-1,1%	-0,5%	-0,8%	0,5%	-1,0%
Φωκίδα	19,4	41.107	40.444	40.968	39.789	41.770	41.156	42.260	5,8%	3,3%	-2,9%	3,4%	2,7%
Αργολίδα	28,5	98.412	98.699	98.787	98.589	98.125	98.828	97.563	-1,8%	-0,6%	-0,2%	0,2%	-1,3%
Αρκαδία		88.558	91.234	92.332	89.861	85.881	88.070	84.131	-7,7%	-5,9%	-2,7%	-2,0%	-4,5%
Κορινθία	64,2	147.126	145.830	145.993	145.627	148.422	148.205	148.596	1,1%	1,8%	-0,3%	1,8%	0,3%
Λακωνία	38,1	89.987	89.161	88.985	89.381	90.813	90.816	90.811	0,6%	1,9%	0,4%	1,6%	0,0%
Μεσσηνία		162.464	163.779	164.835	162.459	161.149	162.577	160.007	-2,4%	-1,6%	-1,4%	0,1%	-1,6%
Αττική	1028,1	3.911.560	3.948.630	3.918.688	3.986.057	3.874.490	3.968.130	3.799.578	-6,1%	-1,9%	1,7%	-0,4%	-4,2%
Λέσβος, Λήμνος	48,4	103.940	103.836	103.662	104.054	104.044	103.927	104.138	4,2%	0,2%	0,4%	-0,1%	0,2%
Ικαρία, Σάμος	54,7	42.787	42.375	42.451	42.279	43.200	43.002	43.358	8,6%	1,9%	-0,4%	1,7%	0,8%
Χίος	58,7	53.322	52.904	53.179	52.561	53.739	53.341	54.057	6,7%	1,6%	-1,2%	1,5%	1,3%
Δωδεκάνησα	75,1	204.557	200.667	197.273	204.910	208.446	206.935	209.655	3,6%	3,9%	3,9%	1,0%	1,3%
Κυκλάδες	48,1	124.498	121.911	120.663	123.471	127.084	127.082	127.087	1,3%	4,2%	2,3%	2,9%	0,0%
Ηράκλειο	114,3	303.011	296.153	292.876	300.248	309.869	308.106	311.279	3,0%	4,6%	2,5%	2,6%	1,0%
Λασιότι	41,1	75.111	75.090	74.948	75.267	75.131	75.659	74.709	-1,8%	0,1%	0,4%	0,5%	-1,3%
Ρέθυμνο	55,9	83.995	81.140	79.570	83.103	86.849	86.312	87.280	3,6%	7,0%	4,4%	3,9%	1,1%
Χανιά	64,5	153.716	149.270	146.555	152.664	158.162	157.351	158.811	2,9%	6,0%	4,2%	3,1%	0,9%
ΕΛΛΑΔΑ Μ.Ο (51)	80,5												
ΕΛΛΑΔΑ Μ.Ο (50)	59,5												

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία,
*persons per square kilometer

4.1.2 Δευτερεύοντες συμπληρωματικοί δείκτες.

Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας θα παρουσιαστούν στη συνέχεια συνοπτικά ορισμένοι δευτερεύοντες συμπληρωματικοί δείκτες που σχετίζονται με τις περιφέρειες¹⁰⁰. Πρόκειται για δείκτες ευημερίας, ελκτικότητας, ανθρώπινου δυναμικού και κοινωνικών υποδομών και προέρχονται από τη βάση της Eurostat.

Δείκτες ευημερίας

Στους πίνακες 4.57 και 4.58 καθώς και στους Πίνακες Δ.11 και Δ.12 στο Παράρτημα, παρουσιάζονται οι κάτωθι δείκτες εισοδήματος και ευημερίας:

- το διαθέσιμο εισόδημα σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (Πίνακας 4.57 και Διάγραμμα 4.23)
- ο κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Πίνακας 4.58 και Διάγραμμα 4.24)
- το ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων (Πίνακας Δ.11 στο Παράρτημα)
- ο αριθμός οχημάτων (Πίνακας Δ.12 στο Παράρτημα)

Το ΑΕΠ χρησιμοποιεί την τρέχουσα συναλλαγματική ισοτιμία και αξιολογεί την ανταγωνιστικότητα της εθνικής οικονομίας. Λαμβάνοντας όμως υπόψη το ύψος τιμών και την αγοραστική δύναμη κάθε νομίσματος σε μία χώρα είναι δυνατόν να αξιολογηθεί περισσότερο αντικειμενικά το εύρος αγαθών και υπηρεσιών που μπορεί να αποκτήσει ο μέσος κάτοικος μίας περιοχής με συγκεκριμένο εισόδημα. Τα μεγέθη του υπολογίζονται διαιρώντας τα συγκεντρωτικά μεγέθη εκφρασμένα στις τρέχουσες τιμές των περιόδων και υποπεριόδων αναφοράς (μέσος όρος) και σε εθνικό νόμισμα, με την ισοτιμία της αγοραστικής δύναμης.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.57, μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017 μόνο στις περιφέρειες Ν. Αιγαίου (3%) και Πελοποννήσου (0,8%) καταγράφηκε αύξηση της αγοραστικής δύναμης των κατοίκων. Η νησιωτική περιφέρεια είναι και η μοναδική περιοχή της χώρας με θετική μεταβολή στις δύο υποπεριόδους της ύφεσης (το 2013-2017 μαζί με την περιφέρεια των Ιόνιων Νήσων). Αντίθετα οι περιφέρειες Δυτ. Μακεδονίας (-23,6%), Στ. Ελλάδας (-20%), Δυτ. Ελλάδας (-14,6%) και Κρήτης (-13,6%) παρουσίασαν τα μεγαλύτερα ποσοστά αρνητικής μεταβολής.

¹⁰⁰ Οι δείκτες είναι διαθέσιμοι μόνο σε επίπεδο NUTS 2, με εξαίρεση τον αριθμό θανάτων.

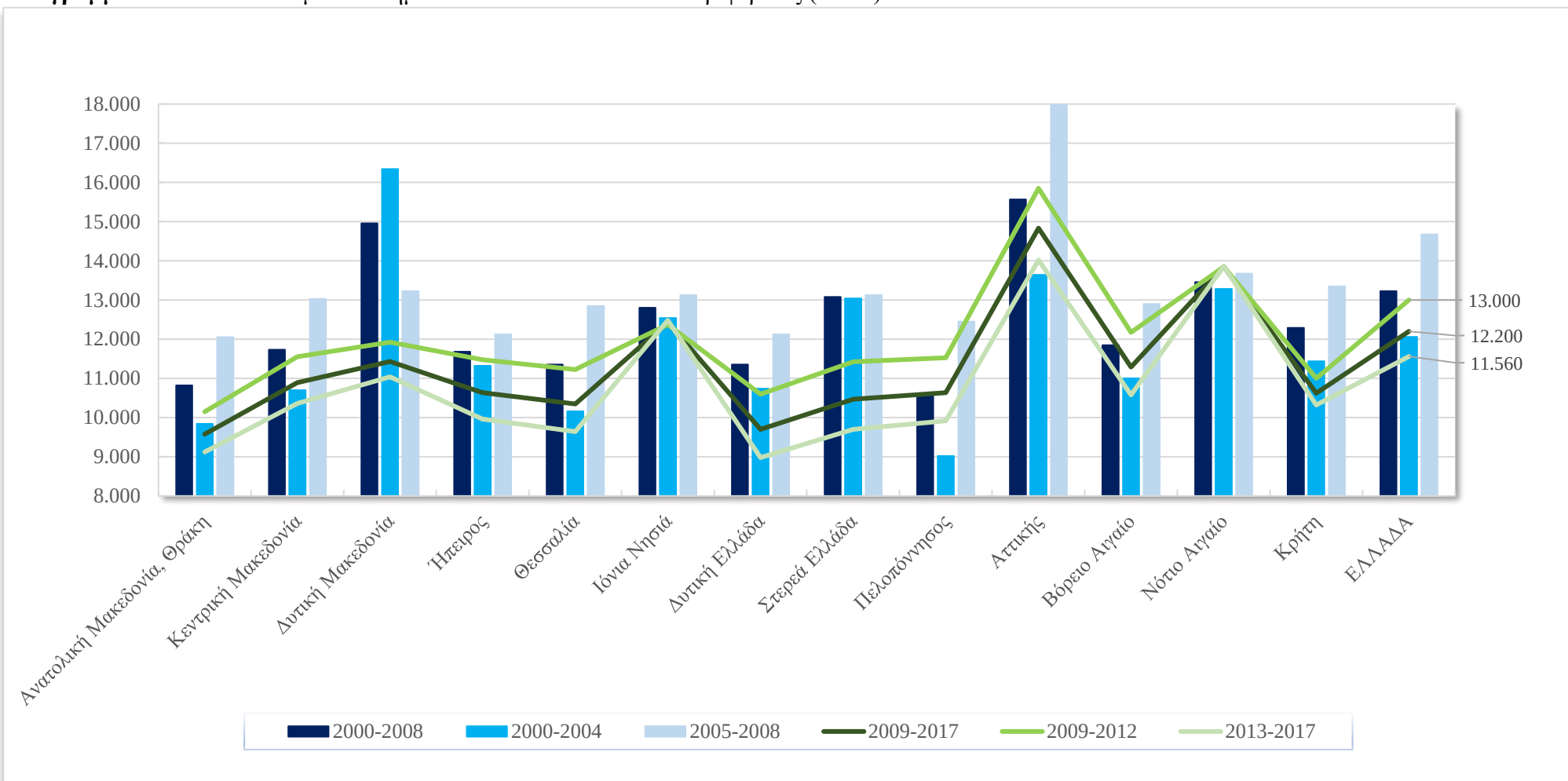
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.57. Το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (ΜΑΔ & εκ. ευρώ)

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο (ΜΑΔ)						Απόλυτες διαφορές σε περιόδους ή έτη					Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009-	2005-	2009-	2013-	2017	2009-	2005-	2009-	2013-
	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2008	vs 2000 2008	vs 2000- 2004	vs 2005- 2008	vs 2009- 2012	vs 2008	vs 2000- 2008	vs 2000- 2004	vs 2005- 2008	vs 2009- 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	10.822	9.840	12.050	9.578	10.150	9.120	-2.500	-1.244	2.210	-1.900	-1.030	-20,7%	-11,5%	22,5%	-15,8%	-10,1%
Κεντρική Μακεδονία	11.733	10.700	13.025	10.889	11.550	10.360	-2.900	-844	2.325	-1.475	-1.190	-21,2%	-7,2%	21,7%	-11,3%	-10,3%
Δυτική Μακεδονία	14.956	16.340	13.225	11.433	11.925	11.040	-2.300	-3.522	-3.115	-1.300	-885	-17,0%	-23,6%	-19,1%	-9,8%	-7,4%
Ήπειρος	11.678	11.320	12.125	10.633	11.475	9.960	-2.600	-1.044	805	-650	-1.515	-20,2%	-8,9%	7,1%	-5,4%	-13,2%
Θεσσαλία	11.356	10.160	12.850	10.344	11.225	9.640	-4.500	-1.011	2.690	-1.625	-1.585	-31,3%	-8,9%	26,5%	-12,6%	-14,1%
Ιόνια Νησιά	12.800	12.540	13.125	12.433	12.375	12.480	-100	-367	585	-750	105	-0,7%	-2,9%	4,7%	-5,7%	0,8%
Δυτική Ελλάδα	11.356	10.740	12.125	9.700	10.600	8.980	-3.800	-1.656	1.385	-1.525	-1.620	-28,8%	-14,6%	12,9%	-12,6%	-15,3%
Στερεά Ελλάδα	13.078	13.040	13.125	10.467	11.425	9.700	-3.500	-2.611	85	-1.700	-1.725	-26,1%	-20,0%	0,7%	-13,0%	-15,1%
Πελοπόννησος	10.544	9.020	12.450	10.633	11.525	9.920	-3.100	89	3.430	-925	-1.605	-23,1%	0,8%	38,0%	-7,4%	-13,9%
Αττική	15.567	13.640	17.975	14.833	15.850	14.020	-4.300	-733	4.335	-2.125	-1.830	-22,8%	-4,7%	31,8%	-11,8%	-11,5%
Βόρειο Αιγαίο	11.844	11.000	12.900	11.289	12.175	10.580	-3.000	-556	1.900	-725	-1.595	-21,9%	-4,7%	17,3%	-5,6%	-13,1%
Νότιο Αιγαίο	13.456	13.280	13.675	13.856	13.850	13.860	-400	400	395	175	10	-2,7%	3,0%	3,0%	1,3%	0,1%
Κρήτη	12.289	11.440	13.350	10.622	11.000	10.320	-2.900	-1.667	1.910	-2.350	-680	-20,9%	-13,6%	16,7%	-17,6%	-6,2%
ΕΛΛΑΔΑ	13.222	12.060	14.675	12.200	13.000	11.560	-3.500	-1.022	2.615	-1.675	-1.440	-22,6%	-7,7%	21,7%	-11,4%	-11,1%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.23. Το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο σε επίπεδο περιφέρειας (ΜΑΔ)

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Στο Διάγραμμα 4.23 παρουσιάζεται το διαθέσιμο εισόδημα κάθε περιφέρειας για την περίοδο 2000-2008 και τις δύο υποπεριόδους της με την μορφή στηλών και το αντίστοιχο διαθέσιμο εισόδημά τους για την περίοδο 2009-2017 και τις δύο υποπεριόδους της με την μορφή γραμμών. Στο δεξί άκρο του γραφήματος αναφέρονται οι τιμές του δείκτη στη χώρα την περίοδο της ύφεσης και για τις δύο υποπεριόδους της.

Ο επόμενος Πίνακας (4.58) που ακολουθεί, παρουσιάζει για την περίοδο 2003 έως 2017 το ποσοστό του πληθυσμού που βρισκόταν υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ο συγκεκριμένος δείκτης αντιστοιχεί στο άθροισμα των ατόμων που α. διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας μετά από κοινωνικές μεταβιβάσεις εάν έχουν ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας (60% του εθνικού μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος), β. στερούνται σημαντικά υλικά αγαθά αντιμετωπίζοντας συνθήκες διαβίωσης που περιορίζονται από την έλλειψη πόρων και γ. είναι ηλικίας 0-59 και ζουν σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες (ηλικίας 18-59) εργάζονταν κατά 20% (ή και παραπάνω) λιγότερο από τις συνολικές δυνατότητές τους κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Οι περιοχές της χώρας έχουν χωριστεί εδώ σε τέσσερα επίπεδα απογραφής και καταγραφής στατιστικών δεδομένων: της Βόρειας Ελλάδας, της Κεντρικής Ελλάδας, των Νησιών Αιγαίου-Κρήτης και της Αττικής.

Από τα συνοπτικά δεδομένα στο κάτω μέρος του πίνακα διαπιστώνεται ότι από το 2005 (τουλάχιστον) οι περιοχές της κεντρικής Ελλάδας συγκέντρωναν το μεγαλύτερο ποσοστό της συγκεκριμένης ομάδας πληθυσμού, με τις περιοχές της βόρειας Ελλάδας να ακολουθούν καταγράφοντας σταθερά υψηλά μεγέθη (πάνω από το 1/3 του πληθυσμού της). Εντύπωση προκαλεί επίσης η σημαντική αύξηση του ποσοστού των ανθρώπων που διαβίωναν υπό αυτές τις συνθήκες στη νότια Ελλάδα, ειδικότερα στο διάστημα 2013-2017 όπως και των υπόλοιπων τριών γεωγραφικών επιπέδων στη συγκεκριμένη υποπερίοδο. Στο σύνολο της χώρας μεταξύ της υποπεριόδου ανάπτυξης 2005-2008 και της περιόδου 2009-2017, το συγκεκριμένο ποσοστό αυξήθηκε σχεδόν 4,5%, με την αύξηση να είναι μεγαλύτερη στο διάστημα μεταξύ των ετών 2011-2014. Αντίθετα η αντίστοιχη αύξηση στην ΕΕ και τουλάχιστον για την περίοδο μεταξύ 2008-2012 ήταν συγκριτικά ελάχιστη (Panori & Psycharis, 2018).

Στοιχεία που αφορούν μεταγενέστερο έτος ανάλυσης (2020) επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα για το βορειοκεντρικό τμήμα της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2021b) καθώς πέντε περιφέρειες (Ι. Νησιά, Αττική, Κρήτη, Ν. Αιγαίο και Ήπειρος) είχαν χαμηλότερα

ποσοστά από το μέσο όρο της χώρας, ενώ σε οκτώ περιφέρειες (Θεσσαλία, Στ. Ελλάδα, Πελοπόννησος, Β.Αιγαίο, Κεντ. Μακεδονία, Δυτ. Μακεδονία, Αν. Μακεδονία και Θράκη και Δυτ. Ελλάδα) τα ποσοστά του πληθυσμού που βρισκόταν υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού ήταν μεγαλύτερα από τον εθνικό μέσο όρο.

Το Διάγραμμα 4.24 που ακολουθεί τον Πίνακα 4.58 παρουσιάζει την εξέλιξη του ποσοστού του πληθυσμού που βρίσκεται στο επίπεδο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (κάθετος άξονας) ανά έτος (οριζόντιος άξονας). Στο γράφημα αναγράφεται και το σχετικό ετήσιο ποσοστό για την Ελλάδα. Όπως παρατηρείται, το γεωγραφικό επίπεδο της Αττικής βρίσκεται συνέχεια κάτω από τον μέσο όρο της χώρας, παρουσιάζοντας τάσεις σύγκλισης με αυτόν κατά την περίοδο 2010-2013.

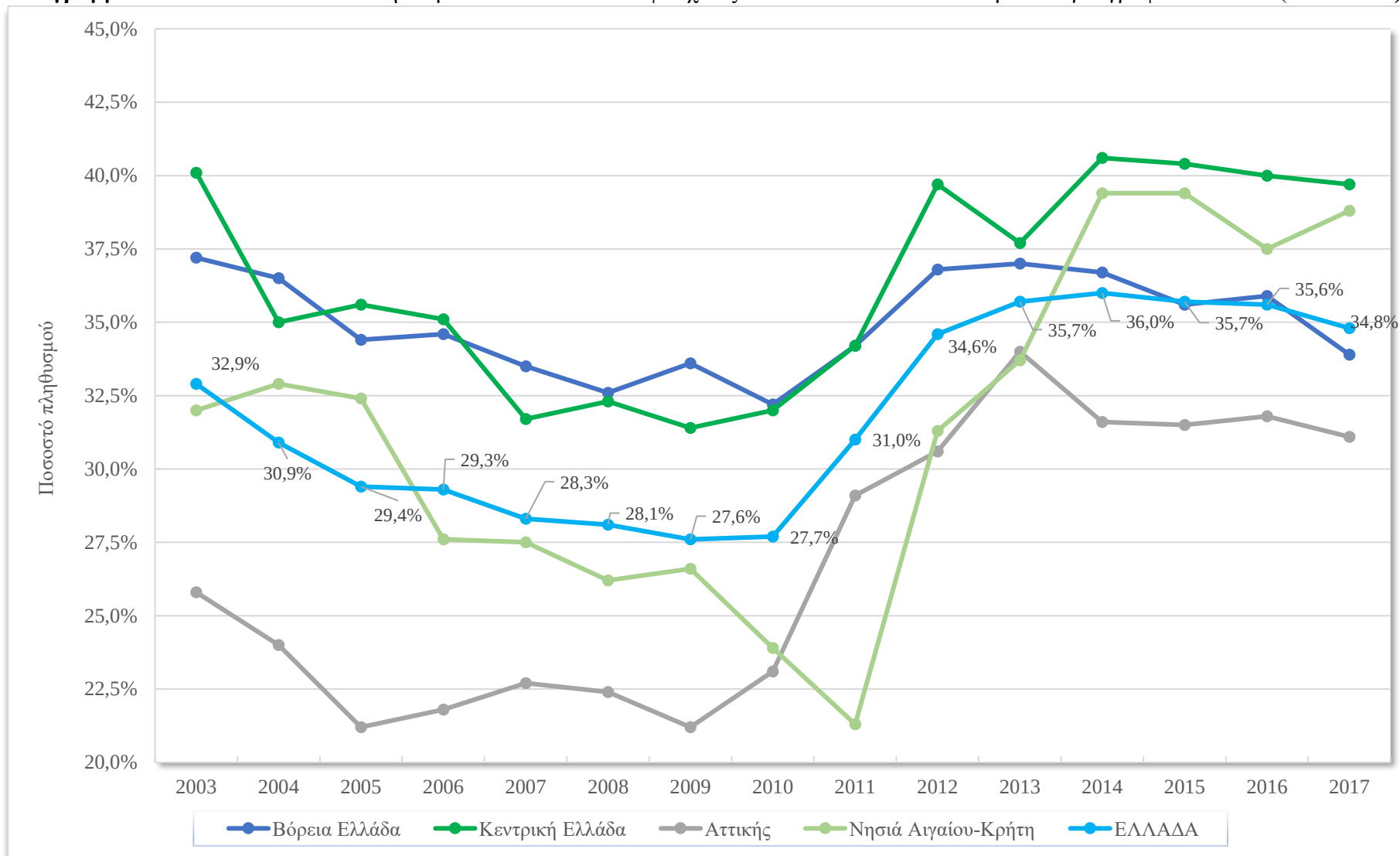
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.58. Το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε γεωγραφικά επίπεδα (2003-2017)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Βόρεια Ελλάδα	37,2%	36,5%	34,4%	34,6%	33,5%	32,6%	33,6%	32,2%	34,2%	36,8%	37,0%	36,7%	35,6%	35,9%	33,9%
Κεντρική Ελλάδα	40,1%	35,0%	35,6%	35,1%	31,7%	32,3%	31,4%	32,0%	34,2%	39,7%	37,7%	40,6%	40,4%	40,0%	39,7%
Αττική	25,8%	24,0%	21,2%	21,8%	22,7%	22,4%	21,2%	23,1%	29,1%	30,6%	34,0%	31,6%	31,5%	31,8%	31,1%
Νησιά Αιγαίου-Κρήτη	32,0%	32,9%	32,4%	27,6%	27,5%	26,2%	26,6%	23,9%	21,3%	31,3%	33,7%	39,4%	39,4%	37,5%	38,8%
ΕΛΛΑΔΑ	32,9%	30,9%	29,4%	29,3%	28,3%	28,1%	27,6%	27,7%	31,0%	34,6%	35,7%	36,0%	35,7%	35,6%	34,8%
Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος (Μ.Ο)	2005-2008				2009-2017				2009-2012				2013 -2017		
Βόρεια Ελλάδα	33,8%				35,1%				34,2%				35,8%		
Κεντρική Ελλάδα	33,7%				37,3%				34,3%				39,7%		
Αττική	22,0%				29,3%				26,0%				32,0%		
Νησιά Αιγαίου-Κρήτη	28,4%				32,4%				25,8%				37,8%		
ΕΛΛΑΔΑ	28,8%				33,2%				30,2%				35,6%		

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4.24. Το ποσοστό του πληθυσμού υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε γεωγραφικά επίπεδα (2003-2017)

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Στο Παράρτημα παρατίθενται επίσης ο δείκτης ισοζυγίου πρωτογενών εισοδημάτων (Πίνακας Δ.11) και ο αριθμός των οχημάτων (Πίνακας Δ.12). Στο ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων καταγράφονται οι χρηματικές ροές που προκύπτουν από συναλλαγές (εισπράξεις και πληρωμές) μεταξύ κατοίκων και μη κατοίκων και αφορούν εισοδήματα από εργασία, από άμεσες επενδύσεις, από επενδύσεις χαρτοφυλακίου και από λοιπές επενδύσεις (δάνεια και καταθέσεις) και παράλληλα περιλαμβάνονται οι χρηματικές ροές της γενικής κυβέρνησης από και προς το εξωτερικό (κυρίως την ΕΕ) οι οποίες αφορούν φόρους και επιδοτήσεις επί των προϊόντων ή της παραγωγής¹⁰¹.

Στον πρώτο δείκτη, η μείωση σε εθνικό επίπεδο μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της ανάλυσης ανήλθε σε -5,1% ενώ η μεγαλύτερη μεταβολή μεταξύ των υποπεριόδων στη χώρα καταγράφηκε στα έτη 2013-2017 προς 2009-2012 (-22,4%). Το διάστημα της ύφεσης, αντίστοιχα με τον δείκτη του διαθέσιμου εισοδήματος ανά περιφέρεια (Πίνακας 4.57), οι περιφέρειες Ν. Αιγαίου (13,6%) και Πελοποννήσου (3,4%), με την προσθήκη στη συγκεκριμένη περίπτωση της περιφέρειας των Ι. Νήσων (0,7%), βελτίωσαν τις επιδόσεις τους. Η περιφέρεια της Δυτ. Μακεδονίας είχε την μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή (-22,8%), ούσα η μοναδική στην οποία καταγράφηκε μείωση (-14,8%) και μεταξύ των υποπεριόδων της ανάπτυξης, με την περιφέρεια Πελοποννήσου να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη θετική μεταβολή (40,9%).

Ο δεύτερος δείκτης του Παραρτήματος, αξιολογεί την οικονομική ευημερία των περιφερειών με τον αριθμό των οχημάτων¹⁰² για τα έτη 2005-2017 για τα οποία είναι διαθέσιμα τα δεδομένα. Μετά τις περιφέρειες Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας, ακολούθησαν οι περιοχές της Κρήτης, της Θεσσαλίας, της Δυτ. Ελλάδας και της Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Με βάση ωστόσο τον αριθμό των οχημάτων που αναλογούν στον πληθυσμό (Πίνακας 4.55) η κατάταξη διαφοροποιείται. Μετά την περιφέρεια Αττικής ακολούθησε η περιφέρεια Κρήτης, οι μόνες στις οποίες ο δείκτης σε όλες τις περιόδους ξεπέρασε τον αντίστοιχο δείκτη του μέσου όρου της χώρας. Οι περιφέρειες των Ιόνιων Νήσων, της Κεντ. Μακεδονίας και της Δυτ. Μακεδονίας έπονταν. Στο σύνολο τους σχεδόν τα αποτελέσματα των δεικτών ευημερίας επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό την αναπτυξιακή κατάταξη των περιφερειών και την αντίστοιχη ιεράρχηση τους σε όρους ανθεκτικότητας (περιφέρειες Ν. Αιγαίου και Ι. Νήσων).

¹⁰¹ Σύμφωνα με τις οδηγίες της 6ης έκδοσης του Εγχειριδίου Ισοζυγίου Πληρωμών, το οποίο δημοσιεύτηκε υπό την αιγίδα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Τράπεζα της Ελλάδας, 2015).

¹⁰² Όλα τα οχήματα εκτός από ρυμουλκόμενα (νταλίκες) και μοτοσυκλέτες.

Δείκτες ελκτικότητας

Στη συνέχεια παρουσιάζονται δύο δείκτες ελκτικότητας (ή ελκυστικότητας), οι οποίοι συνδέονται με το φυσικό περιβάλλον μίας περιοχής και τη γεωγραφική της θέση. Λόγω της πτώσης του κατασκευαστικού κλάδου σε όλη τη χώρα δεν χρησιμοποιήθηκαν δείκτες που σχετίζονταν με τον όγκο νέων κατοικιών και τους δείκτες παραγωγής κατασκευών. Επιπλέον οι συγκεκριμένοι δείκτες δεν προσμετρούν το συσσωρευμένο απόθεμα κατοικιών που είχαν ήδη (πιθανόν) δημιουργήσει οι παραδοσιακές τουριστικές περιοχές (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αντίθετα οι δύο δείκτες που αξιολογούνται συνδέονται με τον τριτογενή τομέα και συγκεκριμένα με τον κλάδο των τουριστικών δραστηριοτήτων. Η συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα όπως έχει αναφερθεί θεωρείται σημαντική για την ελληνική οικονομία και για τις περιφέρειες με σχετικές δραστηριότητες. Η ύπαρξη τουριστικών πόρων σε περιοχές οδηγούν σε ταχύτερη μεγέθυνση του κ.κ. ΑΕΠ (Petrakos & Saratsis, 2000) ενώ οι επενδύσεις στον τουρισμό θεωρούνται πως συμβάλλουν σημαντικά στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Συνεπώς το μέγεθος των ακόλουθων δεικτών μπορούν να αποτελέσουν έως ένα βαθμό κριτήριο αξιολόγησης του επιπέδου της ανάπτυξης των περιφερειών και των προοπτικών τους:

- ο αριθμός καταλυμάτων (Πίνακας 4.59)
- οι αφίξεις σε τουριστικά καταλύματα (Πίνακας 4.60)¹⁰³

Όπως φαίνεται από τον πρώτο Πίνακα (4.59) οι νησιωτικές περιοχές διαχρονικά διέθεταν το μεγαλύτερο ποσοστό καταλυμάτων. Η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου διέθετε το 1/4 εξ αυτών, έχοντας και τη μεγαλύτερη αύξηση μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης. Ακολούθησε η περιφέρεια Κρήτης με μειούμενα ωστόσο ποσοστά (2^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή ποσοστού σε ποσοστιαίες μονάδες) στην περίοδο της ύφεσης, η περιφέρεια Κεντ. Μακεδονίας λόγω των σχετικών τουριστικών μονάδων της στους νομούς Χαλκιδικής, Πιερίας και Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια η περιφέρεια Ι. Νήσων, η οποία σε κάθε υποπερίοδο αύξανε το μερίδιό της (2^η μεγαλύτερη θετική μεταβολή ποσοστού σε ποσοστιαίες μονάδες). Τελευταίες κατατάσσονταν οι περιοχές της Δυτ. Μακεδονίας (κάτω από 1%) και της Δυτ. Ελλάδας (με μείωση του ποσοστού της κατά το ήμισυ την περίοδο της ύφεσης), ενώ ενδιαφέρον είχε η μεταβολή του

¹⁰³ Πρόκειται για ξενοδοχειακά καταλύματα και άλλα καταλύματα βραχείας διαμονής, κάμπινγκ, πάρκα αναψυχής και πάρκα για τροχόσπιτα.

μεριδίου της Αττικής (από 7,8% σε 3,9%) παρά το μέγεθός της και το πλήθος αρχαιολογικών μνημείων, μουσείων και αξιοθέατων που αποτελούν λόγοι παραμονής στην πόλη.

Ο δεύτερος Πίνακας (4.60) παρουσιάζει τις αφίξεις των ημεδαπών και των αλλοδαπών τουριστών στα καταλύματα. Σε αντιδιαστολή με τον προηγούμενο πίνακα, η περιφέρεια Αττικής προσέλκυε την περίοδο 2000-2008 το 21,5% των συνολικών αφίξεων, παρουσιάζοντας ωστόσο σημαντική μείωση το διάστημα 2009-2017 (16,6%). Η περιφέρεια Ν. Αιγαίου ήταν 2η και 1η στη σχετική κατάταξη στις δύο βασικές περιόδους αναφοράς (14,9% και 19,1%), με τις περιφέρειες Κρήτης (13,4% και 16,3%), Κεντ. Μακεδονίας (11% και 13,3%) και Ιόνιων Νήσων (6,8% και 8%) να έπονται, αυξάνοντας τα ποσοστά τους στην περίοδο της ύφεσης. Οι τέσσερις τελευταίες μάλιστα περιφέρειες διπλασίασαν ή σχεδόν διπλασίασαν τον αριθμό των καταλυμάτων τους μεταξύ των περιόδων αναφοράς. Αντίθετα οι περιφέρειες της Δυτ. Μακεδονίας (1,5% και 0,8%), Β. Αιγαίου (2,3% και 1,9%) και Ηπείρου (2,9% και 2,7%) βρέθηκαν στο τέλος της κατάταξης. Ειδικότερα για τη Δυτ. Μακεδονία, ήταν αξιοσημείωτο πως αποτέλεσε τη μοναδική περιφέρεια που παρουσίασε μείωση των αφίξεων τουριστών μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017. Τη δεύτερη χαμηλότερη επίδοση στη συγκεκριμένη μεταβολή είχε η περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας με ασθενική αύξηση του ποσοστού της (1,9%).

Αν και οι συγκεκριμένοι δείκτες ελκτικότητας που χρησιμοποιούνται έχουν συγκεκριμένα όρια, τα δεδομένα τους δεν διαφοροποιούν την εικόνα που έχει διαμορφωθεί από τους προηγούμενους δείκτες. Ίσως περισσότερο άξιο αναφοράς αποτελεί η σημαντική θέση της περιφέρειας της Κεντ. Μακεδονίας.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.59. Τα καταλύματα σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας						Μεταβολή ποσοστού (σε ποσοστιαίες μονάδες)				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009 - 2017	2005 - 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2008	vs 2000 - 2008	vs 2000 - 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	3,9%	3,8%	4,0%	3,5%	3,3%	3,7%	0,0	-0,4	0,2	-0,7	0,4
Κεντρική Μακεδονία	12,5%	12,1%	12,9%	14,2%	14,5%	13,9%	0,9	1,7	0,8	1,6	-0,6
Δυτική Μακεδονία	1,0%	0,9%	1,1%	0,7%	0,8%	0,7%	-0,6	-0,3	0,2	-0,3	-0,1
Ήπειρος	2,9%	2,6%	3,2%	4,6%	4,5%	4,7%	1,2	1,7	0,6	1,3	0,2
Θεσσαλία	6,0%	5,9%	6,1%	6,7%	6,9%	6,6%	0,2	0,7	0,2	0,8	-0,3
Ιόνια Νησιά	9,4%	9,2%	9,7%	11,7%	11,1%	12,2%	3,6	2,3	0,5	1,4	1,1
Δυτική Ελλάδα	2,9%	2,9%	2,9%	1,5%	1,5%	1,5%	-1,5	-1,4	0,0	-1,4	0,0
Στερεά Ελλάδα	5,9%	6,1%	5,6%	5,1%	5,2%	5,1%	-0,7	-0,8	-0,5	-0,4	-0,1
Πελοπόννησος	6,3%	6,2%	6,4%	5,2%	5,0%	5,2%	-1,4	-1,1	0,2	-1,4	0,2
Αττική	7,8%	8,2%	7,4%	3,9%	4,0%	3,9%	-3,5	-3,9	-0,8	-3,4	-0,1
Βόρειο Αιγαίο	4,4%	4,6%	4,2%	4,1%	4,2%	4,0%	-0,2	-0,3	-0,4	0,0	-0,2
Νότιο Αιγαίο	21,0%	21,4%	20,5%	25,8%	26,3%	25,4%	4,5	4,8	-0,9	5,8	-0,9
Κρήτη	16,0%	16,0%	16,1%	13,0%	12,8%	13,1%	-2,5	-3,0	0,1	-3,3	0,3

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.60. Ο αριθμός των αφίξεων σε τουριστικά καταλύματα σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο (σε χιλ.)						Μ.Ο ανά περίοδο ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs 2008	2009-2017 vs 2000-2008	2005-2008 vs 2000-2004	2009-2012 vs 2005-2008	2013-2017 vs 2009-2012
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017					
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	573	549	604	708	632	769	4,2%	4,3%	4,1%	3,3%	3,2%	3,3%	31,6%	23,5%	10,0%	4,6%	21,7%
Κεντρική Μακεδονία	1.527	1.261	1.861	3.090	2.855	3.278	11,0%	9,9%	12,5%	14,3%	14,4%	14,1%	63,8%	102,3%	47,5%	53,5%	14,8%
Δυτική Μακεδονία	198	198	198	172	192	156	1,5%	1,6%	1,3%	0,8%	1,0%	0,7%	-14,8%	-13,3%	0,4%	-3,3%	-18,8%
Ήπειρος	392	401	382	578	548	602	2,9%	3,1%	2,6%	2,7%	2,8%	2,6%	76,9%	47,3%	-4,6%	43,5%	9,7%
Θεσσαλία	759	708	822	1.049	1.060	1.039	5,6%	5,6%	5,5%	4,9%	5,3%	4,5%	33,0%	38,2%	16,1%	29,0%	-2,0%
Ιόνια Νησιά	937	845	1.052	1.756	1.535	1.933	6,8%	6,6%	7,1%	8,0%	7,7%	8,3%	114,1%	87,4%	24,5%	45,8%	26,0%
Δυτική Ελλάδα	691	644	749	704	761	658	5,0%	5,1%	5,0%	3,3%	3,8%	2,9%	-15,6%	1,9%	16,3%	1,7%	-13,5%
Στερεά Ελλάδα	568	528	618	658	672	646	4,1%	4,1%	4,2%	3,0%	3,4%	2,8%	16,1%	15,9%	17,2%	8,8%	-3,8%
Πελοπόννησος	931	872	1.004	1.264	1.235	1.288	6,8%	6,8%	6,8%	5,8%	6,2%	5,5%	43,9%	35,9%	15,1%	23,0%	4,3%
Αττική	2.957	2.732	3.238	3.621	3.257	3.912	21,5%	21,3%	21,8%	16,6%	16,4%	16,8%	28,4%	22,4%	18,5%	0,6%	20,1%
Βόρειο Αιγαίο	310	309	312	405	378	427	2,3%	2,4%	2,1%	1,9%	1,9%	1,8%	40,4%	30,5%	1,0%	21,0%	13,2%
Νότιο Αιγαίο	2.023	2.047	1.993	4.152	3.750	4.474	14,9%	16,0%	13,4%	19,1%	19,0%	19,3%	133,4%	105,3%	-2,6%	88,2%	19,3%
Κρήτη	1.832	1.675	2.028	3.563	2.950	4.053	13,4%	13,2%	13,6%	16,3%	14,9%	17,4%	101,5%	94,5%	21,1%	45,5%	37,4%
ΕΛΛΑΔΑ	13.699	12.769	14.861	21.720	19.826	23.235	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	63,2%	58,6%	16,4%	33,4%	17,2%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Δείκτες ανθρώπινου δυναμικού

Στη συγκεκριμένη κατηγορία δεικτών παρουσιάζονται:

- ο μέσος όρος του πληθυσμού ανά επίπεδο εκπαίδευσης (Πίνακας 4.61)
- το σύνολο του πλήρους απασχόλησης προσωπικού και ερευνητών στον τομέα έρευνας και τεχνολογίας (στα έτη 2003, 2005, 2011, 2013, 2015, 2017) (Πίνακας 4.62)

Η σημασία όχι μόνο της ύπαρξης και της ποσότητας αλλά και της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού μίας περιοχής έχει αναφερθεί. Αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για τις προοπτικές ανάπτυξης και προσαρμογής μίας περιοχής στις μεταβολές του οικονομικού περιβάλλοντος και αποτελεί χαρακτηριστικό (Eraydin 2016ab) και παράγοντα (Hill et al., 2008) των ανθεκτικών περιοχών. Επιπλέον το επίπεδο εκπαίδευσης που παρουσιάζει, επηρεάζει τις περιφέρειες ανεξαρτήτως μεγέθους (Giannakis & Bruggeman, 2017) και τα εμπειρικά παραδείγματα αποδεικνύουν πως οι περιοχές που διαθέτουν ανθρώπινο κεφάλαιο με αυξημένα επίπεδα γνώσεων είναι εκείνες που επιλέγονται για την εγκατάσταση επιχειρήσεων (Panori & Psycharis, 2019). Για τους λόγους αυτούς ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου και η καινοτομική ικανότητα των περιφερειών, που αποτελεί συνθήτως παράγοντά του, πρέπει να διερευνάται ως παράγοντες που συνεισφέρουν στην ανθεκτικότητα (Christofakis et al., 2019).

Η σχέση περιοχών και της ποιότητας ανθρώπινου δυναμικού είναι αμφίδρομη. Η δυναμική μίας περιφέρειας αποτελεί ταυτόχρονα και παράγοντα έλξης και εγκατάστασης ομάδων πληθυσμού με δεξιότητες και υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο ενώ παράλληλα δημιουργεί ένα ελκυστικό περιβάλλον για την παραμονή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού σε αυτές (Giannakis & Bruggeman, 2015). Επιπλέον η ύπαρξη σημαντικού αριθμού επενδύσεων στην εκπαίδευση και στον τομέα της έρευνας και τεχνολογίας, βελτιώνει την ποιότητα των δυνατοτήτων του διαθέσιμου ανθρώπινου κεφαλαίου σε μία περιοχή, οδηγώντας σε τεχνολογικά επιτεύγματα παραγωγής και στη δημιουργία ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών (Panori & Psycharis, 2019).

Ο πρώτος Πίνακας (4.61) παρουσιάζει ανά περίοδο και υποπερίοδο, τον μέσο όρο των ποσοστών του πληθυσμού ανά επίπεδο εκπαίδευσης: 0-2, 3-4 και 5-8¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Διεθνής Πρότυπη Ταξινόμηση της Εκπαίδευσης που υιοθετήθηκε το 2011 από τη Γενική Διάσκεψη της UNESCO.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.61. Ο μέσος όρος του πληθυσμού ανά επίπεδο εκπαίδευσης σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Επίπεδα 0 – 2 (χαμηλότερο από την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και την Κατώτερη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση)						Επίπεδα 3 – 4 (Ανώτερη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης)						Επίπεδα 5 – 8 (Τριτοβάθμια Εκπαίδευση)					
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2000	2000	2005	2009	2009	2013
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	56,8%	59,4%	53,5%	47,8%	50,8%	45,4%	28,4%	27,2%	30,0%	31,4%	30,4%	32,2%	14,8%	13,4%	16,5%	20,9%	18,9%	22,4%
Κεντρική Μακεδονία	44,1%	46,1%	41,5%	34,2%	37,7%	31,4%	35,4%	34,8%	36,1%	38,2%	36,6%	39,5%	20,6%	19,1%	22,4%	27,7%	25,8%	29,2%
Δυτική Μακεδονία	53,9%	56,0%	51,3%	42,7%	46,0%	40,0%	30,8%	30,4%	31,4%	37,0%	35,9%	37,8%	15,3%	13,6%	17,4%	20,4%	18,2%	22,1%
Ήπειρος	52,7%	55,6%	49,1%	41,0%	46,1%	37,0%	29,3%	27,5%	31,5%	34,6%	32,5%	36,2%	18,0%	16,9%	19,5%	24,5%	21,5%	26,8%
Θεσσαλία	51,3%	54,8%	46,9%	36,1%	39,6%	33,2%	30,5%	29,2%	32,2%	38,6%	36,4%	40,4%	18,1%	16,0%	20,9%	25,3%	24,0%	26,3%
Ιόνια Νησιά	57,4%	58,7%	55,7%	44,4%	51,2%	38,9%	30,7%	29,8%	31,7%	38,5%	34,1%	42,1%	12,0%	11,4%	12,7%	17,1%	14,7%	19,0%
Δυτική Ελλάδα	52,5%	56,8%	47,1%	42,7%	45,8%	40,3%	32,1%	29,9%	34,9%	35,7%	34,2%	37,0%	15,4%	13,3%	18,0%	21,5%	20,0%	22,7%
Στερεά Ελλάδα	54,7%	57,8%	50,8%	42,9%	46,2%	40,2%	33,1%	31,6%	35,1%	38,8%	37,3%	39,9%	12,2%	10,6%	14,2%	18,4%	16,5%	19,9%
Πελοπόννησος	52,0%	54,6%	48,8%	40,5%	44,6%	37,1%	33,7%	32,3%	35,5%	40,8%	39,0%	42,2%	14,3%	13,2%	15,8%	18,8%	16,4%	20,7%
Αττική	30,6%	32,4%	28,4%	21,7%	25,3%	18,8%	44,4%	44,0%	44,8%	44,0%	43,8%	44,2%	25,0%	23,6%	26,8%	34,3%	30,9%	37,0%
Βόρειο Αιγαίο	48,6%	51,4%	45,3%	36,7%	39,3%	34,5%	36,4%	35,6%	37,5%	41,2%	42,2%	40,4%	14,9%	13,0%	17,3%	22,2%	18,6%	25,1%
Νότιο Αιγαίο	53,9%	56,7%	50,4%	42,8%	48,0%	38,6%	34,8%	32,5%	37,7%	40,8%	38,1%	43,0%	11,3%	10,8%	12,0%	16,4%	13,9%	18,4%
Κρήτη	48,0%	51,8%	43,2%	38,7%	42,4%	35,8%	33,8%	31,8%	36,4%	38,7%	37,5%	39,7%	18,2%	16,4%	20,5%	22,5%	20,1%	24,5%
ΕΛΛΑΔΑ	42,9%	45,4%	39,8%	32,7%	36,4%	29,9%	37,2%	36,3%	38,5%	40,1%	39,0%	41,0%	19,9%	18,3%	21,8%	27,1%	24,6%	29,2%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.62. Το πλήρους απασχόλησης προσωπικό και ερευνητών στον τομέα έρευνας και τεχνολογίας σε επίπεδο περιφέρειας (2003, 2005, 2011, 2013, 2015, 2017)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	Αριθμός απασχολούμενων και ποσοστό στο σύνολο της χώρας												Μεταβολή (%) ετών		
	2003	%	2005	%	2011	%	2013	%	2015	%	2017	%	2017 vs 2003	2011 vs 2005	2017 vs 2011
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	989	3,1%	1.023	3,0%	1.509	4,1%	1.925	4,6%	1.726	3,5%	1.580	3,3%	59,8%	47,5%	4,7%
Κεντρική Μακεδονία	4.994	15,7%	6.105	18,2%	6.347	17,2%	6.822	16,2%	7.624	15,4%	7.187	15,1%	43,9%	4,0%	13,2%
Δυτική Μακεδονία	185	0,6%	154	0,5%	639	1,7%	473	1,1%	760	1,5%	609	1,3%	229,2%	314,9%	-4,7%
Ήπειρος	752	2,4%	1.037	3,1%	1.141	3,1%	1.517	3,6%	1.776	3,6%	1.316	2,8%	75,0%	10,0%	15,3%
Θεσσαλία	1.173	3,7%	800	2,4%	2.165	5,9%	1.676	4,0%	1.953	3,9%	2.014	4,2%	71,7%	170,6%	-7,0%
Ιόνια Νησιά	110	0,3%	149	0,4%	206	0,6%	327	0,8%	866	1,7%	708	1,5%	543,6%	38,3%	243,7%
Δυτική Ελλάδα	2.371	7,4%	2.075	6,2%	2.133	5,8%	2.352	5,6%	2.994	6,0%	3.921	8,2%	65,4%	2,8%	83,8%
Στερεά Ελλάδα	311	1,0%	489	1,5%	749	2,0%	777	1,8%	1.030	2,1%	796	1,7%	155,9%	53,2%	6,3%
Πελοπόννησος	209	0,7%	562	1,7%	864	2,3%	879	2,1%	1.247	2,5%	864	1,8%	313,4%	53,7%	0,0%
Αττική	18.495	58,1%	18.583	55,3%	16.137	43,7%	20.243	48,0%	24.426	49,2%	23.783	50,0%	28,6%	-13,2%	47,4%
Βόρειο Αιγαίο	251	0,8%	269	0,8%	754	2,0%	627	1,5%	743	1,5%	655	1,4%	161,0%	180,3%	-13,1%
Νότιο Αιγαίο	191	0,6%	147	0,4%	599	1,6%	520	1,2%	463	0,9%	447	0,9%	134,0%	307,5%	-25,4%
Κρήτη	1.914	6,0%	2.211	6,6%	3.671	9,9%	4.051	9,6%	4.048	8,2%	3.706	7,8%	93,6%	66,0%	1,0%
ΕΛΛΑΔΑ	31.849	100,0%	33.603	100,0%	36.913	100,0%	42.188	100,0%	49.658	100,0%	47.585	100,0%	49,4%	9,9%	28,9%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Σε όλες τις περιφέρειες καταγράφηκε αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού που άνηκε στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (εκτός της περιφέρειας Αττικής) και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (όπου η αύξηση ήταν μεγαλύτερη) και μείωση του ποσοστού του πληθυσμού που άνηκε στην πρώτη κατηγορία. Οι περιφέρειες στις οποίες εμφανίζεται η μεγαλύτερη συγκέντρωση ποσοστού πληθυσμού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, είναι αυτές της Αττικής και της Κεντ. Μακεδονίας, ακολουθούμενες από τις περιφέρειες Θεσσαλίας, Κρήτης και Ηπείρου. Αν συνδυαστεί το υψηλό ποσοστό των μητροπολιτικών περιφερειών με τον αριθμό του πληθυσμού τους, όπως και με τα ποσοστά των επόμενων μεγάλων πληθυσμιακά περιφερειών, εμφανίζεται ένα πολωμένο πρότυπο χωρικής εγκατάστασης του ανθρώπινου κεφαλαίου όπως είχε αναφερθεί από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016). Άξια αναφοράς αποτελούν το υψηλό ποσοστό της περιφέρειας Ηπείρου, μίας από τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας όπως και το χαμηλό ποσοστό που κατέγραφαν οι περιφέρειες του Ν. Αιγαίου και των Ιόνιων Νήσων. Ποσοστά που δε συμφωνούν με τη θεωρία που συνδέει την ανάπτυξη με το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Στον επόμενο Πίνακα (4.62) όπου παρουσιάζεται το ποσοστό του πλήρους απασχόλησης προσωπικού και ερευνητών στον κλάδο της έρευνας και της τεχνολογίας, διαπιστώνεται πως η περιφέρεια Αττικής παρ' ότι υποχωρεί κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (από το 2005 έως το 2011 εμφανίζεται μείωση κατά -13,2%), το διάστημα 2011-2017 αυξάνει εκ νέου το μερίδιό της στο σύνολο της χώρας φτάνοντας στο 50%. Το πρότυπο της συγκέντρωσης επιβεβαιώνεται σε έναν ιδιαίτερα δυναμικό και προσοδοφόρο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας καθώς μαζί με τις περιφέρειες της Κεντ. Μακεδονίας (15,1%), της Δυτ. Ελλάδας (8,2%) και της Κρήτης (7,8%), το 2017 συγκέντρωναν το 80% του συνολικού αριθμού προσωπικού και ερευνητών.

Αν και το 2011 έως το 2017 σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017) σε περισσότερες από τις μισές περιφέρειες της Ελλάδας οι επιδόσεις τους στην καινοτομία είχαν βελτιωθεί και παρά τη σημασία που δίνεται από τη βιβλιογραφία στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και στο ρόλο της εκπαίδευσης ως ενισχυτικούς παράγοντες του ανθρώπινου κεφαλαίου και ως μεταβλητή περιορισμού της εισοδηματικής ανισότητας, οι Panori and Psycharis (2019) διαπίστωσαν πως στην περίοδο 1994-2012 στην Ελλάδα ίσχυαν τα αντίθετα αποτελέσματα. Η διαπεριφερειακή ανισότητα στην εκπαίδευση φαίνεται να συσχετίζεται θετικά με την εισοδηματική ανισότητα, επηρεάζοντας αρνητικά τον ρυθμό ανάπτυξης της συνολικής κοινωνικής ευημερίας.

Δείκτες κοινωνικών υποδομών

Οι κοινωνικές υποδομές αποτελούν παράγοντες προσέλκυσης πληθυσμού, ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικών δραστηριοτήτων και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του αναπτυξιακού επιπέδου μίας περιοχής. Στον τομέα της υγείας, η ύπαρξη σημαντικών επενδύσεων σε μηχανήματα, εξοπλισμό και στα συστήματα υγείας πριν την εμφάνιση μίας κρίσης, οδηγεί σε αποτελεσματικότερη διαχείριση των υγειονομικών αναγκών κατά τη διάρκεια της ύφεσης καθώς η περίοδος αυτή συνοδεύεται συνήθως με περιορισμούς των πόρων για τη συντήρηση, την αναβάθμιση ή την αύξηση των υγειονομικών δομών όπως και με τη μείωση σχετικών δαπανών (π.χ. φαρμακευτικών) .

Στην Ελλάδα, την περίοδο μετά την κρίση, ο συνδυασμός χαμηλής κ.κ. δημόσιας δαπάνης υγείας και της μείωσης της χρηματοδότησης των νοσοκομείων, επιδείνωσε την ποιότητα των παρεχόμενων δημόσιων υπηρεσιών. Από το 2008 έως το 2015 η μείωση των δημόσιων δαπανών υγείας ανήλθε στο 2% του ΑΕΠ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017). Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται στη συνέχεια δύο δείκτες κοινωνικών υποδομών που αφορούν την υγεία, παράλληλα με δεδομένα δύο ακόμα δεικτών, που συνδέονται με τον τομέα της υγείας. Συγκεκριμένα οι 4 δείκτες είναι:

- ο αριθμός των ιατρών και των νοσηλευτών-τριών/μιαίων (Πίνακας 4.63)
- ο αριθμός των νοσοκομειακών κλινών (Πίνακας 4.64)
- το προσδόκιμο ζωής σε έτη (Πίνακας 4.65)
- ο αριθμός των θανάτων (σε επίπεδο NUTS 2 στον Πίνακα 4.66 και σε επίπεδο NUTS 3 στο Παράρτημα, στον Πίνακα Δ.13)

Αναφορικά με την κατανομή των ιατρών ανά 100 χιλιάδες κατοίκους μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες μεταβολές (Πίνακας 4.63). Είναι θετικό ότι σε όλες τις περιφέρειες αυξήθηκε ο αριθμός των ιατρών μεταξύ των δύο βασικών περιόδων, αν και σε τέσσερις περιφέρειες στην υποπερίοδο 2013-2017 σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη υποπερίοδο, ο αριθμός τους μειώθηκε (Β. Αιγαίο, Στ. Ελλάδα, Πελοπόννησος, Δυτ. Ελλάδα). Ωστόσο σε αντίθεση με τους αντίστοιχους αριθμούς που είχαν καταγραφεί στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σύμφωνα με τα οποία μόνο η περιφέρεια της Αττικής ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας (Κόνσολας, 1997), καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 2000-2017, υπήρξαν τέσσερις περιφέρειες που ξεπερνούσαν την εθνική επίδοση.

Εντούτοις οι πλέον πολυπληθείς περιφέρειες υπερτερούν ποσοτικά στον αριθμό των διαθέσιμων ιατρών συγκριτικά με τις άλλες περιφέρειες της χώρας, με εξαίρεση την περιφέρεια Ηπείρου. Συγκεκριμένα στις πρώτες θέσεις βρίσκονταν οι περιφέρειες Αττικής, Κρήτης, Ηπείρου και Κεντ. Μακεδονίας, ακολουθούμενες από τις περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας και Θεσσαλίας. Τη μεγαλύτερη θετική μεταβολή μεταξύ των περιόδων αναφοράς είχαν οι περιφέρειες Θεσσαλίας και Αν. Μακεδονίας και Θράκης ενώ τη μικρότερη αύξηση (μονοψήφια) μεταξύ των δύο περιόδων παρουσίασαν οι περιφέρειες Στ. Ελλάδας και Δυτ. Μακεδονίας και στη συνέχεια οι νησιωτικές περιφέρειες και η περιφέρεια Πελοποννήσου.

Στο δείκτη του αριθμού νοσηλευτών-τριών και μαιών για τον οποίο τα στοιχεία ήταν διαθέσιμα έως και το 2015, οι ομάδες των περιφερειών παραμένουν ίδιες στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2015, με την περιφέρεια Ηπείρου να είναι πρώτη στην σχετική κατάταξη και τις περιφέρειες Αττικής, Κεντ. Μακεδονίας και Κρήτης να έπονται. Στο τέλος της λίστας κατατάσσονταν οι περιφέρειες Στ. Ελλάδας, Πελοποννήσου και Ν. Αιγαίου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος το γεγονός πως στην σύγκριση των δύο περιόδων και σε αντίθεση με το δείκτη του ιατρικού προσωπικού, σε δύο μεγάλες περιφέρειες της χώρας, της Κρήτης (-25,4%) και της Κεντ. Μακεδονίας (-20,4%), μειώθηκε σημαντικά ο αριθμός τους. Επιπλέον σημαντικό είναι πως μεγάλες θετικές μεταβολές παρουσίασαν οι λιγότερες ανεπτυγμένες περιφέρειες και συγκεκριμένα η Ήπειρος (και στους δύο δείκτες), η Αν. Μακεδονία και Θράκη (στο δείκτη των ιατρών) και η Δυτ. Μακεδονία (στο δείκτη των νοσηλευτών-τριών και μαιών). Απόρροια ίσως των προσπαθειών για την ενίσχυση των δομών υγείας τουλάχιστον σε υγειονομικό προσωπικό σε περιφερειακές περιοχές την περίοδο της ύφεσης.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.63. Ο αριθμός των ιατρών (2000-2017) και των νοσηλευτών-τριών/μαιών (2000-2015) σε επίπεδο περιφέρειας, ανά 100 χιλ. κατοίκους

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	Μ.Ο περιόδων (ιατρών)						Μεταβολή (%) περιόδων					Μ.Ο περιόδων (νοσηλευτών-τριών/μαιών)				Μεταβολή (%) περιόδων	
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009-	2005-	2009-	2013-	2000	2000	2005	2009	2005-	2009-
	-	-	-	-	-	-	vs	vs	vs	vs	vs	-	-	-	-	vs	vs
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2000-2008	2000-2004	2005-2008	2009-2012	2008	2004	2008	2015	2000-2004	2005-2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	383,8	343,0	434,9	483,5	475,8	489,6	7,7%	26,0%	26,8%	9,4%	2,9%	287,9	279,2	298,7	308,5	7,0%	3,3%
Κεντρική Μακεδονία	515,3	484,2	554,1	601,4	589,9	610,6	7,2%	16,7%	14,4%	6,5%	3,5%	387,9	379,0	399,1	378,7	5,3%	-5,1%
Δυτική Μακεδονία	288,8	259,6	325,2	312,4	290,7	329,7	7,8%	8,2%	25,3%	-10,6%	13,4%	232,7	225,9	241,1	267,8	6,7%	11,1%
Ήπειρος	514,3	466,7	573,8	629,5	597,5	655,1	9,7%	22,4%	23,0%	4,1%	9,6%	459,2	459,4	458,8	490,7	-0,1%	7,0%
Θεσσαλία	374,4	330,0	429,9	490,8	474,6	503,8	14,8%	31,1%	30,3%	10,4%	6,2%	296,4	273,6	324,9	348,9	18,7%	7,4%
Ιόνια Νησιά	372,0	335,1	418,0	436,9	417,9	452,1	10,8%	17,5%	24,7%	0,0%	8,2%	250,1	250,9	249,2	255,1	-0,7%	2,4%
Δυτική Ελλάδα	409,5	375,9	451,5	487,8	488,4	487,2	4,6%	19,1%	20,1%	8,2%	-0,3%	281,3	278,5	284,9	288,3	2,3%	1,2%
Στερεά Ελλάδα	277,7	254,5	306,6	300,7	306,6	296,1	-13,9%	8,3%	20,5%	0,0%	-3,4%	130,8	128,3	133,9	145,6	4,4%	8,8%
Πελοπόννησος	338,4	312,9	370,3	373,8	380,5	368,4	2,7%	10,5%	18,3%	2,8%	-3,2%	216,6	214,0	219,8	214,2	2,7%	-2,6%
Αττική	644,8	600,4	700,2	757,7	741,3	770,8	7,9%	17,5%	16,6%	5,9%	4,0%	410,7	404,0	419,2	441,7	3,8%	5,4%
Βόρειο Αιγαίο	352,7	340,0	368,6	385,5	396,7	376,5	-2,2%	9,3%	8,4%	7,6%	-5,1%	237,7	234,8	241,2	263,5	2,7%	9,2%
Νότιο Αιγαίο	298,8	279,5	322,9	330,2	325,4	334,0	10,2%	10,5%	15,5%	0,8%	2,7%	180,6	191,1	167,5	184,1	-12,3%	9,9%
Κρήτη	517,7	489,5	552,9	620,3	613,5	625,7	2,4%	19,8%	12,9%	11,0%	2,0%	363,6	356,2	372,9	347,5	4,7%	-6,8%
ΕΛΛΑΔΑ	499,0	462,2	545,1	587,5	577,6	595,4	6,3%	17,7%	17,9%	6,0%	3,1%	340,8	333,9	349,6	357,6	4,7%	2,3%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.64. Ο αριθμός κλινών σε νοσοκομεία σε επίπεδο περιφέρειας ανά 100 χιλ. κατοίκους

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009 - 2017	2005 - 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2008	vs 2000 - 2008	vs 2000 - 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	360,1	343,0	381,5	383,9	363,6	400,1	4,9%	6,6%	11,2%	-4,7%	10,0%
Κεντρική Μακεδονία	535,2	534,9	535,5	467,2	495,5	444,5	-17,2%	-12,7%	0,1%	-7,5%	-10,3%
Δυτική Μακεδονία	425,8	410,6	444,9	422,4	428,5	417,5	-8,5%	-0,8%	8,4%	-3,7%	-2,6%
Ήπειρος	454,4	429,0	486,1	445,7	470,3	426,1	-12,9%	-1,9%	13,3%	-3,3%	-9,4%
Θεσσαλία	457,5	420,6	503,6	526,9	528,5	525,7	2,8%	15,2%	19,7%	4,9%	-0,5%
Ιόνια Νησιά	465,8	470,8	459,5	285,1	299,6	273,5	-18,6%	-38,8%	-2,4%	-34,8%	-8,7%
Δυτική Ελλάδα	319,2	312,6	327,4	307,2	306,1	308,1	-9,1%	-3,8%	4,7%	-6,5%	0,6%
Στερεά Ελλάδα	183,7	181,0	187,0	169,6	176,3	164,3	-15,6%	-7,7%	3,3%	-5,7%	-6,8%
Πελοπόννησος	297,2	287,1	309,8	249,4	272,4	231,1	-28,3%	-16,1%	7,9%	-12,1%	-15,2%
Αττική	591,9	596,6	586,0	536,1	564,2	513,6	-13,2%	-9,4%	-1,8%	-3,7%	-9,0%
Βόρειο Αιγαίο	323,7	316,2	333,2	317,7	324,4	312,4	-12,2%	-1,9%	5,4%	-2,6%	-3,7%
Νότιο Αιγαίο	411,1	406,0	417,4	338,5	376,9	307,7	-18,2%	-17,7%	2,8%	-9,7%	-18,4%
Κρήτη	490,7	508,9	467,9	398,5	418,5	382,6	-18,1%	-18,8%	-8,1%	-10,6%	-8,6%
ΕΛΛΑΔΑ	479,7	476,0	484,3	438,5	458,1	422,7	-13,1%	-8,6%	1,7%	-5,4%	-7,7%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Σε αντίθεση με τους προηγούμενους δείκτες ο αριθμός των κλινών σε νοσοκομεία (ανά 100 χιλ. κατοίκους) μειώθηκε κατά 8,6% μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της ανάλυσης, αποτέλεσμα πιθανόν των περικοπών κοινωνικών δαπανών υγείας, με τις μειώσεις να αυξάνονται κατά το πέρασμα των ετών (Πίνακας 4.64). Οι μεγαλύτερες μειώσεις αφορούσαν στις νησιωτικές περιοχές της χώρας (Ι. Νησιά, Κρήτη και Ν. Αιγαίο), στις δυο μεγαλύτερες περιφέρειες, καθώς και στην περιφέρεια Πελοποννήσου. Με εξαίρεση τη Θεσσαλία (αύξηση 15,2% σε κλίνες) και την Αν. Μακεδονία και Θράκη (αύξηση 6,6%) και στις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας μειώθηκε επίσης η διαθεσιμότητα των κλινών. Ως επακόλουθο, μέρος του πληθυσμού αντιμετώπισε μεγάλες δυσκολίες στην πρόσβαση σε θεραπείες και υπηρεσίες υγείας, ειδικότερα στις περιπτώσεις που οι απαιτούμενες αγωγές χορηγούνταν εντός των νοσοκομείων (Σουλιώτης, Παπαδονικολάκη, Παπαγεωργίου & Οικονόμου, 2018). Συνολικά στις δύο περιόδους αναφοράς τις περισσότερες κλίνες διέθεταν οι περιφέρειες Αττικής, Κεντ. Μακεδονίας και Κρήτης την περίοδο 2000-2008 και της Αττικής, της Θεσσαλίας και της Κεντ. Μακεδονίας το διάστημα 2009-2017. Σε αντίθεση, οι περιφέρειες Στ. Ελλάδας, Δυτ. Ελλάδας και Πελοποννήσου παρουσίασαν τον μικρότερο αριθμό κλινών.

Όπως αναφέρθηκε, στην ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν δύο ακόμα δείκτες, του προσδόκιμου ζωής (Πίνακας 4.65) και του αριθμού των θανάτων (Πίνακας 4.66 και Παράρτημα Δ.13). Από τον πρώτο πίνακα δεν φαίνεται να επηρέασε το προσδόκιμο ζωής του πληθυσμού η επιδείνωση των κοινωνικών παροχών υγείας, καθώς αντίθετα εμφανίζεται αυξητική τάση του προσδόκιμου ζωής μεταξύ των περιόδων αναφοράς (2%) όσο και μεταξύ των υποπεριόδων της ύφεσης. Αυτό δεν επιβεβαιώνεται πάντως συγκριτικά με την κατάταξη του προσδόκιμου ζωής των χωρών της ΕΕ των 27 καθώς ενώ η Ελλάδα παρουσίαζε το 5^ο μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής το 2000, στη συνέχεια κατατασσόταν 11^η το 2010 και 14^η το 2017¹⁰⁵.

Το μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής καταγράφηκε στις νησιωτικές περιφέρειες (Κρήτη, Β. Αιγαίο, Ν. Αιγαίο) όπως και στην περιφέρεια Ηπείρου. Υψηλά βρέθηκε και η περιφέρεια Στ. Ελλάδας η οποία σε αντίθεση με την περιφέρεια Ηπείρου, βρισκόταν στις χαμηλότερες θέσεις στους προηγούμενους δείκτες υγείας που παρουσιάστηκαν. Τέλος, τα μικρότερα ποσοστά εμφάνισαν οι δυο μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας μαζί με τις περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας και Αν. Μακεδονίας και Θράκης.

¹⁰⁵ Life expectancy at birth, 1980-2018 (Eurostat, 2020).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.65. Το προσδόκιμο ζωής σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων (ηλικία)						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009 - 2017	2005 - 2008	2009 - 2012	2013 - 2017
	- 2008	- 2004	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	vs 2008	vs 2000 - 2008	vs 2000 - 2004	vs 2005 - 2008	vs 2009 - 2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	77,9	77,5	78,4	80,0	79,4	80,4	1,4%	2,7%	1,2%	1,2%	1,3%
Κεντρική Μακεδονία	78,9	78,5	79,3	80,8	80,4	81,2	2,3%	2,5%	1,0%	1,3%	1,1%
Δυτική Μακεδονία	79,7	79,2	80,2	81,4	80,8	81,8	2,4%	2,1%	1,2%	0,8%	1,2%
Ήπειρος	80,9	80,5	81,3	82,8	82,4	83,2	3,0%	2,4%	1,0%	1,3%	1,0%
Θεσσαλία	79,6	79,1	80,2	81,3	80,7	81,8	1,7%	2,2%	1,3%	0,7%	1,3%
Ιόνια Νησιά	79,9	79,5	80,4	81,3	81,3	81,3	0,7%	1,7%	1,1%	1,1%	0,0%
Δυτική Ελλάδα	79,5	79,3	79,7	80,8	80,4	81,2	1,8%	1,7%	0,5%	0,9%	0,9%
Στερεά Ελλάδα	79,8	79,5	80,3	81,6	81,2	81,9	1,7%	2,2%	1,0%	1,1%	0,9%
Πελοπόννησος	80,3	80,2	80,5	81,4	80,9	81,9	1,2%	1,4%	0,4%	0,4%	1,3%
Αττικής	79,2	78,8	79,7	80,7	80,5	81,0	0,7%	1,9%	1,1%	0,9%	0,6%
Βόρειο Αιγαίο	80,1	79,8	80,5	81,6	81,1	81,9	0,7%	1,8%	0,9%	0,8%	1,0%
Νότιο Αιγαίο	80,8	80,6	81,0	81,6	81,2	82,0	1,1%	1,0%	0,5%	0,2%	0,9%
Κρήτη	80,3	80,1	80,6	81,7	81,4	82,0	1,0%	1,7%	0,5%	1,1%	0,7%
ΕΛΛΑΔΑ	79,4	79,1	79,9	81,0	80,6	81,4	1,5%	2,0%	0,9%	1,0%	0,9%

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Τα θετικά δεδομένα του προσδόκιμου ζωής διαφέρουν από την αυξητική τάση των θανάτων την περίοδο 2009-2017 όπου καταγράφηκε αύξηση κατά 8,9% (Πίνακας 4.66). Μόνο η περιφέρεια Β. Αιγαίου δεν παρουσίασε αυξητικό ποσοστό θανάτων την περίοδο της ύφεσης. Τη μεγαλύτερη αύξηση των θανάτων είχαν οι τρεις από τις τέσσερις περιφέρειες με το μικρότερο προσδόκιμο ζωής και συγκεκριμένα η Κεντ. Μακεδονία, η Αν. Μακεδονία και Θράκη και η Αττική, οι οποίες είχαν και τα υψηλότερα ποσοστά στη μεταβολή του αριθμού των θανάτων (20% περίπου) στην σύγκριση των ετών 2017 και 2008. Όσον αφορά το μερίδιο κάθε περιφέρειας στο συνολικό αριθμό των θανάτων, η περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας και η περιφέρεια Αττικής παρουσίασαν αυξητικές τάσεις μεταξύ των ετών 2009-2017 προς 2000-2008, 1% και 0,6% αντίστοιχα. Ολοκληρώνοντας για τις περιφέρειες, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η αύξηση των θανάτων ήταν μεγαλύτερη ιδιαίτερα στο χρονικό διάστημα 2013-2017 και κυρίως την τριετία 2015-2017 (μέσος όρος 121.490 θάνατοι).

Αντίστοιχα δεδομένα για τους θανάτους είναι διαθέσιμα και σε επίπεδο νομών (Παράρτημα Δ.13)¹⁰⁶. Οι νομοί με μεγάλα αστικά κέντρα είχαν τον μεγαλύτερο αριθμό θανάτων και έπονταν οι νομοί Σερρών, Αιτωλοακαρνανίας, Εύβοιας, Αργολίδας-Αρκαδίας και Μαγνησίας. Αντίθετα, οι νομοί Ευρυτανίας και Ι. Νήσων κατέγραψαν τους λιγότερους θανάτους. Στη μεταβολή μεταξύ των περιόδων αναφοράς ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η μεγάλη αύξηση των θανάτων στις τρεις περιφέρειες της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα από τον σύνολο των 21 νομών στους οποίους αυξήθηκαν τα ποσοστά των θανάτων και οι οποίοι βρίσκονταν πάνω από τον μέσο όρο της χώρας, στις 5 πρώτες θέσεις κατατάσσονταν νομοί της Κεντ. Μακεδονίας (με 8^ο τον νομό Σερρών και 17^ο τον νομό Χαλκιδικής), άλλοι 3 νομοί της Αν. Μακεδονίας και Θράκης βρίσκονταν στην πρώτη 10αδα (με 14^ο τον νομό Ροδόπης και 18^ο τον νομό Καβάλας) και ακολουθούσαν νομοί της Δυτ. Μακεδονίας (15^η η Καστοριά, 18^η Φλώρινα και 20^η-21^η οι νομοί Γρεβενών-Κοζάνης). Οι κατατάξεις αυτές δεν συνάδουν με τα υπόλοιπα δεδομένα κοινωνικών υποδομών που παρουσιάστηκαν, ιδιαίτερα για την Αν. Μακεδονία και Θράκη αλλά και για την Κεντ. Μακεδονία.

¹⁰⁶ Σε συγκεκριμένους νομούς, λόγω της διαθεσιμότητας των στοιχείων παρουσιάζεται συνδυαστικά ο δείκτης των θανάτων. Οι νομοί αυτοί είναι των Γρεβενών και Κοζάνης, Άρτας και Πρέβεζας, Καρδίτσας και Τρικάλων, Αργολίδας και Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 4.66. Ο αριθμός θανάτων σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο (αριθμός)						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Μ.Ο ανά περίοδο ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας					
	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -	2017 vs	2009- 2017 vs	2005- 2008 vs	2009- 2012 vs	2013- 2017 vs	2000 -	2000 -	2005 -	2009 -	2009 -	2013 -
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2000- 2008	2000- 2004	2005- 2008	2009- 2012	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Αν.Μακεδονία, Θράκη	6.353	6.228	6.509	7.112	6.865	7.309	20,7%	11,9%	4,5%	5,5%	6,5%	6,0%	6,0%	6,1%	6,2%	6,2%	6,2%
Κεντρική Μακεδονία	17.006	16.511	17.623	19.642	18.708	20.389	19,6%	15,5%	6,7%	6,2%	9,0%	16,1%	15,8%	16,5%	17,1%	16,8%	17,3%
Δυτική Μακεδονία	2.921	2.879	2.975	3.207	3.140	3.261	10,0%	9,8%	3,3%	5,6%	3,9%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%	2,8%
Ήπειρος	3.612	3.574	3.659	3.823	3.703	3.920	7,5%	5,9%	2,4%	1,2%	5,9%	3,4%	3,4%	3,4%	3,3%	3,3%	3,3%
Θεσσαλία	7.821	7.818	7.825	8.392	8.252	8.504	11,3%	7,3%	0,1%	5,5%	3,1%	7,4%	7,5%	7,3%	7,3%	7,4%	7,2%
Ιόνια Νησιά	2.393	2.397	2.387	2.463	2.350	2.554	7,7%	3,0%	-0,4%	-1,6%	8,7%	2,3%	2,3%	2,2%	2,1%	2,1%	2,2%
Δυτική Ελλάδα	7.213	7.121	7.328	7.527	7.452	7.587	7,3%	4,3%	2,9%	1,7%	1,8%	6,8%	6,8%	6,8%	6,6%	6,7%	6,4%
Στερεά Ελλάδα	6.120	6.129	6.109	6.291	6.155	6.401	11,1%	2,8%	-0,3%	0,8%	4,0%	5,8%	5,9%	5,7%	5,5%	5,5%	5,4%
Πελοπόννησος	6.995	7.025	6.958	7.157	7.101	7.202	9,1%	2,3%	-1,0%	2,1%	1,4%	6,6%	6,7%	6,5%	6,2%	6,4%	6,1%
Αττική	34.758	34.349	35.269	38.503	36.947	39.747	19,0%	10,8%	2,7%	4,8%	7,6%	32,9%	32,9%	32,9%	33,5%	33,2%	33,7%
Βόρειο Αιγαίο	2.470	2.521	2.407	2.390	2.379	2.399	5,8%	-3,2%	-4,5%	-1,2%	0,8%	2,3%	2,4%	2,2%	2,1%	2,1%	2,0%
Νότιο Αιγαίο	2.429	2.417	2.445	2.682	2.597	2.749	17,8%	10,4%	1,2%	6,2%	5,9%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%
Κρήτη	5.527	5.455	5.617	5.830	5.645	5.978	15,0%	5,5%	3,0%	0,5%	5,9%	5,2%	5,2%	5,2%	5,1%	5,1%	5,1%
ΕΛΛΑΔΑ	105.617	104.423	107.110	115.019	111.292	118.001	15,3%	8,9%	2,6%	3,9%	6,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

4.2 Ο ρόλος των δημοσίων επενδύσεων ως παράγοντας ανθεκτικότητας

4.2.1 Δημόσιες επενδύσεις.

Η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να θεωρηθεί μέσο προώθησης της περιφερειακής ανάπτυξης και της συνοχής και αρκετές έρευνες έχουν εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους η δημόσια κατανάλωση και οι δημόσιες επενδύσεις θα πρέπει να υποστηρίζουν την οικονομική ανάπτυξη αλλά και τους υπόλοιπους κρατικούς στόχους. Τη μείωση της φτώχειας, την άμβλυνση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής καθώς και τη διαχείριση των δημογραφικών τάσεων κα ιδιαίτερα της έντονης αστικοποίησης (United Nations, 2009b).

Ο ρόλος των δημοσίων επενδύσεων συγκεκριμένα έχει αναπτυχθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία ως μέσο σύγκλισης και περιορισμού των ανισοτήτων όπως και ενίσχυσης της αποκέντρωσης και της χωρικής αναδιανομής καθώς συνιστούν το κατεξοχήν μέσο οικονομικής πολιτικής για την άσκηση αναδιανεμητικής πολιτικής (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Επηρεάζουν την περιφερειακή ανάπτυξη και βραχυπρόθεσμα μέσω της άμεσης και έμμεσης προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης και μακροπρόθεσμα μέσω της δημιουργίας δημοσίων κεφαλαίων τα οποία είναι απαραίτητα για τη δημιουργία των υποδομών που απαιτούνται για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και της αναπτυξιακής προοπτικής των περιοχών.

Αποτελούν το σημαντικότερο εργαλείο οικονομικής πολιτικής το οποίο διαμορφώνει τις οικονομικές συνθήκες και την κοινωνική ευημερία των πολιτών στις χώρες (Psycharis, Rodríguez-Pose & Tselios, 2019) και προηγούνται της οικονομικής δραστηριότητας, λειτουργώντας ως βάση για αυτήν, ενισχύοντας την άποψη που υπάρχει για τη χρησιμοποίηση του δημοσίου κεφαλαίου ως μοχλού ανάπτυξης (Munnell & Cook, 1990). Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι δημόσιες επενδύσεις μπορούν να αποτελέσουν το έναυσμα για να υπάρχουν περισσότερο αποτελεσματικοί μηχανισμοί που θα ωθήσουν την οικονομική παραγωγή, συγκριτικά με τις καταναλωτικές δημόσιες δαπάνες, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις έχουν μικρό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη (Aschauer, 1989a). Αντίστοιχα έχει επισημανθεί η σημασία της αναγνώρισης των επιδράσεων των επιμέρους κατηγοριών δημοσίων επενδύσεων στις οποίες μπορούν να αναλυθούν (όπως υποδομές, εκπαίδευση, ανθρώπινο κεφάλαιο, υγεία, έρευνα και τεχνολογία, δημόσια διοίκηση κ.α.).

Ωστόσο τα αποτελέσματα δεν είναι σαφή αναφορικά με τη συνολική συνεισφορά τους καθώς ένα μέρος αυτών των επενδύσεων επιδρά έμμεσα μόνο στους παράγοντες

που καθορίζουν την αύξηση της παραγωγής, ένα άλλο τμήμα τους επηρεάζει την παραγωγικότητα μόνο μακροπρόθεσμα ενώ μπορεί να υπάρχουν κενά στη πλήρη καταγραφή των αποτελεσμάτων τους (United Nations, 2009b). Παρόλο συνεπώς που το νεοκλασικό μοντέλο ανάπτυξης αναφέρει τον ρόλο των δημόσιων επενδύσεων στην οικονομική ανάπτυξη και στους τομείς της απασχόλησης και της ανεργίας, υπάρχουν μελέτες που αμφισβητούν ότι η μείωση στις σχετικές δαπάνες έχει σημαντικές συνέπειες για το σύνολο της οικονομίας ή ότι η αύξησή τους είναι συστηματικά ευεργετική (Palaskas et al., 2015). Ένας σημαντικός προβληματισμός επιπλέον που έχει συζητηθεί αφορά στην πιθανή εκτόπιση των ιδιωτικών επενδύσεων λόγω των κρατικών δαπανών. Η εμπειρική βιβλιογραφία που συνδέεται με την μακροοικονομική θεωρία δεν είναι ξεκάθαρη σχετικά με τη συγκεκριμένη περίπτωση. Άλλες έρευνες υποστηρίζουν ότι οι κυβερνητικές δαπάνες έχουν αρνητικές συνέπειες στην ιδιωτική επένδυση και στην ιδιωτική κατανάλωση ενώ άλλες υποστηρίζουν πως η οικονομική τόνωση που προκαλείται εξαιτίας τους προκαλούν τη μικρή έστω τάση για αύξηση της ιδιωτικής επένδυσης και κατανάλωσης (Brückner & Tuladhar, 2014).

Συνεπώς υπάρχει ανάγκη να χρησιμοποιηθούν ορισμένα κριτήρια που θα μπορούν να εκτιμήσουν το πραγματικό μέγεθος της κερδοφορίας των δημοσίων επενδύσεων (United Nations, 2009b). Από την άλλη πλευρά ωστόσο το πολλαπλασιαστικό τους αποτέλεσμα σύμφωνα με την βιβλιογραφία είναι δύσκολο να αποτιμηθεί εμπειρικά¹⁰⁷. Η τιμή του πολλαπλασιαστή των δημόσιων επενδύσεων διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα και από περίοδο σε περίοδο (Blanchard & Leigh, 2013) και καθορίζεται από το μέγεθος της οικονομίας της χώρας, από το πόσο «ανοικτή» είναι στη διεθνή αγορά, από το επίπεδο του χρέους της, από τις ανάγκες για εισαγωγές, από το καθεστώς της συναλλαγματικής ισοτιμίας, από τον σωστό προγραμματισμό και την κατανομή της δαπάνης σε ποιοτικές επενδύσεις, από τον τρόπο χρηματοδότησης των επενδύσεων που συνδέονται με τη δημοσιονομική σταθερότητα, όπως και από τη φάση του οικονομικού κύκλου στην οποία βρίσκεται.

Αναφορικά με τον οικονομικό κύκλο η τιμή του πολλαπλασιαστή φαίνεται πως είναι μεγαλύτερη στη φάση ύφεσης της οικονομίας σε σύγκριση με τη τιμή που

¹⁰⁷ Οι Molnar, Soos and Vilagi (2017), αναφέρουν ότι για τον υπολογισμό του μεγέθους των πολλαπλασιαστών των δημοσίων δαπανών χρησιμοποιούνται ευρέως στην βιβλιογραφία 4 μέθοδοι: α) μία μέθοδος που ταυτοποιεί τα δημοσιονομικά σοκ με ένα μοντέλο SVAR με το οποίο είναι δυνατόν να εντοπίζονται οι πολλαπλασιαστικές αξίες β) η μέθοδος που αναζητεί μία δημοσιονομική μεταβλητή, πιθανόν ανεξάρτητη από την διακύμανση του ΑΕΠ, γ) οικονομετρικά μοντέλα και δ) ένα νεοκλασικό μακροοικονομικό μοντέλο.

παρουσιάζει την περίοδο της ανάπτυξης (Molnar et al., 2017; Auerbach & Gorodnichenko, 2012; Blanchard & Leigh, 2013). Στην περίπτωση μάλιστα που το μέγεθος του πολλαπλασιαστή ξεπερνάει τη μονάδα, οι κρατικές δαπάνες όχι μόνο δεν εκτοπίζουν τις ιδιωτικές δαπάνες (κατανάλωση ή επένδυση), αλλά αντίθετα δημιουργούν επιπλέον ιδιωτικό εισόδημα. Μάλιστα το πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στη μεταβολή του εισοδήματος θα μεγαλώνει όσο περισσότερο η τοπική οικονομία ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ζήτησης που δημιουργείται από τη μεταβολή της δημόσιας δαπάνης, κάτι που αφορά περισσότερο την περιφερειακή οικονομία, με τη τιμή μάλιστα του πολλαπλασιαστή να διαφέρει σημαντικά και μεταξύ των νομών μίας χώρας (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016). Εντούτοις στη βιβλιογραφία εντοπίζεται και η αντίθετη προσέγγιση καθώς η συνολική προσφορά τους ως εργαλείο αντικυκλικής πολιτικής έχει αμφισβητηθεί, πέρα από τα όποια αποτελέσματα εκτόπισης ιδιωτικών επενδύσεων μπορεί να έχει (Brückner & Tuladhar, 2014; Munnell, 1992¹⁰⁸).

Ένα σημαντικό επιπλέον ζήτημα που προκύπτει από τις δημόσιες επενδύσεις αφορά στην επιπρόσθετη επιβάρυνση της δημοσιονομικής θέσης μίας χώρας (United Nations, 2009b). Είναι σύνηθες τα κράτη να πρέπει να διαχειριστούν μία ήδη επιβαρυνμένη δημοσιονομική θέση. Όταν το ποσοστό του δημόσιου χρέους τους σε σχέση με το ΑΕΠ είναι ήδη υψηλό, η χρησιμοποίηση της δημοσιονομικής πολιτικής για περαιτέρω ώθηση της οικονομίας μέσω των δημόσιων επενδύσεων μπορεί να αποδειχθεί λιγότερο από αποτελεσματική καθώς τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα θα είναι χαμηλά. Τα τρέχοντα ελλείμματα που δημιουργούνται για τη χρηματοδότησή των επενδύσεων θα πρέπει να καλυφθούν μελλοντικά και στην περίπτωση που ο ιδιωτικός τομέας αναμένει πιθανές μελλοντικές αυξήσεις στους φόρους θα περιοριστούν με αυτό τον τρόπο τα θετικά αποτελέσματα της δημοσιονομικής τόνωσης (Ρικαρδιανή ισοδυναμία¹⁰⁹). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Κεϋνσιανή οπτική τα αποτελέσματα μεγιστοποιούνται όταν η χρηματοδότηση των επενδύσεων γίνεται μέσω του χρέους (δανεισμού) και όχι μέσω της φορολόγησης, καθώς στη δεύτερη

¹⁰⁸ Αν και η συγγραφέας επεσήμανε πως το δημόσιο κεφάλαιο δρα ως υποκατάστατο του ιδιωτικού εκτοπίζοντας την ιδιωτική επένδυση, αναφέρει ωστόσο ότι το τελικό αποτέλεσμα είναι θετικό καθώς το δημόσιο κεφάλαιο ενισχύει την παραγωγικότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου, αυξάνοντας το ποσοστό κέρδους του και ενθαρρύνοντας την περαιτέρω επένδυση.

¹⁰⁹ Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οικονομική θεώρηση οι προσπάθειες τόνωσης μιας οικονομίας αυξάνοντας τις χρηματοδοτούμενες από το χρέος δημόσιες δαπάνες είναι καταδικασμένες σε αποτυχία επειδή η ζήτηση θα παραμένει αμετάβλητη. Ο λόγος είναι ότι οι καταναλωτές θα αποταμιεύσουν τα χρήματα που θα λάβουν για την εργασία τους για να πληρώσουν για τις μελλοντικές αυξήσεις φόρων που αναμένουν να επιβληθούν ώστε να εξοφληθεί το επιπρόσθετο χρέος. Συνεπώς τα ελλείμματα απλώς αναβάλλουν τους φόρους.

περίπτωση τα διαθέσιμα εισοδήματα των νοικοκυριών θα είναι χαμηλότερα και επομένως οι αυξήσεις της κατανάλωσης και της συνολικής ζήτησης θα είναι μικρότερες (Molnar et al., 2007). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2007) έχει αντίστοιχα επισημάνει πως η βραχυπρόθεσμη αναπτυξιακή επίδραση των δημοσίων επενδύσεων εξαρτάται από το πως επιλέγεται να χρηματοδοτηθούν. Σε περίπτωση που αυτό πραγματοποιηθεί μέσω της επιπρόσθετης φορολόγησης οι θετικές επιδράσεις στη ζήτηση ενδέχεται να αντισταθμιστούν από τα αντικίνητρα που δημιουργεί η φορολογία ενώ σε περίπτωση δανεισμού αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε παραγκωνισμό του ιδιωτικού δανεισμού. Επίσης, για το ίδιο ζήτημα υποστηρίζεται πως μία περίοδος κρίσης/ύφεσης δεν προσφέρεται για περίπλοκα επενδυτικά σχέδια καθώς αυτά απαιτούν αρκετό χρόνο και προσοχή για να σχεδιαστούν και να αξιολογηθούν ενώ παράλληλα θα πρέπει η εφαρμογή τους να είναι γρήγορη και αποτελεσματική. Συνεπώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να εγκριθούν προγράμματα με ελλιπή σχεδιασμό ειδικά σε χώρες με χαμηλή παραγωγή και στις οποίες απουσιάζουν θεσμοί και όργανα επίβλεψης και αξιολόγησης νέων προγραμμάτων. Σε αυτή την περίπτωση, τα αποτελέσματα των επενδύσεων στη συνολική ζήτηση μπορεί να μην είναι σημαντικά και να μην διαφέρουν από άλλα μέτρα τόνωσής της.

Συνεπώς η δημοσιονομική επέκταση μπορεί να μην αποτελεί την περισσότερο βιώσιμη λύση τουλάχιστον για τις μικρές οικονομίες/χώρες σε περιόδους ύφεσης. Για αυτό το λόγο και φαίνεται να επικρατούν προκυκλικές τάσεις σε αναπτυσσόμενα κράτη. Οι αιτίες για αυτή την προκυκλικότητα όμως δεν οφείλονται μόνο στη λειτουργία της αγοράς και στις αδυναμίες που τη χαρακτηρίζουν αλλά αποτελεί απόρροια και της κρατικής αποτυχίας, των πολιτικών ατελειών και της έλλειψης ποιότητας των θεσμών (Alesina, Campante & Tabellini, 2008; Huart 2013; Frankel, Vegh & Vuletin, 2013; Barseghyan, Battaglini & Coate, 2013; Herrera, Kouame & Mandon, 2019). Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους προκρίνεται συχνά η νομισματική πολιτική ως μέσο αντιμετώπισης των υφέσεων. Όπως αποδείχθηκε ωστόσο από την κρίση του 2008 ούτε η νομισματική πολιτική είχε το απαραίτητο περιθώριο για τις απαιτούμενες ενέργειες καθώς παρά το γεγονός ότι πολλές οικονομίες δεν αποδείχθηκαν ανθεκτικές και χαρακτηρίζονταν από υψηλό δημόσιο χρέος και χαμηλά επιτόκια¹¹⁰, η αυστηρή λιτότητα που υιοθετήθηκε δεν αποδείχθηκε αποτελεσματική. Αντίθετα, φαίνεται πως η κρίση του 2008 ίσως να έδωσε

¹¹⁰ ΔΝΤ (2019).

στη δημοσιονομική πολιτική την ευκαιρία να κερδίσει έδαφος στη συζήτηση για τη λειτουργία της ως σταθεροποιητικό εργαλείο κατά τη διάρκεια μίας οικονομικής ύφεσης, με την χρησιμοποίησή της ευφυσώς, όχι μόνο ως μέσο αντίδρασης σε μία διαταραχή αλλά και ως μέσο περιορισμού των παραγόντων/κινδύνων που δημιουργούν την κρίση.

Ένας δεύτερος σημαντικός ρόλος των δημοσίων επενδύσεων αποτελεί η επίδρασή τους στην αύξηση της παραγωγικότητας. Ο Aschauer (1989ab) ήταν εκείνος που ανέδειξε τη σημασία του δημοσίου κεφαλαίου για την αύξηση της ιδιωτικής παραγωγικότητας¹¹¹ στην περίπτωση των ΗΠΑ, επισημαίνοντας τα σημαντικά αντισταθμιστικά οφέλη από τις κυβερνητικές δαπάνες και από το σύνολο των κρατικών επενδύσεων. Υποστήριξε επίσης ότι η σχέση δημόσιου κεφαλαίου και παραγωγικότητας δεν μπορεί να είναι αντίθετης φοράς, δηλαδή το κ.κ. εισόδημα να είναι η μεταβλητή που καθορίζει τη ζήτηση για δημόσιο κεφάλαιο και στην έρευνα του υποδείκνυε τον βαθμό στον οποίο οι δημόσιες δαπάνες θεωρούνται παραγωγικές, δίνοντας έτσι την ευκαιρία να αξιολογηθεί το σημείο πέρα από το οποίο οι δημόσιες πολιτικές δαπανών δημιουργούν πιέσεις πλεονάζουσας ζήτησης, αυξάνουν τα επιτόκια και ωθούν την παραγωγή. Σε μεταγενέστερη μελέτη του (2000) επισημαίνει ωστόσο η παραγωγικότητα του δημοσίου κεφαλαίου μπορεί να μην είναι αρκετή για να διασφαλίσει πως η αύξηση των δαπανών για τις δημόσιες επενδύσεις θα προωθήσει τη μακροχρόνια ανάπτυξη. Το αποτέλεσμα μίας τέτοιας αύξησης είναι πιθανόν να εξαρτάται από τη σχετική οριακή παραγωγικότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου προς το δημόσιο καθώς και από τον τρόπο χρηματοδότησης των αυξημένων δαπανών.

Αντίστοιχα με τον Aschauer, η Munnell (1990) υποστήριξε ότι η διαθεσιμότητα του κεφαλαίου των δημόσιων υποδομών όπως και η διαθεσιμότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου είναι πιθανόν να ερμηνεύουν τη μεταβολή του παραγόμενου ιδιωτικού προϊόντος. Σε μεταγενέστερη ερευνά της (1992) ανέφερε ότι η πτώση της παραγωγικότητας στη δεκαετία του 1970 στις ΗΠΑ εξηγείται από τη μείωση του ρυθμού αύξησης των δημόσιων επενδύσεων κεφαλαίου και ότι η επίδραση του συνολικού δημόσιου κεφαλαίου στον ιδιωτικό τομέα και στην παραγωγικότητα είναι πολύ μεγάλη. Μεταγενέστερες έρευνες φαίνεται πως συμφωνούν με αυτές τις θέσεις

¹¹¹ Από την μελέτη του Aschauer και μεταγενέστερα υπάρχουν έρευνες που περιλαμβάνουν παλινδρομήσεις στις οποίες η εξαρτημένη μεταβλητή είναι το προϊόν μίας περιοχής και οι ανεξάρτητες μεταβλητές είναι το ιδιωτικό κεφάλαιο, η εργασία, το επίπεδο της τεχνολογίας και το δημόσιο κεφάλαιο, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη σημασία των δημοσίων επενδύσεων με την προσθήκη του δημοσίου κεφαλαίου στη συνάρτηση παραγωγής (Munnell, 1992).

(Labrinidis, Psycharis & Rovolis, 2005; Fatas & Mihov, 2009; Nunez-Serrano & Velazquez, 2017) ενώ οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) αναφέρουν επίσης ότι οι υποδομές βελτιώνουν την παραγωγικότητα μίας περιοχής και αυξάνουν την έλξη της για επενδυτικά κεφάλαια και υψηλής ποιότητας ανθρώπινο δυναμικό, δημιουργώντας κίνητρα για νέες ιδιωτικές επενδύσεις με θετικό αντίκτυπο στην απασχόληση.

Οι απόψεις των Aschauer και Munnell πάντως δεν στερήθηκαν κριτικής. Υποστηρίχτηκε πως είχαν υπερεκτιμήσει την επίδραση του δημοσίου κεφαλαίου στην παραγωγικότητα, ότι η κατεύθυνση της σχέσης μεταξύ δημοσίων επενδύσεων και της αύξησης της παραγωγής δεν ήταν ευδιάκριτη και ότι ακόμα και αν αυτές οι εκτιμήσεις είχαν επαληθευτεί στο παρελθόν, δεν ήταν βέβαιο πως θα ίσχυαν στο μέλλον. Ο Gramlich (1994) υποστήριξε παράλληλα ότι οι αναλύσεις χρονοσειρών στις ΗΠΑ υποδείκνυαν ότι για τη συνολική μείωση της παραγωγικότητας την περίοδο των δεκαετιών 1970 και 1980 μπορεί να ευθύνεται το υφιστάμενο κεφάλαιο υποδομών, ωστόσο η συζήτηση θα έπρεπε να αφορά όχι την πιθανή έλλειψη αυτών των επενδύσεων αλλά την αναμόρφωση του συστήματος χρηματοδότησής τους. Ανέφερε επιπλέον πως οι έρευνες που ακολούθησαν δεν έδωσαν οριστική απάντηση στο ερώτημα της σύνδεσης παραγωγικότητας και δημοσίων επενδύσεων (United Nations, 2009b). Επιπρόσθετα, στη βιβλιογραφία έχουν διατυπωθεί και διάφορες εναλλακτικές εξηγήσεις για τη μείωση της παραγωγικότητας όπως η διαφοροποίηση στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού εξαιτίας δημογραφικών αλλαγών και του επίπεδου εκπαίδευσης, ο περιορισμός των υπηρεσιών που προσφέρονται από δεδομένο μέγεθος κεφαλαίου, η αύξηση του κόστους της ενέργειας, ο περιορισμός των δαπανών για την έρευνα και την τεχνολογία, ο λανθασμένος υπολογισμός του συνόλου της παραγωγής και η εκτροπή επενδυτικών κεφαλαίων σε άλλους τομείς (Munnell, 1990).

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί πως η επίδραση των δημοσίων επενδύσεων στην παραγωγικότητα εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που καθορίζουν την αποτελεσματικότητά της όπως η θεσμική ποιότητα, η διοικητική ικανότητα των αρμόδιων αρχών και τα πρότυπα διαχείρισης των υφιστάμενων υποδομών, καθώς και από το μέγεθος του υπάρχοντος μετοχικού κεφαλαίου και τον βαθμό συμπληρωματικότητας με τις ιδιωτικές επενδύσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2007).

4.2.2 Δημόσιες επενδύσεις και περιφερειακή ανθεκτικότητα.

Η σημασία των δημοσίων επενδύσεων σε περιφερειακό επίπεδο έχει επίσης αναφερθεί εκτενώς, μαζί με το ρόλο του γεωγραφικού παράγοντα στη διανομή των

δημοσίων αγαθών. Ο Hirschman ανέφερε πως ο ρυθμός ανάπτυξης των περιφερειών επηρεάζεται από την οικονομική πολιτική από το πως κατανέμονται στο χώρο οι δημόσιες επενδύσεις. Η ανάπτυξη όμως των περιοχών δεν φαίνεται να εξαρτάται μόνο από τις επενδύσεις που γίνονται στο εσωτερικό τους αλλά επηρεάζεται και από όσες πραγματοποιούνται σε γειτονικούς νομούς, δηλαδή από τη «σύνθετη αλληλεπίδραση των επενδύσεων που πραγματοποιούνται σε αυτή με τις επενδύσεις και την οικονομία των υπόλοιπων περιφερειών της χώρας» (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Επομένως η χωρική αλληλεπίδραση είναι ένας κρίσιμος παράγοντας για τη διάχυση των ευεργετικών αποτελεσμάτων των δημοσίων επενδύσεων (Rodríguez-Pose, Psacharis & Tselios, 2012).

Αντίστοιχα οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) αναφέρουν ότι η επίδραση των δημοσίων επενδύσεων γίνεται αισθητή στο χώρο με τρεις τρόπους. Με τη μεταβολή του κεφαλαιακού αποθέματος της χώρας, τη μεταβολή της ζήτησης στην οικονομία της περιφέρειας και μέσω των spillover effects (διάχυση αποτελεσμάτων) που έχουν σε γειτονικές περιφέρειες. Δημιουργούν «βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα καθώς μία άμεση ή έμμεση αύξησή τους ωθεί την οικονομική ανάπτυξη» και «μακροπρόθεσμα δημόσιο κεφάλαιο το οποίο παρέχει στην οικονομία και στην κοινωνία τις απαραίτητες υποδομές και αναβαθμίζει την κοινωνική ευημερία και τις αναπτυξιακές προοπτικές των περιοχών» (Psacharis, 2008).

Παρόλα αυτά, όπως και στη συζήτηση για τον ορισμό της ανθεκτικότητας ή των παραγόντων που την ενδυναμώνουν, αντίστοιχα στις δημόσιες επενδύσεις δεν υπάρχει ένα κοινά αποδεκτό σύστημα της περιφερειακής κατανομής τους. Υπάρχει ωστόσο ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων που την επηρεάζουν, οι οποίοι μπορούν να διακριθούν σε (Πετράκος και Ψυχάρης, 2016):

- i. δημογραφικούς (αριθμός πληθυσμού και η πυκνότητά του, η σύνθεση και η μεταβολή του και ο βαθμός αστικοποίησης)
- ii. οικονομικούς (επίπεδο ανάπτυξης, εισοδηματική ανισότητα, φορολογική ικανότητα, η απασχόληση και η ανεργία, η φτώχεια και οι κοινωνικός αποκλεισμός, το απόθεμα δημοσίου κεφαλαίου, οι επενδύσεις της προηγούμενης χρονιάς, ο οικονομικός κύκλος και το ύψος του ετήσιου προϋπολογισμού)

- iii. γεωγραφικούς (η έκταση, η γεωμορφολογία, το κλίμα, η κλιματική αλλαγή, το φυσικό περιβάλλον και το οικοσύστημα, οι φυσικές καταστροφές, τα τεχνολογικά ατυχήματα, ο ορυκτός πλούτος και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι)
- iv. χωροταξικούς και πολεοδομικούς (ο περιφερειακός χωροταξικός σχεδιασμός, η κατανομή του οικιστικού δικτύου, ο αστικός σχεδιασμός, οι χρήσεις γης και το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης)
- v. διοικητικούς (η οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, ο βαθμός της δημοσιονομικής αποκέντρωσης, οι μορφές διοίκησης και η χωρική διακυβέρνηση, η θεσμική πυκνότητα και οι ομάδες συμφερόντων και η εξασφάλιση ειδικού καθεστώτος)
- vi. πολιτιστικούς (πολιτιστικός πλούτος, πολιτιστική βιομηχανία και ο ελεύθερος χρόνος)
- vii. πολιτικούς (εκλογικός κύκλος, εκλογικά αποτελέσματα, η καταγωγή ισχυρών παραγόντων της εκάστοτε κυβέρνησης, ο ιδεολογικός προσανατολισμός του κυβερνώντος κόμματος, η ιδεολογική συγγένεια κυβέρνησης και αιρετών)
- viii. άμυνα και ασφάλεια (γεωοικονομικοί και γεωπολιτικοί λόγοι, στρατιωτικές μονάδες και η εθνική ασφάλεια)
- ix. λοιποί παράγοντες αναλόγως των χωρών και των χρονικών περιόδων (θρησκευτικοί, εθιμικοί, άτυποι κανόνες)

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εξετάζονται παράλληλα ο ρόλος των μακροχρόνιων αναπτυξιακών πολιτικών πριν και μετά από μια απότομη διαταραχή καθώς και η επίδραση των επιμέρους κατηγοριών επενδύσεων. Η δημόσια χρηματοδότηση όπως αποκαλύπτουν και οι μακροοικονομικές αναλύσεις των τελευταίων 80 ετών έχει αποτελέσει το εφαλτήριο για την αύξηση της συνολικής ζήτησης και της κατανάλωσης (Krugman, 2011). Επιπλέον οι δημοσιονομικές πολιτικές που σχετίζονται με τις δημόσιες επενδύσεις, έχουν αποτελέσει ένα εργαλείο μετριασμού των κινδύνων μέσω πολιτικών παρεμβάσεων που ενισχύουν τις προοπτικές αναπτυξιακής μεγέθυνσης (Aschauer, 1989a) Οι δημόσιες πολιτικές που βελτιώνουν το παραγωγικό και κοινωνικό κεφάλαιο των περιφερειών φαίνεται να διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στο να εμποδιστούν περιπτώσεις κρίσης (Petrakos & Psycharis, 2016).

Αναφορικά με τη σημασία των διαφορετικών κατηγοριών δημοσίων επενδύσεων για την ενδυνάμωση των περιφερειών, η βιβλιογραφία επισημαίνει κυρίως για τις

υποδομές, πως παρουσιάζουν σημαντικά βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα οικονομικά οφέλη. Συγκεκριμένα η ύπαρξη σύγχρονων παραγωγικών υποδομών όπως μεταφορές, παροχή ευρυζωνικής σύνδεσης, αυτοματοποιημένα συστήματα (Christopherson et al., 2010) καθώς και η ποιότητα των δημοσίων υποδομών (Hill et al., 2011) χαρακτηρίζονται ως παράγοντες που ενισχύουν την ικανότητα μιας περιφέρειας να προσαρμόζεται κατά την πάροδο του χρόνου και σε καταστάσεις απότομων διαταραχών. Η ύπαρξη ενός αστικού συστήματος μετακινήσεων που είναι ικανό να συνεχίζει να λειτουργεί ακόμα και σε συνθήκες απρόβλεπτης μεταβολής, αποτελεί παράδειγμα ανθεκτικότητας και είναι σημαντικό για στοιχεία ενός συστήματος που δεν μπορούν να μεταβληθούν άμεσα ή εύκολα (Hassink, 2010). Οι περιοχές που έχουν επενδύσει περισσότερο στις υποδομές, τείνουν να εμφανίζουν μεγαλύτερο προϊόν, μεγαλύτερη ιδιωτική επένδυση (αν και όχι σε όλες τις περιπτώσεις) και μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού εργασίας με τη δημιουργία νέων θέσεις εργασίας (Munnell and Cook, 1990). Αν και οι επενδύσεις αυτού του είδους μπορεί να μην είναι πλέον αποδοτικές για χώρες του ΟΟΣΑ λόγω του επιπέδου διαθέσιμων υποδομών που ήδη παρουσιάζουν, ωστόσο αυτό δεν ισχύει για χώρες (και περιφέρειες) με σημαντικές ελλείψεις σε σχετικές επενδύσεις που προσδοκούν σημαντικά κέρδη από την εξέλιξη του δικτύου τους (United Nations, 2009b).

Επιπλέον, η ύπαρξη δημόσιων επενδύσεων σε υποδομές σε περιφέρειες ενισχύει τη συγκέντρωση των ιδιωτικών επιχειρήσεων, που με την σειρά τους μπορεί να αποτελέσουν επιβραδυντικό παράγοντα για τις επιπτώσεις μίας απότομης οικονομικά διαταραχής, δίνοντας τη δυνατότητα σε αυτές τις περιοχές να διατηρήσουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, το εισόδημά τους και τα επίπεδα απασχόλησης των κατοίκων τους. Το απόθεμα κεφαλαίου υποδομών σε κάθε περίπτωση ενισχύει την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα μίας τοπικής οικονομίας ενώ η απουσία ή χαμηλή ποιότητα των υποδομών μπορούν να περιορίζουν την επιχειρηματική παραγωγικότητα και τις δυνατότητες βιώσιμης ανάπτυξης τομέων με συγκριτικό πλεονέκτημα.

Αντίστοιχα και άλλες κατηγορίες επενδύσεων, όπως οι επενδύσεις στην εκπαίδευση, στην υγεία και σε ιδρύματα έρευνας και τεχνολογίας (Petrakos & Psycharis, 2016; Panori & Psycharis, 2019) καθώς και οι αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις (Panori, Kakderi, Komninos, Fellnhofner, Reid & Mora, 2020) θεωρούνται μέσα ενίσχυσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας.

Αντιθέτως, όσο μεγαλύτερη είναι η μείωση που πραγματοποιείται στις δημόσιες επενδύσεις σε μία περιοχή τόσο λιγότερο ανθεκτική τείνει να παρουσιάζεται. Παρουσιάζεται δηλαδή μία θετική συσχέτιση μεταξύ της μείωσης των δημοσίων επενδύσεων και της αύξησης της περιφερειακής ευπάθειας (Psycharis et al, 2014a). Αυτό σημαίνει όμως πως στην περίπτωση μίας ύφεσης η περιφερειακή οικονομία μπορεί να βρεθεί σε ένα φαύλο κύκλο καθώς μία αύξηση της έντασής της προκαλεί μία μείωση των δημοσίων επενδύσεων και το αντίστροφο. Επιπλέον, η μελλοντική ικανότητα μίας περιοχής μετά από μια κρίση μπορεί να περιοριστεί λόγω της έλλειψης επενδύσεων και των μέτρων λιτότητας που είχαν υιοθετηθεί καθώς αφήνει ένα μέρος του εργατικού δυναμικού μόνιμα άνεργο (Krugman, 2011). Τέλος θα πρέπει να συνυπολογιστεί πως εκτός της επιλογής της μείωσης των δημοσίων επενδύσεων, η μεταφορά διαθέσιμων πόρων σε τομείς όπως η επιχειρηματικότητα, δηλαδή σε άυλες δράσεις, προκαλούν χωρικές επιπτώσεις σε μη αστικές περιοχές (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2011).

4.2.3 Δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα.

Ο προϋπολογισμός για τις δημόσιες επενδύσεις, μέρος του κρατικού προϋπολογισμού, αρχικά νομοθετήθηκε το 1952. Η παρακολούθηση των δημοσίων δαπανών για επενδύσεις διακριτά εκτός ότι εξυπηρετούσε τον στόχο της μεταπολεμικής Ελλάδας για οικονομική ανάπτυξη, έδωσε τη δυνατότητα να αποδεσμευτούν οι επενδύσεις από τις οικονομικές διατάξεις του κρατικού προϋπολογισμού και να απλοποιηθεί η διαδικασία χρηματοδότησης δημοσίων έργων, δίνοντας έμφαση στις επενδύσεις σε υποδομές. Ο στόχος τους είναι η χρηματοδότηση της αναπτυξιακής πολιτικής με έργα που συμβάλλουν στην αύξηση του ιδιωτικού και δημόσιου κεφαλαίου της χώρας και στηρίζουν τον εκσυγχρονισμό της μακροχρόνια.

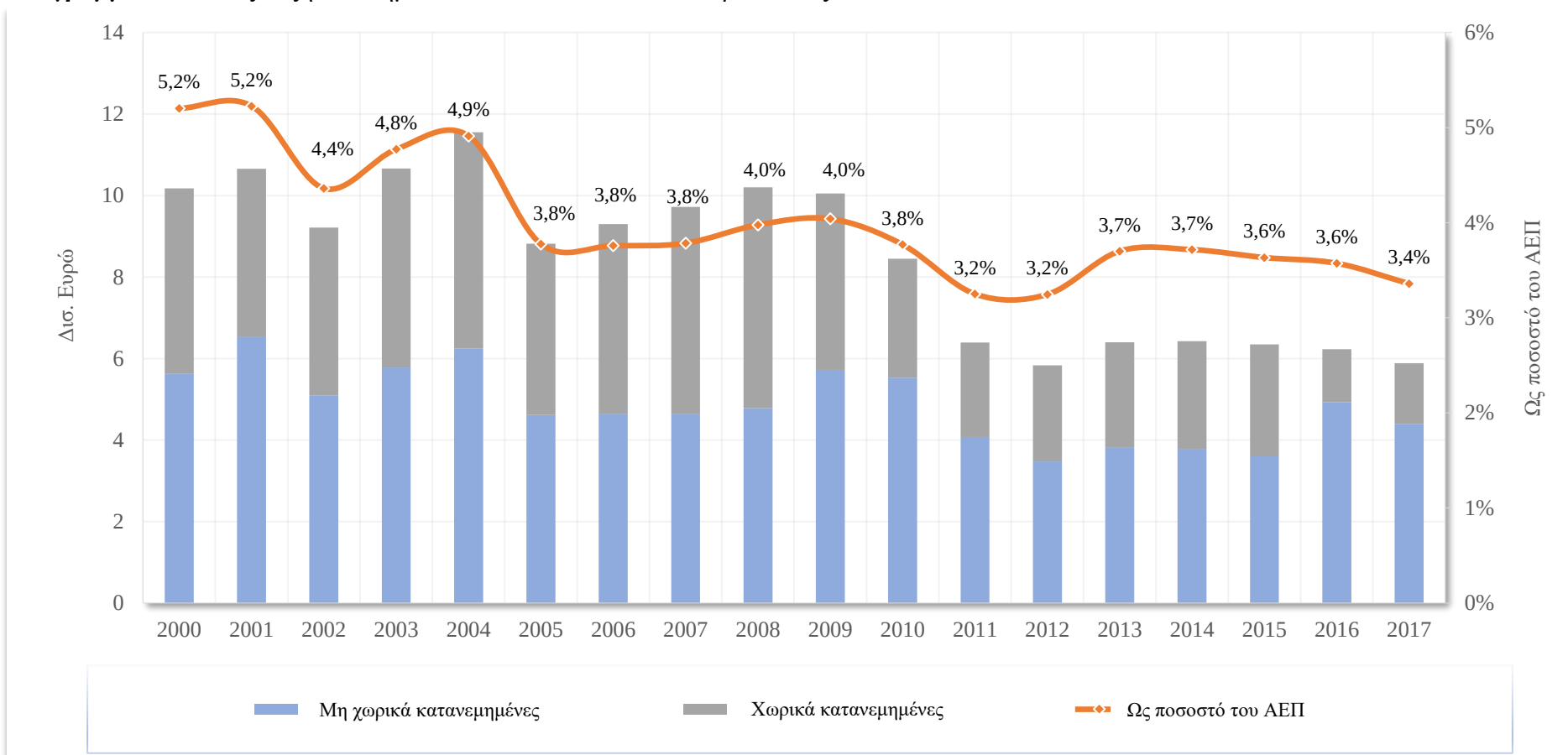
Από το 1989 ο προϋπολογισμός των δημοσίων επενδύσεων χωρίστηκε σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα, δηλαδή έργα που χρηματοδοτούνται από πόρους της ΕΕ και άλλων Διεθνών Χρηματοδοτικών Οργανισμών μαζί με εθνικούς πόρους και το δεύτερο μέρος τα έργα που χρηματοδοτούνται εξ' ολοκλήρου από εθνικούς πόρους¹¹². Στη συνέχεια το 1998 το δημόσιο πρόγραμμα επενδύσεων χωρίστηκε σε τρεις συνιστώσες, στην εθνική, την περιφερειακή και την νομαρχιακή.

¹¹² Οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) ανέφεραν ότι ο δυϊσμός εντός των δημοσίων επενδύσεων οδηγεί σε απώλεια αποτελεσματικότητας λόγω έλλειψης ευρύτερου προγραμματικού πλαισίου.

Καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολίτευσης το πραγματικό μέγεθος τους λαμβάνοντας υπόψη την ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας δεν διαφοροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Παρόλο που οι δημόσιες δαπάνες ως σύνολο αυξήθηκαν σημαντικά συγκρίνοντας τη δεκαετία του 1960 με αυτές του 1980 και του 2000 (Batzilis, 2020), το ποσοστό των δημοσίων επενδύσεων μειώθηκε από 20,6% το 1975 σε 15,3% το 1993, εξαιτίας της αυστηρότερης δημοσιονομικής πολιτικής στα πλαίσια της προσπάθειας για μακροοικονομική σταθερότητα (Mamatzakis, 2001). Επιπρόσθετα το ύψος των δημόσιων δαπανών σε μία περίοδο σχεδόν 30 ετών (1976-2005) αν και αυξήθηκε 64 φορές σε όρους τρέχουσων τιμών, σε σταθερές τιμές μεταφραζόταν σε αύξηση μόλις 1,7 (Psycharis, 2008). Μάλιστα από το 2010 και έπειτα το μέγεθός του ΠΔΕ περιορίζεται σημαντικά, καθώς το 2011 μειώθηκε κατά 40% σε σχέση με το 2009, φτάνοντας στο ελάχιστο ύψος της περιόδου το 2012, ενώ συνολικά το χρονικό διάστημα 2009-2014 η μείωση ξεπέρασε το 36% (Petrakos & Psycharis, 2016).

Ως ποσοστό του ΑΕΠ το ύψος των δημόσιων επενδύσεων διαχρονικά παρουσίαζε μικρότερες μεταβολές συγκριτικά λόγω της επίδρασης του οικονομικού κύκλου (προκυκλική τάση). Μάλιστα η περιφερειακή κατανομή των δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμενε σχετικά σταθερή στην διάρκεια του χρόνου (Batzilis, 2020). Το Διάγραμμα 4.25 που ακολουθεί παρουσιάζει την εξέλιξη των δημοσίων επενδύσεων στην Ελλάδα για την περίοδο 2000-2017. Η εξέλιξη αυτή εκφράζεται ως σε δισεκατομμύρια (αριστερός κάθετος άξονας) και ως ποσοστό του εθνικού ΑΕΠ (γραμμή και δεξιός κάθετος άξονας) σε πραγματικές τιμές με έτος βάσης το 2010.

Διάγραμμα 4.25. Η εξέλιξη των δημοσίων επενδύσεων σε δις. ευρώ και ως ποσοστό του ΑΕΠ

Πηγή: Ιδία επεξεργασία¹¹³

¹¹³ Το Διάγραμμα 4.25 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Ως ποσοστό του ΑΕΠ το ύψος των δημόσιων επενδύσεων διαχρονικά παρουσίαζε μικρότερες μεταβολές συγκριτικά λόγω της επίδρασης του οικονομικού κύκλου (προκυκλική τάση). Μάλιστα η περιφερειακή κατανομή των δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμενε σχετικά σταθερή στην διάρκεια του χρόνου (Batzilis, 2020).

Στην προπαρασκευαστική περίοδο της ΟΝΕ για μία περίοδο 6 ετών (1993-1998) οι δημόσιες επενδύσεις αυξάνονταν ως ποσοστό του ΑΕΠ σε σύγκριση με τις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2007). Συνολικά σε μία περίοδο 30 ετών (1976-1997) το ετήσιο ποσοστό τους είχε κυμανθεί περίπου στο 4% και την περίοδο 1997-2005 είχαν υπερβεί το 5% (Psycharis, 2008) απόρροια και των μεγάλων εθνικών χρηματοδοτούμενων έργων (υποδομές) της προ-ολυμπιακής περιόδου σε αστικά κέντρα και ειδικότερα στην περιοχή της Αττικής, φτάνοντας το 2001 το 5,2% με τα Διαρθρωτικά Ταμεία της ΕΕ να συνεισφέρουν σε σημαντικό βαθμό (Rodriguez-Pose et al., 2012). Η αύξηση των επενδύσεων ήταν επίσης το αποτέλεσμα και της αυξανόμενης πιστωτικής διαθεσιμότητας, η οποία επέτρεψε τη χρηματοδότηση του δημοσιονομικού ελλείμματος μέσω του φθηνού δανεισμού από διεθνείς αγορές (Palaskas et al., 2015). Ωστόσο την ίδια στιγμή την περίοδο 2000-2009 οι μεταφορές πόρων από την ΕΕ στη χώρα μειώθηκαν στο 2% του ΑΕΠ σε σύγκριση με το 5,9% της δεκαετίας του 1990 καθώς φτωχότερες χώρες είχαν εισχωρήσει στην ΕΕ (Palaskas et al., 2015).

Έως την έναρξη της κρίσης στην Ελλάδα (2009) οι δημόσιες επενδύσεις αντιπροσώπευαν σταθερά περίπου το 4% του ετήσιου ΑΕΠ της χώρας και μάλιστα το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε τον μέσο όρο της ΕΕ έως το 2008, παρά τη μείωσή τους στο διάστημα 2005-2008. Η συγκεκριμένη μείωση δεν οφειλόταν μόνο στην ολοκλήρωση των έργων που αφορούσαν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, οι οποίοι είχαν αποτελέσει όπως αναφέρθηκε και αφορμή για τη σημαντική αύξηση των εθνικά χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων, αλλά ήταν και το αποτέλεσμα των αυστηρών περιορισμών που τέθηκαν στην Ελλάδα καθώς εισήλθε στην διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος της ΟΝΕ (Monastiriotis & Psycharis, 2014). Η μείωση υπήρξε μεγαλύτερη στα επόμενα έτη ως συνέπεια της ύφεσης, φτάνοντας στο χαμηλότερο ποσοστό του 3,2% του ΑΕΠ στα έτη 2011-2012. Συνυπολογίζοντας και τη δραστική μείωση του ΑΕΠ της χώρας σε εκείνο το διάστημα, η μείωση των δημοσίων επενδύσεων υπήρξε στη πραγματικότητα μεγαλύτερη. Αν και στη συνέχεια στο διάστημα 2013-2017 το ποσοστό αυτό παρέμεινε σχετικά σταθερό περίπου στο 3,5%

(OECD, 2018), το ΑΕΠ της χώρας το 2016 ήταν πολύ μικρότερο από ότι το 2009 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017).

Στο Διάγραμμα 4.25 παρουσιάζονται επίσης με διαφορετικό χρωματισμό στις στήλες, οι δημόσιες επενδύσεις οι οποίες μπορούν να κατανεμηθούν σε συγκεκριμένους νομούς και εκείνες που παρουσιάζουν διαπεριφερειακή κατανομή. Καθ' όλη την περίοδο έρευνας το επίπεδο των δημόσιων επενδύσεων σε επίπεδο NUTS 3 παρέμεινε υψηλό έως και το 2015 και κάλυπτε σχεδόν το μισό του συνόλου τους έως το 2009 τουλάχιστον. Ωστόσο μετά το 2015 το επίπεδο τους μειώθηκε σημαντικά, γεγονός που υποδηλώνει πιθανόν μία αλλαγή προς μία περισσότερο συγκεντρωτική προσέγγιση δημοσιονομικής πολιτικής.

Στη βιβλιογραφία έχουν γίνει προσπάθειες να διερευνηθεί ο αναπτυξιακός ρόλος των δημοσίων επενδύσεων σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο στην Ελλάδα καθώς και ο ρόλο τους ως εργαλείο ισότητας, αναδιανομής και αποτελεσματικότητας. Σε γενικές γραμμές θεωρούνται πως έχουν χρησιμοποιηθεί από τις κυβερνήσεις ως εργαλείο σύγκλισης της χώρας με τον μέσο όρο του επιπέδου διαβίωσης της ΕΕ καθώς και για τη μείωση των περιφερειακών ασυμμετριών μέσα στη χώρα (Rodríguez-Pose et al., 2012). Ειδικότερα οι επενδύσεις σε υποδομές αποτέλεσαν ένα σημαντικό εργαλείο για την αναβάθμιση της ανταγωνιστικότητας και της συνοχής των περιφερειακών οικονομιών, με μεγάλο ποσοστό των συγχρηματοδοτούμενων έργων να αφορούν τη συγκεκριμένη κατηγορία (Rodríguez-Pose, Psycharis & Tselios, 2016a). Ο ρόλος των επενδύσεων αναβαθμίστηκε περαιτέρω στην περίοδο της κρίσης κατά τη διάρκεια της οποίας οι πόροι που προέρχονταν από την ΕΕ λειτούργησαν ως ασπίδα προς σημαντικότερες περικοπές (OECD, 2018). Τα συγχρηματοδοτούμενα έργα αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών των δημοσίων επενδύσεων στη χώρα, ειδικότερα στη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ η πολιτική συνοχής και οι διαρθρωτικές ενισχύσεις/μεταβιβάσεις των δημοσίων επενδύσεων είχαν σημαντικό ρόλο πριν την εμφάνιση της κρίσης, στην αναβάθμιση του παραγωγικού περιβάλλοντος, των βασικών υποδομών και του ανθρώπινου κεφαλαίου (Psycharis et al., 2020).

Ωστόσο το αποτέλεσμα των δημοσίων επενδύσεων καθώς και ο βαθμός της επίδρασής τους έχουν αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων και για την Ελλάδα. Οι Rodríguez-Pose et al. (2012) διερευνώντας τις δημόσιες δαπάνες για κάθε περιφέρεια διαπίστωσαν πως οι επενδύσεις δεν είχαν συμβάλει στη μείωση του αναπτυξιακού χάσματος μεταξύ των ελληνικών νομών. Οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) τόνισαν ότι

οι δημόσιες επενδύσεις την περίοδο 1974-2012 είχαν στατιστικά σημαντική συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη των νομών και των περιφερειών της χώρας, ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι επέτυχαν την περιφερειακή σύγκλιση. Αναφέρουν επιπρόσθετα ότι η κατανομή τους ως απόλυτο ύψος ήταν ανάλογη της κατανομής του πληθυσμού ενώ η κατανομή των κ.κ. επενδύσεων ήταν αντιστρόφως ανάλογης αυτής της κατανομής. Επίσης οι Psycharis et al. (2020) υποστήριξαν πως παρά το ότι οι εθνικές δημόσιες επενδύσεις ενίσχυσαν τις επιδόσεις περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα κατά την περίοδο πριν από την εμφάνιση της κρίσης, δεν ίσχυε το ίδιο για τα συγχρηματοδοτούμενα έργα της ΕΕ ενώ δεν υπήρχαν ενδείξεις για τη επίδρασή τους στην περιφερειακή ανάπτυξη το διάστημα 2009-2014. Σε αυτό έπαιξε ρόλο και η απουσία κατάλληλου συντονισμού και σχεδιασμού των εθνικών και κοινοτικών πολιτικών. Ο Monastiriotis (2011) αναφέρει για τη συγκεκριμένη περίοδο πως μετά τη κρίση τα δημόσια κεφάλαια μετατοπίστηκαν προς περισσότερο «ήπιες» παρεμβάσεις αντί για τις δημόσιες υποδομές, γεγονός που ευνόησε κυρίως τις αστικές περιοχές. Τέλος ο Tagkalakis (2014) ανέφερε και μία διαφορετική συνιστώσα των επιδράσεών τους, καθώς υποστήριξε ότι οι αυξήσεις στις δημόσιες επενδύσεις στην περίοδο 2000-2011 εκτόπισαν τις ιδιωτικές επενδύσεις.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στην Ελλάδα είναι η σύνδεση της πολιτικής και των δημοσίων επενδύσεων. Διεθνώς είναι αρκετές οι μελέτες σχετικά με την επίδραση της πολιτικής στην κατανομή των δημοσίων επενδύσεων στο χώρο, είτε αυτή αφορά τις πρακτικές της κεντρικής κυβέρνησης, είτε ενέργειες μεμονωμένων ατόμων με πολιτική εξουσία, για συγκεκριμένες κατηγορίες επενδύσεων και με βάση το πολιτικό σύστημά τους. Αντίστοιχες έρευνες στην Ελλάδα αναφέρονται στις πελατειακές σχέσεις οι οποίες έχουν αποτελέσει μέρος της πολιτικής κουλτούρας στη χώρα (Psycharis et al., 2019), με το διαχρονικά συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης και το εκλογικό σύστημα που εφαρμοζόταν έως τις εκλογές του 2019 να φαίνεται πως ευνοούσε τις συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές. Ο τρόπος της διαμόρφωσής τους έδινε τη δυνατότητα στα πολιτικά κόμματα που έχουν την εξουσία να εκμεταλλευτούν τη θέση τους και για αυτό οι δημόσιες επενδύσεις έχουν αποτελέσει συχνά ένα πεδίο επιρροής των εκλογικών αποτελεσμάτων. Πιο συγκεκριμένα οι πολιτικοί κύκλοι και το «pork-barreling», δηλαδή η μεταφορά χρηματοδοτήσεων με πολιτικά και τοπικά κριτήρια, έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο τρόπο που είχαν κατανεμηθεί χρονικά και χωρικά οι δημόσιες επενδύσεις (Psycharis et al., 2019). Συγκεκριμένα μελέτες για την περίοδο

1974-2008 δείχνουν πως οι δημόσιες επενδύσεις τείνουν να αυξάνονται σε περιοχές όπου το κυβερνών κόμμα έχει ενισχύσει την πολιτική δύναμή του (Rodríguez-Pose, Psycharis & Tselios 2016b; Psycharis et al., 2019) όπως και κατά τη διάρκεια των ετών πριν τις εθνικές εκλογές (Lambrinidis et al., 2005; Rodríguez-Pose et al., 2016a) καθώς και στις περιπτώσεις επανεκλογής μίας κυβέρνησης (Psycharis et al., 2019; Rodríguez-Pose et al., 2016a). Αντίστοιχα και οι επιλογές συγκεκριμένων κατηγοριών επενδύσεων όπως των υποδομών, για την περίοδο 1982-1994, φαίνεται πως ήταν αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων παρά προϊόν των υφιστάμενων μηχανισμών αγοράς (Lambrinidis et al., 2005).

Ο πολιτικός παράγοντας πάντως δεν περιορίζεται μόνο στο ρόλο των κομμάτων. Συγκεκριμένες υπουργικές θέσεις σε μία κυβέρνηση επιτρέπουν στα πολιτικά πρόσωπα που τις κατέχουν να εκμεταλλευτούν τη δύναμη που προσφέρουν, ευνοώντας με δυσανάλογα υψηλότερα ποσοστά επενδύσεων τις εκλογικές περιφέρειες στις οποίες τα πρόσωπα αυτά ανήκουν (Psycharis 2008; Psycharis et al., 2019). Αντίθετα πάντως ο Batzilis (2020) αναφέρει πως ο διορισμός τοπικών πολιτικών σε συγκεκριμένα σημαντικά υπουργεία όπως αυτά των δημόσιων έργων, των οικονομικών και της ανάπτυξης δεν είχε δημιουργήσει επιπρόσθετες ωφέλειες. Το σύνολο της βιβλιογραφίας πάντως καταλήγει πως ο προϋπολογισμός των δημοσίων επενδύσεων έχει αποτελέσει ένα από τα περισσότερο πολιτικοποιημένα μέσα άσκησης της κυβερνητικής πολιτικής (Rodríguez Pose et al., 2016b) με την περιφερειακή κατανομή να έχει επηρεαστεί από πολιτικές προτεραιότητες και όχι από τις ανάγκες της αναδιανομής και την αποτελεσματικότητας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Αυτή η πρακτική στην Ελλάδα μάλλον φαίνεται να έχει μακρά διαδρομή που προηγείται της περιόδου της μεταπολίτευσης. Την περίοδο 1959-2010 οι εκλογικές περιφέρειες που ψήφισαν το κόμμα που πλειοψήφησε στις εκλογές και αντιπροσωπεύονταν στη Βουλή από βουλευτές του κόμματος που έλαβε την εξουσία¹¹⁴, έλαβαν και περισσότερες κρατικές δαπάνες (Batzilis, 2020). Απόδειξη επίσης της γενικευμένης πρακτικής του εκλογικού κύκλου στη χώρα, αποτελεί το γεγονός πως ανεξαρτήτως πολιτικής κατεύθυνσης της εκάστοτε κυβέρνησης μεταξύ 1960 και 1992, τα έτη πριν από τις εκλογές χαρακτηρίζονται από υψηλότερες κυβερνητικές δαπάνες και αυξημένο χρέος (Tagkalakis, 2014).

¹¹⁴ Εφόσον οι συγκεκριμένοι βουλευτές αποτελούσαν μέρος της εκτελεστικής εξουσίας της κυβέρνησης, οι περιοχές αυτές είχαν και επιπρόσθετα προνόμια (Batzilis, 2020).

Από την στιγμή συνεπώς που η αποτελεσματικότητα της κατανομής των δημοσίων επενδύσεων κρίνεται ως αμφισβητήσιμη, γίνεται αντιληπτή η ανάγκη επαναπροσδιορισμού των προτεραιοτήτων και των κριτηρίων για τη χωρική και λειτουργική κατανομή τους (Monastiriotis & Psycharis, 2014). Οι δημόσιες επενδύσεις δεν φαίνεται να φθάνουν ή να βελτιώνουν το αναπτυξιακό δυναμικό κάθε περιοχής, όπως δείχνουν αποτελέσματα μεμονωμένων δεικτών σύγκλισης και ανάπτυξης περιοχών. Παρ' ότι είχαν συνεισφέρει στην ανάπτυξη σε επίπεδο NUTS 2 και σε επίπεδο NUTS 3, δεν είχαν επιδράσει στη συνοχή στο εσωτερικό της χώρας όπως φαίνεται από σχετικές έρευνες που αφορούν την περίοδο 1976-2008 (Lolos, 2009, Rodriguez-Pose et al., 2012). Επιπλέον, σημασία είχε η μη ύπαρξη ενός σαφούς προτύπου για την περιφερειακή κατανομή τους στη χώρα καθώς η διανομή τους δεν ερμηνευόταν με βάση τη διάκριση βορρά και νότου ή ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας ή αστικών και αγροτικών περιοχών, άλλαζε με την πάροδο του χρόνου, δεν καθοριζόταν από το επίπεδο (μη) ανάπτυξης και ούτε υπαγορευόταν από ένα στρατηγικό σχέδιο περιφερειακής ανάπτυξης υψηλού επιπέδου (Psycharis, 2008). Ως γενικότερη εικόνα φαίνεται πως οι στόχοι της περιφερειακής πολιτικής για τη δικαιοσύνη, τη σύγκλιση, την αναδιανομή και την ισορροπημένη ανάπτυξη, παραμελούνταν συχνά ή μετριαζόταν τουλάχιστον η σημασία τους κατά την επιλογή και την υλοποίηση των δημοσίων επενδύσεων.

4.2.3.1 Δημόσιες επενδύσεις και ανθεκτικότητα στην Ελλάδα.¹¹⁵

Η σύνδεση των δημοσίων επενδύσεων και της ανθεκτικότητας αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση της Ελλάδας λόγω των σημαντικών δομικών αλλαγών στις δύο πρώτες δεκαετίες του 2000 στο ύψος των δημοσίων επενδύσεων κατά την περίοδο των Ολυμπιακών αγώνων και κατά τη διάρκεια της ύφεσης που ακολούθησε τη κρίση του 2008. Είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι δημόσιες επενδύσεις έχουν επηρεάσει την εξέλιξη της περιφερειακής ανθεκτικότητας όπως και το πως μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ανάκαμψη και την αναπροσαρμογή των περιοχών μετά από μία οικονομική ύφεση, όσο και για τη βελτίωση της ικανότητας της περιφερειακής «αντίστασης» σε μελλοντικές απότομες διαταραχές. Αντίστοιχα έχει σημασία η διερεύνηση του ρόλου των διαφορετικών κατηγοριών δημοσίων

¹¹⁵ Η ενότητα αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

επενδύσεων καθώς θα δοθεί η δυνατότητα να διευκρινιστεί ο διακριτός ρόλος τους για την περιφερειακή ανάπτυξη (Psycharis et al. 2020).

Η δημοσιονομική πολιτική διαθέτει μια σειρά μέσων και εργαλείων, όπως είναι οι διαφορετικές κατηγορίες δημόσιων επενδύσεων, κάθε μία εκ των οποίων φαίνεται να επηρεάζει με διαφορετικό τρόπο την περιφερειακή προσαρμοστικότητα και τις αντιδράσεις σε απότομες διαταραχές. Με βάση τη βιβλιογραφία στην Ελλάδα (Psycharis et al., 2014a; Giannakis & Bruggeman, 2015) οι περιοχές που παρουσίαζαν υψηλότερο επίπεδο δημοσίων επενδύσεων αναμενόταν μετά τη κρίση του 2008 να παρουσιάσουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα ειδικότερα στις περιοχές όπου ο γεωργικός τομέας και ο κλάδος του τουρισμού ενισχύονται από αυτές. Από την άλλη πλευρά οι δαπάνες που σχετίζονται με τον τομέα της έρευνας και ανάπτυξης, ο οποίος θεωρείται πως ωθεί την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα, παρότι στην Ελλάδα αυξήθηκαν ως ποσοστό του ΑΕΠ την περίοδο της ύφεσης από το 0,56% το 2001 και 0,66% το 2008, στο 1,15% το 2017, πλησιάζοντας τα αντίστοιχα ποσοστά των χωρών της νότιας Ευρώπης (1,21% σε Ισπανία, 1,37% σε Ιταλία και 1,32% σε Πορτογαλία), υπολείπονταν διαρκώς τους μέσους όρους της ΕΕ των 27 (2,15%) και της Ευρωζώνης των 19 (2,18%) όπως και της Γερμανίας (3,05%) (Eurostat, 2021a).

Μέχρι πρόσφατα στην Ελλάδα δεν υπήρχαν πολλές προσπάθειες να αξιολογηθεί η χρήση των δημόσιων επενδύσεων ως προληπτικό εργαλείο μετριασμού της ευπάθειας των περιφερειών και ενδυνάμωσης της ανθεκτικότητάς τους. Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί αφορούσαν την αναζήτηση των κύριων ανθεκτικών παραγόντων σε οικονομικούς και δημογραφικούς όρους που σχετίζονται με την περιφερειακή δομή. Οι Psycharis et al. (2014a) όπως αναφέρθηκε συνέδεσαν τις δημόσιες επενδύσεις με την περιφερειακή ευπάθεια, επισημαίνοντας ότι η προκυκλικότητα των δημόσιων επενδύσεων σε περιόδους ύφεσης οδηγεί σε μείωση της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Ο αντίκτυπος των δημόσιων επενδύσεων στην περιφερειακή ευπάθεια τονίστηκε επίσης από τους Petrakos and Psycharis (2016), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι περιφέρειες με μικρότερες περικοπές στις δημόσιες επενδύσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης έδειξαν υψηλότερη ανθεκτικότητα σε σύγκριση με εκείνες τις περιοχές στις οποίες η μείωση ήταν μεγαλύτερη¹¹⁶. Ένα άλλο

¹¹⁶ Οι εκτιμήσεις βάσει του ιστορικού των δημόσιων επενδύσεων έδειχναν ότι η περιστολή των δημοσίων δαπανών θα επηρέαζαν σε όρους ΑΕΠ περισσότερο τις περιφέρειες της Δυτ. Μακεδονίας, της Ηπείρου και του Β. Αιγαίου ενώ τις μικρότερες απώλειες θα είχαν περιοχές όπως της Αττικής, της Θεσσαλονίκης και της Κρήτης (Monastiriotis, 2011).

πεδίο εστίασης αυτών των ερευνών αποτέλεσε ο ρόλος της γεωγραφικής ετερογένειας τόσο ως προς τις διαφορές στα αποτελέσματα της κρίσης όσο και στο σχεδιασμό των περιφερειακών πολιτικών (Petrakos & Psycharis, 2016; Monastiriotes & Martelli, 2021), καθώς επισημάνθηκε η σημασία των «place based» περιφερειακών πολιτικών και των περιφερειακών ιδιαιτεροτήτων για την ενίσχυση της περιφερειακής συνοχής (Palaskas et al., 2015; Kakderi & Tasopoulou, 2017).

Επιπρόσθετα σχετικές έρευνες επισήμαναν πως η περιφερειακή διάρθρωση της αγοράς επίσης επηρεάζει την περιφερειακή ανθεκτικότητα. Περιοχές που παρουσίασαν αύξηση στους κλάδους του τουρισμού και της γεωργικής δραστηριότητας είχαν αποδειχθεί ιδιαίτερα ανθεκτικές κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (Psycharis et al., 2014a; Giannakis & Bruggeman, 2015). Επιπρόσθετα, ένας ακόμα παράγοντας που φαίνεται να διαδραμάτισε ρόλο ήταν η αστικοποίηση των περιοχών, η οποία συνδέθηκε αρνητικά με την ικανότητα ανθεκτικότητας. Οι μεγάλες μητροπολιτικές περιοχές όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη έδειξαν μεγαλύτερη ευπάθεια, τουλάχιστον στο πρώτο διάστημα της κρίσης, καθώς η δομή των αγορών εργασίας τους βασιζόταν σε τομείς που ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στις διεθνείς συνθήκες (Psycharis et al. 2014a; Palaskas et al., 2015; Panori, 2017; Panori & Psycharis, 2018).

Ο αντίκτυπος της κρίσης στην περιφερειακή ανεργία έχει αποτελέσει ένα παρακλάδι της διεθνούς βιβλιογραφίας που έχει προσελκύσει επίσης την προσοχή (Psycharis et al., 2014b). Στην Ελλάδα, ανάμεσα στις μεταβλητές που καθορίζουν το μέγεθός της περιλαμβάνονται και εκείνες που συνδέονται με το ΑΕΠ και το κ.κ. εισόδημα, τη συγκέντρωση της βιομηχανίας, την κλαδική εξειδίκευση και τη διαφοροποίηση, τη σύνθεση της βιομηχανίας, τον πληθυσμό κ.α. (Palaskas et al., 2015). Πριν την έναρξη της κρίσης οι Καραβέλη και Τσιώνας (2011) είχαν διαπιστώσει στην έρευνά τους για την περίοδο 1997-2009 πως το ποσοστό ανεργίας στη χώρα δεν επηρέαζε τη διαχρονική μεταβλητότητα των περιφερειακών ανισοτήτων στις περισσότερες επιπτώσεις. Μετά την εμφάνιση της κρίσης, οι Palaskas et al. (2015) διερεύνησαν τις επιπτώσεις της στην ανεργία (και στην ευημερία) σε αστικές οικονομίες στους 325 δήμους της χώρας για την περίοδο 2008-2013, διαπιστώνοντας πως η αυξανόμενη ανεργία συνδέεται στενά και με εξωγενείς παράγοντες, όπως η οικονομική κρίση αλλά και με τα δομικά χαρακτηριστικά των περιοχών. Οι Gialis and Tsampra (2015) επεσήμαναν επίσης για την περίοδο 2009-2011 πως οι περιοχές που εξειδικευόταν σε κλάδους οι οποίοι επηρεάστηκαν λιγότερο από την κρίση είχαν και λιγότερες απώλειες θέσεων εργασίας (μόνιμης ή προσωρινής) συγκριτικά. Οι

Giannakis and Bruggeman (2015) ανέφεραν ότι στο διάστημα 2008-2013 οι περιφέρειες με τις χειρότερες επιδόσεις στον δείκτη της ανεργίας πριν την εμφάνιση της κρίσης (δηλαδή αγροτικές περιοχές) αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικές στην ύφεση σε σύγκριση με αστικές και ημιαστικές (intermediate) περιφέρειες. Οι Christofakis et al. (2019) διαπίστωσαν πως για την περίοδο 2000-2016 η περιφερειακή κατανομή της απασχόλησης στην αναπτυξιακή περίοδο ήταν περισσότερο άνιση από την αντίστοιχη κατανομή της κατά την περίοδο της ύφεσης. Τέλος οι Monastiriotis and Martelli (2021) επεσήμαναν για την περίοδο 2008-2018 το πλεονέκτημα που είχαν οι μητροπολιτικές περιοχές στο να επιτύχουν οικονομική ανθεκτικότητα εξαιτίας της αποτελεσματικότερης λειτουργίας σε αυτές της αγοράς εργασίας και τον ρόλο που είχαν για την απασχόληση την περίοδο της κρίσης, το επίπεδο εκπαίδευσης, η εθνικότητα και το φύλο.

Εκτός όμως από τις σχετικά περιορισμένες έρευνες για τις περιφερειακές επιπτώσεις στην απασχόληση στην Ελλάδα, τους τρόπους με τους οποίους η αγορά εργασίας μία βασική παράμετρος της ανθεκτικότητας προσαρμόστηκε στην κρίση του 2008 (Monastiriotis & Martelli, 2021), δεν υπάρχουν επίσης πολλές μελέτες που να έχουν καταφέρει να διερευνήσουν τα διαφοροποιημένα αποτελέσματα που έχουν ταυτόχρονα οι διαφορετικές κατηγορίες επενδύσεων σε μία χώρα κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο επιχειρείται να συμπληρωθούν τα κενά στη βιβλιογραφία εστιάζοντας στην περιφερειακή απασχόληση στην Ελλάδα. Στην ενότητα της μεθοδολογίας αναφέρθηκαν η εξαρτημένη μεταβλητή και η πλήρης λίστα των ανεξάρτητων μεταβλητών της έρευνας καθώς και η μέθοδος που ακολουθήθηκε. Η ανάλυση έχει ως σκοπό να αποτυπώσει τις συνολικές επιδράσεις των κ.κ. δημοσίων επενδύσεων και τις ιδιαιτερότητες που προκαλούνται από τις επιμέρους κατηγορίες τους, καθώς ο αντίκτυπός τους στην περιφερειακή ανθεκτικότητα διαφοροποιείται. Για αυτό το λόγο χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα δημοσίων επενδύσεων ως επεξηγηματικός παράγοντας της περιφερειακής ανθεκτικότητας με βάση τις μεταβολές του ρυθμού της περιφερειακής εργασίας, λαμβάνοντας ωστόσο υπόψιν ως επιπρόσθετες μεταβλητές και οικονομικούς παράγοντες, όπως την περιφερειακή κλαδική δομή μαζί με τη δημογραφική δομή και το επίπεδο αστικοποίησής. Ακόμα, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας, στη συγκεκριμένη ανάλυση συμπεριελήφθησαν μόνο οι δημόσιες επενδύσεις που ήταν χωρικά κατανεμημένες σε επίπεδο NUTS 3.

Όσον αφορά στις κατηγορίες των δημοσίων επενδύσεων που εξετάστηκαν, τρία είναι τα σημεία που θα πρέπει να αναφερθούν. Το πρώτο αφορά το μεγάλο ποσοστό των δημόσιων υποδομών στο σύνολο των δημόσιων επενδύσεων, ειδικά κατά την περίοδο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 καθώς και η μεγάλη αύξηση του μεριδίου τους την περίοδο 2015-2017 όπου καλύπτουν σχεδόν το 50% του συνόλου τους. Το δεύτερο αφορά την κατηγορία των αποκεντρωμένων δημόσιων επενδύσεων οι οποίες διατηρούν μια τυπική απόκλιση καθ' όλη την περίοδο η οποία κυμαίνεται από 30% (το 2002 και το 2017) έως 45% (το 2006). Τέλος, το τρίτο σημείο ενδιαφέροντος αφορά την κατηγορία των δημοσίων επενδύσεων που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την έρευνα, καθώς μειώνεται απότομα στα έτη 2016 και 2017 σε σύγκριση με το σχετικά σταθερό μερίδιό τους τα προηγούμενα έτη.

Στον Πίνακα 4.67 παρουσιάζονται τα κύρια περιγραφικά χαρακτηριστικά των ανεξάρτητων μεταβλητών χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η ψευδομεταβλητή (dummy) που σχετίζεται με την κρίση.

Πίνακας 4.67. Τα περιγραφικά στατιστικά των ανεξάρτητων μεταβλητών

Μεταβλητή	Obs	Mean	SD	Min	Max
EMPL_15-64	918	0.56	0.05	0.43	0.67
LN_PI	918	5.79	0.72	2.96	8.67
LN_PI_DECENTR	918	5.11	0.78	2.04	7.09
LN_PI_PRIM	876	2.35	1.53	-6.14	5.43
LN_PI_SECOND	597	-0.22	1.52	-5.21	5.78
LN_PI_T-CULT	781	1.95	1.59	-4.95	5.81
LN_PI_INFRA	818	3.34	1.98	-5.41	8.48
LN_PI_EDU-R&D	868	2.17	1.67	-12.51	6.09
LN_PI_H-SW	740	1.63	1.64	-4.99	5.59
LN_GDP	918	7.47	0.93	5.24	11.73
GVA_PRIM	918	0.09	0.05	0.00	0.28
GVA_TER	918	0.70	0.12	0.27	0.92
EDU_TER	918	0.11	0.04	0.04	0.28
LN_POPD	918	3.97	0.83	2.40	8.49
AGE_30-49	918	0.28	0.02	0.22	0.32
AGE_50-69	918	0.24	0.02	0.19	0.28
AGE_70+	918	0.15	0.03	0.08	0.28

Πηγή: Ιδία επεξεργασία¹¹⁷

¹¹⁷ Ο Πίνακας 4.67 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Στον Πίνακα 4.68 παρουσιάζονται οι συντελεστές συσχέτισης των μεταβλητών. Στις παρενθέσεις εκφράζεται η σημαντικότητα της συσχέτισής τους. Όπως φαίνεται η εξαρτημένη μεταβλητή DIFF_EMPL δεν συσχετίζεται σημαντικά με καμία από τις επιλεγμένες επεξηγηματικές μεταβλητές που χρησιμοποιούνται ενώ εμφανίζεται υψηλή συσχέτιση μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών επενδύσεων και του ΑΕΠ.

Για να εξεταστεί η στιβαρότητα των αποτελεσμάτων όπως επισημάνθηκε στην ενότητα της μεθοδολογίας χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθοι μέθοδοι εκτίμησης:

- i. των ελαχίστων τετραγώνων (pooled OLS)
- ii. των σταθερών επιδράσεων (fixed effects)
- iii. της γενικευμένης μεθόδου ροπών συστήματος (system-GMM)

Μεταξύ των αποτελεσμάτων που καταγράφηκαν στις εκτιμήσεις του μοντέλου δεν παρουσιάστηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Οι πίνακες με τα αποτελέσματά τους για τις δύο περιόδους διερεύνησης (2000-2008 και 2009-2018) παρατίθενται στην συνέχεια. Συγκεκριμένα ο Πίνακας 4.69 παρουσιάζει τα αποτελέσματα της επίδρασης των δημοσίων επενδύσεων και των παραγόντων-μεταβλητών που αναφέρθηκαν στην περιφερειακή ανθεκτικότητα, αξιολογώντας τις μεταβολές στα ποσοστά απασχόλησης για την περίοδο της ανάπτυξης (2000-2008) και ο Πίνακας 4.70 τα αντίστοιχα αποτελέσματα για την περίοδο της ύφεσης (2009-2017). Οι Πίνακες Δ.14 και Δ.15 του Παραρτήματος παρουσιάζουν τα αντίστοιχα αποτελέσματα αξιολογώντας τις μεταβολές του κ.κ. ΑΕΠ στην αναπτυξιακή και υφεσιακή περίοδο.

Η γενική εικόνα που διαπιστώνεται είναι πως οι Πίνακες 4.69 (στήλες 1 έως 6) και 4.70 (στήλες 9 έως 12) υποδεικνύουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο περιόδων. Συγκεκριμένα στον πρώτο πίνακα διαπιστώνεται πως στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας το υψηλότερο ποσοστό κ.κ. δημοσίων επενδύσεων (LN_PI) δεν συνδεόταν με μεγαλύτερα κέρδη απασχόλησης (στήλες 1-3), καθώς στο σύνολό τους αποδείχθηκαν στατιστικά σημαντικές αλλά με αρνητικό πρόσημο. Ωστόσο την περίοδο 2009-2017 στον δεύτερο πίνακα η εικόνα αυτή αντιστρέφεται υποδηλώνοντας μία θετική συσχέτιση μεταξύ της μεταβλητής και των αλλαγών στα ποσοστά απασχόλησης (στήλες 7-9). Αυτό σημαίνει πως υψηλότερο επίπεδο δημοσίων επενδύσεων στην περίοδο των υφέσεων συνεισφέρει στην περιφερειακή ανθεκτικότητα ενώ χαμηλότερο επίπεδο λειτουργεί αρνητικά. Τα ίδια αποτελέσματα προκύπτουν με τη χρησιμοποίηση της μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ ως ανεξάρτητης μεταβλητής (Πίνακες Δ.14 και Δ.15 του Παραρτήματος).

Πίνακας 4.68. Η συσχέτιση εξαρτημένης και ανεξάρτητων μεταβλητών

	DIFF_EMPL	EMPL_15-64	LN_PI	LN_PI_DECENTR	LN_PRIM	LN_SECOND	LN_PI_T-CULT	LN_INFRA	LN_PI_EDU-R&D	LN_PI_H-SW	LN_GDP	GVA_PRIM	GVA_TER	EDU_TER	LN_POPD	AGE_30-49	AGE_50-69	AGE_70+
DIFF_EMPL	1.000																	
EMPL_15-64	0.194 (0.000)	1.000																
LN_PI	0.034 (0.318)	0.251 (0.000)	1.000															
LN_PI_DECENTR	0.035 (0.309)	0.331 (0.000)	0.769 (0.000)	1.000														
LN_PRIM	-0.045 (0.196)	0.111 (0.001)	0.364 (0.000)	0.378 (0.000)	1.000													
LN_SECON D	0.167 (0.000)	0.005 (0.903)	0.147 (0.000)	0.122 (0.003)	0.008 (0.847)	1.000												
LN_PI_T-CULT	0.033 (0.372)	0.079 (0.028)	0.335 (0.000)	0.335 (0.000)	0.050 (0.171)	0.063 (0.147)	1.000											
LN_INFRA	0.014 (0.689)	0.057 (0.103)	0.568 (0.000)	0.135 (0.000)	0.094 (0.008)	0.045 (0.294)	0.087 (0.021)	1.000										
LN_PI_EDU-R&D	-0.012 (0.735)	0.137 (0.000)	0.344 (0.000)	0.233 (0.000)	0.041 (0.235)	-0.032 (0.441)	0.139 (0.000)	0.184 (0.000)	1.000									
LN_PI_H-SW	0.046 (0.223)	0.133 (0.000)	0.252 (0.000)	0.171 (0.000)	0.043 (0.256)	0.069 (0.120)	0.088 (0.023)	0.085 (0.026)	0.122 (0.001)	1.000								
LN_GDP	0.027 (0.420)	0.111 (0.001)	-0.137 (0.000)	-0.363 (0.000)	-0.304 (0.000)	-0.090 (0.028)	-0.004 (0.901)	0.133 (0.000)	0.203 (0.000)	-0.025 (0.499)	1.000							
GVA_PRIM	0.091 (0.007)	-0.093 (0.005)	-0.125 (0.000)	-0.025 (0.446)	0.118 (0.000)	0.062 (0.129)	-0.033 (0.357)	-0.122 (0.001)	-0.230 (0.000)	-0.081 (0.027)	-0.192 (0.000)	1.000						
GVA_TER	-0.105 (0.002)	0.064 (0.052)	0.078 (0.018)	0.038 (0.256)	-0.128 (0.000)	-0.101 (0.014)	0.108 (0.003)	0.063 (0.072)	0.173 (0.000)	0.129 (0.000)	0.017 (0.604)	-0.489 (0.000)	1.000					
EDU_TER	-0.036 (0.286)	-0.417 (0.000)	-0.374 (0.000)	-0.510 (0.000)	-0.231 (0.000)	-0.158 (0.000)	-0.138 (0.000)	-0.097 (0.006)	-0.006 (0.864)	-0.121 (0.001)	0.275 (0.000)	-0.449 (0.000)	0.362 (0.000)	1.000				
LN_POPD	-0.002 (0.952)	0.068 (0.039)	-0.176 (0.000)	-0.353 (0.000)	-0.409 (0.000)	-0.019 (0.647)	0.024 (0.496)	0.069 (0.048)	0.201 (0.000)	0.050 (0.171)	0.761 (0.000)	-0.325 (0.000)	0.334 (0.000)	0.389 (0.000)	1.000			
AGE_30-49	-0.073 (0.032)	0.080 (0.016)	-0.201 (0.000)	-0.321 (0.000)	-0.241 (0.000)	-0.099 (0.016)	0.033 (0.364)	0.054 (0.120)	0.052 (0.126)	-0.008 (0.834)	0.552 (0.000)	-0.345 (0.000)	0.085 (0.010)	0.338 (0.000)	0.565 (0.000)	1.000		
AGE_50-69	0.117 (0.001)	-0.305 (0.000)	-0.151 (0.000)	-0.103 (0.002)	-0.029 (0.390)	0.070 (0.088)	-0.118 (0.001)	-0.159 (0.000)	-0.269 (0.000)	-0.050 (0.174)	-0.308 (0.000)	0.293 (0.000)	-0.058 (0.080)	0.061 (0.066)	-0.242 (0.000)	-0.489 (0.000)	1.000	
AGE_70+	-0.091 (0.007)	-0.294 (0.000)	-0.036 (0.276)	0.023 (0.478)	0.082 (0.015)	-0.040 (0.328)	-0.084 (0.019)	-0.141 (0.000)	-0.217 (0.000)	-0.046 (0.214)	-0.524 (0.000)	0.040 (0.229)	0.091 (0.006)	0.212 (0.000)	-0.437 (0.000)	-0.601 (0.000)	0.581 (0.000)	1.000

Πηγή: Ιδία επεξεργασία¹¹⁸

¹¹⁸ Ο Πίνακας 4.68 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Πίνακας 4.69. Τα αποτελέσματα των μεθόδων - ποσοστό απασχόλησης (2000-2008)¹¹⁹

Dependent variable	Change in employment rates					
Independent variables	(1) Total PI (OLS)	(2) Total PI (FE)	(3) Total PI (sys-GMM)	(4) PI categories (OLS)	(5) PI categories (FE)	(6) PI categories (sys-GMM)
EMPL_15-64	-0.187*** (0.023)	-0.745*** (0.050)	-0.705*** (0.125)	-0.183*** (0.030)	-0.827*** (0.072)	-0.656*** (0.192)
LN_PI	-0.005*** (0.002)	-0.002* (0.002)	-0.008*** (0.004)			
LN_PI_DECENTR				-0.003 (0.002)	-0.002 (0.003)	-0.011 (0.012)
LN_PRIM				-0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	-0.001 (0.002)
LN_SECOND				0.001 (0.001)	-0.001 (0.001)	-0.001 (0.004)
LN_PI_T-CULT				0.001 (0.001)	-0.001 (0.001)	-0.001 (0.002)
LN_INFRA				0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	0.003 (0.002)
LN_PI_EDU-R&D				0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	-0.002 (0.003)
LN_PI_H-SW				0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	-0.001 (0.003)
LN_GDP	0.000 (0.002)	-0.073*** (0.018)	-0.007 (0.082)	-0.002 (0.002)	-0.031 (0.034)	-0.013 (0.034)
GVA_PRIM	0.008 (0.020)	0.035 (0.039)	0.174** (0.082)	0.031 (0.028)	0.118** (0.047)	0.147 (0.119)
GVA_TER	0.008 (0.009)	-0.071*** (0.022)	0.008 (0.046)	-0.008 (0.012)	-0.051 (0.053)	-0.016 (0.085)
EDU_TER	0.082* (0.046)	0.560*** (0.145)	0.017 (0.238)	0.073 (0.061)	0.522** (0.250)	0.316 (0.283)
LN_POPD	-0.001 (0.001)	-0.144** (0.065)	0.007 (0.015)	0.000 (0.002)	-0.170* (0.104)	-0.001 (0.031)
AGE_30-49	0.231*** (0.075)	0.846* (0.447)	1.264* (0.789)	0.246** (0.100)	0.446 (0.826)	1.304 (1.130)
AGE_50-69	-0.049 (0.046)	0.317 (0.259)	-0.899** (0.436)	0.040 (0.076)	0.613 (0.608)	-0.328 (0.595)
AGE_70+	0.187*** (0.041)	0.649*** (0.202)	1.001*** (0.318)	0.179*** (0.055)	0.753** (0.368)	0.601 (0.271)
CONSTANT	0.055* (0.030)	1.179*** (0.288)	0.204 (0.315)	0.042 (0.049)	1.040** (0.418)	0.167 (0.454)
Observations	408	408	408	229	229	229
NUTS3	51	51	51	49	49	49
R ²	0.1538	0.4503		0.2203	0.5078	
Prob > F	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Instruments			56			57
AR(1)			0.002			0.076
AR(2)			0.065			0.720
Hansen test			0.325			0.655
Diff-in-Hansen			0.150			0.543

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01. Standard errors in parentheses.

¹¹⁹ Ο Πίνακας 4.69 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Πίνακας 4.70. Τα αποτελέσματα των μεθόδων - ποσοστό απασχόλησης (2009-2017)¹²⁰

Dependent variable	Change in employment rates					
Independent variables	(7) Total PI (OLS)	(8) Total PI (FE)	(9) Total PI (sys-GMM)	(10) PI categories (OLS)	(11) PI categories (FE)	(12) PI categories (sys-GMM)
EMPL_15-64	-0.108*** (0.022)	-0.443*** (0.057)	-0.293** (0.136)	-0.171*** (0.031)	-0.470*** (0.084)	-0.356** (0.189)
LN_PI	0.004*** (0.002)	0.006*** (0.002)	0.013*** (0.005)			
LN_PI_DECENTR				0.008*** (0.003)	0.010*** (0.004)	0.028*** (0.008)
LN_PRIM				-0.001 (0.001)	-0.001 (0.001)	-0.003 (0.002)
LN_SECOND				0.003*** (0.001)	0.002** (0.001)	0.002* (0.001)
LN_PI_T-CULT				0.002** (0.001)	0.001 (0.001)	-0.001 (0.001)
LN_INFRA				0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	-0.001 (0.002)
LN_PI_EDU-R&D				-0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	-0.001 (0.002)
LN_PI_H-SW				0.001 (0.001)	0.001 (0.001)	0.001 (0.001)
LN_GDP	-0.003 (0.002)	0.099*** (0.026)	0.024 (0.040)	-0.002 (0.003)	0.073** (0.033)	0.020 (0.674)
GVA_PRIM	0.057* (0.032)	0.167** (0.076)	-0.762* (0.396)	-0.010 (0.035)	-0.017 (0.113)	-0.311 (0.372)
GVA_TER	-0.005 (0.011)	-0.092 (0.073)	-0.096 (0.173)	-0.026* (0.014)	-0.080 (0.072)	-0.162 (0.143)
EDU_TER	0.234*** (0.044)	0.911*** (0.193)	0.981 (0.754)	0.151** (0.063)	1.021*** (0.343)	0.675 (0.451)
LN_POPD	-0.002 (0.002)	0.218*** (0.068)	-0.043 (0.057)	-0.001 (0.003)	0.229** (0.087)	-0.025 (0.061)
AGE_30-49	-0.149 (0.098)	-2.357*** (0.321)	-4.282*** (1.564)	-0.272** (0.136)	-2.839*** (0.451)	-1.448* (0.875)
AGE_50-69	0.431*** (0.086)	-0.147 (0.322)	0.793 (1.165)	0.243** (0.123)	-0.444 (0.567)	0.388 (1.069)
AGE_70+	-0.306*** (0.065)	-1.438*** (0.203)	-2.715*** (0.828)	-0.336*** (0.091)	-1.706*** (0.409)	-1.111** (0.499)
CONSTANT	0.015 (0.045)	-0.527 (0.416)	1.526** (0.645)	0.136** (0.068)	-0.209 (0.010)	0.561 (0.562)
Observations	459	459	459	211	211	211
NUTS3	51	51	51	49	49	49
R ²	0.2801	0.5802		0.4324	0.6748	
Prob > F	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Instruments			62			101
AR(1)			0.010			0.094
AR(2)			0.475			0.605
Hansen test			0.617			1.000
Diff-in-Hansen			0.447			1.000

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01. Standard errors in parentheses.

¹²⁰ Ο Πίνακας 4.70 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Εξίσου ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν από τις επιμέρους κατηγορίες των δημοσίων επενδύσεων. Αρχικά διαπιστώνεται πως καμία από τις κατηγορίες των δημοσίων επενδύσεων δεν αποδείχθηκε στατιστικά σημαντική την περίοδο 2008-2008 (στήλες 4-6). Αντίθετα την περίοδο 2009-2017 ορισμένες εξ αυτών αποδείχθηκαν στατιστικά σημαντικές (στήλες 10-12). Οι συγκεκριμένες κατηγορίες περιφερειακών δημοσίων επενδύσεων δημιουργούν νέες θέσεις απασχόλησης σε τομείς εργασίας που αναβαθμίζουν το παραγωγικό κεφάλαιο της χώρας στις περιόδους των υφέσεων (Psycharis et al., 2020).

Συγκεκριμένα τα αποτελέσματα από την κατηγορία των αποκεντρωμένων κ.κ. δημοσίων επενδύσεων (LN_PI_DECENTR) υποδηλώνουν πως μία αύξησή τους την περίοδο των υφέσεων δημιουργεί κέρδη για την απασχόληση, υποδεικνύοντας τη σημαντικότητα αυτή της κατηγορίας για την ενδυνάμωση της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Το ίδιο όμως ισχύει και για την κατηγορία των δημοσίων επενδύσεων που σχετίζονται με τον δευτερογενή τομέα (LN_PI_SECOND).

Επιπρόσθετα προκύπτει μία θετική σχέση μεταξύ των κ.κ. δημοσίων επενδύσεων που αφορούν τον τουρισμό (LN_PI_T-CULT) και την ανθεκτικότητα, ειδικότερα όταν χρησιμοποιείται το κ.κ. ΑΕΠ ως ανεξάρτητη μεταβλητή (Πίνακας Δ.15). Λόγω της σημαντικότητας του τομέα για ένα μεγάλο αριθμό περιοχών, αποτελεί παράγοντα βελτίωσης του ποσοστού ανεργίας καθώς πρόκειται για τον περισσότερο ανταγωνιστικό τομέα εργασίας της χώρας με βάση τα διεθνή μέτρα σύγκρισης, ενώ έως το 2013 αύξησε το ποσοστό της συμμετοχής του στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ, στη συνολική απασχόληση και στο ποσοστό των εθνικών εξαγωγών (Palaskas et al., 2015) .

Αντίθετα οι κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τον πρωτογενή τομέα (LN_PI_PRIM) είχαν αρνητικό στατιστικά πρόσημο για την απασχόληση. Η αύξησή τους στην περίοδο της ύφεσης δεν οδήγησε σε ευκαιρίες απασχόλησης συγκριτικά με άλλες κατηγορίες επενδύσεων που αναφέρθηκαν.

Αναφορικά με τις κ.κ. δημόσιες επενδύσεις για την εκπαίδευση, την έρευνα και την τεχνολογία (LN_PI_EDU-R&D), διαπιστώθηκε πως είχαν θετικό αντίκτυπο και ήταν στατιστικά σημαντικές για την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας και όταν η περιφερειακή ανθεκτικότητα αξιολογούνταν μέσω του κ.κ. ΑΕΠ (Πίνακας Δ.14), ενώ αντίθετα την περίοδο 2009-2017 δεν αποδείχθηκαν στατιστικά σημαντικές. Τα αποτελέσματα δείχνουν πως οι συγκεκριμένες επενδύσεις κατά την αναπτυξιακή περίοδο μπορεί να αποδειχθούν σημαντική παράμετρος για την ενίσχυση της

περιφερειακής ανθεκτικότητας και τον περιορισμό της ευπάθειας, καθώς τα αποτελέσματα που συνδέονται με το ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω της μεταβλητής EDU_TER υποδεικνύουν τη θετική σχέση και τη στατιστική σημασία της σε αρκετές περιπτώσεις. Τα αποτελέσματα αυτά συμβαδίζουν με προγενέστερα ευρήματα που σχετίζονται με τη σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου, υποδηλώνοντας ότι οι αυξημένες ικανότητές του (ποσοστό ανθρώπων με τριτοβάθμια εκπαίδευση), συνδέονται με μικρότερες απώλειες θέσεων εργασίας και συνεπώς με μεγαλύτερο βαθμό ανθεκτικότητας (Giannakis & Bruggeman, 2017; Kitsos & Bishop, 2018). Επιπλέον οι Monastiriotis and Martelli (2021) αναφέρουν πως στην περίοδο της κρίσης το επίπεδο εκπαίδευσης αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα αύξησης της απασχόλησης ή της ανεργίας σε σύγκριση με την περίοδο πριν την ύφεση, καθώς οι εργοδότες μετά το 2008 αξιολογούσαν περισσότερο τα ποιοτικά προσόντα του ανθρώπινου κεφαλαίου και κυρίως την εκπαίδευση ως κριτήριο για την επιλογή των εργαζόμενων.

Συνεχίζοντας με τις επεξηγηματικές μεταβλητές της ανάλυσης, διαπιστώνεται ότι το αρχικό επίπεδο απασχόλησης σε ένα νομό (EMPL_15-64) ανεξαρτήτως της μεθόδου ανάλυσης, είναι αρνητικό και στατιστικά σημαντικό σε όλες τις περιπτώσεις. Αυτό σημαίνει πως όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό της αρχικής απασχόλησης τόσο πιθανότερο είναι να υπάρχουν απώλειες στην απασχόληση, αποτέλεσμα που συμφωνεί με τα ευρήματα των Palaskas et al. (2015). Η αιτία για τη σύνδεση του αρχικού επιπέδου απασχόλησης και της επακόλουθης ανεργίας είναι πιθανόν το γεγονός πως τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης συνδέονται με χαμηλή οριακή παραγωγικότητα για κάθε εργαζόμενο και συνεπώς οποιοδήποτε απότομη διαταραχή επηρεάζει τη ζήτηση, μπορεί να οδηγήσει σε αναγκαίες αλλαγές της αγοράς εργασίας (Kitsos & Bishop, 2018).

Αναλύοντας στη συνέχεια τα αποτελέσματα που συνδέονται με την τομεακή διάρθρωση διαπιστώνεται περιορισμένη συνέπεια για την περίπτωση του πρωτογενούς τομέα (GVA_PRIM) ο οποίος έχει στατιστικά θετικό πρόσημο σε ορισμένες περιπτώσεις. Το συμπέρασμα αυτό συμφωνεί πάντως με έρευνες που σχετίζονταν με την κρίση το 2008 οι οποίες είχαν υπογραμμίσει τον ρόλο του τομέα ως μέσο ανθεκτικότητας (Giannakis & Bruggeman, 2015) ο οποίος λειτουργεί ως ανασχετικός παράγοντας (ωστόσο με μικρή δυναμική) των επιπτώσεων της κρίσης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και βελτιώνει τα ποσοστά ανεργίας (Palaskas et al., 2015).

Σε αντίθεση με ότι αναφέρθηκε νωρίτερα για τον κλάδο του τουρισμού, τα αποτελέσματα που αφορούν τη μεταβλητή του τριτογενούς τομέα (GVA_TER) δεν

είναι θετικά και είναι στατιστικά σημαντικά μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις. Για αυτό το λόγο όμως δεν είναι δυνατόν και να επιβεβαιωθεί η εκτίμηση που έχει διατυπωθεί πως αυξημένο ποσοστό δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον τομέα των υπηρεσιών συνδέονται με μικρότερη ανθεκτικότητα. Αντίθετα μάλιστα έχει επίσης αναφερθεί πως ο τομέας των υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένου των χρηματοοικονομικών, των επιχειρηματικών και των ασφαλιστικών δραστηριοτήτων, φαίνεται να έχει θετική επίδραση στην επίδοση των αγορών εργασίας (Martin, 2012). Όσο αφορά επίσης τα αποτελέσματα που συνδέονται με το μέγεθος της αγοράς, αυτά δεν παρουσιάζουν συνέπεια (LN_GDP).

Ολοκληρώνοντας με τις μεταβλητές, αναφορικά με την επίδραση της δημογραφικής σύνθεσης στην ανθεκτικότητα διαπιστώνονται ότι οι δύο από τις τρεις ηλικιακές ομάδες (AGE_30-49 και AGE_70+) έχουν παρόμοια συμπεριφορά. Σημαντικό θετικό πρόσημο την περίοδο πριν την εμφάνιση της κρίσης, ενισχύοντας συνεπώς το επίπεδο της ανθεκτικότητας κατά τη φάση της ανάπτυξης αλλά αρνητικό πρόσημο στην περίοδο της ύφεσης, γεγονός που καθιστά τις περιοχές περισσότερο ευπαθείς. Ενδιαφέρον είναι ορισμένα από τα αποτελέσματα, υποδηλώνουν πως η τρίτη ηλικιακή ομάδα της έρευνας (AGE_50-69) λειτουργεί ως παράγοντας ανθεκτικότητας στη κρίση.

Τέλος όσον αφορά στη μεταβλητή της πληθυσμιακής πυκνότητας (LN_POPD) τα συμπεράσματα δεν είναι ξεκάθαρα όσον αφορά τη σύνδεση της με την περιφερειακή ανθεκτικότητα. Ωστόσο η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει πως οι αστικές περιοχές εμφανίζονται περισσότερο εύαλωτες σε σύγκριση με τις μη μητροπολιτικές περιοχές όσον αφορά τουλάχιστον το επίπεδο απασχόλησης (Kitsos & Bishop, 2018; Palaskas et al., 2015).

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα

5.1 Σύνοψη αποτελεσμάτων

Παρότι έχουν υπάρξει διεθνώς μελέτες που εστίαζαν στις χωρικές διαστάσεις της κρίσης σε επίπεδο περιφέρειας, αντίστοιχες έρευνες στην Ελλάδα πρόσφατα μόνο είχαν βρει χώρο (Psycharis et al., 2014a; Palaskas et al., 2015; Petrakos & Psycharis, 2016; Panori & Psycharis, 2017; Christofakis et., 2019). Ωστόσο η διερεύνηση του γεωγραφικού αποτυπώματος της κρίσης στις περιφέρειες και στους νομούς της χώρας κατά τη διάρκεια του εθνικού οικονομικού κύκλου σε 18 έτη (2000-2017), των επιδράσεων που είχε η ύφεση στην εξέλιξη των ανισοτήτων, του επιπέδου ανθεκτικότητας των περιοχών όπως και των παραγόντων που την επηρεάζουν, είναι ιδιαίτερης σημασίας.

Τα δομικά στοιχεία που χαρακτήριζαν την ανάπτυξη της Ελλάδας από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, την καθιστούσαν μια ιδιαίτερη περίπτωση κράτους. Η υπερ-συγκέντρωση διάφορων οικονομικών δραστηριοτήτων και ιδιαίτερα εκείνων που σχετίζονταν με τον τριτογενή τομέα σε συγκεκριμένα αστικά κέντρα της χώρας καθώς και ο περιορισμένος βαθμός εξειδίκευσης των υπόλοιπων περιφερειών και νομών σε δραστηριότητες που θα μπορούσαν να αναδειχθούν αναπτυξιακοί παράγοντες, αποτελούσαν επιπρόσθετα μειονεκτήματα. Μαζί με τους εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες που αναφέρθηκαν, όπως οι πελατειακές σχέσεις, η γραφειοκρατία, οι δομικές αδυναμίες (Psycharis et al., 2014a) καθώς και τα οικονομικά και τα γεωπολιτικά συμφέροντα και τις συγκρούσεις (Hadjimichalis, 2010), συνέθεταν το περιβάλλον της χώρας κατά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης του 2008.

Όπως αναφέρθηκε, πριν την εμφάνιση της κρίσης στη χώρα οι μακροχρόνιες περιφερειακές ανισότητες υπήρξαν το αποτέλεσμα παραγόντων για τους οποίους η περιφερειακή πολιτική που εφαρμόστηκε δεν κατάφερε να βρει απαντήσεις και να οδηγήσει στη σύγκλιση των μεγεθών των ελληνικών περιφερειών. Επιπλέον η αναπτυξιακή περίοδο που προηγήθηκε της κρίσης φαίνεται πως είχε συνδυαστεί με την ενίσχυση των ανισοτήτων μεταξύ περιοχών της χώρας¹²¹. Συγκεκριμένα οι Petrakos and Saratsis (2000) ανέφεραν πως οι περίοδοι της οικονομικής μεγέθυνσης έχουν

¹²¹ Η αντιστροφή σχέση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης / ανάκαμψης και περιφερειακών ανισοτήτων δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους ερευνητές (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011).

συνδεθεί στην Ελλάδα με μία σημαντική αύξηση των περιφερειακών ανισοτήτων, επισημαίνοντας την προκυκλική τάση τους. Η ανάκαμψη της οικονομίας μετά τη δεκαετία του 1980 φαίνεται πως διόγκωσε τις περιφερειακές ανισότητες αφού ξεκίνησε από τις περισσότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011). Τα εμπειρικά αποτελέσματα δείχνουν πως οι περιφερειακές ανισότητες είχαν αυξηθεί και στην περίοδο 2000-2006 (European Commission, 2016). Οι Christofakis et al. (2019) αντίστοιχα ανέφεραν την όξυνση των ανισοτήτων στην περίοδο 2000-2007 λόγω της συγκέντρωσης δυναμικών οικονομικών τομέων στη μητροπολιτική περιοχή της Αττικής και του Ν. Αιγαίου. Επίσης και οι Psycharis et al. (2014b) διαπίστωσαν πως στην περίοδο 2005-2008 η αναπτυξιακή επίδοση της ελληνικής οικονομίας απέιχε αρκετά από το να χαρακτηριστεί ως ισότιμη όσο αφορά στη χωρική κατανομή της μεταξύ των περιφερειών της.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών αποτελεί ο μέσος όρος του κ.κ. ΑΕΠ της χώρας. Το 2008, πριν την έναρξη της κρίσης, ανερχόταν στα 20.085 ευρώ σε εθνικό επίπεδο (Πίνακας 4.6) όμως την ίδια χρονιά στην Αν. Μακεδονία και Θράκη το μέσο κ.κ. ΑΕΠ είχε ανέλθει στα 16.456 ευρώ, την στιγμή που στην περιφέρεια του Ν. Αιγαίου ήταν 26.136 ευρώ και στην Αττική έφτανε τα 30.928 ευρώ. Οι περιφερειακές ανισότητες δεν σχετίζονταν μόνο με το κ.κ. ΑΕΠ πάντως αλλά και άλλους συνήθως συνδεδεμένους παράγοντες όπως η απασχόληση, τα επίπεδα εκπαίδευσης, οι δυνατότητες των υποδομών, η πρόσβαση σε τεχνολογία και καινοτομία ή στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (Petrakos et al., 2005). Τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) χαρακτηρίζονταν από καλύτερα συστήματα μεταφορών και οι νησιωτικές περιοχές παρουσίαζαν ένα ανεπτυγμένο επίπεδο υποδομών για το μέγεθός τους, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ορεινές, αγροτικές, λιγότερο βιομηχανοποιημένες και με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης περιοχές (European Commission, 2016).

Διαφορές παρατηρούνταν και στα μεγέθη της ανεργίας ή της συνολικής παραγωγικότητας μεταξύ των περιφερειών στα έτη πριν την ύφεση. Όπως αναφέρθηκε, οι Christofakis et al. (2019) είχαν επισημάνει πως στο διάστημα 2000-2008 οι περιφερειακές ανισότητες στην απασχόληση είχαν αυξηθεί ενώ και ο Monastiriotis (2011) είχε σημειώσει πως οι περιφερειακές διαφορές στην ανεργία ήταν μεγάλες και χρόνιες. Επιπρόσθετα η ύπαρξη προστατευμένων οικονομιών, δηλαδή οικονομιών που παρουσιάζονται περισσότερο αμετάβλητες σε αλλαγές του οικονομικού κύκλου, βασιζόμενες σημαντικά από τις μεταβιβάσεις της κεντρικής κυβέρνησης ή τις δημόσιες επενδύσεις και την κρατική απασχόληση, οδήγησε σε μεγάλες εσωτερικές

διαφοροποιήσεις στις περιφερειακές αναπτυξιακές τροχιές στο εσωτερικό της χώρας (Fratesi & Rodríguez-Pose, 2016).

Διαφοροποιήσεις είχαν παρατηρηθεί και στον ονομαστικό μισθό των εργαζόμενων μεταξύ των περιφερειών, καθώς για το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 2000-2012 οι περιφέρειες Β. Αιγαίου, Ν. Αιγαίου, Δυτ. Ελλάδας και Αττικής παρουσίαζαν μεγαλύτερους μισθολογικούς μέσους όρους σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες όπως της Κεντ. Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και των Ιόνιων Νήσων (Monastiriotis, 2014). Η χώρα δηλαδή χαρακτηριζόταν από ένα πρότυπο «πολλαπλών γεωγραφιών» (Monastiriotis, 2008) με τις διαφορές των περιοχών στην εξειδίκευση, στο εισόδημα και σε οικονομικές δραστηριότητες να προκαλούν δομικές και μόνιμες επιπτώσεις στην πραγματική οικονομία (Monastiriotis, 2011).

Οι έντονες αυτές διαφοροποιήσεις και ανισότητες ήταν πιθανόν να αυξηθούν λόγω της αυστηρής πολιτικής λιτότητας και της περικοπής των δαπανών που υιοθέτησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Αν και συγκεκριμένες πολιτικές λιτότητας εφαρμόστηκαν και σε άλλες χώρες, η διαφοροποίηση στην ελληνική περίπτωση έγκειται στο γεγονός ότι απουσίαζαν από την διάρθρωση της οικονομίας της, διαπεριφερειακοί ισορροπητικοί μηχανισμοί, όπως η μετακίνηση πληθυσμού και κεφαλαίου μεταξύ περιφερειών και η προσαρμογή των τιμών. Ακολούθως εξέλειπαν και οι αποτελεσματικές πολιτικές παρεμβάσεων για την ουσιαστική αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Η επιβολή αυτών των μέτρων λιτότητας υπογράμμισε περαιτέρω την ευπάθεια των περιοχών σε εξωτερικές διαταραχές (Giannakis & Bruggeman, 2015) και ακόμα και αν τα αυστηρά μέτρα που λήφθηκαν ήταν οριζόντια, ήταν αναμενόμενο να έχουν διαφορετικές επιπτώσεις στο χώρο. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, μια μακρόχρονη προσπάθεια δημοσιονομικής εξυγίανσης θα οδηγούσε σε ένα ατέρμονο οικονομικό κύκλο αυξανόμενης ανεργίας, πληθωρισμού, μείωσης δημόσιων εσόδων (Hadjimichalis, 2010) που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μονιμότερες χωρικές διαιρέσεις. Για αυτό και παρότι όλες οι περιφέρειες της χώρας παρουσίασαν μία αρκετά περιορισμένη ικανότητα ανθεκτικότητας, η διαταραχή στην οικονομική ανάπτυξη χαρακτηρίστηκε από ασύμμετρη κατανομή στο χώρο (Psycharis et al., 2014a).

Τα μέτρα που λήφθηκαν στο πλαίσιο της προσπάθειας για δημοσιονομική προσαρμογή και αναδιάρθρωση των δομών του κράτους είχαν διάφορες προεκτάσεις. Μεταξύ άλλων έπληξαν την καταναλωτική και επενδυτική δυνατότητα των κατοίκων των περιφερειών και των νομών. Από το 2009 έως το 2015 στις περισσότερες ελληνικές

περιφέρειες η μείωση του κ.κ. ΑΕΠ ξεπερνούσε το 3% ετησίως¹²² και έως το 2016 η κ.κ. ΑΠΑ αυξήθηκε σε όλα τα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη μέλη, εκτός της Ελλάδας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017). Επιπλέον, οι Panori and Psycharis (2017) διαπίστωσαν ότι η κρίση του 2008 διαδραμάτισε έως ένα βαθμό και παράγοντα καθορισμού της διανομής του εισοδήματος, επηρεάζοντας την εισοδηματική ανισότητα και με αυτό τον τρόπο την κοινωνική συνοχή.

Ανάμεσα στις υπόλοιπες επιπτώσεις της κρίσης με ευρύτερη γεωγραφική κατανομή ήταν αφενός η αύξηση και η έντονη χωρική διασπορά της ανεργίας καθιστώντας την ενδημικό χαρακτηριστικό όλων των νομών και των περιφερειών της χώρας και αφετέρου η μερική διαφοροποίηση της παραγωγικής διάρθρωσης καθώς αποδυναμώθηκε ο τομέας της μεταποίησης έναντι των υπηρεσιών (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η οικονομική κρίση ανέδειξε τη φύση του προβλήματος της ανεργίας στη χώρα, δηλαδή τη δραματική μείωση της ζήτησης και την δομική αδυναμία να ανταπεξέλθει σε αυτήν μέσω εσωτερικών προσαρμογών συμπεριλαμβανομένης και της μετανάστευσης (Monastiriotis & Martelli, 2021). Ένας άλλος παράγοντας είναι πως η συντριπτική πλειοψηφία των περιφερειών της χώρας, εκτός Αττικής και Νοτίου Αιγαίου, διέθεταν μία ακατάλληλη διάρθρωση κλάδων που δεν οδήγησαν προς μία περαιτέρω αύξηση της απασχόλησης την περίοδο της ανάπτυξης (Giannakis & Bruggeman, 2015).

Εκτός των μέτρων λιτότητας, ο δεύτερος παράγοντας που επέτεινε τις επιπτώσεις της κρίσης σχετίζεται με τον τρόπο ανάπτυξης του συνόλου της χώρας πριν την εκδήλωση της κρίσης. Αυτή η πορεία διαμορφώθηκε από επιλογές που πραγματοποιήθηκαν στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, όπως η στροφή του αναπτυξιακού μοντέλου της χώρας σε δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα και ο σημαντικός περιορισμός της απασχόλησης σε παραγωγικούς κλάδους, όπως η γεωργία. Ενδεικτικό είναι πως μέσα σε μία δεκαετία (1981-1991) η μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα¹²³ ήταν -30,3% και στο δευτερογενή τομέα -12,2%, την ίδια στιγμή που η απασχόληση στο τριτογενή τομέα αυξήθηκε κατά 43,7% (Κόνσολας, 1997) Στη διάρκεια της κρίσης μάλιστα όλες οι περιφέρειες της χώρας έγιναν περισσότερο προσανατολισμένες στον τριτογενή τομέα (Giannakis & Bruggeman,

¹²² Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 4.7, η ετήσια αρνητική μεταβολή κατά 3% αφορούσε τη μεγάλη πλειοψηφία των περιφερειών για το χρονικό διάστημα 2009-2013.

¹²³ Ένας λόγος για αυτό αποτέλεσε η πεποίθηση πως ο τομέας της γεωργίας αν και παρέμεινε σημαντικός για ορισμένες περιοχές, δεν μπορούσε από μόνος του να προωθήσει την ανάπτυξη (Iliopoulou, Stratakis & Tsatsaris, 2008).

2015) όπως φάνηκε και από τα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν (Διάγραμμα 4.9 και 4.10). Κατά συνέπεια, όπως ήδη επισημάνθηκε η μείωση του ποσοστού του παραγόμενου προϊόντος και της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, παρότι αυτός δεν περιλάμβανε τους κλάδους που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη ύφεση λόγω της κρίσης ή μόνο έμμεσα συσχετιζόταν με ορισμένους από αυτούς, εμπόδισε τον τομέα από το να αποτελέσει μέσο ανθεκτικότητας και ανάπτυξης για το σύνολο της χώρας,

Τρίτος παράγοντας αποτέλεσαν τα αναπτυξιακά δεδομένα που υπήρχαν σε κάθε περιφέρεια και τα διακριτά χαρακτηριστικά τους πριν την εκδήλωση της κρίσης. Όπως ο τρόπος διάρθρωσης της παραγωγής σε τομείς και κλάδους δηλαδή η εξειδίκευσή τους, ένα υψηλό ποσοστό ανεργίας ή ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης, η αυξημένη ή περιορισμένη δυνατότητα παραγωγής, το επίπεδο ανάπτυξης, η πυκνότητα του πληθυσμού, το μέγεθος της αγοράς, η προσβασιμότητα, η γεωμορφολογία και η γεωγραφική θέση, η διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων, κ.α. Ο όρος «path dependence» που απορρέει από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ερμηνεύει σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες αντίστασης των περιφερειών στην κρίση. Η απουσία καινοτομικών δραστηριοτήτων και η προσκόλληση σε συγκεκριμένους τρόπους ανάπτυξης και σε παραγωγικές δραστηριότητες που επλήγησαν, περιόρισαν την ικανότητα προσαρμογής τους. Σε καλύτερη θέση για να διαχειριστούν τα αρνητικά αποτελέσματα των εθνικών μέτρων λιτότητας βρίσκονταν εκείνες οι περιοχές που διέθεταν περισσότερο διαφοροποιημένες οικονομίες και όσες εξειδικεύονταν σε αγαθά που διαθέτουν εθνικά ή διεθνή συγκριτικά πλεονεκτήματα (Monastiriotis, 2011).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο όπως περιγράφηκε, οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα και σχετίζονταν με τις επιπτώσεις της κρίσης και τις περιφερειακές ανισότητες κατέληξαν σε διαφορετικά ευρήματα. Από τη μία πλευρά υπήρχαν έρευνες που διαπίστωσαν τον περιορισμό των περιφερειακών ανισοτήτων. Συγκεκριμένα οι Petrakos and Psycharis (2016) ανέφεραν πως τις μεγαλύτερες επιπτώσεις έως το 2012 παρουσίαζαν οι νησιωτικές περιοχές στις οποίες η οικονομία τους βασιζόταν στις τουριστικές δραστηριότητες όπως και οι περιφέρειες που διέθεταν αστικά κέντρα με σχετική εξειδίκευση στη βιομηχανική δραστηριότητα. Οι Christofakis et al. (2019) διαπίστωσαν πως την περίοδο της κρίσης και έως το 2014, οι περιφερειακές ανισότητες στην απασχόληση φαινόταν πως είχαν περιοριστεί, καθώς οι πόλεις και οι περισσότερο αστικοποιημένες περιοχές είχαν δεχτεί μεγαλύτερες επιπτώσεις σε αντίθεση με τις παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες οι οποίες εμφανίζονταν περισσότερο ανθεκτικές σε σύγκριση με τις περισσότερο σύγχρονες. Οι Psycharis et al. (2014b)

κατέληξαν επίσης στο συμπέρασμα πως οι περισσότερες αστικές περιοχές της χώρας όπως και οι περισσότερες οικονομικά ευημερούσες, είχαν αποδειχθεί περισσότερες ευάλωτες στην οικονομική κρίση για τα έτη 2009-2011. Αντίστοιχα και οι Giannakis and Bruggeman (2015) επεσήμαναν πως οι περιοχές που παρουσίαζαν μικρότερη ανάπτυξη, την περίοδο της ύφεσης παρουσίασαν και μεγαλύτερη αντίσταση σε σύγκριση με αστικές και ενδιάμεσες περιφέρειες ενώ τέλος τη μισθολογική μείωση των διαφορών μεταξύ των περιφερειών στα πρώτα έτη της κρίσης ανέφερε ο Monastiriotis (2014).

Αντίθετα ωστόσο είναι τα συμπεράσματα άλλων μελετών οι οποίες επεσήμαναν την τάση διατήρησης (ή και αύξησης) των ανισοτήτων όπως και του προτύπου ανάπτυξης. Συγκεκριμένα οι Psycharis et al. (2014a) και οι Christofakis et al. (2019) ανέφεραν πως οι νησιωτικές περιφέρειες αποδείχθηκαν λιγότερες ευάλωτες σε σύγκριση με ηπειρωτικές περιφέρειες, γεγονός που αποδίδεται στον ισχυρό τουριστικό κλάδο αλλά και σε μία θετική μίξη άλλων κλάδων στις συγκεκριμένες περιοχές (Giannakis & Bruggeman, 2015). Ο Monastiriotis (2011) σημείωσε πως η κρίση συνείσφερε στη μεγέθυνση των περιφερειακών ανισοτήτων και ότι οι συνέπειές της είχαν διαφορετικό γεωγραφικό αντίκτυπο στις κύριες αστικές συγκεντρώσεις της χώρας σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Οι Palaskas et al. (2015) μάλιστα διαπίστωσαν αρνητική σχέση μεταξύ του περιφερειακού ποσοστού της ανεργίας και του επιπέδου του κ.κ εισοδήματος έως το 2013, υποδηλώνοντας ότι οι φτωχότερες περιφέρειες αντιμετώπιζαν σημαντικότερα προβλήματα ανεργίας ενώ οι Petrakos and Psycharis (2016) βρήκαν πως ο μεγαλύτερος αρνητικός αντίκτυπος της ύφεσης μέχρι το 2012 αφορούσε τις χαμηλότερες εισοδηματικές ομάδες. Μάλιστα ανέφεραν επιπρόσθετα πως η οικονομική κρίση φαίνεται να έχει ενισχύσει τις περιφερειακές ανισότητες αν και σε μικρότερο βαθμό, ενισχύοντας τον κυρίαρχο ρόλο της μητροπολιτικής περιφέρειας της Αττικής κάτι αντίθετο με την ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων του παρελθόντος στην Ελλάδα όπου οι ανισότητες φαίνονταν να αυξάνονται σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης και να μειώνονται στις περιόδους υφέσεων. Οι Panori and Pyscharis (2017) διαπίστωσαν επίσης για την περίοδο 2010-2012 μια ελάχιστη αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων, αντίθετα με τις τάσεις στην Ευρώπη που χαρακτηρίζονταν από μείωσή τους μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Επιπρόσθετα σημειώνουν πως με βάση τον δείκτη Gini, για την περίοδο 2009-2014 τα μέτρα που ελήφθησαν για τα νοικοκυριά με υψηλά εισοδήματα είχαν θετικό πρόσημο στην πλάστιγγα της συνολικής εισοδηματικής ανισότητας. Τέλος

η European Commission (2016) ανέφερε πως το βήμα προς την σύγκλιση των περιφερειών ήταν πολύ μικρό, αν και είχε σταματήσει η αύξηση των ανισοτήτων στην περίοδο 2007-2013.

Η παρούσα διατριβή αποτέλεσε μία προσπάθεια εμπλουτισμού και συνεισφοράς στην έρευνα συνυπολογίζοντας τα επιμέρους αποτελέσματα που προέκυψαν από τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν. Η ανάλυση που πραγματοποιήθηκε έδειξε ότι οι περιφέρειες και οι νομοί της χώρας δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στις νέες οικονομικές συνθήκες. Παρά το γεγονός ωστόσο πως κανένα χωρικό επίπεδο δεν αποδείχθηκε ανθεκτικό και παρά τη διατήρηση των γενικών τάσεων ανάπτυξης και ανισοτήτων, ορισμένες από τις περιοχές της χώρας παρουσιάζονται περισσότερο ανθεκτικές σε σύγκριση με τον μέσο όρο της και σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες και νομούς. Οι συνέπειες δηλαδή της κρίσης και της ύφεσης που ακολούθησε μεταφέρθηκαν σε ένα βαθμό ασύμμετρα σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Οι λόγοι για αυτό αποτέλεσαν τα χαρακτηριστικά των περιοχών τα οποία όπως αναφέρθηκαν προγενέστερα αποτελούν παράγοντες (ή μη) ανθεκτικότητας. Αυτοί οι παράγοντες λειτουργούν είτε θετικά ως μέσα ενδυνάμωσης της περιφέρειας ή του νομού και μετριασμού των επιπτώσεων μίας ύφεσης, είτε αρνητικά ως παράγοντες που αποδυναμώνουν τις περιοχές καθιστώντας αυτές ιδιαίτερα ευαίσθητες σε απότομες διαταραχές.

Συγκεκριμένα, το γενικότερο πρότυπο της παραγωγής στη χώρα διαφοροποιήθηκε σε μικρό βαθμό μέσω της περαιτέρω ενδυνάμωσης του τριτογενούς τομέα ο οποίος αποτέλεσε την κυρίαρχη δραστηριότητα των περιφερειών της χώρας (εκτός της περιφέρειας Δυτ. Μακεδονίας). Ο δευτερογενής τομέας πρωτίστως και ο πρωτογενής σε μικρότερο βαθμό υποχώρησαν, μια τάση που διατηρήθηκε έως το τέλος της πρώτης υποπεριόδου της ύφεσης (Πίνακας 4.32). Ο δευτερογενής τομέας ειδικότερα δέχτηκε σημαντική πίεση με τον κλάδο των κατασκευών να υποχωρεί περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Η πτώση του τομέα ωστόσο φαίνεται πως είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν το 2008. Παράλληλα δεν ήταν δυνατή η δημιουργία ενός σύγχρονου, παραγωγικού πρωτογενή τομέα που θα ενίσχυε σε όλη την περίοδο της ύφεσης την ανθεκτικότητα των περιοχών που εξειδικεύονταν σε αυτόν. Χαρακτηριστική είναι ο μικρός βαθμός σχετικής παραγωγικότητας των περιοχών που εξειδικεύονται σε αυτόν. Αντίστοιχα επίσης με τον δευτερογενή τομέα, η πτωτική πορεία του πρωτογενούς τομέα, φαίνεται πως είχε ξεκινήσει τουλάχιστον από την δεύτερη υποπερίοδο της αναπτυξιακής περιόδου. Επιπλέον, όπως από τα

αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης ο ρόλος του για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της απασχόλησης στην περίοδο της ύφεσης δεν αποδείχθηκε στατιστικά σημαντικός. Στο σύνολό τους οι περιφέρειες που συνείσφεραν περισσότερο στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα ανήκαν σε εκείνες τις περιοχές που είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες επιπτώσεις της ύφεσης.

Οι οικονομικές δραστηριότητες που αποδείχθηκαν περισσότερο ανθεκτικές σε σύγκριση με τους άλλους τομείς και τους άλλους κλάδους ανήκαν στον τριτογενή τομέα. Οι περιφέρειες με το μεγαλύτερο σταθμισμένο κ.κ. ΑΕΠ στη χώρα ήταν οι ίδιες που παρουσίαζαν μεγαλύτερη εξειδίκευση στην απασχόληση στον συγκεκριμένο τομέα (Αττική, Ν. Αιγαίο, Ι. Νησιά). Ο κλάδος του τουρισμού αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ανθεκτικότητας ειδικότερα στον δείκτη της απασχόλησης όπως έδειξαν τα αποτελέσματα στο δεύτερο μέρος της ανάλυσης. Σε αντίθεση μάλιστα με ότι υποστηρίζει μέρος της βιβλιογραφίας, οι περιοχές που δε εξειδικεύονταν στον τομέα και εμφάνιζαν χαμηλή σχετική παραγωγικότητα σε αυτόν ακολούθησαν μία λιγότερο ανθεκτική διαδρομή στην περίοδο της έρευνας.

Όσον αφορά στο γενικότερο επίπεδο των ανισοτήτων, το γεγονός πως η περίοδος της ανάπτυξης της χώρας (2000-2008) δεν συνέβαλε στον περιορισμό τους, είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρησή τους σε γενικές γραμμές στα ίδια επίπεδα στην περίοδο της ύφεσης. Η άνιση ανάπτυξη των νησιωτικών περιοχών¹²⁴ και των αστικών περιοχών καθώς και του νότιου τμήματος της χώρας σε σύγκριση κυρίως με τις βόρειες περιοχές της και με περιοχές στο κεντρικό τμήμα της διατηρήθηκε. Η χαμηλή έκθεση των νησιωτικών περιφερειών στο δευτερογενή τομέα σε όρους απασχόλησης και ΑΠΑ ενίσχυσε την ανθεκτικότητά τους όπως καταγράφηκε και στο σύνολο των 18 ετών για τον δείκτη της ανεργίας ενώ και οι δείκτες ευημερίας που χρησιμοποιήθηκαν επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό την συγκεκριμένη αναπτυξιακή κατάσταση.

Η κατάσταση σε όρους κ.κ. ΑΕΠ είναι ενδεικτική της μειωμένης δυναμικής των ηπειρωτικών περιφερειών της χώρας στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα όπως και το γεγονός πως στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές αφορούσαν σχεδόν όλες αυτές τις περιοχές. Στη σύγκριση του εύρους μεταξύ της / των τριών περισσότερο ανεπτυγμένης / ανεπτυγμένων περιφέρειας / περιφερειών και της /

¹²⁴ Παρότι μάλιστα στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (2009-2012) και σε σύγκριση με τη δεύτερη υποπερίοδο της ανάπτυξης (2005-2008), τις μεγαλύτερες απώλειες όσον αφορά στην ποσοστιαία μείωση του κ.κ. ΑΕΠ, είχαν μετά την Στ. Ελλάδα, 3 νησιωτικές περιοχές (Ν. Αιγαίου, των Ι. Νήσων και της Κρήτης).

των τριών λιγότερο ανεπτυγμένης / ανεπτυγμένων περιφέρειας / περιφερειών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ δεν διαπιστώθηκαν αυξομειώσεις αλλά μάλλον μία τάση σταθεροποίησης του λόγου μεταξύ 1,9 και 2 από το 2016 και ύστερα. Στην ανεργία αντίθετα στις αντίστοιχες μετρήσεις, παρατηρήθηκε μία μικρή τάση περιορισμού της ανισότητας την περίοδο της ύφεσης και κυρίως έως το 2014. Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο ο όποιος περιορισμός των ανισοτήτων ή η σταθεροποίησή τους, ήταν απόρροια της γενικής επιδείνωσης των δεικτών όλων των περιοχών.

Στο τομέα της απασχόλησης δεν διαπιστώθηκε κάποια σημαντική μεταβολή στην εργασιακή εξειδίκευση των περιφερειών όπως ανέφεραν και οι Christofakis et al. (2019). Ωστόσο από πλευράς κατανομής των απασχολούμενων, ο δευτερογενής τομέας δέχτηκε τις μεγαλύτερες επιπτώσεις επιβεβαιώνοντας ανάλογα συμπεράσματα (Giannakis & Bruggeman, 2015) καθώς μειώθηκαν οι απασχολούμενοι κατά 220.000 στο διάστημα 2009-2017. Η μείωση αποτέλεσε συνάρτηση της υποχώρησης του δευτερογενούς τομέα αλλά και της στροφής προς οικονομικές δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα. Μικρότερη μείωση άρα και μεγαλύτερη ανθεκτικότητα συγκριτικά με τον δευτερογενή τομέα παρουσίασε ο αριθμός των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα. Σχετικές έρευνες (Giannakis & Bruggeman, 2015; Palaskas et al., 2015; Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) επισημαίνουν ότι τουλάχιστον τα πρώτα έτη μετά την κρίση ο πρωτογενής τομέας περιόρισε κατά πολύ τις απώλειες του στον τομέα της εργασίας, ωστόσο αυτή η τάση δεν συνεχίστηκε στα επόμενα έτη με βάση τα ποσοστά μεταβολής της εργασίας που παρουσιάστηκαν.

Αναφορικά με τις πληθυσμιακές μεταβολές, το συνδυαστικό ποσοστό των δύο μεγαλύτερων περιφερειών της χώρας είχε σταθεροποιηθεί στο 52%-53% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, αντίστοιχο με το ποσοστό της περιόδου 1980-1994. Αυτή η τάση υποδεικνύει ως ένα βαθμό και το υπό όρους μέγεθος της αποκέντρωσης δραστηριοτήτων, της αναποτελεσματικότητας των περιφερειακών πολιτικών (Κόνσολας, 1997) όσο και το γεγονός πως η μεταβολή του πληθυσμού πραγματοποιείται με βάση οικονομικά και αναπτυξιακά κριτήρια, για αυτό και τα αστικά κέντρα συγκέντρωναν και θα συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος. Αντίστοιχα για τον ίδιο λόγο οι δείκτες ανθρωπίνου δυναμικού όπως και οι δείκτες των κοινωνικών υποδομών, επιβεβαιώνουν την συγκέντρωση σημαντικών πόρων στις περιοχές με μεγάλα αστικά κέντρα.

Ενδιαφέρον έχει ωστόσο πως η κρίση περιόρισε τις μετακινήσεις πληθυσμού, ειδικά προς στην Αττική τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση της πανδημίας το 2020, με

βάση τα στοιχεία της Eurostat. Ο μέσος όρος του πληθυσμού της την περίοδο 2005-2008 ήταν 3.986.057 άτομα, την περίοδο 2013-2017 ήταν 3.799.578, και στα έτη 2019 και 2020, 3.742.235 και 3.738.901 αντίστοιχα. Ωστόσο η υπερσυγκέντρωση πληθυσμού από τις προηγούμενες δεκαετίες στη μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας έχει δημιουργήσει μία σειρά προβλημάτων (περιβαλλοντικά και κυκλοφορικά προβλήματα, επιβράδυνση της αποτελεσματικότητας της οικονομίας, υποβάθμιση ποιότητας ζωής, διατήρηση ή αύξηση κόστους γης κ.α). Δυο ακόμα μεταβολές που θα πρέπει να αναφερθούν αφορούν την μείωση του πληθυσμού στις περισσότερες «πρωτογενείς» περιφέρειες στο τέλος της περιόδου έρευνας και στη διατήρηση ή και αύξηση του αριθμού του πληθυσμού των νησιωτικών περιφερειών.

Παρατηρήθηκε επίσης πως οι δείκτες συγκέντρωσης και εξειδίκευσης διέφεραν σε ορισμένες περιφέρειες και τομείς, με χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτές της Κεντρ. Μακεδονίας και της Θεσσαλίας στον τριτογενή τομέα και την περιφέρεια Αττικής στον δευτερογενή τομέα. Αυτή η αναντιστοιχία δεικτών καθώς και παρόμοια αποτελέσματα καταγράφηκαν και από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016). Τέλος, η κρίση φαίνεται να έχει οξύνει ένα βασικό μειονέκτημα του συνόλου των περιφερειών της χώρας, το έλλειμμα ανταγωνιστικότητάς τους. Είναι χαρακτηριστικό πως με βάση τον δείκτη περιφερειακής ανταγωνιστικότητας, οι περιφέρειες με τις χαμηλότερες επιδόσεις στην ΕΕ για το 2016 βρίσκονταν στην Ελλάδα (μαζί με τη Ρουμανία)¹²⁵.

Συνολικά το χωρικό πρότυπο ανάπτυξης της χώρας που παρουσιάστηκε από τους Πετράκο και Ψυχάρη (2016) φαίνεται πως σε γενικές γραμμές συνεχίζει να διατηρείται. Χαρακτηρίζεται από ένα πρωτεύοντα (Αθήνα) και ένα δευτερεύοντα (Θεσσαλονίκη) πόλο ανάπτυξης με τους δορυφόρους τους (γειτονικούς νομούς), ένα νοητό κυρίως νησιωτικό άξονα ανάπτυξης (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Ι. Νησιά, Κρήτη, νησιά Β. Αιγαίου), ένα χερσαίο άξονα ανάπτυξης που περιλαμβάνει μητροπολιτικά κέντρα και τους γειτονικούς νομούς τους μαζί με ενδιάμεσες περιοχές και τέλος από λιγότερους αναπτυγμένους νομούς στο βόρειο και στο δυτικό τμήμα της χώρας (τμήματα των περιφερειών Πελοποννήσου, Δυτ. Ελλάδας, Ηπείρου). Παρομοιάζει μάλιστα σε μεγάλο βαθμό με το χωρικό πρότυπο κοινωνικών συνόλων που υποδήλωνε το δηλωθέν εισόδημα των περιοχών της Ελλάδας σύμφωνα με την απογραφή του 2001 όπως περιγράφεται από τον Prodromidi (2008).

¹²⁵ Ο δείκτης εκφράζει την ικανότητα μιας περιφέρειας να προσφέρει ελκυστικό και βιώσιμο περιβάλλον για να ζουν και να δραστηριοποιούνται οι επιχειρήσεις και οι κάτοικοί της (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017).

Στη συνέχεια, με βάση τον βαθμό ανθεκτικότητας των περιφερειών ακολουθεί η κατάταξή τους με φθίνουσα σειρά παρουσιάζοντας παράλληλα τα κύρια στοιχεία που αφορούν κάθε περιφέρεια. Για την ταξινόμηση αυτή λαμβάνεται υπόψη πως ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά των περιοχών μίας ομάδας περιφερειών, υπερτερούν των μεταξύ τους διαφορών ή άλλων χαρακτηριστικών που θα μπορούσαν να τις εντάξουν σε άλλες κατηγορίες περιφερειών.

Καθώς από τα αποτελέσματα φαίνεται πως υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των περιφερειακών επιδόσεων πριν την εμφάνιση της κρίσης και του τρόπου με τον οποίο ανταποκρίθηκαν σε αυτήν, στις δύο πρώτες θέσεις κατατάσσονται οι περιφέρειες που παρουσιάζονταν ως οι περισσότερο ανεπτυγμένες το 2008, δηλαδή η περιφέρεια του Ν. Αιγαίου και η περιφέρεια Αττικής. Ήταν οι μόνες περιφέρειες της χώρας που ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσο όρο του κ.κ. ΑΕΠ σε όλα τα έτη της έρευνας και οι περιοχές με τη χαμηλότερη ευαισθησία-υψηλή ανθεκτικότητα στους σχετικούς δείκτες. Συνολικά παρουσίασαν τα περισσότερο ανθεκτικά χαρακτηριστικά, επιβεβαιώνοντας αντίστοιχα συμπεράσματα ερευνών. Οι Panori and Psycharis (2017) αναφέρουν πως στην περίοδο 2007-2009 και με βάση τον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ ήταν οι μόνες περιφέρειες που ανήκαν στη κατηγορία των περισσότερο ανεπτυγμένων, οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) σημειώνουν πως διατήρησαν τις πρώτες θέσεις τους στην αναπτυξιακή ιεραρχία έως και το 2012, ενώ σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017) ήταν οι μόνες περιφέρειες της χώρας που το 2015 το κ.κ. ΑΕΠ τους ξεπερνούσε το 75% του μέσου όρου της ΕΕ.

Ξεκινώντας από την περιφέρεια Ν. Αιγαίου, χαρακτηρίζεται από υψηλό κ.κ. ΑΕΠ, μικρή ευαισθησία στον δείκτη μεταβολής της απασχόλησης, χαμηλό ποσοστό ανεργίας και μέτρια προς υψηλή σχετική παραγωγικότητα, αν και μετά το 2012 παρατηρείται μία υποχώρηση στον σχετικό δείκτη. Πρόκειται για την περισσότερο δυναμική νησιωτική περιφέρεια με προοπτικές ανάπτυξης¹²⁶ που επέδειξε την υψηλότερη ανθεκτικότητα συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, όπως αποτυπώνεται και στον τομέα της ανεργίας και της αύξησης του ποσοστού συμμετοχής της στο σύνολο της εθνικής απασχόλησης, ούσα η μονή περιοχή με θετικό ρυθμό μεταβολής των απασχολούμενων στην περίοδο 2009-2017. Η περιφέρεια είχε σαφή προσανατολισμό προς τον τριτογενή τομέα που εκφράζεται και από το ποσοστό συμμετοχής του τομέα στην απασχόληση και στην ΑΠΑ, συνδυαζόμενο με υψηλή

¹²⁶ Παρά το χαμηλό ποσοστό ανθρωπίνου δυναμικού με τριτοβάθμια εκπαίδευση.

σχετική παραγωγικότητα σε δραστηριότητες του τομέα των υπηρεσιών. Ειδικά για την συγκεκριμένη περιφέρεια τα αποτελέσματα φαίνονται να επιβεβαιώνονται και από αντίστοιχες μελέτες (Psycharis et al., 2014a; Christofakis et al., 2019). Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρουσίαζε το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ και φαίνεται ότι η αναθεώρηση του ΑΕΠ αναβάθμισε περισσότερο τη θέση της στους δείκτες (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Επιπλέον η αυξημένη ενασχόληση των κατοίκων της με δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό λόγω και της γεωγραφίας της, δραστηριότητα που όπως αποδείχθηκε στη στατιστική ανάλυση αποτέλεσε παράγοντα ανθεκτικότητας στον τομέα της ανεργίας, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για τη διατήρηση της δυναμικής της. Μάλιστα η απώλεια θέσεων εργασίας και η αύξηση της ανεργίας (2^ο μεγαλύτερο ποσοστό) στα έτη 2009-2010 εξαιτίας ίσως και της μερικής εξάρτησής της από τον κατασκευαστικό κλάδο (Gialis & Tsampra, 2015), δεν διαφοροποίησε το γενικό επίπεδο της ανθεκτικότητάς της, καθώς μαζί με την περιφέρεια των Ι. Νήσων είχαν τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας όχι μόνο μέχρι το 2013 όπως ανέφεραν οι Giannakis and Bruggeman (2015), αλλά και μέχρι το 2017 όπως παρουσιάστηκε σχετικά. Η θέση της στους δείκτες του αριθμού των καταλυμάτων και των αφίξεων σε τουριστικά καταλύματα και η αυξητική τάση αυτών των δεικτών και στην περίοδο της ύφεσης, είναι ενδεικτική της δυναμικής της. Παράλληλα αποτελεί τη μία από τις δύο περιφέρειες (μαζί με την περιφέρεια Πελοποννήσου) που οι κάτοικοι της αυξάνουν την αγοραστική τους δύναμη και παρουσιάζουν παράλληλα θετικό ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017, ενώ στα έτη της ύφεσης αύξησε και το συνολικό πληθυσμό της. Αντίθετα πάντως, η επίδοσή της στους δείκτες κοινωνικών υποδομών και στους δείκτες ανθρωπίνου δυναμικού ήταν μικρή.

Η περιφέρεια της Αττικής αποτελεί τη μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας σε όρους παραγωγής, απασχόλησης και πληθυσμού. Σημαντικό πλεονέκτημά της υπήρξε το επίπεδο των υποδομών της (Κόνσολας, 1997) το οποίο και ενισχύθηκε στην περίοδο της ανάπτυξης. Κατέχει την υψηλότερη θέση στο συνολικό ΑΕΠ, έχει τη μεγαλύτερη συνεισφορά σε αριθμό απασχολούμενων στους τομείς της οικονομίας, στη διαμόρφωση της εθνικής ΑΠΑ όπως και στις ΑΠΑ του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιφέρειες και τον μέσο όρο της χώρας παρουσιάστηκε ανθεκτική στις μεταβολές της ΑΠΑ και του αριθμού των απασχολούμενων (χαμηλοί δείκτες ευαισθησίας), έχοντας υψηλή εξειδίκευση και παράλληλα την υψηλότερη συνολική παραγωγικότητα στον τριτογενή τομέα, όπως και

στο σύνολο της σχετικής παραγωγικότητας (20 έως 27% πάνω από τον μέσο όρο της χώρας). Εμφάνισε μεγαλύτερο επίπεδο προσαρμογής το οποίο αντανακλά τη σημαντική γεωγραφική διαφοροποίηση του βαθμού και της ποιότητας της οικονομικής ανθεκτικότητας και της προσαρμοστικότητας στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα (Monastiriotis & Martelli, 2021). Συνέχισε να κυριαρχεί στην ελληνική οικονομία, με τις επιδόσεις της σε όρους ΑΕΠ να είναι καλύτερες από τις υπόλοιπες περιφέρειες διατηρώντας τις προηγούμενες τάσεις απόκλισης αν και σε χαμηλότερο ρυθμό (Petrakos & Psycharis, 2016). Σε όλη την περίοδο έρευνας το παραγόμενο ετήσιο κ.κ. ΑΕΠ της περιφέρειας, ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο με αυξανόμενο μάλιστα ποσοστό κάθε χρόνο για την περίοδο 2004-2013 κατά 30% με 37%. Τα ευρήματα είναι σύμφωνα σε μεγάλο βαθμό με αντίστοιχες μελέτες (Palaskas et al., 2015; Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την κυριαρχία της στη συνολική διανομή του εισοδήματος. Σημαντικό ρόλο για αυτά τα αποτελέσματα διαδραματίζει η ποσότητα και η ποιότητα του ανθρωπίνου κεφαλαίου που διαθέτει. Παρουσίαζε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ανθρωπίνου δυναμικού με τριτοβάθμια εκπαίδευση σε όλες τις περιόδους και υποπεριόδους ανάπτυξης και ύφεσης. Συγκέντρωνε έτσι υψηλού επιπέδου διαφοροποιημένες δυναμικές λειτουργίες της ελληνικής οικονομίας (Christofakis et al., 2019) παρουσιάζοντας ένα περισσότερο ανταγωνιστικό τομέα απασχόλησης εις βάρος μάλιστα άλλων περιοχών (Monastiriotis & Martelli, 2021), παρά την σημαντική επίπτωση της ύφεσης στον τομέα της ανεργίας. Συγκεκριμένα η απώλεια της εργασιακής δυναμικής της περιφέρειας την περίοδο 2008-2014 (Christofakis, et al., 2019) και η αύξηση του αριθμού των ανέργων οφείλεται στο γεγονός πως εξειδικεύονταν σε υπηρεσίες όπως στις τράπεζες και στην αγορά ακινήτων, σε ασφαλιστικές εταιρίες και σε άλλες επιχειρήσεις, το σύνολο των οποίων αποδείχθηκαν περισσότερο ευάλωτες στις διεθνείς μεταβολές και περισσότερο επηρεασμένες από την οικονομική κρίση (Psycharis et al., 2014). Αντίστοιχα αρνητική επίδραση είχε και το μέγεθος των δραστηριοτήτων της στους κλάδους των κατασκευών και της μεταποίησης όπως και στον κλάδο του χονδρικού και του λιανικού εμπορίου, οι οποίοι είχαν υποστεί απώλειες λόγω της κρίσης. Όπως αναφέρθηκε επίσης, αποτέλεσε μία περιφέρεια στην οποία καταγράφηκε αρνητική ποσοτική μεταβολή πληθυσμού. Παράλληλα στην περίοδο της κρίσης παρουσίασε και έναν από τους υψηλότερους δείκτες μεταβολής του αριθμού των θανάτων στη χώρα ενώ βρισκόταν και στις χαμηλότερες θέσεις μεταξύ των περιφερειών στον δείκτη του προσδόκιμου ζωής και στις πρώτες πέντε περιφέρειες με τη μεγαλύτερη μείωση στον δείκτη των

νοσοκομειακών κλινών. Σε συνάρτηση με την περιβαλλοντική επιβάρυνσή της (Κονσόλας 1997) οι δείκτες αυτοί ίσως εκφράζουν τις παράπλευρες επιπτώσεις της κρίσης σε περιοχές με μεγάλη αστική πυκνότητα και των συνεπειών που είχε στην ποιότητα ζωής σε αυτές. Ωστόσο η ικανότητα προσαρμογής της στην κρίση του 2008 ήταν ίσως μεγαλύτερη από κάθε άλλη περιφέρεια ενώ το χάσμα στο επίπεδο της ανταγωνιστικότητάς της σε σχέση με τις άλλες περιφέρειες της χώρας στο τέλος της περιόδου έρευνας είχε διευρυνθεί (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017).

Ακολουθεί η περιφέρεια των Ιονίων Νήσων. Την περίοδο της ανάπτυξης παρουσίασε τον τρίτο μεγαλύτερο ρυθμό θετικής μεταβολής του ΑΕΠ και το κ.κ. ΑΕΠ της στα έτη 2001, 2003 και 2005 ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας. Όπως και η νησιώτικη περιφέρεια του Ν. Αιγαίου, στην περίοδο της ύφεσης παρουσίασε υψηλό κ.κ. ΑΕΠ, μικρή ευαισθησία στον δείκτη μεταβολής απασχόλησης καθώς ήταν η περιφέρεια με τον μικρότερο αριθμό μείωσης των απασχολούμενων (εκτός του Ν. Αιγαίου) και το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας. Παράλληλα είχε το μικρότερο επίπεδο εργασιακής εξειδίκευσης την περίοδο 2009-2017 στον ευαίσθητο δευτερογενή τομέα και μεσαία (στο σύνολο) προς υψηλή σχετική παραγωγικότητα (στον τριτογενή τομέα). Οι οικονομικές δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα ήταν βασικές όπως φαίνεται από το ποσοστό συμμετοχής του στην απασχόληση και στην ΑΠΑ της περιφέρειας. Μάλιστα και στην περίοδο της ύφεσης και στην περίοδο της ανάπτυξης ο τριτογενής τομέας συμμετείχε στην διαμόρφωση της παραγωγής της περισσότερο από κάθε άλλη περιφέρεια. Χαρακτηριζόταν από έντονη τουριστική δραστηριότητα η οποία εκφράστηκε μέσα από τους δείκτες της ελκτικότητας (αριθμό των καταλυμάτων και των αφίξεων σε τουριστικά καταλύματα) και της οικονομικής ευημερίας, καταγράφοντας θετικό ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων, ούσα η μία από τις τρεις περιφέρειες της χώρας με θετική μεταβολή στον συγκεκριμένο δείκτη μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης. Επιπρόσθετα στη διάρκεια της ύφεσης διατήρησε σταθερό τον αριθμό του πληθυσμού της. Ωστόσο την ίδια περίοδο παρουσίασε και τον δεύτερο υψηλότερο δείκτη ευαισθησίας στη μεταβολή της ΑΠΑ ενώ για το μεγαλύτερο διάστημα της υφεσιακής περιόδου (2011-2015) δεν βρισκόταν στην τριάδα των περιφερειών με το υψηλότερο κ.κ. ΑΕΠ της χώρας, σε αντίθεση με την περίοδο 2003-2010 και την διετία 2016-2017 όπου φαίνεται να ανακάμπτει. Τέλος, ήταν η μόνη περιφέρεια με αρκετά χαμηλή σχετική παραγωγικότητά σε πρωτογενή και δευτερογενή τομέα.

Η δεύτερη μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας, η Κεντρική Μακεδονία, μοιράζεται αρκετά κοινά στοιχεία με την περιφέρεια της Αττικής σε όρους παραγωγής, εργασίας και πληθυσμού: Δεύτερη στο ΑΕΠ της χώρας, με μεγάλη συνεισφορά σε απασχολούμενους στους τομείς της οικονομίας και στην ΑΠΑ των τομέων όπως και με σημαντικά ποσοστά συμμετοχής σε όλους τους κλάδους του τριτογενούς τομέα, μεγάλη συγκέντρωση ανθρωπίνου δυναμικού με τριτοβάθμια εκπαίδευση σε όλη την περίοδο των 18 ετών, υψηλό δείκτη (στις περισσότερες) κοινωνικές υποδομές όσο και στις υποδομές γενικότερα λόγω της Θεσσαλονίκης. Στα θετικά της εντάσσεται επίσης η αύξηση του πληθυσμού στην περίοδο της ύφεσης (2^η σε απόλυτο νούμερο). Ωστόσο ακολούθησε μία φθίνουσα αναπτυξιακή διαδρομή στην περίοδο που εξετάζεται. Αν και συμμετέχει σημαντικά στη διαμόρφωση της ΑΠΑ και στους τρεις τομείς της οικονομίας, σε αντίθεση με ότι αναμενόταν σε καμία από τις δύο περιόδους της έρευνας δεν παρουσίασε υψηλό κ.κ. ΑΕΠ. Μία ερμηνεία για αυτό μπορεί να δοθεί από το γεγονός πως εκτός από νομούς με αγροτική (ο μεγαλύτερος αριθμός απασχολούμενων στο σύνολο της χώρας) και τουριστική δραστηριότητα (κατατάσσεται υψηλά στους δείκτες ελκτικότητας), διέθετε νομούς που εξειδικεύονταν στον δευτερογενή τομέα, ο οποίος θεωρούνταν πλεονέκτημα για την περιφέρεια (Κόνσολας 1997). Αποτέλεσμα ήταν η περιφέρεια να σημειώσει τη μεγαλύτερη αρνητική ποσοστιαία μεταβολή απασχολούμενων μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης, ενώ επιπρόσθετα παρουσίαζε και μία μέτρια σχετική παραγωγικότητα στον τομέα. Μια δεύτερη πιθανή ερμηνεία σχετίζεται με το ότι την περίοδο 2000-2012 η περιφέρεια διέθετε το χαμηλότερο μέσο όρο ονομαστικού μισθού σύμφωνα με τον Monastiriotis (2014), με εξαίρεση τον νομό Θεσσαλονίκης. Η περιφέρεια εμφάνισε ακόμα μικρότερη παραγωγικότητα στον τριτογενή τομέα στον οποίο και εξειδικεύεται σε μεγαλύτερο βαθμό ενώ παράλληλα είχε σημαντική παρουσία και στον κλάδο του εμπορίου του οποίου η αξία κατά τη διάρκεια της ύφεσης μειώθηκε. Μάλιστα όπως και στην περιφέρεια Αττικής, η ανθεκτικότητα του κλάδου του τουρισμού ήταν μικρότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη των νησιωτικών περιοχών (Giannakis & Bruggerman, 2015). Παράλληλα εμφάνισε υψηλή ευαισθησία (μικρή ανθεκτικότητα) στη μεταβολή της ΑΠΑ και κυρίως της απασχόλησης (ως ποσοστό και ως απόλυτο νούμερο) και υψηλά ποσοστά ανεργίας στην περίοδο της ύφεσης. Τέλος όπως και στην περίπτωση της Αττικής οι δείκτες των κοινωνικών υποδομών και το ποσοστό του πληθυσμού που βρισκόταν υπό τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού επιδεινώθηκε.

Οι νησιωτικές περιφέρειες της Κρήτης και στη συνέχεια του Β. Αιγαίου αποτελούν την επόμενη ομάδα περιοχών στη κατάταξη των περιφερειών. Εξειδικεύονταν κυρίως στον τριτογενή τομέα (με την πρώτη περιφέρεια να διαθέτει και ισχυρό πρωτογενή τομέα), αύξησαν την πληθυσμιακή δυναμική τους (ειδικότερα η Κρήτη) και παρουσίασαν μεγάλο προσδόκιμο ζωής. Ωστόσο οι δείκτες της ανάλυσης δεν επιβεβαιώνουν ένα συνολικά ισχυρό επίπεδο ανθεκτικότητας.

Η Κρήτη βρίσκεται στις μεσαίες θέσεις σε όρους ΑΕΠ, κ.κ. ΑΠΑ, δεικτών ευαισθησίας ΑΠΑ και απασχόλησης και είναι 2^η στο σύνολο των οχημάτων ανά 100 κατοίκους (δείκτης ευημερίας) και στον αριθμό καταλυμάτων και 3^η στον αριθμό αφίξεων στα τουριστικά καταλύματα (δείκτες ελκτικότητας). Στη διάρκεια της ύφεσης αύξησε τον πληθυσμό της περισσότερο από κάθε άλλη περιφέρεια της χώρας ποσοστιαία και σε απόλυτο νούμερο. Παρουσιάζει εξειδίκευση στον τριτογενή τομέα στον οποίο έχει την υψηλότερη παραγωγικότητα καθώς και στον πρωτογενή τομέα (σε σύγκριση με το σύνολο των περιφερειών της χώρας) στον οποίο ωστόσο εμφανίζει αρκετά χαμηλή παραγωγικότητα. Ενδεικτικό είναι πως στις αρχές της περιόδου της έρευνας (2000-2001) οι περισσότερες δυναμικές περιοχές της υπαίθρου δεν βασίζονταν τόσο στον γεωργικό κλάδο, αλλά στην εγγύτητά τους σε αστικά κέντρα και σε τουριστικές περιοχές που συνείσφεραν περισσότερο στην ανάπτυξη τους (Πιορουλίου et al., 2008). Για αυτό και ο αριθμός των απασχολούμενων στον τομέα αυξήθηκε οριακά στην περίοδο 2009-2017. Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός πως αν και εμφάνιζε το μικρότερο ποσοστό ανεργίας μεταξύ των περιφερειών στην περίοδο της ανάπτυξης, στην φάση της ύφεσης παρουσίασε τη μεγαλύτερη αρνητική ποσοστιαία μεταβολή. Τέλος, μειονέκτημα της περιφέρειας (όπως και του Β. Αιγαίου) αποτελούσε το χαμηλό επίπεδο υποδομών που διέθετε (Κόνσολας, 1997).

Η περιφέρεια Β. Αιγαίου την περίοδο της ανάπτυξης παρουσίασε τη μεγαλύτερη αθροιστική θετική ανάπτυξη, αν και το ύψος του ΑΕΠ της κυμαινόταν σε χαμηλό επίπεδο. Βρέθηκε πάνω από το μέσο της κατάταξης των περιφερειών στους δείκτες ευαισθησίας της ΑΠΑ και της απασχόλησης στα έτη της ύφεσης όπως και στο ποσοστό ανεργίας και στις δύο βασικές περιόδους, ενώ αύξησε τον πληθυσμό της στις υποπεριόδους της ύφεσης επιδεικνύοντας συνολικά ανθεκτικότητα στους σχετικούς δείκτες. Πιθανές ερμηνείες για τις επιδόσεις αυτές μπορεί να είναι το γεγονός πως στα έτη 2009-2011 αποτέλεσε την περιφέρεια με τον υψηλότερο μέσο όρο ονομαστικών μισθών (Monastiriotis 2014), παρουσίασε τη χαμηλότερη εξειδίκευση στον δευτερογενή τομέα σε όλη την περίοδο έρευνας (μαζί με τα Ι. Νησιά) και εξειδικεύονταν

στον δημόσιο τομέα (Gialis & Tsampra, 2015). Όμως η εξάρτηση από το συγκριμένο κλάδο αναμενόταν και να την επηρεάσει περισσότερο από άλλες περιφέρειες εξαιτίας των περικοπών σε δημόσιες επενδύσεις, δημόσιες δαπάνες και από την αύξηση της φορολογίας (Monastiriotis, 2011). Αποτέλεσμα ήταν να παρουσιάσει μεγάλη αρνητική μεταβολή στον αριθμό των ανέργων μεταξύ των δύο βασικών περιόδων σύγκρισης και τη μεγαλύτερη αρνητική αθροιστική μεταβολή του ΑΕΠ στα έτη της ύφεσης. Όσον αφορά τη σχετική παραγωγικότητα, βρισκόταν στις μεσαίες θέσεις της κατάταξης στο γεωργικό τομέα και στον τομέα των υπηρεσιών καθώς και στο σύνολο της χώρας. Σημαντικό μειονέκτημά της αποτελεί η γεωγραφική της θέση (Κόνσολας, 1997) αλλά και η γεωγραφία της περιφέρειας. Εξαιτίας του μεγέθους της η συμβολή της στη διαμόρφωση της ΑΠΑ των τομέων της οικονομίας και το μερίδιο της συμμετοχής της στο σύνολο της απασχόλησης είναι πολύ μικρή, ενώ χαρακτηρίζεται από χαμηλές επιδόσεις και στον κλάδο του τουρισμού. Βρισκόταν στη χαμηλότερη θέση της κατάταξης σε όρους ΑΕΠ και σε χαμηλές θέσεις όσον αφορά το κ.κ. ΑΕΠ, ειδικότερα στα πρώτα και στα τελευταία έτη της περιόδου 2000-2017. Η επιδείνωση της ήδη αργής ανάπτυξής της (περίοδος 2000-2022, Πίνακας 4.22) είχε επισημανθεί από τους Psycharis et al. (2014a) ενώ μάλιστα υποχωρεί στα τελευταία έτη της εξεταζόμενης περιόδου. Εντούτοις ξεχωρίζει το γεγονός πως αποτέλεσε τη μοναδική περιφέρεια στην οποία το ποσοστό των θανάτων δεν αυξήθηκε την περίοδο της ύφεσης.

Επόμενη περιφέρεια στην κατάταξη είναι η Πελοπόννησος. Η περιφέρεια ανήκει μαζί με τη Θεσσαλία και τη Δυτική Ελλάδα στην ομάδα του «πρωτογενούς» τομέα¹²⁷ λόγω και της μεγάλης εξειδίκευσής τους σε όρους απασχόλησης στον τομέα (το μεγαλύτερο ποσοστό εξειδίκευσης μεταξύ των περιφερειών στον πρωτογενή και στον δευτερογενή τομέα). Σύμφωνα με τους Petrakos and Psycharis (2016) οι περιφέρειες που είχαν επηρεαστεί λιγότερο έως το 2012 ήταν εκείνες στις οποίες μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού τους κατοικούσαν σε αγροτικές περιοχές, όπως η Πελοπόννησος (μαζί με περιοχές στην περιφέρεια της Δυτ. Ελλάδας). Στην ανάλυση που πραγματοποιήθηκε πάντως τα αποτελέσματα δεν είναι σαφή για την περιφέρεια. Το ποσοστό συμμετοχής της στην εθνική ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα είναι υψηλό όπως και αντίστοιχα το

¹²⁷ Σε επίπεδο ΑΠΑ τη μεγαλύτερη εξειδίκευση στον κλάδο είχαν και οι περιφέρειες Κεντ. Μακεδονίας (και σε επίπεδο απασχόλησης) και Στ. Ελλάδας ωστόσο έχουν ενταχθεί σε διαφορετική κατηγορία περιφερειών. Η πρώτη ανήκει στις μητροπολιτικές περιφέρειες και η δεύτερη σε εκείνες στις οποίες ο δευτερογενής τομέας είχε έντονη παρουσία. Σε επίπεδο απασχόλησης μεγάλο αριθμό εργαζόμενων στο τομέα είχε και η περιφέρεια Αν. Μακεδονίας και Θράκης που λόγω των επιδόσεών της στους δείκτες κατατάσσεται στην «ομάδα» των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών.

ποσοστό του τομέα στην περιφερειακή ΑΠΑ. Είχε σημαντικό μερίδιο στο συνολικό αριθμό των απασχολούμενων στον τομέα και αντίστοιχα ο τομέας είχε σημαντικό ποσοστό στο σύνολο των απασχολούμενων της περιφέρειας (μεγαλύτερος μεταξύ των περιφερειών). Παράλληλα όμως βρίσκεται στις μεσαίες προς τελευταίες θέσεις των κατατάξεων των περιφερειών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ, συνολικής παραγωγικότητας και παραγωγικότητας στον πρωτογενή τομέα. Είναι χαρακτηριστικό πως στους άλλους δύο τομείς στο δείκτη της παραγωγικότητας κατατάσσεται σε υψηλότερη θέση. Στον δείκτη της ανεργίας είχε ένα από τα μικρότερα ποσοστά ανεργίας αν και η αρνητική μεταβολή του ποσοστού της στην περίοδο της ύφεσης δεν ήταν μικρή. Όμως χαρακτηρίζεται από χαμηλό δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ και της ανεργίας συγκριτικά μάλιστα με το μικρότερο επίπεδο ανθεκτικότητας των άλλων δύο περιφερειών του πρωτογενούς τομέα. Επιπλέον η αθροιστική απώλεια του κ.κ. ΑΕΠ στα έτη 2009-2017 ήταν μικρότερη από το σύνολο της χώρας όπως και το ποσοστό μεταβολής του δείκτη μεταξύ των δύο βασικών περιόδων. Η εξειδίκευση της περιφέρειας και στον τομέα της παραγωγής ενέργειας ίσως αποτελεί εξήγηση για αυτές τις διαφοροποιήσεις. Αύξησε μάλιστα στην περίοδο 2009-2017 το ποσοστό της συμμετοχής της στον δευτερογενή τομέα. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε ήταν η μία από τις δύο περιφέρειες της χώρας που είχε θετική μεταβολή μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της ανάλυσης στους συμπληρωματικούς δείκτες της αγοραστικής δύναμης και του ισοζυγίου πρωτογενών εισοδημάτων. Αντίθετα αρνητικός παράγοντας ανθεκτικότητας για την περιφέρεια αποτελεί η χαμηλή θέση που καταλαμβάνει στους δείκτες κοινωνικής υποδομής. Επιπρόσθετα, μειονεκτήματά της αποτελούν η ορεινή μορφολογία της όπως και η ανεπάρκεια υποδομών που χαρακτήριζε την περιοχή στα τέλη του προηγούμενου αιώνα (Κόνσολας, 1997), με την εικόνα όμως να έχει βελτιωθεί σημαντικά την τελευταία 20ετία κυρίως λόγω της βελτίωσης του οδικού δικτύου.

Η επόμενη ομάδα περιφερειών περιλαμβάνει τη Δυτ. Μακεδονία και τη Στ. Ελλάδα, στις οποίες η ύπαρξη βιομηχανικού συμπλέγματος θεωρούνταν πλεονέκτημα (Κόνσολας, 1997). Οι περιφέρειες παρουσίασαν έναν ισχυρό δευτερογενή τομέα με τα μεγαλύτερα ποσοστά σε όρους εξειδίκευσης της απασχόλησης και της ΑΠΑ. Κατά τη διάρκεια της αναπτυξιακής περιόδου φαίνεται όμως πως επωφελήθηκαν λιγότερο σε όρους ΑΕΠ και κ.κ. ΑΕΠ αφού είχαν τις μικρότερες αθροιστικά θετικές μεταβολές. Στους επιμέρους δείκτες στην περίοδο της ύφεσης παρουσίασαν υψηλό κ.κ. ΑΕΠ και μεγάλη συνολική παραγωγικότητα που βασίζεται στην υψηλή παραγωγικότητά τους σε πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, όμως ταυτόχρονα εμφάνισαν υψηλό δείκτη

ανεργίας και υψηλή ευαισθησία στη μεταβολή του, μείωση της αγοραστικής δύναμης των κατοίκων τους και χαμηλή επίδοση στους δείκτες κοινωνικών υποδομών.

Αναφορικά με τη Δυτ. Μακεδονία ισχυρό πλεονέκτημά της αποτελούσε η ύπαρξη φυσικών πόρων (Κόνσολας, 1997). Για αυτό πιθανόν την περίοδο 2000-2008 να αποτελέσει τη μόνη περιφέρεια της χώρας που δεν εξειδικευόταν στον τριτογενή τομέα, καθώς η ΑΠΑ της σχηματιζόταν στο ίδιο ποσοστό από τον δευτερογενή τομέα. Εμφάνισε τη μικρότερη αθροιστικά αρνητική μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ την περίοδο 2009-2017, παρουσιάζοντας υψηλή ανθεκτικότητα στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ (3^η στην κατάταξη) και διατηρώντας σε υψηλό επίπεδο τη συνολική σχετική παραγωγικότητά της την ίδια περίοδο και ειδικότερα στο διάστημα 2012-2015. Ωστόσο τα συγκεκριμένα δεδομένα αποτελούν μόνο ένα τμήμα της πραγματικής εικόνας της καθώς τα συνολικά στοιχεία επιβεβαιώνουν το χαμηλό επίπεδο της ανθεκτικότητάς της όπως είχε καταγραφεί και από τους Psycharis et al. (2014). Οι εθνικές προστατευτικές πολιτικές που είχαν υιοθετηθεί πολλά χρόνια πριν την εμφάνιση της κρίσης του 2008 και οι οποίες συνείσφεραν σε σημαντικό βαθμό στην επαναφορά της κατάστασης ισορροπίας της περιφέρειας μετά από εκδηλώσεις φυσικών και οικονομικών απότομων διαταραχών, φαίνεται πως ενίσχυσαν ταυτόχρονα και την ευπάθειά της. Το σημαντικό επίπεδο των δημοσίων επενδύσεων στην περιοχή δεν φαίνεται να είχε μακροπρόθεσμη επίδραση στην οικονομική ανάπτυξή της και τα αποτελέσματα της ανάλυσης για τη μη στατιστική σημασία τους στην περίοδο της ανάπτυξης επιβεβαιώνουν σε ένα βαθμό αυτό το συμπέρασμα. Παράλληλα φαίνεται πως περιορίστηκε η ανάπτυξη άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας ενώ στην υποπερίοδο 2005-2008 κατετάγη μόλις 11^η μεταξύ των περιφερειών με βάση το ποσοστό αύξησης της απασχόλησης. Ως αποτέλεσμα, το τοπικό σύστημα της περιφέρειας το οποίο λειτουργούσε μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια δεν αποδείχθηκε ικανό να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις που δημιούργησε η κρίση του 2008 (Kakderi & Tasopoulou, 2017), αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει μία αναπτυξιακή διαδρομή για τον καθορισμό του επιπέδου της ανθεκτικότητας μίας περιοχής σε περιόδους ύφεσης. Η θέση της μεταξύ των περιφερειών επιβεβαιώνεται από το χαμηλό επίπεδο της ανθεκτικότητάς της στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης, από την επίδοσή της στον συμπληρωματικό δείκτη του ισοζυγίου πρωτογενών εισοδημάτων, από το γεγονός πως ανήκει σε γεωγραφικό σύνολο που εμφάνιζε υψηλό ποσοστό πληθυσμού υπό τον κίνδυνο

φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού¹²⁸ καθώς και από τη χαμηλή θέση της στους δείκτες ελκτικότητας (η μοναδική περιοχή της χώρας όπου καταγράφηκε μείωση του αριθμού των αφίξεων στην περίοδο ύφεσης), απόρροια αναμφίβολα και της γεωγραφικής της θέσης.

Η περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας στα πρώτα έτη της δεκαετίας του 2000, εμφάνισε τάσεις σύγκλισης προς την δεσπόζουσα περιφέρεια της Αττικής καθώς φιλοξενούσε σημαντικό μέρος του μεταποιητικού δυναμικού της μητροπολιτικής περιφέρειας (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Την περίοδο 2000-2003 η επίδοσή της ξεπερνούσε τον εθνικό μέσο όρο της χώρας. Ωστόσο οι διαρθρωτικές αδυναμίες που παρουσίαζε δεν της επέτρεψαν να εκμεταλλευτεί σε μεγάλο βαθμό συγκριτικά με άλλες περιφέρειες της χώρας, την αναπτυξιακή περίοδο της ελληνικής οικονομίας, καθώς αποτέλεσε την περιφέρεια με την μικρότερη συνολικά ανάπτυξη στα συγκεκριμένα έτη¹²⁹. Στην αρχή της κρίσης εμφάνιζε μεγάλη εξάρτηση από τον δευτερογενή τομέα, ειδικότερα οι νομοί της περιφέρειας που βρίσκονταν γύρω από τη μητροπολιτική περιφέρεια της Αττικής, ενώ αντίθετα η συνεισφορά του τριτογενούς τομέα ήταν πολύ περιορισμένη στη σύνθεση της συνολικής παραγωγής της (2ο μικρότερο ποσοστό συμμετοχής). Στα έτη που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση, το ποσοστό της συμμετοχής της στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ μειώνεται ενώ εμφανίζει πτώση της παραγωγικότητάς της και στους τρεις τομείς παραγωγής κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Τη συγκεκριμένη περίοδο παρουσίασε τη μικρότερη ανθεκτικότητα στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ (η μεγαλύτερη αρνητική ποσοστιαία μεταβολή στο ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων) και μία μέτρια επίδοση στο δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης. Το ποσοστό του κ.κ. ΑΕΠ της σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο δεν ξεπέρασε το 90% κατά το διάστημα 2004-2017 ενώ την περίοδο της ύφεσης κατατάσσεται σε μία σειρά συμπληρωματικών δευτερευόντων δεικτών (διαθέσιμο εισόδημα, ποσοστό φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, σε κοινωνικούς δείκτες όπως αριθμός ιατρών και νοσηλευτών-τριών) σε χαμηλές θέσεις.

Χαμηλά στην κατάταξη βρίσκονταν οι περιφέρειες της Θεσσαλίας και της Δυτικής Ελλάδας, οι οποίες παρουσίασαν μεγάλη εξειδίκευση σε όρους απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα (3^ο και 4^ο αντίστοιχα), μαζί με την περιφέρεια Πελοποννήσου.

¹²⁸ Το 2020 μάλιστα είχε το 3^ο μεγαλύτερο ποσοστό κατοίκων που ανήκαν σε αυτή την κατηγορία (25,3%) μεταξύ των περιφερειών της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2021b).

¹²⁹ Είναι χαρακτηριστικό πως και στον τομέα της απασχόλησης την περίοδο 1981-1994 ενώ το ποσοστό του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 20,35% (709.000 άτομα), στη συγκεκριμένη περιφέρεια καταγράφηκε μείωση κατά 7,8% (Κόνσολας, 1997).

Το ποσοστό της συμμετοχής τους στη διαμόρφωση της εθνικής ΑΠΑ και της εθνικής απασχόλησης στον τομέα ήταν υψηλό όπως και αντίστοιχα το ποσοστό του τομέα στην ΑΠΑ και στο σύνολο των απασχολούμενων των περιφερειών ενώ κατατάσσονται λόγω των σημαντικών αστικών κέντρων τους υψηλά στους δείκτες των κοινωνικών υποδομών. Βρίσκονταν όμως στις μεσαίες προς τελευταίες θέσεις των κατατάξεων σε όρους κ.κ. ΑΕΠ, συνολικής παραγωγικότητας και παραγωγικότητας του τομέα που εξειδικεύονταν σε σημαντικό βαθμό και αντιμετώπισαν πληθυσμιακές απώλειες την περίοδο της ύφεσης και ειδικότερα η περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας. Επιπρόσθετα μεταξύ των δύο υποπεριοδών ύφεσης είχαν τις μεγαλύτερες μειώσεις στον αριθμό των απασχολούμενων του τριτογενούς τομέα. Ίσως ωστόσο το πιο σημαντικό αποτέλεσμα έγκειται στον δείκτη ευαισθησίας τους στην ΑΠΑ και στην απασχόληση όπου κατατάσσονταν στις τελευταίες θέσεις.

Η περιφέρεια Θεσσαλίας σε όλες τις υποπεριόδους των 18 ετών βρισκόταν στην 3^η θέση μεταξύ των περιφερειών με τη μεγαλύτερη συνεισφορά στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ, παρουσιάζοντας επίσης υψηλό ποσοστό κατοίκων με τριτοβάθμια εκπαίδευση (3^ο μεγαλύτερο) άρα και ισχυρό ανθρώπινο κεφάλαιο. Πλεονέκτημά της αποτελούσε επίσης το επίπεδο υποδομών που διέθετε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (Κόνσολας, 1997). Παράλληλα όμως παρουσίαζε και το 3^ο χαμηλότερο κ.κ. ΑΕΠ της στην δεύτερη υποπερίοδο της ανάπτυξης (2005-2008) και στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης μεταξύ των ετών 2010-2012. Η περιφέρεια της Δυτ. Ελλάδας είχε το 4ο υψηλότερο ποσοστό προσωπικού και ερευνητών στον τομέα έρευνας και τεχνολογίας, ενώ διέθετε παράλληλα και ένα καλό επίπεδο υποδομών στις αρχές του αιώνα (Κόνσολας, 1997). Ωστόσο σημείωσε την 3^η μεγαλύτερη αρνητική αθροιστική μεταβολή της ΑΠΑ για τα έτη 2009-2017 ενώ παρουσίασε και τη μεγαλύτερη μείωση στο ποσοστό συμμετοχής των απασχολούμενων μίας περιφέρειας στο σύνολο της χώρας. Αρνητικό χαρακτηριστικό της αποτελούσε επίσης το γεγονός ότι παρουσίαζε συγκριτικά μεταξύ των περιοχών χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής. Η περιορισμένη περιφερειακή ανθεκτικότητά της συνεχίστηκε και μετά το 2017 καθώς το 2020 εμφάνιζε το υψηλότερο ποσοστό κατοίκων που βρίσκονταν υπό τον κίνδυνο φτώχειας (27%), υπερβαίνοντας τον μέσο όρο της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2021b).

Στις τελευταίες θέσεις της κατάταξης βρίσκονται οι περιφέρειες της Ηπείρου και την Αν. Μακεδονίας και Θράκης οι οποίες εμφανίζονται σε όλους τους βασικούς δείκτες χαμηλά μεταξύ των περιφερειών. Η περιφέρεια της Ηπείρου είχε ως σημαντικό μειονέκτημα την ορεινή μορφολογία της και τις υποδομές της στην αρχή της περιόδου

έρευνας (Κόνσολας, 1997). Είναι από τις λιγότερο δυναμικές περιφέρειες με βάση το ΑΕΠ και το κ.κ. ΑΕΠ (καταγράφοντας τη μικρότερη επίδοση σε 5 έτη), μέτριας και υψηλής αντίστοιχα ευαισθησίας σε όρους μεταβολής της απασχόλησης και της ΑΠΑ, με τη χαμηλότερη συνολική παραγωγικότητα στη χώρα και σημαντική εξειδίκευση στον δευτερογενή τομέα στον οποίο ωστόσο σε όρους παραγωγής βρισκόταν χαμηλά. Ωστόσο η περιφέρεια παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς στην αρχική περίοδο της ύφεσης σχετικές έρευνες επισήμαιναν ένα θετικό επίπεδο ανθεκτικότητας. Συγκεκριμένα οι Psycharis et al. (2014a) υποστηρίζουν πως στα πρώτα έτη της κρίσης εμφανίστηκε σχετικά ανθεκτική λόγω της αναβάθμισης του δικτύου μεταφορών της και της ανάπτυξης του τουρισμού (ορεινού) σε συνδυασμό με την μακρά παράδοσή της στην παραγωγή ποιοτικών αγροτικών προϊόντων. Οι Petrakos and Psycharis (2016) ανέφεραν πως ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων της βρίσκονταν σε αγροτικές περιοχές οι οποίες επλήγησαν λιγότερο από την κρίση (τουλάχιστον στα πρώτα έτη) ενώ οι Fratesi and Rodriguez Pose (2016) σημειώνουν την αύξηση του ποσοστού απασχόλησής της έως και το 2010 σε σύγκριση με το 2008¹³⁰. Επιπρόσθετα οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016) ανέφεραν πως έως το 2012 η περιφέρεια έγινε αποδέκτης των περισσότερων κ.κ. επενδύσεων στη χώρα, μέρος των οποίων όπως απέδειξε το δεύτερο τμήμα της ανάλυσης αποτέλεσαν παράγοντα ανθεκτικότητας κατά την περίοδο της ύφεσης. Τη θετική εικόνα συμπληρώνουν ορισμένοι συμπληρωματικοί δείκτες της ανάλυσης, όπως το υψηλό ποσοστό ανθρωπίνου κεφαλαίου με τριτοβάθμια εκπαίδευση και το υψηλό επίπεδο κοινωνικών υποδομών. Ωστόσο τα συγκεκριμένα θετικά χαρακτηριστικά δεν οδήγησαν την περιφέρεια σε μία ανθεκτική και αναπτυξιακή διαδρομή καθ' όλη τη διάρκεια της ύφεσης, όσο και μετά την υπό εξέταση περίοδο. Το 2020 αποτέλεσε μία από τις 5 περιφέρειες της χώρας με ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού που ξεπερνούσε το μέσο επίπεδο της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2021).

Αντίστοιχα χαμηλά στον αναπτυξιακό χάρτη της χώρας βρίσκεται και η περιφέρεια της Αν. Μακεδονίας και Θράκης, με τη μικρή ανθεκτικότητά της να έχει αναφερθεί και από τους Psycharis et al. (2014a). Ως μειονεκτήματα της περιφέρειας παρουσιάζονται η ορεινή μορφολογία της, οι ελλείψεις στις υποδομές της και οι επαγγελματικές ειδικεύσεις της (Κόνσολας, 1997). Ανεξαρτήτως της φάσης του

¹³⁰ Σύμφωνα με τον Πίνακα 4.35 ο αριθμός των απασχολούμενων στην περιφέρεια Ηπείρου το 2009 ήταν αυξημένος σε σύγκριση με το 2008 αλλά όχι και το 2010.

οικονομικού κύκλου, η περιφέρεια κατατάχθηκε τελευταία με βάση το κ.κ. ΑΕΠ (σε 10 από τα 18 έτη). Στο δείκτη μεταβολής της απασχόλησης μεταξύ των υποπεριόδων της ανάπτυξης παρουσίασε τη μικρότερη θετική μεταβολή στο σύνολο της χώρας. Εμφάνισε μία μεσαίου μεγέθους συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ των τομέων παραγωγής και βρέθηκε στο μέσο της κατάταξης του δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ, με τον αντίστοιχο δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης να είναι από τους υψηλότερους στη χώρα. Είχε επίσης τη μικρότερη σχετική παραγωγικότητα στο σύνολο της χώρας μαζί με την περιφέρεια της Ηπείρου, κυρίως εξαιτίας του πρωτογενούς τομέα στον οποίο εξειδικεύεται εργασιακά (2^ο μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των περιφερειών) ενώ την περίοδο της ύφεσης αύξησε την παραγωγικότητά της μόνο στον δευτερογενή τομέα. Παράλληλα ήταν η μοναδική από τις λιγότερες ανεπτυγμένες περιφέρειες της χώρας με υψηλό ποσοστό μεταβολής του αριθμού των θανάτων την περίοδο 2009-2017 αν και κατατασσόταν στις υψηλότερες θέσεις σε δείκτες κοινωνικών υποδομών. Μεταγενέστερα από την περίοδο της ανάλυσης, η κατάσταση δεν φαίνεται να έχει διαφοροποιηθεί καθώς μετά την περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας, είχε το υψηλότερο ποσοστό κατοίκων σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (26,1%) για το 2020 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021b).

Ολοκληρώνοντας την ενότητα που αφορά τις περιφέρειες της χώρας, ακολουθεί ο Πίνακας 5.1. Με βάση τα αποτελέσματα του προηγούμενου κεφαλαίου και της σύνοψης που προηγήθηκε, δίνεται μία συγκεντρωτική εικόνα της ανθεκτικότητας των περιοχών επιπέδου NUTS 2. Η κατάταξη των περιφερειών για κάθε έναν από τους βασικούς δείκτες (ΑΕΠ, κ.κ. ΑΕΠ, δείκτες ευαισθησίας στην μεταβολή των ΑΠΑ και της απασχόλησης, σχετική παραγωγικότητα στο σύνολο και ανά τομέα παραγωγής, ποσοστό ανεργίας, μεταβολή αριθμού ανέργων και πληθυσμού) γίνεται από το 1 έως το 13 με φθίνουσα σειρά. Το 1 εκφράζει το μεγαλύτερο θετικό ή το μικρότερο αρνητικό νούμερο ή ποσοστό ενός δείκτη και το 13 το μικρότερο θετικό ή μεγαλύτερο αρνητικό νούμερο ή ποσοστό. Ανάλογα με τον εκάστοτε δείκτη, το «ranking» γίνεται στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 ή με βάση τη μεταβολή μεταξύ αυτών των περιόδων.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 5.1. Ο σύνθετος πίνακας των περιφερειών

Γεωγραφική Ενότητα / Δείκτης	ΑΕΠ		κ.κ. ΑΕΠ		Sensitivity index ΑΠΑ	Sensitivity index Απασχόληση	Σχετική Παραγωγ. Σύνολο		Σχετική Παραγωγ. Πρωτογενής		Σχετική Παραγωγ. Δευτερογενής		Σχετική Παραγωγ. Τριτογενής		Ποσοστό ανεργίας		Μεταβολή αριθμού ανέργων	Μεταβολή ποσοστού πληθυσμού
Περίοδος	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2009-2017 vs 2000-2008	2009-2017 vs 2000-2008	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2009-2017 vs 2000-2008	2009-2017 vs 2000-2008
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	8	8	13	12	6	11	13	12	12	13	7	4	7	7	8	7	5	3
Κεντρική Μακεδονία	2	2	7	8	8	12	8	7	5	6	9	6	11	10	7	11	9	4
Δυτική Μακεδονία	11	10	6	4	3	10	4	2	4	2	1	1	13	13	13	8	1	12
Ήπειρος	10	11	12	13	9	7	12	13	8	9	10	10	12	11	12	13	4	8
Θεσσαλία	3	3	9	10	10	9	11	11	7	5	6	9	10	12	6	6	6	10
Ιόνια Νησιά	12	12	3	3	12	2	5	6	13	12	12	13	4	4	4	1	3	7
Δυτική Ελλάδα	6	5	10	11	11	13	9	10	9	8	5	7	9	8	10	12	10	13
Στερεά Ελλάδα	4	6	4	5	13	6	3	4	2	3	2	2	8	9	11	10	7	6
Πελοπόννησος	7	7	8	7	4	4	7	8	11	10	3	3	5	5	2	3	8	9
Αττική	1	1	1	1	1	5	1	1	1	1	4	5	2	1	5	9	12	11
Βόρειο Αιγαίο	13	13	11	9	2	3	6	5	6	7	13	12	6	6	3	4	11	5
Νότιο Αιγαίο	9	9	2	2	5	1	2	3	3	4	8	11	3	3	9	2	2	2
Κρήτη	5	4	5	6	7	8	10	9	10	11	11	8	1	2	1	5	13	1

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Στη συνέχεια παρουσιάζονται δεδομένα που αφορούν τους νομούς της χώρας από την ανάλυση των αντίστοιχων δεικτών. Στη μεγάλη πλειοψηφία τους οι νομοί παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των περιφερειών στις οποίες ανήκουν.

Στη βιβλιογραφία αναφέρεται πως στην Ελλάδα οι χειρότερες επιδόσεις νομών αφορούν όσους βασίζονται σε ένα παραδοσιακό κλάδο (συνήθως) μεταποίησης, ο οποίος σε περίπτωση κρίσης σε διεθνές επίπεδο οδηγεί σε κατάρρευση της τοπικής οικονομίας (Κόνσολας, 1997). Επιπλέον αναφέρεται πως οι νομοί που αναπτύσσονταν πριν την κρίση με ταχύτερους ρυθμούς, είχαν ισχυρή παρουσία του δευτερογενούς τομέα, επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου, σημαντικούς τουριστικούς πόρους και υψηλή ποιότητα ανθρώπινου δυναμικού με τα μεγάλα αστικά κέντρα και τους νησιωτικούς τουριστικούς προορισμούς να ξεχωρίζουν (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Από την άλλη πλευρά οι νομοί που παρουσίαζαν σημαντική συγκέντρωση βιομηχανικού κεφαλαίου εμφάνισαν τα αρνητικά αποτελέσματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (έντονη αποβιομηχάνιση και κλείσιμο σημαντικών επιχειρήσεων) ενώ τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) προχώρησαν σε ραγδαία τριτογενοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων τους σε βάρος του δευτερογενούς τομέα. Μέσα σε αυτό το διαμορφωμένο πλαίσιο ανάπτυξης, τα πρώτα αποτελέσματα της κρίσης ανέφεραν ως λιγότερο ανθεκτικούς τους ορεινούς και τους ήδη υποανάπτυκτους νομούς της χώρας, σε αντίθεση με ορισμένους νησιωτικούς νομούς ή νομούς που αποτελούσαν τουριστικούς προορισμούς (Psycharis et al., 2014a).

Στην ανάλυση που πραγματοποιήθηκε φαίνεται πως η ηπειρωτική Ελλάδα και ιδιαίτερα νομοί στα βόρεια και στα κεντρικά τμήματα της χώρας εμφανίστηκαν περισσότερο ευάλωτοι και συνεπώς λιγότεροι ανθεκτικοί. Σε μικρότερο βαθμό το ίδιο ισχύει και για ορισμένους από τους λιγότερο ανεπτυγμένους νησιωτικούς νομούς ενώ ηπειρωτικοί νομοί που διέθεταν μεγάλα αστικά κέντρα στα πρώτα έτη της ύφεσης δέχτηκαν μεγάλες επιδράσεις ειδικότερα στον τομέα της απασχόλησης, αποτελέσματα που συμφωνούν με τους Psycharis et al. (2014a). Ωστόσο στο τέλος της περιόδου έρευνας, οι περισσότεροι νομοί με μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις διατήρησαν τη δυναμική τους (ορισμένα κέντρα ωστόσο παρέμειναν στάσιμα ή υποχώρησαν από την αναπτυξιακή διαδρομή τους), με το πληθυσμιακό μέγεθος να μην φαίνεται ότι αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα του βαθμού ύφεσης. Αυτό συνάδει με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την στατιστική επεξεργασία των ανεξάρτητων μεταβλητών στο δεύτερο μέρος της ανάλυσης στα οποία δεν επαληθεύτηκε η σχέση

πληθυσμιακής πυκνότητας με τη μείωση της περιφερειακής ανθεκτικότητας στην απασχόληση. Αντίθετα οι Palaskas et al. (2015) είχαν διαπιστώσει πως σε επίπεδο μικρότερο των NUTS 3, δηλαδή σε επίπεδο δήμων και έως το 2013 τουλάχιστον, όσοι δήμοι είχαν εμφανίσει μεγαλύτερο βαθμό αστικοποίησης από τον εθνικό μέσο όρο, παρουσίασαν ετήσια αύξηση της ανεργίας 18%, σε σύγκριση με την αύξηση 7% των δήμων που είχαν βαθμό αστικοποίησης μικρότερο του εθνικού μέσου όρου. Από την άλλη πλευρά οι υψηλά αστικοποιημένοι δήμοι παρουσίασαν συγκριτικά σε μεγαλύτερο ποσοστό ίση διανομή του εισοδήματος μεταξύ των κατοίκων τους (Panori & Psycharis, 2017).

Συνεχίζοντας με τα αποτελέσματα της έρευνας οι ανισότητες στον ελληνικό χώρο συνέχισαν να υφίστανται εις βάρος του λιγότερου ανεπτυγμένου κεντρικού και κυρίως του βόρειου τμήματος της χώρας. Αν και στα πρώτα τρία έτη της ύφεσης (2009-2011) στις δέκα μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές του δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ κατατάσσονταν επτά νησιωτικοί νομοί, στο σύνολο των ετών 2000-2017 οι ανεπτυγμένοι νησιωτικοί νομοί ενίσχυσαν τη θέση τους συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα αλλά και γενικότερα. Επιπλέον η υψηλή περιφερειακή ανταγωνιστικότητα που εμφάνιζαν αποτέλεσε και έναν παράγοντα περιφερειακής ανθεκτικότητας στην κρίση (Giannakis & Bruggeman, 2015). Τα αποτελέσματα δείχνουν πως στο τέλος της περιόδου της έρευνας οι ορεινοί και ήδη λιγότερο ανεπτυγμένοι νομοί καθώς και οι νομοί που ήταν εκτεθειμένοι στον δευτερογενή τομέα και ιδιαίτερα στον κατασκευαστικό κλάδο, εμφανίστηκαν λιγότερο ανθεκτικοί.

Σε όρους μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής των τριών τομέων της οικονομίας στη διαμόρφωση της ΑΠΑ και της απασχόλησης κάθε νομού, η ενίσχυση της εξειδίκευσης στον τριτογενή τομέα ήταν εμφανής μεταξύ των δύο βασικών περιόδων. Το ποσοστό συμμετοχής του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα στην ΑΠΑ της συντριπτικής πλειοψηφίας των νομών μειώθηκε μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης και επακόλουθα αυξήθηκε το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα από 0,8% έως 12,10%.

Από τους υπόλοιπους δείκτες, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως στην περίοδο της ύφεσης τα 2/3 των νομών της χώρας εμφάνισαν μείωση στη συνολική σχετική παραγωγικότητά τους. Αναλυτικά για την παραγωγικότητα των τομέων της οικονομίας μεταξύ των δύο περιόδων της έρευνας σημειώνονται τα ακόλουθα:

- στον πρωτογενή τομέα 26 νομοί εμφάνισαν αύξηση της παραγωγικότητας και 25 μείωσή της
- στον δευτερογενή τομέα 25 νομοί εμφάνισαν αύξηση της παραγωγικότητας και 26 μείωσή της
- στον τριτογενή τομέα 12 νομοί εμφάνισαν αύξηση της παραγωγικότητας και 39 μείωσή της

Όσον αφορά τη σημασία του επιπέδου ανάπτυξης ενός νομού για το επίπεδο της ανθεκτικότητας, οι περισσότεροι από τους νομούς που εμφανίζονταν περισσότερο ανεπτυγμένοι την περίοδο 2000-2008 φαίνεται να παρουσιάστηκαν περισσότερο ανθεκτικοί στις επιπτώσεις της κρίσης στο σύνολο των ετών της ύφεσης, όμως το ίδιο ισχύει και για ορισμένους λιγότερο ανεπτυγμένους νομούς της χώρας σε ορισμένους δείκτες. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως το πληθυσμιακό μερίδιο του 41% του συνόλου των νομών της χώρας (των 21 από τους 51) δεν υπερέβαινε ο κάθε ένας το 1% του συνόλου της χώρας και σχεδόν το 50% (25) των νομών έχουν μερίδιο της τάξης του 1%-2%.

Η παρουσίαση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών των χωρικών μονάδων NUTS 3 γίνεται με τους νομούς κατανεμημένους στην περιφέρεια στην οποία ανήκουν:

Νομοί Ροδόπης, Ξάνθης, Δράμας, Έβρου, Θάσου - Καβάλας (περιφέρεια Αν. Μακεδονίας και Θράκης):

Οι Psycharis et al (2014a) διαπίστωσαν πως ο νομός Ροδόπης αποτέλεσε στα πρώτα έτη της κρίσης έναν από τους λιγότερο ανθεκτικούς νομούς της χώρας. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας εμφανίστηκε αρκετά ευαίσθητος στις επιπτώσεις της ύφεσης. Είχε μία από μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές του αθροιστικού ποσοστού των ετήσιων μεταβολών του ΑΕΠ στα έτη 2009-2017, την 2^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στο κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης και κατατάσσεται 49^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ. Στην κατάταξη των νομών με βάση το μέγεθος του κ.κ. ΑΕΠ, από την 30^η θέση την πρώτη περίοδο κατατάσσεται μόλις 45^{ος} την περίοδο 2009-2017 (στην τελευταία θέση το 2015). Ο δευτερογενής τομέας είχε 27% ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ του νομού στο αναπτυξιακό διάστημα της χώρας, υποχωρώντας κάτω από το 23% το διάστημα 2009-2017. Στον αριθμό των απασχολούμενων ο πρωτογενής τομέας είχε σημαντική παρουσία και στις δύο περιόδους. Το 52% των εργαζόμενων του νομού απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα

την περίοδο της ανάπτυξης και το 48% την περίοδο ύφεσης. Ήταν ο ένας από τους δύο νομούς της χώρας με μονοψήφιο ποσοστό απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα ενώ αντίθετα στον τριτογενή τομέα αύξησε το ποσοστό συμμετοχής του κατά 14,7% στο διάστημα της ύφεσης (9^ο μεγαλύτερο ποσοστό). Εντούτοις σε όλη την περίοδο 2000-2017 ο τομέας των υπηρεσιών απορροφούσε λιγότερο από το 50% του συνόλου των εργαζομένων του. Από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά ξεχωρίζει η αρκετά μικρή σχετική παραγωγικότητα που εμφάνισε καθ' όλη την διάρκεια των 18 ετών, με εξαίρεση στον τριτογενή τομέα στην αναπτυξιακή περίοδο, καθώς και η θετική πληθυσμιακή μεταβολή του νομού στη διάρκεια της ύφεσης κατά 3,4% (4.000 κατοίκους).

Αντίστοιχα χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ είχε και ο νομός Ξάνθης. Σημείωσε την 7^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των δύο βασικών περιόδων και από την 39^η θέση μετακινήθηκε στην 47^η θέση της σχετικής κατάταξης (στην τελευταία θέση το 2017). Το ποσοστό συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού ξεπερνούσε το 26% κατά την αναπτυξιακή περίοδο, ωστόσο απώλεσε σημαντικό έδαφος το διάστημα της ύφεσης καθώς βρέθηκε κάτω από το 20%. Το ίδιο διάστημα η συμμετοχή του τριτογενούς τομέα αυξήθηκε κατά 8,6% με το συνολικό ποσοστό συμμετοχής του να διαμορφώνεται στο 73,5%. Απόρροια της κρίσης στον δευτερογενή τομέα υπήρξε η αρνητική μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων του κατά 36,5%, η 5^η μεγαλύτερη στον τομέα και η επακόλουθη αύξηση κατά 18,7% των απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα (εξίσου 5^η μεγαλύτερη στον τομέα). Όπως και έτεροι νομοί της περιφέρειας χαρακτηρίστηκε από χαμηλή σχετική παραγωγικότητα η οποία στην πρώτη περίοδο βρισκόταν κάτω από τα 3/4 του μέσου όρου της χώρας, υποχωρώντας περισσότερο κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Τέλος, ο νομός παρουσίασε αύξηση του πληθυσμού του κατά 4,8% (4^η μεγαλύτερη ποσοτική αύξηση, 5.000 κάτοικοι).

Όπως και οι προηγούμενοι νομοί της περιφέρειας, ο νομός Δράμας εμφάνισε χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ και μία (μικρότερη) αύξηση του πληθυσμού. Ο δευτερογενής τομέας είχε ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ του νομού περίπου 28% την περίοδο 2000-2008 και 23% την περίοδο της ύφεσης. Μεταξύ των βασικών περιόδων εμφανίστηκε ιδιαίτερα ευαίσθητος στη μεταβολή του δείκτη της απασχόλησης. Κατατάχθηκε 49^{ος} στον σχετικό δείκτη ευαισθησίας καθώς μειώθηκε κατά 17,4%, η 4^η μεγαλύτερη μείωση του δείκτη μεταξύ των νομών εξαιτίας της σημαντικής μείωσης του αριθμού των απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα (8^η μεγαλύτερη μείωση στον τομέα).

Ο νομός Έβρου παρουσιάζει το δεύτερο μικρότερο (και μονοψήφιο) ποσοστό αρνητικής μεταβολής του κ.κ. ΑΕΠ στη σύγκριση των δύο βασικών περιόδων της έρευνας, ανεβαίνοντας στην 28^η θέση μεταξύ των νομών από την 37^η θέση με βάση την κατάταξη στο κ.κ. ΑΕΠ, όντας 2^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ. Μια πιθανή εξήγηση για αυτό είναι το γεγονός πως στην περίοδο 2009-2017 ο δευτερογενής τομέας συνείσφερε μόλις το 11% της συνολικής ΑΠΑ του νομού. Αντίθετα την ίδια περίοδο ο τριτογενής τομέας αύξησε το μερίδιο συμμετοχής του κατά 10,3% (4^η μεγαλύτερη αύξηση). Στον δείκτη της απασχόλησης ωστόσο η πορεία του νομού ήταν διαφορετική. Παρουσίασε τη δεύτερη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων (15,2%) την υποπερίοδο 2009 - 2012 προς το 2005 – 2008 και κατατάχθηκε 48^{ος} στον σχετικό δείκτη ευαισθησίας. Στον δευτερογενή τομέα μάλιστα το ποσοστό της μεταβολής μεταξύ των δύο βασικών περιόδων ανήρθε στο -37,8% (4^η μεγαλύτερη μεταβολή στον τομέα). Μικρότερη ποσοστιαία μεταβολή αλλά αντίστοιχη αριθμητικά, είχε και στον τριτογενή τομέα (13,8%). Παρουσίασε χαμηλή σχετική παραγωγικότητα την περίοδο της ανάπτυξης, περίπου στα 2/3 του μέσου όρου της χώρας, η οποία αυξήθηκε κατά 16 μονάδες στη διάρκεια της ύφεσης, η μεγαλύτερη αύξηση στη χώρα, παραμένοντας ωστόσο σταθερά κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Όπως και όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι νομοί της περιφέρειας, στην δεύτερη περίοδο αναφοράς αύξησε τον πληθυσμό του.

Ο νομός Θάσου - Καβάλας βρισκόταν στις μεσαίες θέσεις των κατατάξεων στους δείκτες που αξιολογήθηκαν, έχοντας σε όρους ΑΕΠ, κ.κ. ΑΕΠ και στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης καλύτερες επιδόσεις από τις αντίστοιχες των υπολοίπων νομών της περιφέρειας. Αξιόλογα χαρακτηριστικά στοιχεία του νομού είναι η μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων καθώς μετακινήθηκε από την 24^η θέση στην 17^η θέση της σχετικής κατάταξης μαζί με την υψηλή σχετική παραγωγικότητά του στον δευτερογενή τομέα την περίοδο της ύφεσης. Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους νομούς της περιφέρειας, ο πληθυσμός της στη διάρκεια των ετών 2009-2017 μειώθηκε κατά 2.000 κατοίκους.

Νομοί Ιωαννίνων, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Άρτας (περιφέρεια Ηπείρου):

Στο νομό Ιωαννίνων το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ αυξήθηκε μεταξύ των βασικών περιόδων από 71,9% σε 77,1%, έχοντας συγκριτικά με τους υπόλοιπους νομούς της χώρας, αξιοπρόσεκτη συμμετοχή στον κλάδο της δημόσιας διοίκησης. Στον δείκτη της απασχόλησης ξεχωρίζει η αύξηση

του σχεδόν 17% μεταξύ των υποπεριόδων της ανάπτυξης. Παρουσίασε μεγαλύτερη εξειδίκευση στον τριτογενή τομέα (8^{ος} το 2000-2008 και 11^{ος} το 2009-2017), αυξάνοντας και το ποσοστό των εργαζόμενων του νομού που απασχολούνταν στον τομέα των υπηρεσιών. Όσον αφορά τους άλλους τομείς, την περίοδο της ύφεσης στον πρωτογενή απασχολούνταν λιγότεροι από το 10% των εργαζομένων ενώ στον δευτερογενή τομέα η περιφέρεια κατατασσόταν υψηλότερα, καθώς το διάστημα 2000-2008 βρισκόταν στην 11^η θέση των νομών με τους περισσότερους εργαζόμενους και την περίοδο 2009-2017 στην 15^η (14.000 και 11.000 αντίστοιχα).

Για τους νομούς Θεσπρωτίας και Πρέβεζας, οι Psycharis et al (2014) ανέφεραν πως αποτέλεσαν δύο από τους περισσότερο ανθεκτικούς νομούς της χώρας. Όμως με βάση τα αποτελέσματα των δεικτών, στην περίοδο της ανάπτυξης το αθροιστικό θετικό ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ κάθε περιφέρειας δεν ξεπερνούσε το 10%, σε αντίθεση με τον μέσο όρο και την πλειοψηφία των νομών της χώρας ενώ οι επιδόσεις τους, κυρίως του νομού Θεσπρωτίας, στην περίοδο της ύφεσης δεν ήταν ιδιαίτερα καλές.

Πιο συγκεκριμένα, ο νομός Θεσπρωτίας εμφάνισε το μεγαλύτερο αρνητικό ποσοστό μεταβολής της ΑΠΑ μεταξύ των βασικών περιόδων έρευνας (51^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας). Παράλληλα παρουσίασε αρνητική μεταβολή στον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017, καταγράφοντας τη μεγαλύτερη πτώση στη σχετική κατάταξη, καθώς από την 9^η θέση της πρώτης περιόδου βρέθηκε στην 27^η. Το διάστημα 2009-2017 ο δευτερογενής τομέας συνείσφερε κατά 11,1% στην ΑΠΑ του νομού υποχωρώντας κατά 13% σε σύγκριση με την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας, η μεγαλύτερη μείωση μεταξύ των νομών, ενώ το ίδιο διάστημα είχε τη μεγαλύτερη αύξηση της συμμετοχής του τριτογενούς τομέα (12,1%). Αναφορικά με τον δείκτη της απασχόλησης και αντίθετα από τον νομό Ιωαννίνων, ο αριθμός των απασχολούμενων ο οποίος είχε μειωθεί κατά 17% μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ανάπτυξης, μειώθηκε περαιτέρω κατά 5,3% την πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (2009-2012), για να αντιστραφεί μερικώς η αρνητική εικόνα των ετών 2005-2012 με την αύξηση 7% την υποπερίοδο 2013-2017. Στον δείκτη της συνολικής σχετικής παραγωγικότητας στην πρώτη περίοδο βρισκόταν ελάχιστα κάτω από τον μέσο όρο της χώρας, ξεπερνώντας τον εθνικό μέσο όρο στα έτη 2001, 2003-2004 και 2008-2011, ωστόσο στην συνέχεια ακολούθησε καθοδική πορεία. Χαρακτηριστική ήταν η μείωση της παραγωγικότητάς του στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. Πληθυσμιακά, αύξησε τον αριθμό των κατοίκων κατά 2.000 την περίοδο της ύφεσης.

Για τον νομό Πρεβέζης ξεχωρίζει η μικρή συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του, η μικρότερη μαζί με τους νησιωτικούς νομούς της χώρας. Ενδεχομένως για αυτό το λόγο εμφάνισε μία από τις μικρότερες αθροιστικά αρνητικές μεταβολές του ΑΕΠ στο διάστημα της ύφεσης. Ωστόσο συνδυαστικά με τον νομό Άρτας, εμφάνισαν συνολική σχετική παραγωγικότητα που υπολειπόταν τον εθνικό μέσο όρο, φτάνοντας στο 70% της χώρας, με τάσεις μείωσης της στα έτη πριν και μετά το 2008 και με σταθεροποίηση του δείκτη στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης.

Ο νομός Άρτας επίσης παρουσίασε μία από τις μικρότερες αθροιστικά αρνητικές μεταβολές του ΑΕΠ το διάστημα της ύφεσης. Παρουσίασε επίσης μία από τις μικρότερες μεταβολές στο κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017, αποδεικνύοντας τη σχετική ανθεκτικότητά του στο δείκτη της παραγωγής μεταξύ των νομών της χώρας. Ταυτόχρονα όμως ο βαθμός ανάπτυξής της στο διάστημα 2000-2008 με βάση τον ίδιο δείκτη, υπήρξε μικρός. Εκεί που εμφάνισε πάντως σημαντική υποχώρηση ήταν στον δείκτη της πληθυσμιακής μεταβολής μεταξύ των περιόδων καθώς καταγράφηκε μείωση 7% (5.500 κάτοικοι).

Νομοί Αχαΐας, Ηλείας, Αιτωλοακαρνανίας (περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας):

Ο νομός Αχαΐας αποτελούσε τον τρίτο μεγαλύτερο νομό της χώρας σε όρους ΑΕΠ και πληθυσμού με μειωτικές τάσεις και στους δύο δείκτες (0,2% και 2,8%, δηλαδή 9.000 κατοίκων) στην περίοδο της ύφεσης. Η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην σύνθεση της ΑΠΑ του νομού ήταν περιορισμένη. Ήταν εκτεθειμένος (συγκριτικά) στον κατασκευαστικό κλάδο, ο οποίος συμμετείχε με ποσοστό περίπου 2,5% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ και συνολικά στις οικονομικές δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα. Την περίοδο της ύφεσης ωστόσο το μερίδιο του τομέα μειώθηκε σχεδόν 9%, από 23% σε 14,2%. Ο νομός είχε επίσης συμμετοχή περίπου 2,5% στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα, με το ποσοστό της συμμετοχής του τομέα των υπηρεσιών στο σύνολο της παραγωγής του νομού να αυξάνεται από το 71,5% σε 80,6% στο διάστημα της ύφεσης, η 5^η μεγαλύτερη μεταβολή. Στον συγκεκριμένο τομέα, ο νομός είχε σημαντική συμμετοχή στον κλάδο του εμπορίου, συμμετοχή στον κλάδο «Ενημέρωση και επικοινωνία», «Δημόσια διοίκηση κ.α», «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» και «Επαγγελματικές δραστηριότητες κ.α.» ενώ σε αντίθεση με άλλους νομούς που διέθεταν σημαντικά αστικά κέντρα, παρουσίασε μικρή συμμετοχή στον κλάδο των «Χρηματοπιστωτικών

και ασφαλιστικών δραστηριοτήτων». Ο νομός δέχτηκε τις επιδράσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσω της αποβιομηχανοποίησής του (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως αποτέλεσε έναν από τους νομούς με τις μεγαλύτερες αθροιστικές αρνητικές μεταβολές της περιόδου της ύφεσης. Παρά το μέγεθός του, ακόμα και την περίοδο της ανάπτυξης βρισκόταν αρκετά χαμηλά με βάση το κ.κ. ΑΕΠ, μόλις στην 21^η θέση των νομών και στην 19^η την περίοδο 2009-2017. Στον δείκτη της συνολικής απασχόλησης σημείωσε τη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή μεταξύ των νομών που διέθεταν σημαντικά αστικά κέντρα στο ποσοστό συμμετοχής ενός νομού στο σύνολο της χώρας (-0,4%) και κατετάγη προτελευταίος στο δείκτη ευαισθησίας της (μείωση 19%). Στην απασχόληση στον δευτερογενή τομέα υποχώρησε από πλευράς ποσοστού περισσότερο από κάθε άλλο μεγάλο νομό (-35,6%) και στον τριτογενή τομέα το ποσοστό του μειώθηκε κατά 15%. Ωστόσο και στις δύο περιόδους αναφοράς κατατασσόταν 6^{ος} σε όρους εξειδίκευσης των απασχολούμενων στον τομέα των υπηρεσιών.

Ο νομός Ηλείας βρισκόταν αρκετά χαμηλά στην κατάταξη των νομών την αναπτυξιακή περίοδο σε όρους κ.κ. ΑΕΠ (45^{ος}). Είχε σημαντική συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, όντας 1^{ος} και στις δύο περιόδους και υπήρξε ο ένας από τους δύο νομούς της χώρας στους οποίους ο τομέας συμμετείχε με πάνω από 20% το 2000-2008 στη σύνθεση της παραγωγής του (17,8% το 2009-2017). Στη σύγκριση των δύο βασικών περιόδων επέδειξε ανθεκτικότητα στον δείκτη της απασχόλησης, καθώς ο αριθμός των εργαζομένων του νομού αυξήθηκε κατά 7,6% (6^{ος} στο σχετικό δείκτη ευαισθησίας). Αν και στον πρωτογενή τομέα στον οποίο την περίοδο της ανάπτυξης απασχολούνταν το 41,6% του συνόλου των απασχολούμενων στο νομό (το 32,8% στην περίοδο της ύφεσης) παρουσιάστηκε μείωση 15% στον αριθμό τους, στον τριτογενή τομέα η αύξηση των απασχολούμενων ανήρθε στο 32,5%, η 2^η μεγαλύτερη στη χώρα. Πάντως στη συνολική σχετική παραγωγικότητα του νομού, η χαμηλή επίδοσή του την περίοδο της ανάπτυξης (στα 3/4 του μέσου όρου της χώρας), επιδεινώθηκε περισσότερο κατά τη διάρκεια της ύφεσης και ειδικότερα στην υποπερίοδο 2013-2017. Αντίστοιχα και στον δείκτη της πληθυσμιακής μεταβολής μεταξύ των περιόδων κατατάχθηκε αρκετά χαμηλά στην λίστα, 44^{ος}, με αρνητική μεταβολή 3,1%, που ισοδυναμούσε με 5.000 κατοίκους.

Ο νομός Αιτωλοακαρνανίας καθ' όλη τη διάρκεια των ετών συμμετείχε με ποσοστό περίπου 1,3-1,4% στο εθνικό ΑΕΠ της χώρας. Είχε επίσης συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα σε ποσοστό 3-4% σε όλη την περίοδο

έρευνας, με τον αριθμό των απασχολούμενων στον τομέα να ανέρχεται σε πάνω από 27.000 στην πρώτη περίοδο. Ωστόσο ο αριθμός τους μειώθηκε σε κάτω από 20.000 στη δεύτερη περίοδο, που μεταφράζεται σε πτώση του ποσοστού των εργαζομένων του νομού στον τομέα από 34,3% το διάστημα 2000-2008 σε 26,7% το 2009-2017. Στο τριτογενή τομέα συμμετείχε στις δραστηριότητες «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» και «Δημόσια διοίκηση κ.α.». Όπως και οι άλλοι νομοί της περιφέρειας εμφάνισε αρνητική πληθυσμιακή μεταβολή μεταξύ των δύο περιόδων και κατατάχθηκε 45^{ος} (μεταβολή 3,5%, 7.000 κατοίκων).

Νομοί Λαρίσης, Μαγνησίας, Καρδίτσας, Τρικάλων (περιφέρεια Θεσσαλίας):

Το κύριο χαρακτηριστικό του νομού Λαρίσης αποτελεί η εξειδίκευσή του στον πρωτογενή τομέα. Στις δύο περιόδους της έρευνας είχε το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του ΑΠΑ του τομέα (8%). Αντίστοιχα ο τομέας συμμετείχε στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του νομού στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης με ποσοστά 15,1% και 14,3%. Παράλληλα συμμετείχε στην ΑΠΑ του δευτερογενούς τομέα έχοντας ποσοστό συμμετοχής 2,5% στην ΑΠΑ του κατασκευαστικού κλάδου. Στον τριτογενή τομέα και παρότι συμμετείχε σε διάφορους κλάδους, το ποσοστό συμμετοχής του νομού στην εθνική ΑΠΑ έφτανε περίπου στο 2% ενώ και ο τομέας συμμετείχε με το μικρότερο ποσοστό από τους 5 μεγαλύτερους νομούς της χώρας (Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Αχαΐας, Ηρακλείου και Λαρίσης) στη διαμόρφωση της ΑΠΑ της περιοχής. Είχε ένα σταθερό ποσοστό συμμετοχής στο εθνικό ΑΕΠ στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης (5^{ος} στο σύνολο της χώρας περίπου στο 2-2,5%), εντούτοις την περίοδο της ανάπτυξης βρισκόταν μόλις στην 22η θέση των νομών με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ, ανεβαίνοντας την περίοδο της ύφεσης στην 16^η θέση. Εμφάνισε μικρότερη ανθεκτικότητα από τον μέσο όρο της χώρας με βάση το δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ αλλά μεγαλύτερη ανθεκτικότητα από τον εθνικό μέσο όρο στον αντίστοιχο δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης. Παρ' αυτά ο αριθμός των απασχολούμενων μεταξύ των δύο περιόδων μειώθηκε 10%, ανεβαίνοντας την περίοδο της ύφεσης μία θέση (3^{ος} στο σύνολο της χώρας). Στον πρωτογενή τομέα την περίοδο 2000-2008 απασχολούνταν 32.000 εργαζόμενοι, αριθμός που μειώθηκε κατά το 1/3 στη δεύτερη περίοδο (33,5%), αυξάνοντας παράλληλα το ποσοστό των απασχολούμενων του τριτογενούς τομέα κατά 3,6%. Τέλος, διατήρησε σχεδόν σταθερό τον αριθμό του πληθυσμού της μεταξύ των δύο περιόδων.

Ο νομός Μαγνησίας συμμετείχε στον τριτογενή τομέα και στις δραστηριότητες «Επαγγελματικές δραστηριότητες, κ.α» και «Δημόσια διοίκηση κ.α.». Επηρεάστηκε από την αποβιομηχάνιση της χώρας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και παρουσίασε στα έτη 2009-2017 μία από τις μεγαλύτερες αθροιστικά αρνητικές μεταβολές του ΑΕΠ όπως και μικρότερο ποσοστό συμμετοχής στο εθνικό ΑΕΠ (0,2%). Ο δευτερογενής τομέας στον δείκτη της απασχόλησης είχε σημαντική παρουσία στο νομό όμως παρουσίασε σημαντική μείωση κατά τη διάρκεια της ύφεσης (25%) και κατατάσσόταν 11^{ος} σε όρους εξειδίκευσης στην απασχόληση στο διάστημα 2009-2017. Στον τριτογενή τομέα διατήρησε σχετικά σταθερό τον αριθμό των απασχολούμενων (45.000) ανεβαίνοντας μία θέση στη σχετική κατάταξη (16^η θέση). Σε όρους σχετικής παραγωγικότητας παρέμεινε στο 96-97% του εθνικού μέσου όρου σχεδόν σε όλα τα έτη της έρευνας, ξεπερνώντας σε τρία εξ αυτών (2013-2015) τον μέσο όρο της χώρας.

Ο νομός Καρδίτσας αποτέλεσε από την αρχή της ύφεσης έναν από τους λιγότερο ανθεκτικούς νομούς στη χώρα (Psycharis et al., 2014a). Παρουσίασε μικρή δυναμική στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης με χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ (50^η θέση), έχοντας μάλιστα σε τρία από τα έτη της έρευνας τη τελευταία θέση στη σχετική κατάταξη (2000-2001 και 2012). Στη σύνθεση της ΑΠΑ ο πρωτογενής τομέας συμμετείχε κατά 17% το 2000-2008 και 13% το 2009-2017. Μαζί με τον νομό Τρικάλων είχε τον 7^ο μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων του δευτερογενούς τομέα και τον 2^ο μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα το διάστημα 2000-2008, ο οποίος ωστόσο μειώθηκε κατά 20% το διάστημα 2009-2017. Στην πληθυσμιακή μεταβολή μεταξύ των περιόδων κατατάσσεται 49^{ος} καταγράφοντας μείωση 7.000 κατοίκων (-5,8%).

Ο νομός Τρικάλων τέλος είχε μία από τις μικρότερες αθροιστικά αρνητικές μεταβολές του ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης. Είχε και στις δύο περιόδους χαμηλή επίδοση του κ.κ. ΑΕΠ (κατατάχθηκε 44^{ος} και 39^{ος}), μεσαίες επιδόσεις στους δείκτες ευαισθησίας και μαζί με τον νομό Καρδίτσας μία από τις μικρότερες επιδόσεις στη συνολική σχετική παραγωγικότητα και στην παραγωγικότητα του τριτογενούς τομέα. Κατατάσσεται στις μεσαίες θέσεις των δεικτών εξειδίκευσης με βάση την ΑΠΑ στους τρεις τομείς παραγωγής (μαζί με τον νομό Καρδίτσας).

Νομοί Φλωρίνης, Κοζάνης, Καστοριάς, Γρεβενών (περιφέρεια Δυτ. Μακεδονίας):

Οι νομοί Φλωρίνης, Καστοριάς και Γρεβενών αναφέρονται από τους Psycharis et al. (2014) ως από τους λιγότερο ανθεκτικούς νομούς της χώρας. Τουλάχιστον για

τους νομούς Καστοριάς και Γρεβενών (όπως και για τον νόμο Κοζάνης) αυτό επιβεβαιώνεται από το χαμηλό ποσοστό θετικής αθροιστικής μεταβολής του ΑΕΠ την περίοδο 2000-2008.

Ο νομός Φλωρίνης είχε τη μικρότερη αθροιστικά αρνητική μεταβολή στο ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης, όντας ο μοναδικός νομός που είχε μονοψήφιο αρνητικό άθροισμα στις ετήσιες μεταβολές του δείκτη το διάστημα 2009-2017. Σε όλο το διάστημα της έρευνας εμφάνισε μεγάλο κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας το διάστημα της ύφεσης, με εξαίρεση τα έτη 2000 και 2007-2009. Για αυτό και στον δείκτη ευαισθησίας στην ΑΠΑ κατατάσσόταν 3ος. Ο δευτερογενής τομέας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση της ΑΠΑ και στις δύο περιόδους (3^{ος} στο σύνολο της χώρας με 48%). Αντίθετα ο τριτογενής τομέας κατέγραψε τη δεύτερη μικρότερη παρουσία του στην διαμόρφωση της ΑΠΑ ενός νομού (40,5%) την περίοδο της ανάπτυξης και 42,7% την περίοδο της ύφεσης. Στον δείκτη της απασχόλησης σημαντική ήταν η αύξηση που παρουσίασε το διάστημα 2005-2008 σε σύγκριση με το 2000-2004 (πάνω από 15%) όπως και στον τριτογενή τομέα την περίοδο 2009-2017 προς την περίοδο 2000-2008 (12,4%). Αντίθετα όπως και στον νομό Κοζάνης, το ποσοστό των απασχολούμενων που εργάζονταν για τον πρωτογενή τομέα μειώθηκε από το 25,9% σε 21,3%. Με εξαίρεση τα έτη 2008-2009 εμφάνισε σχετική παραγωγικότητα πάνω από τον μέσο όρο της χώρας σε ποσοστό 5% έως 20% και ιδιαίτερα στον δευτερογενή τομέα όπου εξειδικεύεται.

Ο νομός Κοζάνης διατήρησε σταθερό το ποσοστό συμμετοχής του στο εθνικό ΑΕΠ (1,4%). Στα έτη 2002-2005 και 2011-2015 παρουσίασε κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνούσε το ετήσιο σταθμισμένο μέσο όρο της χώρας και κατατάσσεται ανάμεσα στους πέντε περισσότερο ανθεκτικούς νομούς σε όρους μεταβολής του σχετικού δείκτη μεταξύ 2000-2008 και 2009-2017. Μία εξήγηση για αυτό αποτελεί ο προσανατολισμός του νομού στην οικονομική δραστηριότητα της παραγωγής και διακίνησης ενέργειας η οποία δεν υποχώρησε στον ίδιο βαθμό με άλλους ευπαθείς κλάδους του δευτερογενούς τομέα. Ο τομέας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού και στις δύο περιόδους (2^ο μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των νομών, περίπου 55%). Αντιστοίχως, ο νομός είχε στις δύο βασικές περιόδους της έρευνας το 4^ο και το 3^ο μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση της συνολικής παραγωγής του δευτερογενούς τομέα, παρότι το ποσοστό των απασχολούμενων που κατανέμονταν σε αυτόν (μαζί με τον νομό Γρεβενών), μειώθηκε την δεύτερη περίοδο από 30% σε 26%. Αποτέλεσε τον μοναδικό νόμο της χώρας στον οποίο ο τριτογενής τομέας την περίοδο

της ύφεσης παρουσίασε μείωση του ποσοστού συμμετοχής στην ΑΠΑ (0,1%). Σε όρους μεταβολής πληθυσμού μεταξύ των δύο κύριων περιόδων, ο νομός είχε σημαντικές απώλειες (7.000 κάτοικοι) και βρέθηκε στην 46η θέση.

Ο νομός Καστοριάς την δεκαετία 1981-1991 παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση της ανεργίας καθώς και τη μεγαλύτερη μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα (Κόνσολας, 1997). Στην περίοδο της ύφεσης ο αριθμός των εργαζόμενων που απασχολούνταν στον τομέα μειώθηκε από το 28,7% της πρώτης περιόδου στο 23,4%. Ο νομός χαρακτηριζόταν από χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας (47^{ος}) όπως και στην περίοδο της ύφεσης (44^{ος}), έχοντας πάντως μόλις την 6^η μικρότερη μεταβολή του δείκτη στη σύγκριση των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017. Η επίδοση του νομού στον δείκτη της σχετικής παραγωγικότητας δεν ξεπερνούσε το 66-67% της μέσης επίδοσης της χώρας σε όλες τις υποπεριόδους της έρευνας ενώ την περίοδο της ύφεσης ο πληθυσμός του νομού μειώθηκε κατά 3,7%.

Ο νομός Γρεβενών παρουσίασε αντίστοιχα μικρές επιδόσεις στον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ στην αναπτυξιακή περίοδο και στο διάστημα της ύφεσης (48^{ος} και 49^{ος}). Το διάστημα 2009-2017 ο δευτερογενής τομέας συμμετείχε μόλις με 8,3% στην διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του νομού, το μικρότερο ποσοστό στο σύνολο της χώρας, σημειώνοντας αρνητική μεταβολή κατά 7,5%, ενώ ο τριτογενής τομέας σημείωσε την 3^η μεγαλύτερη θετική μεταβολή στα ίδια έτη, 11,4%. Αντίθετα με την ΑΠ, είχε πάντως αυξημένο αριθμό απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα στα έτη 2009-2017. Μαζί με τον νομό Κοζάνης παρουσίασαν μεγάλη συνολική σχετική παραγωγικότητα, μεγαλύτερη από αυτή της χώρας (εκτός των ετών 2001 και 2008) και ιδιαίτερα στον δευτερογενή τομέα. Όπως και στους δύο προηγούμενους νομούς της περιφέρειας κατά την διάρκεια της ύφεσης ο πληθυσμός του μειώθηκε.

Νομοί Ευβοίας, Βοιωτίας, Ευρυτανίας, Φθιώτιδος, Φωκίδος (περιφέρεια Στ. Ελλάδας):

Όπως αναφέρθηκε για την περιφέρεια Στ. Ελλάδας, ο νομός Βοιωτίας και ο νομός Εύβοιας είχαν σημαντική συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του δευτερογενούς τομέα της μεγαλύτερης μητροπολιτικής περιφέρειας της χώρας λόγω της γεωγραφικής τους θέσης. Ο τομέας όπως φαίνεται από την κατάταξη των νομών στους δείκτες εξειδίκευσης της ΑΠΑ και της απασχόλησης κατείχε σημαντική θέση για τις συγκεκριμένες περιοχές. Για αυτό το λόγο ήταν από τις περισσότερο ευαίσθητες περιοχές στη μεταβολή της ΑΠΑ του τομέα και μεταξύ των πρώτων έξι νομών με τις

μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στο δείκτη. Οι νομοί πάντως κατατάσσονταν ανάμεσα στους πρώτους δέκα νομούς της χώρας με τη μεγαλύτερη συνεισφορά στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ, με ποσοστό που δεν υπερέβαινε το 2% και με καθοδικές τάσεις.

Πιο συγκεκριμένα, ο νομός Εύβοιας ήταν 5^{ος} στην κατάταξη των νομών με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ και στον αριθμό των απασχολούμενων του δευτερογενούς τομέα. Αντίστοιχα και ο τομέας ήταν σημαντικός για τη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού την περίοδο 2000-2008 (με συνεισφορά πάνω από 38%) υποχωρώντας όμως κατά 7,7% το διάστημα 2009-2017. Την περίοδο της ανάπτυξης ο νομός είχε την έκτη μικρότερη συμμετοχή στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα, η οποία αυξήθηκε σχεδόν 9% το διάστημα της ύφεσης. Εμφάνισε μία μεγάλη αθροιστική αρνητική μεταβολή στο ΑΕΠ το διάστημα 2009-2017 και σημαντική αρνητική μεταβολή στο κ.κ. ΑΕΠ σε ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ των δύο βασικών περιόδων ανάλυσης. Ως αποτέλεσμα βρέθηκε στην 21^η θέση από την 13^η θέση στην κατάταξη που αφορούσε το μέγεθος του κ.κ. ΑΕΠ και στην 50^η θέση στη κατάταξη των περιφερειών στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ. Στο δείκτη της απασχόλησης ενώ στην αναπτυξιακή περίοδο είχε αυξήσει σχεδόν κατά 20% το ποσοστό των απασχολούμενων μεταξύ των υποπεριόδων 2000-2004 και 2005-2008, στην περίοδο της ύφεσης το ποσοστό συμμετοχής του νομού στη συνολική απασχόληση της χώρας μειώθηκε κατά 0,3%, έχοντας και τη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στον αριθμό τους (-21,6%) μεταξύ της δεύτερης υποπεριόδου της ανάπτυξης και της πρώτης υποπεριόδου της ύφεσης. Στο σύνολο των ετών της ύφεσης, η μεταβολή ανήρθε στο -22,2%, η μεγαλύτερη στη χώρα, με τον νομό να κατατάσσεται τελευταίος στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης. Αναλυτικότερα στον τομέα της εργασίας, την περίοδο 2009-2017 στον πρωτογενή τομέα εμφάνισε ποσοστό αρνητικής μεταβολής -41%, στον δευτερογενή τομέα δραστηριοποιήθηκαν περισσότεροι από το 1/4 του συνόλου των εργαζομένων του και εμφάνισε ένα από τα δέκα μεγαλύτερα ποσοστά απασχόλησης στον τριτογενή τομέα. Ωστόσο ταυτόχρονα στον τομέα των υπηρεσιών ο νομός κατέγραψε και το μεγαλύτερο ποσοστό μείωσης εργαζομένων μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της έρευνας (-17,4%). Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι η συνολική σχετική παραγωγικότητα του νομού στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης (2013-2017) ξεπέρασε τον μέσο όρο της χώρας και ότι εμφάνισε υψηλή παραγωγικότητα και στον δευτερογενή τομέα.

Όπως και άλλοι νομοί, ο νομός Βοιωτίας είχε επηρεαστεί από την αποβιομηχάνιση της χώρας (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016) και σύμφωνα με τους Psycharis et al. (2014) δεν εμφανίστηκε ανθεκτικός στην κρίση, τουλάχιστον στα πρώτα έτη της ύφεσης. Η πρωτική πορεία του νομού φαίνεται πάντως να είχε ξεκινήσει από την περίοδο της ανάπτυξης καθώς αποτέλεσε τον μοναδικό νομό με αθροιστικά αρνητικό ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ στο διάστημα 2000-2008. Ως αποτέλεσμα και το κ.κ. ΑΕΠ του νομού μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ανάπτυξης (2005-2008 προς 2000-2004) να μειωθεί κατά το 1/4 σε ποσοστιαίες μονάδες, διατηρώντας πάντως την πρώτη θέση μεταξύ των νομών. Την περίοδο της ύφεσης ο δείκτης ευαισθησίας της ΑΠΑ τον κατατάσσει στην 45^η θέση, ωστόσο παράλληλα είχε και το 2^ο μικρότερο αθροιστικά αρνητικό ποσοστό ετήσιων μεταβολών του ΑΕΠ. Αν και στην κατάταξη των νομών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ υποχώρησε στην 3^η θέση την περίοδο της ύφεσης, σε όλα τα έτη της έρευνας το κ.κ. ΑΕΠ του νομού Βοιωτίας ξεπερνούσε το ετήσιο σταθμισμένο μέσο όρο της χώρας, με το ύψος του ωστόσο να μειώνεται συνεχώς από το 2001 έως το 2010. Όσον αφορά στην τομεακή εξειδίκευση της παραγωγής, παρουσίασε σημαντικό ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του πρωτογενούς τομέα, έχοντας παράλληλα το 3^ο και το 4^ο μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στον δευτερογενή τομέα στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης αντίστοιχα, με τάσεις αύξησής του. Στον δείκτη της ΑΠΑ ο δευτερογενής τομέας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός καθώς την περίοδο 2000-2008 όπως και την περίοδο 2009-2017 συνέθετε το σύνολο της αξίας το νομού μεταξύ 56% και 58%. Παραπάνω από το 1/3 του συνόλου των εργαζομένων του νομού εντοπιζόταν σε δραστηριότητες του συγκεκριμένου τομέα. Αντίθετα ο τριτογενής τομέας παρουσίασε το μικρότερο μερίδιο συμμετοχής και στις δύο περιόδους έρευνας, με το ποσοστό απασχόλησης να βρίσκεται κάτω από το 50% του συνόλου του νομού (ο ένας από τους τρεις νομούς της χώρας). Τέλος στον δείκτη σχετικής παραγωγικότητας ξεπέρασε τον μέσο όρο της χώρας σε όλα τα έτη της έρευνας, έχοντας υψηλή παραγωγικότητα στον δευτερογενή τομέα με την καλύτερη επίδοσή του να επιτυγχάνεται στην πρώτη υποπερίοδο της ανάπτυξης. Στις υπόλοιπες περιόδους η παραγωγικότητα παρέμεινε υψηλή σταθερά αλλά αρκετά μικρότερη από την περίοδο 2000-2004 (κατά 22-24 μονάδες).

Σύμφωνα με τον Κόνσολα (1997) ο νομός Ευρυτανίας την περίοδο 1981-1991 είχε παρουσιάσει τη μεγαλύτερη μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων. Οι Psycharis et al. (2014) για τα πρώτα έτη της έρευνας, αναφέρουν πως αποτέλεσε έναν από τους λιγότερο ανθεκτικούς νομούς της χώρας. Η χαμηλή αναπτυξιακή διαδρομή

του νομού επιβεβαιώνεται από την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε. Την περίοδο 2000-2008 κατατασσόταν μόλις 49^{ος} στην κατάταξη των νομών σε όρους κ.κ. ΑΕΠ και 48^{ος} την περίοδο 2009-2017. Στον δείκτη της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα παρουσίασε τη μεγαλύτερη μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων (-44%). Αντιπροσωπευτικό των χαμηλών επιδόσεων του νομού είναι ο δείκτης της σχετικής παραγωγικότητας σύμφωνα με τον οποίο κατατάσσεται τελευταίος το διάστημα 2000-2008 και προτελευταίος την περίοδο 2009-2017. Ειδικότερα για τον τριτογενή τομέα στον οποίο εξειδικευόταν βάσει των δεικτών ΑΠΑ και απασχόλησης, θα πρέπει να αναφερθεί πως κατετάγη στην τελευταία θέση μεταξύ των νομών και στις δύο βασικές περιόδους.

Ο νομός Φθιώτιδος παρουσίασε συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα μικρό αθροιστικά θετικό ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ στην περίοδο της ανάπτυξης. Είχε ισχυρή παρουσία στον πρωτογενή τομέα (ανάμεσα στους 5 πρώτους νομούς) και μειωμένη συμμετοχή την περίοδο 2009-2017. Στις δύο βασικές περιόδους έρευνας ο δευτερογενής τομέας κατέγραψε ποσοστά συμμετοχής στην ΑΠΑ του νομού, 27% με 29% και ο τριτογενής τομέας 59% με 63%. Στον δείκτη της απασχόλησης εμφάνισε σημαντική θετική μεταβολή έως το 2012 (16,4%), με το πρόσημο όμως να γίνεται αρνητικό στα έτη 2013-2017 (-3,4%). Παρ' αυτά κατατάχθηκε 3^{ος} στον σχετικό δείκτη ευαισθησίας για το διάστημα 2009-2017, επιδεικνύοντας σημαντική ανθεκτικότητα. Η επίδοση αυτή πιθανόν να ερμηνεύεται από την αύξηση των εργαζόμενων στον πρωτογενή τομέα σε ποσοστό που ξεπερνούσε το 25% και στον τριτογενή τομέα σχεδόν 20%. Από τα χαρακτηριστικά του νομού είναι και η διαφορά στην επίδοση στη συνολική σχετική παραγωγικότητα μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς. Ενώ στην πρώτη περίοδο ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας, στο διάστημα της ύφεσης ο δείκτης δεν ξεπερνούσε το 77% της εθνικής επίδοσης, με την πτώση στην παραγωγικότητα να έχει ξεκινήσει από το 2006. Στους επιμέρους τομείς της οικονομίας, υψηλή παραγωγικότητα επέδειξε στον δευτερογενή τομέα.

Ο νομός Φωκίδος παρουσίασε την 9^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ 2000-2008 και 2009-2017 υποχωρώντας στην 41^η θέση από την 33^η στο σύνολο των νομών. Όπως και στο νομό Φθιώτιδος, ο δευτερογενής τομέας είχε ποσοστό συμμετοχής στην ΑΠΑ του νομού πάνω από 25% το διάστημα 2000-2008 ωστόσο το ποσοστό αυτό υποχώρησε σημαντικά, σχεδόν 7%, στην υφεσιακή περίοδο. Στον δείκτη της απασχόλησης, είχε εμφανίσει μία σημαντική θετική αύξηση μεταξύ των δύο υποπεριόδων, κατά 31,8%, η οποία ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη στη χώρα. Στο

σύνολο μεταξύ των δύο κύριων περιόδων της ανάλυσης, η μεταβολή ήταν θετική (8,3%), όντας 4^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας (υψηλή ανθεκτικότητα). Ο αριθμός των απασχολούμενων του πρωτογενούς τομέα αυξήθηκε σημαντικά (26%) όπως και του τριτογενούς τομέα (σχεδόν 15%), στις δραστηριότητες του οποίου απασχολούνταν το 71% των εργαζόμενων του νομού. Αντίστοιχα με τον νομό Φθιώτιδας, ενώ εμφάνιζε σχετικά υψηλή παραγωγικότητα στην πρώτη υποπερίοδο της ανάπτυξης, μετά το 2005 ο δείκτης υποχώρησε σημαντικά με τον νομό Φωκίδας την περίοδο 2009-2017 να βρίσκεται στο 78% του μέσου όρου της χώρας. Πληθυσμιακά μεταξύ των δύο περιόδων εμφάνισε θετική μεταβολή (3,3%).

Νομοί Κορινθίας, Αργολίδος, Αρκαδίας, Μεσσηνίας, Λακωνίας (περιφέρεια Πελοποννήσου):

Ο νομός Κορινθίας αποτελεί μέρος του παραγωγικού άξονα της μητροπολιτικής περιφέρειας. Ο δευτερογενής τομέας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού την περίοδο 2000-2008 σχεδόν σε ποσοστό 32%, για να ακολουθήσει μείωση 5% την περίοδο 2009-2017. Η εξειδίκευση στον τομέα εξηγεί την υψηλή ευαισθησία του νομού στον δείκτη της απασχόλησης (34^{ος} στην κατάταξη), η οποία ξεπέρασε τον μέσο όρο της χώρας. Στους δείκτες της παραγωγικότητας, εμφάνισε υψηλή παραγωγικότητα στον δευτερογενή τομέα. Όσον αφορά στον τριτογενή τομέα συγκριτικά με τους υπόλοιπους νομούς της χώρας συμμετείχε στον τομέα «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας».

Ο νομός Αργολίδος εμφανίζεται ανθεκτικός λόγω και του πλούσιου πολιτιστικού περιβάλλοντός του (Psycharis et al., 2014a) έως το 2010, ενώ την περίοδο της ανάπτυξης παρουσίασε αθροιστικά θετική μεταβολή του ΑΕΠ σε ποσοστό μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της χώρας. Σε όρους κ.κ. ΑΕΠ ανέβηκε στην 11^η θέση από την 17^η στην κατάταξη των νομών μεταξύ των δύο περιόδων έρευνας και στον δείκτη της απασχόλησης μαζί με το νομό Αρκαδίας συμμετείχαν σε σημαντικό βαθμό στον πρωτογενή τομέα με βάση τον αριθμό των εργαζόμενων.

Ο νομός Αρκαδίας εμφάνισε τη μεγαλύτερη αρνητική πληθυσμιακή μεταβολή στην περιφέρεια, τη δεύτερη μεγαλύτερη από πλευράς ποσοστού στο σύνολο της χώρας. Την περίοδο της ύφεσης εμφάνισε μία από τις μικρότερες αθροιστικά μεταβολές στο ΑΕΠ (εντούτοις σε διψήφιο ποσοστό) διατηρώντας υψηλό συγκριτικά κ.κ. ΑΕΠ και ξεπερνώντας τον εθνικό σταθμισμένο μέσο όρο στα έτη 2015 και 2017, καθώς αποδείχθηκε πως ήταν ένας από τους περισσότερους ανθεκτικούς νομούς στην

Ελλάδα όσον αφορά στη μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των δύο κυρίων περιόδων αναφοράς. Ο δευτερογενής τομέας υπήρξε σημαντικός για τη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού την περίοδο 2000-2008 με ποσοστό 39% και το διάστημα 2009-2017 σε ποσοστό 37%. Κατά συνέπεια ο τριτογενής τομέας παρουσίασε στο νομό Αρκαδίας το 5^ο μικρότερο μερίδιο συμμετοχής του στο σύνολο της χώρας. Στη μεταβλητή της εργασίας, μαζί με τον νομό Αργολίδας είχαν σημαντική συμμετοχή στον πρωτογενή τομέα όσο αφορά στον αριθμό των απασχολούμενων, ενώ σε συνδυασμό και πάλι με τον νομό Αργολίδας παρουσίαζε υψηλή σχετική παραγωγικότητα στον δευτερογενή τομέα.

Ο νομός Μεσσηνίας σε όρους μεταβολής κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των περιόδων της ανάπτυξης και της ύφεσης αποδείχθηκε πως ήταν ένας από τους περισσότερο ανθεκτικούς νομούς της χώρας. Επόμενο είναι ο δείκτης ευαισθησίας της ΑΠΑ να είναι από τους χαμηλότερους στη χώρα (5^{ος}). Στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης κατατάσσεται 11^{ος} (μαζί με τον νομό Λακωνίας) το 2009-2017 αυξάνοντας κατά 0,3% το ποσοστό της εργασίας τους. Μαζί με τον όμορο νομό εμφάνισε τον μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα και στις δύο περιόδους, αφού ένα ποσοστό 35 με 37% των εργαζομένων τους δραστηριοποιούνταν στον αγροτικό τομέα.

Ο νομός Λακωνίας επίσης παρουσίασε μία από τις μικρότερες αθροιστικά αρνητικές μεταβολές του ΑΕΠ την περίοδο της ύφεσης και κατατάχθηκε 12^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ. Όπως αναφέρθηκε μαζί με τον νομό Μεσσηνίας εμφάνισαν ανθεκτικότητα στον δείκτη της απασχόλησης μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περιόδου της έρευνας και τον μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα και στις δύο περιόδους. Επιπρόσθετα εμφανίζουν τον 8^ο μεγαλύτερο απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα. Ωστόσο σε συνδυασμό και πάλι με τον νομό Μεσσηνίας παρουσιάζουν σχετική παραγωγικότητα κοντά στο 75% του μέσου όρου της χώρας.

Νομοί Χίου, Ικαρίας - Σάμου, Λέσβου-Λήμνου (περιφέρεια Β. Αιγαίου):

Οι Psycharis et al. (2014a) αναφέρουν τον νομό Χίου ως έναν από τους περισσότερο ανθεκτικούς νομούς στη χώρα. Την περίοδο 2000-2008 με βάση τις ετήσιες μεταβολές του ΑΕΠ εμφάνισε μεγαλύτερο ποσοστό ανάπτυξης από τον μέσο όρο της χώρας. Αν και παρουσίασε μία από τις μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές στα έτη της ύφεσης, κατατάχθηκε 10^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ ξεπερνώντας τον μέσο όρο της χώρας. Στη μεταβλητή της απασχόλησης ο νομός κατατάσσεται 5^{ος} σε

όρους εξειδίκευσης στον τριτογενή τομέα με την κατανομή των απασχολούμενων του στον τομέα των υπηρεσιών να αυξάνεται από 73% σε 77% μεταξύ των δύο βασικών περιόδων.

Ο νομός Ικαρίας-Σάμου είχε το μεγαλύτερο αθροιστικά ποσοστό θετικής μεταβολής του ΑΕΠ στην περίοδο 2000-2008 αλλά και το μεγαλύτερο αθροιστικά αρνητικό ποσοστό μεταβολής την πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (2009-2012). Ο τριτογενής τομέας συμμετείχε στην παραγωγή του νομού με ποσοστό που ξεπερνούσε το 83% την περίοδο 2000-2008 και το 87% την περίοδο 2009-2017. Αποτέλεσε τον ένα από τους δύο νομούς της χώρας που αύξησαν τον αριθμό των απασχολούμενων τους στην υποπερίοδο 2009-2012 προς 2005-2008 κατά 9,4% και στην υποπερίοδο 2013-2017 προς 2009-2012 κατά 3,7%. Κατατάχθηκε 2^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης και εμφάνισε την 3^η μεγαλύτερη αύξηση εργαζόμενων στον τριτογενή τομέα (30,3%). Σε όρους συνολικής σχετικής παραγωγικότητας την περίοδο της ανάπτυξης ξεπέρασε τον μέσο όρο της χώρας όμως παράλληλα παρουσίασε και την 4^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή την περίοδο της ύφεσης (σχεδόν -20%), η οποία έγινε εντονότερη κατά την διάρκεια των ετών 2012-2017. Ειδικότερα στον τριτογενή τομέα η παραγωγικότητα του νομού μειώθηκε κατά 29,6 μονάδες, με αποτέλεσμα να υποχωρήσει ο νομός στην 21^η θέση της σχετικής κατάταξης από την 5^η θέση της περιόδου 2000-2008.

Ο νομός Λήμνου - Λέσβου το διάστημα 2000-2008 είχε το 3^ο μεγαλύτερο θετικό αθροιστικά ποσοστό ετήσιων μεταβολών του ΑΕΠ ενώ στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς ήταν 9^{ος} στον σύνολο των νομών της χώρας. Παρουσίασε σημαντική ποσοστιαία μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα στην περίοδο της ύφεσης (σχεδόν -33%, η 6^η μεγαλύτερη μείωση στο σύνολο της χώρας) αν και κατατασσόταν 7^{ος} στις δύο περιόδους της έρευνας σε όρους εξειδίκευσης της απασχόλησης στον τομέα. Στον δευτερογενή τομέα το μερίδιο συμμετοχής των απασχολούμενων του νομού κυμάνθηκε μεταξύ 10% και 12,5% σε όλη την περίοδο των 18 ετών.

Νομοί Ηρακλείου, Χανίων, Ρεθύμνης, Λασιθίου (περιφέρεια Κρήτης):

Οι νομοί Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου κατατάσσονται ανάμεσα στους 15 νομούς με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ στην χώρα για το χρονικό διάστημα 2000-2008.

Ο νομός Ηρακλείου αποτελεί τον 4^ο μεγαλύτερο πληθυσμιακά νομό της χώρας, αύξησε τον πληθυσμό του μεταξύ των δύο περιόδων της έρευνας (μεγαλύτερη αύξηση

αριθμητικά), εμφάνισε μεγαλύτερη πληθυσμιακή πυκνότητα σε σύγκριση με τον μέσο όρο της χώρας και συνέβαλε στο εθνικό ΑΕΠ την περίοδο της ανάπτυξης με ποσοστό 2%. Είχε συμμετοχή με ποσοστό πάνω από 3% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα σε όλο το διάστημα της έρευνας παρουσιάζοντας ωστόσο μείωση κατά 1/3 στον αριθμό των απασχολούμενων του στον τομέα το διάστημα της ύφεσης. Συγκριτικά με το σύνολο των νομών της χώρας ήταν εκτεθειμένος στον κατασκευαστικό κλάδο στον οποίο συμμετείχε με ποσοστό 2,5% ενώ αντίστοιχο ήταν και το ποσοστό συμμετοχής του στην ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα στις δύο βασικές περιόδους της έρευνας. Στο τομέα των υπηρεσιών είχε σημαντική συμμετοχή στον κλάδο του εμπορίου και του τουρισμού και μικρότερη συμμετοχή στις υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητές του. Ο τομέας συμμετείχε στη σύνθεση της ΑΠΑ του νομού με ποσοστά 76,5% το 2000-2008 και 80,9% το 2009-2017. Παρά το μέγεθός του, δεν βρισκόταν στην πρώτη 10άδα των νομών της χώρας με βάση τον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης, παρουσιάζοντας μάλιστα σημαντική αρνητική μεταβολή στα πρώτα τρία έτη της ύφεσης (2009-2011), ενώ ο δείκτης ευαισθησίας της ΑΠΑ ήταν μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο του μέσου όρου της χώρας, υποδηλώνοντας μικρή ανθεκτικότητα. Αντίστοιχα χαμηλή επίδοση παρουσίασε καθ' όλη την διάρκεια των ετών της έρευνας στη συνολική σχετική παραγωγικότητα, περιοριζόμενος στο 75% του εθνικού μέσου όρου.

Ο νομός Χανίων την περίοδο της ανάπτυξης αύξησε το ΑΕΠ περισσότερο από τον μέσο όρο της χώρας και μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς καθώς και την πληθυσμιακή του δυναμική (9.000 νέους κάτοικους). Την περίοδο της ύφεσης ο τριτογενής τομέας ενίσχυσε το ποσοστό συμμετοχής του στην ΑΠΑ του νομού από 74,3% σε 81,8%. Στον δείκτη της απασχόλησης, την περίοδο 2009-2017 ήταν ένας από τους δέκα νομούς της χώρας που εμφάνισε θετικό ρυθμό μεταβολής (5,1%) όντας 7^{ος} στο σχετικό δείκτη ευαισθησίας, αυξάνοντας κατά 16,7% τον αριθμό των απασχολούμενων του νομού στον τομέα των υπηρεσιών (6^η μεγαλύτερη μεταβολή). Στον δείκτη σχετικής παραγωγικότητας του τριτογενούς τομέα βρισκόταν στην 8^η θέση την περίοδο της ανάπτυξης, ξεπερνώντας τον εθνικό μέσο όρο, ωστόσο την περίοδο της ύφεσης υποχώρησε στην 19^η θέση (μείωση 13,7 μονάδες).

Ο νομός Ρεθύμνης την περίοδο 1981-1991 παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση στον αριθμό των απασχολούμενων του τριτογενούς τομέα (Κόνσολας 1997) και στα πρώτα έτη της κρίσης είχε αποτελέσει έναν από τους περισσότερους ανθεκτικούς νομούς της χώρας (Psycharis et al., 2014a). Παράλληλα ο πληθυσμός της αυξήθηκε 7% μεταξύ

των δύο περιόδων αναφοράς, η μεγαλύτερη αύξηση στη χώρα (6.000 νέους κατοίκους) μαζί με τον νομό Πιερίας. Ωστόσο στην αναπτυξιακή περίοδο της Ελλάδας είχε μονοψήφιο αθροιστικά θετικό ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ ενώ αντίθετα ο δείκτης του κ.κ. ΑΕΠ εμφάνισε την 5^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή μεταξύ των περιόδων 2000-2008 και 2009-2017, καταγράφοντας σημαντικές μεταβολές στα πρώτα έτη της ύφεσης. Από τα δεδομένα που ξεχωρίζουν είναι η μείωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού την περίοδο 2009-2017, η οποία ήταν η μεγαλύτερη μείωση για το σύνολο της χώρας (-6,4%).

Ο νομός Λασιθίου σε αντίθεση με τους άλλους νομούς της περιφέρειας δεν παρουσίασε αύξηση στον αριθμό του πληθυσμού του. Με βάση τον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης είχε ανέλθει στην 10^η θέση της κατάταξης των νομών από την 22^η θέση της υποπεριόδου 2000-2004 και συνολικά στην περίοδο 2009-2017 κατατάχθηκε 12ος από 19ος το 2000-2008. Αντίθετα στη μεταβολή της απασχόλησης τα αποτελέσματα διέφεραν καθώς το ποσοστό του νομού μειώθηκε κατά 16,8%, όντας 47^{ος} στον σχετικό δείκτη ευαισθησίας. Μέρος αυτής της αρνητικής μεταβολής προήλθε από τον τριτογενή τομέα, καθώς το ποσοστό των απασχολούμενων του μειώθηκε κατά 8,4%, ωστόσο οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες μεταβολές προέκυψαν από τους άλλους δύο τομείς παραγωγής. Από τη μείωση κατά 33,7% στον δευτερογενή τομέα, ο ένας από τους δύο νομούς της χώρας με μονοψήφιο ποσοστό απασχολούμενων στον τομέα στην περίοδο 2009-2017, και από τη μείωση 25,6% στον πρωτογενή τομέα. Τέλος στον δείκτη της σχετικής παραγωγικότητας παρέμεινε κάτω από τον μέσο όρο της χώρας και στην περίοδο της ύφεσης, ωστόσο αύξησε την επίδοση του κατά 11,9 μονάδες (2^η μεγαλύτερη στη χώρα).

Νομοί Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Ημαθίας, Σερρών, Πέλλας, Πιερίας, Κιλκίς (περιφέρεια Κεντ. Μακεδονίας):

Ο νομός Θεσσαλονίκης την περίοδο της ύφεσης αύξησε τον πληθυσμό του κατά 13.000 κατοίκους (2^η μεγαλύτερη μεταβολή) και παρουσίασε πυκνότητα πληθυσμού πέντε φορές πάνω από τον μέσο όρο της χώρας. Μετά τον νομό Αττικής ήταν ο νομός που ήταν περισσότερο εκτεθειμένος στον κατασκευαστικό κλάδο, συμμετέχοντας με ποσοστό περίπου 2,5% στην ΑΠΑ του. Άξιο αναφοράς ήταν ο περιορισμός της συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του νομού κατά 4,8% το διάστημα της ύφεσης. Αντίθετα στον τριτογενή τομέα το ποσοστό συμμετοχής του νομού στην ΑΠΑ του βρέθηκε κοντά στο 9% σε όλο το διάστημα της

έρευνας. Αναμενόμενα είχε σημαντική συμμετοχή στον κλάδο του εμπορίου και του τουρισμού και συμμετοχή σε άλλους κλάδους του τριτογενούς τομέα («Ενημέρωση και επικοινωνία», «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες», «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας»). Παράλληλα συμμετείχε σημαντικά στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, καθώς βρέθηκε στην 4^η και στην 5^η θέση στις δύο περιόδους έρευνας. Ωστόσο αντίθετα ο τομέας συμμετείχε σημαντικά λιγότερο στη διαμόρφωση της συνολικής ΑΠΑ του νομού. Την περίοδο της ύφεσης παρουσίασε μικρή πτώση στο ποσοστό συμμετοχής του στο εθνικό ΑΕΠ σε σύγκριση με την περίοδο ανάπτυξης, με το ποσοστό του νομού να μην ξεπερνάει το 10% σε κανένα από τα 18 έτη της έρευνας. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός πως στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας ο νομός Θεσσαλονίκης βρισκόταν μόλις στην 17^η θέση στην κατάταξη με βάση το κ.κ. ΑΕΠ, ανεβαίνοντας στην 14^η θέση την περίοδο της ύφεσης. Επιπλέον ο δείκτης ευαισθησίας της ΑΠΑ υπερέβη τον αντίστοιχο μέσο όρο της χώρας (μικρή ανθεκτικότητα). Αναφορικά με τον δείκτη της απασχόλησης το ποσοστό συμμετοχής του νομού στο σύνολο της χώρας παρέμενε σταθερό περίπου στο 10% στις δύο περιόδους. Όσον αφορά τους επιμέρους τομείς παραγωγής στον δευτερογενή τομέα καταγράφηκε σημαντική μείωση του αριθμού των απασχολούμενων την περίοδο της ύφεσης (33,6%, 11^η μεγαλύτερη στον τομέα). Στον τριτογενή τομέα το ποσοστό των εργαζομένων του νομού ανήλθε το διάστημα 2009-2017 στο 80% από το 74% της αναπτυξιακής περιόδου. Τέλος στον δείκτη της συνολικής σχετικής παραγωγικότητας υπολειπόταν σε όλη την περίοδο της ύφεσης τον μέσο όρο της χώρας κατά 12 με 15 μονάδες, ξεπερνώντας την εθνική επίδοση μόνο στον πρωτογενή τομέα.

Ο νομός Χαλκιδικής, τουριστικός πόλος έλξης στην περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας, παρουσιάστηκε έως ένας από τους περισσότερους ανθεκτικούς νομούς στην Ελλάδα, αυξάνοντας και τον πληθυσμό του κατά 4,3% την περίοδο της ύφεσης (5.000 νέοι κάτοικοι). Ήταν 6^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ και είχε την 10^η μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στην ΑΠΑ ενός νομού στην περίοδο της ύφεσης. Θετικό στοιχείο αποτέλεσε η αύξηση της απασχόλησης το διάστημα 2005-2008 σε σύγκριση με την πρώτη υποπερίοδο της ανάπτυξης και κυρίως η αύξηση κατά 5% μεταξύ των δύο υποπεριοδών της ύφεσης σε αντίθεση με τη μείωση κατά 11% το διάστημα 2009-2012 σε σύγκριση με το διάστημα 2005-2008. Αν και στον δευτερογενή τομέα σημειώθηκε η 3^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων (-39%), στον τομέα των υπηρεσιών κατέγραψε την 12^η μεγαλύτερη αύξηση εργαζομένων (12,2%). Η συνολική σχετική

παραγωγικότητα του νομού ξεπερνούσε την αντίστοιχη της χώρας, με το νομό να βρίσκεται στην 4^η και στην 5^η θέση της κατάταξης στις δύο βασικές περιόδους της έρευνας. Αντίστοιχα υψηλή ήταν η παραγωγικότητα του νομού στον τριτογενή τομέα.

Ο νομός Ημαθίας παρουσίασε μία από τις μεγαλύτερες απώλειες με βάση το άθροισμα των αρνητικών ετήσιων μεταβολών στα έτη της ύφεσης. Σε όρους κ.κ. ΑΕΠ υποχώρησε από την 29^η θέση την περίοδο 2000-2008 στην 39^η την περίοδο 2009-2017. Κατατάσσεται στους νομούς που συμμετείχαν με ποσοστό πάνω από 3% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα, με τον τομέα να συμμετέχει με ποσοστά 18% και 16,7% στη σύνθεση της ΑΠΑ του νομού, στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης αντίστοιχα. Αντίθετα το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στην ΑΠΑ της νομού ήταν από τα μικρότερα στο σύνολο της χώρας. Στον δείκτη της απασχόλησης εμφάνισε την 2η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα (σχεδόν -40%). Από τα υπόλοιπα δεδομένα, επίσης ξεχωρίζει η αύξηση των εργαζόμενων του νομού που κατανέμονταν στον πρωτογενή τομέα μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς, από 26% στο 32%.

Ο νομός Σερρών κατέγραψε από τις μικρότερες απώλειες στο άθροισμα των ετήσιων μεταβολών της παραγωγής στα έτη της ύφεσης. Όμως και στις δύο βασικές περιόδους παρουσίασε το χαμηλότερο κ.κ. ΑΕΠ της χώρας, έχοντας την τελευταία θέση στο σύνολο των 51 νομών της χώρας στα 12 από τα 18 έτη της έρευνας. Λόγω της διαχρονικής χαμηλής επίδοσής του νομού, στη μεταβολή του δείκτη μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς κατατάχθηκε στην 13^η θέση. Είχε συμμετοχή με πάνω από 3% στη διαμόρφωση του πρωτογενούς τομέα σε όλα τα έτη της έρευνας, με τον αγροτικό τομέα να συμμετέχει με τη σειρά του στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού με ποσοστό 17% την περίοδο 2000-2008 και 12% στο διάστημα της ύφεσης. Αντίθετα το διάστημα 2009-2017 ο τριτογενής τομέας αύξησε το ποσοστό συμμετοχής του κατά 9,1%, εμφανίζοντας και υψηλή σχετική παραγωγικότητα στις οικονομικές δραστηριότητες των υπηρεσιών το ίδιο διάστημα. Στον δείκτη της απασχόλησης εμφάνισε χαμηλή ανθεκτικότητα, μικρότερη από τον μέσο όρο της χώρας, όπως και στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. Αντίθετα στον πρωτογενή τομέα διατήρησε σταθερό το ποσοστό των εργαζομένων του νομού (32% με 34%). Στα αρνητικά του νομού είναι και η μείωση του πληθυσμού της κατά 4,1% την περίοδο της ύφεσης.

Ο νομός Πέλλας συμμετείχε επίσης με ποσοστό πάνω από 3% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα στις δύο περιόδους. Μάλιστα ήταν ο ένας από τους δύο νομούς της χώρας στους οποίους ο πρωτογενής τομέας συμμετείχε με ποσοστό

πάνω από 20% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του, τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο της έρευνας (18% στην περίοδο ύφεσης). Αντίστοιχα και ο αριθμός των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα κυμάνθηκε μεταξύ 20.000 και 21.000 σε όλο το διάστημα της έρευνας, με το μερίδιο των απασχολούμενων του νομού που κατανέμονταν στον τομέα να βρίσκεται στο 34,5% (σημαντική μείωση την υποπερίοδο 2005-2008). Για αυτό το λόγο το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στην ΑΠΑ του νομού ήταν συγκριτικά με τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας περιορισμένο, 57% το διάστημα 2000-2008 και 62,4% το 2009-2017. Αντίστοιχα και στη μεταβλητή της απασχόλησης καταγράφηκε μείωση του αριθμού των απασχολούμενων κατά 8,8%. Επιπρόσθετα ήταν ο ένας από τους τρεις νομούς της χώρας που το ποσοστό απασχόλησης των εργαζομένων του στον τομέα των υπηρεσιών δεν ξεπέρασε το 50%. Σε όρους σχετικής παραγωγικότητας κατατάχθηκε επίσης χαμηλά, κάτω από 70% του μέσου όρου της χώρας.

Ο νομός Πιερίας εμφάνισε αντιθετικά στοιχεία στους δείκτες ευαισθησίας της έρευνας. Στον δείκτη που αφορούσε την ΑΠΑ βρισκόταν στην 4^η θέση αλλά στον τομέα της απασχόλησης επέδειξε χαμηλή ανθεκτικότητα, όντας 45^{ος}. Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση παρουσίασε στον αριθμό των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα. Είναι ενδεικτικό πως στην περίοδο της ανάπτυξης σχεδόν το 35% του συνόλου των εργαζομένων του νομού απασχολούνταν στον συγκεκριμένο τομέα ενώ την περίοδο της ύφεσης μόνο το 20%. Όπως και ο νομός Πέλλας, σε όρους σχετικής παραγωγικότητας βρέθηκε χαμηλά στη σχετική κατάταξη και στις δύο περιόδους αναφοράς, αρκετά χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο, έχοντας παρ' αυτά αυξήσει την επίδοσή του κατά 11,9 μονάδες το διάστημα 2009-2017 (2^η μεγαλύτερη στη χώρα). Στα χαρακτηριστικά του νομού είναι και το ποσοστό αύξησης του πληθυσμού την περίοδο της ύφεσης με 7%, η μεγαλύτερη ποσοστιαία μεταβολή στη χώρα (8.500 νέοι κάτοικοι).

Στον νομό Κιλκίς ο πρωτογενής τομέας συμμετείχε με ποσοστό πάνω από 15% στη διαμόρφωση της ΑΠΑ την περίοδο 2000-2008, υποχωρώντας ωστόσο κατά 6,3% στο διάστημα της ύφεσης. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της και της εγγύτητας με τον νομό Θεσσαλονίκης, ο δευτερογενής τομέας ήταν σημαντικός στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού, με το ποσοστό του την περίοδο ανάπτυξης να είναι στο 33%, υποχωρώντας κατά 5% την περίοδο της ύφεσης. Αντίθετα ο τριτογενής τομέας είχε το 4^ο μικρότερο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση της ΑΠΑ ενός νομού στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας (51,3%), έχοντας όμως μία από τις μεγαλύτερες

θετικές μεταβολές την περίοδο της ύφεσης (11,5%). Στον δείκτη της απασχόλησης κατέγραψε σημαντική αρνητική μεταβολή με 15,8%, όντας 46^{ος} στη σχετική κατάταξη των νομών. Παράλληλα όπως και ο νομός Πιερίας παρουσίασε μεγάλη μείωση στον αριθμό των απασχολούμενων του πρωτογενούς τομέα μεταξύ των δύο περιόδων, η οποία στον συγκεκριμένο νομό άγγιξε το 50%.

Νομοί Λευκάδας, Ιθάκης - Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Κερκύρας (περιφέρεια Ιονίων Νήσων):

Ο νομός της Λευκάδας εμφανίστηκε ανθεκτικότερος από τους υπόλοιπους νομούς της περιφέρειας όπως και από τους περισσότερους νομούς της χώρας. Την περίοδο 2000-2008 παρουσίασε θετικό ποσοστό αθροιστικής μεταβολής του ΑΕΠ, μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της χώρας και την περίοδο της ύφεσης μία από τις μικρότερες αθροιστικά αρνητικές ετήσιες μεταβολές καθώς και την καλύτερη επίδοση στον δείκτη ανθεκτικότητας της ΑΠΑ. Επίσης με βάση τον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ μεταξύ των δύο περιόδων αναφοράς βρέθηκε στην 30^η θέση από την 40^η. Την περίοδο της ύφεσης αυξήθηκε το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα στη σύνθεση της ΑΠΑ του νομού κατά 8%, φτάνοντας στο 87,6%. Επιπρόσθετα και στον δείκτη της απασχόλησης αυξήθηκε κατά 3% το ποσοστό των απασχολούμενων του νομού μεταξύ των κυρίων περιόδων της έρευνας. Μεγαλύτερη ήταν η αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα (16,4%, η 7^η μεγαλύτερη στη χώρα) σε αντίθεση με την επίδοσή του νομού στους άλλους δύο τομείς της οικονομίας. Τέλος στον τομέα των υπηρεσιών κατέγραψε και υψηλά ποσοστά παραγωγικότητας.

Ο νομός Ιθάκης - Κεφαλληνίας παρουσίασε θετικό ποσοστό αθροιστικής μεταβολής του ΑΕΠ στην περίοδο της ανάπτυξης που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας και την 4^η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή την περίοδο 2009-2017. Μαζί με τον νομό Ζακύνθου βρίσκονταν στις 10 πρώτες θέσεις των νομών με τη μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στον δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ στη σύγκριση των δύο βασικών περιόδων της έρευνας όπως και στις χαμηλότερες θέσεις του δείκτη ευαισθησίας της ΑΠΑ. Παρ' αυτά βρισκόταν ανάμεσα στους 10 νομούς της χώρας με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ και στις δύο περιόδους, ξεπερνώντας τον ετήσιο εθνικό σταθμισμένο μέσο όρο του κ.κ. ΑΕΠ στα 7 από τα 8 έτη της περιόδου της ανάπτυξης αλλά μόνο σε ένα έτος στη δεύτερη περίοδο (2010). Όσον αφορά στην τομεακή διάρθρωση του νομού κατά την περίοδο της ύφεσης εμφάνισε τη μεγαλύτερη θετική μεταβολή στην συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην διαμόρφωση της ΑΠΑ ενός νομού (2,6%). Το

μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής ανήκει πάντως στον τριτογενή τομέα (80%), το οποίο εντούτοις ήταν το χαμηλότερο ποσοστό μεταξύ των νομών της περιφέρειας. Κατά το διάστημα 2005-2008 στη μεταβλητή της απασχόλησης καταγράφηκε αύξηση σχεδόν 15% και κατά τη διάρκεια της υφεσιακής περιόδου αύξηση 10% στον αριθμό των απασχολούμενων στον τομέα των υπηρεσιών. Στον δείκτη σχετικής παραγωγικότητας ο νομός ήταν 1^{ος} την περίοδο της ανάπτυξης και 2^{ος} την περίοδο της ύφεσης¹³¹.

Στον νομό Ζακύνθου το κ.κ. ΑΕΠ ξεπέρασε το ετήσιο σταθμισμένο μέσο όρο της χώρας στα 17 από τα 18 έτη της έρευνας (εκτός από το 2011), με μειωτικές τάσεις στα έτη 2009-2014 και βρέθηκε ανάμεσα στους 10 νομούς της χώρας με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ. Στην ΑΠΑ του νομού ο τριτογενής τομέας συμμετείχε με ποσοστό πάνω από 80% στην πρώτη περίοδο και 85% στην δεύτερη περίοδο. Μεταξύ των υποπεριόδων 2005-2008 και 2000-2004 αυξήθηκε σχεδόν κατά 1/3 ο αριθμός των απασχολούμενων και την περίοδο της ύφεσης κατά 1/4 (1^η θέση στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης), οι μεγαλύτερες θετικές μεταβολές στη χώρα στις συγκεκριμένες περιόδους. Ειδικότερα στον τριτογενή τομέα η αύξηση των εργαζομένων το διάστημα 2009-2017 ξεπέρασε το 35%, η μεγαλύτερη στον συγκεκριμένο τομέα αλλά και η 2^η μεγαλύτερη ποσοστιαία σε όλους τους τομείς παραγωγής. Την περίοδο της ανάπτυξης εμφάνισε συνολική σχετική παραγωγικότητα που υπερέβαινε οριακά το μέσο όρο της χώρας, ωστόσο η εικόνα διαφοροποιήθηκε στα έτη της ύφεσης. Ο δείκτης υποχώρησε σημαντικά κατά 33,7 μονάδες, η μεγαλύτερη αρνητική μεταβολή στη χώρα, και περιορίστηκε σε επίπεδο που ισοδυναμούσε με το 67% της εθνικής επίσης, με την παραγωγικότητα στον τριτογενή τομέα να ακολουθεί ανάλογη πορεία. Τέλος αναφορικά με τον πληθυσμιακό δείκτη, εμφάνισε πυκνότητα που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας και διατήρησε σταθερό το πληθυσμό της μεταξύ των δύο βασικών περιόδων.

Ο νομός Κέρκυρας παρουσίασε κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας στις περιόδους αναφοράς και βρέθηκε στην 10αδα των νομών με τις καλύτερες επιδόσεις. Παρουσίασε τη μεγαλύτερη εξειδίκευση στην ΑΠΑ στον τριτογενή τομέα στο σύνολο των 51 νομών, με ποσοστά 87% και 90,8% στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017. Αντίθετα με άλλους νομούς της περιφέρειας στη μεταβλητή της

¹³¹ Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο λόγω του τρόπου μέτρησης των δεδομένων της απασχόλησης ενδέχεται να υπάρχει σε κάποιο βαθμό πρόβλημα αξιοπιστίας.

απασχόλησης οι επιδόσεις του νομού υπήρξαν πολύ χαμηλές. Κατατάσσεται μόλις 45^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της εργασίας σημειώνοντας συνολική αρνητική μεταβολή μεταξύ των περιόδων που ξεπερνούσε το 15% και ιδιαίτερα στον πρωτογενή τομέα (-41,4%). Στους άλλους τομείς της οικονομίας από το σύνολο των απασχολούμενων του νομού, στον δευτερογενή τομέα εργάζονταν περίπου το 11% με 11,5%. Στον τριτογενή τομέα κατατασσόταν 4^{ος} σε όρους εξειδίκευσης και στις δύο περιόδους αναφοράς, με το 74% και το 78% των απασχολούμενων του νομού στις περιόδους ανάπτυξης και ύφεσης αντίστοιχα, να εντοπίζονται στον τομέα των υπηρεσιών. Παρ' ότι μάλιστα παρουσίασε σημαντική αρνητική μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων του τομέα (-10,2%). Η πληθυσμιακή πυκνότητά του ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας και στην περίοδο της ύφεσης ο πληθυσμός της μειώθηκε κατά 1,8%.

Νομός Αττικής (περιφέρεια Αττικής):

Τα δεδομένα που αφορούν τον νομό Αττικής παρουσιάστηκαν και σε επίπεδο της περιφέρειας. Όπως αναφέρθηκε παρουσίασε ρυθμό μεγέθυνσης μεγαλύτερο από τον εθνικό μέσο όρο την περίοδο 2000-2008 και μικρότερο ρυθμό υποχώρησης από τον αντίστοιχο της χώρας στο διάστημα 2009-2017. Ο δείκτης ευαισθησίας της στην ΑΠΑ ήταν από τους υψηλότερους στη χώρα (8^{ος}). Αναμενόμενα ο νομός εμφάνισε το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής σε όρους ΑΕΠ και ήταν υψηλά στην κατάταξη των περιφερειών με βάση το κ.κ. ΑΕΠ, 2^{ος} στην περίοδο της ανάπτυξης και 1^{ος} την περίοδο της ύφεσης. Σε όλα τα έτη της έρευνας το κ.κ. ΑΕΠ του νομού ξεπερνούσε το ετήσιο σταθμισμένο μέσο όρο της χώρας. Τέλος ο πληθυσμός του νομού μειώθηκε κατά 73.000 κατοίκους το διάστημα 2009-2017.

Όσον αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες, στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα ο νομός συμμετείχε με ποσοστό περίπου 52% στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017. Παρουσίασε τη μεγαλύτερη συμμετοχή στους κλάδους «Ενημέρωσης και επικοινωνίας» «Χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών δραστηριοτήτων» και «Επαγγελματικές, δραστηριότητες κ.α.», δραστηριότητες συνδεδεμένες με μεγάλα αστικά κέντρα. Ενδιαφέρον έχει πως στον κλάδο του εμπορίου και του τουρισμού είχε το μικρότερο ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση της ΑΠΑ της δραστηριότητας, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους κλάδους του τομέα. Αντίστοιχα ο τριτογενής τομέας αύξησε από το 81,7% στο 87% το ποσοστό συμμετοχής του στην ΑΠΑ του νομού. Στον πρωτογενή τομέα αν και συμμετείχε σημαντικά στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τομέα, η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στη σύνθεση της

συνολικής ΑΠΑ του νομού ήταν ελάχιστη. Στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του δευτερογενούς τομέα το ποσοστό συμμετοχής του νομού μειώθηκε την περίοδο της ύφεσης κατά 2,4%, παραμένοντας ωστόσο κοντά στο 40%. Παράλληλα ήταν και ο περισσότερο εκτεθειμένος νομός στον ευπαθή κατασκευαστικό κλάδο του τομέα. Αντίστοιχα μειώθηκε και το μερίδιο συμμετοχής του τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του νομού κατά 5,3%.

Στο δείκτη της απασχόλησης παρουσίασε ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο της χώρας 38 με 38,5%, με τον σχετικό δείκτη ευαισθησίας να είναι μικρότερος από τον μέσο όρο της χώρας. Είχε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό απασχολούμενων στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. Στον τομέα των υπηρεσιών εμφάνισε τη μεγαλύτερη εξειδίκευση στον δείκτη (2^{ος} το 2000-2008 και 1^{ος} το 2009-2017) και ποσοστά απασχόλησης μεταξύ 79% και 84% στις δύο περιόδους. Είχε σχετική παραγωγικότητα που ξεπερνούσε τον μέσο όρο της χώρας σε κάθε ένα από τα έτη της περιόδου έρευνας και για τους τρεις τομείς παραγωγής, καθώς συνολικά ήταν 5^{ος} την περίοδο 2000-2008 και 1^{ος} την περίοδο 2009-2017.

Νομοί Δωδεκανήσου, Κυκλάδων (Περιφέρεια Ν. Αιγαίου):

Οι νομοί της περιφέρειας Ν. Αιγαίου είχαν σημαντική συμμετοχή στη σύνθεση της ΑΠΑ του κλάδου του εμπορίου και του τουρισμού καθώς και του κλάδου «Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας», με τον νομό Δωδεκανήσου να έχει συγκριτικά και συνεισφορά στην ΑΠΑ των «Χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών δραστηριοτήτων» και του κλάδου «Δημόσια διοίκηση κ.α.». Συνολικά είχαν ποσοστό συμμετοχής 1,6% με 2% στη διαμόρφωση του τομέα των υπηρεσιών και ο τομέας με τη σειρά του είχε μερίδιο συμμετοχής στην ΑΠΑ των νομών σε ποσοστό περίπου 82% το διάστημα της ανάπτυξης και 86% την περίοδο της ύφεσης.

Ο νομός Δωδεκανήσων εμφάνισε την 5^η ποσοτικά και την 9^η ποσοστιαία μεγαλύτερη αύξηση στη μεταβολή του πληθυσμού μεταξύ των περιόδων έρευνας. Επίσης είχε την 6^η μεγαλύτερη συμμετοχή στη διαμόρφωση του ΑΕΠ της χώρας. Στα μισά έτη της πρώτης περιόδου παρουσίαζε κ.κ. ΑΕΠ που ξεπερνούσε τον ετήσιο εθνικό σταθμισμένο μέσο όρο, έχοντας τον 6^ο μεγαλύτερο δείκτη στην περίοδο της ανάπτυξης και τον 8^ο μεγαλύτερο στην περίοδο της ύφεσης. Στη δεύτερη περίοδο ωστόσο ο δείκτης βρισκόταν κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Στον δείκτη της απασχόλησης ήταν ένας από τους 10 νομούς της χώρας που αύξησε τα ποσοστά του την περίοδο της ύφεσης (4,3%), όντας 5^{ος} στον δείκτη ευαισθησίας της απασχόλησης. Η αυξητική τάση

στην εργασία προϋπήρχε πάντως της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς και την περίοδο 1981-1991 είχε παρουσιάσει την μεγαλύτερη αύξηση στον αριθμό των απασχολούμενων (Κόνσολας 1997). Με βάση τον αριθμό των εργαζόμενων στον τριτογενή τομέα, κατατάχθηκε στην 6^η και στην 8^η θέση στις δύο βασικές περιόδους έρευνας. Συνολικά, πάνω από το 80% των εργαζομένων του νομού απασχολούνταν στον τομέα των υπηρεσιών και στις δύο περιόδους, εμφανίζοντας τη μεγαλύτερη εργασιακή εξειδίκευση μεταξύ των νομών της χώρας (1^{ος} το 2000-2008 και 2^{ος} 2009-2017).

Ο νομός Κυκλάδων εμφανίστηκε αρκετά ανθεκτικός κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της κρίσης (Psycharis et al., 2014) όπως και σε όλη την υπό εξέταση περίοδο σύμφωνα με τα αποτελέσματα. Εμφάνισε την 7^η ποσοτικά και την 8^η ποσοστιαία μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού μεταξύ των περιόδων έρευνας. Κατά τη διάρκεια της περιόδου ανάπτυξης παρουσίασε το 2^ο μεγαλύτερο αθροιστικά θετικό ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ καθώς και σταθερό ποσοστό συμμετοχής στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ σε όλα τα έτη. Σε όρους κ.κ. ΑΕΠ είχε τον 3^ο μεγαλύτερο δείκτη στην πρώτη περίοδο και τον 2^ο μεγαλύτερο δείκτη την περίοδο 2009-2017. Σε όλα τα έτη της έρευνας το κ.κ. ΑΕΠ του νομού ξεπερνούσε τον ετήσιο σταθμισμένο μέσο όρο της χώρας, με μία μικρή υποχώρηση την περίοδο 2009-2012, παρουσιάζοντας τον 7^ο καλύτερο δείκτη ευαισθησίας στην ΑΠΑ και ξεπερνώντας τον εθνικό μέσο όρο. Ήταν ο ένας από τους δύο νομούς της χώρας με θετική μεταβολή στον αριθμό των απασχολούμενων στην υποπερίοδο 2009-2012 (προς 2005-2008) και στην υποπερίοδο 2013-2017 (προς 2009-2012), με 4,6% και 1,4% αντίστοιχα. Στο σύνολο των ετών 2009-2017 αυξήθηκε κατά 7,6% η απασχόληση και βρέθηκε στην 3^η θέση στον σχετικό δείκτη ευαισθησίας. Μεγαλύτερη ήταν η αύξηση στους απασχολούμενους στον τριτογενή τομέα κατά την διάρκεια της ύφεσης (13,7%). Στον δείκτη της σχετικής παραγωγικότητας ο νομός ήταν ένας από τους πέντε με επίδοση πάνω από τον μέσο όρο της χώρας σε κάθε ένα από τα έτη της περιόδου έρευνας. Συγκεκριμένα κατετάγη 2^{ος} την περίοδο 2000-2008 και 3^{ος} την περίοδο 2009-2017 με τον σχετικό δείκτη να είναι ιδιαίτερα υψηλός στον τριτογενή τομέα.

Στους δύο σύνθετους πίνακες που ακολουθούν, τον Πίνακα 5.2 και τον Πίνακα 5.3, παρουσιάζεται η κατάταξη των νομών της χώρας στους δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο σκοπός είναι να παρουσιαστεί παρόμοια με τις περιφέρειες, μία συγκεντρωτική εικόνα του επιπέδου ανάπτυξης και ανθεκτικότητας των περιοχών NUTS 3. Συγκεκριμένα στον Πίνακα 5.2 η κατάταξη

των νομών πραγματοποιείται για τους δείκτες ΑΕΠ, κ.κ. ΑΕΠ, ευαισθησίας (ανθεκτικότητας) στην μεταβολή των ΑΠΑ και της απασχόλησης μεταξύ των δύο βασικών περιόδων της ανάλυσης, συνολικής και ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας σχετικής παραγωγικότητας καθώς και πληθυσμιακής μεταβολής. Στους δείκτες σχετικής παραγωγικότητας και πληθυσμού αναφέρονται και οι διαφορές στις μονάδες και στα ποσοστά μεταξύ των περιόδων. Στον Πίνακα 5.3, η κατάταξη των νομών πραγματοποιείται με βάση το ποσοστό εξειδίκευσής τους στην ΑΠΑ και στην απασχόληση ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας και αναφέρονται οι διαφορές μεταξύ των ποσοστών των δύο περιόδων.

Η κατάταξη πραγματοποιείται από το 1 έως το 51 με φθίνουσα σειρά. Το 1 εκφράζει το μεγαλύτερο θετικό ή το μικρότερο αρνητικό νούμερο ή ποσοστό ενός δείκτη και το 51 το μικρότερο θετικό ή μεγαλύτερο αρνητικό νούμερο ή ποσοστό. Ανάλογα με τον εκάστοτε δείκτη, το «ranking» γίνεται στις περιόδους 2000-2008 και 2009-2017 ή με βάση τη μεταβολή μεταξύ αυτών των περιόδων.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 5.2. Ο σύνθετος πίνακας των νομών Ι

Γεωγραφική Ενότητα / Δείκτης	ΑΕΠ		κ.κ. ΑΕΠ		Sens. Index ΑΠΑ	Sens. Index Απασχ.	Σχετική Παραγωγικότητα Σύνολο			Σχετική Παραγωγικότητα Πρωτογενούς			Σχετική Παραγωγικότητα Δευτερογενούς			Σχετική Παραγωγικότητα Τριτογενούς			Μεταβολή Πληθυσμού	
Περίοδος	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2009- 2017 vs 2000- 2008	2009- 2017 vs 2000- 2008	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2009- 2017 vs 2000- 2008	Διαφ. Περίοδου %
Έβρου	23	19	37	28	2	48	44	26	16	36	37	3,8	39	29	7,5	47	15	19,0	20	1,4%
Ξάνθης	32	32	39	47	38	17	40	45	-7,6	46	48	-9,2	36	27	6,3	17	40	-17,7	4	4,8%
Ροδόπης	30	31	30	45	49	24	48	51	-7,8	51	52	-4,6	10	9	10,3	10	31	-21,7	10	3,4%
Δράμας	35	37	42	46	37	49	25	11	5,9	4	5	-16,4	27	15	18,7	30	16	6,7	24	0,8%
Καβάλας	18	18	24	17	16	21	19	18	-2,4	26	21	3,9	32	19	18,0	16	22	-9,4	38	-1,2%
Ημαθίας	20	22	29	38	43	22	30	38	-8,6	9	16	-38,7	24	14	17,0	39	41	-2,4	13	2,1%
Θεσσαλονίκης	2	2	16	14	26	32	26	20	0,4	11	10	-8,0	35	24	10,6	37	35	-1,0	22	1,2%
Κυκλίας	38	38	34	36	35	44	39	30	5,1	17	11	6,9	19	22	-4,6	48	43	4,6	25	0,5%
Πέλλας	24	23	41	37	19	36	47	43	2,8	23	24	-7,8	41	26	11,1	49	36	7,5	31	-0,5%
Πιερίας	29	28	43	40	4	46	46	35	11,9	48	31	43,8	40	33	-1,9	32	24	-0,4	1	7,0%
Σερρών	21	21	51	51	27	43	35	29	4,2	24	33	-19,7	37	25	8,1	25	5	14,4	47	-4,1%
Χαλκιδικής	27	26	25	22	6	12	4	5	-3,9	14	23	-29,7	21	13	13,6	3	1	-9,4	7	4,3%
Γρεβενών	49	49	48	49	33	34-35	7-8	7-8	4,5	32-33	28-29	11,0	3-4	2-3	38,4	33-34	32-33	-2,3	39	-1,5%
Κοζάνης	12	10	10	6	15														48	-4,6%
Καστοριάς	47	47	47	44	13	16	45	46	-1,5	10	14	-23,6	51	50	2,7	50	50	-0,7	46	-3,7%
Φλωρίνης	39	39	7	5	3	23	6	4	4,1	7	2	46,6	1	1	59,1	36	45	-6,4	21	1,3%
Αρτας	41	40	46	43	23	14-15	42-43	41-42	-3,0	28-29	34-35	-13,4	43-44	30-31	1,8	42-43	37-38	-0,5	51	-7,3%
Πρεβέζης	43	42	35	33	11														27	0,4%
Θεσπρωτίας	42	45	9	27	51	40	15	23	-12,9	37	22	36,2	9	34	-56	7	9	-19,1	5	4,7%
Ιωαννίνων	15	15	31	34	29	33	33	31	-	19	18	-6,1	45	35	1,2	44	39	0,5	26	0,5%
Καρδίτσας	34	36	50	50	39	30-31	49-50	48-49	-0,6	43-44	43-44	1,2	29-30	36-37	-11,9	45-46	46-47	-0,6	49	-5,8%
Τρικάλων	25	25	44	39	22														35	-0,7%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Περίοδος	2000-2008	2009-2017	2000-2008	2009-2017	2009-2017 vs 2000-2008	2009-2017 vs 2000-2008	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περίοδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περίοδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περίοδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περίοδου	2009-2017 vs 2000-2008	Διαφ. Περίοδου %
Λαρίσης	5	5	21	16	31	20	29	34	-5,5	12	6	13,1	18	23	-5,8	40	44	-5	32	-0,5%
Μαγνησίας	8	9	23	26	41	41	16	10	-1,0	22	13	19,4	23	21	0,6	12	10	-3,3	23	1,2%
Ζακύνθου	40	41	4	4	46	1	13	44	-33,7	42	50	-33,5	28	48	-27,6	4	29	-43,7	28	0,4%
Κερκύρας	22	24	8	10	48	45	28	25	-	49	46	9,2	48	51	-16,3	22	20	-2,6	41	-1,7%
Κεφαλληνίας	44	44	5	9	47	18	1	2	-18,3	13	1	148,7	22	41	-24,5	1	3	-36,3	12	3,1%
Λευκάδας	50	50	40	30	1	9	18	14	1	50	47	2,6	34	45	-15,6	9	6	-2,7	18	1,7%
Αιτωλ/νίας	11	12	38	35	30	29	34	33	-0,9	35	36	3,5	14	10	10,7	21	27	-10,0	45	-3,5%
Αχαΐας	3	4	20	19	44	50	27	13	5,8	20	12	15,0	20	28	-13,1	38	17	11,1	43	-2,8%
Ηλείας	19	20	45	42	28	6	38	47	-12,0	25	19	8,4	26	47	-28,2	18	48	-22,3	44	-3,1%
Βοιωτίας	9	11	1	3	45	26	3	6	-11,7	2	8	-52,1	2	4	-3,9	41	34	1,1	16	1,8%
Ευβοίας	7	7	13	21	50	51	12	9	4,7	21	7	38,8	8	12	-16	26	7	11,7	36	-0,7%
Ευρυτανίας	51	51	49	48	21	39	51	50	2,4	45	49	-23,4	50	43	19,0	51	51	2,2	37	-1,2%
Φθιώτιδος	13	14	18	18	42	3	10	36	-24,6	8	32	-71,8	11	11	-4	11	42	-20,4	33	-0,5%
Φωκίδος	48	48	33	41	40	4	14	32	-21,4	5	9	-36,4	13	16	-11,6	23	49	-17,7	11	3,3%
Αργολίδος	26	27	17	11	17	27-28	20-21	16-17	-0,1	30-31	26-27	9,3	5-6	5-6	8,6	28-29	25-26	-2,8	34	-0,6%
Αρκαδίας	28	29	12	7	24														50	-5,9%
Κορινθίας	16	17	22	23	34	42	24	15	2,8	47	45	1,6	7	7	8,1	19	12	-2,5	17	1,8%
Λακωνίας	37	35	32	32	12	10-11	36-37	39-40	-3,2	40-41	41-42	-2,8	16-17	17-18	0,2	13-14	13-14	-5,2	14	1,9%
Μεσσηνίας	17	16	36	31	5														40	-1,6%
Αττικής	1	1	2	1	8	25	5	1	2,7	3	4	-9,4	15	20	-3,1	6	4	3,3	42	-1,9%
Λέσβου	31	30	27	24	9	38	32	19	6,3	34	25	16,9	38	32	-4,1	27	18	4,3	29	0,2%
Σάμου	46	46	26	25	18	2	9	27	-19,3	38	40	-2,8	47	49	-13,3	5	21	-29,6	15	1,9%
Χίου	45	43	28	29	10	13	23	24	-2,9	1	3	-62,7	49	39	8,2	31	28	-2,2	19	1,6%
Δωδεκανήσου	6	6	6	8	32	8	11	21	-14,0	6	17	-59,3	25	42	-21,1	20	23	-9,9	9	3,9%
Κυκλάδων	10	8	3	2	7	5	2	3	-14,1	15	20	-21,8	42	44	-7,5	2	2	-17,8	8	4,2%
Ηρακλείου	4	3	15	15	25	37	41	37	1,6	39	38	14,8	46	46	-9,5	35	30	-1,0	6	4,6%
Λασιθίου	36	34	19	12	14	47	31	12	11,9	27	15	25,3	12	8	24,1	24	8	9,7	30	0,1%
Ρεθύμνης	33	33	14	20	36	19	22	28	-7,5	16	39	-53,4	33	40	-10,8	15	11	-3,8	2	7,0%
Χανίων	14	13	11	13	20	7	17	22	-11,2	18	30	-28,2	31	38	-11,2	8	19	-13,7	3	6,0%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας 5.3. Ο σύνθετος πίνακας των νομών II

Γεωγραφική Ενότητα / Δείκτης	Εξειδίκευση των νομών στην ΑΠΑ του Πρωτογενούς			Εξειδίκευση των νομών στην ΑΠΑ του Δευτερογενούς			Εξειδίκευση των νομών στην ΑΠΑ του Τριτογενούς			Εξειδίκευση των νομών στην Απασχόληση του Πρωτογενούς			Εξειδίκευση των νομών στην Απασχόληση του Δευτερογενούς			Εξειδίκευση των νομών στην Απασχόληση του Τριτογενούς		
Περίοδος	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου
Έβρου	23	29	-4,1%	35	42	-6,2%	18	10	10,4%	22	24	-3,6%	43	48	-3,5%	19	17	7,1%
Ξάνθης	28	27	-2,3%	11	15	-6,4%	34	28	8,6%	12	12	-2,7%	13	23	-7,9%	48	36	10,6%
Ροδόπης	22	23	-2,3%	9	11	-4,3%	38	36	6,6%	1	1	-3,8%	48	51	-3,8%	51	51	7,5%
Δράμας	19	14	-1,0%	10	10	-3,4%	37	41	4,3%	39	28	2,6%	7	9	-5,2%	21	27	2,6%
Καβάλας	37	33	-1,6%	27	13	-	15	26	1,6%	37	38	-2,6%	16	12	-3,6%	18	19	6,2%
Ημαθίας	3	3	-1,4%	14	16	-4,5%	43	44	5,9%	20	7	6,4%	17	41	-7,3%	32	44	0,9%
Θεσσαλονίκης	50	50	-0,5%	20	24	-4,8%	13	19	5,3%	50	50	-0,2%	12	13	-6,2%	3	3	6,4%
Κιλκίς	6	18	-6,3%	6	6	-5,2%	48	46	11,5%	19	30	-9,9%	9	6	-0,7%	44	32	10,6%
Πέλλας	2	2	-3,3%	24	18	-2,0%	44	47	5,3%	5	2	1,8%	29	24	-2,7%	47	49	0,9%
Πιερίας	24	25	-2,5%	32	33	-4,5%	21	21	7,0%	6	25	-14,6%	40	31	-0,5%	41	20	15,0%
Σερρών	5	6	-4,8%	30	29	-4,3%	35	30	9,1%	10	5	2,3%	31	38	-4,0%	43	48	1,7%
Χαλκιδικής	27	30	-2,5%	28	34	-6,0%	20	20	8,6%	27	20	0,9%	10	26	-8,9%	29	26	7,9%
Γρεβενών	13	16	-3,9%	41	50	-7,5%	22	9	11,4%	34-35	31-32	-0,7%	2-3	3-4	-4,2%	36-37	39-40	4,9%
Κοζάνης	44	42	-	2	2	-	49	50	-0,1%									
Καστοριάς	17	11	-0,9%	22	17	-3,2%	32	35	4,0%	42	29	2,9%	4	5	-5,3%	26	35	2,4%
Φλωρίνης	18	17	-2,2%	3	3	0,1%	50	49	2,1%	28	33	-5,4%	6	7	-4,6%	35	28	9,8%
Αρτας	11	9	-2,6%	17	20	-4,7%	36	33	7,4%	15-16	10-11	0,6%	27-28	27-28	-3,2%	30-31	37-38	2,6%
Πρεβέζης	8	7	-2,8%	42	30	-1,2%	24	27	4,0%									
Θεσπρωτίας	32	21	0,9%	16	44	-13,0%	26	18	12,1%	14	21	-7,5%	35	42	-4,4%	34	21	11,9%
Ιωαννίνων	41	41	-1,4%	23	25	-3,8%	16	22	5,2%	46	46	-0,7%	14	11	-3,5%	8	11	4,1%
Καρδίτσας	4	5	-4,2%	39	28	-1,4%	31	32	5,5%	8-9	8-9	-4,3%	46-47	33-34	0,2%	38-39	42-43	4,1%
Τρικάλων	25	26	-1,9%	18	21	-4,5%	28	25	6,4%									

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Περίοδος	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου	2000-2008	2009-2017	Διαφ. Περιόδου
Λαρίσης	7	4	-0,8%	19	22	-4,4%	40	40	5,2%	25	22	-1,6%	26	21	-3,0%	22	24	4,6%
Μαγνησίας	42	40	-0,9%	15	14	-3,9%	23	23	4,8%	43	43	-2,3%	11	10	-3,4%	15	16	5,7%
Ζακύνθου	40	44	-2,6%	47	45	-3,1%	7	6	5,7%	21	17	-1,9%	39	45	-3,4%	23	23	5,2%
Κερκύρας	48	48	-0,8%	51	51	-2,9%	1	1	3,8%	41	45	-4,6%	51	47	-0,2%	4	4	4,9%
Κεφαλληνίας	39	22	2,6%	49	49	-3,3%	6	13	0,8%	36	40	-5,7%	24	15	-2,4%	13	10	8,1%
Λευκάδας	46	49	-1,4%	38	46	-6,5%	8	2	7,9%	31	39	-5,7%	30	29	-2,9%	12	9	8,6%
Αιτωλ/νίας	12	15	-4,1%	25	12	-0,4%	33	34	4,0%	7	14	-7,6%	41	37	-1,1%	40	34	8,7%
Αχαΐας	43	39	-0,3%	21	32	-8,8%	19	17	9,1%	45	44	-	21	25	-3,9%	6	6	3,9%
Ηλείας	1	1	-2,3%	33	37	-5,3%	42	38	7,6%	2	6	-8,8%	42	40	-1,3%	50	45	10,2%
Βοιωτίας	20	24	-2,5%	1	1	-2,2%	51	51	4,6%	33	26	1,5%	1	1	-2,9%	49	50	1,4%
Ευβοίας	38	36	-1,2%	5	5	-7,7%	46	43	8,9%	40	42	-3,9%	4	2	-0,3%	24	29	4,2%
Ευρυτανίας	35	43	-3,4%	36	31	-3,2%	12	14	6,6%	30	27	1,1%	25	46	-6,6%	14	15	5,5%
Φθιώτιδος	9	13	-4,1%	8	8	-2,2%	45	45	6,3%	23	15	2,6%	15	14	-5,6%	33	41	3,0%
Φωκίδος	29	19	0,4%	12	23	-6,5%	30	31	6,1%	44	36	2,2%	18	36	-6,4%	9	12	4,2%
Αργολίδος	14	12	-2,4%	13	9	-1,3%	39	42	3,8%	17-18	18-19	-4,1%	33-34	16-17	-1,4%	27-28	30-31	5,3%
Αρκαδίας	33	31	-1,5%	4	4	-2,2%	47	48	3,7%									
Κορινθίας	34	38	-2,4%	7	7	-4,9%	41	39	7,3%	11	16	-6,5%	23	19	-2,9%	42	33	9,4%
Λακωνίας	10	8	-2,1%	31	19	0,4%	29	37	1,7%	3-4	3-4	-2,0%	44-45	43-44	-2,0%	45-46	46-47	4,0%
Μεσσηνίας	21	20	-1,9%	26	26	-4,3%	25	24	6,3%									
Αττικής	51	51	-	34	38	-5,3%	4	4	5,3%	51	51	-	19	20	-4,5%	2	1	4,5%
Λέσβου	31	32	-2,3%	48	48	-3,5%	9	8	5,8%	29	35	-4,8%	49		-1,8%	7	7	6,6%
Σάμου	45	45	-1,1%	50	47	-2,7%	2	3	3,9%	38	41	-5,2%	32	32	-3,0%	11	8	8,2%
Χίου	26	37	-4,0%	46	36	-1,4%	11	11	5,5%	48	48	-1,0%	20	22	-3,6%	5	5	4,6%
Δωδεκανήσου	49	47	-0,2%	43	43	-4,4%	3	5	4,5%	49	49	1,6%	36	39	-2,5%	1	2	1,0%
Κυκλάδων	47	46	-0,50%	45	41	-3,4%	5	7	3,9%	47	47	0,5%	8	8	-4,4%	10	14	3,9%
Ηρακλείου	36	34	-1,7%	40	35	-2,7%	10	16	4,4%	26	34	-5,8%	38	18	0,2%	17	18	5,5%
Λασιθίου	16	10	-1,5%	29	27	-3,7%	27	29	5,0%	13	13	-3,2%	50	50	-2,7%	25	25	6,0%
Ρεθύμνης	15	28	-6,4%	44	40	-2,7%	17	15	9,1%	24	23	-2,6%	37	35	-1,7%	20	22	4,3%
Χανίων	30	35	-2,8%	37	39	-4,8%	14	12	7,5%	32	37	-3,2%	22	30	-4,2%	16	13	7,3%

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Για την οικονομετρική ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα που αφορούσαν τις κ.κ. δημόσιες επενδύσεις στη χώρα σε επίπεδο νομών. Ο σκοπός ήταν να εξεταστεί ο ρόλος των δημοσίων επενδύσεων για την περιφερειακή ανθεκτικότητα των χωρικών μονάδων επιπέδου NUTS 3 στην περίοδο της ανάπτυξης και στην περίοδο της ύφεσης. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η οικονομική κρίση του 2008 και η περίοδος λιτότητας που ακολούθησε δεν άφησε μεγάλα περιθώρια για ευελιξία στη νομισματική πολιτική. Με αυτό τον τρόπο αναδείχθηκε η ανάγκη για μία περισσότερο συνετή χρήση της δημοσιονομικής πολιτικής ως μέσο σταθεροποίησης και ως εργαλείο πολιτικής για την ενδυνάμωση της ανθεκτικότητας. Στη διατριβή διερευνήθηκε αυτή η δυνατότητα μέσω των επιδράσεων που είχαν οι δημόσιες επενδύσεις την περίοδο 2000-2008 και την περίοδο 2009-2017. Τα αθροιστικά δεδομένα των κ.κ. δημόσιων επενδύσεων όσο και των επιμέρους κατηγοριών στις οποίες διακρίθηκαν (8 κατηγορίες), χρησιμοποιήθηκαν ως επεξηγηματικοί παράγοντες για την περιφερειακή ανθεκτικότητα, αξιολογώντας κυρίως τις μεταβολές στα ποσοστά απασχόλησης αλλά και του ΑΕΠ. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν και επιπρόσθετες επεξηγηματικές μεταβλητές που συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών για να διερευνηθεί η σημασία τους για τη διαμόρφωση του επιπέδου ανθεκτικότητας κάθε περιοχής.

Τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι κατά κεφαλήν περιφερειακές δημόσιες επενδύσεις κατά τη διάρκεια μίας οικονομικής ύφεσης μπορεί να οδηγήσουν σε μικρότερες απώλειες της απασχόλησης, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο την περιφερειακή ανθεκτικότητα. Ωστόσο με μια περισσότερο προσεκτική ματιά στα αποτελέσματα της διατριβής για τις διαφορετικές κατηγορίες δημοσίων επενδύσεων κατά την διάρκεια του οικονομικού κύκλου, διαπιστώνεται πως απαιτείται αποτελεσματικός σχεδιασμός πριν τη χρησιμοποίησή τους. Συγκεκριμένα διαπιστώθηκε πως στην πρώτη περίοδο ανάλυσης (2000-2008) το σύνολο των κ.κ. περιφερειακών δημοσίων επενδύσεων είχε αρνητικό πρόσημο στη δημιουργία υψηλότερων ποσοστών απασχόλησης, με τις επενδύσεις ωστόσο στην κατηγορία του ανθρωπίνου κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης να αποτελούν σημαντικό μέσο ενδυνάμωσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Το συγκεκριμένο συμπέρασμα μπορεί να αποτελέσει οδηγός για την κατεύθυνση που θα πρέπει να έχουν οι δημόσιες δαπάνες κατά τη φάση ανάπτυξης της οικονομίας.

Τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν στη δεύτερη περίοδο ανάλυσης (2009-2017) καθώς ορισμένες κατηγορίες και συγκεκριμένα οι κ.κ. αποκεντρωμένες δημόσιες

επενδύσεις, οι κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τον δευτερογενή τομέα και οι κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τον τουρισμό, αποδείχθηκαν ότι ενίσχυσαν την περιφερειακή ανθεκτικότητα, με τα ίδια αποτελέσματα να προκύπτουν εξετάζοντας και τις μεταβολές του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Επιπρόσθετα ορισμένες επιπρόσθετες επεξηγηματικές μεταβολές που χρησιμοποιήθηκαν όπως το αρχικό υψηλό επίπεδο απασχόλησης, οι μεταβλητές τομεακής διάρθρωσης, ο τριτογενής τομέας και οι ηλιακές ομάδες φαίνεται πως επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τα επίπεδα απασχόλησης στη διάρκεια μίας ύφεσης.

Αν και η δημοσιονομική πολιτική ακολούθησε κυκλική πορεία κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Palaskas et al., 2015) δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο ύφεσης σε περιοχές (Psycharis et al., 2014a), οι δημόσιες επενδύσεις στο σύνολο τους επηρέασαν θετικά την περιφερειακή ανθεκτικότητα την περίοδο 2009-2017. Αναλύοντας τα αποτελέσματα ανά περίοδο, στη φάση της ανάπτυξης η θετική επίδραση που είχαν οι δημόσιες επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο παρέχει ενδεχομένως και μία επιπρόσθετη εξήγηση των λόγων της αύξησης της απασχόλησης στην περιφέρεια της Αττικής. Η μητροπολιτική περιφέρεια συγκέντρωνε το μεγαλύτερο μέρος του απόλυτου ύψους των δημοσίων επενδύσεων για μία περίοδο σχεδόν 30 ετών και έως το 2012 (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Στη φάση της ύφεσης, η θετική σχέση μεταξύ των κ.κ. δημοσίων επενδύσεων που συνδέονται με τον τουρισμό και την ανθεκτικότητα, ειδικότερα όταν αξιολογούνται οι μεταβολές στο κ.κ. ΑΕΠ, αναδεικνύουν τη σημαντική θέση περιφερειών και νομών που συνδέονταν με τουριστικές δραστηριότητες (π.χ Ν. Αιγαίου, Ι. Νήσων, Κρήτης). Ενδιαφέροντα είναι τα αποτελέσματα των κ.κ. δημοσίων επενδύσεων που αφορούν στον δευτερογενή τομέα. Καθώς αποτελούν δραστηριότητες που επλήγησαν περισσότερο στην κρίση, η υποστήριξη του τομέα μέσω των δημοσίων επενδύσεων μπορεί να αποτελέσει στο μέλλον παράγοντα ανάσχεσης υφέσεων σε περιφέρειες όπως η Στ. Ελλάδα και η Κεντ. Μακεδονία οι οποίες εξειδικεύονται σε αυτόν. Αυτό ωστόσο θα πρέπει να γίνει μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια για να αποφευχθεί η δημιουργία περιπτώσεων προστατευμένων περιφερειών, όπως φαίνεται πως ίσχυε για την περιφέρεια Δυτ. Μακεδονίας, και νομών. Επιπλέον, όπως αποδείχθηκε οι κ.κ. αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις μπορεί να αποτελέσουν παράγοντα ανθεκτικότητας στην περίοδο της ύφεσης. Αυτό σημαίνει παράλληλα πως όσες επενδύσεις είναι συνδεδεμένες στενά με τις περιφερειακές ανάγκες μπορούν να λειτουργήσουν σταθεροποιητικά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, επιβεβαιώνοντας προηγούμενες έρευνες που

αναφέρουν πως η προώθηση της αποκέντρωσης και της πολύ-επίπεδης διακυβέρνησης είναι βασικά στοιχεία για να δομηθεί η περιφερειακή ανθεκτικότητα (Tselios & Tompkins, 2017).

Συνολικά, ο πολυεπίπεδος ρόλος των δημοσίων επενδύσεων όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο έχει διερευνηθεί επαρκώς στην επιστημονική βιβλιογραφία. Αναφορικά όμως με τη σύνδεσή τους με την έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας και των περιφερειακών ανισοτήτων, η παρούσα διατριβή έδωσε τη δυνατότητα να διαπιστωθεί πως υπάρχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για να αποδειχθούν αυτές επιδραστικές. Είναι χαρακτηριστικό πως καμία σχεδόν κατηγορία δημοσίων επενδύσεων στην αναπτυξιακή περίοδο της χώρας δεν αποτέλεσε παράγοντα αύξησης του δείκτη της απασχόλησης στους νομούς της χώρας. Αυτό σημαίνει πως για την επίτευξη των επιθυμητών αποτελεσμάτων και για να αποτελέσουν αποτελεσματικό μέσο ενδυνάμωσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας, απαιτείται στοχευμένος προγραμματισμός όσον αφορά στη χρήση συγκεκριμένων τύπων επενδύσεων και την χρονική περίοδο που αυτές χρησιμοποιούνται για να είναι αποτελεσματικές, όπως και ποιους κλάδους θα στοχεύουν να ενισχύσουν στις εκάστοτε περιοχές.

Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η ανάγκη υιοθέτησης μίας προσέγγισης πολιτικής επενδύσεων που βασίζεται στον τόπο, ώστε να προσαρμόζεται η περιφερειακή πολιτική στις τοπικές ιδιαιτερότητες, ενισχύοντας την τοπική ανθεκτικότητα. Αυτή τη στιγμή ωστόσο η διαμόρφωση της πολιτικής, ο προγραμματισμός, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των σχεδίων φαίνονται να είναι αποσυνδεδεμένα από την τοπική κοινότητα (Kakderi & Tasopoulou, 2017). Σε αυτό αναπόφευκτα ρόλο έχει διαδραματίσει και ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους. Πριν την εκδήλωση της κρίσης η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2007) επεσήμανε τις περιορισμένες δυνατότητες των συστημάτων διακυβέρνησης και των αρμοδιοτήτων που διαθέτουν οι περιφερειακές και τοπικές αρχές στην Ελλάδα όσον αφορά τις δημόσιες επενδύσεις. Το ποσοστό στο οποίο οι συγκεκριμένες αρχές ήταν αρμόδιες για τις επενδύσεις δεν ξεπερνούσε το 2004 το 20% του συνολικού ύψους τους, το μικρότερο ποσοστό ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ, με τάση μάλιστα περιορισμού του σε σύγκριση με το 1995. Καθώς όμως οι πόροι για τις περιφερειακές πολιτικές καθίστανται σταδιακά λιγότεροι και τα ποσά των Διαρθρωτικών Ταμείων της ΕΕ μετά το Brexit περιορίζονται περισσότερο, η χωρική στόχευση και η αποκέντρωση αποτελούν κρίσιμους παράγοντες για την εφαρμογή αποτελεσματικών τοπικών πολιτικών (Psycharis et al. 2020) ανάμεσά τους και όσες αφορούν τις δημόσιες επενδύσεις.

Συνοψίζοντας, τα κυριότερα συμπεράσματα που προκύπτουν από την περιγραφική και την στατιστική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή είναι:

για το σύνολο της χώρας:

- η παραγωγική, εργασιακή και πληθυσμιακή δομή της χώρας επιβεβαιώνει το μητροπολιτικό χαρακτήρα της και στην περίοδο της ύφεσης. Τα συνδυασμένα ποσοστά των δύο μεγαλύτερων περιφερειών της χώρας ήταν την περίοδο 2009-2017 61% από 60,6% την περίοδο 2000-2008 (ΑΕΠ), 54,4% από 54,6% (ποσοστό απασχολούμενων στην χώρα) και 52,8% από 53,1% (πληθυσμός χώρας)
- η ύφεση στην ελληνική οικονομία ήταν εντονότερη στην πρώτη υποπερίοδο της έρευνας (2009-2012) και σταθεροποιείται από το 2014 αλλά σε πολύ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης βάση ΑΕΠ, γεγονός που υπογραμμίζει περισσότερο τις σοβαρές επιπτώσεις της κρίσης
- η ένταση των επιπτώσεων της ύφεσης στην περίοδο 2009-2017 φαίνεται πως εξουδετέρωσε τα οφέλη της αναπτυξιακής περιόδου
- οι τρεις τομείς οικονομικών δραστηριοτήτων (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενής) υποχώρησαν σε όρους ΑΠΑ την περίοδο της ύφεσης
- ο πρωτογενής τομέας χαρακτηρίζεται από χαμηλότερη παραγωγικότητα στις περιοχές που εξειδικεύεται σε σύγκριση με τους άλλους δύο τομείς και ειδικά τον δευτερογενή ο οποίος παρουσιάζει υψηλή παραγωγικότητα
- κατά τη διάρκεια της περιόδου 2000-2008 ο τριτογενής τομέας αποτέλεσε τον κινητήριο μοχλό της ανάπτυξης
- ο τριτογενής τομέας κυριάρχησε ακόμα περισσότερο την περίοδο της ύφεσης, αποτελώντας τον βασικό τομέα οικονομικής δραστηριότητας για όλες τις περιφέρειες
- η ενίσχυση του τριτογενούς τομέα ίσχυσε κυρίως για την περίοδο 2009-2012 καθώς την περίοδο 2013-2017 οι άλλοι δύο τομείς παραγωγής αυξάνουν στις περισσότερες περιφέρειες τα ποσοστά τους κατά 0,5% έως 3%
- ο σημαντικότερος κλάδος του τομέα αλλά και της χώρας σε όλη την περίοδο έρευνας με βάση τους δείκτες ΑΠΑ και απασχόλησης, αποτέλεσε η οικονομική δραστηριότητα «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και

μοτοσικλετών, μεταφορά και αποθήκευση, υπηρεσίες παροχής καταλύματος και υπηρεσίες εστίασης»

- ο ίδιος κλάδος είχε και τις μεγαλύτερες απώλειες σε όρους ΑΠΑ, ειδικότερα μεταξύ των ετών 2008 και 2011
- ο ανθεκτικότερος κλάδος του τομέα και της χώρας με βάση το μέγεθος της ΑΠΑ ήταν η «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας», ειδικότερα στην πρώτη υποπερίοδο της ανάπτυξης (2009-2012) και η μόνη δραστηριότητα που αύξησε (σε μ.ο.) την αξία της παραγωγής την περίοδο 2009-2017
- οι κλάδοι «Δημόσια διοίκηση κ.α», «Χρηματοπιστωτικές δρα/τες κ.α» και «Τέχνες κ.α» ήταν οι άλλοι τρεις κλάδοι με απώλειες το 2009-2017 στην ΑΠΑ μικρότερες από τον μέσο όρο της χώρας, δηλαδή αποδείχθηκαν περισσότεροι ανθεκτικοί συγκριτικά με τους υπόλοιπους κλάδους του τριτογενούς τομέα και των άλλων δύο τομέων· η πρώτη οικονομική δραστηριότητα ήταν ο κλάδος με τη μικρότερη αρνητική μεταβολή στο σύνολο του τριτογενούς τομέα, εκτός του κλάδου «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας»
- ο δευτερογενής τομέας είχε τις μεγαλύτερες απώλειες από τους τρεις τομείς της οικονομίας
- ο κλάδος των «Κατασκευών» υποχώρησε περισσότερο από κάθε άλλον κλάδο στο σύνολο της χώρας
- η οικονομική δραστηριότητα της μεταποίησης κατέγραψε μεγάλες απώλειες
- περισσότερο ανθεκτικές στον δευτερογενή τομέα αποδείχθηκαν οι οικονομικές δραστηριότητες παροχής νερού και ο τομέας παροχής ηλεκτρικού ρεύματος
- ο πρωτογενής τομέας παρουσίασε δείγματα ανθεκτικότητας στα πρώτα έτη μετά την κρίση, ωστόσο δεν αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα περιορισμού της ύφεσης με βάση τα αποτελέσματα στο σύνολο των ετών, καθώς είχε περιοριστεί σε σημαντικό βαθμό η συμμετοχή του στη χώρα από την περίοδο της ανάπτυξης όπως αποδεικνύεται από τους δείκτες της ΑΠΑ και της απασχόλησης· παρ' αυτά κατέγραψε τη μικρότερη μείωση στον σύνολο των κλάδων και μεταξύ των τομέων στη δεύτερη υποπερίοδο της ύφεσης (2013-2017)
- η ανεργία κατέγραψε το μικρότερο ποσοστό της το 2008, με τις μεγαλύτερες μεταβολές να σημειώνονται στην πρώτη υποπερίοδο της ύφεσης (2009-2012) και το μεγαλύτερο ποσοστό της να παρουσιάζεται το 2013, ακολουθώντας στη συνέχεια μία διαδρομή αργής αποκλιμάκωσης έως το 2017

- η αποκλιμάκωση του ποσοστού της ανεργίας πραγματοποιήθηκε σε πιο αργό ρυθμό από τον ρυθμό βελτίωσης του ΑΕΠ γεγονός που υποδηλώνει ότι οι συνέπειες της κρίσης ήταν περισσότερο μακροχρόνιες στη μεταβλητή της απασχόλησης

για τις περιφέρειες (NUTS 2):

- όλες οι περιφέρειες της χώρας είχαν επηρεαστεί από την κρίση και συνεπώς έχουν δείξει περιορισμένη περιφερειακή ανθεκτικότητα σε όρους κ.κ. ΑΕΠ, ΑΠΑ, απασχόλησης και ανεργίας
- σε επίπεδο περιφέρειας παρατηρείται μία ελάχιστη αύξηση του επιπέδου ανισοτήτων αλλά κατά κύριο λόγο μία σταθεροποίησή τους
- η συγκέντρωση στις δύο μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας είναι μεγαλύτερη σε όρους ΑΕΠ απ' ό τι στη συγκέντρωση του πληθυσμού
- οι αρχικές αδυναμίες των περιφερειών και τα όποια πλεονεκτήματα παρουσίαζαν πριν από την εκδήλωση της κρίσης με τη μορφή διάρθρωσης παραγωγικών δραστηριοτήτων, γεωγραφίας, υποδομών, προσβασιμότητας και δυνατότητα πρόσβασης σε αγορές, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες του βαθμού ύφεσης και ανθεκτικότητάς τους ενώ καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τον χρόνο που απαιτείται για κάθε περιοχή να φτάσει ή να επανέλθει σε τροχιά ανάπτυξης
- η απόσταση μεταξύ του νότιου τμήματος της χώρας και του βόρειου τμήματος (κυρίως) καθώς και κεντρικών περιοχών της διευρύνθηκε σε όρους ανάπτυξης
- στο σύνολο των περιφερειών, ο τριτογενής τομέας παρουσιάζει τη μεγαλύτερη σχετική παραγωγικότητα
- τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα παρουσίασαν οι περιφέρειες Κεντ. Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Δυτ. Ελλάδας και Στ. Ελλάδας (55% συνδυαστικά)
- τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην ΑΠΑ του δευτερογενούς τομέα παρουσίασαν οι περιφέρειες Αττικής (παραπάνω από το 1/3 της αξίας), Κεντ. Μακεδονίας και Στ. Ελλάδας
- τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα είχαν οι περιφέρειες Αττικής και Κεντ. Μακεδονίας (πάνω από 50%)

- δεν συμβάδιζε απαραίτητα ο δείκτης συγκέντρωσης και ο δείκτης εξειδίκευσης των περιφερειών
- η περιφέρεια Ν. Αιγαίου αποτέλεσε την περισσότερο ανθεκτική περιφέρεια της χώρας
- η περιφέρεια της Αττικής, παρόλο τις επιπτώσεις της κρίσης ειδικότερα στα πρώτα έτη της ύφεσης, διατήρησε τη δυναμική και την κυριαρχία της στη χώρα
- η περιφέρεια των Ι. Νήσων, διατήρησε μία ισχυρή δυναμική αν και επηρεάστηκε σημαντικά από την ύφεση στη μεταβλητή της παραγωγής
- η περιφέρεια της Κεντ. Μακεδονίας αν και αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας σε όρους παραγωγής, απασχόλησης και πληθυσμού, υποχώρησε ως προς τη δυναμική της
- οι περιφέρειες της Κρήτης και του Β. Αιγαίου δεν αποδείχθηκαν το ίδιο ανθεκτικές με τις άλλες δύο νησιωτικές περιφέρειες της χώρας, ωστόσο η παρουσία του τριτογενούς τομέα είχε σημαντικό ρόλο για το επίπεδο της ανθεκτικότητάς τους
- από τις «πρωτογενείς» περιφέρειες, η περιφέρεια Πελοποννήσου εμφανίζεται περισσότερο ανθεκτική και η περιφέρεια Δυτ. Ελλάδας λιγότερη ανθεκτική· η περιφέρεια Θεσσαλίας διατηρήθηκε στο μέτριο επίπεδο ανάπτυξης που εμφάνιζε
- οι περιφέρειες στο βόρειο τμήμα της χώρας εμφάνισαν χαμηλά επίπεδα ανθεκτικότητας και ειδικότερα οι περιοχές της Αν. Μακεδονίας και Θράκης, Κεντ. Μακεδονίας, Δυτ. Μακεδονίας· η περιφέρεια της Ηπείρου διατήρησε σταθερή τη (μικρή) δυναμική της
- η περιφέρεια της Στ. Ελλάδας επηρεάστηκε σημαντικά από την κρίση υποχωρώντας στη δυναμική της, απόρροια και της σταδιακής υποχώρησής της στην περίοδο της ανάπτυξης (2000-2008) καθώς και της έκθεσής της στον κλάδο της μεταποίησης και του χονδρικού και λιανικού εμπορίου
- η περιφέρεια Δυτ. Μακεδονίας εμφανίζεται ως η περισσότερο «προστατευμένη» περιφέρεια της χώρας
- τη μεγαλύτερη έκθεση στον κλάδο των κατασκευών και της μεταποίησης είχαν οι δύο μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας, η Αττική και η Κεντ. Μακεδονία, με την Στ. Ελλάδα να έπεται

- τη μεγαλύτερη απώλεια σε όρους ΑΕΠ την περίοδο της ύφεσης παρουσίασαν κατά σειρά οι περιφέρειες της Στ. Ελλάδας, των Ι. Νήσων, της Δυτ. Ελλάδας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου
- στο σύνολο των ετών της έρευνας τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας καταγράφουν οι περιφέρειες της βόρειας και της κεντρικής Ελλάδας
- τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας την περίοδο της ύφεσης παρουσίασαν κατά σειρά οι περιφέρειες Ηπείρου, Δυτ. Ελλάδας, Κεντ. Μακεδονίας και Στ. Ελλάδας
- τον μικρότερο δείκτη ανθεκτικότητας και τη μεγαλύτερη ευαισθησία στην ΑΠΑ (sensitivity index) παρουσίασαν κατά σειρά οι περιφέρειες Στ. Ελλάδας, των Ι. Νήσων, της Δυτ. Ελλάδας και της Θεσσαλίας· μόνο 4 περιφέρειες είχαν μικρότερο δείκτη ευαισθησίας από τον μέσο όρο της χώρας, με το δυτικό τμήμα της να εμφανίζεται περισσότερο ευαίσθητο στην μεταβολή της παραγωγής
- τον μικρότερο δείκτη ανθεκτικότητας και τη μεγαλύτερη ευαισθησία στην απασχόληση (sensitivity index) παρουσίασαν κατά σειρά οι περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας, Κεντ. Μακεδονίας, Αν. Μακεδονίας και Θράκης και Δυτ. Μακεδονίας
- τις μεγαλύτερες αρνητικές πληθυσμιακές μεταβολές μεταξύ των δυο βασικών περιόδων παρουσίασαν κατά σειρά οι περιφέρειες Δυτ. Ελλάδας, Δυτ. Μακεδονίας, Αττικής και Θεσσαλίας

για τους νόμους (NUTS 3):

- σε επίπεδο νομού οι διανομαρχιακές ανισότητες είναι μεγαλύτερες από τις περιφέρειες, με σχετικά μειωτική τάση λόγω της επιδείνωσης των αναπτυξιακών μεγεθών των περισσότερο ανεπτυγμένων νομών
- οι περισσότεροι ανεπτυγμένοι νομοί ή/και οι νομοί με μεγάλα αστικά κέντρα παρουσίασαν συγκριτικά μεγαλύτερες απώλειες σε σχέση με νομούς με «χαμηλότερη» αναπτυξιακή διαδρομή
- οι νομοί με μεγάλα αστικά κέντρα πλην Αττικής συγκεντρώνουν μεγάλο μέρος του εθνικού ΑΕΠ, ωστόσο σε όρους κ.κ. ΑΕΠ περισσότερο ανθεκτικοί σε όλη την περίοδο έρευνας παρουσιάστηκαν νησιωτικοί νομοί και νομοί στην ηπειρωτική Ελλάδα που διέθεταν λιγότερο πληθυσμό

- τα μεγάλα αστικά κέντρα αν και παρουσιάζονται λιγότερα ανθεκτικά συνέχισαν να κυριαρχούν σε όρους παραγωγής και απασχόλησης (κυρίως Αθήνα και στη συνέχεια Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Πάτρα, Ηράκλειο)
- οι περισσότεροι νομοί χαρακτηρίζονται από σχετική παραγωγικότητα που δεν υπερβαίνει τον μέσο όρο της χώρας
- στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του πρωτογενούς τομέα συμμετέχουν κυρίως νομοί από τη βόρεια και την κεντρική Ελλάδα και νομοί με αστικά κέντρα έχουν σημαντικά ποσοστά συμμετοχής
- την περίοδο της ύφεσης σε 46 νομούς της χώρας καταγράφεται μείωση του ποσοστού συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ, με τη συμμετοχή του να είχε επίσης περιοριστεί μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ανάπτυξης (2005-2008 προς 2000-2004) σε όλους τους νομούς της χώρας· σε αντίθεση μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ύφεσης (2013-2017 προς 2009-2012) σε 42 νομούς της χώρας η συμμετοχή του είχε αυξηθεί
- στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του δευτερογενούς τομέα ο νομός Αττικής υποχωρεί σημαντικά στην περίοδο 2009-2017· αυτό δεν ισχύει για τους γειτονικούς και άμεσα συνδεδεμένους μαζί της νομούς, της Εύβοιας και της Κορίνθου
- την περίοδο της ύφεσης σε 47 νομούς της χώρας καταγράφεται μείωση της συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα στη διαμόρφωση της ΑΠΑ ενώ μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ανάπτυξης (2005-2008 προς 2000-2004) σε 34 νομούς το ποσοστό συμμετοχής του τομέα είχε επίσης μειωθεί· αντίθετα μεταξύ των δύο υποπεριόδων της ύφεσης (2013-2017 προς 2009-2012) σε 28 νομούς της χώρας καταγράφηκε αύξηση της συμμετοχής του
- στη διαμόρφωση της ΑΠΑ του τριτογενούς τομέα, οι νομοί Αττικής, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Αχαΐας και Λάρισας συμμετέχουν κατά τα 2/3 στη συνολική αξία του ενώ 35 νομοί εμφάνισαν ποσοστό συμμετοχής στον τομέα που δεν ξεπερνούσε το 1%
- στη διαμόρφωση της ΑΠΑ των νομών, το ποσοστό συμμετοχής του τριτογενούς τομέα ξεπερνούσε το 70% σε 23 νομούς την περίοδο της ανάπτυξης και σε 33 νομούς την περίοδο της ύφεσης
- στη διαμόρφωση της ΑΠΑ, μεταξύ των δύο βασικών περιόδων αναφοράς 50 νομοί αύξησαν το ποσοστό εξειδίκευσής τους στον τριτογενή τομέα· μεταξύ

των υποπεριοδών της ανάπτυξης (2005-2008 προς 2000-2004), 47 νομοί είχαν επίσης αυξήσει το ποσοστό της εξειδίκευσής τους στις υπηρεσίες

- μεταξύ των υποπεριοδών 2009-2012 και 2000-2005 σε 11 νομούς αυξήθηκε η απασχόληση και την περίοδο 2013-2017 προς 2009-2012 σε 4 νομούς (Σάμου, Κυκλάδων, Θεσπρωτίας και Χαλκιδικής)
- στην περίοδο της ύφεσης (2009-2017) οι νομοί που είχαν θετικό πρόσημο στη μεταβολή της απασχόλησης ήταν των Ζακύνθου και Λευκάδας, Ηλείας, Φθιώτιδας και Φωκίδας, Λακωνίας-Μεσσηνίας, Σάμου, Δωδεκανήσων και Κυκλάδων, Χανίων, δεν υπήρχε νομός που άνηκε στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας
- στον πρωτογενή τομέα την περίοδο 2009-2017 θετικό ποσοστό μεταβολής απασχολούμενων παρουσίασαν περιοχές που δεν εξειδικεύονταν σε αυτόν (Δωδεκάνησα, Φωκίδα, Ζάκυνθος, Καστοριά και Κυκλάδες) σε αντίθεση με τους νομούς που εξειδικεύονταν στον αγροτικό τομέα παραγωγής
- η θετική μεταβολή του δείκτη της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα την περίοδο της ύφεσης σε ορισμένους νομούς, δεν οδηγεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα για τη μεταβολή της θέσης τους σε όρους ΑΕΠ ή κ.κ. ΑΕΠ
- στον δείκτη συνολικής σχετικής παραγωγικότητας, οι περιοχές που ξεπερνούσαν τον μέσο όρο της χώρας και στις δύο βασικές περιόδους της έρευνας ήταν οι νομοί Αττικής, Κεφαλλονιάς, Κυκλάδων, Φλώρινας, Χαλκιδικής, Βοιωτίας, Γρεβενών-Κοζάνης και Εύβοιας
- στον δείκτη συνολικής σχετικής παραγωγικότητας, οι μεγαλύτερες αρνητικές μεταβολές την περίοδο της ύφεσης αφορούσαν νομούς που ανήκαν στους πρώτους 20 νομούς της χώρας με την υψηλότερη παραγωγικότητα την περίοδο της ανάπτυξης
- στους τομείς παραγωγής, οι νομοί που εξειδικεύονται στον πρωτογενή τομέα παρουσιάζουν χαμηλή σχετική παραγωγικότητα, στον δευτερογενή τομέα υπάρχουν νομοί που εξειδικεύονται στον τομέα και παρουσιάζουν υψηλή παραγωγικότητα και στον τριτογενή τομέα οι νομοί με υψηλή σχετική παραγωγικότητα είναι οι λιγότεροι αριθμητικά και περιλαμβάνουν κυρίως νησιωτικές ή τουριστικές περιοχές
- εμφανίζεται να υπάρχει αντίστροφη σχέση μεταξύ πυκνότητας πληθυσμού και κ.κ. ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης

για τις ανεξάρτητες μεταβλητές της στατιστικής ανάλυσης:

- σε επίπεδο NUTS 3 η ανάλυση έδειξε πως ένα αρχικό υψηλό επίπεδο απασχόλησης την περίοδο της ανάπτυξης σχετίστηκε με απώλειες στην απασχόληση την περίοδο της ύφεσης
- τα αποτελέσματα που σχετίζονται με τις μεταβλητές της τομεακής διάρθρωσης έδειξαν περιορισμένη θετική συσχέτιση ανθεκτικότητας και πρωτογενούς τομέα
- για τον τριτογενή τομέα δεν επιβεβαιώνεται ότι η αυξημένη εξειδίκευση συνδέεται με μικρότερο επίπεδο ανθεκτικότητας όπως αναφέρεται σε άλλες έρευνες· αντίστοιχα αποτελέσματα προκύπτουν και από το περιγραφικό της ανάλυσης
- οι δύο ηλικιακές ομάδες των «30-49 ετών» και των «70 και άνω ετών» εμφανίζονται να είναι σημαντικές για την απασχόληση την περίοδο της ανάπτυξης, ωστόσο αυτό αντιστρέφεται την περίοδο της ύφεσης
- υπάρχουν ενδείξεις πως η τρίτη ηλικιακή ομάδα, «50-69 ετών», λειτούργησε ως παράγοντας ανθεκτικότητας την περίοδο 2009-2017
- δεν επιβεβαιώθηκε η συσχέτιση πληθυσμιακής πυκνότητας και μείωσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας (ή αύξηση της περιφερειακής ευπάθειας) στο τομέα της απασχόλησης

για τις δημόσιες επενδύσεις στη στατιστική ανάλυση:

- οι κ.κ. δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα την περίοδο 2000-2017 είχαν διαφοροποιημένο αντίκτυπο για την περιφερειακή ανθεκτικότητα με το σύνολο τους να παραμένει σταθερά σημαντικό σε όλο τον οικονομικό κύκλο
- η σχέση κ.κ. δημόσιων επενδύσεων και απασχόλησης ήταν αρνητική κατά την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης (2000-2008) και θετική κατά την περίοδο της ύφεσης (2009-2017)
- παρόμοια αποτελέσματα προέκυψαν όταν η εξαρτημένη μεταβλητή της έρευνας ήταν οι μεταβολές του ΑΕΠ
- καμία επιμέρους κατηγορία δημοσίων επενδύσεων δεν ήταν σημαντική στην περίοδο της ανάπτυξης

- οι δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την έρευνα και την τεχνολογία, ενδυνάμωσαν την περιφερειακή ανθεκτικότητα κατά τη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης (2000-2008)
- οι κ.κ. αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις και οι κ.κ. δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τον δευτερογενή τομέα και τον τουριστικό κλάδο είναι εκείνες που είχαν σημαντικό θετικό αντίκτυπο στην περιφερειακή ανθεκτικότητα κατά τη διάρκεια της ύφεσης (2009-2017)
- η θετική συσχέτιση μεταξύ κ.κ. δημοσίων επενδύσεων στον τουρισμό και της περιφερειακής ανθεκτικότητας είναι μεγαλύτερη όταν χρησιμοποιούνται οι μεταβολές του κ.κ. ΑΕΠ ως η εξαρτημένη μεταβλητή
- όπως και στην τομεακή διάρθρωση, οι κατά κεφαλήν δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με τον πρωτογενή τομέα έχουν στατιστικά σημαντικό αρνητικό πρόσημο
- είναι σημαντική η αποσύνθεση των δημοσίων επενδύσεων σε διαφορετικές κατηγορίες και η διερεύνηση των επιδράσεων κάθε μίας εξ αυτών για την οικονομική ανάπτυξη και την ανθεκτικότητα
- τα αποτελέσματα που αφορούν τη σχέση δημοσίων επενδύσεων και ανθεκτικότητας θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο μετριασμού των επιπτώσεων που θα προκαλέσουν οι επόμενες απότομες διαταραχές και ως παράγοντας δημιουργίας μακροχρόνιας βιώσιμης περιφερειακής ανθεκτικότητας
- επιπρόσθετη έρευνα απαιτείται στη σύνδεση δημοσίων επενδύσεων και περιφερειακής ανθεκτικότητας

5.2 Πολιτικές ανθεκτικότητας και ανάπτυξης στη μετα-Covid-19 εποχή

Η κεντρική ιδέα της ανθεκτικότητας αναφέρεται στην ικανότητα μιας οντότητας ή ενός συστήματος να αντιστέκεται, να απορροφά, να προσαρμόζεται και να ανακάμπτει με επιτυχία από σοκ ή διαταραχές που διαταράσσουν την κατάσταση ή την αναπτυξιακή διαδρομή που ακολουθούσε πριν το συμβάν (Martin & Gardiner, 2019). Με τη σειρά της, η οικοδόμηση της περιφερειακής ανθεκτικότητας είναι μια συνεχής διαδικασία μάθησης με στόχο τη μετατροπή προηγούμενων εμπειριών σε συγκεκριμένες δράσεις πολιτικής για το μέλλον και η διατήρηση της προσαρμοστικότητας μεταξύ των απότομων διαταραχών αποτελεί μια βασική πτυχή για την επίτευξη ενός βιώσιμου πλαισίου ανθεκτικότητας. Η τρέχουσα κρίση της πανδημίας Covid-19 αποτελεί μία «ευκαιρία» να αξιοποιηθούν οι γνώσεις και τα διδάγματα του παρελθόντος κατά τον σχεδιασμό των πολιτικών αποφάσεων. Ο λόγος είναι τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει με την οικονομική κρίση του 2008 όσον αφορά στις επιπτώσεις της (Arbolino & Di Caro, 2021), όπως η μειωμένη οικονομική απόδοση καθώς και η αύξηση της ανισότητας. Η περιφερειακή ετερογένεια αναμένεται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαφοροποίηση των επιπτώσεών της, καθώς περιοχές με χαμηλό δυναμικό τηλεργασίας και μεγάλο μερίδιο τουριστικών βιομηχανιών, όπως είναι πολλές περιοχές στη νότια Ευρώπη καθώς και περιοχές που βρίσκονταν στις περιφέρειες των χωρών και όχι στον πυρήνα τους, μπορεί να αντιμετωπίσουν μεγαλύτερες συνέπειες.

Έτσι και στην Ελλάδα, περιοχές που χαρακτηρίζονται από μικρά ποσοστά υπαλλήλων και υψηλό επίπεδο τουριστικών δραστηριοτήτων, όπως και περιφερειακές περιοχές σε σύγκριση με μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα ενδέχεται να αντιμετωπίσουν μακροπρόθεσμα προβλήματα, ιδιαίτερα εφόσον ο εμβολιασμός δεν αποτελέσει την άμεση απάντηση στο πρόβλημα της πανδημίας. Στους παράγοντες που θα καθορίσουν τον βαθμό ανθεκτικότητας και την απόδοση των περιφερειών και τον νομών στο μέλλον συμπεριλαμβάνονται η οικονομική επίδοση της περιφέρειας (ή νομού) πριν από την πανδημία, η αναπτυξιακή διαδρομή (path dependence) που ακολουθούσε πριν την εκδήλωση της απότομης διαταραχής, η παραγωγική διάρθρωση της περιφερειακής οικονομίας και η εξάρτηση της από συγκεκριμένους τομείς που εμφανίζονται λιγότερο ανθεκτικοί στην κρίση.

Αναμφίβολα σημαντικός παράγοντας θα αποτελέσουν οι αναπτυξιακές επιλογές της κεντρικής πολιτικής για τις περιφέρειες μετά την περίοδο της πανδημίας με τη

επίδρασή τους να εξαρτάται και από τον τρόπο διαχείρισης και εφαρμογής τους. Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο της ανθεκτικότητας η βιβλιογραφία τονίζει πως οι κεντρικές πολιτικές έχουν βαρύνουσα σημασία για την ενδυνάμωσή της. Αυτό όμως προϋποθέτει ο σχεδιασμός της περιφερειακής πολιτικής να μπορεί να υπερκεράσει τις αδυναμίες που αναφέρθηκαν. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να οριστούν με σαφήνεια οι αντικειμενικοί σκοποί της πολιτικής μεταξύ των επιλογών που θα διερευνηθούν, να ποσοτικοποιηθούν και να δημιουργηθεί ένα σχέδιο εφαρμογής που θα εμπεριέχει και μία μέθοδο αξιολόγησής της. Απαραίτητη είναι επίσης η υιοθέτηση εξειδικευμένων πολιτικών από το κεντρικό κράτος για κάθε περιφέρεια, αναλόγως των προβλημάτων που αντιμετωπίζει (Αθανασόπουλος, 2012). Εφόσον σε κάποιες περιφέρειες ο στόχος που θα τεθεί θα είναι η αντιμετώπιση της χαμηλής ανάπτυξής τους ή η ενίσχυση του περιορισμένου ανθρωπίνου δυναμικού τους, οι πολιτικές που θα εφαρμοστούν πρέπει να διαφέρουν από αυτές που θα αφορούν τις περιφέρειες με προβλήματα απομόνωσης ή ελλείψεις σε βασικές υποδομές και φυσικούς πόρους. Επιπρόσθετα, η βελτίωση της θεσμικής ποιότητας θα έχει ιδιαίτερη σημασία κατά την αναπτυξιακή παρέμβαση του κράτους καθώς δίνει την δυνατότητα στις περιφέρειες να εκμεταλλεύονται τις οικονομικές ευκαιρίες που παρουσιάζονται ενώ από την άλλη πλευρά η έλλειψή της δημιουργεί ιδιαίτερα σημαντικά εμπόδια για την ανάπτυξη (Iammarino et al., 2019).

Ιδιαίτερης σημασία στην περιφερειακή πολιτική έχει η ισορροπία ανάμεσα στον στόχο της κοινωνικής ευημερίας δηλαδή της ανάπτυξης και τον στόχο της εξισορρόπησης των περιφερειακών ανισοτήτων που εντοπίζονται στον ελληνικό χώρο, ενισχύοντας δραστηριότητες οι οποίες θα αξιοποιούν τους αδρανείς παραγωγικούς πόρους. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο δημιουργείται στην πραγματικότητα ένα υπαρκτό δίλημμα για την περιφερειακή πολιτική μεταξύ αποτελεσματικότητας και ισότητας. Για την επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας μεγαλύτερη έμφαση δίνεται σε αστικά κέντρα που θεωρούνται περισσότερο δυναμικά και σε κλάδους οι οποίοι παρουσιάστηκαν λιγότερο επηρεασμένοι από μία κρίση. Η αποτελεσματικότητα στην περιφερειακή πολιτική απαιτεί ένα κρίσιμο μέγεθος δράσεων και μια χωρική και θεματική επικέντρωση σε συγκεκριμένα (συνήθως αστικά) κέντρα τα οποία λειτουργούν ως αναπτυξιακοί πυρήνες, για αυτό και θα πρέπει να αποφεύγεται η διασπορά των διαθέσιμων πόρων σε μικρής σημασία έργα, με την παράλληλη στήριξη των υπαρχόντων ή νέων συγκριτικών πλεονεκτημάτων της παραγωγικής βάσης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αυτό όμως συνήθως πραγματοποιείται εις βάρος των πιο «αδύναμων» περιφερειών με αποτέλεσμα την ενίσχυση των εσωτερικών τάσεων

απόκλισης. Αντίθετα η πολιτική που βασίζεται στην προσπάθεια για την επιτάχυνση της ανάπτυξης σε όλες τις περιοχές της χώρας δίνει έμφαση στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες. Η ανάπτυξή τους γίνεται με την υιοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής και την παροχή κινήτρων υπέρ των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών, όπως η εφαρμογή μηχανισμών εξισορροπητικού χαρακτήρα (π.χ. ανακατανομή των συντελεστών παραγωγής). Αυτές οι πολιτικές συνεισφέρουν στον περιορισμό των εισοδηματικών ανισοτήτων, εμποδίζουν όμως παράλληλα τις δυναμικότερες περιφέρειες που παρουσιάζουν δυνατότητες ταχύτερης ανάπτυξης. Η επιλογή της πολιτικής θα πρέπει συνεπώς να εξαρτηθεί από τον στόχο που θα τεθεί ως προτεραιότητα τη δεδομένη στιγμή, είτε της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων στα επίπεδα ευημερίας ή της αύξησης της συνολικής ευημερίας λαμβάνοντας υπόψιν τη δεδομένη οικονομική συγκυρία. Αυτή η απόφαση θα καθορίσει το εάν η ευημερία θα διαχέεται στο σύνολο των περιοχών της χώρας ή αυτή θα συγκεντρωθεί μόνο σε συγκεκριμένα χωρικά σημεία (Iammarino et al., 2019).

Για την επίτευξη των στόχων της ανάπτυξης, της ισότητας όσο και της ανθεκτικότητας η περιφερειακή πολιτική θα χρησιμοποιήσει μέσα παρέμβασης όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας. Από τα διαθέσιμα μέσα, το κυριότερο εργαλείο περιφερειακής πολιτικής αποτελούν οι δημόσιες δαπάνες για την οικονομική και κοινωνική υποδομή. Για την επιτυχία των πολιτικών αυτών, μέσω της αύξησης του εισοδήματος και της απασχόλησης και ειδικότερα σε περιφέρειες που το έχουν ανάγκη, προϋπόθεση είναι η βελτίωση της παραγωγικής διάρθρωσης και ο εμπλουτισμός της τοπικής παραγωγικής βάσης με νέες δραστηριότητες (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

Μέρος των δημοσίων δαπανών αποτελούν οι δημόσιες επενδύσεις. Η ύφεση από τα τέλη της δεκαετίας του 2000 και για μία μεγάλη χρονική περίοδο, ανέδειξε την σημασία της ύπαρξης στοχευμένων παρεμβάσεων στη χρήση τους για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας των περιφερειών και των νομών της χώρας (Psycharis, et al. 2014b). Όπως και την ανάγκη για μία περισσότερο διαφανή, δίκαιη και υπεύθυνη κατανομή της δημόσιας χρηματοδότησης, η οποία θα ενίσχυε όχι μόνο τις αναπτυξιακές ευκαιρίες για όλες τις περιοχές, αλλά θα προωθούσε μια μεγαλύτερη συμμετοχικότητα και θα τροφοδοτούσε την κοινωνική συναίνεση (Psycharis et al., 2019). Σε ένα καθορισμένο δημοσιονομικό πλαίσιο, η ανάγκη της ουσιαστικής ανακατανομής των προκαθορισμένων εθνικών και κοινοτικών πόρων σε προγράμματα και έργα με τέτοιο τρόπο που θα ενισχύουν έμπρακτα την περιφερειακή ανάπτυξη γίνεται άμεση προτεραιότητα. Κατά συνέπεια, με βάση τα αποτελέσματα της

στατιστικής ανάλυσης ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις δημόσιες επενδύσεις που σχετίζονται με συγκεκριμένους κλάδους που θεωρούνται ότι ενισχύουν την απασχόληση και το κ.κ. ΑΕΠ στις περιόδους ύφεσης. Αν και όπως επισημάνθηκε η διασύνδεση των δημοσίων επενδύσεων (συνολικών και των επιμέρους κατηγοριών) με την περιφερειακή ανθεκτικότητα χρειάζεται επιπρόσθετη έρευνα, οι αποκεντρωμένες δημόσιες επενδύσεις, οι δημόσιες επενδύσεις που συνδέονται με τον δευτερογενή τομέα όπως και οι δημόσιες επενδύσεις που αφορούν τον κλάδο του τουρισμού αποδείχθηκαν πως είχαν σημαντικό θετικό αντίκτυπο στους δείκτες της απασχόλησης και του κ.κ. ΑΕΠ για την Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της περιόδου 2009-2017.

Ειδικότερα για τον κλάδο του τουρισμού, ο οποίος αποτελεί βασικό πυλώνα ανάπτυξης, καθ' όλη τη διάρκεια του 2020 όπως και το 2021 (συγκριτικά με το 2019) η κάμψη υπήρξε παραπάνω από εμφανής. Η φύση της τρέχουσας κρίσης επηρέασε διαφορετικά τον κλάδο σε σύγκριση με την οικονομική κρίση του 2008 καθώς έχει σημαντικές προεκτάσεις στις μεταφορές και στα ταξίδια (OECD, 2020). Με την προϋπόθεση της επίλυσης των προβλημάτων που δημιουργήσε η νόσος Covid-19, θα πρέπει να υιοθετηθούν αναπτυξιακές πολιτικές, οι οποίες θα βασίζονται στη γεωγραφία και στο κλίμα της χώρας. Η περαιτέρω οργανωμένη αξιοποίηση των τουριστικών δυνατοτήτων με την παράλληλη μέριμνα για την διατήρηση της αειφορίας του περιβάλλοντος, θα συμβάλλει στην ταχύτερη μεγέθυνση του ΑΕΠ¹³², καθώς η Ελλάδα αποτελεί έναν από τους πιο δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς στην Ευρώπη, ειδικότερα όσον αφορά τις νησιωτικές και τις λοιπές παραθαλάσσιες περιοχές της.

Παράλληλα η επιτυχημένη ανάδειξη των τοπίων φυσικού κάλους και της ηπειρωτικής χώρας μπορεί να δημιουργήσει έναν άξονα προσέλκυσης τουριστών σε όλες τις εποχές του έτους. Οι διαφημιστικές εκστρατείες, η συμμετοχή σε εκθέσεις που σχετίζονται με τον τουρισμό, η ύπαρξη οργανισμών για την τουριστική ανάπτυξη σε κάθε περιφέρεια και νομό και η ενεργοποίηση των τοπικών επιχειρηματιών, ο σχεδιασμός προτύπων τουριστικής ανάπτυξης που θα προέρχονται από το τοπικό επίπεδο και θα περιέχουν λεπτομέρειες και έκταση που θα λαμβάνει υπόψιν κάθε στοιχείο του συστήματος (Cocossis & Constantoglou, 2008) και η αναβάθμιση της ποιότητας παροχής τουριστικών υπηρεσιών, μπορούν να καταστήσουν την Ελλάδα ως χώρα προορισμού και του εναλλακτικού τουρισμού. Ο αγροτικός τουρισμός, ο ορεινός

¹³² Σχετικές έρευνες δείχνουν ότι οι επενδύσεις στον τουρισμό (όπως και στο εμπόριο, στο χρηματοπιστωτικό τομέα και στην έρευνα και την τεχνολογία), αποτελούν από τους σημαντικότερους παράγοντες μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων στη χώρα (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011).

τουρισμός, ο αθλητικός τουρισμός, ο οικοτουρισμός και ο τουρισμός υγείας και ευεξίας μπορούν να εμπλουτίσουν το τουριστικό προϊόν της χώρας μετά το τέλος της παρούσας κρίσης. Αντίστοιχα και για τις νησιωτικές περιοχές, η διαφοροποίηση της τουριστικής δραστηριότητας μέσω της ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών τουρισμού καθώς και η διασύνδεση του κλάδου με άλλες τοπικές οικονομικές δραστηριότητες θα πρέπει να σταθεί ως προτεραιότητα (Christofakis et al., 2019). Στην προσέλκυση τουριστών καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου μπορεί αναμφίβολα να συμβάλει και η περαιτέρω προβολή του ιδιαίτερου σημαντικού πολιτισμικού χαρακτήρα της χώρας, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη συμβολή των πολιτιστικών φορέων και σε περιφερειακό επίπεδο με την προστασία και την ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος κάθε περιφέρειας. Η ανταλλαγή εκθεμάτων μεταξύ περιοχών για δεδομένη χρονική περίοδο και η διοργάνωση τοπικών πολιτιστικών φεστιβάλ ή αντίστοιχων εκδηλώσεων μπορεί να αποτελέσουν τρόπους ενίσχυσης του πολιτιστικού τουρισμού στη χώρα.

Εκτός από τις κατηγορίες των δημοσίων επενδύσεων για τις οποίες η συμβολή τους στη χώρα για την περιφερειακή ανθεκτικότητα επιβεβαιώθηκε στην παρούσα έρευνα, άλλες δύο κατηγορίες επενδύσεων που εκλαμβάνονται ως παράγοντες προώθησης της ανάπτυξης αποτελούν οι επενδύσεις σε υποδομές και στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Αν και τα αποτελέσματα στην περίοδο που εξετάστηκε δεν επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα της βιβλιογραφίας, οι επενδύσεις σε υποδομές θεωρούνται ότι συμβάλουν σημαντικά σε περιοχές με αναπτυξιακή υστέρηση, με σημαντικά βραχυπρόθεσμα όσο και μεσοπρόθεσμα οικονομικά οφέλη. Στο σύνολο τους αποτελούν ένα στατιστικά και ποσοτικά σημαντικό στοιχείο της οικονομικής μεγέθυνσης το οποίο αυξάνει την παραγωγικότητα του ιδιωτικού κεφαλαίου καθιστώντας τις ιδιωτικές επενδύσεις περισσότερο επικερδείς (Lambrinidis et al., 2005). Η χρησιμοποίηση πόρων (εθνικών και της ΕΕ) για αυτού του είδους επενδύσεις στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες υπήρξε κοινός τόπος σε αρκετές χώρες, αξιοποιώντας με αυτό τον τρόπο τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των περιοχών και συνεισφέροντας στη διάχυση της γνώσης. Επιπλέον η δημιουργία νέων μεταφορικών δικτύων ως μέρος των υποδομών, μπορεί να συνδράμει στην ενίσχυση του επιπέδου της ανθεκτικότητας, αποτελώντας μέσα διάχυσης της ανάπτυξης προς απομονωμένες ή υποβαθμισμένες περιοχές αλλά και μέσο επέκτασης της επιρροής των δυναμικών αστικών κέντρων (Papadaskalopoulos & Christofakis, 2008). Η βελτίωση στις υποδομές φαίνεται πως προτείνεται για τις περισσότερες από τις αστικές περιοχές της

χώρας ως μέσο βελτίωσης του αναπτυξιακού τους περιβάλλοντος (Christofakis et al., 2019).

Εντούτοις η δημιουργία υποδομών είναι μεν αναγκαία αλλά όχι και επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη των υστερήσαντων περιοχών καθώς απαιτούνται και παρεμβάσεις σε επίπεδο ανθρωπίνου κεφαλαίου για τη βελτίωση των δεξιοτήτων του (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Αν και στη πραγματικότητα, στοιχεία όπως η βελτίωση της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού στις συγκεκριμένες χωρικές μονάδες είναι δυσκολότερο να μεταβληθούν, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι επενδύσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση όσο και με την έρευνα και την τεχνολογία, αποτέλεσαν ενισχυτικό παράγοντα της περιφερειακής ανθεκτικότητας κατά την αναπτυξιακή περίοδο της χώρας. Η καινοτομική ικανότητα μιας περιφέρειας και η ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου που διαθέτει αποτελούν σημαντικά πλεονεκτήματα που προωθούν τους στόχους της ανθεκτικότητας και ανάπτυξης. Ο συνεχής εμπλουτισμός των τοπικών παραγωγικών δομών με γνώση (βελτίωση της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου σε μία περιοχή με την παροχή εξειδικευμένων γνώσεων, ενίσχυσης της κατάρτισης και διεύρυνσης των προσόντων του τοπικού εργατικού δυναμικού) και η δημιουργία μηχανισμών μετατροπής της νέας γνώσης σε καινοτομία και επιχειρηματική δράση όσο και με νέες δραστηριότητες που θα διαφοροποιούν το τοπικό προϊόν και θα ενισχύσουν τις διασυνδέσεις των επιχειρήσεων μεταξύ τους, συμβάλλουν στο σχηματισμό οικονομιών συγκέντρωσης σε μία περιφέρεια (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η σημασία της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου εξάλλου επιβεβαιώνεται και από πλήθος άλλων ερευνών (Hill, 2008; Eraydin, 2016ab; Petrakos & Psycharis, 2016; Panori & Psycharis, 2019; Christofakis et al., 2019, Psycharis et al., 2021, κ.α.).

Παρ' όλα αυτά στην Ελλάδα παρουσιάζεται έλλειμμα στον τομέα της έρευνας, της τεχνολογίας και της καινοτομίας όσο και στην αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης για την ενίσχυση της ανάπτυξης. Ωστόσο οι συνθήκες έντονου ανταγωνισμού σε επίπεδο κράτους και περιφέρειας καθιστούν αναγκαία την υιοθέτηση νέων καινοτομικών και οργανωτικών μεθόδων που δημιουργούν εσωτερική γνώση, τη διαχέουν και τη μετατρέπουν σε καινοτομικές εφαρμογές. Η παραγωγή γνώσης και η αξιοποίηση της τεχνολογίας εξισορροπούν σε αρκετές περιπτώσεις την έλλειψη φυσικών πόρων ή βιομηχανικής παράδοσης σε μία περιφέρεια. Η αναζήτηση νέων πειραματικών τεχνικών οι οποίες μπορούν να περιορίσουν το κόστος παραγωγής, να διαφοροποιήσουν το τοπικό προϊόν καθώς και να αυξήσουν ή να βελτιώσουν την

ποιότητα της παραγωγής πρέπει να αποτελέσουν προτεραιότητα. Προς αυτήν την κατεύθυνση συμβάλει η δημιουργία επιχειρηματικών και τεχνολογικών πάρκων, τα οποία αποτελούν το χωρικό επίπεδο μέσα στο οποίο συνδυάζονται η ερευνητική δραστηριότητα και η επιχειρηματικότητα και παράλληλα προωθείται η αντικατάσταση φθινουσών παραδοσιακών κλάδων με νέους δυναμικούς κλάδους υψηλής τεχνολογίας (Κόνσολας, 1997, Αρταβάνη, 2011).

Επίσης καθοριστικής σημασίας κρίνεται ότι είναι η συμμετοχή των επιχειρήσεων σε διεθνή δίκτυα ανταλλαγής γνώσης και πληροφορίας που προωθούν την καινοτομικότητα (Τσάμπρα & Παλάσκας, 2004). Παράλληλα η αυξανόμενη σημασία της γνώσης για την οικονομική επίδοση δίνει στην καινοτομία υψηλή θέση στην περιφερειακή αναπτυξιακή αντζέτα (Bezirtzoglou, 2008) και επιδρά θετικά στην περιφερειακή ανθεκτικότητα (Christofakis et al., 2019). Η πρόκληση στη συνέχεια των περιοχών θα πρέπει να είναι η κεφαλοποίηση των εμπειριών τους ώστε να ωθηθεί η περιφερειακή καινοτομία σε μεγαλύτερο πεδίο, ενισχύοντας την ικανότητα των περιφερειακών οικονομιών να συμμετέχουν στον εγχώριο και διεθνή ανταγωνισμό. Η ενίσχυση εξάλλου της ανταγωνιστικότητας μιας οικονομίας, περιφερειακής ή εθνικής, δεν επιτυγχάνεται μόνο με τη μείωση του μισθολογικού κόστους της αλλά κυρίως με τη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών.

Σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής, το πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα 2021-2027» του νέου ΕΣΠΑ 2021-2027, στοχεύει προς αυτή την κατεύθυνση με την υποστήριξη των παραγωγικών, ανταγωνιστικών και εξωστρεφών τομέων της οικονομίας για τη μετάβασή τους σε ένα αναπτυξιακό πρότυπο που θα καθοδηγείται από την οικονομία της γνώσης, μια στρατηγική που επιχειρεί να συνδέσει στην Ελλάδα την έρευνα και την καινοτομία με την επιχειρηματικότητα¹³³. Οι χώρες με αυξημένες επιδόσεις στα επίπεδα τεχνολογικής απορρόφησης και επενδύσεις στη καινοτομία προπορεύονται παγκοσμίως στην οικονομική ανάπτυξη ενώ σε αρκετές περιοχές οι καινοτομικές δραστηριότητες που βασίζονται στην τεχνολογική πρόοδο, έχουν προσελκύσει επιχειρήσεις ενισχύοντας το επίπεδο εργασίας και διαβίωσης.

Αντίστοιχα θα πρέπει να εφαρμοστούν αποτελεσματικές πολιτικές που σχετίζονται με το ανθρώπινο κεφάλαιο και ιδιαίτερα την εκπαίδευση. Η ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου αποτελεί διαδικασία που προάγει την καινοτομία, δημιουργεί

¹³³ <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1792864/giannis-tsakiris-pou-tha-diatethoun-ta-2618-dis-euro-tou-neou-espas>.

ευνοϊκό κλίμα για επιχειρηματική δράση και βελτιώνει την παραγωγικότητα και το βιοτικό επίπεδο (Λώλος, 2009). Ωστόσο στην Ελλάδα ο παράγοντας της εκπαίδευσης έχει προσφέρει ένα μεγάλο πλεονέκτημα στις μητροπόλεις της χώρας και ειδικότερα στην Αθήνα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές, στην προσπάθειά τους για την επίτευξη οικονομικής ανθεκτικότητας (Monastiriotis & Martelli, 2021). Από την άλλη πλευρά πάντως η εγκατάσταση επιστημονικών ιδρυμάτων σε λιγότερο ευνοημένες περιφέρειες της χώρας, πρακτική που αποτελεί μια κοινή αναπτυξιακή πολιτική για την ενίσχυσή τους, δεν φαίνεται να προσέφερε σημαντικά στην ενίσχυση της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ούτε επίσης λειτούργησε ως μέσο δημιουργίας των συνθηκών που θα διασφάλιζαν τη γενικότερη μακροχρόνια ανάπτυξη των περιοχών, συνεισφέροντας στην επίλυση των περιφερειακών προβλημάτων τους¹³⁴. Για αυτό το λόγο θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν τα χαρακτηριστικά των εκάστοτε περιοχών στην επιλογή των βιώσιμων επενδύσεων αυτού του είδους (Κόνσολας, 1997), αξιολογώντας τους πολιτικούς, κοινωνικούς οικονομικούς, πολιτιστικούς και χωρικούς παράγοντες που μπορεί να έχουν θετική ή αρνητική επίδραση στην αναπτυξιακή διάσταση ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος σε μια περιοχή (Theodora, 2008).

Σε ευρύτερο πλαίσιο, η ύπαρξη μίας μακροχρόνιας αναπτυξιακής πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης και η ανάγκη να γίνει αντιληπτή η ποικιλομορφία των πανεπιστημίων ως οντότητες, θα οδηγούσε σε μία συμφωνία μεταξύ της κεντρικά σχεδιαζόμενης αποκέντρωσης της ανώτατης εκπαίδευσης και του τρόπου με τον οποίο τοπική εξουσία και τοπικές κοινότητες χρησιμοποιούν τον περιφερειακό σχεδιασμό των πανεπιστημίων για δική τους ωφέλεια (Theodora, 2008). Επιπλέον αυτών, ο ρόλος της εκπαίδευσης θεωρείται σημαντικός στην προώθηση της χωρικής ομοιογένειας (Panori & Psycharis, 2019), της κοινωνικής συνοχής, όπως και για τη δημιουργία ενός εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού που παράγει νέα γνώση και έχει την ικανότητα να απορροφήσει την εξωτερική παραγόμενη γνώση (Giannakis & Bruggeman, 2017). Για την ικανοποίηση της τελευταίας συνθήκης, ρόλο έχουν οι δημόσιες πολιτικές αναβάθμισης του ανθρώπινου δυναμικού και της σύνδεσής του με την επιχειρηματική πραγματικότητα, μέσω σχετικών επιδοτούμενων προγραμμάτων από τον ΟΑΕΔ ή

¹³⁴ Στην Ελλάδα για μία περίοδο περίπου 35 ετών (1965-1999) τα εκπαιδευτικά ιδρύματα χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιες περιοχές κυρίως ως μέσο για την άμεση οικονομική ανάπτυξή τους, σε ορισμένες πόλεις με περιφερειακή σημαντικότητα ως μέσο ενδυνάμωσης της υπάρχουσας παραγωγικής και αναπτυξιακής δυναμικής τους αλλά σε άλλες πόλεις με χαμηλή περιφερειακή σημασία και χωρίς την απαιτούμενη ανάπτυξη, παραγωγή, εκπαίδευση, έρευνα και τεχνική υποδομή, δεν μπόρεσαν να γίνουν από μόνα τους καταλύτες της ανάπτυξης (Theodora, 2008).

μέσω προγραμμάτων που εντάσσονται στο ΕΣΠΑ, τα οποία μαζί με τις συνεργασίες τοπικών επιχειρήσεων με τα κατά τύπους επιστημονικά ιδρύματα, μπορούν να ενισχύσουν ποιοτικά το γνωστικό επίπεδο μιας περιφέρειας (Αθανασόπουλος, 2012).

Ένας ακόμα αναπτυξιακός στόχος της περιφερειακής πολιτικής θα πρέπει να αποτελέσει η δημιουργία κινήτρων για την ενίσχυση της κινητικότητας της εργασίας στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, όπως και των διαδικασιών ένταξης στην αγορά εργασίας. Εκτός από την έμφαση που δίνεται σε πτυχές της δομής και της ανταγωνιστικότητας της περιφέρειας ή σε μακροοικονομικά μέτρα προσαρμοστικότητας, μεγαλύτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί και στην αγορά εργασίας της (Monastiriotis & Martelli, 2021). Οι ευκαιρίες που δίνονται στους λιγότερο ειδικευμένους εργαζόμενους να μετακινηθούν σε δυναμικές περιοχές είναι περιορισμένες όπως μικρό είναι το μέγεθος του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού που μετακινείται στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Σημαντική παράμετρος για τις μεταβολές στην αγορά εργασίας είναι οι αλλαγές που προέρχονται από την τεχνολογική εξέλιξη και κυρίως από την ταχύτατη πρόοδο της πληροφορικής και των πρακτικών εφαρμογών στην παραγωγή και στη διοίκηση. Αντίστοιχα σημαντική θα είναι η ενσωμάτωση ενός συστήματος κινήτρων που θα παροτρύνει την εγκατάσταση ιδιωτικών επενδύσεων σε περιφέρειες με υψηλά ποσοστά ανεργίας, θα προωθεί την ενδογενή ανάπτυξη, θα ενισχύει την κοινωνική, οικονομική και τεχνική υποδομή και θα προωθεί την συνεχή αναμόρφωση και προσαρμογή (Κόνσολας, 1997).

Βασικό σημείο στις προσπάθειες ενδυνάμωσης της ανθεκτικότητας στην εποχή της πανδημίας είναι η έμφαση που θα πρέπει να δώσει η αναπτυξιακή βιβλιογραφία στις επιδόσεις χωρικών επιπέδων υποδεέστερων των εθνικών και υπερεθνικών μεγεθών, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στις τελευταίες δεκαετίες. Οι εθνικές πολιτικές μπορούν να αποδειχθούν πολύ αποτελεσματικές για τη σταθεροποίηση μίας περιοχής μετά από μία κρίση, κάνοντας ένα πρώτο βήμα προς τη δημιουργία της ανθεκτικότητάς τους, ωστόσο οι περιφερειακές αρχές έχουν καλύτερη αντίληψη για τις αδυναμίες και τις ευκαιρίες που υπάρχουν σε μία περιοχή (Kakderi & Tasopoulou, 2017). Για αυτό και στο σύγχρονο οικονομικό περιβάλλον, μετά από την εμφάνιση μίας κατάστασης απότομης διαταραχής και σε ένα περιοριστικό δημοσιονομικό περιβάλλον, δεν θα πρέπει να αγνοείται η περαιτέρω ανάδειξη της σπουδαιότητας του ρόλου των τοπικών και των περιφερειακών οικονομιών για την αναπτυξιακή διαδικασία.

Η έμφαση των κυβερνήσεων σε μικρότερο χωρικό επίπεδο θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη και θα πρέπει να ακολουθούν μία πολιτική που θα βασίζεται στο τόπο ώστε

η πολιτική να προσαρμόζεται στις τοπικές ιδιαιτερότητες (Psycharis et al., 2021). Σε αυτή την κατεύθυνση πρέπει να κινηθεί και ο σχεδιασμός της περιφερειακής πολιτικής, που θα επικεντρώνεται στους κατάλληλους κλάδους και παραγωγικούς τομείς, αναλόγως του οικονομικού προφίλ κάθε περιφέρειας (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2011). Η αξιοποίηση συγκεκριμένων συγκριτικών πλεονεκτημάτων - κλάδων των περιοχών όπως και η ενθάρρυνση της τοπικής πρωτοβουλίας και της επιχειρηματικότητας κρίνονται αναγκαίες.

Η τοπική ανάπτυξη δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί ως ανάχωμα για τον περιορισμό της ύφεσης μετά το 2008 ωστόσο θα πρέπει να αξιοποιηθεί ως αναπτυξιακό «όχημα» για την επαναφορά της εθνικής οικονομίας σε τροχιά ανάπτυξης στην παρούσα φάση. Η ανάπτυξη από χαμηλότερο χωρικό επίπεδο θα πρέπει να συνοδεύεται παράλληλα με τη δημιουργία ενός διοικητικού πλαισίου που θα ενισχύσει την αυτονομία των περιφερειών, θα αποκεντρώσει εξουσίες και θα μεταβιβάσει διαχειρίσιμες αρμοδιότητες στην τοπική και περιφερειακή διοίκηση, όπως προσπάθησαν να κάνουν ανεπιτυχώς οι νόμοι «Καποδίστριας» και «Καλλικράτης». Η πολιτική της αποκέντρωσης δημόσιων επιχειρήσεων και υπηρεσιών και η μεταφορά διάφορων λειτουργιών από το κέντρο προς τις περιφέρειες κινούνται προς αυτή τη λογική. Με τη σειρά της, η ύπαρξη μίας πολυεπίπεδης διακυβέρνησης αφορά και την ύπαρξη πολιτικών στο πλαίσιο της δικτύωσης, με τη συμμετοχή του δημόσιου τομέα, των περιφερειακών ενδιαφερομένων, των ιδιωτικών πρωτοβουλιών και των ίδιων των πολιτών (Kakderi & Tasopoulou, 2017).

Επιπρόσθετα η ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο ενισχύεται με την τόνωση της εξαγωγικής δραστηριότητας των τοπικών προϊόντων των περιφερειών. Μέσω συγχρονισμένων τοπικών αποφάσεων, κατάλληλων επιχειρηματικών σχεδίων και με την υιοθέτηση επιτυχημένων στρατηγικών μάρκετινγκ (έμφαση στην ποιότητα και στον φυσικό τρόπο παραγωγής των προϊόντων κ.α.), μπορεί να διοχετευτούν τα τοπικά προϊόντα στις αγορές χωρών που είναι σημαντικοί εμπορικοί εταίροι της χώρας, είτε αυτές βρίσκονται εντός ευρωζώνης είτε εκτός. Με την αύξηση των εξαγωγικών προϊόντων είναι δυνατόν να καλυφθεί (έστω μερικώς) η νέα απώλεια σε όρους ΑΕΠ που έχει δημιουργηθεί στην τελευταία διετία, ενισχύοντας τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην περιφερειακή οικονομία. Ένας στόχος εξάλλου της περιφερειακής πολιτικής θα πρέπει να είναι οι περιφέρειες να καταστούν περισσότερο δυναμικές και ανταγωνιστικές (Fratesi & Rodriguez-Pose, 2016).

Επιπρόσθετα η προώθηση της ενδογενούς ανάπτυξης από το κράτος, μία έννοιας που σύμφωνα με τον Garofoli παρουσιάζει πιο περιορισμένο περιεχόμενο σε σχέση με αυτή της τοπικής ανάπτυξης, εκφράζοντας την ικανότητα να καινοτομεί κανείς σε τοπικό επίπεδο (Χριστοφάκης, 2004), ενισχύει τις περιφέρειες στο να αποκτήσουν ένα μηχανισμό αυτό-τροφοδοτούμενης αναπτυξιακής διαδικασίας. Οι διαρθρωτικές αλλαγές που συνοδεύουν την ενδογενή ανάπτυξη, δηλαδή η ανάδειξη των χώρων, των ευκαιριών και των δυνατοτήτων και η ενεργοποίηση του τοπικού πληθυσμού, θα οδηγήσουν στην υιοθέτηση διαδικασιών και μοντέλων παραγωγικής ανασυγκρότησης που θα συμβάλουν στην άμβλυνση των ανισοτήτων, ενισχύοντας παράλληλα την αυτονομία των τοπικών παραγωγικών συστημάτων. Ιδιαίτερα σε συνθήκες όπως αυτές που χαρακτηρίζουν την Ελλάδα των τελευταίων δώδεκα ετών, επιβάλλεται η υιοθέτηση στρατηγικών που θα στηρίζονται στην ενδογενή ανάπτυξη, λόγω των άμεσων αποτελεσμάτων σε όρους ανάπτυξης, εισοδήματος και απασχόλησης που επιφέρει, εφόσον συμπληρώνεται και από το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο (Αρταβάνη, 2011). Ως περιοχές ενδογενούς δυναμικότητας θεωρούνται οι αγροτικές περιοχές με σύγχρονες και δυναμικές γεωργικές δραστηριότητες, οι περιοχές που γειτνιάζουν με αστικές συγκεντρώσεις, οι περιοχές που δίνουν έμφαση στην ανάπτυξη ειδικών μορφών τουρισμού καθώς και οι περιοχές με πολλαπλές δραστηριότητες (Χριστοφάκης, 2001).

Προς μία νέα αναπτυξιακή κατεύθυνση, η αναδιοργάνωση και η υποστήριξη του αγροτικού τομέα όπως και η γενικότερη αναβίωση και ανάπτυξη της υπαίθρου, μπορούν να αποτελέσουν παράγοντες ισχυροποίησης της χώρας (Αθανασόπουλος, 2012). Παρ' όλο που προηγούμενες μελέτες έδειξαν πως ο πρωτογενής τομέας λειτούργησε ως δίκτυ ασφαλείας κατά τη διάρκεια της ύφεσης μετά το 2008 και θα έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε αγροτικές περιοχές (Psycharis et al., 2021), τα αποτελέσματα της περιγραφικής ανάλυσης έδειξαν πως η πλειοψηφία των πρωτογενών περιφερειών και νομών της χώρας δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν σε όρους παραγωγής και εργασίας. Αντίστοιχα και οι δημόσιες επενδύσεις στον πρωτογενή τομέα δεν αποδείχθηκαν τόσο στατιστικά σημαντικές για την ενίσχυση της απασχόλησης και του κ.κ. ΑΕΠ στην περίοδο της ύφεσης.

Ωστόσο το μεγαλύτερο πρόβλημα στον τομέα φαίνεται να αποτελεί η έλλειψη παραγωγικότητας των περιοχών που εξειδικεύονται σε αυτόν, παρότι η χώρα παρουσίαζε στον παρελθόν ισχυρή βάση και ανταγωνιστική θέση σε συγκεκριμένους κλάδους, όπως στην αλιεία και στην παραγωγή καπνού. Ωστόσο η αλλαγή του

αναπτυξιακού της προτύπου στα τέλη του προηγούμενου αιώνα και η μερική μόνο αξιοποίηση των κοινοτικών ενισχύσεων που έγιναν μέσω των πακέτων στήριξης και άλλων προγραμμάτων (π.χ. Leader), περιόρισε σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του κλάδου για τη χώρα πριν από την εμφάνιση της κρίσης το 2008.

Μία μακροχρόνια αναπτυξιακή διαδρομή των αγροτικών περιοχών εξαρτάται από μια σειρά βασικών παραγόντων, όπως η καινοτομία και το ανθρώπινο κεφάλαιο και ο μετασχηματισμός του κλάδου σε έναν σύγχρονο τομέα απαιτεί την επιτάχυνση των διαρθρωτικών προσαρμογών και τη βελτίωση της παραγωγικότητας (Giannakis & Bruggeman, 2015). Για αυτό και απαιτείται ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ανάπτυξης στον τομέα για την δημιουργία βιώσιμων και ανταγωνιστικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων σε περιφέρειες και νομούς όπου παραμένουν αναξιοποίητες γεωργικές εκτάσεις και ανεκμετάλλευτοι φυσικοί πόροι, το οποίο θα συνδυάζεται απαραίτητα με τον εκσυγχρονισμό τους μέσω νέας γνώσης και μεθόδων για να αυξηθεί η παραγωγικότητά τους.

Η ύπαρξη αρκετών νέων, κυρίως ανέργων, που επέλεξαν τουλάχιστον στα πρώτα έτη της κρίσης να επιστρέψουν ή να ασχοληθούν για πρώτη φορά με τον συγκεκριμένο τομέα, θα πρέπει να παροτρυνθεί στην παρούσα περίοδο από την περιφερειακή πολιτική, καθώς η συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων είναι περισσότερο μορφωμένη και έμπειρη επιχειρηματικά όπως και ικανή δυνητικά να φέρει ένα διαφορετικό όραμα στην ελληνική γεωργία, ωθώντας την προς προϊόντα υψηλής ποιότητας με εξαγωγικό προσανατολισμό (Giannakis & Bruggeman, 2015). Η ενίσχυση αυτής της ποιοτικής αγροτικής παραγωγής αφορά προϊόντα «ονομασίας προέλευσης» ή «γεωγραφικής ένδειξης» (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Με αυτό τον τρόπο ο τομέας μπορεί να αποτελέσει έναν ουσιαστικό παράγοντα ενίσχυσης της αναπτυξιακής προοπτικής περιοχών, παρέχοντας εξασφαλισμένη απασχόληση και επαρκές εισόδημα για τον πληθυσμό, διευρύνοντας παράλληλα την παραγωγική βάση της χώρας. Μάλιστα η ενασχόληση με την ύπαιθρο μπορεί να συμπεριλάβει εκτός από τη γεωργία και άλλες μορφές οικονομικής απασχόλησης, όπως η διασύνδεση τοπικών δραστηριοτήτων με την τοπική παραγωγή και με τη βιομηχανία παραγωγής τροφίμων ή ακόμα και με την εισαγωγή καινοτόμων τριτογενών δραστηριοτήτων σε αγροτικές περιοχές όπως ο αγροτικός τουρισμός (Christofakis et al., 2019), δημιουργώντας ένα επιτυχημένο παράδειγμα εξειδικευμένης διαφοροποίησης (diversified specialization).

Το πρόγραμμα για την ενίσχυση του αγροτοδιατροφικού τομέα στο ΕΣΠΑ 2021-2027 έχει ως στόχο ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητες, την πρόταξη των

συνεργασιών, τόσο οριζόντιων (σε επίπεδο πρωτογενούς τομέα) όσο και κάθετων, που αφορούν cluster και τα οποία μπορούν να συνδυάζουν επιχειρήσεις και συνεργατικά σχήματα του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, με στόχο την καινοτομία και την εξωστρέφεια¹³⁵.

Εκτός από τον πρωτογενή τομέα, αναπτυξιακή ευκαιρία αποτελεί το ανεκμετάλλευτο πλούσιο ενεργειακό δυναμικό της χώρας σε ανανεώσιμους πόρους για την παραγωγή βιώσιμης ενέργειας (Αθανασόπουλος, 2012). Την ίδια στιγμή που επικρατεί ένα κύμα αυξήσεων στον τομέα της ενέργειας, η εκμετάλλευση της αιολικής¹³⁶ και της ηλιακής ενέργειας μέσω της δημιουργίας αντίστοιχων πάρκων, αποτελεί ευκαιρία και ταυτόχρονα αναγκαιότητα για την εύρεση οικονομικής και ανανεώσιμης ενέργειας αποτελώντας παράλληλα και αναπτυξιακή πρόκληση για την άντληση εσόδων, χωρίς φυσικά να παραγνωρίζονται οι δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος. Όμως ο τομέας της ενέργειας είναι δυνατόν να προσελκύσει ξένους επενδυτές οι οποίοι θα αξιοποιήσουν τα φυσικά πλεονεκτήματα της χώρας, προχωρώντας στην εκμετάλλευσή τους μέσω της υπογραφής συμπράξεων. Σημαντική προϋπόθεση για την εφαρμογή τους αποτελεί η υπερπήδηση των εμποδίων που παρεμβάλλονται στην πορεία αξιοποίησης των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΑΠΕ), όπως οι γραφειοκρατικές διαδικασίες αδειοδότησης, η ανεπάρκεια ή η έλλειψη κατάλληλων δικτύων για νέες εγκαταστάσεις, οι ασάφειες του θεσμικού πεδίου, οι αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών κ.α. (Διακουλάκη, 2008). Καθώς η αύξηση των επενδύσεων από το εξωτερικό (ΑΞΕ) αποτελεί μια επιπρόσθετη αναπτυξιακή ευκαιρία για την Ελλάδα είναι αναγκαίο να προσπεραστούν συγκεκριμένα εμπόδια και αδυναμίες οι οποίες προέρχονται από το συνδυασμό συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής, από τον τρόπο οργάνωσης της αγοράς εργασίας και από το οικονομικό περιβάλλον της χώρας (Παλάσκας, Πεχλιβάνος και Στοφόρος, 2004).

Ένα τρίτο πεδίο παρέμβασης για την προώθηση της ανάπτυξης και της ανθεκτικότητας, είναι οι ΜΜΕ. Οι τοπικές επιχειρήσεις στις περισσότερες περιφέρειες είναι στην πραγματικότητα ΜΜΕ γι' αυτό και θα πρέπει να θεωρείται σημαντική η συνεισφορά τους σε εργασία, παραγόμενο προϊόν και έσοδα. Η έμπρακτη υποστήριξη και ο εκσυγχρονισμός των ΜΜΕ μέσω πολιτικών επιδοτήσεων χρηματοδότησης από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους και μέσω μηχανισμών ενίσχυσης της μεταξύ τους

¹³⁵ https://greece20.gov.gr/wp-content/uploads/2021/07/NRRP_Greece_2_0_Greek_280721.pdf

¹³⁶ Τα αιολικά συστήματα θεωρείται μάλιστα ότι αποτελούν την ωριμότερη και οικονομικά ελκυστικότερη τεχνολογία αξιοποίησης ΑΠΕ.

συνεργασίας, κρίνονται ως σημαντικές για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της περιφερειακής οικονομίας (Αθανασόπουλος, 2012). Το δυσχερές περιβάλλον στο οποίο πρέπει να λειτουργούν, καθώς εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους δεν μπορούν να ωφεληθούν από τυχόν οικονομίες κλίμακας κατά τη διαδικασία της παραγωγής, έχει επιδεινωθεί από προβλήματα στη ρευστότητα τα τελευταία δέκα και πλέον έτη. Ενδεδειγμένες ενέργειες για τη διατήρηση της βιωσιμότητάς τους είναι ο εξορθολογισμός του επιχειρηματικού περιβάλλοντος (διαφάνεια και περιορισμός της γραφειοκρατίας), η συμμετοχή τοπικών επιχειρηματικών και αναπτυξιακών φορέων, όπως πανεπιστήμια και επιμελητήρια και η προώθηση δικτύων συνεργασίας. Επιπρόσθετες ενέργειες αποτελούν η χρησιμοποίηση κοινοτικών πόρων για την παροχή εγγυήσεων και ρευστότητας στις ελληνικές τράπεζες προκειμένου να δοθούν ευνοϊκά δάνεια για τις ΜΜΕ καθώς και ένας σταθερός δημόσιος τομέας για τον οποίο οι ΜΜΕ αποτελούν συνήθως σημαντικό προμηθευτή.

Στα μέσα παρέμβασης της πολιτικής για την μετα-Covid εποχή και τα οποία θα στοχεύουν στην υλοποίηση και στην αύξηση των παραγωγικών επενδύσεων προς τις περιφέρειες εκείνες που είναι λιγότερο ανεπτυγμένες, ανάλογα με τα πλεονεκτήματα και τις δυνατότητές τους, κατατάσσονται οι έλεγχοι και οι περιορισμοί που μπορεί να χρησιμοποιηθούν μέσω εργαλείων όπως τα περιβαλλοντικά κριτήρια στην έκδοση αδειών και οι ρυθμίσεις για τη χρήση γης¹³⁷.

Επιπρόσθετα εργαλεία για την τόνωση των επενδύσεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές αποτελούν οι επιδοτήσεις για τη βελτίωση του εργατικού δυναμικού ή για κεφαλαιουχικό εξοπλισμό ή οι επιχορηγήσεις. Τα αναπτυξιακά κίνητρα αυτού του είδους ενισχύουν αλλά με προϋποθέσεις μόνο την ανταγωνιστικότητα της περιοχής καθώς είναι πιθανόν να δημιουργηθούν προβλήματα στη διαδικασία ενώ και η αποτελεσματικότητά τους στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι αμφισβητήσιμη. Ανάλογες μεθόδους παρέμβασης στη χώρα αποτελούν οι κρατικές εγγυήσεις για δάνεια, τα φορολογικά και πιστωτικά κίνητρα που εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς (όπως οι φοροαπαλλαγές) και τα μέτρα ενίσχυσης του θεσμικού περιβάλλοντος. Ωστόσο μία περιφερειακή πολιτική που βασίζεται σε εισοδηματικές ενισχύσεις μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία

¹³⁷ Η χρησιμοποίησή τους πάντως αποτελεί μία αναγνώριση της αποτυχίας των αναπτυξιακών πολιτικών για περισσότερη ισόρροπη ανάπτυξη, έρχονται σε αντίθεση με την αγορά, δημιουργούν επιπρόσθετα γραφειοκρατικά κόστη και μπορεί να επηρεαστούν από πιέσεις ενδιαφερομένων (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016).

προστατευμένων περιοχών με μειωμένη επιχειρηματικότητα και περιορισμένη καινοτομική διάθεση από το παραγωγικό δυναμικό τους (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Σε αυτή την περίπτωση οι συγκεκριμένες περιοχές όπως προαναφέρθηκε καθίστανται λιγότερο ικανές να επωφεληθούν από την οικονομική ανάκαμψη, παραμένοντας σε συνθήκες αδράνειας και στασιμότητας. Άλλες πολιτικές και συνθήκες που μπορούν επίσης να βελτιώσουν το επίπεδο ανθεκτικότητας των περιοχών αποτελούν η βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος μίας περιφέρειας, η βελτίωση των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών και η παροχή ποιοτικότερων δημόσιων υπηρεσιών.

Το σημαντικότερο ίσως μέσο για την προώθηση της ανάπτυξης και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας στις πολιτικές που αναφέρθηκαν (δημόσιες επενδύσεις σε συγκεκριμένους κλάδους, προώθηση τοπικής και ενδογενούς ανάπτυξης, εκσυγχρονισμός πρωτογενούς τομέα, εκμετάλλευση βιώσιμων ενεργειακών δυνατοτήτων, ενίσχυση ΜΜΕ και επιχειρηματικότητας) είναι η αποτελεσματική χρησιμοποίηση α.) των υπολειπόμενων διαθέσιμων πόρων του ΕΣΠΑ 2014-2020, καθώς η Ελλάδα έως τον Νοέμβριο του 2021 είχε εκταμιεύσει το 57% των 28,4 δισ. ευρώ του προγράμματος, β.) των πόρων του προϋπολογισμού του Ταμείου Ανάκαμψης¹³⁸ που ανέρχονται σε 31,16 δισ. ευρώ και γ.) του κονδυλίου των 26,18 δισ. ευρώ που αφορά τη νέα προγραμματική περίοδο ΕΣΠΑ 2021-2027, για την οποία οι αναπτυξιακές προτεραιότητες της χώρας έχουν εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Ιούλιο του 2021.

Αν και η υψηλή απορρόφηση πόρων, εθνικών ή κοινοτικών μπορεί να μην μεταφράζεται απαραίτητα σε ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης αλλά σε μεγάλα επίπεδα σπατάλης (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016), οι υπάρχουσες συνθήκες και οι ανάγκες που διαμορφώνονται από τη νόσο Covid-19, επιτάσσουν τη μεγαλύτερη δυνατή αύξηση του ποσοστού απορρόφησης των συνολικών πόρων συγκριτικά με το παρελθόν και την κατανομή των διαθέσιμων κονδυλίων του προγράμματος σε περιοχές και κλάδους που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Επιτελικής σημασίας θα είναι και η αποδοτικότερη συνεργασία μεταξύ των φορέων διαχείρισης και εφαρμογής των έργων, η βελτίωση των γραφειοκρατικών και χρονοβόρων διαδικασιών καθώς και η λήψη πρωτοβουλιών από τις τοπικές αρχές. Σε επίπεδο περιφέρειας είναι ενθαρρυντικό πως

¹³⁸ Τον Φεβρουάριο του 2021 το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε τον κανονισμό για τη θέσπιση του μηχανισμού ανάκαμψης και ανθεκτικότητας, ένα εργαλείο-μέσο που βρίσκεται στο επίκεντρο της προσπάθειας ανάκαμψης «Next Generation EU» που παρέχει στα κράτη μέλη στήριξη ύψους 672,5 δισ. ευρώ για να τα βοηθήσει να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 (<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/coronavirus/covid-19-economy/>).

τα 13 ΠΕΠ αναμένεται να διαχειριστούν περισσότερα κονδύλια στο ΕΣΠΑ 2021-2027 σε σύγκριση με το προηγούμενο πρόγραμμα, με τους πόρους που τους αναλογούν να ανέρχονται στα 8,1 δισ. ευρώ, έναντι 5,9 δισ. ευρώ του ΕΣΠΑ 2014-2020¹³⁹. Θετικό είναι επίσης ότι ως βασικοί στόχοι του σχεδίου «Ελλάδα 2.0» (Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας) που έχει ορίζοντα το 2026, έχουν τεθεί εκτός από τον περιορισμό των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης της Covid-19, η αντιμετώπιση υπαρχόντων παραγωγικών και επενδυτικών κενών καθώς και η ενίσχυση της ανάπτυξης, της δημιουργίας θέσεων εργασίας και της βελτίωσης της οικονομικής και κοινωνικής ανθεκτικότητας¹⁴⁰.

Τέλος, για την επιτυχημένη εφαρμογή των μέσων παρέμβασης εκτός από τον σχεδιασμό της περιφερειακής πολιτικής, ιδιαίτερης σημασίας είναι η σταθερότητα του πολιτικού και του μακροοικονομικού περιβάλλοντος της χώρας. Η περίοδος 2009-2015 των συνεχόμενων εκλογικών διαδικασιών και της αστάθειας που χαρακτήριζε την χώρα - απόρροια στα πρώτα έτη τουλάχιστον της ύφεσης και των εξελίξεων στην ευρωπαϊκή και διεθνή σκηνή - θα πρέπει να αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή. Η διατήρηση της εμπιστοσύνης από τις χρηματοπιστωτικές αγορές, σε αντίθεση με ότι συνέβη στη χρηματοπιστωτική κρίση του 2009 και τη διαφορά στα spread μεταξύ των ομολόγων Ελλάδας και Γερμανίας, όπως και η βιωσιμότητα και η ικανότητα εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους της χώρας είναι επίσης σημαντικές.

Αντίστοιχη σημασία και ταυτόχρονα παράγωγο των πολιτικο-οικονομικών συνθηκών στην Ελλάδα θα αποτελεί η συνέχιση της δημοσιονομικής τόνωσης στην περίοδο της επιδημίας καθώς μαζί με την εγχώρια ζήτηση ιδίως για τις επενδύσεις και τη συσσώρευση αποθεμάτων, θεωρείται πως είχε κρίσιμο ρόλο για την προβλεπόμενη ανάπτυξη του 7,1% το 2021 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021)¹⁴¹. Ιδιαίτερη σημασία θα έχουν επίσης οι συνθήκες που θα επικρατούν στο επιχειρηματικό περιβάλλον της χώρας, όπως οι επιχειρηματικές συμπεριφορές στις περιφέρειες που συνδέονται με τις αδυναμίες και τα πλεονεκτήματα της περιφερειακής οικονομίας (ευκαιρίες, χαρακτήρας επιχειρηματικότητας, χρηματοδότηση), με την παραγωγική εξειδίκευσή της, με την ποιότητα και τον αριθμό των συντελεστών παραγωγής κάθε περιοχής, με τον βαθμό εξορθολογισμού του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, με τις καινοτομικές

¹³⁹ <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1792864/giannis-tsakiris-pou-tha-diatethoun-ta-2618-dis-euro-tou-neou-esp>

¹⁴⁰ <https://greece20.gov.gr/>

¹⁴¹ https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-performance-country/greece/economic-forecast-greece_en

τάσεις, καθώς και με τη παροχή ρευστότητας από το χρηματοπιστωτικό σύστημα η απουσία της οποίας δημιουργεί εμπόδια στην επιχειρηματικότητα όπως συνέβη στην περίοδο της ύφεσης των ετών 2009-2017.

Συμπερασματικά, για την επίτευξη των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης και της ενδυνάμωσης της ανθεκτικότητας, ο προσανατολισμός της πολιτικής θα πρέπει να μεταβληθεί από μία παθητική συμπεριφορά αντιδράσεων σε συνθήκες απότομης διαταραχής, προς έναν ενεργό σχεδιασμό δράσεων πολιτικής που θα βασίζεται στη γνώση που θα έχει αποκομιστεί από προηγούμενες εμπειρίες διαταραχών (Psycharis et al., 2021). Η κριτική στην αποτελεσματικότητα των υφιστάμενων περιφερειακών αναπτυξιακών πολιτικών όπως και των θεωριών που υπάρχουν για τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων έχει αυξηθεί (Hadjimichalis & Hudson, 2014). Οι παρεμβάσεις σε περιφερειακή κλίμακα δεν επιτυγχάνουν πάντα τον στόχο του περιορισμού των ανισοτήτων, με αποτέλεσμα το περιφερειακό πρόβλημα στη χώρα να γίνεται διαχρονικό, με πολύπλοκες χωρικές διαδικασίες, αναδεικνύοντας τη διαρθρωτική διάστασή του (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016). Η περίοδος της ύφεσης μετά το 2008 ανέδειξε τις σημαντικές αδυναμίες που χαρακτήριζαν τον τρόπο ανάπτυξης της χώρας, δείχνοντας πως το προηγούμενο μοντέλο μεγέθυνσης που βασιζόταν στην εγχώρια ζήτηση και στην μικρού σκέλους παραγωγή με περιορισμένα αποτελέσματα σε επίπεδο κλίμακας, δεν ήταν πλέον βιώσιμο (Petrakos & Psycharis, 2016). Για τον λόγο αυτό όπως η τότε κρίση «δημιούργησε» τη δυνατότητα να υιοθετηθεί μια διαφορετική στρατηγική ανάπτυξης σε σύγκριση με το μοντέλο της υψηλής μεγέθυνσης - χαμηλής ανάπτυξης που ακολούθησε η Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες (Βαϊτσός, 2010), έτσι και η υποχώρηση των οικονομικών μεγεθών που προκάλεσε η πανδημία της Covid-19, δίνει τη δυνατότητα να εφαρμοστεί περισσότερο άμεσα και με μακροπρόθεσμη προοπτική ένα διαφοροποιημένο παραγωγικό σύστημα, το οποίο θα περιλαμβάνει συγκεκριμένες αρχές και αξίες, θα αξιοποιεί όλους τους πόρους και τα πλεονεκτήματα της ελληνικής επικράτειας και θα έχει ως στόχο τη δημιουργία βιώσιμων και ανταγωνιστικών περιφερειακών οικονομιών.

Η ανάγκη ύπαρξης μιας ολοκληρωμένης αναπτυξιακής διαδρομής σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, δηλαδή σε γεωγραφικές ενότητες με κοινά χαρακτηριστικά (οικονομικά, κοινωνικά) και κοινή διοίκηση, που θα αξιοποιεί τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και τις ενδογενείς δυνάμεις των περιοχών ώστε να βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα μιας ευρύτερης περιοχής μέσα από τα πολλαπλασιαστικά οφέλη που θα έχει για αυτή και η οποία θα στηρίζεται στην ενεργοποίηση και στη λήψη

πρωτοβουλιών από τους τοπικούς παράγοντες, μπορεί να αποτελέσει μία διαφορετική αναπτυξιακή λύση, στην δεύτερη μεγάλη κρίση του 21^{ου} αιώνα. Είναι σημαντικό για τις περιφέρειες που παρουσιάζουν συγκριτικό πλεονέκτημα χάρη στη γεωγραφική τους θέση (με οργανωμένο οδικό δίκτυο ή με λιμάνια τα οποία μπορούν να αποτελέσουν εμπορικές διεξόδους για το εσωτερικό της χώρας αλλά και για το εξωτερικό) και στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων (χαμηλό κόστος παραγωγής και συνεπώς ανταγωνιστικές τιμές), να μπορούν να στρέψουν τις οικονομικές δραστηριότητές τους προς αυτές τις κατευθύνσεις, εκμεταλλευόμενες τον πλούτο που διαθέτουν.

Εξίσου σημαντικό είναι όμως η ύπαρξη εναλλακτικών αναπτυξιακών επιλογών μέσω της διαφοροποίησης της τοπικής παραγωγικής βάσης με νέες δραστηριότητες που θα βασίζονται στις δυνατότητες κάθε περιοχής, οι οποίες θα μπορούσαν να αντισταθμίζουν τις απώλειες από την εξάλειψη ή τη μείωση παραδοσιακών δραστηριοτήτων χαμηλής ανταγωνιστικότητας (Καραβέλης & Τσιώνας, 2011). Οι διαρθρωτικές αλλαγές των τελευταίων 12-13 ετών στο οικονομικό περιβάλλον της χώρας με την παρακμή παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων, την ύφεση του κλάδου των κατασκευών όπως και με τη μείωση του μαζικού τουρισμού την τελευταία διετία, καθιστά επίσης στρατηγική επιλογή για τις χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης να βασίσουν την περιφερειακή μεγέθυνση και ανάπτυξή τους σε επενδύσεις στους τομείς της έρευνας και της ανάπτυξης για τη δημιουργία νέων τεχνολογιών και προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής τεχνολογίας (Καραβέλη & Τσιώνας, 2011). Η πραγματικότητα δείχνει πως το μέλλον κάθε περιφέρειας συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του παραγωγικού ιστού της (Κόνσολας, 1997) και οι προοπτικές τους επίσης άμεσα με τον εκσυγχρονισμό των χαρακτηριστικών τους. Είναι σημαντικό να επιχειρήσουν την προώθηση τεχνολογικών και παραγωγικών δράσεων, οι οποίες θα προσδώσουν μια νέα βιώσιμη δυναμική, διευρύνοντας το πλαίσιο των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους.

Η επιτυχημένη και βιώσιμη αναδιοργάνωση της οικονομίας απαιτεί ένα πολυδιάστατο, ολοκληρωμένο και μακροπρόθεσμο πλαίσιο ανάπτυξης. Η επικέντρωση των προσπαθειών στην καινοτόμα ανάπτυξη και η αποτελεσματική αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων μπορεί να συνδράμουν στη μετατροπή των περιφερειών σε «οντότητες» περισσότερο ανεξάρτητες και λιγότερο ευάλωτες σε καταστάσεις απότομης διαταραχής, καθιστώντας αυτές περισσότερο ικανές για προσαρμογή, αυξάνοντας εν τέλει την ικανότητά τους για ανθεκτικότητα.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασόπουλος, Δ. (2012). *Η περιφερειακή ανθεκτικότητα και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις περιφέρειες της Ελλάδας*. Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Αρταβάνη, Μ.Α. (2011). *Η Αναπτυξιακή Διάσταση του Προγράμματος «Καλλικράτης»*. Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης. Μάιος.
- Βαϊτσος, Κ. (2010). *Ελληνική και Παγκόσμια Οικονομική Κρίση: Αναπτυξιακές Διαστάσεις σε ένα Διεθνές Πλαίσιο Αλληλεξάρτησης*. First Conference of International Initiative for Promoting Political Economy. Σεπτέμβριος.
- Διακουλάκη, Δ. (2008). *Ενεργειακές στρατηγικές, περιβαλλοντικές απειλές και αναπτυξιακές προκλήσεις*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΕΛΣΤΑΤ. (2010). *Δημοσιονομικά στοιχεία για την περίοδο 2006-2009*. Δελτίου Τύπου (15.11.2010)
- ΕΛΣΤΑΤ. (2019). *Αναθεωρημένα στοιχεία φυσικής κίνησης πληθυσμού*. Δελτίου Τύπου (01.11.2019)
- ΕΛΣΤΑΤ. (2021a). *Στοιχεία φυσικής κίνησης πληθυσμού. 2020*. Δελτίου Τύπου (01.10.2021)
- ΕΛΣΤΑΤ. (2021b). *Κίνδυνος Φτώχειας. 2020*. Δελτίου Τύπου (23.09.2021)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2007). *Αναπτυσσόμενες περιφέρειες, αναπτυσσόμενη Ευρώπη. Τέταρτη έκθεση για την Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή*. Ανακοίνωση της Επιτροπής. (23.05.2007)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2008). *Ένα ευρωπαϊκό σχέδιο για την ανάκαμψη της οικονομίας*. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. (26.11.2008)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2016). *Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία - Ελλάδα. 2014-2020*. Ανακοίνωση της Επιτροπής. (19.05.2016)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Η περιφέρειά μου, η Ευρώπη μου, το μέλλον μας. Έβδομη έκθεση για την Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή*. Ανακοίνωση της Επιτροπής. (09.10.2017)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2019). *Φθινοπωρινές οικονομικές προβλέψεις του 2019: μια πορεία γεμάτη προκλήσεις*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Δελτίο Τύπου (07.11.2019)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2020). *Ενισχυμένη εποπτεία – επικαιροποίηση – Ελλάδα*. Ανακοίνωση της Επιτροπής. (20.05.2020)

- Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. (2011). *Ετήσια Έκθεση 2010*. Ευρωσύστημα. Φεβρουάριος. (20.01.2011)
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. (2011). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Ετήσια έκθεση 2011. Αύγουστος.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης. (2008). *Η πρόκληση μιας νέας Μεταρρύθμισης της πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*. Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας. Μάρτιος.
- Καραβέλη, Ε., & Τσίωνας, Ε. (2011). *Οι Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί Παράγοντες, Τάσεις και Προοπτικές*. Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης. Μάιος.
- Κατσανέβας, Θ. (2009). *Η οικονομία και η απασχόληση στις 13 ελληνικές περιφέρειες και περιφερειακή πολιτική*. Αθήνα: Σταμούλης.
- Κόνσολας, Ν. (1997). *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λώλος, Σ. (2009). *Οι ελληνικές περιφέρειες: οικονομική σύγκλιση και συνοχή*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μιχαηλίδης, Γ. (2011). *Κρίση, χώρος και συνοχή: Η ανεπάρκεια της Ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής*. Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης. Μάιος.
- Πετράκος, Γ., & Ψυχάρης, Ι. (2004; 2016). *Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.
- Παλάσκας, Θ., & Τσάμπρα, Μ. (2004). *Η Ευρωπαϊκή Εμπειρία στη δημιουργία Καινοτόμων Περιφερειών - Η Επιχειρηματική Ανταγωνιστικότητα στην Οικονομία της Γνώσης*. 1^ο Διεθνές Συνέδριο Παρατηρητήριο Περιφερειακής Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας Κεντρικής Μακεδονίας: Καλές Πρακτικές Αξιολόγησης & Προαγωγής της Επιχειρηματικότητας με Αξιοποίηση της Καινοτομίας, Θεσσαλονίκη, 10-11 Δεκεμβρίου.
- Παλάσκας, Θ., Πεχλιβάνος, Λ., & Στοφόρος, Χ. (2004). *Η Ελλάδα στη διεθνή αγορά επενδύσεων*. Αθήνα: IOBE.
- Παπαδασκαλόπουλος, Α., & Χριστοφάκης, Μ.Σ. (2009). *Περιφερειακός Προγραμματισμός*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαδημητρίου, Ελ. (2001). *Αναπτυξιακά κίνητρα και ο ρόλος τους στην περιφερειακή ανάπτυξη. Συγκριτική επισκόπηση των κινήτρων*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πλασκοβίτης, Ηλ. (2008). *Αναπτυξιακές δυνατότητες και το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ)*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών: Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης, Αθήνα: Παπαζήσης.

- Σουλιώτης, Κ., Παπαδονικολάκη, Τζ., Παπαγεωργίου, Μ., & Οικονόμου, Μ. (2018). *Οι επιπτώσεις της κρίσης στην υγεία και το σύστημα υγείας: Σκέψεις και δεδομένα για την ελληνική περίπτωση*. Archives of Hellenic Medicine. 2018, 35. (Suppl. 1). 9-16
- Τσάμπρα, Μ., & Παλάσκας, Θ. (2004). *Παγκοσμιοποίηση και ευάλωτες Ελληνικές περιφέρειες: η βιωσιμότητα τοπικών παραγωγικών συστημάτων μικρομεσαίων επιχειρήσεων ευέλικτης εξειδίκευσης*. Ι. Σπιλάνης, Θ. Ιωσηφίδης και Α. Κίζος (επιμ.) Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές, Αθήνα: Gutenberg.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2011). *Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας*. Τεύχος 137. Μάιος-Ιούνιος.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2015). *Ισοζύγιο Πληρωμών: Μετάβαση στη νέα μεθοδολογία κατάρτισης - BPM6*. Δελτίο Τύπου (23.03.2015)
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2018a). *Οικονομικό Δελτίο 48*. Δεκέμβριος.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2018b). *Οικονομικό Δελτίο 47*. Ιούλιος.
- Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. (2011). *Μελέτη των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην οικονομία των περιφερειών της Ελλάδας: Τελική Έκθεση*. Σεπτέμβριος.
- Υπουργείο Εσωτερικών Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης. (2010). *Έκθεση αξιολόγησης συνέπειων ρυθμίσεων του σχεδίου νόμου «Νέα Αρχιτεκτονική της Αποκεντρωμένης Διοίκησης: Πρόγραμμα Καλλικράτης»*.
- Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών. (2007). *Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013*. Ιανουάριος.
- Χριστοφάκης, Μ.Σ. (2001). *Τοπική ανάπτυξη και περιφερειακή πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χριστοφάκης, Μ.Σ. (2004). *Τοπική Ανάπτυξη και Αναπτυξιακή Στρατηγική για τα Τοπικά Κέντρα Ανάπτυξης*. ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος, 121-133
- Ψυχάρης, Ι. (2004). *Περιφερειακή πολιτική και περιφερειακά προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης της Ελλάδας: Αποτίμηση και προοπτικές*. Αειχώρος, κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης. Τόμος. 3, Τεύχος. 1, Μάιος. 56-80

Ξενόγλωσση

- Alesina, A., Campante, F.R., & Tabellini, G. (2008). Why is fiscal policy often procyclical? *Journal of the European Economic Association*, 6(5), 1006–1036. <https://doi.org/10.1162/JEEA.2008.6.5.1006>
- Arbolino, R., & Di, P. (2021). Can the EU funds promote regional resilience at time of Covid-19? Insights from the Great Recession. *Journal of Policy Modeling*, 43(1), 109–126. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2020.10.001>
- Artis, M., Dreger, C., & Kholodilin, K. (2011). What drives regional business cycles? The role of common and spatial components. *Manchester School*, 79(5), 1035–1044. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.2010.02214.x>
- Aschauer, D.A. (1989a). Is public expenditure productive? *Journal of Monetary Economics*, 23(2), 177–200. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(89\)90047-0](https://doi.org/10.1016/0304-3932(89)90047-0)
- Aschauer, D.A. (1989b). Public investment and productivity growth in the Group of Seven. In *Economic Perspectives provided by the Federal Reserve Bank of Chicago*, (pp. 17–25).
- Aschauer, D.A. (2000). Do states optimize? Public capital and economic growth. *Annals of Regional Science*, 34(3), 343–363. <https://doi.org/10.1007/s001689900016>
- Auerbach, A.J., & Gorodnichenko, Y. (2012). Measuring the Output Responses to Fiscal Policy. *American Economic Journal: Economic Policy*, 4(2), 1–27. <http://dx.doi.org/10.1257/pol.4.2.1>
- Bachtler, J., & Davies, S. (2010). The geography of the crisis in western Europe: national and regional impacts and policy responses. *Financial Crisis in Central and Eastern Europe*. Scholar, Warsaw, pp. 1-12
- Barseghyan, L., Battaglini, M., & Coate, S. (2013). Fiscal policy over the real business cycle: A positive theory. *Journal of Economic Theory*, 148(6), 2223–2265. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2013.07.012>
- Batzilis, D. (2020). The political determinants of government spending allocation and growth. *Research in Economics*, 74(3), 213–220. <https://doi.org/10.1016/j.rie.2020.07.001>
- Bezirtzoglou, Ch. (2008). Stimulating the regional knowledge economy in Greece. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. 193-216. Physica-Verlag. A Springer Company
- Blanchard, O.J., & Leigh, D. (2013). Growth forecast errors and fiscal multipliers. *American Economic Review*, 103(3), 117–120. <https://doi.org/10.1257/aer.103.3.117>

- Boldrin, M., & Ganova, F. (2001). Inequality and convergence in Europe's regions: reconsidering European regional policies. *Economic Policy*, 16(32), 205-253
- Boschma, R., Eriksson, H.R., & Lindgren, U. (2014). Labour Market Externalities and Regional Growth in Sweden: The Importance of Labour Mobility between Skill-Related Industries, *Regional Studies*, 48:10, 1669-1690, <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2013.867429>
- Boschma, R. (2015). Towards an Evolutionary Perspective on Regional Resilience. *Regional Studies*, 49(5), 733-751. <https://doi.org/10.1080/00343404.2014.959481>
- Bristow, G. (2010). Resilient regions: Re-place'ing regional competitiveness. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 153-167. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp030>
- Brückner, M., & Tuladhar, A. (2014). Local Government Spending Multipliers and Financial Distress: Evidence from Japanese Prefectures. *The Economic Journal*, 124(581), 1279-1316. doi:10.1111/eoj.12076
- Capello, R., Caragliuy, A., & Fratesi, U. (2015). Spatial heterogeneity in the costs of the economic crisis in Europe: Are cities sources of regional resilience? *Journal of Economic Geography*, 15(5), 951-972. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu053>
- Christofakis, M., Gaki, E., & Lagos, D. (2019). The impact of economic crisis on regional disparities and the allocation of economic branches in Greek regions. *Bulletin of Geography*, 44(44), 7-21. <https://doi.org/10.2478/bog-2019-0011>
- Christopherson, S., Michie, J., & Tyler, P. (2010). Regional resilience: Theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 3-10. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsq004>
- Coccossis, H., & Constantoglou, M. (2008). The use of typologies in tourism planning: Problems and conflicts. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. 273-296. Physica-Verlag. A Springer Company
- Courvisanos, J., Jain, A., & Mardaneh, K. (2016). Economic Resilience of Regions under Crises: A Study of the Australian Economy. *Regional Studies*, 50(4), 629-643. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1034669>
- Cumming, G.S., Barnes, G., Perz, S., Schmink, M., Sieving, K.E., Southworth, J., Binford, M., Holt, R.D., Stickler, C., & Van Holt, T. (2005). An exploratory framework for the empirical measurement of resilience. *Ecosystems*, 8(8), 975-987. <https://doi.org/10.1007/s10021-005-0129-z>
- Davies, S.S., Kah, S., & Woods, C. (2010). Regional dimensions of the financial and economic crisis. *European Policies Research Centre*. 70(2). 2-23. University of Strathclyde

- Davies, S. (2011). Regional resilience in the 2008-2010 downturn: Comparative evidence from European countries. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(3), 369–382. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsr019>
- Dawley, S., Pike, A., & Tomaney, J. (2010). Towards the resilient region? *Local Economy*, 25(8), 650–667. <https://doi.org/10.1080/02690942.2010.533424>
- Duschl, M., & Brenner, T. (2011). Characteristics of Regional Industry-specific Employment Growth - Empirical Evidence for Germany, *Working Papers on Innovation and Space*, No. 07.11, Philipps-University Marburg, Department of Geography, Marburg
- Engin Duran, H. (2014). Short-run dynamics of income disparities and regional cycle synchronization in the U.S. In *Growth and Change*. 45(2), 292–332. <https://doi.org/10.1111/grow.12040>
- Eraydin, A. (2016a). The role of regional policies along with the external and endogenous factors in the resilience of regions. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9(1), 217–234. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsv026>
- Eraydin, A. (2016b). Attributes and Characteristics of Regional Resilience: Defining and Measuring the Resilience of Turkish Regions. *Regional Studies*, 50(4), 600–614. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1034672>
- European Commission. (2009). *European Cohesion Policy 2007-2013 in Greece: Priorities and Impact of Cohesion Policy in the Member States*. EU region policy
- European Commission. (2010). *Cohesion Policy: Responding to the economic crisis*. Commission Staff Working Paper
- European Commission. (2016). *Synthesis report: Ex post evaluation of Cohesion Policy programmes 2007-2013, focusing on the European Regional Development Fund (ERDF) and the Cohesion Fund (CF)*. Task 3 Country Report Greece. September
- European Commission. (2017). *Competitiveness in low-income and low-growth regions. The lagging regions report*. Commission staff working document
- European Stability Mechanism. (2020). *Lessons from Financial Assistance to Greece*. Independ Evaluation Report. Appointed by ESM Board if Governors
- Eurostat. (2012). *March 2012 - Euro area unemployment rate. New release euro indicators*. (02/05/2012)
- Fatás, A., & Mihov, I. (2009). Why fiscal stimulus is likely to work. *International Finance*, 12(1), 57–73. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2362.2009.01235.x>
- Fingleton, B., & Palombi, S. (2013). Spatial panel data estimation, counterfactual predictions, and local economic resilience among British towns in the Victorian era. *Regional Science and Urban Economics*, 43(4), 649-660. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2013.04.005>

- Florida, R. (2009). *How the Crash Will Reshape America*. The Atlantic Magazine. March
- Frankel, J.A., Vegh, C.A., & Vuletin, G. (2013). On graduation from fiscal procyclicality. *Journal of Development Economics*, 100(1), 32–47. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.07.001>
- Fratesi, U., & Rodríguez-Pose, A. (2016). The crisis and regional employment in Europe: What role for sheltered economies? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9(1), 33–57. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsv032>
- Gialis, S., & Tsampra, M. (2015). The diverse regional patterns of atypical employment in Greece: Production restructuring, re/deregulation and flexicurity under crisis. *Geoforum*. 62, June, 175–187. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.04.00>
- Giannakis, E., & Bruggeman, A. (2015). Economic crisis and regional resilience: Evidence from Greece. *Papers in Regional Science*, 96(3), 451–476. <https://doi.org/10.1111/pirs.12206>
- Giannakis, E., & Bruggeman, A. (2017). Determinants of regional resilience to economic crisis: a European perspective. *European Planning Studies*, 25(8), 1394–1415. <https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1319464>
- Gramlich, E. M. (1994). Infrastructure Investment: A Review Essay. *Journal of Economic Literature*, 32(3), 1176–1196. <http://www.jstor.org/stable/2728606>
- Hadjimichalis, C. (2010). The Greek Economic Crisis and its Geography: From R. Kaplan's Geographical Determinism to Uneven Geographical Development. *Human Geography (United Kingdom)*, 3(3), 89–100. <https://doi.org/10.1177/194277861000300305>
- Hadjimichalis, C. (2011). Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18(3), 254–274. <https://doi.org/10.1177/0969776411404873>
- Hadjimichalis, C., & Hudson, R. (2014). Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 48(1), 208–218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Hassink, R. (2010). Regional resilience: A promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 45–58. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp033>
- Herrera, S., Kouame, W.A., & Mandon, P. (2019). Why Some Countries Can Escape the Fiscal Pro-Cyclicality Trap and Others Cannot? World Bank Policy Research Working Paper No. 8963, *World Bank*, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32215> License: CC BY 3.0

- Hill, E.W., Wial, H., & Wolman, H. (2008). Exploring Regional Economic Resilience, Annual Meeting of the Urban Affairs Association. *Institute of Urban and Regional Development*, 4, 1-14
- Holland, J.H. (2006). Studying complex adaptive systems. *Journal of Systems Science and Complexity*, 19(1), 1–8. <https://doi.org/10.1007/s11424-006-0001-z>
- Huart, F. (2013). Is Fiscal Policy Procyclical in the Euro Area? *German Economic Review*, 14(1), 73–88. <https://doi.org/10.1111/geer.12000>
- Iammarino, S., Rodriguez-Pose, A., & Storper, M. (2019). Regional inequality in Europe: Evidence, theory and policy implications. *Journal of Economic Geography*, 19(2), 273–298. <https://doi.org/10.1093/jeg/lby021>
- Iliopoulou, P., Stratakis, P., & Tsatsaris, A. (2008). Transformation of Rural Patterns in Greece in a European Regional Development Perspective. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. 337-354. Physica-Verlag. A Springer Company. https://doi.org/10.1007/978-3-7908-2086-7_17
- Kakderi, C., & Tasopoulou, A. (2017). Regional economic resilience: the role of national and regional policies. *European Planning Studies*, 25(8), 1435–1453. <https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1322041>
- Kitsos, A., & Bishop, P. (2018). Economic resilience in Great Britain: the crisis impact and its determining factors for local authority districts. *Annals of Regional Science*, 60(2), 329–347. <https://doi.org/10.1007/s00168-016-0797-y>
- Kluge, J., & Lehmann, R. (2012). *Marshall or Jacobs? Answers to an unsuitable question from an interaction model*. 124, 1–31. <http://www.ifo.de/DocDL/IfoWorkingPaper-124.pdf>
- Krugman, P. (2011). The profession and the crisis. *Eastern Economic Journal*, 37(3), 307–312. <https://doi.org/10.1057/eej.2011.8>
- Lambrinidis, M., Psycharis, Y., & Rovolis, A. (2005). Regional allocation of public infrastructure investment: The case of Greece. *Regional Studies*, 39(9), 1231–1244. <https://doi.org/10.1080/00343400500390057>
- Lolos, S. E. G. (2009). *The effect of EU structural funds on regional growth* : 211–228. <https://doi.org/10.1007/s10644-009-9070-z>
- Mamatzakis, E.C. (2001). Public spending and private investment: evidence from Greece. *International Economic Journal*, 15(4), 33–46. <https://doi.org/10.1080/101687301000000051>
- Marelli, E., Patuelli, R., & Signorelli, M. (2011). Regional Unemployment in the EU before and after the Global Crisis, Quaderni - *Working Paper DSE*, No. 791, Alma Mater Studiorum - Università di Bologna, Dipartimento di Scienze Economiche (DSE), Bologna, <http://dx.doi.org/10.6092/unibo/amsacta/444>

- Martin, R. (2010). Roepke lecture in economic geography-Rethinking regional path dependence: Beyond lock-in to evolution. *Economic Geography*, 86(1), 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2009.01056.x>
- Martin, R. (2012). Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 1–32. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbr019>
- Martin, R., & Gardiner, B. (2019). The resilience of cities to economic shocks: A tale of four recessions (and the challenge of Brexit). *Papers in Regional Science*, 98(4), 1801–1832. <https://doi.org/10.1111/pirs.12430>
- Martin, R., & Sunley, P. (2007). Complexity thinking and evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 7(5), 573–601. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbm019>
- Martin, R., & Sunley, P. (2017). Competitiveness and regional economic resilience. R. Huggins and P. Thompson (edit.) *Handbook of Regions and Competitiveness, Contemporary Theories and Perspectives on Economic Development, Social and Political Science*, pp.287- 307, United Kingdom: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Martin, R., & Sunley, P. (2015). On the notion of regional economic resilience: Conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15(1), 1–42. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu015>
- Martin, R., Sunley, P., Gardiner, B., & Tyler, P. (2016). How Regions React to Recessions: Resilience and the Role of Economic Structure. *Regional Studies*, 50(4), 561–585. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1136410>
- Maru, Y.T. (2010). Resilient regions: clarity of concepts and challenges to systemic measurement. *CSIRO Sustainable Ecosystems Working Paper Series 2010-04, April*.
- Mastromarco, C., & Woitek, U. (2007). Regional business cycles in Italy. *Computational Statistics and Data Analysis*, 52(2), 907–918. <https://doi.org/10.1016/j.csda.2007.04.013>
- Michalopoulou, C., & Mimis, A. (2017). Celebrating the Establishment, Development and Evolution of Statistical Offices Worldwide: A Tribute to John Koren. *Statistical Journal of the IAOS*, 33(2), 337 – 372. <https://doi.org/10.3233/SJI-161028>
- Modica, M., & Reggiani, A. (2015). Spatial Economic Resilience: Overview and Perspectives. *Networks and Spatial Economics*, 15(2), 211–233. <https://doi.org/10.1007/s11067-014-9261-7>
- Monastiriotes, V. (2008). The geography of spatial association across the Greek Regions. H. Coccossis and Y. Psachris (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. 337-354. Physica-Verlag. A Springer Company

- Monastiriotis, V. (2011). Making geographical sense of the Greek austerity measures: Compositional effects and long-run implications. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(3), 323–337. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsr026>
- Monastiriotis, V. (2014). Convergence through crisis? The impact of crisis on wage returns across the greek regions. *Région et Développement*, 39 (September 2013), 35–66
- Monastiriotis, V., & Martelli, A. (2021). Crisis, Adjustment and Resilience in the Greek Labor Market: An Unemployment Decomposition Approach. *International Regional Science Review*, 44(1), 85–112. <https://doi.org/10.1177/0160017620964848>
- Monastiriotis, V., & Psycharis, Y. (2014). Between equity, efficiency and redistribution: An analysis of revealed allocation criteria of regional public investment in Greece. *European Urban and Regional Studies*, 21(4), 445–462. <https://doi.org/10.1177/0969776412455990>
- Munnell, A.H. (1990). Why has productivity growth declined? Productivity and Public Investment. *New England Economic Review*, January/February, 3–22. <http://ideas.repec.org/a/fip/fedbne/y1990ijanp3-22.html>
- Munnell, A.H. (1992). Policy Watch: Infrastructure Investment and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 6(4), 189–198. <https://doi.org/10.1257/jep.6.4.189>
- Munnell, A.H., & Cook, L.M. (1990). How does Public Infrastructure affect regional economic performance? *New England Economic Review*, 20(6), 137–152. <http://www.rejournal.eu/sites/rejournal.versatech...-19/3480/8yvarun.pdf>
- Núñez-Serrano, J.A., & Velázquez, F.J. (2017). Is Public Capital Productive? Evidence from a Meta-analysis. *Applied Economic Perspectives and Policy*, 39: 313–345. <https://doi.org/10.1093/aep/ppw012>
- OECD. (2010). *Counter-cyclical economic policy*. OECD Economics Department Policy Notes, No. 1, May
- OECD. (2011). *Statistics and Projections (database)*, Economic Outlook. No.90, December
- OECD. (2018). *OECD Economic Surveys Greece 2018*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2018-en
- OECD. (2020). *Tourism Policy Responses to the Coronavirus (COVID-19)*. Updated 2nd. June
- Oikonomou, G. (2019). Decentralizing Governance within the European Union's Framework: Evidence from Greece. *International Journal of Public Administration*, 43(7), 621–633. <https://doi.org/10.1080/01900692.2019.1644653>

- Palaskas, T., Psycharis, Y., Rovolis, A., & Stoforos, C. (2015). The asymmetrical impact of the economic crisis on unemployment and welfare in Greek urban economies. *Journal of Economic Geography*, 15(5), 973–1007. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbv027>
- Papadaskalopoulos, A., & Christofakis, M. (2008). The pattern of spatial development in Greece due to the impact of the new transportation corridors. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. 337–354. Physica-Verlag. A Springer Company
- Panori, A. (2017). *A Tale of Hidden Cities*. 4(3), 19–38. <https://doi.org/10.18335/region.v4i3.189>
- Panori, A., Kakderi, C., Komninos, N., Fellnhof, K., Reid, A., & Mora, L. (2020). Land Use Policy Smart systems of innovation for smart places: Challenges in deploying digital platforms for co-creation and data-intelligence. *Land Use Policy*, April, 104631. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104631>
- Panori, A., & Psycharis, Y. (2019). Exploring the Links Between Education and Income Inequality at the Municipal Level in Greece. *Applied Spatial Analysis and Policy*, 12(1), 101–126. <https://doi.org/10.1007/s12061-017-9234-6>
- Panori, A., & Psycharis, Y. (2018). The impact of the economic crisis on poverty and welfare in Athens. *Region et Développement*, , LEAD, Université du Sud - Toulon Var, 48, 23–40
- Pendall, R., Foster, K.A., & Cowell, M. (2010). Resilience and regions: Building understanding of the metaphor. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 71–84. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp028>
- Peng, C., Yuan, M., Gu, C., Peng, Z., & Ming, T. (2017). A review of the theory and practice of regional resilience. *Sustainable Cities and Society*, 29, 86–96. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2016.12.003>
- Petrakos, G., & Artelaris, P. (2008). Regional inequalities in Greece. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. Physica-Verlag. A Springer Company.
- Petrakos, G., & Psycharis, Y. (2016). The spatial aspects of economic crisis in Greece. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9(1), 137–152. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsv028>
- Petrakos, G., Rodríguez-Pose, A., & Rovolis, A. (2005). Growth, integration, and regional disparities in the European Union. *Environment and Planning A*, 37(10), 1837–1855. <https://doi.org/10.1068/a37348>
- Petrakos, G., & Saratsis, Y. (2000). Regional inequalities in Greece. *Papers Reg Sci*, 79, 57–74 (2000). <https://doi.org/10.1007/s101100050003>

- Pike, A., Dawley, S., & Tomaney, J. (2010). Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 59–70. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsq001>
- Power, C., & Barnard, R. (2020). Lessons from history. *Microbiology Australia*, 41(4), 167. <https://doi.org/10.1071/ma20045>
- Prodromidis, P.I. (2008). Modelling local income distribution in Greece. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. Physica-Verlag. A Springer Company
- Psycharis, Y., Kallioras, D., & Pantazis, P. (2014a). Economic crisis and regional resilience: detecting the ‘geographical footprint’ of economic crisis in Greece. *Regional Science Policy & Practice*, 6(2), 121–141. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12032>
- Psycharis, Y., Panori, A., & Athanasopoulos, D. (2021). Public investment and regional resilience: empirical evidence from the Greek regions. *Journal Of Economic and Human Geography*. 22/10/21, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>
- Psycharis, Y., Rodríguez-Pose, A., & Tselios, V. (2019). Ministers and distributive politics: political influences in the regional allocation of public investment in Greece. *Territory, Politics, Governance*. <https://doi.org/10.1080/21622671.2019.1677265>
- Psycharis, Y., Rovolis, A., Tselios, V., & Pantazis, P. (2014b). Economic Crisis and Regional Development in Greece. *Region et Developpement*, LEAD, Universite du Sud - Toulon Var, 39, 67–85
- Psycharis, Y., Tselios, V., & Pantazis, P. (2020). The contribution of Cohesion Funds and nationally funded public investment to regional growth: evidence from Greece. *Regional Studies*, 54(1), 95–105. <https://doi.org/10.1080/00343404.2018.1525696>
- Psycharis, Y., Zoi, M., & Iliopoulou, S. (2015). Decentralization and local government fiscal autonomy: evidence from the Greek municipalities. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 34(2), 262–280. <https://doi.org/10.1177/0263774X15614153>
- Psycharis, Y. (2008). Public Spending Patterns: The Regional Allocation of Public Investment in Greece by Political Period. *SSRN Electronic Journal*, 14. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1269940>
- Reggiani, A., De Graaff, T., & Nijkamp, P. (2002). Resilience: An Evolutionary Approach to Spatial Economic Systems. *Networks and Spatial Economics*, 2(2), 211–229. <https://doi.org/10.1023/A:1015377515690>
- Regional Science Association International. (2010). *Regional Science and the Economic crisis*. The newsletter of the RSAI. June

- Rodríguez-Pose, A., & Fratesi, U. (2007). Regional business cycles and the emergence of sheltered economies in the Southern Periphery of Europe. *Growth and Change*, 38(4), 621–648. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2257.2007.00390.x>
- Rodríguez-Pose, A., Psycharis, Y., & Tselios, V. (2016a). Politics and Investment: Examining the Territorial Allocation of Public Investment in Greece. *Regional Studies*, 50(7), 1097–1112. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1009027>
- Rodríguez-Pose, A., Psycharis, Y., & Tselios, V. (2016b). Liberals, Socialists, and pork-barrel politics in Greece. *Environment and Planning A: Economy and Space*. 48(8):1473-1492. doi:10.1177/0308518X16646372
- Rodríguez-Pose, A., Psycharis, Y., & Tselios, V. (2012). Public investment and regional growth and convergence: Evidence from Greece. *Papers in Regional Science*, 91(3), 543–568. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5957.2012.00444.x>
- Sensier, M., Bristow, G., & Healy, A. (2016). Measuring Regional Economic Resilience across Europe: Operationalizing a complex concept. *Spatial Economic Analysis*, 11(2), 128–151. <https://doi.org/10.1080/17421772.2016.1129435>
- Simmie, J., & Martin, R. (2010). The economic resilience of regions: Towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 27–43. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp029>
- Stamou, M., Mimis, A., & Rovolis, A. (2017) House price determinants in Athens: a spatial econometric approach, *Journal of Property Research*, 34(4), 269-284. <https://doi.org/10.1080/09599916.2017.1400575>
- Swanstrom, T. (2008). Regional resilience: A critical examination of the ecological framework. *IURD Working Paper Series, Institute of Urban and Regional Development*, UC Berkeley, 1–33
- Tagkalakis, A.O. (2014). Discretionary fiscal policy and economic activity in Greece. *Empirica*, 41(4), 687–712. <https://doi.org/10.1007/s10663-013-9232-0>
- Theodora Y. (2008). An Approach To The Effects Of Greek Regional Universities On The Development Of The Country Regions. H. Coccossis and Y. Psycharis (edit.), *Regional Analysis and Policy: The Greek Experience*. Physica-Verlag. A Springer Company https://doi.org/10.1007/978-3-7908-2086-7_13
- Tselios, V., & Tompkins, E. (2017). Local government, political decentralization and resilience to natural hazard-associated disasters. *Environmental Hazards*, 16(3), 228–252. <https://doi.org/10.1080/17477891.2016.1277967>
- United Nations. (2009a). *The Global Financial Crisis: Impact and Response of the Regional Commissions*. Regional Commissions. June.

United Nations. (2009b). *Public Investment: Vital for Growth and Renewal, but should it be a countercyclical Instrument?* Background paper for the High Level Seminar on the Role of public investment in social and economical development. 13-14 July.2009, United Nations Conference on Trade and Development

Wilkerson, Ch.R., (2009). Recession and Recovery Across the Nation: Lessons from History. *Economic Review of Federal Reserve Bank of Kansas City*. September. pp.5-19

Πηγές από το Διαδίκτυο

ΔΝΤ (2010).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου:

<https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sonew050910a>

(09/05/2010)

ΔΝΤ (2019).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου:

<https://www.imf.org/en/News/Articles/2019/03/29/sp040219-a-delicate-moment-for-the-global-economy>

(02/04/2019)

Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0 (2021).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Εθνικού Σχέδιου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας του Υπουργείου Οικονομικών:

https://greece20.gov.gr/wp-content/uploads/2021/07/NRRP_Greece_2_0_Greek_280721.pdf

(13/07/2021)

Ελλάδα 2.0 (2021).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Εθνικού Σχέδιου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας του Υπουργείου Οικονομικών:

<https://greece20.gov.gr/>

(02/04/2021)

ΕΣΠΑ 2014-2020 (2019).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του ΕΣΠΑ 2014-2020:

<https://www.espa.gr/el/Pages/staticESPA2014-2020.aspx>

(06/11/2019)

Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (1989) Το πακέτο Delors.

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας:

https://www.ecb.europa.eu/ecb/access_to_documents/archives/delors/html/index.el.html

(2021)

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2009). Συνθήκη της Λισαβόνας.

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου:

<https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-lisbon>

(01/12/2009)

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2010). Η στρατηγική «Ευρώπη 2020».

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής:

<https://www.eesc.europa.eu/el/sections-other-bodies/other/europe-2020-steering-committee>

(17/06/2010)

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2019). Χρηματοδοτική συνδρομή για τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ.

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου-Συμβούλιο της Ευρώπης:

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/financial-assistance-eurozone-members/#>

(03/05/2019)

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2019). Ελλάδα: τρίτο πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής.

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου-Συμβούλιο της Ευρώπης:

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/financial-assistance-eurozone-members/greece-programme/>

(03/05/2019)

ΣΔΙΤ (2020).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Υπουργείου Ανάπτυξης και Επενδύσεων:

<http://sdit.gov.gr/en>

(2020)

Ταμείο Ανάκαμψης (2020).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου:

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/coronavirus/covid-19-economy/>

(03/11/2021)

Τράπεζα της Ελλάδας. (2015). Ισοζύγιο Πληρωμών: Μετάβαση στη νέα μεθοδολογία κατάρτισης - BPM6 – Δελτίο Τύπου.

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Τράπεζας της Ελλάδος:

<https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-typoy/anazhthsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=93cd1a7b-885b-4ae2-8067-3c5f16c8212b>

(23/03/2015)

Υφυπουργός Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2020).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Ναυτεμπορικής:

<https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1792864/giannis-tsakiris-pou-tha-diatethoun-ta-2618-dis-euro-tou-neou-espa>

(25/10/2021)

Economic forecast for Greece (2021).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής:

https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-performance-country/greece/economic-forecast-greece_en

(11/11/2021)

Gross domestic expenditure on R&D by sector (2021a).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Eurostat:

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/industry-innovation-and-infrastructure>

(10/03/2021)

Life expectancy at birth, 1980-2018 (years) (2020).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Eurostat:

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Life_expectancy_at_birth_1980-2018_\(years\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Life_expectancy_at_birth_1980-2018_(years).png)

(22/07/2020)

Real GDP rate of change, 2009-2019 (2020).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Eurostat:

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Real_GDP_rate_of_change_2009-2019.png

(03/09/2020)

Unemployment rates by sex, age and educational attainment level (2021b).

Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο της Eurostat:

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_urgaed&lang=en

(10/09/2021)

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Παράρτημα

Πίνακας Δ.1. Το κ.κ. ΑΕΠ σε επίπεδο νομού και ο σταθμισμένος μέσος όρος της χώρας (χιλ. ευρώ & σταθερές τιμές 2010)

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Έβρος	12.946	13.099	13.522	14.361	14.869	15.008	14.947	16.259	16.322	16.437	16.328	14.106	12.706	11.741	11.833	12.083	12.414	12.185
Ξάνθη	13.609	14.292	13.893	14.692	15.006	14.463	15.062	14.887	15.342	14.455	14.012	11.685	10.642	10.389	9.513	9.591	10.029	9.713
Ροδόπη	14.190	15.459	15.048	16.252	15.562	15.035	14.952	15.820	15.996	15.242	13.601	12.103	10.828	10.041	9.546	9.556	10.048	9.882
Δράμα	13.146	14.176	14.479	14.071	14.235	14.020	14.305	14.607	14.143	13.978	13.016	11.374	10.489	10.072	10.365	10.685	10.483	10.378
Θάσος, Καβάλα	15.038	14.644	15.992	16.160	17.219	17.649	16.979	18.753	19.469	18.682	17.098	14.268	13.697	12.518	13.235	13.362	13.463	14.093
Ημαθία	14.580	15.332	15.091	15.218	15.747	15.603	16.012	16.564	16.055	15.385	13.550	12.543	11.606	10.707	10.880	10.763	10.831	10.622
Θεσσαλονίκη	16.087	16.927	17.197	18.087	19.053	18.260	19.784	20.501	20.572	19.797	17.493	15.593	14.028	13.268	13.197	13.726	14.044	14.312
Κιλκίς	13.185	14.289	14.098	14.109	15.377	14.837	14.795	17.042	16.344	15.060	13.444	12.111	11.153	10.701	11.601	11.556	11.373	11.403
Πέλλα	12.596	13.561	13.850	13.080	14.409	13.969	14.110	15.991	15.837	14.880	13.413	11.948	11.420	10.967	11.292	11.172	11.352	11.481
Πιερία	12.845	13.206	13.080	13.994	14.199	14.360	14.438	15.022	15.459	14.888	13.381	12.242	11.036	10.752	10.471	10.782	10.819	10.979
Σέρρες	11.238	11.427	11.078	11.717	12.270	11.857	11.803	12.686	12.106	11.740	11.116	10.061	9.482	9.306	9.264	9.734	9.919	10.253
Χαλκιδική	14.858	15.177	15.460	16.573	17.183	17.285	18.231	18.377	18.323	17.221	15.864	14.418	13.265	12.594	12.720	12.836	14.169	13.395
Γρεβενά	11.959	12.432	12.341	12.223	13.515	13.049	12.979	13.302	13.455	12.276	12.025	10.836	10.333	9.591	9.991	10.092	10.025	9.916
Κοζάνη	17.113	18.111	19.446	21.049	21.433	21.903	21.890	21.328	19.463	20.730	19.852	18.187	18.118	17.222	18.115	17.822	15.716	15.857
Καστοριά	11.120	11.676	12.684	13.156	12.982	12.602	13.310	14.136	14.078	13.625	12.618	12.029	11.336	10.864	10.590	10.529	10.831	10.480
Φλώρινα	17.948	18.739	19.495	21.541	22.600	22.749	22.579	21.356	18.947	20.094	18.313	18.951	17.914	16.915	18.692	18.082	16.884	17.647
Αρτα	11.061	11.346	12.687	13.415	12.984	13.356	13.865	13.846	13.388	13.455	13.088	11.768	10.930	10.981	10.721	10.888	11.037	11.372
Πρέβεζα	14.040	14.003	14.196	15.301	14.784	14.151	14.873	15.401	15.155	14.850	13.962	12.887	11.597	12.324	11.693	12.081	12.095	11.801
Θεσπρωτία	19.918	20.771	21.442	22.575	22.074	19.370	18.242	18.773	19.334	17.115	16.244	14.246	13.221	12.064	12.066	12.197	11.798	12.468
Ιωάννινα	13.260	13.960	14.645	15.112	15.514	15.746	16.354	16.632	16.189	15.559	14.262	13.048	11.514	10.786	11.333	11.480	12.033	11.724
Καρδίτσα	10.680	11.233	11.936	12.760	13.298	12.466	12.338	12.961	12.827	12.939	11.370	10.099	9.463	9.327	9.565	9.682	9.941	10.146
Τρίκαλα	12.119	13.172	13.188	14.273	14.718	14.117	14.404	15.121	14.653	14.569	12.923	11.287	11.031	10.842	11.518	11.074	11.279	11.526
Λάρισα	15.555	15.985	16.433	18.454	18.895	17.572	18.771	19.228	19.059	18.278	16.074	14.104	13.481	13.073	13.423	13.960	14.414	14.447
Μαγνησία	14.504	15.338	16.321	17.833	18.016	17.641	19.356	18.965	19.153	17.478	15.034	13.859	12.790	12.073	12.050	12.726	12.701	12.755
Ζάκυνθος	21.757	23.327	22.137	24.851	24.604	24.957	25.435	26.716	26.716	24.702	22.186	17.961	17.419	16.719	16.850	17.448	18.096	18.038

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	17.790	18.640	18.310	20.239	20.831	21.043	21.492	21.879	22.615	20.373	17.952	15.771	14.398	13.804	14.468	14.957	15.090	15.152
Ιθάκη, Κεφαλληνία	17.975	19.063	19.024	21.017	22.698	22.850	23.864	25.189	24.715	22.171	20.393	16.387	15.242	14.009	14.467	14.691	14.548	15.008
Λευκάδα	11.655	12.608	12.796	13.671	14.519	15.239	16.110	16.178	15.662	16.139	16.586	13.910	12.489	12.077	12.081	12.116	12.057	12.138
Αιτωλοακαρνανία	12.175	12.813	13.424	14.244	15.516	15.543	15.920	16.042	15.651	15.043	13.968	12.700	11.899	11.449	11.415	11.560	11.565	11.333
Αχαΐα	15.288	15.794	16.629	17.515	18.560	18.229	20.210	20.565	19.862	18.622	17.451	14.889	13.802	12.666	12.936	13.082	13.054	13.112
Ηλεία	11.832	12.428	13.175	13.875	13.675	13.860	14.451	15.139	14.829	14.168	13.492	11.935	10.805	10.362	10.396	10.948	10.968	11.262
Βοιωτία	28.319	29.569	28.354	29.591	28.971	27.832	28.084	27.294	26.531	25.823	23.411	22.689	21.028	20.013	18.855	19.532	20.750	21.408
Εύβοια	17.221	17.560	17.825	18.492	18.709	19.443	20.089	20.846	20.047	18.283	16.343	14.326	13.075	12.344	12.649	13.047	13.339	13.548
Ευρυτανία	12.134	12.367	12.589	13.192	12.573	12.226	12.748	12.636	13.908	13.730	12.411	11.081	10.042	9.717	9.597	9.882	10.257	10.277
Φθιώτιδα	17.205	17.876	18.202	18.684	18.716	19.020	18.279	18.822	19.146	18.033	16.602	14.809	13.737	12.819	13.108	13.302	13.708	13.986
Φωκίδα	12.851	13.646	14.069	15.903	16.544	15.767	15.862	16.011	16.485	15.672	14.185	12.078	10.636	10.405	10.228	10.379	10.523	10.614
Αργολίδα	15.401	16.548	17.960	18.288	18.210	18.366	19.772	20.906	20.963	20.207	18.296	15.655	14.422	14.049	14.236	14.727	14.914	14.847
Αρκαδία	16.816	17.286	17.826	18.982	19.851	19.572	20.681	20.790	19.517	19.725	18.185	16.626	15.374	15.429	15.786	16.424	16.109	16.888
Κορινθία	16.458	17.129	16.853	17.392	17.347	17.137	17.786	18.528	19.032	17.689	15.804	14.278	13.423	12.782	12.354	12.785	13.514	13.416
Λακωνία	13.796	14.405	15.136	15.256	15.861	14.860	15.504	16.451	15.984	15.832	14.086	13.427	12.280	11.905	11.758	12.128	12.018	12.264
Μεσσηνία	12.689	13.280	13.441	13.987	14.367	14.905	15.912	16.675	16.398	15.891	14.640	13.336	12.461	11.541	12.002	12.197	12.502	12.743
Αττική	22.810	23.722	24.894	26.178	27.883	27.753	29.754	30.981	30.928	30.345	27.665	24.652	22.582	21.829	21.949	22.180	22.240	22.596
Λέσβος, Λήμνος	13.104	13.685	13.620	15.984	15.744	16.458	17.422	18.005	18.288	17.606	15.799	14.168	12.619	12.728	12.852	13.034	12.055	12.009
Ικαρία, Σάμος	13.099	13.901	13.697	14.877	16.302	17.598	18.649	19.572	20.327	18.634	16.156	14.298	12.589	12.632	12.591	12.441	12.231	11.207
Χίος	13.382	13.376	13.950	15.484	16.536	15.548	16.447	18.083	18.063	17.362	15.725	14.198	13.322	11.841	12.089	12.034	11.938	11.213
Δωδεκάνησα	19.964	20.441	19.522	20.751	21.178	20.780	22.274	22.576	23.199	21.062	18.964	16.885	15.961	14.905	15.540	16.051	15.286	15.560
Κυκλάδες	22.816	23.247	23.460	25.774	28.014	29.478	29.261	30.983	30.986	28.591	26.054	22.676	19.536	20.931	20.949	21.561	21.681	21.678
Ηράκλειο	15.627	16.915	17.498	18.354	19.316	18.731	20.048	20.340	20.650	19.440	17.566	14.928	13.000	12.901	13.297	13.512	13.534	13.812
Λασιόθι	15.605	16.622	16.680	17.507	18.530	19.155	19.749	20.169	19.893	19.641	17.125	14.644	13.816	13.987	14.668	15.484	14.988	15.616
Ρέθυμνο	18.221	18.361	18.270	18.803	20.202	19.946	18.755	18.592	18.443	17.862	16.065	14.295	12.862	12.688	13.036	13.551	13.423	13.860
Χανιά	16.561	17.242	17.960	18.835	20.217	19.444	20.476	20.671	20.580	19.812	17.608	15.459	14.222	13.150	13.833	14.296	14.013	14.514
ΕΛΛΑΔΑ (Στ. Μ.Ο.)	17.967	18.728	19.361	20.421	21.431	21.221	22.421	23.221	23.116	22.369	20.320	18.072	16.568	15.910	16.044	16.312	16.400	16.602

*Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία
2011-2017 προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.2. Εύρος ελάχιστης-μέγιστης τιμής των 10 νομών με το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ και των 10 νομών με το μικρότερο κ.κ. ΑΕΠ (αθροιστικά)

ΕΤΟΣ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Top 10 περιφέρειες	28.319	29.569	28.354	29.591	28.971	29.478	29.754	30.983	30.986	30.345	27.665	24.652	22.582	21.829	21.949	22.180	22.240	22.596
	22.816	23.722	24.894	26.178	28.014	27.832	29.261	30.981	30.928	28.591	26.054	22.689	21.028	20.931	20.949	21.561	21.681	21.678
	22.810	23.327	23.460	25.774	27.883	27.753	28.084	27.294	26.716	25.823	23.411	22.676	19.536	20.013	18.855	19.532	20.750	21.408
	21.757	23.247	22.137	24.851	24.604	24.957	25.435	26.716	26.531	24.702	22.186	18.951	18.118	17.222	18.692	18.082	18.096	18.038
	19.964	20.771	21.442	22.575	22.698	22.850	23.864	25.189	24.715	22.171	20.393	18.187	17.914	16.915	18.115	17.822	16.884	17.647
	19.918	20.441	19.522	21.541	22.600	22.749	22.579	22.576	23.199	21.062	19.852	17.961	17.419	16.719	16.850	17.448	16.109	16.888
	18.221	19.063	19.495	21.049	22.074	21.903	22.274	21.879	22.615	20.730	18.964	16.885	15.961	15.429	15.786	16.424	15.716	15.857
	17.975	18.739	19.446	21.017	21.433	21.043	21.890	21.356	20.963	20.373	18.313	16.626	15.374	14.905	15.540	16.051	15.286	15.616
	17.948	18.640	19.024	20.751	21.178	20.780	21.492	21.328	20.650	20.207	18.296	16.387	15.242	14.049	14.668	15.484	15.090	15.560
	17.790	18.361	18.310	20.239	20.831	19.946	20.681	20.906	20.580	20.094	18.185	15.771	14.422	14.009	14.468	14.957	14.988	15.152
TOTAL	207.519	215.879	216.084	233.568	240.286	239.293	245.315	249.207	247.882	234.098	213.319	190.875	177.596	172.020	175.871	179.541	176.840	180.439
Bottom 10 περιφέρειες	10.680	11.233	11.078	11.717	12.270	11.857	11.803	12.636	12.106	11.740	11.116	10.061	9.463	9.306	9.264	9.556	9.919	9.713
	11.061	11.346	11.936	12.223	12.573	12.226	12.338	12.686	12.827	12.276	11.370	10.099	9.482	9.327	9.513	9.591	9.941	9.882
	11.120	11.427	12.341	12.760	12.982	12.466	12.748	12.961	13.388	12.939	12.025	10.836	10.042	9.591	9.546	9.682	10.025	9.916
	11.238	11.676	12.589	13.080	12.984	12.602	12.979	13.302	13.455	13.455	12.411	11.081	10.333	9.717	9.565	9.734	10.029	10.146
	11.655	12.367	12.684	13.156	13.298	13.049	13.310	13.846	13.908	13.625	12.618	11.287	10.489	10.041	9.597	9.882	10.048	10.253
	11.832	12.428	12.687	13.192	13.515	13.356	13.865	14.136	14.078	13.730	12.923	11.374	10.636	10.072	9.991	10.092	10.257	10.277
	11.959	12.432	12.796	13.415	13.675	13.860	14.110	14.607	14.143	13.978	13.016	11.685	10.642	10.362	10.228	10.379	10.483	10.378
	12.119	12.608	13.080	13.671	14.199	13.969	14.305	14.887	14.653	14.168	13.088	11.768	10.805	10.389	10.365	10.529	10.523	10.480
	12.134	12.813	13.175	13.875	14.235	14.020	14.404	15.022	14.829	14.455	13.381	11.935	10.828	10.405	10.396	10.685	10.819	10.614
	12.175	13.099	13.188	13.987	14.367	14.117	14.438	15.121	15.155	14.569	13.413	11.948	10.930	10.701	10.471	10.763	10.831	10.622
TOTAL	115.973	121.429	125.554	131.077	134.097	131.523	134.301	139.203	138.542	134.938	125.361	112.073	103.649	99.911	98.936	100.892	102.875	102.279
ΕΥΡΟΣ	1,79	1,78	1,72	1,78	1,79	1,82	1,83	1,79	1,79	1,73	1,70	1,70	1,71	1,72	1,78	1,78	1,72	1,76

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία, 2011-2017 προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.3. Οι τιμές του δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index) των νομών και των περιφερειών, στις μεταβολές της ΑΠΑ

Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ΑΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ΑΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ΑΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ΑΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ΑΠΑρ
NUTS 2		NUTS 3							
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	1,21	Έβρος	1,09	Κοζάνη	1,19	Ιθάκη, Κεφαλληνία	1,31	Λακωνία	1,18
Κεντρική Μακεδονία	1,22	Ξάνθη	1,27	Καστοριά	1,18	Λευκάδα	1,07	Μεσσηνία	1,15
Δυτική Μακεδονία	1,18	Ροδόπη	1,34	Φλώρινα	1,13	Αιτωλοακαρνανία	1,24	Αττική	1,16
Ήπειρος	1,25	Δράμα	1,26	Άρτα	1,21	Αχαΐα	1,30	Λέσβος, Λήμνος	1,17
Θεσσαλία	1,25	Θάσος, Καβάλα	1,19	Πρέβεζα	1,17	Ηλεία	1,23	Ικαρία, Σάμος	1,19
Ιόνια Νησιά	1,29	Ημαθία	1,30	Θεσπρωτία	1,45	Βοιωτία	1,31	Χίος	1,17
Δυτική Ελλάδα	1,27	Θεσσαλονίκη	1,23	Ιωάννινα	1,24	Εύβοια	1,36	Δωδεκάνησα	1,24
Στερεά Ελλάδα	1,32	Κιλκίς	1,24	Καρδίτσα	1,28	Ευρυτανία	1,20	Κυκλάδες	1,16
Πελοπόννησος	1,20	Πέλλα	1,20	Τρίκαλα	1,21	Φθιώτιδα	1,29	Ηράκλειο	1,23
Αττική	1,16	Πιερία	1,14	Λάρισα	1,24	Φωκίδα	1,28	Λασιθί	1,18
Βόρειο Αιγαίο	1,17	Σέρρες	1,23	Μαγνησία	1,29	Αργολίδα	1,19	Ρέθυμνο	1,26
Νότιο Αιγαίο	1,20	Χαλκιδική	1,16	Ζάκυνθος	1,31	Αρκαδία	1,22	Χανιά	1,20
Κρήτη	1,22	Γρεβενά	1,24	Κέρκυρα	1,32	Κορινθία	1,24	Λακωνία	1,09
ΕΛΛΑΔΑ	1,20								

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.4. Οι κλάδοι οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας

Συντόμευση	Πλήρης ονομασία κλάδων οικονομικών δραστηριοτήτων
Πρωτογενής τομέας	
Γεωργία κ.α	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία
Δευτερογενής τομέας	
Ορυχεία κ.α	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης
Κατασκευές	Κατασκευές
Τριτογενής τομέας	
Εμπόριο κ.α	Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών, μεταφορές και αποθήκευση, δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης
Ενημέρωση και επικοινωνία	Ενημέρωση και επικοινωνία
Χρηματοπιστωτικές δρα/τες κ.α	Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
Επαγγελματικές δρα/τες κ.α	Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες
Δημόσια διοίκηση κ.α	Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, δραστηριότητες σχετικές με την ανθρώπινη υγεία και την κοινωνική μέριμνα
Τέχνες κ.α	Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, μη διαφοροποιημένες δραστηριότητες νοικοκυριών που αφορούν την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για ίδια χρήση, δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.5. Δείκτης Παραγωγής στις Κατασκευές και Δείκτης Βιομηχανικής Παραγωγής

Έτος / Δείκτες (έτος βάσης 2015=100,0)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Δείκτης Παραγωγής στις Κατασκευές (μέσος όρος τριμήνων)	441,99	472,29	653,67	618,70	521,72	313,89	327,12	370,17	403,36	336,22	238,92	139,93	93,05	83,54	95,14	99,25	104,52	87,95
Μεταβολή ανά έτος	-	6,9%	38,4%	-5,3%	-15,7%	-39,8%	4,2%	13,2%	9,0%	-16,6%	-28,9%	-41,4%	-33,5%	-10,2%	13,9%	4,3%	5,3%	-15,9%
Δείκτης Παραγωγής Οικοδομικών Έργων (Κτιρίων) (μέσος όρος τριμήνων)	863,27	881,39	934,67	934,56	772,10	646,87	596,75	640,78	631,01	480,02	294,22	166,98	109,95	89,07	89,07	99,79	94,29	75,36
Μεταβολή ανά έτος	-	2,1%	6,0%	0,0%	-17,4%	-16,2%	-7,7%	7,4%	-1,5%	-23,9%	-38,7%	-43,2%	-34,2%	-19,0%	0,0%	12,0%	-5,5%	-20,1%
Δείκτης Βιομηχανικής Παραγωγής* (μέσος όρος μηνών)	148,02	141,69	140,72	141,15	141,97	139,18	140,16	143,19	136,88	122,58	114,19	107,20	103,72	100,61	98,88	100,06	102,60	106,58
Μεταβολή ανά έτος	-	-4,3%	-0,7%	0,3%	0,6%	-2,0%	0,7%	2,2%	-4,4%	-10,4%	-6,8%	-6,1%	-3,2%	-3,0%	-1,7%	1,2%	2,5%	3,9%
Ορυχεία – Λατομεία* (μέσος όρος μηνών)	163,99	166,93	184,42	177,83	177,02	163,85	158,80	158,78	151,16	133,44	125,08	122,64	121,25	107,37	107,14	99,74	93,96	102,42
Μεταβολή ανά έτος	-	1,8%	10,5%	-3,6%	-0,5%	-7,4%	-3,1%	0,0%	-4,8%	-11,7%	-6,3%	-2,0%	-1,1%	-11,4%	-0,2%	-6,9%	-5,8%	9,0%
Μεταποίηση* (μέσος όρος μηνών)	142,80	136,53	135,03	133,92	134,84	132,86	135,34	138,42	131,91	117,15	111,35	101,21	97,63	96,56	98,26	100,15	103,31	106,24
Μεταβολή ανά έτος	-	-4,4%	-1,1%	-0,8%	0,7%	-1,5%	1,9%	2,3%	-4,7%	-11,2%	-5,0%	-9,1%	-3,5%	-1,1%	1,8%	1,9%	3,2%	2,8%
Παροχή Ηλεκτρικού Ρεύματος* (μέσος όρος μηνών)	125,03	123,95	125,72	134,39	135,37	136,15	133,84	138,31	134,25	128,89	116,63	121,62	123,45	115,16	99,61	99,58	101,29	109,02
Μεταβολή ανά έτος	-	-0,9%	1,4%	6,9%	0,7%	0,6%	-1,7%	3,3%	-2,9%	-4,0%	-9,5%	4,3%	1,5%	-6,7%	-13,5%	0,0%	1,7%	7,6%
Παροχή Νερού* (μέσος όρος μηνών)	94,49	98,71	101,56	98,69	100,19	98,61	100,94	102,00	104,63	101,46	102,13	100,04	101,06	98,59	98,05	100,11	100,22	97,79
Μεταβολή ανά έτος	-	4,5%	2,9%	-2,8%	1,5%	-1,6%	2,4%	1,1%	2,6%	-3,0%	0,7%	-2,0%	1,0%	-2,4%	-0,5%	2,1%	0,1%	-2,4%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία

*Προσωρινά στοιχεία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.6. Οι τιμές του δείκτη ευαισθησίας (sensitivity index) των περιφερειών και των νομών, στις μεταβολές της απασχόλησης

Γεωγραφική Ενότητα	ΔEr/ Er	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ ΑΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/Α ΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/Α ΠΑρ	Γεωγραφική Ενότητα	ΔΑΠΑρ/ ΑΠΑρ
NUTS 2		NUTS 3							
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	1,10	Έβρος	1,21	Καστοριά	1,03	Αχαΐα	1,24	Λωδεκάνησα	0,96
Κεντρική Μακεδονία	1,11	Ξάνθη	1,03	Φλώρινα	1,05	Ηλεία	0,93	Κυκλάδες	0,93
Δυτική Μακεδονία	1,08	Ροδόπη	1,06	Άρτα - Πρέβεζα	1,02	Βοιωτία	1,07	Ηράκλειο	1,12
Ήπειρος	1,08	Δράμα	1,21	Θεσπρωτία	1,13	Εύβοια	1,29	Λασιθί	1,20
Θεσσαλία	1,08	Θάσος, Καβάλα	1,04	Ιωάννινα	1,11	Ευρυτανία	1,13	Ρέθυμνο	1,03
Ιόνια Νησιά	1,03	Ημαθία	1,05	Καρδίτσα – Τρίκαλα	1,10	Φθιώτιδα	0,88	Χανιά	0,95
Δυτική Ελλάδα	1,11	Θεσσαλονίκη	1,11	Λάρισα	1,04	Φοκίδα	0,92	Αττική	1,07
Στερεά Ελλάδα	1,07	Κιλκίς	1,19	Μαγνησία	1,14	Αργολίδα – Ακαδία	1,08		
Πελοπόννησος	1,06	Πέλλα	1,12	Ζάκυνθος	0,80	Κορινθία	1,15		
Αττική	1,07	Περία	1,20	Κέρκυρα	1,19	Λακωνία – Μεσσηνία	1,00		
Βόρειο Αιγαίο	1,04	Σέρρες	1,16	Ιθάκη, Κεφαλληνία	1,03	Λέσβος, Λήμνος	1,13		
Νότιο Αιγαίο	0,95	Χαλκιδική	1,01	Λευκάδα	0,97	Ικαρία, Σάμος	0,86		
Κρήτη	1,08	Γρεβενά - Κοζάνη	1,11	Αιτωλοακαρν ανία	1,09	Χίος	1,01		
ΕΛΛΑΔΑ	1,07								

Πηγή: ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.7. Ο αριθμός των ανέργων σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	23.100	24.400	25.600	26.600	35.100	31.500	29.100	25.800	22.800	29.100	38.300	52.100	58.600	68.500	62.200	60.300	59.200	49.800
Κεντρική Μακεδονία	85.500	87.200	86.700	82.200	97.300	92.400	79.300	75.900	70.100	83.100	113.100	160.000	209.400	239.000	227.100	210.700	200.700	186.000
Δυτική Μακεδονία	17.900	20.000	16.900	19.400	20.000	21.600	16.900	14.200	14.900	15.100	18.200	27.100	33.900	35.500	31.400	36.000	36.900	34.700
Ήπειρος	15.200	17.400	16.700	16.500	16.900	16.500	14.500	14.700	14.700	17.000	19.200	23.800	32.700	39.100	38.000	34.200	34.300	34.500
Θεσσαλία	40.700	38.300	34.200	33.300	33.100	31.500	26.800	25.600	27.700	30.900	40.300	54.100	72.300	80.000	79.400	84.700	79.500	65.000
Ιόνια Νησιά	5.200	6.800	6.200	9.600	9.400	8.000	10.300	8.100	8.000	9.200	14.000	13.300	13.900	16.600	19.400	17.100	14.400	17.900
Δυτική Ελλάδα	31.800	30.400	31.300	27.900	35.400	31.000	27.900	28.900	29.000	28.800	35.500	50.900	72.800	80.200	81.100	82.100	87.400	77.300
Στερεά Ελλάδα	33.500	32.000	22.900	22.800	28.600	26.500	22.300	23.100	20.500	25.000	30.400	46.400	66.300	67.100	63.500	63.100	59.400	49.500
Πελοπόννησος	25.800	20.200	18.100	20.400	20.400	21.300	19.100	18.900	18.100	20.500	24.400	34.100	46.900	53.800	57.500	55.400	46.700	41.500
Αττική	201.700	180.700	166.500	158.600	173.900	170.400	160.700	147.500	127.500	175.000	240.500	338.200	481.800	527.500	499.000	449.100	405.800	376.100
Βόρειο Αιγαίο	5.400	4.600	7.500	5.700	7.400	8.400	7.600	6.400	3.500	5.000	7.500	11.800	18.500	18.500	17.900	14.200	15.100	20.100
Νότιο Αιγαίο	13.200	13.300	22.900	16.100	12.600	13.800	12.600	13.800	12.400	19.200	22.400	23.400	23.800	33.200	31.100	23.100	27.400	24.400
Κρήτη	20.000	17.900	19.100	14.700	16.900	20.600	20.900	15.500	18.600	26.700	35.400	46.500	64.100	71.200	66.900	66.900	64.300	50.400
ΕΛΛΑΔΑ	519.100	493.200	474.500	453.700	507.000	493.400	448.200	418.300	387.900	484.700	639.400	881.800	1.195.100	1.330.300	1.274.400	1.197.000	1.130.900	1.027.000

Πηγή: Eurostat

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.8. Το εύρος ελάχιστου και μέγιστου ποσοστού της ανεργίας σε επίπεδο περιφέρειας

Γεωγραφική Ενότητα	NUTS 2																	
Έτος / Δείκτης	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
MAX	15,0%	16,2%	16,0%	15,9%	16,3%	18,1%	14,2%	12,1%	12,5%	12,5%	15,4%	23,1%	29,7%	31,6%	28,7%	30,8%	31,3%	29,1%
MIN	5,6%	6,3%	6,9%	5,4%	6,1%	7,3%	7,2%	5,4%	4,7%	6,6%	9,5%	13,8%	14,8%	18,1%	20,1%	14,9%	16,0%	16,0%
MAX/MIN (ΕΥΡΟΣ)	2,7	2,6	2,3	2,9	2,7	2,5	2,0	2,2	2,7	1,9	1,6	1,7	2,0	1,7	1,4	2,1	2,0	1,8
MAX 3/MIN 3 (-//-)	1,8	2,2	2	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6	1,8	1,5	1,4	1,5	1,7	1,5	1,3	1,7	1,7	1,6
NUTS 2 MAX	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Ν. ΑΙΓ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Δ.ΜΑΚ.	Κ. ΜΑΚ. & Δ.ΕΛΛ.			
NUTS 2 MIN	Ι.ΝΗΣΙΑ	Β.ΑΙΓ. & ΚΡΗΤΗ	Ι.ΝΗΣ. & ΚΡΗΤΗ	ΚΡΗΤΗ	ΚΡΗΤΗ	ΚΡΗΤΗ	ΚΡΗΤΗ	ΚΡΗΤΗ	Β.ΑΙΓ.	Β.ΑΙΓ.	Β.ΑΙΓ.	ΠΕΛΟΠ.	Ι.ΝΗΣΙΑ	Ι.ΝΗΣΙΑ	Ν.ΑΙΓ.	Ν.ΑΙΓ.	Ι.ΝΗΣΙΑ	Ν.ΑΙΓ.

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.9.Ο πληθυσμός σε επίπεδο περιφέρειας ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας

Γεωγραφική Ενότητα / Έτος	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	5,4%	5,4%	5,4%	5,4%	5,4%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,6%	5,6%	5,6%	5,6%	5,6%
Κεντρική Μακεδονία	17,0%	17,0%	17,1%	17,1%	17,1%	17,2%	17,2%	17,2%	17,3%	17,3%	17,3%	17,3%	17,4%	17,4%	17,4%	17,5%	17,5%	17,5%
Δυτική Μακεδονία	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,6%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%
Ήπειρος	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%
Θεσσαλία	6,8%	6,8%	6,8%	6,8%	6,8%	6,7%	6,7%	6,7%	6,7%	6,7%	6,7%	6,7%	6,7%	6,8%	6,8%	6,8%	6,7%	6,7%
Ιόνια Νησιά	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%
Δυτική Ελλάδα	6,5%	6,5%	6,4%	6,4%	6,4%	6,3%	6,3%	6,3%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,2%	6,1%
Στερεά Ελλάδα	5,2%	5,2%	5,1%	5,1%	5,1%	5,0%	5,0%	5,0%	5,0%	5,0%	5,0%	5,1%	5,1%	5,1%	5,1%	5,2%	5,2%	5,2%
Πελοπόννησος	5,5%	5,5%	5,4%	5,4%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,3%	5,4%	5,4%	5,4%	5,4%	5,4%
Αττική	35,8%	35,8%	35,9%	36,0%	36,0%	36,1%	36,1%	36,1%	36,0%	36,0%	35,9%	35,8%	35,6%	35,4%	35,2%	35,1%	35,0%	35,0%
Βόρειο Αιγαίο	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%	1,9%	2,0%
Νότιο Αιγαίο	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	2,9%	3,0%	3,0%	3,0%	3,0%	3,0%	3,0%	3,0%	3,0%	3,1%	3,1%	3,1%	3,1%	3,2%
Κρήτη	5,4%	5,4%	5,4%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,5%	5,6%	5,6%	5,6%	5,7%	5,7%	5,8%	5,8%	5,9%	5,9%	5,9%

Πηγή: Eurostat

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.10. Ο μέσος όρος της πληθυσμιακής πυκνότητας στις περιφέρειες στις περιόδους αναφοράς

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μέσος Όρος Περιόδων						
	2000	2000	2000	2005	2009	2009	2013
	-	-	-	-	-	-	-
	2017	2008	2004	2008	2017	2012	2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	42,7	42,4	42,0	42,9	43,1	43,2	42,9
Κεντρική Μακεδονία	99,7	99,3	98,3	100,5	100,2	101,0	99,5
Δυτική Μακεδονία	30,5	31,0	31,1	31,0	29,9	30,5	29,5
Ήπειρος	37,6	37,7	37,6	37,9	37,4	37,9	37,1
Θεσσαλία	52,8	53,0	53,0	53,1	52,6	53,2	52,2
Ιόνια Νησιά	90,1	90,0	89,8	90,1	90,2	90,7	89,7
Δυτική Ελλάδα	62,0	63,2	63,6	62,8	60,7	61,6	60,0
Στερεά Ελλάδα	36,1	36,1	36,2	36,0	36,1	36,2	36,0
Πελοπόννησος	37,9	38,0	38,1	37,8	37,8	38,0	37,6
Αττική	1.028,1	1.035,7	1.027,6	1.045,8	1.020,6	1.044,4	1.001,6
Βόρειο Αιγαίο	52,1	52,0	51,9	52,0	52,2	52,2	52,3
Νότιο Αιγαίο	62,0	60,7	59,7	61,9	63,3	63,0	63,5
Κρήτη	73,6	71,8	70,7	73,1	75,5	75,1	75,8
ΕΛΛΑΔΑ	83,6	83,7	83,2	84,4	83,4	84,4	82,6

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.11. Το ισοζύγιο πρωτογενών εισοδημάτων σε επίπεδο περιφέρειας στις περιόδους αναφοράς (σε εκ. ευρώ)

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο						Απόλυτες διαφορές σε περιόδους ή έτη					Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών				
	2000	2000	2005	2009	2009	2013	2017	2009-	2005-	2009-	2013-	2017	2009-	2005-	2009-	2013-
	-	-	-	-	-	-	vs	vs	vs	vs	vs	vs	vs	vs	vs	vs
	2008	2004	2008	2017	2012	2017	2008	2000	2000-	2005-	2009-	2008	2000	2000-	2005-	2009-
								2008	2004	2008	2012			2004	2008	2012
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	5.755	5.052	6.635	5.323	6.015	4.769	-2.010	-433	1.583	-620	-1.245	-29,4%	-7,5%	31,3%	-9,4%	-20,7%
Κεντρική Μακεδονία	19.645	17.252	22.637	19.047	21.534	17.057	-7.271	-599	5.386	-1.104	-4.476	-29,8%	-3,0%	31,2%	-4,9%	-20,8%
Δυτική Μακεδονία	3.800	4.067	3.466	2.934	3.299	2.642	-1.059	-866	-602	-166	-658	-29,4%	-22,8%	-14,8%	-4,8%	-19,9%
Ήπειρος	3.561	3.357	3.815	3.328	3.854	2.907	-1.226	-233	457	39	-947	-29,6%	-6,5%	13,6%	1,0%	-24,6%
Θεσσαλία	7.525	6.553	8.741	7.016	8.132	6.124	-3.985	-509	2.189	-609	-2.009	-40,1%	-6,8%	33,4%	-7,0%	-24,7%
Ιόνια Νησιά	2.353	2.244	2.489	2.370	2.510	2.258	-235	17	245	20	-252	-8,9%	0,7%	10,9%	0,8%	-10,0%
Δυτική Ελλάδα	7.055	6.542	7.696	6.040	7.095	5.196	-3.305	-1.014	1.154	-601	-1.899	-39,0%	-14,4%	17,6%	-7,8%	-26,8%
Στερεά Ελλάδα	6.472	6.307	6.677	5.183	6.082	4.463	-2.329	-1.289	370	-595	-1.619	-33,6%	-19,9%	5,9%	-8,9%	-26,6%
Πελοπόννησος	5.528	4.611	6.675	5.718	6.593	5.018	-2.273	189	2.063	-82	-1.575	-31,1%	3,4%	44,7%	-1,2%	-23,9%
Αττική	54.876	46.442	65.418	52.970	61.280	46.322	-23.992	-1.905	18.976	-4.138	-14.957	-34,2%	-3,5%	40,9%	-6,3%	-24,4%
Βόρειο Αιγαίο	2.098	1.899	2.346	2.080	2.368	1.849	-644	-18	446	22	-518	-25,5%	-0,9%	23,5%	0,9%	-21,9%
Νότιο Αιγαίο	3.842	3.637	4.099	4.366	4.505	4.256	-279	524	462	406	-249	-6,2%	13,6%	12,7%	9,9%	-5,5%
Κρήτη	6.553	5.851	7.430	6.139	6.682	5.705	-2.020	-413	1.579	-748	-976	-25,5%	-6,3%	27,0%	-10,1%	-14,6%
ΕΛΛΑΔΑ	129.063	113.815	148.123	122.514	139.947	108.567	-50.627	-6.549	34.308	-8.175	-31.380	-31,8%	-5,1%	30,1%	-5,5%	-22,4%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.12. Ο αριθμός οχημάτων σε επίπεδο περιφέρειας (2005-2017)

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο περιόδων				Μ.Ο ανά περίοδο ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας				Αριθμός οχημάτων ανά 100 κατοίκους			
	2005	2009	2009	2013	2005	2009	2009	2013	2005	2009	2009	2013
	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017	- 2008	- 2017	- 2012	- 2017
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	258.766	285.793	287.180	284.683	4,4%	4,4%	4,4%	4,4%	42,82	47,05	47,00	47,08
Κεντρική Μακεδονία	931.210	991.261	1.013.785	973.242	15,7%	15,2%	15,5%	15,0%	48,95	52,11	52,78	51,57
Δυτική Μακεδονία	130.209	140.978	143.270	139.145	2,2%	2,2%	2,2%	2,1%	45,39	50,60	50,37	50,79
Ήπειρος	146.636	161.608	163.837	159.825	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	42,62	47,41	47,45	47,38
Θεσσαλία	319.608	347.419	350.447	344.997	5,4%	5,3%	5,4%	5,3%	42,98	47,16	47,01	47,28
Ιόνια Νησιά	102.485	112.202	111.061	113.115	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	49,42	54,11	53,19	54,86
Δυτική Ελλάδα	279.112	288.841	298.745	280.918	4,7%	4,4%	4,6%	4,3%	40,20	42,64	43,40	42,02
Στερεά Ελλάδα	221.888	235.829	239.841	232.619	3,7%	3,6%	3,7%	3,6%	39,93	42,22	42,77	41,78
Πελοπόννησος	230.341	234.819	247.394	224.760	3,9%	3,6%	3,8%	3,5%	39,31	40,18	42,04	38,68
Αττική	2.743.119	3.078.626	3.044.303	3.106.085	46,2%	47,3%	46,7%	47,8%	68,82	79,46	76,72	81,75
Βόρειο Αιγαίο	86.585	92.002	92.287	91.774	1,5%	1,4%	1,4%	1,4%	43,53	45,78	46,08	45,53
Νότιο Αιγαίο	132.650	150.222	146.033	153.574	2,2%	2,3%	2,2%	2,4%	40,40	44,77	43,72	45,61
Κρήτη	349.890	388.784	384.712	392.042	5,9%	6,0%	5,9%	6,0%	57,24	61,71	61,32	62,02
ΕΛΛΑΔΑ	5.932.498	6.508.386	6.522.894	6.496.779	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	53,69	59,52	58,85	60,07

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πίνακας Δ.13. Αριθμός θανάτων σε επίπεδο νομού

Γεωγραφική Ενότητα / Περίοδος	Μ.Ο ανά περίοδο (αριθμός)						Μεταβολή (%) περιόδων ή ετών					Μ.Ο ανά περίοδο ως ποσοστό στο σύνολο της χώρας					
	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017	2017 vs 2008	2009- 2017 vs 2000 - 2008	2005- 2008 vs 2000- 2004	2009- 2012 vs 2005- 2008	2013- 2017 vs 2009- 2012	2000 - 2008	2000 - 2004	2005 - 2008	2009 - 2017	2009 - 2012	2013 - 2017
Έβρος	1.649	1.618	1.687	1.852	1.788	1.904	18,1%	12,4%	4,3%	5,9%	6,5%	1,6%	1,5%	1,6%	1,6%	1,6%	1,6%
Ξάνθη	892	870	920	1.011	980	1.036	22,8%	13,3%	5,7%	6,5%	5,8%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	0,9%	0,9%
Ροδόπη	1.128	1.103	1.160	1.250	1.191	1.298	21,9%	10,8%	5,1%	2,7%	9,0%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Δράμα	1.125	1.118	1.134	1.286	1.250	1.315	25,3%	14,3%	1,4%	10,2%	5,2%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%	1,1%
Θάσος, Καβάλα	1.559	1.519	1.608	1.712	1.657	1.756	18,2%	9,9%	5,9%	3,0%	6,0%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%
Ημαθία	1.383	1.351	1.424	1.620	1.511	1.706	20,6%	17,1%	5,4%	6,2%	12,9%	1,3%	1,3%	1,3%	1,4%	1,4%	1,4%
Θεσσαλονίκη	8.713	8.415	9.086	10.086	9.548	10.517	21,4%	15,8%	8,0%	5,1%	10,2%	8,2%	8,1%	8,5%	8,8%	8,6%	8,9%
Κιλκίς	966	933	1.008	1.129	1.090	1.161	20,6%	16,9%	8,0%	8,1%	6,5%	0,9%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%
Πέλλα	1.426	1.410	1.447	1.701	1.649	1.742	24,5%	19,2%	2,6%	13,9%	5,7%	1,4%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,5%
Πιερία	1.195	1.167	1.229	1.374	1.306	1.429	24,1%	15,0%	5,4%	6,2%	9,4%	1,1%	1,1%	1,1%	1,2%	1,2%	1,2%
Σέρρες	2.333	2.276	2.405	2.641	2.573	2.696	9,4%	13,2%	5,7%	7,0%	4,8%	2,2%	2,2%	2,2%	2,3%	2,3%	2,3%
Χαλκιδική	989	960	1.025	1.091	1.032	1.138	12,5%	10,3%	6,8%	0,7%	10,3%	0,9%	0,9%	1,0%	0,9%	0,9%	1,0%
Γρεβενά – Κοζάνη*	1.860	1.827	1.902	2.037	2.002	2.065	10,7%	9,5%	4,1%	5,3%	3,1%	1,8%	1,7%	1,8%	1,8%	1,8%	1,8%
Καστοριά	499	490	510	553	527	573	12,2%	10,8%	4,2%	3,3%	8,7%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
Φλώρινα	562	562	563	618	611	624	6,0%	9,9%	0,1%	8,6%	2,1%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
Άρτα – Πρέβεζα*	1.517	1.503	1.535	1.607	1.566	1.640	12,4%	5,9%	2,1%	2,1%	4,7%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%	1,4%
Θεσπρωτία	456	443	472	496	491	501	3,2%	8,9%	6,4%	4,1%	2,0%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Ιωάννινα	1.639	1.628	1.653	1.720	1.646	1.780	4,4%	4,9%	1,6%	-0,5%	8,1%	1,6%	1,6%	1,5%	1,5%	1,5%	1,5%
Καρδίτσα – Τρίκαλα*	3.093	3.118	3.062	3.269	3.295	3.248	11,7%	5,7%	-1,8%	7,6%	-1,4%	2,9%	3,0%	2,9%	2,8%	3,0%	2,8%
Λάρισα	2.613	2.589	2.643	2.897	2.774	2.996	11,2%	10,9%	2,1%	4,9%	8,0%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%	2,5%
Μαγνησία	2.115	2.111	2.120	2.226	2.184	2.260	10,7%	5,3%	0,4%	3,0%	3,5%	2,0%	2,0%	2,0%	1,9%	2,0%	1,9%
Ζάκυνθος	410	418	401	425	411	435	12,3%	3,5%	-4,0%	2,6%	5,8%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κέρκυρα	1.244	1.231	1.260	1.280	1.198	1.346	6,4%	2,9%	2,3%	-4,9%	12,3%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,1%	1,1%
Ιθάκη, Κεφαλληνία	441	447	435	445	432	455	13,2%	0,7%	-2,8%	-0,6%	5,3%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%
Λευκάδα	297	301	292	314	309	318	0,0%	5,6%	-3,0%	5,6%	3,1%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%
Αιτωλοακαρνανία	2.317	2.302	2.334	2.447	2.409	2.478	9,7%	5,7%	1,4%	3,2%	2,9%	2,2%	2,2%	2,2%	2,1%	2,2%	2,1%
Αχαΐα	2.951	2.880	3.041	3.138	3.099	3.170	9,2%	6,3%	5,6%	1,9%	2,3%	2,8%	2,8%	2,8%	2,7%	2,8%	2,7%
Ηλεία	1.945	1.939	1.953	1.941	1.944	1.938	1,4%	-0,2%	0,7%	-0,5%	-0,3%	1,8%	1,9%	1,8%	1,7%	1,7%	1,6%
Βοιωτία	1.268	1.259	1.279	1.318	1.331	1.309	13,3%	4,0%	1,6%	4,0%	-1,6%	1,2%	1,2%	1,2%	1,1%	1,2%	1,1%
Εύβοια	2.239	2.243	2.233	2.359	2.228	2.463	18,5%	5,4%	-0,5%	-0,2%	10,6%	2,1%	2,1%	2,1%	2,0%	2,0%	2,1%
Ευρυτανία	244	241	249	223	222	223	0,0%	-8,9%	3,4%	-10,9%	0,7%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
Φθιώτιδα	1.867	1.875	1.856	1.925	1.889	1.953	8,7%	3,1%	-1,0%	1,8%	3,4%	1,8%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%
Φωκίδα	502	511	491	467	485	452	-12,0%	-7,0%	-3,8%	-1,3%	-6,7%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%
Αργολίδα – Αρκαδία*	2.304	2.309	2.299	2.290	2.306	2.278	-1,3%	-0,6%	-0,4%	0,3%	-1,2%	2,2%	2,2%	2,1%	2,0%	2,1%	1,9%
Κορινθία	1.496	1.463	1.537	1.669	1.633	1.698	20,8%	11,6%	5,1%	6,3%	4,0%	1,4%	1,4%	1,4%	1,5%	1,5%	1,4%
Λακωνία – Μεσσηνία*	3.195	3.253	3.122	3.198	3.162	3.226	11,4%	0,1%	-4,0%	1,3%	2,0%	3,0%	3,1%	2,9%	2,8%	2,8%	2,7%
Αττική	34.758	34.349	35.269	38.503	36.947	39.747	19,0%	10,8%	2,7%	4,8%	7,6%	32,9%	32,9%	32,9%	33,5%	33,2%	33,7%
Λέσβος, Λήμνος	1.325	1.339	1.307	1.288	1.296	1.282	1,0%	-2,8%	-2,4%	-0,8%	-1,1%	1,3%	1,3%	1,2%	1,1%	1,2%	1,1%
Ικαρία, Σάμος	529	539	516	501	474	523	12,8%	-5,2%	-4,4%	-8,0%	10,3%	0,5%	0,5%	0,5%	0,4%	0,4%	0,4%
Χίος	616	642	584	600	608	594	10,3%	-2,6%	-9,1%	4,2%	-2,4%	0,6%	0,6%	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
Δωδεκάνησα	1.386	1.348	1.433	1.550	1.498	1.591	14,6%	11,9%	6,4%	4,5%	6,2%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%	1,3%
Κυκλάδες	1.044	1.069	1.012	1.132	1.099	1.158	22,7%	8,4%	-5,3%	8,6%	5,3%	1,0%	1,0%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%
Ηράκλειο	2.447	2.399	2.506	2.700	2.584	2.794	19,5%	10,4%	4,4%	3,1%	8,1%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%	2,3%	2,4%
Λασιθί	851	859	842	861	857	865	9,1%	1,1%	-1,9%	1,7%	1,0%	0,8%	0,8%	0,8%	0,7%	0,8%	0,7%
Ρέθυμνο	766	768	765	736	718	750	11,9%	-4,0%	-0,4%	-6,2%	4,6%	0,7%	0,7%	0,7%	0,6%	0,6%	0,6%
Χανιά	1.462	1.429	1.505	1.533	1.487	1.569	12,1%	4,8%	5,3%	-1,1%	5,5%	1,4%	1,4%	1,4%	1,3%	1,3%	1,3%
ΕΛΛΑΔΑ	105.617	104.423	107.110	115.019	111.292	118.001	15,3%	8,9%	2,6%	3,9%	6,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

*Με βάση την διαθεσιμότητα των στοιχείων, ο αριθμός των θανάτων στους συγκεκριμένους νομούς παρουσιάζεται ανά δύο.

Πίνακας Δ.14. Αποτελέσματα μεθόδων – κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2000-2008)¹⁴²

Dependent variable	Change in GDP per capita					
Independent variables	(1) Total PI (OLS)	(2) Total PI (FE)	(3) Total PI (sys-GMM)	(4) PI categories (OLS)	(5) PI categories (FE)	(6) PI categories (sys-GMM)
GDPPC	-0.051*** (0.014)	-0.601** (0.281)	-0.555** (0.285)	-0.053*** (0.022)	-0.772** (0.293)	-0.327** (0.171)
LN_PI	-0.005 (0.004)	-0.017*** (0.006)	-0.084*** (0.029)			
LN_PI_DECENTR				-0.013** (0.006)	-0.018** (0.007)	-0.062** (0.032)
LN_PRIM				0.001 (0.002)	0.001 (0.004)	-0.007 (0.009)
LN_SECOND				0.001 (0.002)	-0.001 (0.002)	0.002 (0.007)
LN_PI_T-CULT				0.001 (0.002)	0.001 (0.003)	0.006 (0.011)
LN_INFRA				0.002 (0.002)	0.001 (0.003)	0.002 (0.009)
LN_PI_EDU-R&D				0.004* (0.002)	0.006** (0.003)	0.024*** (0.007)
LN_PI_H-SW				-0.001 (0.002)	-0.004 (0.003)	-0.022** (0.011)
LN_GDP	0.004 (0.004)	0.118 (0.310)	-0.008 (0.146)	-0.006 (0.006)	0.230 (0.358)	0.003 (0.083)
GVA_PRIM	-0.084 (0.055)	-0.139 (0.158)	-0.776 (0.502)	-0.024 (0.073)	-0.175 (0.199)	-0.397 (0.359)
GVA_TER	0.042* (0.024)	-0.254*** (0.093)	-0.444 (0.421)	0.073** (0.031)	-0.274* (0.154)	-0.089 (0.244)
EDU_TER	-0.322** (0.129)	1.311** (0.518)	0.897 (1.331)	-0.311* (0.167)	1.365 (1.115)	0.120 (1.018)
LN_POPD	0.005 (0.004)	-0.236 (0.236)	-0.065 (0.138)	0.007 (0.006)	-0.338 (0.315)	-0.013 (0.078)
AGE_30-49	0.187 (0.241)	3.444 (2.192)	11.784** (6.377)	0.485 (0.341)	6.730** (2.569)	0.487 (2.621)
AGE_50-69	-0.212 (0.150)	0.119 (0.823)	2.540 (2.681)	-0.442** (0.208)	-1.405 (2.687)	-2.326 (2.282)
AGE_70+	0.149 (0.123)	-0.043 (0.634)	-0.879 (1.387)	0.254 (0.171)	-0.465 (1.603)	0.685 (1.062)
CONSTANT	0.135 (0.095)	0.972 (1.154)	-0.985 (1.734)	0.156 (0.126)	0.516 (1.960)	1.693 (1.375)
Observations	408	408	408	229	229	229
NUTS3	51	51	51	49	49	49
R ²	0.0835	0.2409		0.1782	0.2859	
Prob > F	0.003	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Instruments			38			54
AR(1)			0.015			0.002
AR(2)			0.155			0.648
Hansen test			0.172			0.680
Diff-in-Hansen			0.173			0.641

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

*p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01. Standard errors in parentheses.

¹⁴² Ο Πίνακας Δ.14 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).

Πίνακας Δ.15. Αποτελέσματα μεθόδων – κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2009-2017)¹⁴³

Dependent variable	Change in GDP per capita					
Independent variables	(1) Total PI (OLS)	(2) Total PI (FE)	(3) Total PI (sys-GMM)	(4) PI categories (OLS)	(5) PI categories (FE)	(6) PI categories (sys-GMM)
GDPPC	-0.083*** (0.015)	-0.031 (0.313)	-0.598*** (0.239)	-0.137*** (0.024)	0.445 (0.472)	-0.112* (0.067)
LN_PI	0.013*** (0.004)	0.024*** (0.005)	0.065*** (0.015)			
LN_PI_DECENTR				0.016** (0.008)	0.026*** (0.009)	0.027** (0.014)
LN_PRIM				-0.003 (0.002)	-0.005** (0.002)	-0.013*** (0.005)
LN_SECOND				0.004** (0.002)	0.003 (0.003)	-0.002 (0.004)
LN_PI_T-CULT				0.012*** (0.002)	0.009*** (0.002)	0.018*** (0.005)
LN_INFRA				0.001 (0.002)	0.002 (0.003)	0.005 (0.010)
LN_PI_EDU-R&D				0.002 (0.002)	0.003 (0.002)	0.006 (0.005)
LN_PI_H-SW				0.000 (0.002)	0.003 (0.002)	-0.003 (0.005)
LN_GDP	-0.007 (0.005)	-0.244 (0.317)	0.095 (0.183)	-0.003 (0.008)	-0.735 (0.492)	-0.016 (0.055)
GVA_PRIM	0.117* (0.068)	0.291* (0.170)	-1.208 (0.722)	-0.052 (0.104)	0.107 (0.225)	-0.632 (0.761)
GVA_TER	-0.075** (0.029)	0.088 (0.124)	-1.028*** (0.321)	-0.137*** (0.045)	0.213 (0.202)	-0.263 (0.192)
EDU_TER	0.677*** (0.093)	0.234 (0.493)	0.821 (2.153)	0.624*** (0.143)	1.162 (0.698)	0.587 (0.722)
LN_POPD	-0.004 (0.006)	0.042 (0.258)	0.072 (0.207)	0.001 (0.008)	0.594** (0.278)	0.003 (0.053)
AGE_30-49	0.787*** (0.255)	-2.826*** (1.015)	-14.725*** (4.823)	0.605 (0.447)	-3.831*** (1.237)	-1.532 (1.585)
AGE_50-69	1.122*** (0.221)	1.388* (0.799)	-1.341 (4.996)	0.626* (0.366)	0.489 (1.221)	3.558* (2.149)
AGE_70+	-0.173 (0.163)	-2.132*** (0.594)	-3.866 (2.515)	-0.045 (0.275)	-2.546** (1.259)	-1.947** (0.934)
CONSTANT	-0.334*** (0.109)	2.242 (1.368)	5.988** (2.541)	-0.044 (0.206)	2.928 (2.075)	0.274 (0.927)
Observations	459	459	459	211	211	211
NUTS3	51	51	51	49	49	49
R ²	0.3375	0.5540		0.5382	0.7218	
Prob > F	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Instruments			36			113
AR(1)			0.001			0.029
AR(2)			0.246			0.609
Hansen test			0.284			1.000
Diff-in-Hansen			0.323			1.000

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

*p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01. Standard errors in parentheses.

¹⁴³ Ο Πίνακας Δ.15 αποτελεί μέρος της ερευνητικής εργασίας «Public Investment and Regional Resilience: Empirical Evidence from the Greek Regions» των Ιωάννη Ψυχάρη, Αναστασία Πανώρη και Δημήτριου Αθανασόπουλου (Journal Of Economic and Human Geography, <https://doi.org/10.1111/tesg.12499>).